

Məmməd İsmayılov, Yusif Əhmədov
İlyas Məmmədov, Nərgiz Həsənova

MALİYYƏ HESABATININ TƏHLİLİ

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin
professoru Y.B.Əhmədovun redaktəsi ilə

D Ə R S L İ K

BAKI - 2017

Rəyçilər: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının müdiri, iqtisad elmləri doktoru professor S.M.Səbzəliyev

ADIU-nun “Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının professoru
iqtisad elmləri doktoru C.B.Namazova

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin təhlilinin nəzəri və tətbiqi məsələləri nəzərdən keçirilir. Təhlilin metodikası konkret təsərrüfat subyektinin məlumatları üzrə hesablamlar ilə misallar, əlavədə verilən mühasibat hesabatının formaları ilə izah edilmişdir. Mühasibat balansının və mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın təhlilinin nəticələri, onların aydınlaşdırılması cədvəl və nəticə şəklində rəsmiyyətə salınır, maliyyə hesabatının məlumatları üzrə müəssisə fəaliyyətinin effektivliyinin kompleks təhlili və onların maliyyə vəziyyətinin reyting qiymətləndirilməsi, həmçinin seqment və konsolidə edilmiş (birləşdirilmiş) hesabatların analitik tədqiqatı problemlərinə ayrıca bölmə həsr edilmişdir. Həmin dərslik maliyyə hesabatının təhlili, onun kateqoriya vasitəsinin, metod və üsulları sahəsində kompleks biliyin alınmasına imkan verir. Praktiki təcrübənin işlənməsinə yönəldilən materialların verilmə metodu: təsərrüfat subyektlərinin hesabat formalarını “oxumağı” və təhlil etməyi, təhlilin nəticəsi üzrə əsaslandırılmış nəticə və qiymətləndirməni formalaşdırmağı bacarmaq

Dərslikdən 050402 “Mühasibat uçotu və audit”, 050403 “Maliyyə” ixtisasları üzrə təhsil alan bakalavrlar, magistrələr, həmçinin müəssisələrin uçot-maliyyə işçiləri də istifadə edə bilərlər.

Bir elm öyrənmək istədikdə sən
çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq palançılıqdan.
Nizami Gəncəvi
Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri

Müqəddimə

Təsərrüfat subyektləri, özünün kontragenti ilə qarşılıqlı əlaqə yaradılmasında qəbul edilən biznes qərarları sahəsində keyfiyyətli səviyyəyə görə tam məsuliyyət daşıyır. Özünün fəaliyyətində əlavə maliyyələşmə mənbələrinə tələbatın əmələ gəlməsi, mövcud kapitalın istifadəsinin effektivliyinin yüksəlməsinin zəruriliyi müəssisənin xüsusi maliyyə vəziyyəti kimi təhlilin rolunun artmasını şərtləndirir. Göstərilən problemin həlli üçün lazım olan əsas informasiya mənbəyi, müasir şəraitdə müəssisənin mühasibat (maliyyə) hesabatıdır.

Maliyyə mühasibat) hesabatı son zamanlar xeyli dəyişmiş, onun məzmunu beynəlxalq standartların tələbinə yaxınlaşmış, həmçinin ayrı-ayrı hesabat formalarının analitik imkanları artmışdır. Həmin vəziyyət onların təsərrüfat fəaliyyətinin effektiv olmasını, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili əsasında onu qiymətləndirmək, mühasibat hesabatını “oxumağı” bacaran ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasında praktiki tələbatın olmasını tələb edir.

Həmin dərslik “Maliyyə hesabatının təhlili” xüsusi fənninin metodik təminatı kimi hazırlanmışdır.

Dərsliyin məqsədi – təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatının təhlilinin müasir nəzəri və tətbiqi problemlərə, onun açar kateqoriyasının, ayrı-ayrı hesabat formasının təhlili sahəsində onların kompleks biliyini formalaşdırmaqla, təhlilin nəticələri üzrə əsaslandırılmış nəticə və praktiki tövsiyələri formalaşdırmaq, metod və üsullarla oxucuları tanış etməkdir. Dərslik tələbələrin müstəqil surətdə işləmələrinə yönəldilmişdir.

Dərsliyin müəllifləri bütün ənənəvi mühasibat hesabatı formalarının məlumatları əsasında onun fəaliyyətinin effektivliyinin və

müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə dair kompleks yanaşmağa çalışmışlar. Yeni hesabat növlərinin – seqment və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatın təhlilinə xüsusi bölmə həsr edilmişdir. Xüsusilə maliyyə hesabatının kompleks təhlili tədqiq olunan təsərrüfat subyektinin investisiya cəlbediciliyini, maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə imkanların aşkar edilməsini, fəaliyyətin rentabelliğini, işgüzar aktivliyi, maliyyə sabitliyini, onun ödəniş qabiliyyətini, müəssisənin əmlak vəziyyətinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar vəzifələrin həll edilməsini təmin edir.

Dərslük mühasibat (maliyyə) hesabatının ayrı-ayrı forma və növlərinin təhlilinin aktual məsələlərinə həsr olunmuş, on beş fəsildən ibarətdir və yalnız təhlilin metodikasından ibarət deyil, eyni zamanda konkret müəssisənin misalında onu həyata keçirməkdən ibarətdir. Hər fəsildə alınan biliyin möhkəmlənməsinə imkan verən, yoxlama sualları formalaşdırılmış, təhlilin nəticələri üzrə axırda variantlar, maliyyə göstəricilərinin hesablamalarına daxil olan analitik cədvəllər verilmişdir.

Birinci “Maliyyə hesabatının təhlilinin təşkilati-metodiki əsasları” fəslə iqtisadi qərarların qəbul edilməsi, müəssisə fəaliyyətinin maliyyə təhlili sistemində maliyyə hesabatının təhlilinin yeri, onun ayrı-ayrı formalarının analitik imkanları, onun məzmunu, vəzifələri, metodu və üsulları, hesabatın təhlilinin nəticələri istifadəçilərin maraqları üçün mühasibat hesabatı anlayışı, tərkibini, əhəmiyyətini açıqlayır.

İkinci fəsil “Mühasibat maliyyə hesabatının əsas alətləri”nə həsr edilmişdir.

Üçüncü “Mühasibat balansının təhlili” fəslə müəssisənin aktivi və passivinin strukturu və dinamikasının qiymətləndirilməsi, onun ödənişqabiliyyəti və maliyyə sabitliyi, aktivlərin dövriyyəsi və kapitalın rentabelliği məsələlərinə həsr edilmişdir. Burada balansın “oxunması” proseduru, müqayisəli analitik Balansın quruluşunun xüsusiyyətləri, onun ayrı-ayrı maddələri arasında qarşılıqlı əlaqənin aşkar edilməsi nəzərdə tutulmuşdur

Dördüncü “Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın təhlili” fəslində gəlirlərin və xərclərin strukturu və dinamikası, xalis mənfəətin formalaşdırılması amillərinin aşkar edilməsi, atışın nəticəsinin dəyişmə

səbəblərinin tədqiqi, rentabellik Astanasının qiymətləndirilməsi, onun adi fəaliyyət növünün effektivliyinə dair müasir yanaşmalar verilmişdir. Bu fəsildə onların stabillik vəziyyəti və alınanların reallığı ilə müəssisənin maliyyə nəticələrinin “keyfiyyətli” qiymətləndirmə metodlarının əks etdirilməsi öyrənilmişdir.

Beşinci “Kapitalın dəyişməsi haqqında hesabatın təhlili” fəsli xüsusi kapitalın mahiyyətinin, onun funksiyalarının xarakteristikasının, müəssisənin xüsusi kapitalının strukturu, hərəkəti və dəyişməsi amillərinin qiymətləndirilməsinə dair, həmçinin yaradılan ehtiyatların dinamikasının təhlilinə dair metodik yanaşmaların müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Altıncı “Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın təhlili” fəslində cari, investisiya və maliyyə fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərdən pul axınlarının təhlili, həmçinin onların bərabərliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri açıqlanır, birbaşa və dolayı üsul ilə pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili şərh edilir.

Yeddinci “Mühasibat balansına dair əlavənin təhlili”nə qeyri-maddi aktivlərin, əsas vəsaitlərin, material qiymətlilərinə gəlirlərdən qoyuluşların, debitor və kreditor borclarının, elmi-tədqiqat, təcrübə konstruktor işlərinə və təbii resursların mənimsənilməsinə xərclərin, adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin, alınmış büdcə vəsaitləri ilə təminatın strukturu və dinamikasının təhlilinin kompleks probleminin nəzərdən keçirilməsi məsələləri daxil edilmişdir.

Səkkizinci “Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin kompleks təhlili və mühasibat hesabatının məlumatları üzrə onların maliyyə vəziyyətinin reytinginin qiymətləndirilməsi” fəsli mühasibat hesabatının məlumatları üzrə müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin kompleks reyting qiymətləndirilməsi, onların fəaliyyətinin intensivləşməsi məsələsinə həsr edilmiş, eyni zamanda borclunun ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün mühasibat (maliyyə) hesabatının analitik imkanları açıqlanır.

Doqquzuncu “Segment hesabatının təhlili” fəslində segment hesabatının anlayışı, təyinatı, formalaşma qaydası və məzmunu,

əməliyyat və coğrafi biznes seqmenti nöqtəyi-nəzərindən hesabat informasiyalarının təhlilinin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Onuncu fəsil qarşılıqlı əlaqəsi olan müəssisələr qruplarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin alınmasına imkan verən, birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatın formalaşdırılması və təhlili məsələlərinə həsr edilmişdir.

On birinci fəsil – maliyyə hesabatının təhlili zamanı qiyməton dəyişməsinin nəzərə alınmasına, on ikinci fəsil – Beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına uyğun sahə standartlarının uçotunun xüsusiyyətlərinə, on üçüncü fəsil – mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilinin əsaslarına, on dördüncü fəsil – maliyyə əmsallarının hesablanması və təhlilinə, on beşinci fəsil isə - mühasibat uçotu hesabatının təhlili məqsədi üçün mühasibat hesabatının informasiyalarının açıqlanmasına həsr edilmişdir.

Dərslik 050402 “Mühasibat uçotu və audit”, 050403 “Maliyyə” ixtisasları üzrə bakalavr və magistr təhsili alan tələbələr üçün tərtib edilmişdir.

I FƏSİL

MALİYYƏ HESABATININ TƏHLİLİNİN TƏŞKİLATI-METODİKİ ƏSASLARI

1.1. Maliyyə hesabatlarının hazırlanması və tərtib edilməsi prinsipləri

1.1.1 Maliyyə hesabatı və bazar

Keçən əsrin son iki onilliyində əmək kapitalı bazarının qloballaşması açıq maliyyə hesabatı keyfiyyətinə dair olan tələblər əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Bazarda iştirak edən, hər bir iştirakçının fəaliyyətinin nəticələri və maliyyə vəziyyəti haqqında informasiyalar, bütün bazar iştirakçılarının aydın tələbləri və hesabatı əsasında qəbul edilən qərarların səmərəliliyini və şəffaf (daha aydın) olmuşdur. Aydın informasiya bazarda əmələ gələn münasibətlərin proqnozlaşması üçün şərait yaradır, hər hansı bazar üçün xarakterik olan, böhranlı vəziyyətin tənzimlənməsi üçün az məsrəflə hərəkət edilməsinə imkan verir.

Bazar iştirakçıları bir-birinə təsir göstərməsi haqqında tam və açıq informasiya almaqda maraqlıdırlar. Bazar münasibətləri borcverən qarşısında borc alanın, investor qarşısında emitentin, əmanət qoyan qarşısında bankın, səhmdarlar qarşısında şirkəti idarə edənin və direktorun təhtəlhesab marağına səbəb olur. Aydın maliyyə hesabatı əsasında qəbul edilən qərarların səmərəliliyini və qərarların məsuliyyətini görmək olar. Konfidensiallığa meyilli şəxslərin qəbul etdiyi qərar məlumatsız səhv qərar haqqında gizli məlumata, məsuliyyətdən qaçmağa imkan verir. Bazar münasibətlərinin normal rentabelliyyəinə səbəb olan bazar mexanizminin fasiləsiz konfliktsiz işlərinin zəruriliyinin başa düşülməsi, bazar iştirakçılarını tələb edir ki, özünün açıq hesabatının aydınlığı haqqında qayğısına qalsın. Lakin

konfidensiallıq və şəffaflıq arasında ziddiyyət real olaraq mövcuddur. Onun davam etməsi, bütün hamı üçün aydın hesabatın faydalı olmasının düşünmə bazasına gətirib çıxarır.

Aydın hesabat, bazar iştirakçıları üçün faydalı olacaq və bütün marağı olan istifadəçilər başa düşə bilər. Aydın hesabatın vacib şərti onun bütün hamıya məlum olan vahid yaxşı başa düşülən qayda üzrə tərtib edilməsidir. Sənayesi inkişaf etmiş ölkələrdə çoxillik iqtisadi böhranın başlıca nöqtəsini qoyan, dünya fond bazarında 1929-cu ilin müvəffəqiyyətsizliyindən sonra indiki dərk etmə üzrə hesabatın tərtib edilməsinin ümumqəbul olunmuş və geniş məlum qaydaları müəyyən edildi.

Mühasibat uçotu sisteminin və maliyyə hesabatının düzgün tətbiq edilməməsi böhranı aşkar edildi. Müxtəlif ölkələrdə və hətta müxtəlif şirkətlərdə maliyyə hesabatının tərtib edilməsinin konseptual prinsipləri bir-birindən fərqlənir. Məlum olmuşdur ki, müxtəlif şirkətlərin hesabatı aydın deyil və müqayisə olunan deyil, onun əsasında şirkətlərin maliyyə vəziyyəti və fəaliyyətinin nəticələri haqqında eyni mənalı nəticə almaq olmaz. Çox vaxt hesabat səhv nəticələrə doğru təkan verilir. Kapitalın hərəkəti əsassız istiqamət üzrə yönəldilir ki, nəticədə yeni birja müvəffəqiyyətsizliyi əvvəlki informasiyanı doğrurur.

Keçən əsrin 30-cu illərin əvvəlində ABŞ-da mühasibat uçotunun və hesabatının ümumitanın standartlar sistemi işlənilib hazırlanır. Digər ölkələrdə maliyyə hesabatının milli standartları meydana çıxdı. Onlar mühasibat uçotunun aparılmasına dair müəyyən vahid yanaşmanı təmin edir, müxtəlif milli şirkətlərin hesabatının müqayisə edilməsi üçün imkanlar yaradır.

Ümumqəbul olunmuş Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının (BMHS) işlənilib hazırlanması üçün transmilli korporasiyaların geniş yayılması gündəliyinə çıxarılmışdır. Bu məsələ 1960-cı ilin əvvəlində Birləşmiş Millətlər Təşkilatında müzakirə edilmişdir. Beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları üzrə Komitə 1973-cü ildən Londonda yerləşir. Hazırda BMHSK-nin yenidənqurulması başa çatmışdır, bütün ölkələrdə korporativ şirkətlərin maliyyə hesabatını vahid qayda üzrə tərtib edilməlidir. Avropa Birliyi , ABŞ

dünyanın digər dövlətləri BMHS-na tam uyun maliyyə hesabatının tərtib edilməsinə 5-7 il ərzində keçməyi qərara almışlar.

Beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları üzrə komitə ümumi prinsiplərlə BMHS-nın tərtib edilməsi, onların hazırlanması zamanı rəhbərlik edir. Maliyyə hesabatının hazırlanması və tərtib edilməsi prinsipləri qabaqcadan BMHS-nın məlumatlarını ayrıca sənəd formasında formalaşdırır. Həmin sənəd maliyyə (mühasibat) hesabatının hazırlanması və tərtib edilməsi zamanı mühasibat uçotunda tətbiq üçün hökmən olan tələbi və tövsiyəni əks etdirmir, standartları əvəz etmir və standart deyildir. Sənədi tərtib edənlər xüsusi ilə qeyd edirlər ki, əgər ayrı-ayrı standartların (BMHS) bəzi qaydaları prinsipə ziddirsə, onda təsdiq olunmuş standartın qaydası tətbiq edilir. Beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları üzrə Komitə hesab edir ki, BMHS-nın yeni **versiyasının** (variantının) işlənilib hazırlanması və dəqiqləşdirilməsi zamanı Prinsiplərdən onların ayrılması azalacaq və tədricən yox olacaqdır.

BMHS-nın saxlanılmasına dair beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları üzrə Komitənin ümumi yanaşmaları prinsipləri açıqlayır, maliyyə (mühasibat) hesabatı tərtib edənlərə və istifadəçilərə, həmçinin BMHS ayrıca qaydalarının və hələ standartlaşmanı əhatə etməyən əməliyyatların əks etdirilməsinin düzgün şərh edilməsində auditorlara kömək edir.

Prinsiplərdə maliyyə hesabatının əsas məqsədi, onların tərtib edilməsi və təqdim edilməsi əsasında duran ümumi konsepsiyalar izah edilir.

Maliyyə hesabatının məqsədi onun geniş saylı istifadəçiləri tərəfindən iqtisadi qərarların qəbul edilməsi üçün mühasibat uçotu subyektinin maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətinin nəticələri və maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər haqqında əhəmiyyətli hesab olunan informasiyanın təmin edilməsidir. Prinsiplər haqqında sənəddə cari mühasibat informasiya istifadəçilərinin potensialı (investorlar, səhmdarlar, müəssisə işçiləri və ictimaiyyət, borcverənlər, malalanlar və alıcılar; hökumət orqanları – vergi, statistika, nizamlayıcı və s.) müxtəlif informasiya tələbatları formalaşmışdır.

Maliyyə informasiyaları hər hansı istifadəçinin tam tələbatını ödənmədiyi halda maliyyə hesabatının hazırlanması və tərtib edilməsi Prinsipləri elan edir ki, mühasibat hesabatı onun istifadəçilərinin maksimum tələbatını təmin edən normativ, əlavə informasiyalar olmalıdır. Hətta bəzi istifadəçilər məqsədli informasiyanın olması tələbini göstərə bilərlər, bu halda onlar hamı üçün anlaşılan mühasibat hesabatından geniş istifadə edirlər. Prinsiplərdə deyilir ki, müəssisənin sərəncamında olan iqtisadi resurslardan asılı maliyyə vəziyyəti onların xarici mühitin dəyişməsinə dair uyğunlaşma qabiliyyəti, yerləşməsi və likvidliyi, cari mühasibat balansında müəyyən edilir. Onun iqtisadi effektivliyini müəyyən edən, müəssisə fəaliyyətinin nəticələri, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda əks etdirilir. Maliyyə vəziyyətinin dəyişməsi haqqında informasiya bütün maliyyə resurslarının, dövriyyə vəsaitlərinin (likvidli aktivlərin) hərəkətini ya da ayrıca cari sənəddə yalnız pul vəsaitlərinin hərəkətini xarakterizə edir. Hazırda bu hesabat pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat adlanır. Prinsiplərdə maliyyə hesabatına əlavə edilən müstəsnaqlar və əlavə materialların göstərilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatında mühasibat uçotunun konsepsiyası. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühasibat uçotunun konsepsiyası.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı şəraitində həyata keçirilməli olan mühasibat Uçotunun Konsepsiyası normativ bazanın təkmilləşdirilməsi ilə sıxı surətdə əlaqədardır. Bu konsepsiya yaxın onilliklərdə və gələcək dövrlərdə Azərbaycanda mühasibat uçotu sisteminin qurulmasına dair olan yolun formalaşmasıdır. Mühasibat uçotunun konsepsiyası 9 bölmədən ibarətdir.

1. Giriş - Planlı iqtisadiyyat şəraitində mövcud olan Mühasibat Uçotunun Konsepsiyası mülkiyyətin ictimai xarakterinə uyğun təşkil edilirdi. O şəraitdə dövlət maliyyə nəzarəti iqtisadi subyektlərin nəzərdə tutulan təsərrüfatçılıq modelindən kənarlaşmaların aşkar edilməsi vəzifəsini qarşıya qoyurdu.

Mühasibat uçotunun yeni konsepsiyası və onun əsasında hazırlanan qaydalar, müəssisədə mühasibat uçotunun təşkil etmə və

aparılma normaları, həmçinin xarici və daxili istifadəçilər üçün dəqiq və etibarlı maliyyə informasiyalarına nəzarət, ölkədə əlverişli investisiya mühitini təmin edən, bazar infrastrukturunu elementlərini yaratmalıdır.

2. Ümumi qayda. Konsepsiya, Azərbaycanda bütün təsərrüfat sahələrinin, fəaliyyət növlərinin və təşkilati-hüquqi formaları təşkilatlarda mühasibat uçotu sisteminin qurulmasının əsasıdır. Onun vəzifəsi aşağıdakılardan ibarətdir:

- mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına dair ümumi yanaşmalar haqqında olan informasiyalarla maraqlı olan mütəxəssisləri təmin etmək;

- mühasibat uçotu üzrə mövcud normativ aktları yenidən mərhələli işləmək və yenidən baxmaq üçün əsas olmaq;

- hələ normativ aktlarla tənzimlənməyən məsələlər üzrə qərarların qəbul edilməsi üçün baza olmaq;

- mühasibat hesabatında olan məlumatların başa düşülməsində mühasibat informasiya istehlakçılara kömək etmək.

Kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün mühasibat uçotuna zidd olmayan Konsepsiyanın ayrı-ayrı qaydalarının həyata keçirilməsində sadələşdirilmiş uçot formasını tətbiq etmək olar.

3. Mühasibat uçotunun məqsədi. Mühasibat uçotunun təşkili sistemində daxili və xarici istifadəçilər üçün informasiyalar formalaşır.

Xarici istifadəçilər üçün informasiya barəsində mühasibat uçotunun məqsədi müəssisənin maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətin maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyətində dəyişikliklər haqqında qərar qəbul etdikdə geniş dairədə marağı olan istifadəçilərə (investorlara, borcverənlərə, malsatan və malalanlara, alıcı və sifarişçilərə, hakimiyyət orqanlarına və bütövlükdə ictimaiyyətə) informasiyalar formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Daxili istifadəçilər üçün informasiya barəsində mühasibat uçotunun vəzifəsi idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün, müəssisə rəhbərliyinə yararlı informasiyaları formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu halda nəzərə almaq lazımdır ki, daxili istifadəçilər üçün olan informasiyaların əsasında, xarici istifadəçilər üçün informasiyalar formalaşır.

4. Mühasibat uçotunun təşkilinin əsasları. Mühasibat uçotu təşkil edilən zaman Konsepsiyanın həyata keçirilməsi üçün aşağıdakılar ehtimal edilir:

- müəssisə əmlakının ayrılığı;
- müəssisə fəaliyyətinin fasiləsizliyi;
- uçot siyasətinin tətbiqinin ardıcılığı;
- təsərrüfat fəaliyyəti hadisələrinin qeyri müəyyənliyi.

Təsərrüfat fəaliyyət hadisələri faktiki daxil olma yaxud pul vəsaitinin ödənilməsi hallarından asılı olmayaraq , olduğu yer üzrə hesabat dövrünə aid edilir.

5. Mühasibat uçotunda formalaşan informasiyaların məzmunu. Maraqlı olan istifadəçilərin ümumi tələbatının ödənilməsi üçün mühasibat uçotunda müəssisənin maliyyə vəziyyəti, onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələri haqqında, onun maliyyə vəziyyətində dəyişikliklər haqqında informasiyalar formalaşır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun sərəncamında olan aktivlərin, öhdəliklərin və kapitalların quruluşu, eləcə də onun fəaliyyəti sahəsində olan dəyişikliyə dair uyğunlaşma qabiliyyəti ilə müəyyən olunur.

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələri haqqında informasiya resurslarda potensial dəyişikliyi qiymətləndirmək üçün lazımdır. Bu, gələcəkdə pul kütləsinin effektiv istifadəsinin proqnozlaşdırılmasında olan dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi üçün lazımdır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətində dəyişiklik haqqında olan informasiya, onun investisiya, maliyyə və cari (operativ) fəaliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir.

Maliyyə vəziyyəti haqqında informasiya mühasibat balansı, müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələri haqqında - mənfəət və zərərlər haqqında, maliyyə vəziyyətində dəyişiklik haqqında hesabat, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında olan hesabat şəklində formalaşır.

6. Mühasibat uçotunda formalaşan informasiyaya dair tələbat. Mühasibat uçotunda formalaşan informasiyalar:

- istifadəçilərə yararlı, yəni münasib, etibarlı və müqayisə edilən olmalıdır;
- neytral, yəni qərəzsiz olmalıdır;

•qeyri-müəyyənlik şəraitində yerlərdəki mühakimə və qiymətləndirmə də etibarlılıq olmalıdır. Ehtiyatlılıq – qeyri-müəyyən şəraitdə qiymətləndirmə zamanı aktiv və ya gəlirlərin artırılmamasının, öhdəlik və xərclərin azaldılmamasının təmin olunması məqsədilə diqqətli yanaşmanın tətbiqidir. Əksər hallarda bu o deməkdir ki, qeyri müəyyən şəraitdə aktiv və gəlirin mümkün dəyərlərindən ən aşağı, öhdəlik və xərcin isə ən yüksək qiyməti istifadə edilməlidir.

Lakin ehtiyatlılıq prinsipinə riayət olunması gizli kapital ehtiyatlarının və həddən artıq həcmdə hesablanmış qiymətləndirilmiş öhdəliklərin yaradılmasını, habelə aktivlərin və gəlirlərin qəsdən azaldılmasını və ya öhdəliklərin və xərclərin qəsdən artırılmasını əsaslandırmır. Beləliklə aktivlər və gəlirlər artırılmamalı, öhdəliklər və xərclər isə aşağı salınmamalıdır.

7. Xarici istifadəçilər üçün mühasibat uçotunda formalaşan informasiyaların tərkibi. Xarici istifadəçilər üçün müəssisənin maliyyə vəziyyəti və fəaliyyətin maliyyə nəticələri haqqında informasiyaların mühasibat uçotunda formalaşan elementləri – aktivlər, öhdəliklər və kapitallar, gəlirlər və xərclərdir

Aktiv – keçmiş hadisələrin nəticəsi kimi müəssisə tərəfindən idarə olunan və müəssisəyə gələcəkdə iqtisadi səmərə gətirə biləcəyi gözlənilən ehtiyatdır (resursdur).

Aktivlər aşağıdakı hallarda iqtisadi səmərə gətirə bilər:

- satış üçün nəzərdə tutulan məhsul, iş, xidmət istehsal prosesində digər aktivlərlə birlikdə yaxud ayrılıqda istifadə olunan;
- öhdəliklərin ödənilməsi üçün istifadə olunan;
- müəssisə mülkiyyətçiləri arasında bölüşdürülən hallarda.

Öhdəlik – müəssisənin keçmiş hadisələrdən yaranmış və iqtisadi səmərəni əmələ gətirən ehtiyatlarının (resurslarının) müəssisədən kənara axını ilə nəticələnən mövcud borcdur.

Öhdəliklərin ödənilməsi, öhdəliyin bir növünün digəri ilə əvəz edilməsi, öhdəliyin kapitalla çevrilməsi, kreditorun tələbinin geri gətirilməsi formasında olur.

Kapital - mülkiyyətçi tərəfindən qoyulan vəsaiti və müəssisənin bütün fəaliyyəti ərzində toplanan mənfəəti özündə əks etdirir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti müəyyən edilərkən kapitalın həcmi aktivlə öhdəliklər arasında olan fərq kimi müəyyən edilir.

Gəlirlər – mülkiyyətçilərin kapital qoyuluşu ilə əlaqəli olmayan, lakin kapitalda artım ilə nəticələnən və hesabat dövrü ərzində aktivlərin artması, daxil olması və ya öhdəliklərin azalması şəklində iqtisadi səmərənin artımıdır. Gəlirə aid olunur: məhsul, iş, xidmət satışından olan gəlir, alınması faiz və dividend, icarə haqqı və sair gəlirlər.

Xərclər – Mülkiyyətçilər arasında kapitalın bölüşdürülməsi ilə əlaqəli olmayan, lakin kapitalın azalması ilə nəticələnən (satılmış məhsulların (iş, xidmət) istehsalına məsrəflər, işçi heyətinin əməyinin ödənişi, amortizasiya ayırmaları və itkilər), hesabat dövrü ərzində aktivlərin kənara axını və ya azalması və öhdəliklərin artması hesabına baş verən iqtisadi səmərənin azalmasıdır.

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticəsi müəyyən edilən zaman hesabat dövrünün mənfəəti (zərəri) gəlirlə xərc arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

8. Aktivlərin, öhdəliklərin, gəlirlərin və xərclərin tanınma meyarları. Aktivlər, öhdəliklər, gəlirlər və xərclərin (bundan sonra obyektlər adlanacaq) mühasibat balansına yaxud mənfəət və zərər haqqında hesabat daxil edilməsi haqqında qərar qəbul edildikdə onlar zərurilik tələbatına cavab verməlidir.

Aktivlər yalnız müəssisəyə gələcək iqtisadi səmərənin axını ehtimal olduğu və onun dəyərinin və ya qiymətinin etibarlı səviyyədə qiymətləndirilməsi imkanının mövcud olduğu hallarda mühasibat balansında tanınır.

Öhdəliklər yalnız keçmiş hadisələrə görə yaranmış cari borcun ödənilməsi nəticəsində müəssisədən gələcək iqtisadi səmərənin kənara axını ehtimal olduğu və bu borcun dəyərinin və ya qiymətinin etibarlı səviyyədə qiymətləndirilməsi imkanının mövcud olduğu hallarda mühasibat balansında tanınır.

Keçmiş hadisələrin mövcud olmadığı səbəbdən gələcəkdə yarana bilən borclar öhdəlik kimi tanınmır. Məsələn, adətən müəssisə tərəfindən gələcəkdə aktivin əldə ediləcəyi haqda razılıq hesabat dövrünün öhdəliyi kimi tanınmır.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda gəlirlər aktivlərin artması və öhdəliklərin azalması ilə bağlı iqtisadi səmərənin artımının baş verdiyi və bu artımın etibarlı səviyyədə qiymətləndirilməsinə imkanın mövcud olduğu hallarda tanınır.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda xərclər aktivlərin azalması və öhdəliklərin artması ilə bağlı iqtisadi səmərənin azalmasının baş verdiyi və bu azalmanın etibarlı səviyyədə qiymətləndirilməsinə imkanın mövcud olduğu hallarda tanınır. Ümumiyyətlə xərclər vergiyəcəlbolunma bazasına görə hesablamanın aparılması məqsədi üçün onların necə izah olunmasından asılı olmayaraq xərclərin tanınma meyarlarını təmin edən bütün xərclər tanınır.

9. Aktivlərin, öhdəliklərin, gəlirlərin və xərclərin qiymətləndirilməsi.

Aktivləri, öhdəliklərin , gəlirlərin və xərclərin qiymətləndirilməsi həqiqi (ilk) dəyərlə aparılır.

Mühasibat uçotunda informasiyaların yararlılığını təmin etmək üçün göstərilən obyektlər üzrə qiymətləndirmə üçün aşağıdakı qiymətləndirmə əsasları istifadə oluna bilər:

- a) cari (bərpa) dəyəri üzrə, yəni hər hansı obyektin dəyişdirilməsinin zəruriliyi halında mühasibat hesabatının tərtib edilməsi tarixinə ödənilən pul vəsaiti məbləği üzrə;
- b) cari bazar qiyməti üzrə, yəni obyektin satılması nəticəsində yaxud onun ləğv edilmə müddəti çatdıqda alın bilən pul vəsaiti məbləği üzrə qiymətləndirmə aparılır.

1.1.2. Yararlı mühasibat informasiyalarının əsas xüsusiyyətləri

Prinsiplərdə informasiyaların əsasını təşkil edənlər göstərilir: hesablama metodu üzrə uçot və gələcəkdə təhlil edilə bilən güman edilən təşkilat fəaliyyətinin fasiləsizliyi.

Hesablama metodu üzrə uçot tələb edir ki, bütün təsərrüfat əməliyyatları və digər təsərrüfat fəaliyyəti faktları olduqda pul vəsaitlərinin verilməsi alınmasından asılı olmayaraq müəyyən hesabat dövrlərində mühasibat uçotu hesablarında və mühasibat hesabatında əks etdirilir. Hesablama metodu maliyyə əməliyyatlarının və kommərsiya

nəticələrinin daha dəqiq ölçülməsinə, gəlirlərin və məsrəflərin müqayisə edilməsi anı vaxtlarının yaxınlaşmasına imkan verir. Uçotda hesablama zamanı gələcək ödənişlər üzrə müəssisənin öhdəlikləri, yaxud gələcəkdə daxil olan pul vəsaitləri müəyyən edilir. Müəssisənin gələcək inkişafı onun fəaliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətləri və gələcək nəticələrin proqnozlaşması üçün mühüm informasiyalar yaradılır. Pul vəsaitlərinin daxil olmasına elan edilmiş hissə tamamilə alınmadıqda hesabat dövrünün maliyyə nəticələrinin azalması hesabına öz vaxtında şübhəli borc üçün ehtiyat hesablanmasına düzəliş edilə bilər.

Beləliklə pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat istisna olmaqla, müəssisə maliyyə hesabatlarını hesablama metoduna uyğun olaraq tərtib etməlidir.

Hesablama prinsipindən istifadə edilərkən, Konseptual Əsaslarda öz əksini tapmış maliyyə hesabatlarının elementləri haqda anlayışa və tanınma meyarlarına uyğun gəldikləri halda maliyyə hesabatlarında aktivlər, öhdəliklər, kapital, gəlir və xərclər kimi tanınır.

Vergitutma məqsədilə satışdan daxil olan gəlir və hər hansı digər göstəricini **kassa metodunda** müəyyən edərək maliyyə hesabatı üçün hesablama metodunun əsaslarına tərəddüd etmək olmaz. Ödənilmiş gəlirlər və ödənilmiş xərclər xüsusi ilə mühasibat uçotu hesablarında əks etdirilməsi tələb olunmur. Onlar mühasibat uçotu hesablarında hər hansı əlavə yazılış aparmadan xüsusi hesablaşma gedişində hüquqi və fiziki şəxslərlə müvafiq hesablaşma hesabı üzrə mühasibat uçotu hesablarında əks etdirilmiş ilk və son qalığın (həmin hesabat dövrü üzrə) fərqi göstəricisinə düzəliş etmək yolu ilə alın bilər.

Fasiləsizlik Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi konsepsiyası müəssisənin fəaliyyətinin davam edəcəyini və onun fəaliyyətinin dayandırılması və ya fəaliyyətinin həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə ixtisara salınması zərurətinin və ya niyyətinin olmadığını nəzərdə tutur.

Adətən, maliyyə hesabatlarının hazırlanması zamanı aktivlərin və öhdəliklərin ilkin dəyəri onların qiymətləndirmə əsası kimi istifadə edilir. Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi barədə ehtimal aktivlərin və öhdəliklərin ilkin dəyəri ilə qiymətləndirilməsinin tətbiq edilməsinə zəmin yaradır.

Əgər müəssisənin ləğv olunacağı ehtimal olunarsa, aktivlərin qiymətləndirilmə əsası kimi bu aktivlərin alınması ucun çəkilmiş məsrəflər deyil, onların ehtimal olunan satış dəyərindən (yəni, satış üzrə xərclər çıxılmaqla, satış qiyməti) istifadəsi daha məqsədə uyğundur. Başqa sözlə, əgər müəssisənin yaxın gələcəkdə ləğv olunacağı gözlənilərsə, aktivlərin ehtimal olunan satış dəyəri müəssisə tərəfindən onun öhdəliklərinin ödənilməsi üçün tələb olunan pul vəsaitlərinin gözlənilən mədaxili barədə daha etibarlı məlumatı təmin edəcəkdir.

Müəssisənin uzunmüddətli aktivlərinin amortizasiyası yalnız onun fəaliyyətində müəyyən sabitlik ehtimal olunduqda, məntiqə və məqsədamüvafiq hesab oluna bilər. Əgər müəssisənin ləğv olunması labüddürsə, aktivlərin qısamüddətli (dövriyyə) və uzunmüddətli (dövriyyədənkenar) kimi təsnifləşdirilməsi məqsədəuyğun deyildir. Belə ki, bu zaman, bütün aktivlər ləğv olunması gözlənilən qısamüddətli aktivlər hesab olunur.

Öhdəliklərə gəldikdə isə, maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri üçün bu öhdəliklərin kreditörlərə ödənişlər prioritetləri əsasında təsnifatı onların, ənənəvi olaraq, qısamüddətli və uzunmüddətli öhdəliklər kimi təsnifatından daha əhəmiyyətli hesab oluna bilər.

Hesabat informasiyalarının münasibliyi onun vəziyyətin qiymətləndirilməsinə təsir qabiliyyəti və indi yaxud gələcəkdə qəbul edilən qərar, keçmiş qiymətləndirmək, gələcəyi görmək ilə xarakterizə olunur. Mühasibat hesabatı informasiyaları yalnız o halda münasib ola bilər ki, maliyyə (mühasibat) hesabatını tərtib və təqdim edənlər onun istifadəçisinin tələbini və tələbatını yaxşı bilir və başa düşülür. Maliyyə hesabatının informasiyalarının münasibliyi anlaşıqlığı, əhəmiyyətliliyi, vaxtılı-vaxtında olması ilə müəyyən edilir və münasib informasiyalardan alınan nəticənin çıxarılması və proqnozlaşdırma üçün istifadə imkanları olur. Beləliklə keçmiş, indiki və gələcək hadisələri qiymətləndirməklə istifadəçilərin iqtisadi qərarlar qəbul etmələrinə təsir edən informasiya münasib hesab olunur. İnformasiyanın münasibliyi onun mahiyyəti və əhəmiyyətliliyindən asılıdır.

Hesabat informasiyalarının anlaşıqlığı təbii olaraq konkret istifadəçidən minimum olaraq mühasibat uçotu, maliyyə, bəzi digər

iqtisadi fənlərin xüsusi bilməsi tələb olunur. Lakin həmin sahədə kütləvi biliyin minimumuna dair onun anlaşılıqlıq məlumatını, hesabatı sadələşdirmək olmaz. Digər tərəfdən ayrı-ayrı göstəricilərin mahiyyəti və məzmununu, xüsusi ilə strukturu mürəkkəb olanları tam və hərtərəfli aydınlaşdırmaq lazımdır. Hesabatı tərtib edən vəzifəsi mühasibat hesabatının məzmununun aydınlaşdırma işini bilməklə, onun istifadəçilərinin marağını və ehtiyacını hərtərəfli, tam nəzərə almalıdır. Hesabatdan başa düşmək üçün olduqca mürəkkəb olan informasiyanı çıxarmaq olmaz.

Forma və məzmunu üzrə anlaşılan hesab informasiyası elə olmalıdır ki, istifadəçi onun xarakteri və mənasını başa düşsün. Beləliklə maliyyə hesabatlarında təqdim olunan informasiyanın mahiyyəti istifadəçilər tərəfindən anlaşılmalıdır. Eyni zamanda, istifadəçilər kommersiya fəaliyyəti və mühasibat uçotu haqqında zəruri biliklərə malik olmalı və informasiyanı kifayət qədər dərindən öyrənməyə hazır olmalıdır.

Münasib informasiya, onun mürəkkəbliyinə görə istifadəçilər tərəfindən anlaşılmaması səbəbindən maliyyə hesabatlarından çıxarılmamalıdır.

Hesabatın vaxtında təqdim edilməsi vacibdir, belə ki, lazım olan anda istifadəçi üçün daha qiymətli olan informasiya alınacaqdır. Ləngimə ilə istehlakçıya daxil olmuş hesabatın, cüzi, kiçik praktiki əhəmiyyəti vardır. Hesabatın vaxtında təqdim edilməsi bütün istifadəçiləri tamamilə təmin edir. Hökumət yaxud səlahiyyətli təşkilatlar tərəfindən mühasibat hesabatının təqdim edilməsi vaxtının tənzimlənməsi istifadəçi üçün optimaldır. Vaxtında mühasibat informasiyaları ilə təmin olunma mühüm amildir.

Hesabat informasiyalarının əhəmiyyətliyi. Maliyyə hesabatında kifayət qədər bütün lazım olan mənalı məlumatlar olmalıdır. Bu hesabatlar əsasında iqtisadi qərarların qəbul edilməsinə təsir edə bilən informasiya əhəmiyyətli hesab olunur. Əhəmiyyətlik konkret şəraitlərdə maliyyə hesabatlarında diqqətsizlikdən göstərilməmiş məlumatın və ya yol verilmiş səhvin həcmindən dəyərinə asılıdır. Belə

ki, əhəmiyyətlik informasiyanın keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə deyil, bu informasiyanın münasibliyini müəyyən edən kəmiyyətlər ilə ölçülür.

Nəticənin çıxarılması və proqnozlaşdırma üçün tətbiq edilən. Maliyyə hesabatı əsasən təsərrüfat fəaliyyətində olan keçmiş hadisələrin toplanılmış təsvir edilməsidir. Bir çox istifadəçilər hesabat təqdim edərək təşkilatın gələcək inkişafını nəzərdə tutulan satışdan daxil olan gəlir, perspektivdə təhlil edilə bilən mənfəəti proqnozlaşdırmağa çalışırlar, deməli, fond birjalarında səhmin dəyərini və dividendin mümkün olan həcmi qiymətləndirməyə çalışırlar. Maliyyə hesabatını tərtib edənlər istifadəçilərin bu tələbini başa düşmür, bacarmır: dərc edilən hesabat müəssisə fəaliyyətinin lazımi nəticələrini bəzi proqnozlaşdırmaq imkanlarını göstərməlidir.

Konkret maliyyə hesabatı əsasında alınan proqnoz göstəriciləri gələcək hesabatın faktiki nəticələri ilə növbəti müqayisə yolu ilə nəzarət edilir. Maliyyə hesabatının verdiyi yeni keyfiyyət – “nəticənin üzləşməsi üçün dəyər” proqnozu dürüstlüyünü təsdiq edir.

Etibarlılıq və tamlıq . Tərkibində əhəmiyyətli səhvlər və qabaqcadan əmələ gəlmiş yanlış (qərəzli) fikirlər mövcud olmayan informasiya və habelə bütün əhəmiyyətli göstəricilərin bütünlüklə hesabatda əks etdirilməsi etibarlı hesab olunur. Başdanbaşa inventarizasiya əsasında hesabatın tərtib edilməsi zamanı informasiyanın etibarlılığı yüksəlir.

Maliyyə hesabatında nəzərdə tutulan, informasiyanın dürüstlüyünə təsir edir: düzgün təqdimat, mahiyyətin formadan üstünlüyü, neytrallıq, ehtiyatlılıq, mümkün olan yoxlama.

Ayrı-ayrı təsərrüfat faktlarının maliyyə hesabatında əks etdirən zaman **mahiyyətin formadan üstünlüyü.** Məsələ ondan ibarətdir ki, özünün xarakterinə görə əksər təsərrüfat əməliyyatları müqavilədə göstərilənlərdir və onların hüquqi forması nöqtəyi-nəzəri ilə uçotda onları izah etmək olar. Eyni zamanda onların iqtisadi mahiyyətinə uyğunluğunu nəzərdən keçirmək olar, hansı ki, həmin təşkilatda olanlar, **maliyyə təsərrüfat reallığına daha uyğundur.** Beləliklə maliyyə hesabatlarında əks etdirilən əməliyyatların və digər hadisələrin düzgün olması üçün həmin əməliyyatlar və hadisələr onların

iqtisadi mahiyyətinin hüquqi formasından üstünlüyü prinsipi əsasında təqdim olunmalıdır.

Neytrallıq - Maliyyə hesabatlarında təqdim olunan informasiyanın etibarlı olması üçün məlumatlar neytral, yəni, qərəzsiz olmalıdır. Maliyyə hesabatlarını hazırlayanlar tərəfindən təqdim olunan informasiya, onların öncədən müəyyən olunmuş nəticənin əldə edilməsi üçün istifadəçinin qərarına təsir etdikdə, maliyyə hesabatları neytral hesab oluna bilməz

Ehtiyatlılıq - Ehtiyatlılıq – qeyri-müəyyən şəraitdə qiymətləndirmə zamanı aktiv və ya gəlirlərin artırılmamasının, öhdəlik və xərclərin azaldılmamasının təmin olunması məqsədilə diqqətli yanaşmanın tətbiqidir. Əksər hallarda bu o deməkdir ki, qeyri-müəyyən şəraitdə aktiv və gəlirin mümkün dəyərlərindən ən aşağı, öhdəlik və xərcin isə ən yüksək qiyməti istifadə edilməlidir. Lakin, ehtiyatlılıq prinsipinə riayət olunması gizli kapital ehtiyatlarının və həddən artıq həcmdə hesablanmış qiymətləndirilmiş öhdəliklərin yaradılmasını, habelə aktivlərin və gəlirlərin qəsdən azaldılmasını və ya öhdəliklərin və xərclərin qəsdən artırılmasını əsaslandırmır.

Yoxlama imkanı. Maliyyə hesabatının məzmunu lazımi detallaşdırma ilə mühasibat uçotu sisteminin məlumatları əsasında qurulur. Hesablara yazılış vaxtında tərtib edilmiş ilkin mühasibat sənədləri yaxud hesablaşmaların üzləşdirilməsi və inventarizasiyanın nəticələri ilə düzgün əsaslandırılmalıdır. Mühasibat uçotu metodologiyasının, işçi hesablar planının düzgün tətbiqi və təsərrüfat əməliyyatlarının, faktların və hadisələrin təsnifatı və uçot siyasətində qiymətləndirmənin formalaşması maliyyə hesabatı məlumatlarının yoxlanılması imkanlarını şərtləndirir.

Müqayisəlilik - İstifadəçilər üçün maliyyə hesabatları arasında müvafiqliyi və fərqliliyi müəyyən etmək və qiymətləndirmək imkanını yaradan informasiya müqayisəli hesab olunur.

İstifadəçilər tərəfindən müəssisənin müxtəlif dövrlərə aid olan maliyyə hesabatlarının və ayrı-ayrı müəssisələrin maliyyə hesabatlarının müqayisə edilə bilməsi onlar üçün müəssisələrin maliyyə vəziyyətindəki

və fəaliyyətlərinin maliyyə nəticələrindəki meylləri müəyyən etmək imkanı yaradır.

Ardıcılıq - Müqayisə olunan informasiyanın ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri ardıcılıqdır. Müqayisəlilik prinsipi maliyyə hesabatlarında əks olunan informasiyanın dövrdən dövrə ardıcıl olaraq tanınmasını, qiymətləndirilməsini və təqdim edilməsini tələb edir.

İnformasiyanın ardıcılığı müəssisə tərəfindən bütün dövrlər ərzində oxşar hadisələr üçün eyni uçot metodunun tətbiq edildiyini bildirir. Lakin, ardıcılıq prinsipinin tətbiq edilməsi maliyyə hesabatlarının etibarlılığını, münasibliyini və anlaşılmasını təkmilləşdirmək üçün uçot siyasətində dəyişikliklərin edilməsinə maneə yaratmamalıdır.

İnformasiyanın müqayisəliliyi və ardıcılığı maliyyə hesabatlarının hazırlanması zamanı istifadə olunmuş uçot siyasəti haqqında istifadəçilərin məlumatlandırılmasını təmin etməlidir. Tətbiq olunan uçot siyasətində hər hansı dəyişikliklər edildikdə, bu dəyişikliklər onların nəticələri ilə birlikdə aydın şəkildə açıqlanmalıdır.

Münasib və Etibarlı informasiyanın məhdudluğu - İnformasiyanın münasib sayılması üçün onun vaxtında təqdim edilməsi vacibdir. Təqdim olunması zamanı səbəbsiz ləngitmələrə yol verilən informasiya öz münasibliyini itirə bilər. Lakin, əksər hallarda, informasiyanın vaxtında təqdim olunması məqsədilə əməliyyatların və digər hadisələrin bütün aspektlərinin tam müəyyənlişməsinə qədər hesabat vermək tələbi ortaya çıxır. Bu da maliyyə hesabatlarında təqdim edilən informasiyanın etibarlılıq səviyyəsinin aşağı enməsinə səbəb ola bilər. Əksinə, hesabatın təqdim edilməsi bütün aspektlər müəyyən olunanadək gecikdirildikdə, informasiya yüksək dərəcədə etibarlı, lakin bundan əvvəl qərar qəbul etməli olan istifadəçilər üçün az faydalı ola bilər.

Müəssisə rəhbərliyi maliyyə hesabatlarının vaxtında təqdim edilməsindən və etibarlılığından əldə olunacaq nisbi səmərəliliyin tarazlığını təmin etməlidir. Əksər hallarda tarazlığın təmin edilməsi maliyyə hesabatlarının standartlarda təyin olunmuş müddətdə təqdim olunması deməkdir

Səmərə ilə məsrəflər arasında tarazlıq - Maliyyə hesabatlarında təqdim olunan informasiyadan əldə olunan səmərə bu informasiyanın hazırlanması ilə bağlı məsrəflərdən artıq olmalıdır. Buna görə də, maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətsiz informasiyanın göstərilməsinə ehtiyac yoxdur.

1.1.3. Maliyyə hesabatlarının elementləri

Maliyyə hesabatı – mühasibat balansı, mənfəət və zərərlər haqqında hesabat, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat, xüsusi kapitalın hərəkəti haqqında hesabatdan və xalis mənfəətin bölüşdürülməsi, həmçinin əlavələrdən (cədvəl şəklində) izahlı qeydlərdən ibarətdir. Əlavələr və izahlı qeydlər əsas hesabat formaları ilə bir səviyyədə maliyyə hesabatının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Maliyyə hesabatında olan informasiya, əsas iqtisadi parametrlərə uyğun ümumi kateqoriyada birləşir, bu da maliyyə hesabatının elementləri adlanır.

Aktivlər, öhdəliklər və kapital təşkilatın maliyyə vəziyyətini əks etdirən və hesabatın mühasibat balansını təşkil edən elementlərdir.

Təşkilat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın elementlərinə gəlirlər və xərclər daxildir. Hər bir element bir neçə informasiya vahidindən ibarət ola bilər.

Aktivlər – bu keçmiş hadisələrin nəticəsi kimi müəssisə tərəfindən idarə olunan və müəssisəyə gələcəkdə iqtisadi səmərə gətirə biləcəyi gözlənilən ehtiyatdır (resursdur).

Aktivlərə daxildir: daşınmaz əmlaklar, avadanlıqlar və başa çatmamış tikililər də daxil olmaqla digər əsas vəsait obyektləri; maliyyə icarə müqaviləsi üzrə alınan əmlaklar; asılı və digər təşkilatlara qoyulan investisiyalar; uzunmüddətli borclar və uzunmüddətli debitor borcları daxil olmaqla digər maliyyə qoyuluşları; hüquq, patentlər, əmtəə nişanları, digər qeyri-maddi aktivlər; mal-material ehtiyatları və bitməmiş istehsal da daxil olmaqla avans verilmiş gələcək dövr xərcləri;

likvidli qiymətli kağızlar və cari debitor borcları; bank hesablarında olan vəsaitlər daxil olmaqla nağd pullar.

Təşkilatın aktivini təşkil edən aktivlər, adətən pula görə əldə edilir, yaxud digər aktivlərlə mübadilə edilir ya da müəssisənin özündə istehsal edilir. Buna daha çox aktivlərin daxil olması yolu ilə rast gəlinir, hansı ki, bütün imkanlar bununla qurtarmır. Aktivlər gələcəkdə ödənilməsi tələb olunan, təşkilatın öhdəliklərinin artmasının əksinə artar ya da aktivlər əvəzsiz daxil ola bilər (məsələn, büdcədən subsidiyanın daxil olması). Deməli daxil olan aktivlər meydana gələn xərclər arasında mütləq əlaqə deyil, sıx əlaqə mövcuddur. Təşkilatın çəkdiyi xərclər, hələ aktivin əldə edilməsini göstərmir. Hələ ondan iqtisadi gəlir alınmasına əsaslanmış inam lazımdır, başqa cür belə xərclər məsrəflərə aid edilməlidir. Xərclər gələcəkdə mənfəət alınması amili ola bilər, lakin bu obyektin əmələ gəlməsi demək deyildir, hansı ki, aktivə aid etmək olar. Cari istismar xərcləri gəlirin və mənfəətin alınma vəsaitidir, ancaq o halda aktivə aid edilir ki, əgər gəlirin alınması gələcək hesabat dövrünə keçirilirsə. Başqa tərəfdən, xərclərin olmaması müəyyən şəraitdə, məsələn bələdiyyə yaxud hökumətdən subsidiyaların alınması zamanı aktivin meydana gəlməsinə mane olmur.

Aktivlər material-maddi formada strukturalı əmlakdan ibarətdir və ya mülkiyyət hüququ daxil olmaqla hüquqi cəhətdən hüquqla əlaqədardır. Lakin mülkiyyət hüququ heç də həmişə aktivlər haqqında məsrəflərin həlli zamanı diqqət yetirilmir. Məsələn icarəyə götürülmüş əmlak, təşkilatın əmlakı deyildir, əgər təşkilat, bu əmlakdan gözlənilən mənfəətə nəzarət edirsə, onda icarəyə götürülmüş əmlak onun aktivlərinə daxil edilə bilər. Gizlində saxlanılan patentli olmayan ixtira təşkilatın aktivlərinə aid edilir bu şərtlə ki, təşkilat həmin ixtiradan gözlənilən mənfəətə nəzarət etsin.

Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatında aktivlərin eyniləşdirilməsi zamanı təşkilatın fəaliyyət göstərdiyi ərazi üçün, ölkənin qanunvericiliyinə diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, məsələn, qeyri-maddi aktivləri olan ölkələrdə patentlər, ticarət markaları və digər oxşar hüquqlar yalnız onlar pul ilə əldə edildiyi yaxud digər ekvivalent ödənişləri zamanı mühasibat balansında əks etdirilir.

Bəzi ölkələrdə əmlak balansda əks etdirilə bilər yalnız o halda ki, əgər təşkilat haqq-hesab vermişdirsə, onda o əmlakın qanuni sahibidir.

Aktivlər yalnız başa çatmış əməliyyatlar üzrə uçota götürülür; bu və ya digər aktivlərin qərəzlə əldə edilməsi onların uçotu üçün kifayət qədər əsas hesab etmək olmaz. Balansda aktivin əks etdirilməsi üçün , onun dəyəri olmalıdır, yaxud onun qiyməti möhkəm müəyyən edilə bilər.

Öhdəlik - müəssisənin keçmiş hadisələrdən yaranmış və iqtisadi səmərəni əmələ gətirən ehtiyatlarının (resurslarının) müəssisədən kənara axını ilə nəticələnən mövcud borcudur.

Öhdəlik – bu müəssisənin keçmiş yaxud hesabat dövrlərində əmələ gətirən kreditor və digər borcudur, onun ödənişi iqtisadi səmərənin azalmasına, yəni real aktivlərin azalmasına gətirib çıxarır. Öhdəlikdə borc konkret şəkildə verilmişdir, hansı ki, ödəmək lazımdır və ya müəyyən qaydada hərəkət etmək (yaxud və nə yerinə yetirmək) borcudur (vəzifəsidir), məsələn, ödənilmiş işi qabaqcadan yerinə yetirmək yaxud satılan məhsullarda xarabaları kənar etmək borcudur.

Tədarük və ya alqı-satqı müqaviləsi bağlamaq hələ öhdəliyin əmələ gəlməsini göstərmir. Satın alınan daşındıqdan sonra yaxud hüquqi cəhətdən ona mülkiyyət hüququ verildikdən sonra öhdəlik yaranır. Yerinə yetirilmiş işlərin qəbulu, xidmətlərin istehlakı onların ödənişi öhdəliyinin əmələ gəlməsinə aparır, əgər yalnız onlar əvvəlcədən ödənilməmişdirsə. Məhdudiyyət hüququ müəyyən edilən zaman, məsələn, kənar edilməməli olan tədarük müqaviləsi bağlanan zaman göndərilən malın özünün alınmamasından asılı olmayaraq öhdəlik əmələ gəlir. Onun alınmasından imtina böyük dəbbələmə cəriməsinin ödənilməsini tələb edir ki, bu da müvafiq öhdəlik yaradır

Adətən öhdəliyin ödənişi müəyyən aktivlərin kreditora verilməsi yaxud digər üsulla aparılır. Xüsusi ilə, öhdəlik pul vəsaitləri ilə öhdəlik dəyərinin ödənilməsi yaxud digər aktivlərin adekvat qiymətlilərinin onun ödənişi hesabına verilməsi yolu ilə; öhdəliyə bərabər yerinə yetirilən iş və göstərilən xidmət məbləği; bir öhdəliyin digər öhdəlik ilə əvəz edilməsi; səhmin təqdim edilməsi yaxud qarşılıqlı müqavilə üzrə ödənilmiş öhdəliyə bərabər mənfəət məbləğinin və idarəetmədə digər

iştirak hüququnun təşkilatın kapitalına öhdəliyin daxil edilməsi yolu ilə öhdəliyi tənzimləmək olar. Öhdəliyin ödəniş forması onun tələb etmə hüququnun itirilməsi yaxud özünün tələbinin kreditordan çıxarılmasıdır.

Öhdəliyə aid edilir: qısamüddətli borclar və digər borc öhdəlikləri; qısamüddətli borclar və bank kreditləri; bütün mümkün olan əməliyyatlar üzrə müxtəlif fiziki və hüquqi şəxslərə, mal göndərənlərə kreditör borcları; nəzərdə tutulan ayrılan ehtiyatlar; planlaşdırılan pensiya ödənişləri və digər oxşar maliyyə öhdəlikləri.

Öhdəlik kimi dəqiq müəyyən edilən pul ödənişləri və öhdəliyi dəqiq müəyyən edilməyənlər də öhdəlik kimi nəzərə alınır. Məsələn, mürəkkəb texnikanın təmirinə təminat üzrə öhdəliyi onların əmələ gəlməsi anına düzgün müəyyən etmək olmur. Belə öhdəliyi yerinə yetirmək üçün qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyat yaradılır. Bu ehtiyatlar öhdəlik kimi başa düşülür.

Qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatdan (nəzərdə tutulan ayırmalar) fərqli, hesablama yolu ilə müəyyən edilənə yaxınlaşma dərəcəsi, sözsüz öhdəlik elementinə aid edilir, görünməyən xərc halında ehtiyatları fərqləndirmək lazımdır, məsələn, mənfəətin bölüşdürülməsi nəticəsində yaranan və təşkilatın xüsusi kapitalına aid edilən zərəri örtmək üçün ehtiyat, sığorta ehtiyatı və i.a.

Öhdəlik yalnız onda uçota götürülür ki, onda hesab etmək üçün əsas olur ki, onların tənzimlənməsi aktivləri azaldan müəyyən məsrəfləri tələb edir və ya başqa yol ilə potensialı iqtisadi səmərənin azalmasına gətirib çıxarır . Ödəniş tələb edən, bu yerinə yetirilən sözləşmə, saziş və məhkəmə qərarının icrasına dair qəbul edilənləri və qəsdən dəbbələməni ödəməli yaxud bələdiyyə yaxud dövlət büdcəsinə vergi ödəyir.

Kapital - bütün öhdəliklər çıxıldıqdan sonra, müəssisənin xalis aktivlərinin dəyəridir. Kapital özündə öhdəliklərlə yüklənməmiş aktivlərin dəyərini göstərir, yəni aktivlərin bu dəyəri gələcəkdə öhdəliyin nizama salınmasına yönəldilməyəcək.

Qayda üzrə bu məbləğ fond bazarında təşkilatın səhminin məcmuu dəyərindən yaxud tam fəaliyyətdə olan müəssisə kimi

təşkilatın satış dəyərindən və ya hissə üzrə satılan , onun aktivlərinin satış dəyərindən fərqlənir.

Kapitalın elementi hesabatın mühasibat balansında istifadəçi üçün maraqlı olan , yarıməlementlərə bölmək olar. Kapital korporativ (səhmdar) müəssisələrində son dərəcə üç maddəyə bölünür: səhmdarlara verilmiş vəsaitlər; bölüşdürülməmiş mənfəət; bölüşdürülməmiş mənfəətin ayrılmasını göstərən, ehtiyatlar və kapitalın saxlanılmasını təmin edən düzəlişlər. Birinciyə aid edilir – nizamnaməyə uyğun yaradılan yaxud qanunvericilikdə və mümkün olan itkidən əlavə təminatı göstərən yaxud vergitutmanın azad olunması məqsədi ilə vergi qanunvericiliyinə uyğun yaradılan ehtiyatlar və ya vergi məbləğinin azalması. İkinci maddəyə hesabatın tərtib edilməsi zamanı tətbiq edilən , valyutanın inflyasiya dəyərindən aşağı düşməsi nəticəsində aktivlərin yenidənqiymətləndirmə dəyəri ilə əlaqədar ehtiyatlar, dotasiya və digər oxşar məbləğlər daxildir. Maliyyə hesabatının tərtib edilməsinin Beynəlxalq və milli praktikasında bir çox ölkələr ehtiyatları dörd əsas xüsusiyyət üzrə təsnifləşdirir:

- 1) fondun yenidənqiymətləndirmə dəyəri daxil olmaqla kapital ehtiyatları və gələcəkdə gəlirlərin daxil olması ehtiyatları – müxtəlif dotasiyalar və dəyəri ödənilmədən daxil olan aktivlər;
- 2) normativ ehtiyatlar (qanunvericiliklə müəyyən edilən) və normativ olmayan ehtiyatlar (təşkilatın özündə qəbul edilən qərar əsasında yaradılan);
- 3) bölüşdürülən və bölüşdürülməyən ehtiyatlar: birinci səhmdarlar arasında bölüşdürülə bilər, bəzən onlar yalnız bu məqsəd üçün yaradılır; ikinci təşkilat ləğv edilənə kimi bölüşdürməyə məxsus deyildir;
- 4) məqsədli və ümumi ehtiyatlar: birinci onlar ciddi müəyyən olunmuş məqsədə istifadə olunur, ikinci istiqamət məqsədli ifadə olunur.

Təşkilatın ümumi kapitalını kapitalla (hansı ki, səhmdarlardan və bölüşdürülməmiş mənfəətin kapitallaşması nəticəsində özünün xüsusi gücü ilə alınan) və müvafiq ehtiyatın yaradılmasına bölmək olar. Səhmdarların verdiyi kapital adətən hesabatın mühasibat

balanslarında iki maddəyə bölünür: səhmin nominal dəyəri məbləği və səhmin nominal dəyərindən əlavə ilkin emissiya zamanı səhmdarların verdiyi səhm üçün mükafat (emissiya gəliri).

Maliyyə hesabatının hazırlanması və tərtib edilməsi Prinsiplərində xüsusi olaraq qeyd edilir ki, korporativ (səhmdar) kapitalı üçün müəyyən edilən məlumatlar müstəqil hüquqi şəxsin təşkilinin hər hansı digər forması üçün uyğun gəlir, belə təşkilatlarda kapitalın formalaşmasında milli qanunvericilikdə müəyyən olunmuş məhdudlaşmanın nəzərə alınması təbiidir.

Prinsiplərdə ümumqəbul olunmuş nöqtəyi-nəzərdən özünün kapitalının saxlanması şəraiti zamanı yalnız hesabat dövrünün məlumatlarına görə müəssisə mənfəəti tanıya bilər. Qəbul olunmuş konsepsiyadan asılı olaraq özünün kapitalının saxlanması müxtəlif aspektlərdən nəzərdə tutulur. İki əsas konsepsiya nəzərdən keçirilir: maliyyə kapitalı və fiziki kapital (istehsal potensialının). Kapitalın saxlanması və qiymətləndirmə metodunun seçilməsi təşkilat üçün qalır və istifadəçinin tələbindən və marağından asılıdır. Əgər istifadəçi pulun alıcılıq qabiliyyətində dəyişikliyin nəzərə alınması ilə nominal investisiya kapitalının saxlanması ilə maraqlanırsa, onda maliyyə Konsepsiyası tətbiq edilir. İstifadəçini nə vaxt müəssisənin istehsal imkanları maraqlandırırsa, onda kapitalın fiziki saxlanması konsepsiyası tətbiq edilir. Hər iki konsepsiyada mənfəət – bu hesabat dövrünün əvvəlinə onun həcmi müvafiq olması səviyyəsində kapitalın saxlanılmasını təmin edən, düzəliş nəzərə alınmaqla gəlirlərdən xərcləri çıxıldıqdan sonra qalan hissəsidir. Xərclərin gəlirlərdən artıq olması kapitalın həcmi azaldan, zərər kimi tanınır.

Maliyyə kapitalının saxlanması konsepsiyası. Maliyyə kapitalının saxlanması konsepsiyasına uyğun olaraq, kapital pul vəsaitlərinin nominal vahidlərlə müəyyənləşdirilsə, nominal vahidlərlə qiymətləndirilmiş pul vəsaitlərinin hesabat dövrü ərzində artması mənfəət kimi tanınır. Beləliklə, hesabat dövrü ərzində müəssisə tərəfindən saxlanılan aktivlərin qiymətlərinin artması konseptual baxımdan mənfəət hesab olunur. Lakin, təcrübədə, bu mənfəət aktivlərin xaricə alınmasına və ya istifadə olunmasına qədər tanınmamalıdır.

Maliyyə kapitalının saxlanması konsepsiyasına uyğun olaraq, kapital pul vəsaitlərinin sabit alıcılıq qabiliyyəti vahidlərlə müəyyənləşdirilsə, sabit alıcılıq qabiliyyəti vahidlərlə qiymətləndirilmiş pul vəsaitlərinin hesabat dövrü ərzində artımı mənfəət hesab olunur. Beləliklə, müəssisə tərəfindən saxlanılan aktivlərin qiymətlərinin artmasının yalnız inflyasiyanın ümumi səviyyəsindən artıq olan hissəsi mənfəət hesab olunur. Artımın yerdə qalan hissəsi kapitalın saxlanılmasına düzəliş və kapitalın bir hissəsi hesab olunur.

İnflyasiya şəraitində pulun alıcılıq qabiliyyəti vahidlərinə (sabit) qiymətləndirmə metodu tətbiq edilir.

Maliyyə kapitalının saxlanması konsepsiyası beynəlxalq standartlara uyğun maliyyə hesabatının tərtib edilməsi zamanı tez-tez tətbiq olunur və çox geniş yayılmışdır.

Fiziki kapitalın saxlanması konsepsiyası - Fiziki kapitalın saxlanması konsepsiyasına uyğun olaraq, kapital müəssisənin fiziki məhsuldarlıq potensialı ilə müəyyənləşdirilir və bu potensialın dövr ərzində artımı mənfəət hesab olunur. Əks halda, yalnız müəssisənin aktivlərinə və öhdəliklərinə təsir edən bütün qiymət dəyişikliklərinin nəticəsində müəssisə tərəfindən saxlanılan aktivlərin dəyərinin artması kapitalın saxlanılmasına düzəliş və kapitalın bir hissəsi hesab olunur.

Qiymətləndirmə əsaslarının və kapitalın saxlanması konsepsiyasının seçilməsi maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında istifadə olunan uçot modelini müəyyənləşdirməklə, bu hesabatların münasiblik və etibarlılıq səviyyələrini təmin edir. Müəssisənin rəhbərliyi münasiblik ilə etibarlılıq arasında səmərəli tarazlığa nail olmalıdır.

Maliyyə hesabatlarını hazırlayanlar tərəfindən tətbiq edilməli olan uçot modeli müvafiq Milli Mühasibat Uçotu Standartları ilə müəyyənləşdirilir.

Aktivlər, öhdəliklər və kapital balans bərabərləşdirməsini təşkil edən vahid vasitədir. BMHS sistemində qəbul edilən balans bərabərliyi:

$$A - \text{Ö} = K.$$

Bu aktiv vasitəsi ilə kapitalın formalaşmasını əks etdirir. Hər hansı müəssisənin xüsusi kapitalı aktivin o hissəsini göstərir ki, onlar sərbəst

olaraq öhdəliyin ödənilməsinə yönəldilir. Bu barədə əvvəl göstərilmişdir. Buradan nəticə çıxır ki, kapitalın həcmi müəssisənin aktivlərinin dəyərindən və onun öhdəliyinin dəyərindən asılıdır.

Balans bərabərliyini başqa cür də vermək olar:

$$A = \ddot{O} + K$$

Bu şəkildə balans bərabərliyi göstərir ki, yalnız gözlənilən öhdəlik ödənişi və xüsusi kapital hesabına aktivlər formalaşır.

Əgər xüsusi kapital tərkib hissələrinə - mülkiyyətçinin gətirdiyi (G) , keçən mənfəətdən toplanan (T) və cari hesabat dövrünün xalis mənfəətinə (XM) ayrılarsa – onda balans bərabərliyini belə yazmaq olar:

$$A - \ddot{O} = G + T + XM.$$

O, onu təsdiq edir ki, dövr ərzində xalis mənfəət həmin dövr ərzində aktivlərin dəyərinin artmasını (yaxud öhdəliyin azalmasını) göstərir, belə ki, gətirilən kapital və toplanan mənfəət dəyişməz qalır. Son dərəcə asanlıqla mülkiyyətçinin yeni üzvlük haqqına və ya onların əvvəl toplanan mənfəət hissəsinin artıq olmasına ayırmaq olar.

Xərclər adi təsərrüfat fəaliyyəti prosesində, məsələn malların istehsalı yaxud xidmətin göstərilməsi zamanı əmələ gəlir. Belə xərclər satılan malların və xidmətin maya dəyərini təşkil edir və satışdan alınan hesabat gəlirləri ilə müqayisə edilir. Həmin dövr ərzində alınmayan gəlir mal ehtiyatları yaxud bitməmiş istehsala məsrəflər, gələcək dövr xərcləri kimi aktivlərə dair, müvafiq gəlirin alınması məqsədi ilə aparılmış məqsədə yönəldilən xərclərə aid etməyə imkan verir. Malların və xidmətlərin maya dəyərinə daxil edilir: material məsrəfləri, əmək haqqı, sosial xarakterli ayırmalar, əsas kapitalın amortizasiyası.

Adi təsərrüfat fəaliyyəti gedişində əmələ gələn xərclərdən başqa, BMHS gələcəkdə hər hansı iqtisadi səmərə gətirməyən , xərc şəklində zərərləri də müəyyən edir. Onlara gələcəkdə müəyyən gəlir gətirməyən xərclər yaxud təşkilatın balansında əmlakın artmasına və ya aktiv şəklində tanına bilməyən xərclər aid edilir. BMHS-na əsaslanaraq , nə qədər ki, zərərlər özündə iqtisadi səmərənin azalmasını göstərir, bu xərclər hesabatın müstəqil elementi şəklində nəzərdən keçirilmir. Zərərləri ümumi iqtisadi fikirdə gözlənilməyən əməliyyat və ya hadisə həmçinin adi əməliyyat nəticəsində hansı ki, hesabat dövrü ərzində

gəlirlərlə örtülməyən xərcləri kapitalın azalmasını hesab etmək lazımdır.

Nə vaxt onlar, həmin əməliyyat üzrə daxil olmuş gəlirlərlə birbaşa əlaqədə öhdəliyin artması və aktivin azalması şəklində əmələ gəldikdə, adi fəaliyyət üzrə xərclər həmin hesabat dövründə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda əks etdirilir (tanınır). Gəlirlər və xərclərin uyğun olmasına hökmən riayət edilməlidir. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda hələ daxil edilməmiş və bölüşdürülməmiş xərclər gələcək hesabat dövrünə aid edilən kimi mühasibat balansında əks etdirilir.

Nə vaxt aydınlaşdırılır ki, onlar gələcək iqtisadi səmərənin səbəbi ola bilməz, yaxud belə səmərə aydın deyil və etibarlı qiymətləndirməyə verilmir, həmçinin nə vaxt əmlak maddəsi şəklində müvafiq aktiv əks etdirmədən öhdəlik yarandıqda qeyri adi əməliyyatlar və hadisələrlə əlaqədar əmələ gələn xərclər həmin hesabat dövründə zərər şəklində hesabatda əks etdirilir. Məsələn, xarab olmuş əmtəə-material qiymətlilərin dəyəri, hansı ki, satılması mümkün deyil, yaxud müəssisə üçün başqa cür istifadə etmək olmur və nə vaxt sığorta ödənişinin alınması imkanında (yaxud həcmində) aydınlıq yoxdur. Yaxud məhkəmə qərarı üzrə dəbbələmə ödənişi haqqında və ya büdcəyə ödənişlər üzrə öhdəliyin hesablanması. Deməli, aktivin azalması yaxud öhdəliyin artması ilə eyni zamanda xərclər əks etdirilir. Bəzi aktivlərin dəyərinin azalması amortizasiya ayırmalarının müvafiq dövrün xərclərinə daxil edilməsi və amortizasiyanın hesablanması yolu ilə bir neçə hesabat dövrünə bölüşdürülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi tutulma qaydası ilə xərclərin əks etdirilməsi (tanınması) hesabatın hazırlanması və tərtib edilməsi Prinsipləri ilə heç cür əlaqə yaratmır. Hesablamada onların vergitutma bazasına daxil edilib və etdirilməməsindən asılı olmayaraq Prinsiplərdə ifadə olunmuş, onun tanınma meyarlarına uyğun bütün xərclər həmin hesabat dövrünün mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda daxil edilməlidir.

Gəlirlər aktivlərin artması və ya öhdəliklərin azalması ilə yaxud bu və digərin birlikdə olması ilə əlaqədardır. Onlar mülkiyyətçinin

əlavə əmanətindən asılı olmayaraq təşkilatın kapitalının artmasına gətirib çıxarır.

Hesabatın tərtib edilməsi prinsipləri iki tip gəlirləri gözdən keçirmək lazımdır. Satışdan daxil olan gəliri və uduşdan olan gəliri. Birinciyə əsas fəaliyyətdən müntəzəm daxil olan gəlirlər aid edilir: malların, iş və xidmətlərin satışından; faizlər və mükafatlar, dividendlər; royalti və icarə haqqı. İkinci müntəzəm olmayan çox vaxt bütünlükdə əlaqəsi olmayan, likvid olmayan əsas vəsaitlərin satışından əmələ gələn, gözlənilməyən təsadüfi gəlirlər daxil edilir: valyuta məzənnə fərqləri; cərimə və dəbbələmələr; ümitsiz borcludan gözlənilməyən daxil olmalar və i.a. Öhdəliyin nizama salınması nəticədə olanlar, həmçinin debitor borcları da daxil olmaqla müxtəlif aktivlərin (pul vəsaitləri, mallar, xidmət, satılan malların və xidmətlərin mübadiləsindən alınanlar) artması şəklində gəlirlər əmələ gəlir. Aktivlərin artması yaxud öhdəliklərin azalmasını əks etdirməklə eyni zamanda bütün hallarda tanınan gəlirlər mühasibat uçotu və hesabatda əks etdirilir. Nə vaxt sazişin icrasına dair təqdim edilən tələblər kifayətləndiricidir, saziş üzrə hüquq və məsuliyyətin çox hissəsi alıcıya keçir, həmçinin təqdim edilən hesab-faktura üzrə pul vəsaitinin alınmasına inam olduğu anda uçotda gəlir hesablanır və hesabatda əks etdirilir. Belə halda təşkilatın hesabat balansında debitor borclarının müqabilində gəlir əks etdirilir. Debitor borclarının müəyyən hissəsi onu inkassa etmək imkanında şübhə doğura bilər, lakin bu hesablanan gəlirin azalması üçün səbəb deyil. Bəzi debitorlardan borcların alınmasında əsaslanmış şübhə olduqda belə şübhəli borc məbləği üçün xərcin hesablanması yolu ilə hesabatda əks etdirilir. Gəlirlərin əks etdirilməsi zamanı debitor borclarının reallığı haqqında məsələdə şübhədən başqa satışdan gəlir məbləğinin düzgün müəyyən edilməsi imkanının olmaması və satılan malların hansı məbləğinin qaytarıla bilməsi məsələsində olan qeyrimüəyyənliklə əlaqədar çətinliklər əmələ gəlir. Bu qəbildən olan hadisələr haqqında dürüst informasiya alınması hesabatda əvvəl göstərilmiş gəlir məbləğinə düzəliş etmək tələb olunur.

1.1.4. Maliyyə hesabatları elementlərinin qiymətləndirilməsi

Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatında aktivlərin, öhdəliklərin, kapitalın, gəlirlərin və xərclərin miqdar qiymətləndirilməsi pul ifadəsində aparılır. Dəyəri olmayan, pul ölçüsündə verilməyən elementlər miqdar xarakteristikası ala bilmir, deməli mühasibat uçotunda və təqdim edilən hesabatın mühasibat balansında və digər maliyyə hesabat formalarında əks etdirilə bilmir.

Miqdar qiymətləndirmə təsərrüfat əməliyyatları, faktlar və hadisələr üzrə pul məbləğinin müəyyən edilmə metosikasını özündə göstərir, mühasibat uçotu registrlərinə daxil edilir və maliyyə hesabatında ümumiləşdirilir. Bunun üçün uçot obyektinin miqdar qiymətləndirmə metodu və pul vahidini seçmək lazımdır. Dünyanın əksər dövlətlərində milli pul vahidində maliyyə hesabatının tərtib edilməsinə qanunvericiliklə sərəncam vermişlər. Azərbaycanda hesabat manatla tərtib edilir BMHS üzrə maliyyə hesabatı tərtib edilən zaman, belə hesabat hara təqdim edildiyi yerlərdə qəbul edilmiş hər hansı valyuta tətbiq edilir. Lakin yüksək inflyasiya səviyyəsi şəraitində pulun alıcılıq qabiliyyətinin ümumi dəyişmə indeksinə tamamilə münasib düzəliş etmək yaxud alıcılıq qabiliyyətini sabit vahiddə pulun artmasını ifadə etmək lazımdır.

Maliyyə hesabatının tərtib edilməsi Prinsiplərində müxtəlif kombinasiyalarda və müxtəlif dərəcədə olan maliyyə hesabatlarında dəyərin miqdar qiymətləndirilməsinin bir neçə metodundan istifadə olunur.

Ədəbiyyatda tarixi dəyər yaxud faktiki dəyər adlanan **ilk dəyər** aktivin əldə edilməsi zamanı ödənilmiş yaxud özünün gücü ilə onun hazırlanması zamanı hesablanmış faktiki pul vəsaitləri, onların ekvivalentlərinin məbləği əsasında mühasibat uçotunun bu və ya digər obyektinin miqdar qiymətinin dəyərini ifadə edir. Əgər obyekt digər aktivlərin mübadiləsində əldə edilmişdirsə onun ilk dəyəri mübadilə əməliyyatları gedişində satıcıya verilmiş digər aktivlərin bu dəyəri üzrə müəyyən edilir. Həmin obyektin əldə edilməsi ilə əlaqədar nəqliyyat və hər hansı digər xərclər ilk dəyərə daxil edilə bilər.

Öhdəlik, öhdəliyin məsələn vergi, əmək haqqı və s.nin ödənilməsi üçün lazım olan adi iş şəraitində bu öhdəliyin yerinə yetirilməsi məqsədilə ödənilməsi gözlənilən pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin məbləği, yaxud borc öhdəliyi əvəzinə alınmış pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin məbləği, yaxud alınmış digər vəsaitlərin ədalətli dəyəri ilə qiymətləndirilir.

Maliyyə hesabatı elementlərinin miqdar qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilən üstün olan dəyər – ilk dəyərdir. O çox vaxt digər metodlarla kombinasiyalarda tətbiq edilir. Belə ki, məsələn, mal-material qiymətlilərin miqdar həcmi çox vaxt, əgər o maya dəyərindən aşağıdırsa ticarət xərcləri çıxılmaqla satış dəyəri üzrə, likvidli qiymətli kağızların dəyəri isə - satış dəyəri üzrə müəyyən edilir. Bəzi ölkələrdə əsas vəsaitlər dövrü olaraq onların cari bazar dəyəri üzrə yenidən qiymətləndirilir.

Cari dəyər – aktivlərin əldə edilməsi üçün ödənilməli olan pul vəsaitlərinin və ya ekvivalentlərinin məbləğinin miqdar ifadəsini yaxud həmin obyektin yeni obyektə əvəz edilməsinin zəruriliyini göstərir.

Öhdəliyin cari dəyər əsasında qiymətləndirilməsi onların hal-hazırda yerinə yetirilməsi məqsədilə ödənilməli olan pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin nominal (diskontlaşdırılmamış) məbləği ilə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Hər şeydən əvvəl cari dəyər şəklində obyektin və ya onların oxşarının bazar dəyərindən istifadə olunur. Mürəkkəb hallarda - bazar konyunkturasının öyrənilməsi və digər amillərə əsaslanan ekspert qiymətləndirilməsindən istifadə olunur.

Mümkün satış dəyəri (ödəniş) adi kommersiya əməliyyatları gedişində bu və ya digər aktivin (əmlakin) bazarda satılması nəticəsində əldə edilə biləcək pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin məbləğinə tərtib edilir. Başqa cür desək, bu ticarət xərcləri çıxılmaqla obyektin satış qiymətidir. Satış dəyəri, əgər həmin atılmayacağı halında buraxılmış səmərənin həcmi müəyyən etməyə imkan verir. Həmçinin obyektin ləğv edilmə vaxtı çatan zaman satış dəyəri müəyyən edilir.

Hadisələrin adi inkişafı zamanı bütün saziş şərtlərinə riayət olunması zamanı öhdəliyin ödənilməsi üçün ödənilməli olan pul

vəsaitlərinin (onların ekvivalentlərinin) ödənilməli olan nominal (diskontlaşdırılmamış) məbləği üzrə müəyyən edilir.

Ədalətli dəyər – bu müstəqil yaxşı məlumatlandırılmış və bu cür əməliyyatı həyata keçirməkdə maraqlı olan tərəflər arasında mübadilə nəticəsində əldə edilə biləcək pul vəsaitləri məbləğidir. Son zamanlar ədalətli dəyər mənfəət və xərclər haqqında hesabatda fərqləri əks etdirməklə hesabatın mühasibat balansında aktivlərin, xüsusilə uzunmüddətli aktivlərin qiymətləndirilməsi üçün tez-tez tətbiq edilir. Belə qiymətləndirmənin tətbiq edilməsi BMUS-16 “Əsas vəsaitlər”, BMUS – 17 “İcarə”, BMUS- 38 “Qeyri-maddi aktivlər”, BMUS – 39 “maliyyə alətləri: tanınma və qiymətləndirmə”, BMUS – 41 “Kənd təsərrüfatı və bunlarla yanaşı digər standartlarda “ nəzərdə tutulur.

“Ədalətli dəyər” termininin müəyyən edilməsi bütünlüklə ideallaşdırılmışdır. Praktikada ədalətli dəyəri qiymətləndirmək və tanımaq heç də sadə deyil, subyektiv yanaşmaya əhəmiyyətli təsir göstərir.

BMHS-da göstərilir ki, ədalətli dəyəri qiymətləndirmək üçün ən yaxşı şərait aktiv bazarın mövcud olmasını yaradır, burada eynicinsli mallarla müntəzəm saziş aparılır, istənilən vaxtda satıcı və alıcını tapmaq olar, arzu edənlər sazişi həyata keçirə bilər, bütün maraqlı şəxslər asan başa düşülən qiymət haqqında informasiya ala bilər. Aktiv bazarın olmaması ədalətli dəyərin müəyyən edilməsini çətinləşdirir. Bəzən təhrif olunmuş hesabat doğura bilən ədalətli dəyərin hesablanması BMHS-da bəzi alternativ metodikanın tətbiq edilməsinə icazə verilir.

Öhdəliyin ədalətli dəyər əsasında qiymətləndirilməsi müstəqil yaxşı məlumatlandırılmış və bu cür əməliyyatı həyata keçirməkdə maraqlı olan tərəflər arasında əməliyyatın icrası zamanı bu öhdəliyin yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan məbləğlə yəni gələcək pul vəsaitləri axınının diskontlaşdırılmış dəyəri üzrə qiymətləndirilir.

Diskontlaşdırılmış dəyər real mövcud vəziyyətə əsaslanır, belə ki, hazırda pulun bir qədər məbləği bir yaxud bir neçə ildən sonra, gələcəkdəkinə nisbətən çox olur ki, o da faiz şəklində gəlirin alınması üçün istifadə edilə bilər. Diskontlaşdırılmış məbləğ hesablamada qəbul

edilmiş müvəqqəti dövrlərin sayı və faiz normasından asılı olaraq mürəkkəb faiz düsturu üzrə müəyyən edilir.

Hesablamalar diskontlaşdırma cədvəli üzrə aparılır, burada diskontlaşdırma zamanı qəbul edilmiş, dövrlərin sayı və verilmiş faiz stavkasından asılı olaraq hesablamada bir pul vahidinə düşən məlumatlar verilir. Bir pul vahidinə düşən diskontun həcmi cəmi məbləğə vurulur. Nəticədə ümumi diskontlaşdırılmış dəyəri alırıq. Cədvəl dollar üçün nəzərdə tutulmuşdur və manatla və hər hansı digər pul vahidində ifadə olunmuş diskontlaşdırılmış məbləğ üçün tətbiq etmək olar.

I diskontlaşdırma stavkası zamanı n ildən sonra həyata keçiriləcək gözlənilən hazırkı ödəniş dəyərini müəyyən edən **P diskontlaşdırma əmsali** düstur üzrə müəyyən edilir.

$$P = \frac{1}{(1+i)^n},$$

P – həmişə vahiddən kiçik olur və onun hesablanması üçün qəbul edilmiş, şərtə riayət edilməsi zamanı gələcəkdə bir dolların, manatın yaxud hər hansı digər pul vahidinin hazırkı dəyərini miqdar həcmi müəyyən edilir. Gələcək ödənişin ümumi məbləği diskontlaşdırma əmsalını diskontlaşdırılan öhdəliyin yaxud aktivin dəyərinə vurmaqla müəyyən edilir.

Məsələn, bizə öhdəliyin diskontlaşdırılmış dəyərini müəyyən etmək lazımdır, ödəniş vaxtı dördüncü ilin sonunda başlayır. Onun indiki balans dəyəri 454 min man. təşkil edir. Həmin dövrə üstün olan bazar faiz stavkası 17 %-ə bərabərdir. Dövrlərin sayı 4 və 17 faiz stavkası zamanı diskontlaşdırılmış əmsalın qiymətini cədvəl üzrə tapırıq. $O = 0,5365$ -ə bərabərdir. Diskontlaşdırılmış əmsalı öhdəliyin balans dəyərinə vururuq ($0,5365 \times 454$). Öhdəliyin belə diskontlaşdırılmış dəyəri 243 manata bərabərdir.

Diskontlaşdırma üçün faiz stavkasını seçən zaman, onu maliyyə hesabatının ayrı-ayrı maddələrini (mühasibat uçotunun ayrı-ayrı obyektlərini) qiymətləndirmək üçün cari diskontlaşdırma dəyərini hesablamalarını aparan şəxs seçir, qeyd etmək lazımdır ki, üstün tutulan bazar faiz stavkası cədvəldə göstərilmiş son dərəcə üç amil üzrə qarşılıqlı əlaqə əsasında əmələ gəlir.

Üstün tutulan faiz stavkasının tərkibi

Risksiz faiz stavkası	Riskə görə əlavə etmə	İnformasiya əlavə etməsi
Kredit şöbəsində borc vəsaitlərinə tələb və təklif və digər obyektiv bazar amilləri əsasında əmələ gəlir	Borc pulların qaytarılma Ma riskinin asılılıq dərəcəsi, Üçüncü şəxsin təminatına dair etibar, girovun təqdim edilməsi, borclunun etibarlılığından asılıdır.	Borcverən inflyasiya gözləməsi və inflyasiya səviyyəsindən asılıdır.

Diskontlaşmanın faiz stavkasının seçilməsinə dair konkret yanaşmanı Beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları, eləcə də işgüzar dövriyyə qaydası müəyyən edə bilər. Ümumi halda belə stavka bu qəbildən maliyyə əməliyyatları üçün cari bazar faiz stavkasının üstün olan qiyməti yaxud orta qiymət üzrə seçilir.

Müstəqil iş üçün tapşırıq

1. Şirkətin aktivləri hansı əlamət üzrə müəyyən edilir, fikirləşin və yazın. Şirkətin əmlakı onun aktivini təşkil edir kimi hesab etmək olarmı? Maliyyə hesabatında aktivlərin tanınması nə ilə müəyyən edilir? Aktivlərin və xərclərin oxşarlığı və fərqli olmasını göstərin.

2. Şirkətin öhdəliyini xarakterizə edən əlamətləri sadalayın. Şirkətin öhdəliyini və mühasibat balansının passivinin həcmi eynihəcmdədir demək olarmı? Şirkətin gəliri və xərcləri arasında fərqi siz necə göstərirsiniz? Maliyyə hesabatında öhdəliyin tanınması nədən ibarətdir?

3. Şirkətin gəlirləri və xərclərini xarakterizə edən əlamətləri göstərin? Hansı halda gəlirlər və xərclərin uyğunluq prinsipini nə üçün əldə rəhbər tutmaq lazımdır? Həmin prinsipə riayət olunmasını göstərənə misal gətirin. Gəlirlər və xərclərin uyğunluq prinsipi pozula bilərmi?

4. “Maliyyə hesabatının aydınlığı” mövzusu üzrə inşa yazın. Hesabat informasiyasının aydınlığını nə müəyyən edir? Bütünlükdə

bazar iqtisadiyyatının fəaliyyəti üçün və şirkətin iqtisadi fəaliyyətində onun əhəmiyyəti necədir?

5. Müəssisə fəaliyyətinin fasiləsizliyi haqqında ehtimal siz necə başa düşürsünüz, onu yazın. Ehtimal və hesablama metodu üzrə uçot məlumatları arasında əlaqə mövcuddurmu?

6. Maliyyə hesabatı elementlərinin qiymətləndirilməsi üçün diskontlaşdırılmış dəyər nə vaxt və niyə tətbiq edilir? Hansı halda ilk və cari (bərpa) dəyəri uyğun gəlir? Ədalətli dəyər haqqında siz nə bilirsiniz?

1.2. Maliyyə hesabatının təhlilinin təşkilati-metodiki əsasları

1.2.1. Mühasibat hesabatının anlayışı, tərkibi əhəmiyyəti və ona göstərilən tələblər

Müasir şəraitdə kommertiya təşkilatlarının (müəssisələrinin) özünün fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələrinin axtarılması, partnyorun seçilməsi, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində kifayət qədər yüksək sərbəstlik dərəcələri vardır. Buna görə müxtəlif maraqlı istifadəçilər (sahibkarlar, investolar, banklar, malməndərənlər, alıcılar və s.) təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin nəticələri və maliyyə vəziyyəti haqqında dürüst informasiyalara ehtiyacları vardır, onunla onlar işgüzar münasibət yaradırlar. Belə informasiyaların əsas və daha çox dürüst mənbəyi kimi mühasibat hesabatı çıxış edir.

Mühasibat hesabatı - təsdiq olunmuş forma üzrə mühasibat uçotunun məlumatları əsasında formalaşan, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələri və aktivlər, kapital, öhdəliklər haqqında vahid məlumatlar sistemidir.

Mühasibat hesabatı təsərrüfat subyektinin iqtisadi nailiyyətlər məqsədinə, nəzarət və planlaşdırma alətinə yarayır, xüsusilə mənfəətin alınmasına kapitalın saxlanılması və artmasına nəzarət həyata keçirilir.

Hər iki göstərici (mənfəət və kapital), onların artması və dəyişməsi mühasibat hesabatında əks etdirilir. Maraqlı istifadəçilər onların məlumatları əsasında müəyyən imkanlar əldə edir.

- Potensialı partnyorun maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək;
- Bu və ya digər partnyorla işin aparılması şəraitində və məqsədəuyğunluq haqqında qərarı qəbul etmək;
- Etibarsız müştəriyə kreditin verilməsindən qaçmaq;
- Bu və ya digər təşkilatın aktivlərinin (məsələn, qiymətli kağızların əldə edilməsinin məqsədəuyğunluğunu qiymətləndirmək);
- Müflisləşmənin diaqnostikasını müəyyən etmək.

Təşkilatların mühasibat (maliyyə) hesabatlarının tərkibi və formaları AR Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilir (1995). Hazırda illik mühasibat hesabatının tərkibinə aşağıdakı formalar daxil edilmişdir:

- 1) mühasibat balansı (forma N 1);
- 2) mənfəət və zərərlər haqqında hesabat;
- 3) mühasibat balansı və mənfəət və zərərlər haqqında hesabatla dair şərh kimi çıxış edir:
 - Kapitalın dəyişməsi haqqında hesabat (forma N 3);
 - Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat (forma N 4);
 - Mühasibat balansına dair izahat (forma N 5);
- 4) mühasibat hesabatının məcburi auditinin nəticələri üzrə verilən, auditor rəyinin yekun hissəsi.

2003-cü ilə qədər gəlirlər və xərclər dörd qrup nöqtəyi-nəzərindən (adi, əməliyyat, satışdankənar, fəvqəladə) 2 N-li formada verilir.

Bundan başqa, onda Mənfəət və zərərlər Haqqında hesabatda müəssisənin son maliyyə nəticəsinin – hesabat dövrünün xalis mənfəətin (zərərin) formalaşdırılmasına aşağıdakı model daxil edilmişdir.

Satışdan mənfəət (zərər) + sair gəlirlər – sair xərclər = vergitutulanadək mənfəət (zərər) – Təxirə salınmış vergi aktivləri və öhdəlikləri – cari mənfəət vergisi = hesabat dövrünün xalis mənfəəti (zərəri).

Bütünlükdə ümumi qayda saxlanır: müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında dürüst və tam təsəvvürün formalaşması, onun fəaliyyətinin maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklərin formalaşması üçün lazımi göstəricilər mühasibat hesabatına daxil edilməlidir. Müəssisələr mühasibat hesabatının nümunəvi formalarına Maliyyə Nazirliyinin

razılığı və tövsiyəsi ilə əlavə göstəricilər daxil edə bilər və əksinə bu və ya digər maddəni müvafiq aktivlərin, öhdəliklərin, gəlirlərin və xərclərin tərkibindən çıxara bilər.

Mühasibat hesabatı aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

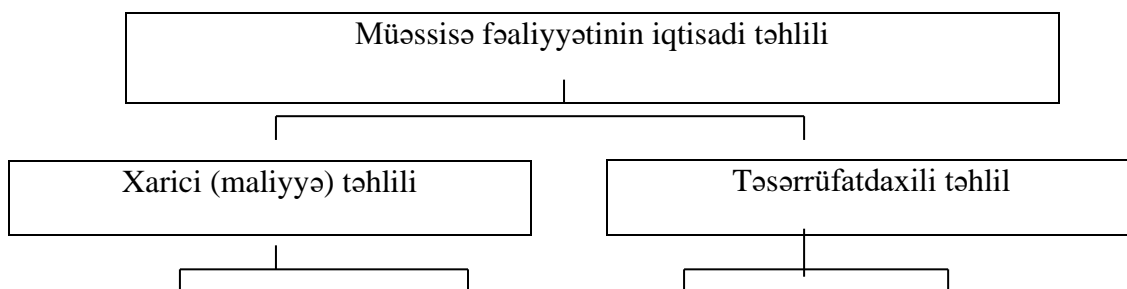
Münasiblik, əhəmiyyətlik, etibarlılıq, düzgün təqdimat, neytrallıq, ehtiyatlılıq, tamlıq, müqayisəlilik, ardıcılıq, anlaşılıqlıq.

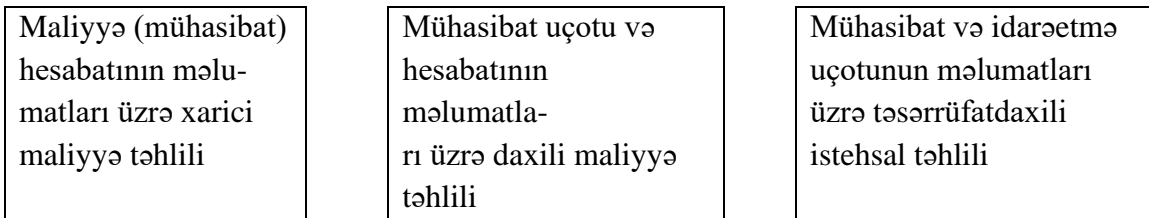
Hesabat ili ərzində ümumi yekunda 5 %-dən az olmayan müvafiq məlumatlar əhəmiyyətli kimi tanına bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı göstəriciləri Mühasibat balansı və Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda ayrılıqda göstərmək əhəmiyyətli olmadıqda 1 və 2 N-li formaya dair izahatda ayrılıqda göstərilir. Beləliklə informasiyanın əhəmiyyətliliyinə miqdar kimi yox hesabat informasiyalarının keyfiyyət xüsusiyyəti kimi baxmaq lazımdır.

Praktikada mühasibat hesabatı maliyyə hesabatı ilə eyniləşdirilir. Həqiqətən , o maliyyə hesabatının əsas hissəsidir. Bununla bərabər o şəkildə mühasibat hesabatı (beş forma və qısa izahat vərəqəsi kimi) bir çox müəssisələrdə formalaşır, həmin hesabatda lazım olan mühüm məlumatlar olmur, onlar isə maliyyə hesabatında əks etdirilməlidir.

1.2.2. Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə təhlili sistemində maliyyə hesabatının təhlilinin yeri. Maliyyə hesabatının təhlilinin məzmunu, onun vəzifələri

Müəssisə fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin strukturunu məşhur iqtisadçı alimlərin tədqiqatının ümumi nəticələrinə əsasən (L.T.Qilyarovskoy, O.V.fimovoy, M.V.Melnik, V.V.Kovaleva, A.D.Şeremetə və b.) aşağıdakı formada vermək olar (şəkil 1.1).

Şək. 1.1. Müəssisə fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin strukturu

Maliyyə təhlili dedikdə obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında müəssisənin maliyyə vəziyyəti və onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin, təsərrüfat proseslərinin tədqiqi sistemi başa düşülür.

Yalnız maliyyə (mühasibat) hesabatının informasiya bazası kimi istifadə olunmasına əsaslanan, maliyyə təhlili xarici xarakter daşıyır. A.D.Şeremet xarici maliyyə təhlilinin xarakter xüsusiyyətini aşağıdakı kimi göstərir:

- müəssisələrin fəaliyyəti haqqında informasiya istifadəçilərinin və təhlilin subyektlərinin çoxluğu (sahibkarlar, investorlar, kredit təşkilatları, malsatanlar, dövlət idarəetmə və nəzarət orqanları və s.);
- təhlilin subyektlərinin müxtəlif məqsədləri və iqtisadi maraqları;
- nümunəvi metodika və prosedurların mövcudluğu;
- yalnız müəssisənin xarici hesabatına təhlilin istiqamətləndirilməsi;
- əvvəlki amilin nəticəsi kimi təhlilin vəzifələrinin məhdudlaşdırılması;
- müəssisə fəaliyyəti haqqında informasiyaların istifadəçilər üçün təhlilin nəticələrinin maksimum açıqlanılması.

Maliyyə təhlilinin çərçivəsində mühasibat hesabatının məlumatları əsasında müəssisənin cari ödənişqabiliyyətini, əmlak vəziyyətini, onun maliyyə sabitliyini, kapitalın strukturunu, aktivlərin dövriyyəsinə, müəssisə fəaliyyətinin rentabelliyini, onun pul vəsaitlərinin hərəkətini qiymətləndirmək olar.

Əlavə informasiyaların cəlb edilməsi zamanı (maliyyə, idarəetmə, statistika, operativ uçotun məlumatları, normativ və plan informasiyaları) digər aspektlərlə maliyyə təhlilinin nəticələrini tamamlamaq olur.

- kapital qoyuluşunun effektivliyinin təhlilində;
- kapitalın qiymətinin təhlilində;

- mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi əsaslandırılmış siyasətinin qiymətləndirilməsi;
- investisiyanın məqsədə uyğunluğunun təhlili;
- xüsusi dövriyyə kapitalına tələbatın qiymətləndirilməsi və s.

Müəssisə daxilində formalaşan informasiyalarla yanaşı, maliyyə təhlili çoxlu miqdarda xarici informasiyalardan istifadə edir:

- ümumiqtisadi və siyasi;
- sahəvi;
- fondlu bazarın;
- affilə edilmiş şəxslər haqqında;
- rəqiblər və agentəksi haqqında və s.

Deyilənlərdən nəticə çıxır ki, maliyyə təhlilinin informasiya təminatı sistemində maliyyə (mühasibat) hesabatı mərkəz adlanır, lakin vahid hissə deyil. Buna görə maliyyə hesabatının təhlili yalnız müəssisə fəaliyyətinin maliyyə təhlili hissəsidir, lakin açar rolunu oynayır. Beləliklə hətta xarici maliyyə təhlili ilə maliyyə hesabatının təhlilini eyniləşdirmək yanlış olardı.

Maliyyə hesabatının təhlili müəyyən ardıcılıqla aparılır və aşağıdakı bölmələr daxildir:

- 1) mühasibat balansının təhlili aşağıdakı vəzifələrin təhlilini nəzərdə tutur:
 - müəssisələrin aktiv və passivinin strukturu və dinamikasının təhlili;
 - müəssisənin ödənişqabiliyyəti və maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi;
 - məlumatların cəlb edilməsi zamanı Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat aktivlərin dövriyyəsi və rentabelliyi, xüsusi və borc kapitalın istifadəsinin effektivliyini qiymətləndirmək olur.
- 2) Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın təhlili imkan verir:
 - müəssisənin gəlirləri və xərclərinin strukturunu və dinamikasını qiymətləndirmək;
 - mənfəətin mütləq göstəricilərinin, onların dəyişməsinin təhlili
 - adi fəaliyyət növünün rentabelliyyətinin qiymətləndirilməsi;
- 3) Mühasibat balansı və Mənfəət və zərərlər haqqında hesabata dair əlavənin təhlili (Kapitalın dəyişməsi haqqında hesabatın, Pul

vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın, Mühasibat balansına dair əlavənin , İzahat vərəqəsinin təhlili) təmin edir:

- müəssisənin formalaşdırdığı xüsusi kapitalın, ehtiyatların strukturu və hərəkətinin təhlili;
- fəaliyyət növləri üzrə pul axınlarının qiymətləndirilməsini,
- qeyri-maddi aktivlərin, əsas vəsaitlərin, material qiymətlilərə gəlirlərdən qoyuluşların istifadəsinin strukturu, dinamikası və effektivliyinin qiymətləndirilməsi;
- maliyyə qoyuluşunun adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin, təmin edilmiş, elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor, texnoloji işlərə və təbii resursların mənimsənilməsinə xərclərin strukturu və dinamikasının tədqiqatı.
- Debitor və kreditor borclarının təhlili və s.

4) Mühasibat hesabatının məlumatları üzrə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin və onun maliyyə vəziyyətinin reytinginin qiymətləndirilməsinin kompleks təhlilinə əvvəlki üç bölmənin təhlilinin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi, müəssisənin kreditiödəmə qabiliyyəti səviyyəsinin tədqiqi, rəqiblərin maliyyə vəziyyəti və ortasahe göstəriciləri ilə müqayisədə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi daxil edilir.

5) ənənəvi olmayan mühasibat hesabat növünün – seqment və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatın tədqiqi. Seqment hesabatının təhlili seqment hesabatına ayrılmasının əsaslandırılmasını qiymətləndirmək, həmçinin əməliyyat və coğrafi seqment nöqtəyi-nəzərində müəssisə fəaliyyətinin tədqiqi nəzərdə tutulur.

Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatın təhlili zamanı birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) mühasibat balansına, birləşdirilmiş mənfəət və zərərlər haqqında hesabat və onların izahat vərəqəsinə daxil edilmiş qrup müəssisələrin , bu qrupların maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri tədqiq edilməli, həmin qrupa daxil olan müəssisə qruplarının ümumi nəticələri qiymətləndirilməlidir.

1.2.3. Mühasibat hesabatının analitik imkanları.

Onda verilən informasiyaların etibarlılığının qiymətləndirilməsi

Mühasibat hesabatına dair göstərilən bütün tələblərə riayət olunması zamanı, onun kifayət qədər geniş analitik imkanları olur.

Mühasibat balansının məlumatları üzrə aşağıdakı analitik prosedurları həyata keçirmək olur:

- aktivlərin (əmlakın) və onların formalaşma mənbələrinin (xüsusi və borc) tərkibi, strukturu və dinamikasını təhlil etmək;
- balansın aktivinin və passivinin ayrı-ayrı maddələrinin müqayisə edilməsi yolu ilə müəssisənin ödənişqabiliyyətini qiymətləndirmək;
- xüsusi və borc kapitalının kəmiyyətləri nisbətinin öyrənilməsi əsasında müəssisənin maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək;
- mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın məlumatları üzrə kapitalın rentabelliğini xüsusi və borc vəsaitlərinin istifadəsinin effektivini, aktivlərin dövriyyəsinə və bu göstəricilərin dəyişməsinə qiymətləndirmək olar.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat – gəlirlərin və xərclərin tərkibi, strukturu və dinamikasını təhlil etməyə, mənfəət göstəricilərinin (satışdan, vergitutulanadək, xalis) dəyişməsi amillərini aşkar etməyə, adi fəaliyyət növünün rentabelliğini qiymətləndirməyə imkan verir.

Kapitalın dəyişməsi haqqında hesabatın məlumatları üzrə bütün əsas xüsusi kapitalı təşkil edənlərin dinamikasının (nizamnamə, əlavə, ehtiyat kapitalının, bölüşdürülməmiş mənfəətin) təhlili, xalis aktivlərin, müəssisənin yaratdığı ehtiyatların və adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin maliyyələşməsinə büdcədən və büdcədən kənar fondlardan vəsaitlərin və dövriyyədən kənar aktivlərə qoyuluşun dəyişməsinin qiymətləndirilməsi aparılır.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat iki il ərzində cari (adi), investisiya və maliyyə fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərindən pul vəsaitlərinin daxil olması (axını) və xaricəmələri şəklində müəssisənin pul axınlarını öyrənməyə imkan verir.

Mühasibat balansına dair əlavənin məlumatları amortizasiya olunan əmlakın həcmi (qeyri-maddi aktivlərin, əsas vəsaitlərin, material qiymətlilərə gəlirlərdən qoyuluşların) maliyyə qoyuluşların ayrı-ayrı növlərinin, debitor və kreditor borclarının, adi fəaliyyət növü

üzrə xərclərin, elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor işlərinə və təbii resursların mənimsənilməsinə xərclərin , verilənlər və alınanlarla təminatın, həmçinin büdcə kreditlərinin və məqsədli maliyyələşmə vəsaitinin dəyişməsinə təhlil etmək imkanı verir.

Maliyyə hesabatının təhlili onda verilən informasiyaların etibarlı olmasının, qiymətləndirilməsi ilə başlanılmalıdır. Həmin şərait xüsusilə xarici istifadəçilər üçün əhəmiyyətlidir, belə ki, onların qəbul etdikləri qərarların əsaslandırılması mühasibat hesabatı informasiyalarının dürüstlüyündən çox asılıdır.

İnformasiyaların etibarlılığı müəssisədə uçot işlərinin keyfiyyəti və daxili nəzarət sisteminin effektiv olması ilə müəyyən olunur. Balansın və digər hesabat formalarının reallığını təmin edən mühüm şərtlər:

- mühasibat kitabları , registrləri və digər sənədlərlə uyğunluq;
- inventarizasiyanın nəticələrinə müvafiq olması;
- müəssisənin real əmlak və maliyyə vəziyyətinin balans maddələrinə uyğunluğunu təmin edən, aktiv və passiv maddələrinin qiymətləndirmə düzəlişləri.

Xarici analitiklər tam həcmdə sadalanan şərtlərə riayət olunmasını yoxlaya bilmir. Buna görə mühasibat hesabatı məlumatlarının obyektivliyini qiymətləndirmək üçün onlar müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında verilənin alınması üçün onların nəticələrini və maliyyə informasiyalarının təhrifinin qəbulunu bilməlidir.

O.V.Efmovoy hesabat informasiyalarının tipik səhvlərini və təhrif olunanın qəbulunu iki qrupa bölür.

1) müəssisənin xüsusi kapitalının və maliyyə nəticəsinin həcminə toxunmayam informasiyaların aydınlığına və dürüstlüyünə təsir edən təhrif (səhv);

2) qayda üzrə xüsusi kapitalın yaxud maliyyə nəticəsinin düzgün olmayan qiymətinin alınması ilə bağlı təhrif edilmə;

Mühasibat hesabatının təhrif edilməsinin əsas məqsədi:

- hesabat dövrü ərzində təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini artırma yaxud azaltmaqdır;
- xüsusi kapitalın məbləğini qəsdən artırmaq;

- əmlakın strukturunda və onun formalaşma mənbələrində bu və digər xüsusiyyətləri ixtisar etmək;
- ləğv edilən aktivlərin həcmnin qəsdən artırılması və öhdəliklərin qəsdən azaldılması nəticəsində əmlak vəziyyətinin retuşla düzəldilməsi.

Hesabatın gizlədilməsi yoluna aşağıdakılar aid edilir:

- 1) bir balans maddəsində müxtəlif məbləğlərin birləşdirilməsi. Məsələn, “Alıcılar və sifarişçilər” Balans maddəsində birləşən alıcıların həqiqətən olan borc məbləği digər növ debitor borclar ilə birləşdirilir, çalışılır ki, borc məbləğləri (244 N-li “Təhtəlhesab məbləğlər”, 213N-li “Əsas idarəetmə heyətin qısamüddətli debitor borcları”, 217 N-li “Digər qısamüddətli debitor borcları” hesablarında uçota alınan borclar) azalsın.

Praktika göstərir ki, bu hesablarda əks etdirilən borclar öz vaxtında qaytarılması ehtimalı nöqtəyi-nəzərdən çox vaxt aşağı kimi olur. Buna görə təhlilə başlarkən digər növ borcların alıcılar və sifarişçilərin borc məbləğində iştirak etməməsini aydınlaşdırmaq lazımdır.

- 2) Məbləğ həcmnin xırda hissələrə parçalanması, hansı ki, çalışılır ki, ayrı-ayrı hissələr digər maddələrlə birləşdirilsin və hissələr ixtisar edilsin. Çox vaxt belə vəziyyət 244 N-li “Təhtəlhesab məbləğlər” hesabında əks etdirilən məbləğə olan münasibətdə cəmlənir və kassa və bank intizamına göstərilən tələbi pozmayaraq, müəssisədə pul vəsaitinin saxlanılmasına çalışılır. Bəzi təşkilatlar normadan artıq təhtəlhesab pul vəsaitlərini rəsmiləşdirirlər. Bununla da borc məbləğini digər borcun üzərinə gəlməklə borclar gizlədilir.
- 3) Öhdəliklərin və tələblərin qeyribərabər zaçotu yolu ilə aktivin və passivin maddələrinin kompensasiya edilməsi (ödənilməsi). Adətən Balansın belə təhrifinə 531, 431, 544, 445, 211 N-li “Malalanlar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları” hesablarından istifadə zamanı rast gəlinir.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ-94 sayılı əmri ilə tətbiq edilmiş müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı 60 N-li hesabda alınmış mal-material qiymətlilərinə, yerinə yetirilmiş işlərə və göstərilmiş xidmətlərə görə malsatan və podratçılara olan borclar deyil, eyni zamanda ayrıca sub

hesabda verilən avanslar malların (iş, xidmətlərin) qabaqcadan ödəniş məbləği əks etdirilir. 62 N-li hesabda da oxşar olaraq, yüklənmiş məhsullar, yerinə yetirilmiş iş və göstərilmiş xidmətlərə görə alıcılar və sifarişçilərin borcları ilə yanaşı alınmış avans və qabaqcadan ödəniş məbləğinin uçota alınması qəbul edilmişdir. Bununla əlaqədar əmələ gələn vəziyyəti aşağıdakı qaydada sxematik şəkildə göstərmək olar (cədv. 1.1).

Cədvəl 1.1

Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmaların Balansda əks etdirilməsi

Balans, min man.			
Aktiv		Passiv	
Alıcılar və sifarişçilər	20565	Alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar	8600

Lakin müəssisə öhdəlik və tələbin düzgün zaçot edilməməsi nəticəsində yuxarıda göstərilən məbləği başqa cür əks etdirir (cədv. 1.2)

Cədvəl 1.2

Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmaların Balansda əks etdirilməsi

Balans, min man.			
Aktiv		Passiv	
Alıcılar və sifarişçilər	11965	Alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar	-

Aktiv və passiv maddələrinin belə qarşılıqlı zaçotu nəticəsində ödənilməmə riskinin aşağı düşməsi, kreditor borcunun həcmnin azalması, müəssisənin vəsait mənbələrinin ümumi həcmində xüsusi kapitalın payının artması əmələ gəlir.

Çox hallarda oxşar təhrifə 76 N-li hesabda uçota alınan müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar zamanı əmələ gəlmiş borc məbləğinin Balansda əks etdirilməsi zamanı yol verilir. Məsələn, müəssisənin bu hesab üzrə debet və kredit qalığı vardır (cədv. 1.3).

**Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmaların
Balansda əks etdirilməsi**

Balans, min man.			
Aktiv		Passiv	
Müxtəlif debitorlarla Hesablaşmalar	31782	Müxtəlif kreditorlarla hesablaşmalar	48233

Bunun əvəzində Balansda aşağıdakı əks etdirilmişdir (cədv. 1.4)

**Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmaların
Balansda əks etdirilməsi**

Balans, min man.			
Aktiv		Passiv	
Müxtəlif debitorlarla Hesablaşmalar	-	Müxtəlif kreditorlarla hesablaşmalar	16451

Beləliklə 76 N-li hesabın aktiv –passiv qalığının düzgün çıxarılmaması aparılmamışdır. Nəticədə öhdəlik məbləğinin ixtisar edilməsi, passivin yekununun strukturunda xüsusi vəsaitlər hissəsinin artması, müəssisənin aktivləri və onun öhdəliklərinə real münasibətin retuşlanması əmələ gəlir.

Praktika göstərir ki, nə vaxt Balansın aktivində hər-hansı təşkilat yaxud “müxtəlif debitorlar” maddəsi üzrə Balansa dair əlavədə bir qədər məbləğ iştirak edirsə, “Müxtəlif kreditorlar” maddəsi üzrə borc yoxdursa və əksinə, onda debitor və kreditor borcları məbləğini müvazinətləşdirmək lazım gəlir.

Mühasibat uçotuna dair Əsasnamənin “Müəssisənin mühasibat hesabatı” bölməsində göstərilir ki, aktiv və passiv maddələrinin qarılıqlı zaçot edilməsi yol verilməzdir. Bu mənfəət və zərərlər haqqında Hesabatda əks etdirilən müəssisənin gəlir və xərclərinə də aid edilir.

Hesabatın saxtalaşdırılması yoluna aid edilir:

- 1) Bu və ya digər maddəni Balansa daxil etməmək, məsələn, başa çatmamış istehsalın və anbarda hazır məhsulların real qalığı mövcud olan zaman “Başa çatmamış istehsalda məsrəflər” və “Yenidən satış üçün hazır məhsul və mallar” maddələrinin istehsal müəssisəsinin Balansında olmaması. Bu, hesabat dövrü ərzində məsrəfləri satılan məhsulların maya dəyərində aid etməyə və maliyyə nəticəsini aşağı salmağa imkan verir. Digər misal – satın alınan əsas və dövrüyyə vəsaiti obyektlərinin mədaxil edilməməsi, nəticədə əmlak vəziyyəti və maliyyə nəticəsi niyə təhrif edilir (amortizasiyanın hesablanması, əmlak vergisinin düzgün hesablanılmaması hesabına və s.);
 - 2) Silinməli olan məbləğlərin Balansa daxil edilməsi, məsələn, satış vaxtı keçmiş yenidən satış üçün yatıb qalmış hazır məhsullar və malların aktivlərinin tərkibinə daxil edilməsi;
 - 3) Həmçinin əsassız qiymətləndirmə Balans maddəsi müəssisənin əmlakının dəyəri və maliyyə nəticəsinin qaba şəkildə təhrif edilməsinə gətirib çıxarır.
- Xarici istifadəçiyə sadalanan yolları bilmək təhlil olunan müəssisənin maliyyə vəziyyətini daha obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir.

1.2.4. Maliyyə hesabatının təhlilinin metodu və üsulları

Maliyyə (mühasibat) hesabatının təhlili üçün iqtisadi təhlilin bütün növləri və istiqamətləri üçün xarakterik olan ümumi elmi və xüsusi metodların məcmusundan istifadə olunur.

Ümumiyyətlə **metod** (yunanca methodos – tədqiq etmə) həqiqətin müəyyən edilməsini və plana uyğun elmi dərk etmə yolunu, öyrənilən obyektə dair müəyyən edilmiş yanaşma, tədqiqat üsulunu özündə göstərir. **İqtisadi təhlili metodu** dedikdə təsərrüfat proseslərinin tədqiqinə dair onların inkişafı və qarşılıqlı əlaqəsində kompleks yanaşma sistemi başa düşülür. Təhlildə sistemli yanaşma elementlərinin (təşkil edənlərin) qarşılıqlı əlaqəsi sistemi kimi onların obyektin vəziyyətinə və onun fəaliyyətinin nəticələrinə təsirinin öyrənilməsi təhlilin obyektinin nəzərdən keçirilməsindən ibarətdir.

Sistemli yanaşma – bu tədqiqatın metodologiyasına yönəldilməlidir. O, çoxsaylı daxili və xarici əlaqələri ilə ayrı-ayrı elementlərdən ibarət olan mürəkkəb sistem kimi obyektin öyrənilməsinə əsaslanır. Sistemli yanaşma obyektin dərinədən öyrənilməsinə, həmin obyekt haqqında daha tam təsəvvür əldə etməyə, bu obyektin ayrı-ayrı hissələri arasında səbəb-nəticə əlaqələrini aşkar etməyə imkan verir.

Sistemli yanaşmanın əsas xüsusiyyətləri – sistemin elementlərinin qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılığı, qarşılıqlı təsiri, dinamikliyi, bir-biri ilə kompleks qarşılıqlı əlaqəni, tamlığını, tabe edilməni aparıcı hissənin ayrılmasıdır. İqtisadi təhlilə sistemli yanaşma təsərrüfat tapşırıqlarının həllinin elmi əsaslandırılmış variantlarının işlənilməsinə, bu variantların səmərəliliyinin müəyyən edilməsinə imkan verir ki, bu da daha çox məqsədəuyğun idarəetmə qərarlarının çıxarılması üçün əsas verir.

Sistemli təhlil prosesinin özünü də bir neçə ardıcıl mərhələlərə bölmək olar.

Birinci mərhələdə müəyyən sistem kimi təhlilin tədqiqat obyektini təsvir edilir. Bunun üçün əvvəlcə sistemin elementləri kimi nəzərdən keçirilən bilən obyekt ayrı-ayrı hissələrə ayrılır. Bununla belə konkret şəraitdə sistemi bir neçə səviyyələrdə, yəni müstəqil sistem kimi (alt sistemlərə) ayrılan hər bir birinci səviyyəli elementləri nəzərdən keçirmək olar. Bundan əlavə təhlilin birinci mərhələsində sistemin inkişaf məqsədi, vəzifələri formalaşdırılır. Bu mərhələdə hər bir elementin və bütünlükdə sistemin fəaliyyəti, nəzərdən keçirilir, ayrı-ayrı elementlər arasında olan qarşılıqlı əlaqələr, digər sistemlərlə əlaqə yaradılır.

Sistemli təhlil **ikinci mərhələsinin** əsas məqsədi göstəricilərin toplanmasıdır. Bununla sistemdə qarşılıqlı əlaqələrə daha çox tam və keyfiyyətli qiymət vermək olur.

Üçüncü mərhələ öyrənilən sistemin ümumi sxemi hazırlanır. O, adətən blokun şəkil formasında qrafik verilir. Burada müəyyən blok hər bir elementə uyğundur. Ayrı-ayrı blokların öz aralarında ox işarəsi ilə əlaqə göstərilir. Burada daxili-xarici sistem əlaqələrinin mövcudluğu və istiqaməti göstərilir. Burada əvvəlki mərhələdə toplanmış göstəricilərin

elementlər üzrə bölüşdürülməsi və sistemlərin əlaqələri göstərilir və onların siyahısı dəqiqləşdirilir.

Təhlilin növbəti dördüncü mərhələsinin hamısı ümumi şəkildə sistemin iqtisadi-riyazi modelin qurulmasına həsr edilmişdir. Təhlilin keyfiyyətli aparılması əsasında sistemin bütün bərabərsizliyi və tənliyinin riyazi forması müəyyən edilir. Bu mərhələdə müxtəlif üsulların köməyi ilə bütün tənliklər və bərabərsizliklərin əmsalları, məqsədlərin funksiyaları və məhdudlaşdırılmış parametrlər müəyyən edilir.

Nəticədə yerinə yetirilən işlərin yekunları üzrə iqtisadi-riyazi model alınır. Bu modeldən seçilən obyektin iqtisadi təhlili üçün istifadə etmək olar.

Təhlilin sonuncu beşinci mərhələsi “modellə işləmə” adlanır. Yaxşı olar ki, bu dialoq formasında FEHM fərdi elektron hesablayıcı aparılsın. İqtisadi-riyazi modelin ayrı-ayrı parametrlərinin (əmsalların, məhdudlaşdırmaların) dəyişdirilməsi yolu ilə istehsalın bu və ya digər amilləri xarakterizə edilir, funksiyaların əhəmiyyəti müəyyən edilir. Bu göstəricilərin faktiki plan və digər göstəricilər ilə müqayisə edilməsi, istifadə olunmamış təsərrüfat daxili ehtiyat mənbələrini və həcmi müəyyən etməyə, amillərin nəticə göstəricilərinin həcminə təsirini müəyyən etməyə, təsərrüfatın yekunlarını qiymətləndirməyə imkan verir.

Təhlilə dair təsvir edilmiş yanaşmanın üsulları ilə müqayisədə əhəmiyyətli üstünlüklər vardır, o tədqiqatın kompleks aparılmasını və müəyyən məqsədə yönəldilməsini, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının axtarılması əsaslandırılmasını, təhlilin və onun nəticələrinin operativliyini, təsirliliyini, əsaslandırılmasını, düzgünlüyünü təmin edir. Alınan iqtisadi-riyazi model təhlildə bir neçə dəfə istifadə oluna bilər və çıxarılan idarəetmə qərarların əsaslandırılmasında yaxşı vasitədir.

İqtisadi təhlilin metodunun xarakterik xüsusiyyətləri: müəssisənin hərtərəfli fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemindən istifadə ; onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi; müəssisə işlərinin effektivliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının müəyyən

edilməsi məqsədi ilə bu göstəricilərin dəyişmə cədvəllərinin (amillərinin) aşkar edilməsi və öyrənilməsi Beləliklə maliyyə (mühasibat) hesabatının təhlili iqtisadi təhlilin əsas istiqamətidir, ancaq təhlilin metoduna xas olan, bütün xüsusiyyətlər, onun üçün xarakterikdir.

Maliyyə (mühasibat) hesabatının təhlili hər şeydən əvvəl tədqiqatın ümummilli metodlarına əsaslanır (cədv. 1.5).

Cədvəl 1.5

Maliyyə (mühasibat) hesabatının təhlilini aparan zaman istifadə olunan ümumielmi metodların məzmunu

Metodun adı	Metodun məzmunu
Analiz (yunanca analisis – parçalanma)	Onu tərkib hissələrinə (obyektlər, amillər) parçalanması yolu ilə təhlilin predmetinin tədqiqi, bütün müxtəlif əlaqələrdə onların öyrənilməsi və predmetin mahiyyətinin dərk edilməsi üçün asılılıq (məsələn hesabatın təhlili gedişin-də tədqiq olunan müəssisənin maliyyə vəziyyətini onu təşkil edən – likvidlik, maliyyə sabitliyi, işgüzar aktivlik, təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin rentabelliği kimi belə hissələrə parçalamaq olar
Sintez (yunanca – sunthesis – birləşdir-mə, uyğunlaşdırma, tərtib edilmə)	Vahidlik, bütövlükdə və onun hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsində təhlilin predmetinin obyektinin, öyrənilməsi. Analiz ilə uyğunlaşdırılır, belə ki, təhlil prosesində ayrılanlar, hissəsini birləşdirməyə, onların qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etməyə, tam vahid kimi təhlilin predmetini dərk etməyə, analitik tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirməyə imkan verir (məsələn, yalnız müəssisənin likvidliyinin yaxud maliyyə vəziyyətinin digər aspektlərini ayrılıqda maliyyə sabitliyinin öyrənilməsini tam təsvir etməyə imkan vermir.
İndiksiya (latınca – Indiktion – qaydaya salma)	Tədqiqat ayrı-ayrı hadisələrdən ümumiyyə doğru, ayrıca faktlardan ümumi müddəalara doğru, səbəbdən nəticəyə doğru aparır (məsələn, maliyyə (mühasibat)

	hesabatının təhlilini tipik olmayan göstəricilərin öyrənilməsindən başlayaraq onların müəssisənin maliyyə vəziyyəti göstəricilərinin ümumiləşməsinə təsiri növbəti qiymətləndirmədə aparılır)
Deduksiya (latınca deduktion – nəticə Çıxarma)	Ümumi göstəricilərdən ayrı-ayrı göstəricilərə, ümumidən ayrı-ayrı faktlara, nəticədən səbəbə doğruya keçmək yolu ilə təhlilin obyektinin, predmetinin tədqiqi (məsələn, maliyyə (mühasibat) hesabatının təhlilinin əvvəlində müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ümumi göstəricilərini hesablamaq və qiymətləndirmək olar, sonra isə onların dəyişmə səbəblərinin aşkar edilməsinə keçmək üçün müəssisənin aktivlərinin və onların formalaşma mənbələrinin vəziyyətini, həcmi, strukturunu müəssisə fəaliyyətinin xarici və daxili şəraitini xarakterizə edən ayrı-ayrı göstəricilərin tədqiqinə başlamaq olar)
Analogiya (yunanca analogia – eynilik, oxşayış)	Eyni obyektlərin, onların digərlərinə oxşayışı əsasında üzə çıxması prosesinin dərk edilməsidir. Analogiya metodu, müxtəlif obyektlərin bəzi cəhətlərinin oxşarlığına əsaslanır, modelləşdirmə əsasında tərtib edilir, iqtisadi təhlildə, o cümlədən maliyyə (mühasibat) hesabatının təhlilində geniş istifadə edilir.
Modelləşdirmə (fransızca– model- model, forma)	Onun orijinalın əhəmiyyətli xüsusiyyətinin məzmunu, modeli, formasına, oxşarlığının əvəz edilməsi əsasında prosesin aşkar edilməsi, obyektin təhlili gedində ola tədqiqat (məsələn, müəssisə fəaliyyətinin rentabelliği, maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması yolu, ehtiyatların aşkar edilməsi üçün amilli modelin istifadəsi)
Abstraktlaşdırma (latınca–abstrahere – ayırmaq, uzaqlaşdırmaq)	Ümumi anlayış və təqdimata dair konkret obyektlərdən mücərrəd təsəvvürə keçmək yolu ilə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin tədqiqi (məsələn, törəmə müəssisələrinin maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri əsasında qrup müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri haqqında müəyyən dərəcədə fikir söyləmək olar)
Dinamika metodu	Digər proses və hadisələrlə dəyişiklik və qarşılıqlı əlaqələrə məruz qalmış, müəyyən məqsədə yönəl-

	dilmiş proses kimi hər hansı hadisə və proseslərin \ nəzərdən keçirilməsi (maliyyə (mühasibat) hesabatının təhlilinə hesabat göstəricilərinin tədqiqinə dair informasiya bazası və metodik yanaşmalara yönəldilmiş, müəyyən miqyasda olan müəyyən məqsədə yönəldilmiş proses kimi nəzərdən keçirilir).
--	--

Maliyyə hesabatının təhlilində modelləşdirmə metodu tədqiqat prosesinin təqdimatına imkan verən modelin tərtib edilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir, yaxud modelləşdirmə metodunda bu prosesə təsir göstərən qarşılıqlı amillər sistemi kimi hadisələr olur.

Maliyyə təhlilində **üç tip** modeldən istifadə olunur:

1) deskriptiv - təsviri xarakter modeli. Onlar maliyyə hesabatının təhlili üçün əsasdır. Onlara aid edilir – Balansın hesabatı sisteminin qurulması, analitik nöqteyi-nəzərdən lazımi hesabatın təqdim edilməsi, hesabat göstəricilərinin dinamikası və strukturunun təhlili, analitik göstəricilər sistemi, hesabata dair analitik qeydlər;

2) predikativ – proqnostik xarakter modeli – müəssisənin gələcək maliyyə vəziyyətinin və onun fəaliyyətinin nəticələrinin proqnozlaşdırılması üçün istifadə olunur. Predikativ modellər arasında rentabellik astanasının hesablanması (satışın kritik həcmi), maliyyə hesabatı proqnozunun qurulması, dinamik və situasiyalı təhlilin modeli daha geniş yayılmışdır.

3) normativ – model büdcədə nəzərdən keçirilmiş, planlaşdırılmış, gözləniləni faktiki nəticələrlə müqayisə etməyə imkan verir.. Belə model əsas etibarlı ilə maliyyə təhlilində istifadə edilir, hər bir xərc maddəsi üzrə normativlər müəyyən edilir və normativdən göstəricilərin faktiki qiymətinin kənarlaşması aşkar edilir.

Praktikada **altı xüsusi metod** maliyyə hesabatının təhlilində geniş yer almışdır:

1) üfüqi (qorizontal) (dinamik, zaman) təhlil - hesabatın hər bir vəziyyətinin əvvəlki dövrlə müqayisəsidir;

2) Şaquli (struktur) (vertikal) təhlil – bütünlükdə nəticəyə hesabatın hər bir vəziyyətinin təsirini aşkar etməklə maliyyə

göstəricilərinin yekununun strukturunun müəyyən edilməsi, əvvəlki dövrlə müqayisə üzrə ayrı-ayrı maddələrin xüsusi çəkisinin dəyişməsinin qiymətləndirilməsi;

3) trend təhlili – hesabatın hər bir vəziyyətinin əvvəlki dövrlə müqayisəsi və trendin müəyyən edilməsi (ayrı-ayrı dövrlərin fərdi xüsusiyyətləri və gözlənilməyən təsirlərdən təmizlənmiş, göstəricilərin əsas dəyişmə meyli). Trendin köməkliyi ilə gələcək dövrlərdə göstəricilərin mümkün olan qiymətləri müəyyən edilir, yəni perspektivdə müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə münasibətdə proqnozlar əsaslandırılır.

4) əmsal təhlili (nisbi göstəricilərin təhlili - əmsallar) – göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyən edilməsi və hesabat maddələrinə münasibətin hesablanması;

5) müqayisəli (məkan) təhlil – müəssisə fəaliyyətinin maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri göstəricilərinin rəqib müəssisələrin göstəriciləri ilə, ortasahə və ortahesabla ümumiqtisadi məlumatlarla müqayisəsi;

6) amilli təhlil – determinləşdirilmiş və stoxastik tədqiqat modelinin köməyi ilə nəticə göstəricilərinə ayrı-ayrı amillərin (səbəblərin) təsirinin təhlili.

1.2.5. Maliyyə hesabatının təhlilinin nəticələrinin istifadəçiləri

Maliyyə hesabatının təhlili prosesində tədqiq olunan məsələlərin siyahısı müəssisə fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri haqqında əsas qrup informasiya istifadəçilərinin iqtisadi maraqları sahəsindən asılıdır. Bütün istifadəçiləri *iki qrupa* bölmək olar

1) daxili istifadəçilər (şirkətin menecerləri, muzzdla işləyən işçilər);
2) xarici istifadəçilər (sahibkarlar - səhmdarlar, iştirakçılar, təsisçilər; banklar, investorlar, malsatanlar, alıcılar, vergi xidmətləri və s.)

Müxtəlif istifadəçilər üçün maliyyə hesabatının təhlilinin məzmunu cə.d. 1.6-da verilmişdir.

Müxtəlif informasiya istifadəçiləri üçün maliyyə hesabatının təhlilinin məzmunu

İnformasiya istifadəçisi	Maliyyə hesabatının təhlilinin məzmunu
Daxili istifadəçilər	
Müəssisənin meneceri	<p>İstehsal və maliyyə resurslarının istifadəsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi, ehtiyatların aşkar edilməsi , onun yüksəldilməsi</p> <p>Malların və məhsulların satışının dinamikasının təhlili ayrı-ayrı fəaliyyət seqmentləri rentabelliyyənin qiymətləndirilməsi</p> <p>Müəssisə fəaliyyətinin nəticələrinin optimallaşması yolunun aşkar edilməsi, gəlirlər və xərclərə münasibətin təhlili.</p> <p style="padding-left: 40px;">Şirkətin fəaliyyətinin ödənişqabiliyyətinin, debitor və kreditor borclarının vəziyyətinin, müəssisənin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsinin, işgüzar aktivliyin və rentabelliyyənin yüksəldilməsi yollarının aşkar edilməsinin təhlili.</p> <p style="padding-left: 40px;">İdarəetmə qərarlarının əsaslandırılması, müəssisənin perspektiv inkişafı, onun maliyyə vəziyyətinin və fəaliyyətinin effektivliyinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarının aşkar edilməsi üçün lazım olan tədqiqatın digər məsələləri.</p>
Digər muzzla işləyən işçilər	Satış həcminin, əməyin ödənişinə olan xərclərin, mənfəətin o cümlədən sosial güzəştlərin göstərilməsinə yönəldilmişlərin dinamikasının qiymətləndirilməsi
Xarici istifadəçilər	
Sahibkarlar (səhmdarlar, iştirakçılar, təsisçilər)	<p>İstehsal xərclərinin məqsədəuyğunluğunun və maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi.</p> <p>Müəssisənin maliyyə sabitliyinin və rəqabətqabiliyyətliliyinin onun fəaliyyətinin rentabelliyyənin qiymətləndirilməsinin təhlili.</p> <p style="padding-left: 40px;">Qeyriməhsuldar xərclərin və itkilərin, zərərlərin səbəblərinin aşkar edilməsi</p>

	Aparılan dividend siyasətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi.
Banklar	Müəssisənin əmlakının tərkibi və strukturunun qiymətləndirilməsi. Müəssisənin ödənişqabiliyyəti və maliyyə sabitliyinin təhlili. Müəssisələrin pul axınlarının təhlili. Xüsusi və borc kapitalın istifadəsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi. Debitor və kreditor borclarının vəziyyətinin strukturu və dinamikasının təhlili. Əvvəlcədən alınmış kredit və borclar üzrə hesablaşmaların tədqiqi .
Malsatanlar və alıcılar	Müəssisənin ödənişqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi. Vaxtı keçmiş debitor və kreditor borclarının mövcudluğunun aşkar edilməsi Müəssisənin maliyyə sabitliyi və işgüzar aktivliyinin qiymətləndirilməsi.
İnvestorlar	Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və onun rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi. Müəssisənin fəaliyyətinin satışın həcminin maliyyə nəticələrinin və rentabelliğin qiymətləndirilməsinin təhlili Xüsusi və borc vəsaitlərinin, əsas və dövriyyə kapitalının istifadəsinin effektivliyinin təhlili
Vergi xidməti , büdcədən kənar fondlar	Vergi deklarasiyası , haqq-hesab cədvəllərinin mühasibat hesabatı məlumatlarına uyğunluğunun qiymətləndirilməsi. Vergi, rüsumlar və sığorta haqqının özvaxtında və tam hesablaşmalarının təhlili.
Auditor, informasiya və məsləhət firmaları	Şirkətin bu və ya digər layihəsinə artıq kapitalın qoyulması, müəssisədə vəziyyətin nisbətən yaxşılaşdırılması öz müştərilərinə tövsiyənin işlənilib hazırlanması üçün müəssisənin maliyyə vəziyyəti və fəaliyyətin nəticələrinin təhlili
Ticarət istehsalat assosiasiyaları və regional dövlət idarəetmə orqanları	Regional səviyyədə müəssisənin maliyyə vəziyyəti və fəaliyyətin nəticələrinin müqayisəli təhlili. Region, sahə müəssisələrinin perspektiv inkişafının aşkar edilməsi

Yoxlama sualları

1. Maraqlanan istifadəçilərin idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün mühasibat hesabatı və onun əhəmiyyətinin açıqlanmasını müəyyən edin.
2. Müəssisənin mühasibat hesabatının tərkibi və formalaşma qaydasını tənzimləyən normativ aktları sadalayın.
3. Müəssisənin mühasibat hesabatının tərkibi və ona göstərilən tələbləri sadalayın.
4. “Mühasibat hesabatı” və “maliyyə hesabatı” anlayışları arasında olan münasibətləri xarakterizə edin.
5. Müəssisə fəaliyyəti sistemində maliyyə hesabatının təhlilinin yerini açıqlayın.
6. Maliyyə hesabatının təhlilinin məzmununu açıqlayın və onun vəzifələrini sadalayın.
7. Müəssisənin mühasibat hesabatı formasının analitik imkanlarının qiymətləndirilməsini göstərin.
8. Maliyyə hesabatının təhlili üçün hesabat informasiyalarının etibarlılığının qiymətləndirilməsinin əhəmiyyətini əsaslandırın.
9. Maraqlanan istifadəçilərin idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün hesabat informasiyalarının gizlədilmədi və saxtalaşdırılması yollarını və onların tətbiqinin nəticələrini göstərin.
10. Maliyyə hesabatının təhlilinin ümumi və xüsusi metodlarının məzmununu göstərin və açıqlayın.
11. Maliyyə hesabatı istifadəçilərin tərkibini və hər qrup üçün təhlilin məzmununu xarakterizə edin.

II FƏSİL

MÜHASİBAT (MALİYYƏ) HESABATININ TƏHLİLİNİN ƏSAS ALƏTLƏRİ

Bu fəsildə əmlak vəziyyətinin və öhdəliklərin (statistik təhlili) və maliyyə nəticələrinin (dinamik təhlili) təhlilinin metodlarının xüsusiyyətlərini xarakterizə edən üfüqi, trend və şaquli təhlilinin rolu göstərilir. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin dürüst qiymətləndirilməsinə əsas metodik təhlilin istifadəsinin təsiri göstərilir. Hesabatın təhlili zamanı istifadə olunan göstəricilər və onların ölçülməsi metodları müntəzəm olaraq əsaslandırılır.

2.1. Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilinin qaydası və üsulları

Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili zamanı bütün təhlil istiqamətlərinə, heç olmasa balans və digər metodlarında üstün roluna görə xarakterik olan ümumielmi və xüsusi metodlardan istifadə olunur.

Ümumielmi dialektik yanaşmanın istifadəsi müəssisənin daim inkişafı və dəyişməsi, miqdar dəyişməsinin və onların yeni keyfiyyətə keçirilməsinin ardıcıl olaraq yığılması, hesabatın vahidliyi və hesabatı tərtib edənlə və istifadəçi arasında, müxtəlif səviyyəli və istiqamətləndirilən hesabatlar arasında əmələ gələn ziddiyyətlər nəzərə alınmaqla hesabatın təhlilinin aparılmasını göstərir. Buna görə analitik materialların ümumiləşdirilməsi zamanı əmələ gələn geniş effektin nəzərə alınması əhəmiyyətlidir. Analitik sistemli yanaşmaya əsaslanaraq bütün vahid hesabat formalarını nəzərdən keçirir: daxili və xarici amillərin yəni xüsusi resursların dəyişməsi və daxili qarşılıqlı əlaqələr, həmçinin ətraf mühitin maliyyə hesabatı göstəricilərinə təsiri nəzərə alınmaqla qarşılıqlı əlaqədə birləşdirilən ayrı-ayrı hüquqi şəxslər, istehsaldaxili hesabat formaları.

Maliyyə hesabatının təhlili üçün məlumatların detallaşdırılmasının (deduktiv metod - ümumidən xüsusiyyə, nəticədən səbəbə) və

ümumiləşdirməsinin (induksiya – xüsusidən ümumiyyə, səbəbdən nəticəyə) mühüm əhəmiyyəti vardır.

Dinamik üsul bütün iqtisad elmləri üçün əsasdır, dinamikada və digər hadisələrlə qarşılıqlı əlaqədə olan, məqsədə yönəldilmiş proses kimi hər hansı hadisə və prosesin nəzərdən keçirilməsini göstərir. Bu məqsədə yönəldilmiş prosesə dair hesabatın təhlilinə dair yanaşmanı müəyyən edir, burada məqsəd miqyası, təhlilin istiqamətini, lazımi informasiyanın cəlb edilməsini və hesabat göstəricilərinin qiymətləndirilməsinə dair yanaşmanı müəyyən etməkdir.

Hesabatın məzmununun təhlilində detallaşdırma üsulu – xüsusi göstəricilər vasitəsi ilə və kompleks maddələrin ardıcıl açıqlanması mühüm rol oynayır. Təhlil yolu ilə təhlil olunan obyektin onu təşkil edən hissələrin daha yüksək təfsilatı ilə ayrılmasına nail olunur, bu bütün daha çox yaxınlaşma onun mahiyyətinin tanınmasını təmin edir. Bununla bütün təhlil olunan obyektin təşkil edənlərin daxili ziddiyyəti və qarşılıqlı əlaqəsi aşkar edilir.

Lakin obyektin o daxilində əmələ gələn mürəkkəb və ziddiyyətli prosesləri dərk etmək, bilmək olmaz, yalnız ayrılmanın köməyi ilə bilmək olar – hissəni onun digər hissələrlə və vahidlə əlaqəsindən kənar düzgün başa düşmək ola bilməz. Onun (vahidin) hissələrinin qarşılıqlı təsirinin analitik tədqiqatı, yəni təhlil sintez ilə uyğunlaşdırılması nəticəsində alınan biliyi ümumiləşdirməklə obyektin düzgün başa düşülməsinə nail olmaq olar.

Hesabatın təhlilində **deduktiv metod** tədqiqatı tətbiq edilir, o cümlədən təhlil maliyyə - iqtisadi və maliyyə investisiya təhlilinə xas olan fəaliyyətin ümumiləşdirilmiş göstəriciləri ilə başlanır, yaxud induktiv təfəkkür metodu, o zaman fəaliyyətin öyrənilməsi ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri dairəsində (briqada, sex, istehsal vahidi və ya ayrı-ayrı məhsul növləri) aparılır, sonra texniki – iqtisadi və funksional-dəyər təhlili üçün xarakterik olan bütün iqtisadi sistem üzrə materiallar ümumiləşdirilir. Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin analitik öyrənilməsi prosesində təhlilin bütün növləri uyğunlaşdırılır, buna görə deduksiya və induksiya birlikdə tətbiq edilir.

Hesabatın təhlilində bütün dialektik vəziyyətlər həyata keçirilir. Təhlil olunan fəaliyyətə və onun nəticələrinə xarici vəziyyətdən və təhlil obyektinin özündən asılı olan, ayrı-ayrı qrup amillərin – obyektiv və subyektiv amillərin və ziddiyyətlərin təsiri açıqlanır və öyrənilir. Miqdarın keyfiyyətə sıçrayışlı keçidi aşkar edilir

Məsələn müəyyən dövr ərzində məhsulların (malların, xidmətlərin) keyfiyyətinin dəyişməsi maliyyə nəticələri göstəricilərinə təsir etməyəcək. Nə qədər ki, dəyər ifadəsində satışın həcmi nəinki satılan malların miqdarından, eyni zamanda satılan malların qiymətindən asılıdır, bu keyfiyyətə görə qiymət əlavəsi və güzəstdə əks etdirilir, odur ki, satışın həcminə məhsulların keyfiyyət parametrlərinin əhəmiyyətli dəyişməsi təsir edir. Həmçinin real hadisələrin mühiti onların əmələ gəlməsi və inkişafının öyrənilməsi tələbi, ayrılıqda müxtəlif şəraitdə, müxtəlif idarəetmə metodları zamanı, müxtəlif təşkilatı-istehsal strukturlarında, dinamikada fəaliyyətin göstəricilərinin öyrənilməsi zamanı, məsələn təhlildə həyata keçirilir.

Hesabatın təhlili təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin bütövlüyünü nəzərə alan, onun ayrı-ayrı tərəflərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri və onların ziddiyyətlərinin son nəticəyə təsiri kompleks yanaşma sistemində məxsusdur. Onların müəyyən edilməsi və ölçülməsi məqsədi ilə son maliyyə nəticəsinə və fəaliyyətin digər ümumiləşdirici göstəricilərinə təsiri, təsərrüfat prosesləri müstəqil öyrənilir.

Təhlil metodu – bu təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin nəticəsinin, onlara ayrı-ayrı amillərin təsirinin aşkar edilməsini və ölçülməsinin bir-birinə zidd olmasını, bu fəaliyyətin nəticələri haqqında olan bütün informasiyaların xüsusi qəbulunun işlənilməsi əsasında nəticə və tövsiyələr şəklində təhlil materiallarının ümumiləşdirilməsinin öyrənilməsinə dair sistemli kompleks yanaşmadır.

Sistemli yanaşmaya məxsus təhlilin metodunda məsələ ondan ibarətdir ki, təhlilin hər hansı obyektini təşkil edən öyrənilməsi təsərrüfat subyektinin vəziyyətinə və bütünlükdə onun fəaliyyətinin nəticəsinə onun təsiri mövqeyi ilə aparılır

Təhlil metodunda sistemli yanaşma komplekslə uyğunlaşır. Kompleks tədqiqat bu fəaliyyətin bütün tərəflərinin qarşılıqlı təsiri və

onlara bütün təsir edən amillərin nəticəsi kimi təhlilin obyektinin fəaliyyətinin yekunlarının nəzərdən keçirilməsini göstərir.

Təhlil prosesində fəaliyyətin bütün tərəfləri, onun təsiri ilə bütün baş verən proseslər və amillər, onlardan irəli gələnələr, müxtəlif istiqamətli qarşılıqlı təsirin bir-birinə keçməsi və ziddiyyətləri nəzərdən keçirilir. Bununla uydurma təhlilin rahatlığı üçün ayrı-ayrı proseslər bölünür və onlara müxtəlif amillərin təsiri nəzərdən keçirilir, bununla da tədqiqatın sonunda onların qarşılıqlı əlaqəsi və fəaliyyətin son nəticəsinə təsir açıqlanır.

Maliyyə təhlili hesabatın əsas göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin müəyyən strukturun olmasını və eyniləşdirməyə imkan verən müxtəlif tipli modellərin köməyi ilə aparılır.

Modeli üç əsas tipə bölmək olar, hansı ki, maliyyə təhlilində istifadə olunur: deskriptiv, predukativ və normativ.

Deskriptiv modellər – bu təsviri xarakterli modeldir. Onlar müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün əsasdır. Onlara aid etmək olar: hesabat balansı sisteminin qurulmasını, hesabatın vertikal və horizontal təhlili nöqtəyi-nəzərindən maliyyə hesabatının təqdim edilməsini, analitik əmsallar sistemini, hesabata dair analitik qeydləri.

Horizontal (üfüqi – müvəqqəti) təhlil – bu daha uzun müddət ərzində hesabatın hər bir mövqeyini keçən dövrdə olan onun eyni mövqeyi ilə müqayisə edilməsidir. Həmçinin qoyulan fikirdən asılı olaraq horizontal təhlil balansın aktiv və passiv maddələrinin müqayisəsi və bir müəssisənin hesabat forması maddələrinin digər müəssisələrin sahələri ilə müqayisəsi müqayisəli təhlil adlanır.

Trend təhlili – bu hesabatın hər bir vəziyyətinin keçən dövrlərin oxşar eyni vəziyyəti ilə müqayisəsi və trendin müəyyən edilməsidir, yəni təsadüfi təsirlərdən təmizlənmiş göstəricinin əsas tendensiyanın dinamikası və ayrı-ayrı dövrlərin fərdi xüsusiyyətləri. Trendin köməyi ilə gələcəkdə göstəricinin mümkün olan qiymətləri formalaşır.

Vertikal (şaquli) təhlil – bu keçən dövrdə müqayisə üzrə hər bir vəziyyətin dəyişməsinə aşkar etməklə yekun maliyyə göstəricisinin strukturunun müəyyən edilməsidir.

Nisbi göstəricilərin (əmsalların) təhlili - bu göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyən edilməsi, müxtəlif hesabat formalarının vəziyyəti ilə hesabatın vəziyyətinin, ayrı-ayrı göstəricilərin nisbətini hesablamlarıdır.. Nisbi göstəricilər bölüşdürücü əmsallar və koordinasiya (əlaqələndirmə) əmsallarına bölünür. Bölüşdürücü əmsallar o halda tətbiq edilir ki, o zaman müəyyən tələb olunur, maliyyə vəziyyətinin bu və ya digər mütləq göstəricisinin hansı hissəsi onun mütləq göstərici qrupunun yekununa daxil edilməni təşkil edir. Əlaqələndirmə əmsalları mahiyyətinə görə müxtəlif göstəricilərin məqsədi olan, xətti kombinasiyaların nisbətini ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Müqayisəli təhlil - bu firmaların, törəmə firmaların, bölmələrin, sexlərin ayrı-ayrı göstəriciləri üzrə hesabatın icmal göstəricilərin təsərrüfatdaxili təhlili və ortasahə və orta ümumiqtisadi məlumatlarla, rəqiblərin göstəriciləri ilə müqayisədə həmin firmanın göstəricilərinin təsərrüfatlararası təhlilidir.

Amilli təhlil - bu dedeterminist yaxud stoxastik tədqiqat metodlarının köməyi ilə nəticə göstəricilərinə ayrı-ayrı amillərin təsirinin təhlilidir, o birbaşa (xüsusi təhlil) və əksinə (sintez) ola bilər.

Predikativ modeli - bu model proqnoz xarakterlidir, hansı ki, müəssisənin gəlirlərinin və onun gələcək maliyyə vəziyyətinin proqnozlaşdırılması üçün istifadə olunur. Onlardan daha geniş yayılmışları: satışın kritik həcm nöqtəsinin hesablamları, proqnozlu maliyyə hesabatının qurulması, dinamik təhlil modeli, situasiya xarakterli təhlil.

Normativ modeli - büdcəyə hesablanılanla, gözlənilənlə müəssisə fəaliyyətinin faktiki nəticələri ilə müqayisə etməyə imkan verir. Bu model daxili maliyyə təhlilində istifadə olunur. Onların mahiyyəti faktiki məlumatların onların normativindən kənarlaşmasının təhlilinə və hər bir xərc maddəsi üzrə normativlər müəyyən olunmasına enməkdir.

Təhlil prosesində ümumi tanışlıqdan maliyyə vəziyyətinə keçid ayrı-ayrı amillərin onun xarakteristikasına ziddiyyətli təsirinin aşkar edilməsi və ölçülməsi, son nəticə və tövsiyə şəklində təhlilin

materiallarının ümumiləşdirilməsi aparılır. Bununla da xüsusi üsullarla onun işlənməsindən sonra təsərrüfatçılıq subyektinin fəaliyyətinin nəticələri haqqında bütün mövcud olan informasiyaları təhlildə istifadə etmək lazımdır.

Təhlil qabaqcadan hesabatın öyrənilməsindən, onun iqtisadi modelinin tərtibindən başlanır. Bu mərhələnin məqsədi – daxili və xarici əlaqə sistemini müəyyən etmək, onun həyata keçirmə prosesinin xarakterini və onların müxtəlif amillərdən səbəb-nəticə asılılığı müəyyən etməkdir.

Növbəti keyfiyyətli təhlil mərhələsində amillərin bütün artan detallaşdırma, fənnin mahiyyətində tədricən dərinləşmə baş verir. Nəzəri cəhətdən belə detallaşdırmanın sərhədi yoxdur. – axı ilkin, ayrılmaz, amillər, yəni belələrini öz növbəsində digər amillərdən törəmə kimi təqdim etmək plmur, həqiqətən mövcud deyilə Hər bir konkret halda təhlilin praktiki vəzifəsi əvvəlcədən aparılan qarşılıqlı təsir amillərinin hansı ki, sonda tərkib hissələrinə ayrılmaz hesab edilir – qruplaşdırılması əsasında müəyyən detallaşdırmanın məhdudiyətinin zəruriliyini tələb edir.

Lakin bir təsvir edilmiş müəssisə fəaliyyətini və ona amillərin təsirini məhdudlaşdırmaq olmaz – hər bir amil qrupunun nisbi təsir gücünü və hərəkət istiqamətini müəyyən etmək lazımdır. Təhlilin bu mərhələsində miqdar qiymətləndirmədən istifadə edilməlidir, belə ki, bütünlükdə müəssisə və hər bir bölmənin işlərinin effektivliyi və biznes-planın yerinə yetirilməsinin nəticələrinə, müəssisənin inkişaf dinamikasına ayrı-ayrı amillərin (amillər qrupunun) miqdarca təsirini müəyyən etmək, onların nisbi təsirinin ölçülməsini müəyyən etmək, mənalı və həlledici amillərə diqqəti cəmləşdirmək lazımdır.

Təhlilin metodunun həyata keçirilməsinin köməyi ilə elmi aparatın təkmilləşdirilməsi, son zamanlar iqtisadi-riyazi modellər, böyük dəqiqlik ölçüsü üçün, istifadə yollarının üstünlüyü ilə gedir lakin bu – təhlilin metodunda əsas deyil. Analitik tədqiqatın ən mürəkkəb və məsuliyyətli pilləsi göstəricilər sisteminin formalaşdırılması və amillərin elmi əsaslarla qruplaşdırılmasıdır. Bunsuz real həqiqi adekvat modeli yaratmaq olmaz. Ölçülmənin əhəmiyyəti təhlil obyektinin

miqdar və keyfiyyət xarakteristikasının birləşməsi ilə müəyyən edilir, bu onun fəaliyyətinin və son nəticələri haqqında daha düzgün təsəvvür yaradır.

Təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi - öyrənmənin yekun mərhələsinə daxildir, bu fəaliyyətə qiymət verilmənin məzmunu, onların istifadəsinə görə aşkar edilən ehtiyatların və tövsiyələrin siyahısı. Ümumiləşdirmə zamanı ayrı-ayrı sahələrin və icraçıların fəaliyyətinin yekunları arasında əlaqə açıqlanır və bütünlükdə təhlil olunan obyekt üzrə son nəticəyə onların təsir dərəcəsi müəyyən edilir, müsbət amillərin təsirinin gücləndirilməsi, mənfi amillərin təsirinin aradan qaldırılması, mənfi amillərin təsirinin aradan qaldırılması araşdırılır.

İnformasiyaların analitik işlənməsinə və onun əsasında düzgün nəticə çıxarmağa imkan verən, xüsusi elmi aparatın köməyi ilə təhlil metodu həyata keçirilir.

Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin öyrənilməsinə dair təhlilə xas olan yanaşmanın aparılması üçün xüsusi elmi aparatdan – tədqiqat üsullarının məcmuundan istifadə olunur, hansı ki, təhlil olunan obyektin spesifikasiyası və vahid sistemdə qarşılıqlı əlaqələndirilməsi nəzərə alınır.

Təhlilin elmi aparatına daxil olan üsulların təsnifatı şək.2.1-də verilmişdir.

Təhlilin üsulları

Müqayisə	Qruplaşdırma
----------	--------------

Qabaqcıl manqa və təsirinin “zəif cəhət”in ayrılması

qarşılıqlılaşqalı göstəricilər sisteminin hazırlanması – hissəvi və ümumiləşmiş

Ayrı-ayrı amillərin onların qarşılıqlı təsirinin nəticəsinə təsirinin aşkar edilməsi və müəyyən edilməsi

Planla	əmək prosesinin sadə amilləri üzrə
--------	------------------------------------

istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi planının bölməsi üzrə

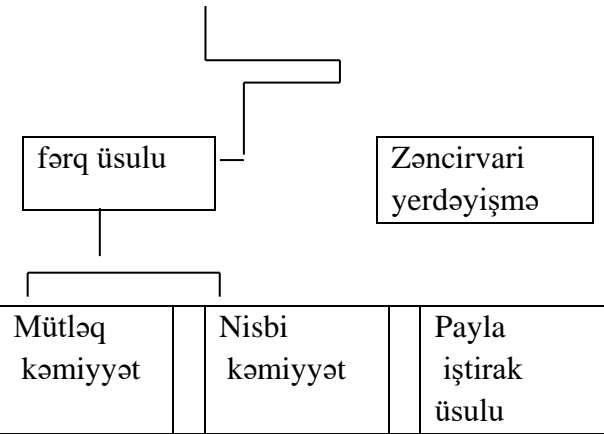
hissələrə bölünmüş ümumiləşmiş göstəricilər

Baza göstəricilərinin düzəldilməsi Hesabat göstəricilərinin ayrılması

Keçən dövrlə	Qarşılıqlı təsir edən amillər üzrə
--------------	------------------------------------

Təşkilati-texniki səviyyəli müəssisələrin göstəricilərində

məhsulların keyfiyyəti göstəricilərində

İqtisadi modellə	Təsərrüfat fəaliyyətinin sahələri üzrə
------------------	--

Istifadə səviyyəsi göstəricilərində

əmək məhsuldarlığı göstəricilərində

Qabaqcıl müəssisə və sahələr ilə	Xronoloji göstəricilər üzrə
----------------------------------	-----------------------------

Məhsulların həcmi göstəricilərində

rentabellik göstəricilərində

Balans üsulu

İqtisadi-riyazi üsullar

Orta sahə səviyyəsi ilə

maya dəyəri göstəricilərində

dövretmə göstəricilərində

Evristik üsulu

Şək. 2.1. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili üsullarının təsnifatı sxemi

Obyektin öyrənilməsinin müxtəlif mərhələlərində, ayrı-ayrı amillərin ona olan təsirinin ölçülməsi və nəhayət, təhlilin materiallarının ümumiləşdirilməsi zamanı (fəaliyyətin qiymətləndirilməsi və onun yaxşılaşdırılması imkanının müəyyən edilməsi) təhlilin elmi aparatına daxil olan müxtəlif üsullardan istifadə olunur.

Təhlilin elmi aparatını yaradanların məcmuunda , üsulların təsnifatını analitik vəzifədən , onların həlli üçün aparmaq məqsədə uyğundur və istifadə edilir.

Təhlil obyektinin qabaqcadan öyrənilməsi zamanı onun xarakteristikasının keyfiyyət üsulları və ümumi qiymətləndirmə - müqayisə, qruplaşdırma, əmsal yanaşması istifadəsi ilə analitik göstəricilər sisteminin işlənilməsi və onların formalaşma yeri və vaxtı üzrə detallaşdırılması üstün olur. Bu üsullara dair sonrakı mərhələlərdə fəaliyyətin ayrı-ayrı tərəflərinə, ayrı-ayrı amillərin və onların məcmuunda onun inkişafı və effektivliyinə nisbi təsirin ölçülməsinin iqtisadi-riyazi və evristik üsulunun bütün arsenalı (ehtiyatları) birləşdirilir.

Müqayisə təhlil üsulunda daha çox yayılmışdır - Təhlilin aparılma tarixinə və keçən xronoloji tarixə - dinamikada göstəricilərin müqayisəsinin birincidərəcəli əhəmiyyəti vardır.

İlin əvvəlinə göstəricilər səviyyəsi ilə müqayisə maliyyə hesabat formasında nəzərdə tutulmuşdur.

Keçən dövrün (keçən ayın, rübün, ilin) **göstəriciləri ilə təhlil olunan dövrün göstəricilərinin müqayisəsi** təhlil olunan dövrə biznes-planı tapşırığının məlum dərəcəsini, gərginliyini və təsərrüfat subyektinin inkişaf tempini qiymətləndirmək imkanı verir. Harada göstəricilərin plan həcmnin onların normativ səviyyəsi ilə müqayisəsi mümkündür, həmçinin orada bu məqsədə aparılır.

Təhlil olunan obyektin iqtisadi potensialı ilə müqayisə hər hansı tədbirdə o resursların istifadəsinin və fəaliyyətin effektivliyinin ən yüksək səviyyəsinə yaxınlaşmasını müəyyən etməyə imkan verir. Müasir praktikada təhlilin bu müqayisə növü kompleks şəkildə deyil ayrı-ayrı göstəricilər üzrə - məsələn avadanlıq işləri vaxtının təqvim

fondunun istifadəsi yaxud xammalın yararlı istifadə əmsalı üzrə tətbiq edilir. O perspektivdə əsas yer tutmalıdır, belə ki, təsərrüfat subyektində özünün potensialının istifadə dərəcəsini obyektiv qiymətləndirməyə kömək edir.

Ehtiyatları daha tam aşkar etmək üçün müqayisə yalnız təhlil olunan obyekt çərçivəsində deyil, eyni zamanda digər obyektlərlə də aparılır, yəni onlar yeni keyfiyyət – müqayisəli təsərrüfatlararası təhlil səviyyəsinə qaldırılır.

Müqayisəli təhlil ehtiyatların həcmi və resursların istifadəsində müxtəlif səbəbləri və fəaliyyətin effektivliyini müəyyən etmək, daxili ehtiyatları səfərbərliyə almaq üçün aşkar edilmiş qabaqcıl təcrübənin geniş yayılması yolu ilə müqayisə olunan təsərrüfat subyektləri (yaxud onların ayrı-ayrı sahələri üçün tətbiq edilir.

Ortasahə göstəriciləri ilə müqayisə sahədə təhlil olunan təsərrüfat subyektini; hansı yer tutur, o qabaqcıllar sırasına aiddirmi, orta və geridə qalandırmı, bunları müəyyən etməyə imkan verir.

Hesabat və plan göstəriciləri ilə müqayisə işlək təsərrüfat subyektində daha effektivdir, təsərrüfat subyektinin daxilində isə - ən yaxşı işçilər və qabaqcıl sahələrin göstəriciləri ilə müqayisə ehtiyatları aşkar etmək imkanı verir, səfərbərlik isə istehsalın modernləşməsi üçün investisiyaların cəlb edilməsinin zəruriliyi yaxud istehsal potensialının yığılması şəraitində mümkündür.

Müqayisənin müxtəlifliyi digər ölkələrdə xalq təsərrüfatının həmin sahələri ilə digər təsərrüfat subyektlərinin işi ilə olan müqayisədir.

Müqayisə olunan obyektin sahəsi nə qədər geniş olarsa qabaqcıl təcrübənin yayılması və ehtiyatların aşkar edilməsi imkanı zəngin olur.

Müqayisəli təhlil proqramında, onlarda qoyulan vəzifədən asılı olaraq müqayisə olunan təsərrüfat subyektləri genişlənir yaxud ixtisar edilir. əgər fəaliyyətin həmin sahələri öyrənilirsə, burada onların ümumi, təşkilati və hüquqi əsasları aşkar edilir, onda hər birində istehsalın texnikası və texnologiyası, miqyası, hazırlanan məhsulların

müxtəlifliyi nəzərə alınmadan onları müqayisə etmək olar. Məsələn, iş vaxtından istifadənin müqayisəli təhlilini bütün müəssisələrdə eyni iş rejimində aparmaq olar. Əgər istehsal xarakteri ilə əlaqədar, məsələn materiallara qənaət, ehtiyatların aşkar edilməsi vəzifəsi qoyulursa, onda məhsulların hazırlanma texnologiyası üzrə eyni yaxud bir-birinə yaxın buraxılışların müəssisələrdə bu ehtiyatların öyrənilməsini dərinləşdirmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, resurslardan səmərəli istifadənin müqayisəli təhlili yalnız birləşmiş təsərrüfat subyektinin formasının dairəsində aparmaq olar ki, onların daxilində kommersiya sirri haqqında qanun fəaliyyətdə olmasın. Bu dairədə məsrəflərin müqayisə səviyyəsi və onların fərqliliyini şərtləndirən, amillərin müəyyən edilməsi mümkün deyil, belə ki, analitikə bu göstəricilər əlçatan (mümkün) deyil.

Müqayisə olunan obyekt dairəsini genişləndirmək üçün bütünlükdə təsərrüfat subyektinin üzrə ümimiləşmiş göstəricilərdə deyil, hissəvi ayrı-ayrı texnoloji sahələr və müxtəlif istehsal profilli və müxtəlif strukturlu müəssisələrdə eyni ola bilən əməliyyatlar üzrə müqayisə aparılır.

Öyrənilən göstəricinin məzmunundan asılı olaraq hər hansı müqayisə ondan çıxan nəticənin düzgünlüyünü təmin etmək üçün müəyyən şəraitdə irəli çəkilir.

Müqayisəli təhlilə həsr olunmuş, bütün işlərdə müqayisə olunan obyektin tutuşdurulmasının əlavə edilməsinin gücləndirilməsinin zəruriliyinə xüsusi əhəmiyyət vermək lazımdır. Lakin hər şeydən əvvəl təhlilin məqsədindən asılı olaraq tutuşdurmaya dair tələbin sərt yaxud aşağı olmasına diqqət yetirilmir. Bəzi hallarda hətta müqayisə olunmayan əlamətə görə, obyektlərin müqayisəsinin zəruriliyi əmələ gəlir, buna görə də təhlil aparılır. Məsələn, istehsalın effektivliyi və miqyasına təsirini müəyyən etmək üçün xırda, orta və iri müəssisələrin müqayisəsi aparılır, xarici kooperativlərin dərinləşməsinin məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmək üçün özündə komplektləşmiş məmulatı istehsal edən yaxud onları kənardan alan müəssisələr

müqayisə edilir. Deməli, geridə qalanda əlverişli olanı, öyrənilən əlamət üzrə kəskin fərqlənən obyektləri seçmək mümkündür.

Nə qədər ki ümumiqtisadi vəziyyətdə, valyutanın alıcı qüvvəsi, mühasibat uçotunun təşkili, obyektin təsərrüfat müstəqillik dərəcəsi və digər milli xüsusiyyətlərdə fərqlərin olması müqayisə olunmamasına gətirib çıxarır, bu halda beynəlxalq müqayisənin aparılması xüsusi ilə mürəkkəbdir.

Ümumiyyətlə bağlaşma şərtlərə riayət olunan zaman müqayisəliliyə nail olunur, onlara aiddir: vahid qiymətləndirmə (qiymətin dəyişməsinin təsiri ayrıca aşkar edilir), həcm və strukturun çeşidinin dəyişməsinin təsirinin aradan qaldırılması, təqvim dövrünün müqayisə oluna bilməsi, eyni metodologiya üzrə formalaşmış informasiyalar və analitik göstəricilərin istifadəsi.

Son vaxtlar təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin elmi aparatı yüksək dərəcəli təhlil ilə zənginləşmişdir. Təhlilin çoxölçülü üsulu özünün iqtisadi məzmununa görə bir-birinə yaxın olan, əsas amillər qrupunu bölməyə və qruplar arasında təsərrüfatın effektivliyini ümumi variasiyalara bölməyə imkan verir.

Öyrənilən obyektin qruplaşdırılması oxşar qrupların və onların xarakter əlamətləri olanları aşkar etmək məqsədi ilə yüksək dərəcəli (klaster) təhlil aparılır.

Konkret vəziyyətlərdə klaster təhlili əlamətlərin qruplaşdırılması üçün, eləcə də obyektlərin qruplaşdırılması üçün istifadə olunur. Buna görə klaster analiz üsulunun tətbiqi ilkin məcmuudan çoxölçülü qeyri-adi müşahidəni ayırmağa, istehsalın nəticəsi üzrə oxşar obyektlər qrupunu formalaşdırmağa, effektivlik göstəricisinin reqressiyalı modelini qurmaq üçün tətbiq edilən qarşılıqlıəlaqəli qrupları yaratmağa imkan verir.

Mühasibat hesabatının təhlili zamanı **dinamik müqayisədən** yəni müvəqqəti dövrlər üzrə hesabat məlumatlarının dəyişməsindən böyük dərəcədə istifadə olunur. Bu halda bir neçə ilə yaxud bir neçə rüb, aya hesabatın əsas formaları tərtib edilir, bu da göstəricinin dəyişmə meylini, onun dinamikasını əsaslandırmağa imkan verir.

Tipik (fövqəladə) amillərin çıxarılması göstəricilərin trendinin sabitliyini əsaslandırmaq imkanı verir.

Keyfiyyətli təhlilin növbəti son dərəcə əhəmiyyətli üsulu qruplaşdırma, hansı ki, statistikada geniş istifadə olunur. Lakin statistika və təhlildə onların tətbiqində prinsipial fərqlər vardır. Statistikada onların siyasi – iqtisadi təbiətinə oxşarılığa görə müşahidə obyektlərinin qruplaşdırılması öyrənilən məcmunu düzgün xarakterizə edən elmi əsaslandırılmış orta kəmiyyətin lazımı dərəcədə məzmunlu alınmasıdır, yəni hadisələrin ümumiləşdirilməsi və tipləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Təhlildə əksinə, qruplaşdırma ayrı-ayrı vahidlərin bu babat olana təsirinin aydınlaşması üçün, babat olanın məzmununun açıqlanması üçün yararır.

Biznes planının bölmələri üzrə - texniki, texnoloji, istehsalın təşkili və idarəetmə amilləri üzrə, həmçinin maliyyə-iqtisadi şərait üzrə qruplaşdırmadan tez-tez istifadə olunur.

Konsolidə edilmiş hesabatın təhlili zamanı qruplaşdırmanın xüsusi ilə böyük əhəmiyyəti vardır, belə ki, onlar geridə qalan təsərrüfat subyektlərini ayırmağa və onların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasının gizli ehtiyatlarını axtarmağa və səfərbərliyə alınması yolu ilə , onlara olan diqqəti səmərələşdirməyə imkan verir.

Qruplaşdırma təhlil olunan hadisələrin və proseslərin , təhlil materiallarının sistemləşdirilməsinin, fəaliyyətin effektivliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının axtarılması və həyata keçirilməsinin mahiyyətinin başa düşülməsinə kömək edir.

“Zəif (çatışmayan) cəhət”in ayrılma üsulu ehtiyatların hansı sahəsi yaxud hansı növü fəaliyyətin effektivliyinin yüksəldilməsini saxlayır, işlərin əhəmiyyətli yaxşılaşdırılması hansı həlledici tədbirdən asılıdır kimi məsələlərin aydınlaşdırılması üçün tətbiq edilir. Bu üsul ehtiyatların axtarılmasının səmərəli təşkili üçün xüsusi ilə praktikada geniş istifadə edilir.

“Zəif (çatışmayan) cəhət”in birinci növbədə öyrənilməsi təhlilin operativliyini, onun nəticəsinin aktivliyini gücləndirir və həmin vaxtda onun aparılmasına əmək məsrəflərini aşağı salır. Belə

ki, xüsusi ilə bahalı materiallar üzrə onların daha qənaətlə işlənilməsi yaxud dəyişdirilməsinin (məsələn, əlvan yaxud bahalı metallar) aşkar edilməsi imkanını qeyd etmək lazımdır. Avadanlıqların istifadəsinin öyrənilməsi zamanı onun o növünə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, hansı ki, məhsul buraxılışının artmasını saxlayır.

“Zəif (çatışmayan) cəhət”in təhlili ilə yanaşı istehsalın effektivliyinin müəyyən edici artımını məsələn işçilərin cəlb edilməsi, xammal resurslarının daxil olması, yeni istehsal obyektlərinin istismarında öz vaxtında çıxarılan nəticəni, qabaqcıl manqanı öyrənmək əhəmiyyətlidir.

“Zəif (çatışmayan) cəhət”indən ayrılma o halda effektivli istifadə olunur ki, nə zaman aktual istehsal vahidlərinin (biznes vahidinin) hesabatı təhlil edilir və müqayisə edilir.

Hesabatın təhlili zamanı **balans üsulundan** daha geniş istifadə olunur, hansı ki, ehtiyatların, pul vəsaitlərinin, debitor və kreditor borclarının hərəkətinin təhlili zamanı effektivlidir, nə vaxt il ərzində ehtiyatların daxil olması və silinməsi, ilin əvvəlinə qalıqları nəzərə almaqla ilin sonuna qalıqlar müəyyən edilir. Analitik üsullarla (amilli təhlil, zəncirvari yerdəyişmə üsulu və i.a.) digər mütəxəssislərin apardıqları hesablaşmaların yoxlanılması üçün köməkçi kimi həmçinin balans üsulundan istifadə olunur.

2.2. Mühasibat hesabatının təhlilində iqtisadi-riyazi modelləşdirmə

İqtisadi-riyazi modelləşdirmə üsulu hesabatın əsas göstəricilərinin tənzimlənməsi üçün tədbirlərin əsaslandırma modelinin hazırlanması və hesabat göstəricilərinin proqnozlaşdırılması zamanı xüsusi yer tutur.

İqtisadi-riyazi modelin hər hansı tipinin qurulmasının əsasında aşağıdakı prinsiplər qoyulur:

- səbəbiyyət, yəni modelə yalnız o göstəricilər (amillər) daxil edilir ki, hansı ki, təhlilolunan göstəricilərin dəyişməsi səbəbi zəruridir;

- təqdimolunan göstəricinin nisbi müstəqilliyi, belə ki, modelə daxil olanların parametrlərin dəyişməsi bir-birindən asılı deyildir;
- komplekslik, yəni təhlilolunan göstəricinin dəyişmə səbəblərini aşkar etmək üçün kifayət miqdarda müxtəlif amillər modelə daxil edilməlidir;
- eynilik, yəni model ehtimal edilən sərbəstlik dərəcəsindən asılı olaraq miqdar və keyfiyyət nisbətləri real dəyişikliyə uyğun olmalıdır.

Hər hansı vəzifənin qoyulması və onun iqtisadi-riyazi modelləşdirilməsinin effektivliyi üçün ehtimal edilən, dəyişən (göstəricilərin) modelə daxil edilməsinin tərkibinin əsaslandırılmasının və qabaqcadan aparılan təhlilin mühüm əhəmiyyəti vardır:

- məqsədli göstəricinin seçilməsi, bu bir yaxud bir neçə (çox kriteriyalı modelləşdirmə) göstərici ola bilər;
- təhlilolunan obyektin dəyişməsinə müəyyən edən, lazımı və kifayət qədər amillərin sayının seçilməsi. Amil göstəriciləri idarəetmə parametrləridir, analitik və müdir onları dəyişdirərək, təhlilolunan obyektin mümkün olan dəyişmə variantlarını nəzərdən keçirir;
- məhdudiyyətin (şərtin) müəyyən edilməsi, bu qarşıya qoyulan vəzifədə həll edilməlidir. Bu halda analitik (məsələn tərtibatçı) amil göstəricilərin tərəddüd diapazonunu (dərəcəsini); məqsədli göstəricilər və amillər arasında əlaqə formasını, onun bütünlükdə və müəyyən mərhələdə onların münasibətlərinin müəyyən edilməsinin əsaslandırılması, müəyyən edilməlidir. Determinləşdirilmiş model maliyyə hesabatının təhlilində daha geniş yayılmışdır, bu model ilə səbəblə (amil ilə) və nəticə arasında möhkəm müəyyən edilmiş əlaqəni təsvir edir. Bu modeldə amillərin bir qiymətinin nəticə göstəricilərinin bir qiymətinə uyğundur.

Determinləşdirilmiş modelləri bir neçə tipə bölmək olar: additiv – oxşarlıq (mürəkkəb), multiplikativ (vurma) və sadə (bölmə). Bundan başqa, tez-tez qarışıq modeldən istifadə olunur.

Determinləşdirilmiş modeli amil sisteminin uzadılması yolu ilə mürəkkəbləşdirmək olar, o zaman birinci səviyyəli amillər

detallaşdırılır (təfərrüatı ilə hazırlanır), yaxud genişlənir, o zaman onlar nəticəni dəyişməyən göstəricilərlə tamamlanır.

Maliyyə hesabatının təhlili sistemində optimallaşmış modeldən istifadə etmək olar, bu modelin köməyi ilə idarəetmə amillərinin dəyişməsi zamanı məqsədli göstəricilərin maksimum yaxud minimum səviyyəsinin alınması variantları seçilir.

Optimallaşdırma modelinə xətti proqramlaşdırma modeli (məsələn, yüklərin optimal daşınması modeli, xidmət faydası modeli) və dinamik proqramlaşdırma modeli obyektin bir yaxud bir neçə parametrlərin ifrat qiymətini müəyyən etməyə imkan verən, ifrat (ekstremal) modeli; hər hansı hiddətli təsirin mövcud olduğu zaman müəyyən dairədə tədqiq olunan obyektin parametrlərinin saxlanması üçün nəzərdə tutulan homeostatik modeli və s.) aid edilir. Dinamik proqramlaşdırma modeli bir variant yox, bir neçə variant (məsələn, vaxtın müxtəlif anlarında qəbul edilən qərarlar) seçilməsi tələb olunduqda istifadə edilir.

Lakin optimallaşdırma modelindən istifadə sahəsi məlum həddə məhdudlaşdırılır.

Maliyyə hesabatının təhlili üçün imitasiya modelinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. İmitasiya modelləşdirilməsi üç əsas elementdən ibarət sistemi özündə göstərir, xüsusi ilə:

- imitasiya modeli, tədqiqolunan sistemin xüsusiyyətlərini, daha mənalı xüsusiyyətləri müəyyən edilənləri əks etdirəndir;
- ekspert prosedurları, bunun vasitəsi ilə tətbiq zamanı müxtəlif qərarlar təhlil edilir və qiymətləndirilir, nəticədə zəif qərarlar qəsdən çıxarılır, hadisələrin inkişaf ssenarisi qurulur, kriteriyalar və məqsədlər işlənib hazırlanır;
- proqramlaşdırma dili, bunun köməyi ilə nə qədər ki, modelləşdirmənin xüsusi dilinin köməyi zamanı eksept EHM məsələlərini formalaşdırır, hesablama texnikası ilə ekseptlərin ikitərəfli kontaktı həyata keçirilir.

Beləliklə imitasiya model sistemi tədqiqat modelidir, belə ki, zamanla işləmə sisteminin təkrar istehsal prosesi, eksperiment yolu

ilə həyata keçirilir.¹⁾

. 2.3. Təhlilin evristika üsulları²⁾

Təhlilin evristika üsulu - mütəxəssislər qrupunun peşəkarlıq hökmünə əsaslanaraq, informasiyaların toplanılması və işlənməsinin xüsusi üsul qrupudur. Evristika üsulunu eyni zamanda yaradıcı adlandırmaq olar, belə ki, onlar adamlar qrupunun yaradıcı düşünməsinə əsaslanırlar.

Evrastika tədqiqat üsulları zamanı təhlilin nəticələrinin etibarlılığı və əsaslandırılmasının təminatı ekspertlərin düzgün seçib ayrılmasıdır. Ekspertlər qrupu məqsəddən asılı olaraq, mütəxəssislərlə əlaqədar müxtəlif qrup yaxud eyni qrup mütəxəssislərin nümayəndələrindən ekspert qrupunu göndərmək olar, bəzən maraqlı olan şəxslər də göndərilir. Məsələn, texnoloji işləmənin təhlili üçün ekspertlər qrupunun təhlili üçün ona texnoloq daxil edilir, hansı ki, texniki yenilik qərarını peşəkarlar qiymətləndirə bilər. İqtisadçılar isə onun effektivliyini qiymətləndirə bilər, mexanniklər istehsal bazasında olan yeni texnologiyanın həyata keçirilməsinə qiymət verə bilər, fəhlələr yeni texnologiyanın icraçılarıdır. Məhsulun keyfiyyəti və ona olan tələbi qiymətləndirən zaman ekspertlər qrupunun tərkibinə nəinki əmtəəşünaslar, eyni zamanda məhsul istehsalçıları və istehlakçıları da daxil edilir. Həmin vaxtda birinci mərhələdə hər hansı texniki qərarın işlənməsi zamanı ekspertlər qrupunun tərkibinə yalnız müvafiq ixtisasın mütəxəssisləri daxil edilir.

-
- 1) Комаров В.Ф. Управленческие имитационные игры — Новосибирск: Наука, 1989.
 - 2) Nəzəri tədqiqatın məntiqi və metodik üsulları sistemi.

Ekspertlər qrupunun formalaşmasının mürəkkəb üsulları praktikada kifayət qədər toplanılmışdır:

- formal kriteriya üzrə, o zaman ixtisası, iş stajı, eyni kollektivdə olma müddəti nəzərə alınır, bura müəssisənin sosial xidməti məlumatları üzrə şəxsin psixoloji qiymətləndirməsi (əgər beləsi varsa) aid edilir, məsələn yaradıcılıq düşüncəsi, düşünmənin qurulmasına dair qabiliyyəti və i.a.;
- anket ilə alınan, şəxsin öz özünü qiymətləndirməsi əsasında. Bu halda özü gələcək ekspert ixtisası, analitik və konstruktiv təfəkkür, müəyyən vəziyyətə dair qabiliyyəti və i.a. daxil olmaqla öz imkanlarını qiymətləndir. Ekspertlərin belə seçimi gələcək expertə öz-özünün müəyyən azaldılmış, artırılmış yaxud bərabərləşdirilmiş səviyyəsini tamamlayır, bu ekspertlərin xüsusi psixoloji seçimi zamanı aparılır; tələbedənlə bağlı, şəxsin qiymətləndirilməsi əsasında, o zaman mütəxəssisin peşəkarlığı və şəxsi keyfiyyətlərini ekspertin qərarlarını həyata keçirənlər, fəhlələr, xidmət istehlakçıları, oxşar ixtisas mütəxəssisləri qiymətləndirir;
- xidməti seçim (seçib ayırma) üsulunda isə ekspert şəklində çoxlu şəxslər (məsələn, xidmət və məhsul istehlakçıları) çıxış edə bilər.

Maliyyə hesabatının təhlilində ekspert qrupunun tərkibinə tez-tez müxtəlif səviyyəli müdirələr və işçilər daxil edilir.

Məsələn, istehsalın inkişaf strategiyasının seçilməsində, borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinin müxtəlif mənbələrinin üstün tutulması, debitor borclarının artması imkanlarının qiymətləndirilməsində aktivlərin tərkibinin dəyişməsində ekspertlər qrupu formalaşır.

Daha geniş yayılmış evristika üsullarından biri – analogiyaya əsaslanan üsuldur, onda problemin həll edilməsinin yaxud oxşar təsərrüfat subyektlərinin yaxud özünün keçmiş təcrübəsinə əsaslanaraq, yaranmış vəziyyətin səbəblərini axtarmağın mümkün üsulunu ekspertlər qrupu nəzərdən keçirir. Bu halda ekspertlər özünün təcrübəsinə düşünür, belə ki, özünün təcrübəsinə əsaslanaraq yaranmış vəziyyətin səbəblərini aydınlaşdırmaq, qoyulmuş vəzifənin həlli üsullarını təklif edir.

Evrastika üsuluna həmçinin sorğu-sual, yaxud yoxlama sualları üsulları aid edilir. Bu halda qabaqcadan seçilmiş ekspertlər qrupuna sorğu vərəqəsi yaxud anket verilir, bunu ekspert doldurur, öz fikrini, rəyini bildirir yaxud müəyyən qiymət verir. Sorğu-sual vərəqəsi boş yaxud formal şəkildə (test forması) ola bilər. Ekspertin sərbəst cavabları nəzərdə tutulan sərbəst sorğu-sual yaxud anket vərəqəsi kifayət qədər yararlı ola bilər, söhbət neqativ vəziyyətin səbəblərinin axtarılması haqqında gedir yaxud rəhbərliyin təklifinə müəyyən vəziyyətə dair kollektivin münasibətləri aşkar edilir. Belə sorğu-sual materiallarının işlənilməsi, onların əsasında alınan nəticələr subyektiv ola bilər.

Formalaşmış sorğu-sual (test) göstərir ki, ekspert qoyulan suala göstərilən cavablardan birini seçir. Cavab “hə - yox”, təsir gücü seçimi (zəif, güclü, asanlıqla uyğunlaşan əmsal göstəriciləri) istifadə dövrü (həmişə, epizodik, nadir və i.a.) formasını daşıyır. Belə sorğu-sualın tərtib edilməsi bütünlüklə çox zəhmət tələb edir və qayda üzrə ekspertlərin kiçik qrupunda qabaqcadan yoxlama tələb edir. Sorğu-sual vərəqəsini işləyəndə cavabların etibarlılığının və obyektivliyinin qiymətləndirilməsini aparmaq lazımdır. Bunun üçün sorğu-sual vərəqəsində tez-tez qarşılıqlıdəyişmə və qarşılıqlıçıxarma sorğu-sual daxil edilir, cavabların müqayisəsi cavabların etibarlılığı və səmimiyyətinin qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Bu sinfin daha bir məlum üsulu sorğu-sual materiallarının növbəti analitik işlənilməsi ilə xüsusi seçilmiş ekspertlər qrupunun nəzərdə tutulan sorğu-sual Delfi üsuludur. Delfi üsulu ekspertlərin çoxaddımlı sorğu-sualını nəzərdə tutur, yəni o suallar üzrə ki, hansı ki, cavab dərhal dərk edilir, ekspertlərin bir mənalı qiymətləndirilməsi alınır. Sualların ziddiyyətli cavabları əlavə işləməyə məruz qalır (təfərrüatı ilə işlənir, onların formaya salınması dəyişir) və sonra təkrar sorğu-sual üçün istifadə olunur. Nəticədə xüsusi mübahisəli suallar qrupu ayrılır, hansı ki, digər üsula icazə verilir.

Xüsusi mürəkkəb vəziyyətin təhlili üçün beyin həmləsi üsulu böyük effekt verə bilər. Bu halda qoyulan vəzifənin həll edilməsi

şəraitini yaxud yaranmış vəziyyəti yaxşı bilən və konkret problemin həllində maraqlı olan, müəssisə əməkdaşları qayda üzrə ekspert kimi çıxış edirlər. Beyin həmləsi – maraqlanan ekspertlər qrupunda, rəy söyləyən, biruzə verən sərbəst nəsil ideyasıdır. Qayda üzrə beyin həmləsinin effektivliyi kifayət qədər qısaadır (qayda üzrə, bir saatdan artıq deyil). Onda iştirak edən yalnız yüksək ixtisaslı mütəxəssislər deyil, gözlənilməyən qeyri-adi təklifləri aparmaq qabiliyyəti olan gəclər də qəbul edə bilər. Lakin beyin həmləsinin nəticəsinin real düzgün istifadəsi üçün, onda qərar qəbul edən şəxslərin iştirakı əhəmiyyətlidir. Bu halda iştirakçıların təkliflərinin nizama salınmasında onlardan düzgün olmayanlar dərhal atılır, qalanlar isə müvafiq ixtisas mütəxəssisləri ilə daha ətraflı müzakirə edilir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, ideya seçimi tədricən aparılır, birinci mərhələdə onlardan heç biri atılmır və qayda üzrə ümumiyyətlə heç bir qiymətləndirmə söylənilmir, sonra diqqətlə öyrənilmə, vaxtı və effektivlik, satış dəyəri və s. səviyyəsi üzrə ideya qiymətləndirilir. Beyin həmləsi analitik işlərin tərkib hissəsidir, xüsusilə perspektiv təhlildə.

Evratika üsulu kompleks kimi istifadə oluna bilər, yeni müəyyən qarşılıqlı əlaqədə eyni zamanda və təşkilati fəaliyyət oyunları formasında bütün evristika üsulları ardıcıl olaraq istifadə olunur.

Təhlil olunan təsərrüfat subyektinin vəziyyətinin öyrənilməsinin konkret məqsədi üçün istifadə olunan, təhlilin üsulları, təhlilin məcmu metodikasını təşkil edir.

Maliyyə təhlilinin sistemləşdirilməsinin təşəkkül tapması və inkişafında nisbi müstəqil yanaşmanı hazırda qərb mütəxəssisləri beş yerə ayırırlar.

1. Empirizm pragmatizm məktəbinin nümayəndələri şirkətin kreditödəmə qabiliyyətinin təhlili üçün yararlı, nisbi göstəricilərin toplanılmasını əsaslandırmağı öyrənmişlər, onlar onu təhlilin daha mühüm aspekti hesab etmişlər. Onlar dövriyyə vəsaitlərini, xüsusi dövriyyə kapitalını, qısamüddətli kreditor borclarını xarakterizə

edən göstəricilərin istifadəsinə özlərinin analitik hesablamalarını qurmuşlar

2. Statistika maliyyə təhlili məktəbinin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, mühasibat hesabatının məlumatları üzrə hesablanmış, analitik əmsallar, ancaq o halda yararlıdır ki, əgər qiymət həddi ilə kriteriyalar mövcuddur, hansı ki, bu əmsallar ilə müqayisə aparmaq olar. Bu məktəb çərçivəsində çoxlu bağlantı məkan və zamana aid əmsalları müəyyən etmişdir, yəni maliyyə əmsalları müəyyən qruplara bölünmüşdür, eyni qrup çərçivəsindəki göstəricilər öz aralarında əlaqədar edilir, lakin müxtəlif qrup göstəricilər nisbətən müstəqildir.

3. Multivarniy analitiklər məktəbinin əsas ideyası hansı ki, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ümumiləşdirici göstəricilərini və şirkətin cari fəaliyyətinin maliyyə vəziyyəti və effektivliyini xarakterizə edən hissəvi əmsalların şübhəsiz əlaqələrinin mövcud olmasıdır.

4. Müəssisələrin mümkün bankrotluğunun proqnozlaşdırılması ilə məşğul olan, analitiklər məktəbi maliyyə sabitliyinə edilən təhlildə birinci yanaşmadan fərqli olaraq perspektiv təhlilin retrospektivinə üstünlük verir.

5. Fond bazarının iştirakçılar məktəbi nəzərdə tutulanda, təhlilinə yönəldilən zaman üzrə ən yenidir, belə ki, bu və ya digər qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşunun səmərəlilik səviyyəsinin və onlarla bağlı risk dərəcəsinin proqnozlaşdırılması üçün maliyyə hesabatının əhəmiyyəti onun istifadə imkanlarından ibarətdir. Bu yanaşma əsas etibarını ilə nəzəri çərçivədə inkişaf etdirilir və hələ praktikada tanınmayıb, heç olmasa qiymətli kağızlar bazarının inkişafı üzündən o peşəkar və peşəkar olmayan fond bazarı iştirakçıları üçün böyük maraq doğuracaqdır.

Sistemləşdirilmiş maliyyə təhlilinin inkişaf perspektivləri əsasən yeni analitik əmsalların və mühasibat və operativ uçotun məlumatları hesabına təhlilin informasiya bazasının işlənilməsi ilə bağlı olur. Həmçinin yerli mütəxəssislər daxili uçot informasiyaları və müəyyən dərəcədə auditorlar üçün dürüstlüyü qeyd edirlər, deməli

maliyyə təhlilinin metodikasını dərinləşdirmək lazımdır. Maliyyə təhlili və kapitalın təhlilinin perspektivinə böyük dərəcədə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Yoxlama sualları

1. Analitik balans nədir?
2. Mühasibat balansının şaqulu təhlili hansı məqsədi güdür?
3. Mühasibat balansının üfüqi təhlili hansı məqsədi güdür?
4. Trend təhlilinin fərqli xüsusiyyəti nədir?
5. Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili zamanı detallaşdırma üsulundan necə istifadə olunur?
6. Mühasibat balansının və mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın maddələrinin əhəmiyyətliliyi necə qiymətləndirilir?
7. Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili zamanı hansı göstəricilərdən istifadə olunur?
8. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirmə əmsalları sistemi necə formalaşır?
9. Müəssisənin hesabat göstəricilərinin təhlilində hansı ölçülərdən istifadə olunur?
10. Mühasibat hesabatının təhlilində müqayisəli təhlilin hansı üsulundan istifadə olunur?
11. Amil üsulu hesabatın təhlili prosesində necə istifadə olunur?
12. Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələri göstəricilərinin təhlili zamanı hansı tip əlaqələri nəzərə alınır?
13. Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilini hansı istiqamətlərə ayırmaq olar?
14. Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə maliyyə hesabatının təhlili necə təsir edir?
15. Maliyyə nəticələrinin amilli üsulunun istifadəsi üçün hesabata dair hansı aydınlaşdırmalar və əlavələr tələb olunur?

III FƏSİL

MÜHASİBAT BALANSININ TƏHLİLİ

3.1. Əmlakın strukturu və dinamikasının və onun formalaşma mənbələrinin təhlili

Mühasibat hesabatının məlumatları mühasibat balansında verilən vəsaitlərin (xüsusi və borc) yerləşməsinə və aktivlərin istifadəsinə xarakterizə edən, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsini almağa imkan verir.

Aktivlərin (əmlakın) və onların formalaşma mənbələrinin strukturu və dinamikasının təhlili **müqayisəli analitik Balansın** köməyi ilə aparmaq məqsədəuyğundur. O analitik nöqteyi-nəzərdən (dövriyyədənəknar və dövriyyə aktivləri, xüsusi və borc kapital) lazım olan Balans maddələrinin özünün tərkib elementləri üzrə eyni cinsli – oxşar olanların birləşməsi yolu ilə tərtib olunur. Müqayisəli analitik Balansa misal cədv. 3.1-də verilmişdir. Cədvəldə “Kür” MMC-nin aktiv və passivinin tərkibi, strukturu və dinamikası haqqında informasiyalar qısaldılmış şəkildə verilmişdir.

Cədvəl 3.1

“Kür” MMC aktivinin və passivinin dinamikası və strukturu

Aktivin və passivin Maddələri	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Dəyişiklik (+, -)	
	Min man.	Balansın valyuta-sına görə %-lə	Min man.	Balansın valyuta-sına görə %-lə	Min man.	Balansın valyuta-sına görə %-lə
Müəssisənin aktivləri						
Dövriyyədənəknar aktivlər	86560	63,30	99464	51,37	+12904	-11,93
Dövriyyə aktivləri	50190	36,70	94142	48,63	+43952	+11,93
Balansın valyutası – cəmi	136750	100,0	193606	100,0	+56856	-
Müəssisənin passivləri						

Kapital və ehtiyatlar	91541	66,94	116417	60,13	++24876	-6,81
Uzunmüddətli öhdəliklər	5699	4,17	40350	20,84	+34651	+16,67
Qısamüddətli öhdəliklər	39510	28,89	36839	9,03	-2671	-9,86
Balansın valyutası	136750	100,0	193606	100,0	+56856	-

Müqayisəli analitik Balansın köməyi ilə:

- müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətinin dəyişməsi meyl qiymətləndirilir;
- əmlakın və onun formalaşma mənbələrinin dəyərinin ümumi artması (azalması) təyin edilir;
- müəssisənin aktivinin və passivinin strukturunda irəliləmələr aşkar edilir;
- yeni vəsaitlərin (xüsusi və borc) daxil olması və hansı aktivlərə (dövriyyədən kənar yaxud dövriyyə) əsas qoyuluşda bu yeni vəsaitlər artıq dərəcədə hansı mənbə hesabına həyata keçirilir..

Müqayisəli Balansın bütün göstəricilərini üç qrupa bölmək olar:

- 1) Balansın strukturunun göstəriciləri (aktivin və passivin müxtəlif maddələrinin xüsusi çəkisi);
- 2) Balansın dinamikasının göstəriciləri (əvvəl ilə müqayisə üzrə dövrün sonuna Balansın maddələrinin qiymətinin mütləq kənarlaşması);
- 3) Balansın strukturunun dinamika göstəriciləri (ilin sonuna olanın, onun ilin əvvəlinə olanla müqayisəsi üzrə aktivin və passivin maddələrinin xüsusi çəkisinin dəyişməsi

Cədvəl 3.1-in məlumatlarından görünür ki, müəssisənin əmlakının dəyəri 56856 min man. artmış, bu artım əsas etibarlı ilə onun daha çox sürətlə hərəkət edən hissəsinin - 43952 min manatı – dövriyyə aktivlərinin hesabına olmuşdur. Bu dəyişiklik müəssisənin aktivinin tərkibində struktur irəliləyişlərinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə, əgər ilin əvvəlinə dövriyyədən kənar aktivlər cəmi əmlakın yarısından çoxunu (63,3) təşkil edərsə, onların xüsusi çəkisi ilin sonuna 11,93 punkt ixtisar edilmişdir. Eyni zamanda həmin tarixə dövriyyə aktivlərinin xüsusi çəkisi müəssisə əmlakının təxminən yarısını – 48,63 %-ni təşkil etmişdir ki, bu şübhəsiz onun vəsaiti dövretmənin sürətlənməsinə səbəb olmuşdur.

“Kür” MMC-nin passivinin tərkibində daha çox artım uzunmüddətli öhdəliklər (34651 min man.) üzrə müşahidə olunur. Eyni zamanda Balansın IV “Kapital və ehtiyatlar” bölməsində əks etdirilmiş 24876 min man., müəssisənin xüsusi vəsaitləri artmışdır. Bununla bərabər 2671 min man. qısamüddətli öhdəliklər azalmışdır.

Müəssisənin passivinin ayrı-ayrı qrupların dinamikası kombinatın vəsait mənbələrinin strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliyə gətirib çıxarmışdır. İlin sonuna kapital və ehtiyatlar onlarda ən yüksək xüsusi çəki (60,13 %) təşkil etmişdir, lakin bu xüsusi çəki təhlil olunan dövrün əvvəli ilə müqayisədə 6,81 punkt azalmışdır. Qısamüddətli öhdəliklərin xüsusi çəkisi daha çox – 9,86 punkt azalmışdır. Eyni vaxtda uzunmüddətli öhdəliklərin xüsusi çəkisi 4,17-dən 20,84 punkta qalxmışdır.

Həmin vəziyyət sübut edir ki, ilin sonuna müəssisə uzunmüddətli kredit və digər öhdəliklərin hesabına özünün fəaliyyətinin maliyyələşməsini gücləndirmişdir, belə ki, onun imkanları yalnız cari fəaliyyətdə deyil, investisiya fəaliyyətinin inkişafı üçün genişlənir (yəni əsas vəsaitlərə və digər dövriyyədənəknar aktivlərə kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsi üçün istehsal gücü təzələnir və artırılır).

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin dəyişməsini daha müfəssəl təsvirini almaq üçün Balansın aktivinin və passivinin hər bir maddəsinin yaxud birləşdirilmiş qrup maddələrin strukturunu və dinamikasını ifadə edən göstəricilərin analitik cədvəllərini qurmaq olar.

Müqayisəli analitik Balansdan **müəssisənin maliyyə vəziyyətinin aşağıdakı mühüm xarakteristikaları almaq olar:**

- müəssisənin əmlakının (aktivin, kapitalın) ümumi dəyəri Balansın valyutasına bərabərdir (sət. 360 yaxud 780);
- dövriyyə kapitalının əsas kapitalla çevrilən aktivlərin (dövriyyədənəknar) dəyəri bərabərdir Balansın I bölməsinin yekunu (sət. 080);

- dövriyyə aktivlərinin (tez dövr edən, cari), dövriyyə kapitalının dəyəri bərabərdir Balansın II bölməsinin (sət. 180) və III bölməsinin (sət. 330) yekunu minus uzunmüddətli debitor borcları (sət. 500);
- material dövriyyə vəsaitlərinin dəyəri bərabərdir “Ehtiyatlar” maddəsinin qiymətinə (sət. 100).
- debitor borclarının həcmi bərabərdir Balansın 200-250 sətirlərinin məbləğinə;
- mütləq likvidlik və ona bərabərləşdirilmiş vəsaitlərin həcmi bərabərdir Balansın pul vəsaitləri (sət. 280 – 310) və qısamüddətli qoyuluşlarının (sət. 270) məbləğlərinə;
- xüsusi kapitalın dəyəri bərabərdir Balansın IV “Kapital və ehtiyatlar” maddəsi (sət. 480), “Gələcək dövrlərin gəlirləri” (sət. 730) və “Qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar” (sət. 740) maddələrinin məbləğlərinə;
- borc kapitalın həcmi bərabərdir Balansın V bölməsinin “Uzunmüddətli öhdəliklər” maddəsi (sət. 500-510) və “Qısamüddətli öhdəliklər” maddəsi (sət. 600, 610, 620) minus gələcək dövrün gəlirləri (sət. 730) və qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar (sət. 740);
- dövriyyədən kənar aktivlərin formalaşması üçün qayda üzrə nəzərdə tutulmuş uzunmüddətli kreditlər , borclar və sair öhdəliklərin həcmi bərabərdir Balansın V bölməsinin “Uzunmüddətli bank kreditləri” maddəsi (sət. 500) və “Uzunmüddətli borclar” maddəsinə (sət. 510);
- dövriyyə aktivlərinin formalaşması üçün qayda üzrə, nəzərdə tutulmuş, qısamüddətli kreditlər və borcların həcmi bərabərdir Balansın 600, 610, 620-ci sətirlərində olan – borclar və kreditlərin məbləğlərinə;
- kreditor borcları və digər qısamüddətli öhdəliklərin həcmi bərabərdir “Kreditor borcları” (sət. 630-710) sətirlərinin qiyməti, “Gəlirlərin ödənilməsi üzrə iştirakçılara (təsisçilərə) borclar” (sət. 725), və Balansın “Sair qısamüddətli öhdəliklər” maddəsinə (sət. 760).

Müəssisənin aktivinin və passivinin strukturu və dinamikasının təhlili, onların ayrı-ayrı növləri arasında münasibətin aşkar edilməsi **Balansın “oxunması” prosedurudur.** Balansı

oxuyaraq , müəssisə fəaliyyətində zəif çatışmayan cəhəti aşkar etmək və onun işinin spesifikasi ilə daha ətraflı tanış olunmasına cavab verən sualları formalaşdırmaq olar.

Aktivin təhlili zamanı bəzi məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır:

1. Müəssisənin əmlakının dəyəri bütünlükdə necə dəyişmişdir?
Əmlakın dəyərinin azalması qayda üzrə müəssisənin təsərrüfat dövriyyəsinin qısaltılmasını təsdiq edir, bu da onun ödənişqabiliyyətini pisləşməsinə səbəb olar və əksinə.
2. Hansı aktivlər (dövriyyədənənar yaxud dövriyyə) məcmuu aktivlərin strukturunda daha yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Əgər daha yüksək xüsusi çəki dövriyyə aktivləri təşkil edirsə, bu kifayət qədər daha sürətli olan əmlak strukturlarının formalaşmasını təsdiq edir, bu da bütün kapitalın dövriyyəsinin sürətlənməsinə kömək edir və əksinə.
3. Dövriyyədənənar aktivlərin tərkibində hansı dəyişikliklər olmuşdur? Başa çatmamış tikintinin və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşunun artması dövriyyədən xeyli miqdarda maliyyə resurslarının yayılmasını göstərir. Buna görə gələcəkdə bu qoyuluşların məqsədəuyğunluğunu və effektivliyini qiymətləndirmək lazımdır.
4. Dövriyyədənənar aktivlərin strukturu necə dəyişmişdir? Məcmuu aktivlərdə əsas vəsaitlərin xüsusi çəkisi necədir? Əgər əsas vəsaitlərin xüsusi çəkisi məcmuu aktivlərin həcmində 40% dən azını təşkil edirsə müəssisənin aktivlərinin strukturunun “əhəmiyyətsiz” olduğu hesab edilir. Əgər əsas vəsaitlər aktivlərin 40%-dən çoxunu təşkil edərsə, onda müəssisənin strukturu, ”ağırdır”. Həmin vəziyyət onu göstərir ki, müəssisə zəruri əmlak vergisi məbləğini ödəyir, amortizasiya şəklində xeyli üstəlik xərcləri olur və gəlirin dəyişməsi yüksək hissə olunaq dərəcədə olur (yüksək rentabellik astanası olur, yəni ona satışın həcmi artırmaq lazımdır, çünki, daimi xarakter daşıyan bu xərcləri örtmək mümkün olsun.

5. Dövriyyə aktivlərinin həcmi necə dəyişmişdir? Onların formalaşmasında əsas qoyuluş hansı maddələrə olmuşdur? Dövriyyə aktivlərinin belə strukturu hansı problemlərin olmasını göstərir?

Ehtiyatların əhəmiyyətli xüsusi çəkisi və onun artması, onların toplanmasını bir daha təsdiq edir. Belə siyasətin neqativ nəticələri olur.

- saxlanmaya xərclərin artması (anbar binasının icarəsi, onların saxlanmasına xərclər, əmlakın sığortası və i.a.);
- nəzarətsiz istifadənin, köhnəlmiş, xarab olmadan olan itki ilə əlaqədar xərclərin artması;
- mənfəət vergisi məbləğinin artması (inflyasiya şəraitində məhsulun maya dəyərində daxil edilən işlədilmiş istehsalat ehtiyatlarının dəyəri, onların cari bazar dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olur; burada mənfəətin artması baş verir);
- dövriyyədən vəsaitin yayınması, onların “təsərrüfat dövriyyəsindən çıxarılması”, nəticədə müəssisənin kapitalının dövriyyəsinin gecikməsi baş verir.

Debitor borclarının yüksək xüsusi çəki ilə struktur və aşağı səviyyəli pul vəsaitləri, müəssisənin məhsullar və xidmətlərin ödənişi, həmçinin hesablaşmaların ümitsiz xarakter daşmasının üstünlüyü ilə əlaqədar problemin olmasını göstərmək olar.

6. Ehtiyatların və onların ayrı-ayrı növlərinin dəyəri necə dəyişmişdir?

7. Debitor borclarının həcmi necə dəyişmişdir? Hansı növ debitorlar debitor borclarının ümumi həcmində daha yüksək xüsusi çəkidedir? Debitor borclarının strukturunda daha yüksək xüsusi çəkini uzunmüddətli öhdəlik təşkil edirsə, bu dövriyyədən vəsaitlərin uzun müddət (bir ildən yuxarı) yayınmasını göstərir.

8. Təhlil olunan dövr ərzində müəssisənin hansı saldo (qalıq) borcu vardır? Saldo debitor və kreditor borcunun müqayisəsində müəyyən edilir və iki növü ola bilər;

- aktiv saldo (debitor borcu kreditordan çox olduqda) – müəssisənin özünün alıcıları və sifarişçilərinə kreditorun ödəniş vaxtının azaldılması şəklində alınmış vəsait həcmində pulsuz əmtəə (kommersiya) kreditinin verilməsini əks etdirir;

- passiv saldo (debitor borcu kreditordan az olduqda) – müəssisənin öz fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsini və kreditora (müştərilərə, özünün heyətinə, büdcəyə, büdcədən kənar fondlara və s.) olan ödənişin aparılmaması hesabına özünün verəcəklərinin müddətinin azaldılmasını göstərir;
9. Dövrüyyə aktivlərinin strukturunda pul vəsaitlərinin xüsusi çəkisi necə dəyişmişdir? Dövrüyyə aktivlərinin strukturunda pul vəsaitlərinin olmaması hesablaşmaların barter xarakterində olmasının nəticəsində ola bilər.

“Kür” MMC-nin aktivlərinin strukturunu və dinamikasını daha ətraflı təhlil edək (cədv. 3.2 və 3.3)

Cədvəl 3.2

**Müəssisənin aktivlərinin (əmlakının) dinamikasının təhlili,
min man.**

Göstəricilər	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Mütləq dəyişiklik (+,-)	Artım tempi %-lə
Dövrüyyədən kənar aktivlər (balansın I bölməsi – cəmi)	86560	99464	+12904	115
O cümlədən:				
qeyri - maddi aktivlər	2288	2168	-120	95
əsas vəsaitlər	82269	85392	+3123	104
başə çatmayan tikinti	1678	10394	+8716	6 dəfə
Maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşları	-	-	-	-
uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	325	1048	+723	3 dəfə
təxirə salınmış vergi aktivləri	-	462	+462	-
sair dövrüyyədən kənar aktivlər	-	-	-	-
Ehtiyatlar və məsrəflər (balansın II bölməsi) cəmi	30663	55767	25104	182
O cümlədən:				
ehtiyatlar	24523	47939	+23416	195
alınmış qiymətlilər üzrə ƏDV	6140	7828	+1688	127
Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər (balansın III bölməsi) cəmi	19527	38375	+18848	197

O cümlədən:				
uzunmüddətli debitor borcları	-	-	-	-
qısamüddətli debitor borcları	16647	35970	+19323	216
qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	-	-	-	-
pul vəsaitləri	2880	2405	-475	84
sair dövriyyə aktivləri	-	-	-	-
Aktivlərin (əmlakın) yekunu	136750	193606	+56856	142

Cədvəl 3.2 məlumatları bir daha təsdiq edir ki, müəssisənin aktivləri bütünlükdə ilin sonuna əhəmiyyətli dərəcədə artması (1,4 dəfə) müşahidə edilir, bu da işgüzar aktivliyin yüksəlməsini, təsərrüfat dövriyyəsinin genişlənməsini göstərir. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi müəssisə il ərzində aldığı vəsaitlərin çox hissəsini dövriyyə aktivlərinin tamamlanmasına yönəltmişdir.

Onların artımı 88 punkt təşkil edir. Bununla da daha çox artım ehtiyatları (1,9 dəfə) və qısamüddətli debitor borcları (2,2 dəfə) maddələri üzrə müşahidə olunur. Bununla yanaşı dövriyyə aktivlərinin daha likvid hissəsi pul vəsaitləri 475 min man. yaxud 16 punkt (100-84) azalması da müşahidə olunur. Buna görə gələcəkdə müəssisənin likvidlik səviyyəsinə həmin dəyişikliyin təsiri kimi aşkar etmək lazımdır

Dövriyyədən kənar aktivlər dövriyyə aktivlərinə nisbətən xeyli az artmışdır (15 punkt), səs etibarlı ilə bu artım başa çatdırılmayan tikinti (6 dəfə yaxud 8716 min man.), uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları (3 dəfə yaxud 723 min manat və əsas vəsaitlər (4 punkt yaxud 3123 min man.) hesabına olmuşdur. Birinci iki maddənin nə qədər artması müəssisənin təsərrüfat dövriyyəsinə vəsaitlərin yayınmasını göstərir, o zaman müəssisənin rəhbərliyinə kapital və maliyyə qoyuluşlarının məqsədə uyğunluğuna və effektivinə nəzarəti gücləndirmək lazımdır.

Cədvəl 3.3

Müəssisənin əmlakının (aktivlərin) strukturunun təhlili

	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Punktun kənar-
		Balansın		Balansın	

Göstəricilər	Min man.	valyutasına görə %-lə	Min man.	valyutasına görə %-lə	laşması (qr. 4–qr.2)
A	1	2	3	4	5
Dövriyyədənənar aktivlər daşınmaz) – cəmi	86500	63,30	99464	51,37	-11,93
O cümlədən:					
qeyri-maddi aktivlər	2288	1,67	2168	1,12	-0,55
əsas vəsaitlər	82269	60,16	85392	44,11	-16,05
başə çatmayan tikinti	1678	1,23	10394	5,37	+4,14
maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşları	-	-	-	-	-
uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	325	0,24	1048	0,54	+0,30
təxirə salınmış vergi aktivləri	-	-	462	0,24	+0,24
sair aktivlər	-	-	-	-	-
Ehtiyatlar və məsrəflər, cəmi	30663	22,42	55767	28,80	+6,38
O cümlədən:					
ehtiyatlar	24523	17,93	47,939	24,76	+6,83
alınmış qiymətlilər üzrə ƏDV	6140	4,49	2828	4,04	-0,45
Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər – cəmi	19527	14,28	38375	19,83	+5,55
O cümlədən:					
uzunmüddətli debitor borcları	-	-	-	-	-
qismüddətli debitor borcları	16647	12,17	35970	18,58	+6,,42
qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	-	-	-	-	-
pul vəsaitləri	2880	2,11	2405	1,24	-0,87
sair dövriyyə aktivləri					
Balansın valyutası – cəmi	196750	100,0	193606	100,0	-

Cədvəl 3.3 məlumatları əmlakın strukturunda ilin sonuna dövriyyədənənar aktivlərin xüsusi çəkisini xeyli azalmasını 63,30 %-dən 51,37 %-ə enməsinə görməyə imkan verir. Dövriyyədənənar aktivlərin daha yüksək xüsusi çəki əsas vəsaitlərə düşür, lakin ilin sonuna əmlakın strukturunda onların xüsusi çəkisi 60,16 %-dən 44,11 %-ə enmişdir. Həmin vəziyyət bir daha təsdiq edir ki, ilin sonuna müəssisənin əmlakının strukturu çox “əhəmiyyətsizdir”. Başə çatmayan istehsalın xüsusi çəkisinin 1,23 %-dən 5,37 %-ə qalxmasına diqqət yetirmək lazımdır, yuxarıda deyildiyi kimi, müəssisənin vəsaitlərinin bu şəkildə xərclənməsinin azalması üçün tədbir görmək lazımdır.

Eyni zamanda dövriyyə aktivlərinin xüsusi çəkisi də artmışdır, hansı ki, demək olar ki, ilin sonuna bütün əmlakın yarısını təşkil edir. Onların tərkibində daha çox xüsusi çəkini ehtiyatlar (cəmi əmlakın 24,76 %-ni) , eləcə də qısamüddətli debitor borcları (bütün aktivlərin 18,58 %-ni)təşkil edir, Yaranmış vəziyyət diqqətin artırılmasını tələb edən hələlilik iki sahəni aşkar edir.

Passivi təhlil edən zaman aşağıdakı məlumatlara diqqət yetirmək lazımdır:

- 1) Hansı vəsaitlər (xüsusi yaxud borc) müəssisə əmlakının formalaşmasının əsas mənbəyidir? Xüsusi kapitalın xüsusi çəkisinin artımı müəssisənin maliyyə sabitliyinin artımını (onun müstəqilliyi xarici maliyyələşmə mənbələrindən asılı olaraq) göstərir və əksinə;
- 2) Xüsusi kapitalın həcmi necə dəyişmişdir ? Təşkilənlərin hansına daha yüksək xüsusi çəki düşür? Nə vaxt xüsusi kapitalın artımı bölüşdürülməmiş mənfəətin və ehtiyat kapitalının artımı ilə əlaqədar vəziyyət faydalıdır, belə ki, bu müəssisənin fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsini göstərir.
- 3) Müəssisənin örtülməmiş zərəri varmı? Əvvəlki dövrlə müqayisədə hesabat dövründə onların artımı olmuşdurmu? Örtülməmiş zərərin olması müəssisənin vəsaitinin istifadəsinin son dərəcədə səmərəli olmamasını göstərir.
- 4) Borc kapitalın strukturunda hansı öhdəlik (uzunmüddətli yaxud qısamüddətli) üstünlük təşkil edir? İnflyasiya şəraitində uzunmüddətli kreditin və borcun cəlb edilməsi daha faydalıdır;
- 5) Qısamüddətli borcların strukturunda hansı öhdəlik üstünlük təşkil edir? Qısamüddətli kreditlərin və borcların xüsusi çəkisinin artması daha bahalı maliyyələşmə mənbələrindən müəssisənin istifadəsinin genişlənməsini göstərir;
- 6) Hansı növ qısamüddətli borclar onların ümumi həcmində daha yüksək xüsusi çəkisi vardır? Təhlilolunan dövrdə onlardan hansı daha yüksək artım tempi ilə xarakterizə olunur? Kreditor borclarında daha yüksək xüsusi çəki büdcəyə və büdcədən kənar fondlara olan borclar təşkil edir, maliyyə sanksiyası ilə bağlı vergilərin ödənişi öz vaxtında aparılmır, bu vəziyyət neqativ hesab edilir.

Cədvəl 3.4 və 3.5 məlumatları üzrə “Kür” MMC-in passivinin dinamikası və strukturunun təhlilini aparaq.

Cədvəl 3.4

Passivin dinamikasının (əmlakın formalaşma mənbələrinin) təhlili, min man.

Göstəricilər	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Mütləq dəyişiklik (+,-)	Artım tempi, %-lə
Kapital və ehtiyatlar (balansın IV bölməsi) – cəmi	91541	116417	+24876	127,17
O cümlədən:				
Nizamnamə kapitalı (səhmdarlardan alınmış, xüsusi səhmlər çıxılmaqla)	47	47	-	100,00
əlavə kapital	64823	65173	+350	100,53
ehtiyat kapital	1626	1992	+366	122,50
bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərər)	25046	49205	+24159	196,45
Uzunmüddətli öhdəliklər (balansın V bölməsi) - cəmi	5699	40350	+34651	6,1 dəfə
O cümlədən:				
borclar və kreditlər	5696	34770	+29074	5,1 dəfə
təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	-	5577	+5577	-
sair uzunmüddətli öhdəliklər	4	4	-	100,00
Qısamüddətli öhdəliklər (balansın V bölməsi) cəmi	39510	36839	-2671	93,24
O cümlədən:				
borclar və kreditlər	13169	13086	-83	99,37
kreditor borcları	26340	23752	-2588	90,18
dividend ödənişi üzrə iştirakçıların (təsisçilərin) borcları	-	-	-	-
gələcək dövrün gəlirləri	-	-	-	-
qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar	-	-	-	-
sair qısamüddətli öhdəliklər	-	-	-	-
Passivin yekunu (əmlakın formalaşma mənbələri)	136750	193606	+56856	141,57
Onlardan:				
xüsusi kapital	91541	116417	+24876	127,17
borc kapital	45209	77189	+31980	170,73

Cədvəl 3.4 məlumatlarından görünür ki, müəssisənin vəsait mənbələrinin ümumi məbləğinin artımı Balansın V bölməsində göstərilən uzunmüddətli borc vəsaitlərinin hesabına 56856 min man. yaxud 41,57 punkt olmuşdur. Onların artımı 34651 min man. yaxud 7,1 dəfə 7,1 dəfə təşkil edir. Xüsusi kapital nisbətən az – 24876 min man. yaxud 27,17 punkt artmışdır. Xüsusi kapitalın artımı bölüşdürülməmiş mənfəətin 1,9 dəfə və ehtiyat kapitalının 22,5 punkt artması ilə böyük dərəcədə əlaqədardır ki, bu da müsbət fakt sayılır, eyni zamanda müəssisə fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəlməsini göstərir

Qeyd etmək lazımdır ki, ilin sonuna maliyyələşmə mənbələrinin tərkibində uzunmüddətli öhdəliklərin xeyli artması hesabına, qısamüddətli kreditlər, borclar və kreditor borcları bütünlükdə 2671 min man. yaxud 6,76 punkt (100-93,24) azalmasına baxmayaraq, xüsusi kapital ilə müqayisə üzrə borc kapitalının artımının ötüb keçməsi müşahidə edilir. Həmin vəziyyət bir daha göstərir ki, müəssisə ilin sonuna uzun müddətə (bir ildən yuxarı) xeyli kreditor vəsaiti məbləğini cəlb etmək imkanı əldə etmişdi ki, bu da inflyasiya şəraitində əlverişli amildir. Lakin eyni zamanda uzunmüddətli kreditin məqsədli istifadəsinə, onların ödənişqabiliyyətinə nəzarətin güclənməsinə zərurilik artır.

Cədvəl 3.5

Müəssisənin aktivlərinin formalaşma mənbələrinin strukturunun təhlili

Göstəricilər	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Punkt- ların kənar- laşması (qr.4- qr.2)
	Min man.	Balan- sın val- yutasına görə %-lə	Min man.	Balan- sın val- yutasına görə %-lə	
A	1	2	3	4	5
Kapital və ehtiyatlar	91541	66,94	116417	60,13	-6,81
O cümlədən:					
nizamnamə kapitalı	47	0,03	47	0,02	-0,01
əlavə kapital	64823	4740	65173	33,66	-13,74
ehtiyat kapitalı	1626	1,18	1992	1,02	-0,16

bölüşdürülməmiş mənfəət	25046	18,31	49205	25,41	+7,10
Uzunmüddətli öhdəliklər	5699	4,16	40350	20,84	+16,68
O cümlədən:					
borclar və kreditlər	5696	4,16	34770	17,95	+13,79
təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	-	-	5577	2,88	+2,88
sair uzunmüddətli öhdəliklər	4	-	4	-	-
Qısamüddətli öhdəliklər	39510	28,89	36839	19,02	-9,87
O cümlədən:					
borclar və kreditlər	13169	9,62	13086	6,75	-2,87
kreditor borcları	26340	19,26	23752	12,26	-7,00
dividendlərin ödənişi üzrə iştirakçıların (təsisçilərin) borcları	-	-	-	-	-
gələcək dövrün gəlirləri və qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar	-	-	-	-	-
Balansın valyutası – cəmi	136750	100,0	193606	100,0	-
O cümlədən:					
xüsusi kapital	91541	66,94	116417	60,13	-6,81
borc kapitalı	45209	33,06	77189	39,87	+6,81

3.5 N-li cədvəldən qeyd etmək lazımdır ki, mənbələrin strukturunda daha yüksək xüsusi çəki müəssisənin xüsusi çəki müəssisənin xüsusi vəsaitləri təşkil edir, lakin ilin sonuna bu xüsusi çəki 66,94-dən 60,13 %-ə qədər azalmışdı. Eyni zamanda borc kapitalının xüsusi çəkisi 6,81 punkt artmışdır. İlk baxışdan bu xarici maliyyələşmə mənbələrindən müəssisənin maliyyə asılılığının gücləndirilməsini demək olar. Lakin diqqət yetirmək lazımdır ki, ilin sonuna bütün borc vəsaitlərinin yarısından çoxunu uzunmüddət xarakterli öhdəliklər təşkil edir.. maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi mövqeyində bu əlverişli vəziyyətdir, belə ki, müəssisə uzun müddətə özünün cari və investisiya fəaliyyətinin maliyyələşməsinin əlavə mənbələrini əldə edir.

Xüsusi kapitalın strukturunda bölüşdürülməmiş mənfəətin xüsusi çəkisini (18,31-dən 25,41 %-ə qədər) artması və təxirə salınmış vergi öhdəliklərinin Balansda görünməsi cari ildə mənfəət vergisi hissəsinin başlanan ödəniş müddətinin az uzadılması amili əlverişlidir.

İlin sonuna və borclar və kreditlər eləcə də kreditor borclarında göstərilən qısamüddətli öhdəliklərin xüsusi çəkisi 28,89-dan 19,02 %-ə qədər azalmışdır. İri həcmdə uzunmüddətli və qısamüddətli kreditin alınması əlverişli borc alan və etibarlı partnyor kimi kredit təşkilatlarını kombinatın tanınmasını göstərir.

Aktiv və passivin təhlili prosesində onlar arasında aşağıdakı münasibətləri hesablamaq və dəyişikliyi qiymətləndirmək lazımdır:

- 1) dövriyyədən kənar və dövriyyə aktivlərinin qarşılıqlı münasibətləri – aktivlərin strukturunu, əmlak vəziyyətini xarakterizə edir;
- 2) xüsusi və borc kapitalın qarşılıqlı münasibəti – müəssisənin maliyyə sabitliyini qiymətləndirməyə imkan verir (əgər xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi bütün maliyyələşmə mənbələrinin yarısından çoxunu təşkil edirsə, o maliyyə vəziyyətinin sabitliyinə malik olur);
- 3) dövriyyə aktivlərinin və qısamüddətli öhdəliklərin qarşılıqlı münasibətləri – müəssisənin cari ödənişqabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir (onun qabiliyyəti dövriyyə aktivləri hesabına özünün cari öhdəliklərini ödəməkdir);
- 4) xüsusi kapitalın və dövriyyədən kənar aktivlərin qarşılıqlı münasibətləri – bu münasibətin həcmnin vahiddən yuxarı olması müəssisənin maliyyə sabitliyinin xarakteristikasında mühüm olan xüsusi dövriyyə kapitalının mövcud olmasını göstərir.

Cədvəl 3.1 – 3.5 məlumatlarına görə qeyd etmək lazımdır ki, ilin sonuna “Kür” MMC bütün əmlakın dövriyyə vəsaitlərinin əsas vəsaitlərə çevrilməsi nə vaxt 60 %-dən yuxarı olduqda, ilin əvvəlindən fərqli olaraq, təxminən bərabər həcmdə dövriyyədən kənar və dövriyyə aktivlərinə malikdir.

Əvvəldə qeyd olunan ikinci qarşılıqlı münasibət qiymətləndirilən zaman ilin sonuna daha yüksək xüsusi çəki (60,13%) xüsusi kapital təşkil edir, bu da “Kür” MMC kifayət qədər asılı olmamasını göstərir.

Təhlil olunan müəssisənin dövriyyə aktivləri qısamüddətli öhdəlikəri ötüb keçmişdir, bu da kreditorlara olan borcun ödənilmə qabiliyyətini göstərir. Bununla da ilin sonuna dövriyyə aktivləri qısamüddətli öhdəliyi 26 dəfə (94142 : 36839) ötüb keçmişdir,

nəticədə kreditorların mövqeyini isə - borcların qaytarılma riskini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır.

Xüsusi kapital və dövriyyədən kənar aktivlərin müqayisəsi ilin əvvəlinə və ilin sonuna xüsusi dövriyyə kapitalının müəssisədə mövcud olmasını aşkar etməyə, həmçinin kombinatın kifayət qədər maliyyə sabitliyini aşkar etməyə imkan verir.

“Kür” MMC-in likvidliyi və maliyyə sabitliyinin daha ətraflı qiymətləndirilməsi dərslinin 3-cü fəslində aparılacaq.

Hesabat dövrü ərzində maliyyə vəziyyətinin dinamikasının ümumi qiymətləndirilməsini əldə etmək üçün yuxarıda göstərilmiş mühasibat Balansının oxunması proseduru ilə yanaşı müəssisənin aktivinin (kapitalın) artım tempini Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın məlumatları üzrə hesablanmış satışdan gəlirin və mənfəətin artım tempi ilə müqayisəsi aparılır.

Müəssisə hesabat dövründə effektiv işləmiş hesab edilir, əgər

$$T_{arA} < T_{ar}^{sG} < T_{ar}^{xm},$$

burada T_{arA} – müəssisənin aktivinin (kapitalın) artım tempini;

T_{ar}^{sG} - malların, məhsulların, iş və xidmətlərdən gəlirin Artım tempini;

T_{ar}^{xm} – müəssisənin xalis mənfəətinin artım tempini göstərir.

Göstərilən münasibət iqtisadiyyatın “qızıl qaydası” adlanır. Hesabat ilində təhlil olunan müəssisədə aktivlərin artım tempi (bax. Cə. 3.2) 142 %, satışdan gəlirin artım tempi – 150,08 % ($488441 : 325450 \times 100$), xalis mənfəətin artım tempi - 124,58 ($25948 : 20828 \times 100$) təşkil edir. Bu satışdan gəlir artım tempinin aktivin artım tempinin ötüb keçməsinə göstərir, bu da müəssisənin vəsaitinin dövretməsinin sürətlənməsini göstərir. Lakin xalis mənfəətin artımı gəlirin artımı kimi deyildir. Buna hansı amil təsir etmişdir, satışdan mənfəətin artım tempini təyin etmək lazımdır. O “Kür” MMC-də 152,35 % təşkil edir, yəni onun həcmi satışdan gəlirin artım tempindən çoxdur. Həmin vəziyyət təhlil olunan müəssisədə “qızıl

qaydanın” ikinci hissəsinə riayət edilməməsi, satışın rentabelliyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuş, ancaq sair gəlirlər və xərclər həmçinin vergi amilləri müəssisənin xalis mənfəətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Həmin amillərin daha ətraflı qiymətləndirilməsi 4-cü “Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat”da veriləcəkdir.

3.2. Balansın likvidliyinin və müəssisənin ödənişqabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin təhlili

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi meyarlarından biri onun ödənişqabiliyyətidir.

Nəzəriyyə və praktikada təhlil fərqləndirilir:

- uzunmüddətli ödənişqabiliyyəti – müəssisə bacarığını uzunmüddətli perspektiv üçün öz öhdəlikləri üzrə nəzərdə tutur;
- cari ödənişqabiliyyəti (likvidlik) – dövriyyə aktivlərindən istifadə edərək qısamüddətli öhdəliklər üzrə tam həcmdə və öz vaxtında müəssisə bacarığına cavabdehdir.

Müəssisənin cari ödənişqabiliyyətinə bilavasitə təsir edən öz vaxtında aktivlərin pul formasına çevrilməsini göstərən **aktivlərin likvidliyini** göstərir. Həmin növ aktivlərin pul formasına çevrilməsinə nə qədər az vaxt tələb olunursa, onun likvidliyi bir o qədər yüksək olur.

Müəssisə çox güclü yaxud daha az likvidiyə malik ola bilər, belə ki, dövriyyə aktivlərinin tərkibinə müxtəlif obyektlər daxil olur, onların arasında xarici borcları ödəmək üçün tezrealizəolunan deyil – çətin realizəolunanlar da vardır. Həmin vaxtda passivin tərkibində müxtəlif ödəmə müddətli öhdəliklər vardır. Bu şəraitdə Balansın likvidliyinin qiymətləndirmə metodikası əsaslandırılır.

Balansın likvidliyi – aktiv və passivin belə qarşılıqlı münasibəti dövriyyə aktivləri ilə qısamüddətli öhdəlikləri öz vaxtında örtməyi təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır Balansda aktivlər likvidliyin artma dərəcəsi üzrə, müvafiq olaraq passivdə təcili ödənişin artma dərəcəsi üzrə öhdəliklər yerləşdirilir.

Balansın likvidliyinin təhlili metodikası likvidlik dərəcəsi asılı olaraq müəssisənin bütün aktivlərinin dörd qrupa bölünməsinə tələb edir:

- A1 – daha çox likvidli aktivlər – pul vəsaitləri və qısamüddətli öhdəliklər (müvafiq olaraq Balansın sət. 270 + sət. 280, 290, 300, 310);
- A2 – tezrealizəolunan aktivlər – qısamüddətli debitor borcları və sair dövriyyə aktivləri (müvafiq olaraq Balansın sət. 250 + sət. 320);
- A3 – yavaş-yavaş realizəolunan aktivlər ehtiyatlar (sət. 100), alınmış qiymətlilər üzrə əlavə dəyər vergisi (sət. 175) və uzunmüddətli debitor borcları (sət. 199);
- A4 – çətinrealizəolunan aktivlər – dövriyyədən kənar aktivlər (sət. 080).

Passivlər öz növbəsində onların ödəniş müddəti dərəcəsi üzrə qruplaşdırılır:

- R1 – daha çox olan təcili öhdəliklər – kreditor borcları, gəlirlər üzrə iştirakçıların (təsisçilərin) borcları daxil olmaqla və sair qısamüddətli öhdəliklər (sət. 630 + 710 + 725 + 760);
- P2 – qısamüddətli passivlər – qısamüddətli kreditlər və borclar (sət. 600, 620);
- P3 – uzunmüddətli passivlər – uzunmüddətli öhdəliklər (sət. 500 + sət. 610);
- P4 – möhkəm passivlər – müəssisənin xüsusi kapitalı (sət. 480, 730, 740).

Balansın likvidliyini təyin etmək üçün aktivin və passivin müvafiq qruplarının yekunlarını müqayisə etmək lazımdır. Balans mütləq likvid hesab edilir, əgər eyni zamanda aşağıdakı şərtlər yerinə yetirilsə:

$$A1 \geq P1$$

$$A2 \geq P2$$

$$A3 \geq P3$$

$$A4 \leq P4$$

Bununla aktivin və passivin birinci iki qrupunun müqayisəsi cari ödənişqabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Aktivin və passivin üçüncü qrupunun müqayisəsi uzunmüddətli (perspektiv) ödənişqabiliyyətini əks etdirir. Dördüncü bərabərsizlik nəinki

“tarazlıq” xarakteri daşıyır, ancaq və maliyyə sabitliyinin zəruri şərtinə riayət edilməsini – müəssisənin xüsusi və dövriyyə kapitalının (XK) mövcud olmasını göstərir.

$$XDK = XK - DKA,$$

burada XK – müəssisənin xüsusi kapitalını;

DKA – dövriyyədən kənar aktivləri göstərir.

Aktivin və passivin hər bir qrupu üzrə Balansın likvidliyinin təhlili prosesində ödəmənin artıqlığı (+) yaxud çatışmazlığı (-) - $\Delta\ddot{O}A_i$ düstur üzrə aşkar edilir:

$$\Delta\ddot{O}A_i = A_i - P_i,$$

Burada A_i – aktivin i qrupunun həcmi;

P_i , - passivin i qrupunun həcmi göstərir.

Belə hesablama təhlil olunan dövrün istər əvvəlinə, istərsədə sonuna aparılır, beləliklə Balansın likvidlik səviyyəsinin dinamikası qiymətləndirilir. Hansı halda bir yaxud bir neçəsinə riayət olunmur, o halda Balansın likvidliyi çox yaxud az dərəcədə mütləq likvidlikdən fərqlənir.

“Kür” MMC-in Balansının likvidliyini təhlil edək (cəđ. 3.6).

Cədvəl 3.6

Balansın likvidliyinin qiymətləndirilməsi, min man.

Aktivlər				Passivlər				Ödəmənin artıqlığı (+), yaxud çatışmazlığı (-)	
Onların likvidlik dərəcəsi üzrə aktivlərin (A) qruplara bölünməsi	Balansın sətirinin kodu	Ilin əvvəlinə	Ilin sonuna	Ödəniş müddəti üzrə passivin (P) qruplara bölünməsi	Balansın sətirinin kodu	Ilin əvvəlinə	Ilin sonuna	Ilin əvvəlinə	Ilin sonuna
A – daha çox likvidli aktivlər	270,280, 290, 300, 310	2880	2406	P1- daha çox olan təcili öhdəliklər	630,710, 725,760	26340	23752	-23460	-21346
A2 – tezrealizəolunan aktivlər	250,320	16648	35970	P2 – qısamüddətli passivlər	600+620	13169	13087	+3479	+22883
A3 – yavaş-yavaş realizə olunan aktivlər	100,175, 199	30662	55766	P3 – uzunmüddətli passivlər	500+610	5699	40350	+24963	+15416
A4 – çətin realizəolunan aktivlər	080	86560	99464	P4 – möhkəm passivlər	480,730, 740	91542	116417	-4982	-16953
Balans	360	136750	193606	Balans	780	136750	193606	-	-

Alınan məlumatlara diqqət yetirmək lazımdır ki, müəssisənin Balansı mütləq likvidli deyildir. Xüsusilə aktivin və passivin ikinci və üçüncü qrupu üzrə hesabat ilinin əvvəlinə və sonuna ödəmə qalığına - artıq olmasına malik olmuşdur, bu qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlərin və borcların tam həcmdə ödəmək imkanının olmasını göstərir. Bununla yanaşı müəssisədə daha çox likvidli aktivlərin çatışmazlığı da müşahidə olunur, aktivin və passivin birinci qrupu arasında olan mənfi fərq nə xüsusda olması göstərilir.

Aktivin və passivin dördüncü qrupun müqayisəsi “Kür” MMC-də müəssisənin maliyyə sabitliyinin zəruri şərti olan xüsusi dövriyyə kapitalının mövcudluğunu təyin etməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki müəssisənin aktivinin və passivinin ayrı-ayrı qrupları arasında olan münasibətin qiyməti təhlil olunan ilin sonuna yaxşılaşır. xüsusilə birinci qrup üzrə ödəmə çatışmazlığı azalır, ikinci və üçüncü qrup üzrə ödəmə artıqlığı artır, eyni zamanda kombinatın xüsusi dövriyyə kapitalının qiyməti də artır Beləliklə müəssisənin ödənişqabiliyyətinin və Balansın likvidliyinin yüksəlməsi müşahidə olunur.

Həmçinin likvidlik əmsallarının köməyi ilə müəssisənin cari ödənişqabiliyyəti qiymətləndirilir (3.7).

Cədvəl 3.7

Müəssisələrin likvidlik əmsalları

Göstərici və onun qiyməti	Hesablama formulu və Informasiya mənbələri (1 N-li formanın sətirlərinin Kodları)	Optimal qiyməti
Mütləq likvidlik əmsalı – qısamüddətli öhdəliyin hansı hissəsinin Balansın tərtib edildiyi tarixə ödənilə bilməsi- ni göstərir)	(sət. 270 + sət. 280,290, 300, 310) : (630+710+725+760) (Pul vəsaitləri + Qısamüddətli Maliyyə qoyuluşları) : Qısamüd- dətli öhdəliklər	0,2-0,3

Kritik likvidlik əmsalı (aralıq örtülmə əmsalı) – mövcud olan pul vəsaitləri, eləcə də gözlənilən debitor daxil olmaları hesabına qısamüddətli öhdəliklərin hansı hissəsinin ödənilməsini göstərir	(sət. 280 – 310 + 270 + 250) : : (600 + 620) (Pul vəsaitləri+Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları + qısamüddətli debitor borcları) : Qısa-Müddətli öhdəliklər	0,8-1
Cari likvidlik əmsalı (ümumi Örtülmə əmsalı)- hansı dərəcədə dövriyyə aktivləri qısamüddətli öhdəliklərin örtülməsini qiymətləndirməyə imkan verir	(sət.180 + 330) : (600+620+ +(630-710)+ 725+760) Dövriyyə aktivləri : Qısamüddətli öhdəliklər <i>Dəqiqləşdiriliş hesablama üzrə</i> (180+330)-250: (620+(630-710)+725+760) (Dövriyyə aktivləri – Uzunmüddətli debitor borcları) :Qısamüddətli öhdəliklər.	1,5 - 2

Burada sət.280, 290, 300,,310 – pul vəsaitlərini;

sət. 270 – qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarını;

sət. 600, 620, 630-710, 725, 760 – qısamüddətli öhdəlikləri;

sət. 200-240 – qısamüddətli debitor borclarını;

sət. 180 + sət. 330 – dövriyyə aktivləri;

sət. 250 – uzunmüddətli debit

or

borclarını göstərir.

Təhlil olunan dövrün əvvəlinə və sonuna gətirilmiş göstəricilər hesablanır, onların dinamikası qiymətləndirilir və cari likvidlik səviyyəsinin dəyişməsinə səbəb olan amillər aşkar edilir (cədvəl 3.8).

Cədvəl 3.8

Müəssisənin ödənişqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi, min man.

Göstəricilər	Balans sətiri-nin kodu	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Kənarlaşma (+, -) (qr.2 – qr. 1)
	Optimal qiyməti			
A	B	1	2	3

1. Təhlil üçün ilkin məlumatlar

1.Pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	280,290,, 300,310 +270	2880	2406	-474
2.Qısamüddətli debitor borcları	200,210,220, 230,240	16648	35970	+19322
3.Dövriyyə aktivlərinin ümumi həcmi	180+330	50190	94142	+43952
4.Qısamüddətli öhdəlikər	600,620, 630-710, 725,760	39510	36839	-2671

II. Cari ödənişqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi

5.Mütləq likvidlik əmsalı (bənd 1 : bənd 4)	0,2-0,3	0,073	0,065	-0,008
6.Kritik likvidlik əmsalı ((bənd 1+ bənd 2): bənd 4)	0,8-1	0,494	1,042	+ 0,548
7.Cari likvidlik əmsalı (bənd 3 : bənd 4)	1,5-2	1,270	2,556	+1,286

Cədvəl 3.8-də verilən hesablamalardan nəticə çıxır ki, “Kür” MMC ilin əvvəlinə mövcud pul vəsaitləri hesabına (qısamüddətli maliyyə qoyuluşları yoxdur) özünün qısamüddətli öhdəliklərini yalnız 7,3 %, ilin sonuna isə - daha az (6,5 %) ödəmək iqtidarındadır. Bununla bərabər əgər müəssisə debitorlardan pulu alarsa, o ilin sonuna özünün bütün borclarını ödəyə bilər (ilin sonuna kritik likvidlik əmsalı 1,042 təşkil edir). Həmin vaxtda, ehtiyatların satışı zamanı, qısamüddətli öhdəliklərin ödənilməsi üçün həmin tarixə müəssisənin xeyli miqdarda vəsait ehtiyatı (cari likvidlik əmsalı – 2,556) əmələ gəlir. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, “Kür” MMC-də mütləq likvid aktivlərin çatışmazlığı müşahidə olunur. İlin

sonuna debitor borclarının həcmının artımı olur, bu da kritik likvidlik əmsalının artmasına səbəb olur. Lakin qısamüddətli öhdəliklərin əsas örtülmə mənbəyi ehtiyatlardır. Onların 1,9 dəfə artımı (bax cədv. 3.2). cari likvidlik əmsalının 1,270-dən 2,556-a qədər əhəmiyyətli yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. “Kür” MMC-in bütünlükdə ödənişqabiliyyəti ilin sonuna yüksəlmişdir.

Müəssisənin cari ödənişqabiliyyəti səviyyəsinin dəyişməsinə amillərin təsirini qiymətləndirmək üçün cari likvidlik əmsalının ilkin hesablama formulasının ayrılması əsasında alınan amil modelindən istifadə etmək olar

$$\Theta_{cl} = \frac{DA}{QÖ} = \frac{E + DB + QMQ + PV + SDA}{QK + KRB + İB + SQÖ}$$

burda - DA dövriyyə aktivləri;

QB – qısamüddətli öhdəliklər;

E - ehtiyatlar (qiymətlilərin əldə edilməsi üzrə ƏDV daxil Olmaqla);

DB – debitor borcları;

QMQ – qısamüddətli maliyyə qoyuluşları;

PV - pul vəsaitləri;

SDA – sair dövriyyə aktivləri;

QK – qısamüddətli kreditlər və borclar;

KRB – kreditor borcları;

İB - gəlirlər üzrə iştirakçıların (təsisçilərin) borcları;

SQÖ – sair qısamüddətli öhdəlikləri göstərir.

Cədvəl 3.2, 3.4 və 3.8 məlumatları əsasında zəncirvari yerdəyişmə metodunda cari likvidlik əmsalının amilli təhlilinin (cədvəl 3.9) aparaq. “Kür” MMC hesabat ili ərzində Balansından görünür ki, müəssisədə qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, sair dövriyyə aktivləri, gəlirlər üzrə iştirakçıların(təsisçilərin) borcları və sair qısamüddətli öhdəlikləri yoxdur, buna görə cədvəl 3.9-da yalnız beş amilin təsiri nəzərdən keçirilir.

**Cari likvidlik əmsalının dəyişməsinə amillərin
təsirinin hesablanması**

Yerdəyişmələr	Amillər, min man.					Qiyməti, Ə _{cl}	Amillərin təsiri, əms.
	E	DB	PV	QK	KRB		
Göstəricinin baza qiyməti	30663	16648	2880	13169	26340	1,270	-
Ehtiyatların dəyişməsinin təsiri(E)	53767	16648	2880	13169	26340	1,906	+0,636
Debitor borclarının dəyişməsinin təsiri (DB)	55767	35970	2880	13169	26340	2,395	+0,489
Pul vəsaitlərinin dəyişməsinin təsiri (PV)	55767	35970	2406	13169	26340	2,383	-0,012
Qısamüddətli kreditlər və borcların dəyişməsinin təsiri (QK)	55767	35970	2406	13087	26340	2,388	+0,005
Kreditor borclarının dəyişməsinin təsiri (KRB)	55767	35970	2406	13087	23752	2,556	+0,168
Amillərin təsirinin Yekunu	x	x	x	x	x	x	+1,286

Aparılan amilli təhlil göstərir ki, cari likvidlik əmsalının yüksəlməsi olmuşdur, bu bir tərəfdən ehtiyatların, debitor borclarının ilin sonuna onun əvvəli ilə müqayisədə artması digər tərəfdən qısamüddətli kreditlərin, borcların və kreditor borclarının azalması hesabına olmuşdur. Bununla da pul vəsaitinin azalması müəssisənin likvidlik səviyyəsinə mənfi təsir etmişdir. Bununla yanaşı ümumi likvidlik əmsalına daha çox təsir göstərən həlledici amil ilin sonuna

ehtiyatların əhəmiyyətli dərəcədə artması olmuşdur, bu bir daha müəssisənin cari fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün bu aktivlərin hərəkətinə, vəziyyətinə, saxlanması və çatışmasına idarəetmə heyətinin diqqətinin cəmləşdirilməsi zəruriliyi haqqında nəticə çıxarmağı təsdiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, likvidliyin təhlili əsasında müəssisənin ödənişqabiliyyətinin məlum qiymətləndirmə metodikası, onun Balansı və likvidlik əmsalının hesablanması xeyli çatışmazlığı vardır. Belə çatışmazlığın əsaslarından aşağıdakıları göstərmək olar:

- 1) Likvidlik əmsalı müəssisənin yalnız prinsipial imkanlarını müəyyən edir. Müəyyən olunmuş vaxtları nəzərə almadan özünün öhdəlikləri üzrə hesablaşır;
- 2) Likvidlik əmsalının hesablanması zamanı yalnız qısamüddətli öhdəliklər nəzərə alınır, uzunmüddətli kredit və borclar isə ödənişindən sonra nəzərə alınır.

Bundan əlavə, yuxarıda göstərilən iki metodika (Balansın likvidliyinin qiymətləndirilməsi və likvidlik əmsalı bir dərəcədə bir-birinə ziddir. Xüsusilə aktivin birinci qrupuna (daha çox likvidli) pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları daxil edilir. Bu qrup metodikasının şərtinə görə aktivlər passivin birinci qrupuna (daha çox təcili) bərabər yaxud da çox olmalıdır, müəssisənin bütün qısamüddətli öhdəliklərin əksər hissəsi yəni bütün kreditör borcları, gəlirlər üzrə iştirakçıların (təsisçilərin) borcları və sair qısamüddətli öhdəliklər hara daxil edilir. Həmin vaxtda hər hansı təşkilat pul vəsaitlərinin dövriyyəyə istiqamətləndirmədən hədsiz dərəcədə toplanılması nəticəsində iqtisadi gəlirin itirilməsi riski ilə toqquşur. Normal fəaliyyət şəraitində müəssisədən özünün bütün öhdəliklərini (müxtəlif vaxtların borcunun ödənişini) ödəmək tələb olunmur və hesablarda xeyli miqdarda pul vəsaitlərini saxlamaq lazımdır. Bu tamamilə mütləq likvidlik əmsalının hesablanması metodikasında əks etdirilmişdir, bunun optimal həcmi 0,2-0,3 təşkil edir və o deməkdir ki, müəssisə mövcud pul vəsaitləri və qısamüddət xarakteri daşıyan likvidli maliyyə qoyuluşları hesabına özünün qısamüddətli öhdəliklərinin 20-30 %-ni hər hansı tarixə ödəmək vəziyyətində

olmalıdır. Buna görə analitik Balansın likvidliyinin qiymətləndirmə metodikasını tətbiq edən zaman , qayda üzrə müəssisənin Balansının mütləq likvidi əks etdirməməsi ilə qarşılaşır. Lakin bu tamamilə o demək deyildir, bu müəssisədə kreditrlərə borcun ödənilməsində mürəkkəblilik vardır.

Göstərilən metodikanın çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün ümumi (real) ödənişqabiliyyəti əmsalının hesablama metodikası işlənilib hazırlanmışdır.

Ümumi (real) ödənişqabiliyyəti əmsalının əsas hesablama şərti aşağıdakılardır:

- 1) ödənişqabiliyyəti göstəricisi şəklində maliyyə resursları ilə öhdəlikləri təmin etmə dərəcəsini müəyyən edən əmsal seçilməlidir;
- 2) uzunmüddətli kreditlər və borcların öhdəliklərə aid edilməsi təklif olunur, onlar da dövriyyə aktivləri ilə örtülməlidir, belə ki, belə borcun ödənişi qoyuluşun çıxarmasından asılı olmayaraq aparılmalıdır;
- 3) öhdəliyin təminat dərəcəsi müvafiq likvidli aktivlərin müəyyən müddətliyi və öhdəliyin müvafiq ödəniş vaxtı, tədavül vaxtı ilə müəyyən edilir;

Ümumi (real) ödənişqabiliyyəti göstəricisinin ($\Theta_{\text{ümi}}$) müəyyən edilməsi üç mərhələdə aparılır.

I mərhələ öhdəliklər təcillik dərəcəsi üzrə üç qrupa bölünür və buna müvafiq olaraq likvidlik dərəcəsi üzrə aktivlər üç qrupa bölünür: daha çox təcili olan öhdəliklər (\ddot{O}_1), təcillik müddəti olan öhdəliklər (\ddot{O}_2), ortamüddətli təcili və uzunmüddətli öhdəliklər (\ddot{O}_3).

Daha çox təcili olan öhdəliklər (O_1) – bu öhdəliklər zamanı vəsaitlər birinci növbədə hesabdan silinir:

- icra və rəqəsi üzrə olanlar,
- büdcə və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmalar üzrə olanlar,
- əməyin ödənişi üzrə olanlar.

Müvafiq analitik informasiyalar mövcud olan zaman bura aid edilir – mallar və xidmətlərə görə borclar, hesablaşma akseptsiz ödəniş tələbnaməsi qoymaq yolu ilə (elektrik şəbəkəsi təşkilatı, şəhərtelefon rabitəsi və i.a.) aparılır.

Yalnız mühasibat Balansının məlumatları mövcud olan zaman o, öhdəliklər qrupunun tərkibinə “Heyətə olan borclar”, “Dövlət büdcədən kənar fondlara olan borclar”, “Vergi və rüsumlar üzrə borclar” maddələrinin məbləğləri daxil edilir.

O öhdəliyi daha çox likvidli aktivlərlə (A_1) (pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları ilə) təmin edilməlidir.

Bununla düstur üzrə (Θ_1) aralıq, likvidlik əmsalı hesablanır:

$$\Theta_1 = A_1 : \ddot{O}_1$$

Bunu və sonrakı əmsalları hesablayan zaman Balans üzrə aktivin və öhdəliyin orta qiymətindən istifadə edilməsi məsləhət görülür.

Təcil müddətli öhdəliklər (\ddot{O}_2) – ödəmə müddəti üç aydan yuxarı olmayan, yuxarıda sadalanmayan öhdəliklər.

Öhdəliklərin ödəniş müddətini müəyyən etmək üçün belə informasiyalar analitikdə olmadıqda “Malsatanlar və podratçılar”, “Alınan avanslar”, “Ödənişə dair veksəl”, “Sair kreditorlar) maddələri üzrə Balansda əks etdirilən bütün öhdəliklər \ddot{O}_2 qrupuna aid edilir.

Təcil müddətli öhdəliklər (\ddot{O}_2) tezrealizə olunan aktivlərlə (A_2) üç aydan az dövretmə dövrü olan aktivlərlə örtülməlidir.

Cari aktivlərin tədavül dövrü uçot məlumatları üzrə müəyyən edilir. Belə informasiyalar olmayan zaman analitik düstur üzrə günlə dövretmə dövrünü ($DE_{dövr}$) müəyyən edir:

$$DA_{dövr} = \frac{360 \times \overline{DA}}{SG}$$

Burada \overline{DA} - dövriyyə aktivlərinin ortaillik həcmi, min man.

SG - malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir, min man.

Əgər dövriyyə aktivlərinin dövretmə dövrü ($DA_{dövr}$) üç ayı keçirsə, onda bu göstəricini hesablayan zaman onların dəyərindən, daha az likvidlik dərəcəsi ilə aktivlər qrupu – istehsalat ehtiyatları (xammal ehtiyatları, materiallar və digər oxşar qiymətlilər), bitməmiş istehsal, hazır məhsullar və yenidən satış üçün mallar və i.a. ardıcılıqla çıxılır. Bununla dövretmə dövrü eyni qaydada müəyyən edilir, yalnız dövriyyə aktivlərinin dəyəri (DA) çıxılan məbləğdən sonra hesablama qəbul edilir. Nəticədə tədavül vaxtı üç ay müddətinə qədər (pul vəsaitləri və

qısamüddətli maliyyə qoyuluşları istisna edilməklə) olan tezrealizəolunan aktivlər qrupu ayrılır.

Məsələn, bütün dövriyyə aktivlərinin dövretmə dövrü mühasibat hesabatının məlumatları üzrə təşkil edir:

$$DA_{dövr} = \frac{360 \times \overline{DA}}{SG} = 115(\text{gün})$$

Onda xammal və material ehtiyatlarının (XE) həcmi çıxılmaqla $DA_{dövr}$ hesablanır:

$$DA_{dövr} = \frac{360 \times (\overline{DA} - \overline{XE})}{SG} = 95(\text{gün})$$

Aparılan hesablamadan nəticə çıxır ki, istehsal ehtiyatları çıxıldıqdan sonra müəssisənin dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi 90 günü ötüb keçir, buna görə dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi $DA_{dövr}$ yalnız istehsal ehtiyatları deyil, başa çatmamış istehsal da (BÇİ) çıxılır.

$$DA_{dövr} = \frac{360 \times (\overline{DA} - \overline{XM} - \overline{BÇÇ})}{SG} = (87 \text{günü})$$

Beləliklə bizim misalda

$$A_2 = DA - XM - BÇİ - A_1$$

Həmçinin aktivlərin və öhdəliklərin birinci qrupu üzrə aralıq likvidlik əmsalı Θ_2 hesablanır:

Orta müddətli (üç aydan bir ilə qədər) və uzunmüddətli (bir ildən yuxarı) öhdəliklər (\ddot{O}_3) yavaş-yavaş realizəolunan aktivlərlə (A_3) (A_1 və A_2 qruplarına daxil edilməyən yəni üç aydan yuxarı tədavül vaxtı olan dövriyyə aktivləri ilə) təmin edilməlidir:

$$\ddot{O}_3 = U\ddot{O} - Q\ddot{O}_1 - \ddot{O}_2,$$

$$A_3 = DA - A_1 - A_2,$$

burada $U\ddot{O}$ – uzunmüddətli öhdəliklər;

$Q\ddot{O}_1$ – qısamüddətli öhdəliklər.

Bundan sonra aralıq likvidlik əmsalı (Θ_3) hesablanır:

$$\Theta_3 = A_3 : \ddot{O}_3$$

II mərhələ. Hər qrupun öhdəliyi üzrə ümumi öhdəlik məbləğində hər qrupun öhdəliyinin (d_1) xüsusi çəkisi hesablanır:

$$d_1 = \ddot{O}_1 : (\ddot{O}_1 + \ddot{O}_2 + \ddot{O}_3),$$

$$d_2 = \ddot{O}_2 : (\ddot{O}_1 + \ddot{O}_2 + \ddot{O}_3);$$

$$d_3 = \ddot{O}_3 : (\ddot{O}_1 + \ddot{O}_2 + \ddot{O}_3).$$

III mərhələ. Düstur üzrə ümumi (real) ödəniş qabiliyyəti əmsalı ($\Theta_{\text{ümi}}$) müəyyən edilir:

$$\Theta_{\text{ümi}} = d_1 \times \Theta_1 + d_2 \times \Theta_2 + d_3 \times \Theta_3.$$

Əgər $\Theta_{\text{ümi}} \geq 1$ olarsa, onda müəssisənin ödənişqabiliyyətli hesab etmək olar, belə ki, onun müəyyən olunan vaxt keçməməklə üç aydan gec olmayaraq öhdəlik üzrə öz borcunu ödəmək imkanı olur. Əks halda müflis müəssisənin tanınması üçün əsas aşkar olunur.

“Kür” MMC Balansının məlumatları üzrə ümumi (real) ödənişqabiliyyəti əmsalını hesablayaq. Bunun üçün hər şeydən əvvəl dövriyyə aktivlərinin və öhdəliklərin qruplaşmasını aparaq (cəđ. 3.10).

Cədvəl 3.10

Ümumi (real) ödənişqabiliyyəti əmsalının hesablanması üçün dövriyyə aktivləri və öhdəliklərin qruplaşdırılması

Aktivlər		Öhdəliklər		Aralıq likvidlik əmsalı (qr.2 : qr.4)
Aktivlərin qrupları	Orta illik qiyməti, min man	Öhdəliklərin qrupları		
1	2	3	4	5
Daha çox likvidli aktivlər – A_1	2643	Daha çox təcilmüddətli öhdəliklər – \ddot{O}_1	2871	0,92
Tezrealizəolunan aktivlər – A_2	22176	Təcilmüddətli öhdəliklər – \ddot{O}_2	22176	1,00
Yavaş-yavaş realizə olunan aktivlər – A_3	47347	Orta və uzunmüddətli öhdəliklər – \ddot{O}_3	36152	131
Dövriyyə aktivlərinin yekunu	72166	Öhdəliklərin yekunu	61199	X

Cədvəl 3.10-dan alınan məlumatları izah edək. Hesabat ili ərzində “Kür” MMC mühasibat Balansının məlumatları üzrə daha çox təcilmüddətli öhdəlikləri müəyyən edən zaman “Müəssisə heyətinə olan borclar”, “Büdcədən kənar dövlət fondlarına olan borclar” və “Vergi və rüsumlar üzrə borclar” sətirləri üzrə orta qiymət götürülür

$[0,5 \times (1115 + 2341 + 552 + 437 + 783 + 512) = 2870]$. Daha çox likvidli aktivlərin (A_1) tərkibinə yalnız pul vəsaitlərinin orta qiyməti daxil edilir $[0,5 \times (2880 + 2406) = 2643]$, bununla belə müəssisənin qısamüddətli maliyyə qoyuluşu həyata keçirilməmişdir.

Təcilmüddətli öhdəliklər (Θ_2) malsatanlara, podratçılara və sair kreditorlara olan borcun orta qiymətini özündə göstərir $[0,5 \times (21640 + 19902 + 2250 + 559) = 22176]$. Tezrealizəolunan aktivləri (A_2) müəyyən etmək üçün müəssisənin bütün dövriyyə aktivlərinin dövriyyə uzunluğu nəzərə alınmışdır:

$$DA_{dövr} = \frac{360 \times 0,5 \times (50190 + 94142)}{488441} = \frac{360 \times 0,5 \times 144332}{488441} = \frac{360 \times 72166}{488441} = 53,2(g\ddot{u}\ddot{u})$$

Alınan nəticə göstərir ki, bütün dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi 90 gündən daha az təşkil edir, buna görə onları bütün (A_1) qrupuna daxil olanlar istisna olmaqla tezrealizəolunan aktivlərin tərkibinə daxil etmək lazımdır, yəni müəssisənin belə aktivləri kifayət qədərdir, bununla özünün malsatanları və podratçıları ilə hesablaşması, eyni zamanda onların bir hissəsini uzunmüddətli və qısamüddətli kreditlər və borcların ödənişi üçün yönəldir. Lakin, nəzərdən keçirilən metodika üzrə hesablamaları başa çatdırmaq üçün təcilmüddətli öhdəliklərin qiyməti dairəsində yəni 22176 min manatı tezrealizəolunan aktivlərin həcmində götürülməsi qərara alınmışdır. Bu qərar ümumi likvidlik əmsalının hesablanması məntiqinə zidd deyildir, belə ki, bu göstəricinin və bütün aralıq likvidlik əmsallarının ($\Theta_1, \Theta_2, \Theta_3$) optimal qiyməti 1-dir.

Ortamüddətli və uzunmüddətli öhdəliklərin tərkibinə Balansın V bölməsində verilən “Borclar və kreditlər” və bütün uzunmüddətli öhdəliklər sətirləri üzrə borcların orta qiyməti daxil edilir

$$[0,5 \times (13169 + 13087 + 5699 + 40350) = 36153].$$

Yavaş-yavaş realizəolunan aktivlərin həcmi A_1 və A_2 qrupuna daxil olmayan dövriyyə aktivlərinin məbləği təşkil edir, yəni

$$A_3 = 72166 - 2644 - 22176 = 47348 \text{ (min man.)}.$$

Cədvəl 3.10-dan alınan məlumatların əsasında aralıq likvidlik əmsalı (qrafa 5) hesablanmışdır. 0,92 təşkil edən birinci əmsalın qiymətinə diqqət yetirməklə müəssisənin daha çox likvidli aktivlərin çatışmazlığı nəticəsinə gəlmək olar.

Növbəti mərhələdə ümumi borcların həcmində ayrı-ayrı qrup öhdəliklərin xüsusi çəkisini hesablayaq:

$$d_1 = 2870 : 61199 = 0,47;$$

$$d_2 = 22176 : 61199 = 0,362;$$

$$d_3 = 36153 : 61199 = 0,591.$$

Ümumi (real) ödənişqabiliyyəti əmsalının qiyməti təşkil edir:

$$\Theta_{\text{ümi}} = 0,047 \times 0,92 + 0,362 \times 1 + 0,591 \times 1,31 = 1,179.$$

Beləliklə, pul vəsaitlərinin çatışmazlığına baxmayaraq, tədqiq olunan müəssisə nəinki özünün qısamüddətli öhdəlikləri ilə deyil eyni zamanda uzunmüddətli öhdəliklərlə də tam həcmdə hesablaşma vəziyyətindədir.

3.3. Müəssisənin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi

Müəssisənin sabitlik vəziyyətinin xarakteristikasından biri onun maliyyə sabitliyinin xidmət etməkdir. O iqtisadi mühitin sabitliyinə şərt olur, onun fəaliyyəti nəticəsində müəssisə fəaliyyətini həyata keçirir.

Maliyyə sabitliyi – bu maliyyə resurslarının elə bir vəziyyətidir ki, onların istifadəsi və bölüşdürülməsi ödənişqabiliyyətinin saxlanılması zamanı kapitalın və mənfəətin artması əsasında müəssisənin inkişafını təmin edir.

Maliyyə sabitliyi o deməkdir ki:

- gəlirin xərclərin stabil ötürülməsi;
- pul vəsaitlərinin sərbəst manevr etməsi və onlardan istifadənin effektivliyi;
- malların, işlərin, xidmətlərin fasiləsiz istehsalı və satışı prosesi.

Maliyyə sabitliyinə çoxlu amillər təsir göstərir, onları xarici və daxili amillərə bölmək olar.

Maliyyə sabitliyinin xarici amillərinə aid edilir:

- təsərrüfatçılığın iqtisadi şəraiti;
- texnika və texnologiyanın cəmiyyətdə üstünlüyü;
- istehsalçının tələb etmə ödənişqabiliyyəti və gəlirlərin səviyyəsi;
- dövlətin vergi və kredit siyasəti;
- xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf səviyyəsi;
- müəssisənin sahə məsuliyyəti və s.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsir edən **daxili amillər:**

- buraxılan məhsulların strukturu, onun ümumi tələb etmə ödənişqabiliyyətində xüsusi çəkisi;
- xərclərin həcmi və strukturu, onların pul gəlirləri ilə münasibəti;
- əmlakın vəziyyəti və strukturu;
- kapitalın (xüsusi və borc) istifadəsinin strukturu və effektivliyi;
- müəssisənin menecerinin bacarıq və peşəkarlığı onun apardığı iqtisadi və maliyyə siyasətinin çevikliyi (daxili və xarici mühitin dəyişməsinə öz münasibətini göstərmək) və s.

Maliyyə sabitliyi mütləq və nisbi göstəricilərin köməyi ilə qiymətləndirilir.

Maliyyə sabitliyinin mütləq göstəriciləri – bu göstərici ehtiyatların vəziyyətini xarakterizə edən və onların formalaşma mənbələrinin təminatıdır. Həmin vaxtda ehtiyatların ümumi həcmi balans müvafiq “Ehtiyatlar” sətir 100 və “Alınmış qiymətlilər üzrə əlavə dəyər vergisi” sətir 175-də (belə ƏDV məbləği hesablama

zamanı nəzərə alınır, belə ki, ƏDV büdcədən ödənilməsinə dair onun qəbul edilməsinə qədər ehtiyatların maliyyələşmə mənbələri hesabına maliyyələşdirilməlidir) olan məbləğ götürülür.

Ehtiyatların formalaşma mənbələrinin xarakteristikası üçün müxtəlif növ mənbələri əhatə etmə dərəcəsini əks etdirən göstəricilərdən istifadə olunur:

- 1) xüsusi dövriyyə kapitalının (XDK) mövcudluğu:

$$XDK = XK - DKA = \text{sət. 480, 730, 740} - \text{sət. 080}$$

- 2) xüsusi və ona bərabərləşdirilmiş kapitalın mövcudluğu – daimi kapital:

$$DK = XDK + UMÖ \text{ (sət. 500),}$$

burada UMÖ – uzunmüddətli öhdəliklər;

- 3) ehtiyatların əsas formalaşma mənbələrinin ümumi həcmi (ÜM):

$$ÜM = XDK + UMÖ + QMK \text{ (sət. 600, 620)}$$

burada QMK – qısamüddətli kreditlər və borclar.

Ehtiyatların formalaşma mənbələrinin mövcudluğunun üç göstəricisi bu mənbələrlə (aşağıda göstərilən) ehtiyatların təminatının üç göstəricisinə uyğundur:

- 1) xüsusi dövriyyə kapitalının artıq olması (+) yaxud çatışmaması (ΔXDK):

$$\Delta XDK = XDK - E,$$

Burada E – ehtiyatları göstərir;

- 2) daimi kapitalın artıq olması (+) yaxud çatışmaması (-) (ΔDK):

$$\Delta DK = DK - E;$$

3) ehtiyatların əsas formalaşma mənbələrinin artıq olması (+) yaxud çatışmaması (-) ($\Delta\Theta M$):

$$\Delta\Theta M = \Theta M - E$$

Bu üç göstəricinin aşkar edilməsi müəssisənin maliyyə sabitlik tipini müəyyən etməyə imkan verir. **Maliyyə sabitliyi dörd tipə bölünür:** mütləq, normal, qeyri-sabitlik (böhranqabağı), kritik (böhranlı).

Maliyyə vəziyyətinin mütləq sabitliyi – Son dərəcə az hallarda rast gəlinir və şərtin yerinə yetirilməsi XDK artıq olması (+) yaxud ehtiyatların həcmi ilə onun bərabərliyi, yəni

$$XDK \geq E$$

Maliyyə vəziyyətinin normal sabitliyi - ödənişqabiliyyətini təmin edir və şərtin yerinə yetirilməsi

$$XDK \text{ çatışmazlığı (-);}$$

ÜK artıq olması (+) yaxud ehtiyatların həcmi ilə onun bərabərliyi, yəni

$$XDK < E;$$

$$DK \geq E .$$

Maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabitliyi (böhranqabağı) – ödənişqabiliyyətinin pozulması ilə birləşdirilmə, lakin xüsusi kapitalın tamamlanılması və əlavə cəlb edilən kredit və borcların hesabına bərabərliyi bərpa etmək imkanı saxlanılır. Bu tip maliyyə sabitliyi şərtinin yerinə yetirilməsi:

$$\text{Çatışmazlıq } XDK (-);$$

$$\text{Çatışmazlıq } DK (-);$$

ΘM -in artıq olmanı (+) yaxud ehtiyatların həcmi ilə onların bərabərliyi, yəni

$$XDK < E;$$

$$DK < E;$$

$$\Theta M \geq E.$$

Böhranlı maliyyə vəziyyəti o deməkdir ki, müəssisə müflisləşmə astanasıdır, belə ki, bu vəziyyətdə pul vəsaitləri, qısa müddətli maliyyə qoyuluşları, debitor borcları və sair dövriyyə aktivləri hətta kreditor borclarını və sair qısamüddətli öhdəlikləri

örtmür . Bu tip maliyyə sabitliyi şərtinin yerinə yetirilməsi: çatışmazlıq (-) ƏM, yəni

$$\text{ƏM} < E.$$

- Verilən hesablamalardan maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabitlik (böhranqabağı) və böhranlı vəziyyətdən iki əsas üsulun nəticəsi çıxır:
- 1) ehtiyatların formalaşma mənbələrinin tamamlanılması (hər şeydən əvvəl mənfəət, əlverişli şəraitdə kredit və borcların cəlb edilməsi hesabına) və onların strukturunun optimallaşması;
 - 2) ehtiyatların əsaslandırılmış səviyyəsinin (istifadə olunmayan əmtəə-material qiymətlilərinin satışı, onların istifadəsinə nəzarətin gücləndirilməsi, onların qalıqlarının planlaşdırılması nəticəsində) azaldılması.
- “Kür” MMC maliyyə sabitliyinin mütləq göstəricisinin hesablanması cədv. 3.11-də verilmişdir.

Cədvəl 3.11

Ehtiyatların mənbələrlə təminatı onların formalaşmasının təhlili, min man.

Göstəricilər	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Dəyişiklik
1.Ehtiyatlar (əldə edilmiş qiymətlilər üzrə ƏDV daxil olmaqla)	30663	55767	+25104
2.Xüsusi kapital	91541	116417	+24876
3.Dövriyyədən kənar aktivlər	86560	99464	+12904
4.Xüsusi dövriyyə kapitalının mövcudluğu (mad. 2 – mad. 3)	4981	16953	+11972
5.Uzunmüddətli öhdəliklər	5699	40350	+54651
6.Ehtiyatların formalaşmasının xüsusi və uzunmüddətli mənbələrinin mövcudluğu (daimi kapitalın) (mad. 4 + mad. 5)	10680	57303	+46623
7.Qısamüddətli kreditlər və borclar	13169	13087	-82
8.Ehtiyatların formalaşmasının əsas mənbələ-			

rinin ümumi həcmi (mad. 6 + mad. 7)	23849	70390	+46541
9.Xüsusi dövriyyə kapitalının artıq olması (+) yaxud çatışmazlığı (-) (mad. 4 – mad. 1)	(25682)	(38814)	+(13132)
10.Ehtiyatların formalaşmasının xüsusi və uzunmüddətli mənbələrinin daimi kapitalın artıq olması (+) yaxud çatışmaması (-) (mad. 6 – mad. 1)	(19983)	1536	+21519
11.Ehtiyatların formalaşmasının əsas mənbələrinin artıq olması (+) yaxud çatmaması (-) (mad. 8- mad.1)	(6814)	14623	+21437

Ehtiyatların mənbələrlə təminatı onların formalaşması göstəricilərinin aparılan hesablamaları təhlil edilən müəssisənin ilin əvvəlinə böhranlı maliyyə vəziyyətində olmasını müəyyən etməyə imkan verir, belə ki, nə xüsusi vəsaitlər , nə uzunmüddətli və qısamüddətli kreditlər və borclar ehtiyatların formalaşması üçün kifayət deyildir Lakin ilin sonuna müəssisə uzunmüddətli öhdəliklərin 7,1 dəfə (40350 : 5699) yaxud 34651 min man. artması hesabına ehtiyatların formalaşması üçün vəsait çatışmazlığını tamamlaya bilər və onun maliyyə vəziyyətini normal sabitlik kimi xarakterizə etmək olar.

Xarici maliyyələşmə mənbələrindən müəssisənin asılılıq dərəcəsini xarakterizə edən **nisbi göstəricilər - əmsalların** köməyi ilə maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək olar. Belə göstəriciləri nəzəriyyə və praktikada bir neçə onluqlar saymaq olar, lakin bizə görə onlardan çoxu bir-birini təkrarlayır. Maliyyə sabitliyi əmsallarının daha çox geniş yayılanı cədv. 3.12 verilmişdir.

Cədvəl 3.12

Maliyyə sabitliyi göstəriciləri

Göstəricilər və onun təyinatı	Hesablama formaları və informasiya mənbələri	Optimal qiyməti
1.Müstəqillik əmsalı (xüsusi kapitalın müstəqilliyi yaxud təmərküzləşdirilməsi) –	(sət. 480 + sət.730+ + 740): sət. 780	

müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirmə mənbələrinin ümumi həcmində xüsusi vəsaitlərin xüsusi çəkisini xarakterizə edir	Xüsusi kapital: Balansın valyutası	$\geq 0,5$
2.Asılılıq əmsalı (borc kapitalın təmərküzləşməsi) – müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirmə mənbələrinin ümumi həcmində borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisini xarakterizə edir	(sət. 500 + sət.510 + + sət.600 + sət. 620+ + (630-710)+ 725 + 760) : 780 Borc kapitalı: : balansın valyutası	$\leq 0,5$
3.Maliyyə sabitliyi əmsalı - maliyyələşmə mənbələrinin (hansı ki, uzun müddət istifadə etmək olar) xüsusi çəkisini göstərir	[(sət.480+730+740)+ +510):sət.780 etmək olar) (Xüsusi kapital + Uzunmüddətli öhdə- liklər): Balansın valyutası	0,8-0,9
4.Maliyyələşmə əmsalı – Xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbətini xarakterizə edir	(sət.480+730+740): :500+510+ (630- 710)+ + 725 + 760 Xüsusi kapital: Borc kapitalı	≥ 1
5.Maliyyə aktivlik əmsalı (maliyyə rıçaqı leveric) – borc və xüsusi vəsaitlərin nisbətini xarakterizə edir	(sət.500+510+(630- -710) + 725 + 760): : (480 = 730 + 730 + +740) Borc kapitalı: xüsusi kapital	≤ 1
6. Xüsusi dövriyyə kapitalı – xüsusi mənbələr hesabına formalaşmış dövriyyə vəsaitlərinin həcmi xarakterizə edir	(sət.480+730+740)- -sət.080 Xüsusi kapital – döv- riyyədən kənar aktivlər	Dövriyyə Aktivləri- nin dəyə- rinin $\geq 10 \%$
7.Xüsusi kapitalın manevretmə əmsalı – daha sürətli (dövriyyə) aktivlərə qoyulan xüsusi vəsaitlərin hansı hissəsini göstərir	Xüsusi dövriyyə ka- pitalı (cədvəlin 6 sət.): : (sət.480+730+740) Xüsusi dövriyyə ka- pitalı: xüsusi kapital	0,2-0,5

8.Xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təminat əmsalı – dövriyyə aktivlərinin ümumi həcmində, xüsusi mənbələr hesabına formalaşmış, dövriyyə aktivlərinin xüsusi çəkisini göstərir	(cədvəlin 6 sət) : Sət.180+ 330 Xüsusi dövriyyə kapitalı:Dövriyyə aktivləri	0,1
9.Xüsusi mənbələrlə ehtiyatların təminat əmsalı – xüsusi vəsaitlər yaxud ehtiyac olarsa cəlb olunan vəsaitlər hesabına formalaşmış müəssisə ehtiyatlarının hansı dərəcədə olmasını göstərir.	(cədvəlin 6 sət.) : 100+175 Xüsusi dövriyyə kapitalı:Ehtiyatlar (o cümlədən alınmış qiymətlilər üzrə ƏDV)	0,6-0,8
10.Sabit aktivlərin əmsalı (indeksi) – xüsusi vəsait mənbələrinin həcminə dövriyyədən kənar aktivlərin xüsusi çəkisini göstərir	Sət.080:(480+730+ 740) Dövriyyədən kənar aktivlər: üsusi kapital	< 1

Burada sət. 480 + 730 + 740 – xüsusi kapital;
sət. 780 – balansın valyutası;
sət. 500 + 510 + 600 + 620 + (630-710) + 725 + 760) – borc kapitalı;
sət. 500 + 510 – uzunmüddətli öhdəliklər;
sət.080 – dövriyyədən kənar aktivlər;
sət. 180 + 330 – dövriyyə aktivləri;
sət. 100 + 175 – ehtiyatlar (o cümlədən alınmış qiymətlilər üzrə ƏDV).

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə təhilinin nəzəriyyə və praktikasında xüsusi dövriyyə kapitalının (XDK) düzgün hesablanması problemi vardır

Aşağıdakı iki variant daha geniş yayılmışdır:

- 1) $XDK = XK - DKA$;
- 2) $XDK = DA - KÖ$;

İkinci halda əmələ gələn kəmiyyət xalis dövriyyə kapitalı kimi – XDK (öhdəliklərdən təmizlənmiş, dövriyyə kapitalı) xarakterizə olunur.

Əgər müəssisənin uzunmüddətli öhdəlikləri yoxdursa, bu iki hesablamanın nəticələri düz gələcək. Əgər müəssisənin aktivlərinin formalaşmasında uzunmüddətli öhdəliklər iştirak edirsə, onda XDK hesablamasının birinci üsulu dəqiqləşdirilməlidir, bu zaman uzunmüddətli passivlərin qayda üzrə dövriyyədən kənar aktivlərin formalaşması üçün nəzərdə tutulması nəzərə alınmalıdır. Onda hesablama düsturu aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$XDK = XK + UMÖ - DKA$$

Belə düzəlişsiz xüsusi dövriyyə kapitalının qiyməti əsaslandırılmadan aşağı salınacaqdır. Bununla bərabər tez-tez birinci variant üzrə XDK hesablanılmasına qaçılır.

”Kür” MMC-in maliyyə sabitliyi göstəricilərinin hesablamaları cədvəl 3.13-də verilmişdir.

Cəvəl 3.13

Müəssisənin maliyyə sabitliyi göstəricilərinin dinamikası, min man.

Göstəricilər	Balansın sətirinin kodu	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Kənarlaşma (+,-)
	Optimal iymət			
1. Təhlil üçün ilkin məlumatlar				
1.Dövriyyədən kənar aktivlər	080	86560	99464	+12904
2.Dövriyyə aktivləri	180+330	50190	94142	+43952
3.Balansın valyutası	780	136750	193606	+56856
4.Xüsusi kapital	480+730+ 740	91541	116417	+24876
5.Uzunmüddətli öhdəliklər	500+510	5699	40350	+34651
6.Borc kapitalı	500+510+ +600+620+ +(630- 710)+ +725+ 760	45209	77189	+31980

II. Müəssisənin maliyyə sabitlik göstəriciləri				
7.Xüsusi dövriyyə kapitalı (sət. 4 – sət. 1)	Dövriyyə aktivlərinin dəyərinin $\geq 10\%$	4981	16953	+11972
8.Müstəqillik əmsalı (sət.4 : sət. 3)	$\geq 0,5$	0,669	0,601	-0,068
9.Maliyyə sabitlik əmsalı ((sət.4 + sət. 5): sət. 3)	0,8-0,9	0,711	0,810	+0,099
10.Xüsusi kapitalın manevrətmə əmsalı (sət. 7 : sət. 4)	0,2-0,5	0,054	0,146	+0,092
11.Borc kapitalın təmərküzləş- mə əmsalı (sət. 6 : sət. 3)	$\leq 0,5$	0,331	0,399	+0,068
12.Xüsusi dövriyyə vəsaitləri İlə təminat əmsalı (sət. 7 : sət. 2)	$\geq 0,1$	0,099	0,180	+0,081
13. Bor və xüsusi kapitalın nisbəti əmsalı (maliyyə rıçaqı) (sət. 6 : sət. 4)	≤ 1	0,494	0,663	+0,169
14. Aktivin sabitlik indeksi (sət. 1 : sət. 4)	< 1	0,946	0,854	-0,092

Alınan nəticələr baxmağa imkan verir ki, tədqiq olunan müəssisə xarici maliyyələşmə mənbələrinin kifayət qədər yüksək dərəcədə asılı olmaması ilə xarakterizə olunur, belə ki, ilin əvvəlinə və sonuna maliyyələşmə mənbələrinin ümumi həcmində xüsusi vəsaitlərin xüsusi çəkisi 60 %-dən daha artıq təşkil edir. “Kür” MMC uzunmüddətli kredit və borcların cəlb edilməsi hesabına özünün fəaliyyəti üçün əlavə maliyyələşdirmə mənbəyi alır, bunun bir ildən sonra qaytarılması təklif olunur, bu da ona imkan verir ki, özünün investisiya fəaliyyətini inkişaf etdirdir və maliyyə sabitliyini möhkəmləndirsin. Maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin kifayətləndirici olması faktının sabitliyinin, ilin sonuna xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təminat əmsalının 0,18 olması təşkil edir, yəni müəssisə xüsusi vəsaitlərin 18 %-ni dövriyyə aktivlərinin tamamlanılmasına yönəlmişdir.

Bununla yanaşı uzunmüddətli öhdəliklərin mövcud olmasını nəzərə alaraq “Xüsusi dövriyyə kapitalın göstəricisinin daha düzgün hesablanması xalis (xüsusi) dövriyyə kapitalının, eləcə də iki əmsalın – xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təminatı əmsalı və xüsusi kapitalın manevretmə əmsalının daha yüksək qiymətini almağa imkan verir. Məsələn, ilin sonuna dəqiqləşdirilmiş hesablama üzrə $XDK = XADK = 116417 + 40350 - 99464 + 57303$ (min man.), ilin əvvəlinə onun qiyməti isə $91541 + 5699 - 86560 = 10680$ (min man.) təşkil edir. Buradan xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təminat əmsalı ilin sonuna $(57303 : 94142)$ 0,609, ilin əvvəlinə isə $(10680 : 50190)$ 0,213 bərabər olacaqdır. Xüsusi kapitalın manevr etmə əmsalının qiyməti müvafiq olaraq $(57303 : 116417)$ 0,492 və $(10680 : 91541)$ 0,117 təşkil edir. Bu o deməkdir ki, ilin əvvəlinə xüsusi və ona bərabərləşdirilmiş vəsaitin yalnız 11,7 %-i müəssisənin əmlakının (dövriyyə aktivlərinin) daha sürətli hissəsinin tamamlanılmasına yönəldilsə, ilin sonunda 49,2 %-i yönəldilir. Beləliklə, bütün alınan əmsalların praktiki olaraq müsbət dinamikası “Kür” MMC maliyyə sabitliyinin yüksəldilməsini göstərir.

Müəssisənin ödənişqabiliyyəti, maliyyə sabitliyi müflisləşmə vəziyyəti ilə başa çatır. 15 iyun 1997-ci il “Müflisləşmə və iflas haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, müflisləşmə dedikdə borclunun öz öhdəliklərinin ödəmə qabiliyyətinin olmaması başa düşülür, borclu o halda ödəmə qabiliyyəti olmayan sayılır ki, bunu özü təsdiq etsin yaxud məhkəmə və kreditorlar müəyyən etsin ki,

- a) Borclu kreditorun irəli sürüldüyü qanuni ödəmə tələbini bu cür tələb verildikdən sonra, iki ay ərzində yerinə yetirməmişdir və ya;
- b) Borclu qanunvericiliyə müvafiq surətdə həyata keçirilməli olduğu ödənişləri vaxtı çatdıqca, həyata keçirməyə qadir deyildir; və ya
- c) Borclu öz borclarını vaxtı çatdıqca ödəməyə qadir deyildir.

Müflislik haqqında qanunun həyata keçirilməsi üzrə tədbirlərdə Balansın strukturunun kifayətləndirici olmaması müəssisənin aktivlərinin və öhdəliklərinin vəziyyəti kreditorlar qarşısında

öhdəliklərin tam həcmdə və öz vaxtında yerinə yetirməyə imkan vermir.

Bunu Balansın qeyri kafi strukturunun müəyyən edilməsi üçün meyar sistemi təsdiq edir:

1) cari likvidlik əmsalı

$$\Theta_{cl} = \frac{DA}{QMO} = \frac{sət.180 + sət.330}{sət.600 + sət.620};$$

2) xüsusi vəsaitlərlə təminat əmsalı

$$\Theta_{xvt} = \frac{XK - DKA}{DA} = \frac{sət.480 - sət.080}{sət.180 + sət.330}$$

3) Ödənişqabiliyyətinin bərpası (itkisi) əmsalı

$$\Theta_{bərp} = \frac{\Theta_{cl}^{is} + \frac{6}{12}(\Theta_{cl}^{is} - \Theta_{cl}^{iəv})}{2}$$

$$\Theta_{itk} = \frac{\Theta_{cl}^{is} + \frac{3}{12}(\Theta_{cl}^{is} - \Theta_{cl}^{iəv})}{2}$$

Burada $\Theta_{cl}^{iəv}$ – ilin əvvəlinə cari likvidlik əmsalının qiyməti;

Θ_{cl}^{is} – ilin sonuna cari likvidlik əmsalının qiyməti.

Müəssisədə qeyri-kafi Balansın strukturunun tanınması üçün əsas ödənişqabiliyyəti, iki şərtədən birinin yerinə yetirilməsidir:

1) hesabat dövrünün sonuna cari likvidlik əmsalının qiyməti kiçikdir

< 2 ;

2) hesabat dövrünün sonuna xüsusi vəsaitlər ilə təminat əmsalının qiyməti kiçikdir $< 0,1$.

Əgər əmsallardan heç olmasa birinin qiyməti müəyyən olunmuş normativdən aşağıdırsa, onda ödənişqabiliyyəti bərpa əmsalı ilə hesablanır (göstəricinin hesablama düsturunda 6 rəqəmi 6 aya bərabər, ödənişqabiliyyətinin bərpa dövrünü göstərir).

Əgər ≥ 1 zamanı müəssisədə ödənişqabiliyyətinin bərpa imkanı vardır;

$\Theta_{itk} < 1$ zamanı belə imkan yoxdur.

Əgər birinci iki əmsal müəyyən olunmuş normativin qiymətinə bərabər yaxud ötüb keçilsə, onda ödənişqabiliyyəti itkisi əmsalının olduğu müəyyən edilir (göstəricinin hesablama düsturunda 3 rəqəmi, üç aya bərabər ödənişqabiliyyəti itkisi (zərəri) dövrünü göstərir.

$\Theta_{itk} \geq 1$ zamanı müəssisənin özünü ödənişqabiliyyətində itkinin olmaması imkanı vardır; $\Theta_{itk} \leq 1$ zamanı onun itki riski vardır.

Cədvəl 3.14 köməyi ilə tədqiq olunan müəssisənin Balansının qənaətbəxş olmayan strukturları meyarlarını təhlil edək.

Cədvəl 3.14

Müəssisənin Balansının strukturunun kafiliyinin qiymətləndirilməsi, min man.

Göstəricilər	Balansın sətirinin kodu	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Kənarlaşma (+,-)
	optimal qiyməti			
I. Təhlil üçün ilkin məlumatlar				
1..Dövriyyə aktivləri	180+330	50190	94142	+43952
2.Qısamüddətli öhdəliklər	600+620	39510	36839	-2671
3.Xüsusi kapital	480	91541	116417	+24876
4. Dövriyyədən kənar aktivlər	080	86560	99464	+12904
5.Xüsusi dövriyyə vəsaitləri	Sət.3-sət.4	4981	16953	+11972
II. Balansın strukturunun kafiliyinin qiymətləndirilməsi				
6. Cari likvidlik əmsalı	≥ 2	1,270	2,556	+1,286
7.Xüsusi vəsaitlərlə təminat əmsalı	$\geq 0,1$	0,099	0,180	+0,081
8.Ödənişqabiliyyətinin bərpa (itki) əmsalı	≥ 1	x	1,439	X

Cədvəl 3.14 məlumatlarından görünür ki, ilin əvvəlinə cari likvidlik və xüsusi vəsaitlərlə təminat əmsalları normativ qiymətləri ödəmir. Lakin ilin sonuna vəziyyət xeyli yaxşılaşmışdır, “Kür” MMC Balansının strukturunu artıq kafi tanımaq olar. Ödənişqabiliyyəti itki əmsalını hesablayaraq aşağıdakı nəticəni alırıq:

$$\Theta_{\text{itk.}} = \frac{2,556 + \frac{3}{12} \times (2,556 - 1,270)}{2} = 1,439$$

Alınan əmsalın qiyməti yaxın üç ayda özünün ödənişqabiliyyəti itkisi riskinin olmamasını göstərir.

Bununla bərabər bir çox mütəxəssislər bu göstəricilər üzrə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsini ciddi surətdə tənqid edirlər. Belə qiymətləndirmə fikrini söyləyənlər aşağıdakı əsaslar üzrə obyektivliyi tanıya bilmir:

- göstəricinin normativ qiymətini iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin spesifik xüsusiyyətini nəzərə almır (əməliyyat dövrünün uzunluğu, istifadə olunan xammalın xarakteri və s.)

- cari likvidlik və xüsusi vəsaitlərlə təminat əmsallarının artması həqiqətən yaxşılaşmanı deyil, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsini göstərir (məsələn, vaxtıkeçmişlərin, şübhəli borcların artmasından, likvid olmayan ehtiyatların toplanılması və s.).

- əmsallar real iqtisadi vəziyyəti nəzərə almır (məsələn, itkiyə bərabər, cari likvidlik əmsalının qiyməti bazarın stabil inkişafı şəraitində işləyən, müəssisənin normal likvidliyini xarakterizə edir).

1997-ci il müflisləşmə və iflas haqqında qanunda “ödənilməz” müflisləşmə meyarı digər “borcunu ödəyə bilməmə” meyarla əvəz edilmişdir. Bununla müəssisənin cari borc vəsaitlərinin (qısamüddətli öhdəliklərin) ortaaylıq gəlirə nisbəti kimi cari öhdəliklər üzrə ödənişqabiliyyəti dərəcəsi ($\Theta_{\text{cöod}}$) müəyyən edilir:

$$\Theta_{\text{cöod}} = \text{sət. 600} + \text{sət. 620} : \Theta_{\text{og}};$$

burada Θ_{oag} , - düstur üzrə hesablanılan ortaaylıq gəlir,

Θ_{oag} , = əməyin ödənişi üzrə müəssisənin ümumi gəlir : AS;

burada AS – nəzərdən keçirilən hesabat dövründə ayların sayını göstərir.

Ortaaylıq gəlir hesabat dövründə satışdan gəlir (ödəniş üzrə), ADV, aksizlər və digər məcburi ödənişlər daxil olmaqla, ümumi gəlir üzrə hesablanır . O nəzərdən keçirilən dövr ərzində müəssisənin gəlirinin həcmi xarakterizə edir və müəssisənin əsas maliyyə resurslarını müəyyən edir hansı ki, təsərrüfat fəaliyyətini hyata keçirmək üçün, o cümlədən dövlətin fiskal sistemə, digər təşkilatlarla, özünün işçiləri ilə olan öhdəliklərin icrası üçün istifadə olunur. Digər müəssisələrin oxşar göstəriciləri ilə müqayisədə nəzərdən keçirilən, ortaaylıq gəlir, müəssisənin biznesinin miqyasını xarakterizə edir. Xüsusi ilə 2 N-li formada sət. 010 üzrə hesablama metodu üzrə formalaşan xalis pul gəliri verilir, 4 N-li formada “Alıcılardan , sifarişçilərdən alınan vəsaitlər” sətəri üzrə alıcılardan alınan avansla birlikdə satışdan daxil olan gəlir göstərilir.

Cari öhdəliklər üzrə ödənişqabiliyyəti dərəcəsi ($\Theta_{öcö}$) müəssisənin cari ödənişqabiliyyəti ilə onun , onun qısamüddətli borc vəsaitlərinin həcmilə və onun kreditorlar qarşısında müəssisənin cari borclarının mümkün olan ödəniş vaxtları ilə olan vəziyyəti xarakterizə edir.

Müəssisənin müflisləşməsi onun ödənişqabiliyyətinin meyarı kimi 1997-ci il qanununun tanınması indi qənaətbəxş olmayan Balans strukturunun tanınmasının heç bir hüquqi nəticənin olmamasına gətirib çıxarır və müəssisənin likvidliyi və onun maliyyə sabitliyini daha tam vermək üçün ancaq maliyyə vəziyyətinin təhlilində istifadə olunur.

Müəssisənin maliyyə müflisləşməsi hesab etməyə imkan verən , nəzərdən keçirilmiş rəsmiyyət nöqtəyi-nəzərdən olan meyarlardan əlavə potensiallı müflisləşmə , o cümlədən maliyyə hesabatının məlumatlar üzrə proqnozlaşdırmaq imkanı verən formal olmayan

meyarlardan istifadə etmək lazımdır. Formal olmayan meyarlara aid edilir:

- müəssisə əmlakının qənaətbəxş olmayan strukturu (başa çatmamış tikintinin artımı, debitor borclarının vaxtının keçməsi, uzun tədavül dövrü ilə əmtəə-material qiymətliləri ehtiyatları və s.);
- müəssisə vəsaitinin dövriyyəsinin gecikməsi (ehtiyatların həddindən artıq toplanması, alıcılarla hesablaşma vəziyyətinin pisləşməsi və s.);
- dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin gecikməsi zamanı kreditör borclarının ödəniş dövrünün artması;
- müəssisənin öhdəliklərinin tərkibində “bahalı” borc vəsaitlərinin (kredit şəklində) “ucuz” borc vəsaitlərinə yaxınlaşma meyli;
- vaxtıkeçmiş kreditör borclarının mövcudluğu və onun xüsusi çəkisinin müəssisənin öhdəliklərinin tərkibində artması;
- örtülməmiş zərərin mövcudluğu və artımı;
- yüksək likvidli aktivlərin dəyişməsi ilə müqayisədə daha təcil müddətli öhdəliklərin artımının ötüb keçmə meyli;
- likvidlik əmsallarının qiymətinin düşməsi;
- vəsaitlərin cəlb edilməsi və yerləşməsinin qeyri səmərəli strukturu (qısamüddətli vəsait mənbələri hesabına uzunmüddətli (dövriyyədən kənar) aktivlərin formalaşması) və s.

3.4. Müəssisələrin xalis aktivlərinin təhlili

Ödənişqabiliyyəti və maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək üçün iqtisadi təhlilin müasir nəzəriyyəsi və praktikasını çoxsaylı meyarlar işləyib hazırlamışlar, onların arasında xalis aktivlər göstəricisinə xüsusi yer ayrılır.

Dünya praktikasında geniş məlum olan xalis aktivlər respublikamızda son zamanlar maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə edilməyə başlanılmışdır.

Xalis aktivlər dedikdə hesablamaya qəbul edilən səhmdar cəmiyyətinin aktivlərin ümumi məbləğindən, hesablamaya qəbul edilən onun öhdəlikləri məbləğini çıxmaq yolu ilə müəyyən edilənin

həcmi başa düşülür. Xalis aktivlərin həcmi aktivlərin, yüklənməmiş öhdəliklərin həcmi xarakterizə edir. Beləliklə, xalis aktivlər müəssisələrin nə dərəcədə aktivləri onun öhdəliklərini (və qısamüddətli və uzunmüddət xarakterli) ötüb keçir, yəni onun ödənişqabiliyyəti səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Xalis aktivləri mahiyyətinə görə xüsusi kapitalın həcmi ilə eyniləşdirmək olar və nə dərəcədə onlar xüsusi vəsaitlərlə müəssisə aktivlərinə qoyuluşun təminat səviyyəsini əks etdirir.

Bu günlərdə normativ sənədlərdə və xüsusi iqtisadi ədəbiyyatda xalis aktivlərin (XA) hesablanılmasına dair eynimənalı yanaşma yoxdur, onların təhlilinin kompleks metodikası yoxdur. Bu göstərici 1995-ci ildən başlayaraq mühasibat hesabatında, xüsusilə 3 N-li “Kapitalın dəyişməsi haqqında hesabat” formasında əks etdirilir. Hazırda mühasibat balansının məlumatları üzrə xalis aktivlərin hesablanması metodikası əsas götürülür:

$$XA = A - P,$$

burada A, P – xalis aktivlərin hesablanması üçün qəbul edilən müvafiq aktivlər və passivlər.

“Nizamnamə kapitalına haqq üzrə iştirakçıların (təsisçilərin) borcları” və “Səhmdarlardan satın alınmış, xüsusi səhmlər” çıxılmaqla dövriyyədən kənar aktivlərin (sət. 080) və dövriyyə aktivlərinin (sət. 180 + sət. 330) məbləği ilə Aktivlərin (A) həcmi müəyyən edilir.

Uzunmüddətli öhdəliklər” (sət. 500 + sət. 510) və “Qısamüddətli öhdəliklər” (sət. 600 + sət. 620) göstəricilərin maddələri minus “Gələcək dövrün gəlirləri” maddəsinin məbləği ilə Passivin (P) həcmi hesablanır. 1965-ci ilə qədər “Məqsədli maliyyələşmə və daxil olmalar” maddəsi (sət. 450) passivin tərkibinə daxil edilirdi, burada nə yanlışdır, belə ki, xüsusi vəsaitlərə bərabər tutulan məbləğdir.

Bununla bərabər digər normativ aktlar və iqtisadi ədəbiyyatda XA bir qədər başqa cür hesablanılma sxeminə rast gəlinir.

Aktivlərin hesablanmasında iştirak edənlərin həcmi “Alınmış qiymətlilər üzrə ƏDV” maddəsinin məbləğinin (sət. 175) azaldılması göstərilir. Bunu onunla aydınlaşdırmaq olar ki, mövcud vergi qanunvericiliyinə görə (Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi XI fəsil, 175-ci maddə) bu məbləğ satılan mallara, məhsullara, işlərə, xidmətlərə görə müəssisənin ödədiyi ƏDV məbləği azalma üçün qəbul edilməlidir. Yalnız kifayət qədər çoxlu sayda şərtlərə riayət edildikdə (hesab-faktura ilə rəsmiyyətə salınmış, qiymətlilərin mədaxil edilməsi və ödənişi və s.) yəni “çıxan” ADV ödənişi hesabına əldə edilmiş qiymətlilər üzrə ƏDV məbləğinin real silinməsinə münasibətdə çoxlu şübhələr mövcuddur. Lakin eyni qaydada şübhələnmək olar ki, digər aktivlərdə müəssisə öhdəliklərinin həqiqi örtülmə mənbəyidir, belə ki, onlar tərkibdə “yatıb qalmış” ehtiyatlar, vaxt keçmiş debitor borcları, köhnəlmiş əsas vəsaitlər, likvid olmayan qiymətli kağızlara qoyuluşlar kimi görsənir, müəssisənin Balansı isə bu kimi faktlar haqqında informasiyaları açıqlamır. Buna görə əldə edilmiş qiymətlilər üzrə ƏDV məbləğində xalis aktivlərin həcmi azaltmaq qanuna uyğun deyildir. Həmin fikri, normanı qiymətli kağızlar üzrə də qeyd etmək lazımdır.

Eyni zamanda müəssisənin passivində, Balansın V bölməsində əks etdirilən və xalis aktivlərin hesablanması üçün qəbul edilənə “Gələcək dövrün gəlirləri” və “Qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar” (730, 740) maddələri daxil edilmir. Bunun üçün əsas vardır, belə ki, iqtisadi təhlil sahəsində bir çox mütəxəssislər tərəfindən (Q.V.Efimovoy, L.T.Qilyarovskoy, M.V.Melnik və b.) qəbul edilmiş, bu maddələr müəssisənin öhdəliklərinə deyil, əsasən xüsusi vəsaitlərə aid edilir (xüsusi vəsaitlər hesabına formalaşır).

Xalis aktivlərin təhlilinin metodikasının əsas istiqamətləri vardır:

- 1) xalis aktivlərin dinamikasının təhlili. Bunun üçün ilin əvvəlinə və sonuna onların həcmi hesablanaraq, alınan nəticəni müqayisə etmək, bu göstəricinin dəyişmə səbəblərini aşkar etmək lazımdır.

- 2) xalis aktivlərin dinamikasının reallığını qiymətləndirmək, o halda ilin sonuna onların əhəmiyyətli dərəcədə artması ümumi aktivlərin artması ilə müqayisədə əhəmiyyətsiz görünə bilər. Bunun üçün ilin əvvəlinə və sonuna xalis və məcmuu aktivlərin nisbətini hesablamaq lazımdır.
- 3) xalis aktivlərin və nizamnamə kapitalının nisbətini qiymətləndirilməsi . Belə tədqiqat müflisləşməyə doğru müəssisənin yaxınlaşma dərəcəsini aşkar etməyə imkan verir, onda öz həcminə görə xalis aktivlər nizamnamə kapitalından kiçik yaxud bərabər olur. Əgər cəmiyyətin xalis aktivlərinin dəyəri nizamnamə kapitalının minimum həcmindən aşağı olarsa, onda cəmiyyət ləğv üçün lazım gəlir.
- 4) xalis aktivlərin istifadəsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi. Bunun üçün aşağıdakı göstəricilər dinamikada hesablanır və təhlil edilir:
- xalis aktivlərin dövriyyəsi (satışdan daxil olan gəlirinin xalis aktivlərin ortaillik dəyərində nisbəti).
 - xalis aktivlərin rentabelliği (xalis mənfəətin xalis aktivlərin ortaillik dəyərində nisbəti).

Xalis aktivlərin təhlilinin bu istiqamətləri “Kür” MMC hesabat məlumatları əsasında, necə həyata keçirilməsini nəzərdən keçirək.

Xalis aktivlərin dinamikasının təhlili cədvəl 3.15-də verilmişdir.

Cədvəl 3.15

Xalis aktivlərin dinamikası, min man.

Göstəricilər	Balan- sın sət- rinin kodu	İlin əv- vəlinə	İlin sonu- na	Kənar- aşma (+,-)	Artım tempi, %-lə
I A k t i v l ə r					
1. Qeyri-maddi aktivlər	020	2288	2168	-120	94,75
2. Əsas vəsaitlər	010	82269	85392	+3123	103,80
3. Başa çatmamı tikinti	040	1677	10394	+8717	6,2 dəfə
4. Maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşları	045	-	-	-	-
5. Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	050	325	1048	723	3,2 dəfə
6. Təxirə salınmış vergi aktivləri	065	-	462	+462	-

7. Sair dövriyyədən kənar aktivlər	070	-	-	-	-
8. Ehtiyatlar	100	24523	47938	+23415	195,49
9. Əldə edilmiş qiymətlilər üzrə ƏDV	175	6140	7828	+1688	127,49
10. Debitor borcları (nizamnamə kapitalına haqq üzrə iştirakçıların (təsisçilərin) borcları çıxılmaqla)	200-250	16648	35970	+19322	2,2 dəfə
11. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	270	-	-	-	-
12. Pul vəsaitləri	280-310	2880	2406	-474	83,54
13. Sair dövriyyə aktivləri	320	-	-	-	-
14. Xalis aktivlərin hesablanması üçün qəbul edilmiş aktivlərin yekunu	x	136750	193606	+56856	141,58

II. Passivlər

15. Kreditlər və borclar	500,510+ +600,620	18865	47856	+28991	2,5 dəfə
16. Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	625	-	5577	+5577	-
17. Kreditor borcları	630-710	26340	23752	-2588	90,17
18. Dividentlərin ödənişi üzrə iştirakçılara (təsisçilərə) olan borclar	725	-	-	-	-
19. Qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar	740	-	-	-	-
20. Sair öhdəliklər	610+760	4	4	-	100
21. Xalis aktivlərin hesablanması üçün qəbul edilmiş passivlərin yekunu	x	45209	77189	+31980	170,74

III. Xalis aktivlərin hesablanması

22. Xalis aktivlərin dəyəri	X	91541	116417	+24876	127,17
-----------------------------	---	-------	--------	--------	--------

Cədvəl 3.15 məlumatları göstərir ki, hesabat ilinin sonuna xalis aktivlərin həcmi 24876 min man. yaxud 27,17 % artmış və 116417 min man. təşkil etmişdir. Nəzərdən keçirilən göstəricinin dinamikası aktivlər kimi, hesablama qəbul edilən xalis aktivlər eləcə də öhdəliklərin artmasına səbəb olmuşdur. Bununla bərabər passivlərin

dəyəri aktivlərlə müqayisədə (onların artması 41,5 % yaxud 56856 min man. təşkil edir) böyük dərəcədə - 70,74 % (31980 min man.) artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin aktivlərinin artması, əsas etibarlı ilə dövriyyə aktivlərinin – ehtiyatların (1,9 dəfə, yaxud 23415 min man.) və debitor borclarının (2,2 dəfə yaxud 16322 min man.) artmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda daha likvidli aktivlərin – pul vəsaitlərinin – 474 min manata yaxud 16,46 % azalması müşayiət olunur. Dövriyyədən kənar aktivlərin xalis aktivlərinin dəyişməsinə xeyli az təsir etmişdir. Xalis aktivlərin artması başa çatmamış tikintinin 6,2 dəfə, yaxud 8717 min manat, əsas vəsaitlərin – 3,8 %, yaxud 3123 min man., uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının – 3,2 dəfə, yaxud 723 min man. artmasına səbəb olmuşdur.

Bu o deməkdir ki, müəssisə hesabat ilində alınan vəsaitlərin çox hissəsini dövriyyə aktivlərinin tamamlanmasına yönəldilmişdir, bu da müəssisənin kapitalının dövriyyəsinə müsbət təsir edir. Lakin vəsaitin dondurulmasından, likvid olmayan ehtiyatların, vaxtı keçmiş borcların əmələ gəlməsindən qaçmaq üçün müəssisə rəhbərliyi ehtiyatların və debitorlarla hesablaşmaların, başa çatmamış tikintinin məqsədə uyğunluğuna, kapital işlərinin öz vaxtında qurtarmasına nəzarəti gücləndirməlidir.

Həmin vaxtda öhdəliyin 70, 74 % artması kreditlər və borcların xeyli artmasına (28991) min man., yaxud 2,5 dəfə) və fəaliyyətin daha ucuz maliyyələşmə mənbələrinin – kreditor borclarının 2588 min man. yaxud 9,83 % ixtisar edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Beləliklə xalis aktivlərin azalmasına gətirib çıxaran, amillərin təhlili menecer tərəfindən diqqətin yüksəlməsini tələb edən, sahəni görməyə imkan verir.

Növbəti mərhələdə xalis aktivlərin həcmi müəssisənin aktivlərinin və nizamnamə kapitalının yekunu ilə müqayisə etmək lazımdır (cədv. 3.16).

Cədvəl 3.16

Xalis aktivlərin müəssisənin məcmuu aktivləri və nizamnamə kapitalı ilə qarşılıqlı münasibətlərinin təhlili

Göstəricilər	Balan- sın sət- rinin kodu	İlin əv- vəlinə	İlin so- nuna	Kənar- laşma (+,-)
1.Xalis aktivlərin dəyəri	x	91541	116417	+24876
2.Cəmi aktivlərin dəyəri	360	136750	193606	+56856
3.Xalis aktivlərin cəmi aktivlərə nisbəti, əms.	x	0,669	0,601	-0,068
4.Nizamnamə kapitalı	400	47	47	-
5.Xalis aktivlərin nizamnamə kapitalına nisbəti, əms.	x	1947,7	2477	+529,3

Cədvəl 3.16 məlumatlarından görünür ki, hesabat ilinin sonuna xalis aktivlərin cəmi aktivlərə olan nisbəti azalır. Xüsusilə, əgər təhlil olunan dövrün əvvəlinə xalis aktivlərin cəmi aktivlərdə xüsusi çəkisi 66,9 % təşkil edirsə, ilin sonuna – 60,1 % təşkil edir. Bu ondan irəli gəlir ki, cədvəl 3.15 görünür ki, müəssisənin öhdəliklərinin artım 1 aktivlərin artımı ilə müqayisədə onu ötüb keçir. Bununla bərabər ikinci nisbət hesablaması göstərir ki, xalis aktivlər əhəmiyyətli dərəcədə (ilin sonuna 2477 dəfə) nizamnamə kapitalını ötüb keçir. Vəziyyətin məlumatları göstərir ki, təhlil olunan müəssisənin müflisləşmə əlaməti yoxdur.

Təhlilin başa çatmasında xalis aktivlərin istifadəsinin effektivini qiymətləndirmək lazımdır (cədv. 3.17). Belə ki, bu zaman xalis aktivlərin həcmi satışdan gəlir və xalis mənfəət göstəricilərinin (il ərzində formalaşmış) həcmi ilə müqayisə etmək lazımdır, onda konkret tarixə (məsələn, ilin sonuna) xalis aktivlərin qəti müəyyən edilməmiş qiymətindən hesablamada istifadə etmək, onların ortaillik həcmi ən sadə üsul ilə orta riyazi kimi hesablamaq lazımdır. Hesabat ilində xalis aktivlərin ortaillik həcmi $[(91541 + 116417):2]$ 103979 min man təşkil edir. Əvvəlki il ərzində informasiyanı eyni qaydada alınır.

Cədvəl 3.17

Xalis aktivlərin istifadəsinin effektivinin təhlili

Göstəricilər	2N-li for- manin sətrinin kodu	İlin əv- vəlinə	İlin so- nuna	Kənar- laşma, (+,-)	Artım tempi, %-lə
1. Xalis aktivlərin orta illik dəyəri, min man.	x	81488	103979	+22491	127,60
2. Malların, məhsulların iş və xidmətlərin satışından gəlir, min man.	010	325450	488441	+162991	150,08
3. Xalis mənfəət (zərər), min man.	0,80	20828	25948	+5120	124,58
4. Xalis aktivlərin dövriyyəsi, dövr (sət.2 : sət. 1)	x	3,994	4,697	+0,703	117,60
5. Xalis aktivlərin dövriyyə uzunluğu, (360 : sət. 4)	x	90,1	76,6	-13,5	85,02
6. Xalis aktivlərin rentabelliği, % (sət. 3 : sət.1)	x	25,56	24,96	-0,60	97,65

Cədvəl 3.17 məlumatları imkan verir ki, hesabat ilində xalis aktivlərin dövretmə sürəti 13,5 gün olmuşdur, bu da xalis aktivlərin ortaillik dəyərinin yüksəlməsi ilə (27,60 %-ə) müqayisə üzrə məhsul satışından gəlirin daha çox artmasına (50,08 %-ə) səbəb olmuşdur. Bu vaxt ərzində xalis aktivlərin rentabelliği 25,5 %-dən 24,96 %-ə qədər aşağı düşmüşdür. Lakin həmin göstəricinin mənfi dinamikasına baxmayaraq onun qiyməti kifayət qədər yüksəkdir.. Lakin fəaliyyətin maliyyə nəticəsinin təhlilinin gələcək gedişində xalis mənfəətlə müqayisədə satışdan gəlirin artımının ötür keçmə səbəblərini aşkar etmək lazımdır. Bu faktları ümumiləşdirmək müəssisənin xüsusi kapitalının istifadəsinin effektivliyinin yetərli olmasını demək olar.

Xalis aktivlərin bütünlükdə təhlilinin dərinləşməsinin aparılması onların artırılması yollarını aşkar etməyə imkan verir, aktivin artırılması yollarına aid etmək olar:

- aktivlərin strukturunun yaxşılaşdırılması;
- əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyasının hesablanması, əmtəə-material ehtiyatlarının optimal qiymətləndirmə metodlarının seçilməsi və istifadəsi;
- müəssisə fəaliyyətində istifadə olunmayan əmlakın satışı yaxud ləğv edilməsi;
- məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi hesabına satış həcmının artırılması, onun yeni satış bazarının axtarılması, qiymət siyasətinin optimallaşması;
- müəssisənin ehtiyatlarının, debitor və kreditor borclarının, digər aktivlərin və passivlərin vəziyyətinə effektiv nəzarətin həyata keçirilməsi.

Sadalanan əməliyyatlar təsərrüfat subyektinin maliyyə sabitliyi və ödəniş qabiliyyətinin , onun investisiya cəlbəediciliyinin artması üçün imkanları göstərir.

3.5. Müəssisənin aktivlərinin dövriyyəsinin təhlili

Hər hansı müəssisənin maliyyə vəziyyəti bilavasitə **aktivlərin dövriyyəsi**ndən asılı olur, yəni nə qədər vəsaitlər tez aktivə qoyulursa, o pula çevrilir.

Müəssisənin aktivlərinin ayrı-ayrı növlərinin dövriyyə sürəti olur. Dövriyyədən kənar aktivlərin (qeyri-maddi aktivlər, əsas vəsaitlər, başa çatmamış tikinti , uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları və s.) daha çox dövriyyə dövrü olur.

Satış yaxud istehlak üçün bütün qalan aktivlər, adlandırılan dövriyyə və nəzərdə tutulan aktivlər bir il yaxud bir əməliyyat tsikli ərzində (əgər o bir ili keçirsə) özünün formalaşmasını (material-maddi formadan pul formasına və əksinə) dəfələrlə dəyişə bilər.

Əməliyyat tsikli – material qiymətlilərin tədarük anı və satılan məhsulların (iş, xidmətlərin) ödəniş anı arasında olan orta aralıq vaxtdır.

Dövriyyədə vəsaitlərin uzunmüddət olması xarici və daxili xarakteri amillərin məzmununa təsir edir.

Xarici amillərə aiddir:

- müəssisənin fəaliyyət sahəsi (məsələn, ticarət müəssisəsinin istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisəyə nisbətən daha sürətli vəsaiti tədavülü olur);
- sahə mənsubiyyəti (müxtəlif sahələrdə məşğul olan müəssisələrin əməliyyat tsiklinin müxtəlif müddəti olur. Xüsusilə maşınqayırma müəssisəsi ilə müqayisə üzrə qənnadı fabrikinin obyektiv olaraq daha yüksək dövriyyəsi olacaq);
- miqyası (qayda üzrə , iri müəssisələrə nisbətən kiçik müəssisələrdə ticarət sahəsi yaxud xidmət sahəsi ilə məşğul olan müəssisələrdə vəsaitin dövriyyəsi yüksək olur);
- sosial-iqtisadi amillər (iqtisadi ölkədə demoqrafiya vəziyyəti, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı səviyyəsi). Bir çox müəssisələr istehlak olunan malların qiymət artımına dair gətirilən inflyasiya şəraitində artıq xammal və materialların satın alınmasını həyata keçirirlər, çalışırlar ki, gələcəkdə daha bahalı satınalmalardan mühafizə olunan, lakin, son nəticədə belə siyasətin nəticəsi neqativ hesab olunur (ehtiyatlar yığılır, saxlanılma xərci artır, xarab olma itkisi artır, nəzarətsiz istifadə olunur və bütünlükdə aktivlərin dövriyyəsi gecikir).

Daxili amillər aktivlərin qiymətləndirilməsi, ehtiyatların, debitor borclarının, pul vəsaitlərinin qalığının planlaşdırılması metodlarının seçilməsinə daxil olan daxili nəzarət sisteminə onların vəziyyəti və istifadəsinə və s. aktivlərlə siyasi idarəetmənin effektivini xarakterizə edir.

Təhlil dövriyyə aktivlərinin və cəmi kapitalın (məcmu aktivlərin) dövriyyəsinin hesablamaları və qiymətləndirilməsi ilə başlanır. Bunun üçün nəinki mühasibat balansı, eyni zamanda mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın məlumatlarından istifadə olunur.

Aktivlərin dövriyyəsinə qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

1) kapitalın (bir yerdə aktivlərin) yaxud dövriyyələrdə kapitalveriminin ($\bar{I}_{\text{üak}}$) dövriyyəsi:

$$\bar{I}_{\text{üak}} = \frac{SG}{\bar{I}_{\text{ak}}} = \frac{f.N2, \text{sət } a.010}{f.N1,0,5 \times (\text{sət } 360i\text{ə} + \text{sət } a.360i\text{s})}$$

burada SG – malların, məhsulların, iş , xidmətlərin satışından gəlir.

$\bar{I}_{\text{üa}}$ – ümumi aktivlərin (kapitalın) orta illik dəyəri;

$i\text{ə}$ – ilin əvvəlinə,

$i\text{s}$ - ilin sonu.

2) dövriyyədə dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi ($D\Theta_{\text{da}}$):

$$\bar{I}_{\text{da}} = \frac{SG}{\bar{DA}} = \frac{f.N\text{2}, \text{sət.010}}{f.N\text{1},0,5 \times (\text{sət.180}i.\text{ə.} + \text{sət.330}i.\text{s.})}$$

burada \bar{DA} - dövriyyə aktivlərinin orta illik dəyəri;

3) gün hesabı ilə kapitalın (ümumi aktivlərin) dövriyyəsinin uzunluğu ($U_{\text{üa}}$):

$$U_{\text{üa}} = \frac{360}{\bar{I}_{\text{üa}}} = \frac{360 \times \bar{I}_{\text{üa}}}{SG}$$

4) gün hesabı ilə dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin uzunluğu (U_{da}):

$$U_{\text{da}} = \frac{360}{\bar{I}_{\text{da}}} = \frac{360 \times \bar{DA}}{SG}$$

Aktivlərin orta illik həcmi nəinki düstur üzrə ortahesabı üsul ilə (bu ən sadə üsuldür) hesablamaq olar:

$$DA = \frac{Q_{i\text{ə}} + Q_{i.\text{s}}}{2}$$

burada $Q_{i.ə}$; $Q_{i.s}$ – ilin əvvəli və ilin sonuna müvafiq olaraq dövriyyə aktivlərinin qalıqları,

lakin və orta xronoloji düstur üzrə (bu daha düzgün üsuldur):

$$\overline{DA} = \frac{\frac{Q_{01.01}}{2} + Q_{01.02} + Q_{01.03} + \dots + Q_{01.12} + \frac{Q_{01.01}}{2}}{12}$$

Əgər məlumatlar aylıq deyil, rüblük istifadə olunursa, onda orta illik dəyərin hesablanma düsturu aşağıdakı qaydada olacaqdır:

$$\overline{DA} = \frac{\frac{Q_{01.01}}{2} + Q_{01.04} + Q_{01.07} + Q_{01.10} + \frac{Q_{01.01}}{2}}{4}$$

Dövriyyə aktivlərinin və kapitalın dövriyyə göstəricilərinin dinamikasını təhlil etmək (cədv. 3.18).

Cədvəl 3.18

Aktivlərin dövriyyəsi göstəricilərinin dinamikası, min man.

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaş-ma (+, -)
1. Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir (xalis)	325450	488441	+162991
2. Ümumi aktivlərin (kapitalın) orta illik dəyəri	126792	165178	+38386
3. Dövriyyə aktivlərinin orta illik qalığı	46148	72166	+26018
4. Ümumi aktivlərin (kapitalın) dövriyyəsi, döv.sayı (sət.1 : sət.2)	2,567	2,957	+0,390
5. Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi, döv.sayı (sət. 1 : sət.3)	7,052	6,768	-0,284
6. Kapitalın dövriyyəsinin uzunluğu, gün (360 : sət. 4)	140,2	121,7	-18,5
7. Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin uzunluğu, gün (360: sət. 5)	51,0	53,2	+ 2,2
8. Kapitalın ümumi həcmində dövriyyə aktivlərinin xüsusi çəkisi (sət.3 : sət. 2)	0,3640	0,,4369	+0,0729

Cədvəl 3.18 məlumatlarına diqqət yetirmək lazımdır, keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində müəssisənin kapitalının dövriyyə sürəti 18,5 olmuşdur, bir dövriyyənin uzunluğu təqribən 4 aya 121,7 gün təşkil etmişdir, kifayət qədər yüksək qiymətdir. Həmin vaxtda dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi əksinə 2,2 gün gecikmiş və 53,2 gün təşkil etmişdir. Buna görə gələcəkdə yaranmış vəziyyətin səbəblərini aşkar etmək lazımdır. Lakin cədvəl 3.18 məlumatlarından artıq görünür ki, belə səbəblərdən biri – bu keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində dövriyyə aktivlərinin xeyli artması kapitalın ümumi həcmində onların xüsusi çəkisinin 36,4 %-dən 43,7 %-ə qədər artmasına səbəb olmuşdur.

Gün hesabı ilə dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin uzunluğunun hesablanması əsasında gecikmə (sürətlənmə) onların dövriyyəsi (ΔDA^1) nəticəsində dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəyə əlavə cəlb edilmənin (dövriyyədən azad edilmənin) həcmi aşağıdakı düstur üzrə müəyyən etmək olar:

$$\Delta DA^1 = \frac{SG_1}{360} \times (U_{döv1} - U_{döv0})$$

burada SG_1 – hesabat ilinin mallarının, məhsulları, iş və xidmətlərinin satışından gəlir, min man.;

$U_{döv.1}$ – hesabat ilində dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin uzunluğu, gün;

$U_{döv.0}$ – keçən ildə dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin uzunluğu, gün.

Hesablamanın mənfi nəticəsi onların dövriyyəsinin sürətlənməsi (dövriyyənin uzunluğunun azalması) nəticəsində dövriyyə vəsaitlərinin azad edilməsinin həcmi əks etdirir, müsbət nəticə isə onların dövriyyəsi cari aktivlərin yavaşması nəticəsi müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə əlavə cəlb edilmənin həcmi göstərir.

Cəd. 3.18 məlumatları üzrə 2,2 gün cari aktivlərin dövriyyəsinin yavaşmasına gətirən, min man. məbləğində vəsait dövriyyəyə əlavə daxil edilmiş həcmi alırıq:

$$\Delta DA^1 = \frac{488441}{360} \times (53,2 - 51,0) = +2985 (\text{min man.})$$

Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin yavaşması (sürətlənməsi) amillərini və səbəblərini aşkar etmək üçün onların əsas növlərinin dövriyyə sürətində, hər şeydən əvvəl – debitor borclar və ehtiyatların dəyişməsinə təhlil etmək lazımdır:

1) dövriyələrdə debitor borclarının dövriyyəsi (\dot{I}_{db}):

$$\dot{I}_{d.b} = \frac{SG}{\overline{DB}} = \frac{f.N\#2, \text{sət.010}}{f.N\#1, 0,5 \times (\sum \text{sət.200} - 240i.a. + \sum \text{sət.200} - 240i.s.)}$$

burada \overline{DB} – debitor borclarının orta illik həcmi;

2) qısamüddətli debitor borclarının dövriyyəsi (\dot{I}_{qmdb})

$$: \quad \dot{I}_{qmdb} = \frac{SG}{\overline{QMDB}} = \frac{f.N\#2, \text{sət.010}}{f.N\#1, 0,5 \times (\sum \text{sət.200} - 240i.a. + \sum \text{sət.200} - 240i.s.)}$$

burada \overline{QMDB} – qısamüddətli debitor borclarının orta illik həcmi;

3) gün hesabı ilə debitor borclarının orta ödəniş dövrü (U_{db}):

$$U_{db} = \frac{360}{idb} = \frac{360 \times \overline{DB}}{SG};$$

4) dövriyyə aktivlərinin ümumi həcmində debitor borclarının xüsusi çəkisi ($X\dot{C}_{db}$):

$$X\dot{C}_{db} = \frac{DB}{DA}$$

Həmin göstəricini nəzərə almaq tövsiyə edilir, bununla dövriyyə aktivlərinin strukturunda debitor borcları maddəsi nə qədər əhəmiyyətlidirsə və beləliklə xüsusilə o müəssisə vəsaitlərinin dövriyyəsinə təsir edir.

Əgər mühasibat balansına dair izahatın informasiyasından istifadə olunarsa, onda vaxtıkeçmiş debitor borclarının ($DB_{vax.keç.}$) onun ümumi həcmində ($XÇ_{vax.keç.db}$) xüsusi çəkisini düstur üzrə hesablamaq olar:

$$XÇ_{vax.keç.db} = \frac{DB_{vax.keç}}{DB}$$

Adlandırılan göstəricinin hesablanması keçən və hesabat ilinə görə aparılır, sonra onların dəyişməsi müəyyən edilir. Debitor borclarının dövriyyəsinə oxşar göstəricilərlə müqayisədə kreditor borclarının dövriyyəsinin təhlilini aparmaq məqsədəuyğundur.

1) dövriyələrdə kreditor borclarının dövriyyəsi (\dot{I}_{kb}):

$$\dot{I}_{kb} = \frac{SG}{KB} = \frac{f.N\#2, s\#t.010}{f.N\#1, 0,5 \times (s\#t.630 - 710i.a. + s\#t.630 - 710i.s.)}$$

—
burada KB – kreditor borclarının ortaillik həcmi;

2) gün hesabı ilə kreditor borclarının orta ödəniş dövrü (U_{kb})

$$U_{kb} = \frac{360}{\dot{I}_{kb}} = \frac{360 \times KB}{SG}$$

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox mütəxəssislər kreditor borclarının vəziyyətini satışdan gəlirə görə deyil, ehtiyatların hesablanması zamanı istifadə olunan “Satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri göstəricisindən (f. N 2, sət. 040) istifadə edərək hesablanmasını tövsiyə edirlər. Bu onunla izah edilir ki, kreditor borclarının həcmi xammal, materiallar, mallar, xidmətlərə görə mal satanlar və podratçılara olan borclar təşkil edir. Lakin praktikada kreditor borclarının çox hissəsini digər öhdəlik növləri (büdcəyə, büdcədən kənar fondlara, işçi heyətinə və s.) təşkil edir. Bundan başqa kreditorlara olan borcun əsas ödəniş mənbəyi satışdan gəlir şəklində daxil olan vəsaitlərdir. Buna görə kreditor

borclarının dövriyyəsi göstəricilərinin hesablanması üçün daha münasib olanı bütün hamısı birinci variant kimi çıxış edir.

Cəd. 3.19 köməyi ilə debitor və kreditor borclarının dövriyyəsinin müqayisəli təhlilini aparaq.

Cədvəl 3.19

Debitor və kreditor borclarının dövriyyəsinin qiymətləndirilməsi

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+,-)
1. Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir (xalis), min man.	325450	488441	+162991
2. Debitor borclarının orta illik qalığı, min man.	14464	26309	+11845
3. Debitor borclarının dövriyyəsi, dövrlər (sət.1 : sət. 2)	22,500	18565	-3,935
4. Debitor borclarının ödəniş dövrü, gün	16,0	19,4	+3,4
5. Kreditor borclarının orta illik qalığı, min man.	21200	25046	+3846
6. Kreditor borclarının dövriyyəsi , dövrlər (sət..1 : sət 5)	15,351	19502	+4,151
7. Kreditor borclarının ödəniş dövrü, gün (360 : sət. 6)	23,5	18,5	-5,0
8. Debitor və kreditor borclarının nisbətləri, əms. (sət. 2 : sət. 5)	0,682	1,050	+0,368

Verilən cəd. 3.19 hesablamaları müəyyən etməyə imkan verir, belə ki, keçən illə müqayisədə hesabat ilində 22,5-dən 18,6 qədər dövrlə debitor borclarının dövriyyəsinin yavaşması olmuşdur. Nəticədə alıcılarla və sair debitorlarla orta hesablaşma dövrü 16 gün əvəzinə 19,4 gün təşkil etmişdir. Nəticədə bu bütünlükdə dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin yavaşması amillərinin biri olmuşdur. Həmin vaxtda kreditor borclarının dövriyyəsi 5 gün sürətli olmuş və 18,5 gün təşkil etmişdir. Həmin vəziyyət bir daha göstərir “Kür” MMC özünün alıcıları və digər debitorları yüksək dərəcədə

kreditləşdirir, özü isə kreditorların faizsiz vəsaitindən istifadə edir. 1,8 dəfə (26309 : 14464) debitor borcları qalığının xeyli artması nəyə gətirib çıxarır, belə ki, hesabat ilində təhlil olunan müəssisə debitorlardan alınan vəsaitlərlə (debitor və kreditor borclarının nisbəti 1,05 təşkil edir) özünün kreditorları ilə tam hesablaşa bilər. Alınan məlumatlar debitor borclarının vəziyyəti və hərəkətinə nəzarətin gücləndirilməsinin zəruriliyini göstərir.

Yaranmış vəziyyət müvafiq öhdəliklərin və tələblərin dəyişməsinə səbəb olan daha mənalı amilləri aşkar etmək üçün, debitor və kreditor borclarının strukturunu təhlil etmək tələb olunur (cədv. 3.20). Buna görə mühasibat balansının məlumatları ilə yanaşı ona əlavənin (f. N 4) məlumatlarından istifadə etmək lazımdır.

Cədvəl 3.20

Debitor və kreditor borclarının dinamikası və strukturu

Göstəricilər	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Dəyişiklik (+, -)	
	Min man.	Xüsusi çəki, %-lə	Min man.	Xüsusi çəki, %-lə	Min man.	Xüsusi çəki, %-lə
1. Debitor borcları - cəmi	16648	100,0	35970	100,0	+19322	-
O cümlədən:						
alıcılar və sifarişçilər	5586	33,6	25209	78,4	+22623	+44,8
verilən avanslar	37	0,2	130	0,4	+93	+0,2
sair debitorlar	11025	66,2	7631	21,2	-3394	-45,0
2.Kreditor borcları – cəmi	26340	100	23752	100	-2588	-
O cümlədən:						
mal satanlar və podratçılar	21640	82,2	19902	83,8	-1738	+1,6
Müəssisə heyəti qarşısında borclar	1115	4,2	2341	9,9	+1226	+5,7
Dövlət büdcəsindən kənar fondlara borclar	552	2,1	437	1,8	-115	-0,3
Vergi və rüsumlar üzrə borclar	783	3,0	512	2,2	-271	-0,8

Alınan avanslar	-	-	-	-	-	-
Sair kreditorlar	2250	8,5	560	2,3	-1690	-6,2

Cəd. 3.20 məlumatları başa düşməyə imkan verir ki, ilin əvvəlinə debitor borclarının strukturunda ən yüksək xüsusi çəki (166,2 %) sair debitorların borcu, alıcılar və sifarişçilərin borcu isə kombinat qarşısında bütün öhdəliklərin yalnız 33,6 %-ni təşkil edir. İlin sonuna vəziyyət başlıca olaraq dəyişmişdir, xüsusi ilə sair debitor borclarının həcmi 3301 min man. azalmış və ən mühümmüsü alıcıların və sifarişçilərin borcu – 22623 min man. (5 dəfə) artmışdır, son nəticədə ümumi debitor borcları məbləğinin artmasına və onların xüsusi çəkisinin 78,4 %-ə qədər artmasına gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, onun dövriyyəsinin əsas yavaşımına səbəblərindən biri alıcıların və sifarişçilərin borclarının qalığının artması olmuşdur.

Kreditor borclarının tərkibində ilin əvvəlinə və sonuna daha yüksək xüsusi çəki mal satanlar və podratçılar qarşısında olan öhdəliklərə müvafiq olaraq 82,2 və 83,8 % təşkil edir. Lakin ilin sonuna belə öhdəliklərin həcmi 1738 min man. azalmışdır ki, bu da kreditor borclarının ümumi həcmnin azalması və onun dövriyyəsinin sürətlənməsinin əsas səbəbidir. Həmçinin dövlət büdcədən kənar fondlara və büdcəyə (vergi və rüsumlar üzrə) olan ümumi borc məbləğinin 386 min man. (115 + 271) azalması müsbət amildir, bu da öz növbəsində kreditorlar qarşısında olan ümumi öhdəlik məbləğində onların xüsusi çəkisinin az miqdarda azalmasına gətirib çıxarır.

Təhlilin növbəti mərhələsi **ehtiyatların dövriyyəsinin** tədqiqatıdır. Belə təhlil bütünlükdə bütün ümumi ehtiyatlar üzrə deyil onların ayrı-ayrı növləri (istehsal ehtiyatları, başa çatmamış istehsal, hazır məhsullar və i.a..) nöqtəyi-nəzərinə aparılması məqsədə uyğundur. Belə ki, ehtiyatlar Balansda onların tədarük (əldə edilmə) dəyəri üzrə yaxud satış qiyməti üzrə deyil maya dəyəri üzrə əks etdirilir, ehtiyatların dövriyyəsi göstəricilərini hesablamaq üçün satışdan daxil olan gəlirdən deyil, satılan malların, məhsulların, iş və

xidmətlərin maya dəyərində (MD) istifadə olunur. Bununla aşağıdakı göstəricilər hesablanır:

1) dövriyyələrdə ehtiyatların dövriyyəsi (\dot{I}_e):

$$\dot{I}_e = \frac{MD_s}{\bar{E}} = \frac{fN_{\%2, s\%t.040,}}{fN_{\%1,0,5x(s\%t.100i.\% + s\%t100i.s)}}$$

burada \bar{e} – ehtiyatların ortaillik qalığı;

2) gün hesabı ilə ehtiyatların orta saxlanılma müddəti (U_e):

$$U_e = \frac{360}{i_e} = \frac{360 \times \bar{e}}{MD_s}$$

Ayrı-ayrı ehtiyat növlərinin dövriyyəsi göstəriciləri eyni qaydada hesablanır.

“Kür” MMC-in ehtiyatlarının strukturu cədv. 3.21-də verilir.

Cədvəl 3.21

Ehtiyatların dinamikası və strukturunun təhlili

Göstəricilər	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Dəyişiklik +, -)	
	Min man.	xüsusi çəki, %-lə	min man.	xüsusi çəki %-lə	min man.	xüsusi çəki %-lə
Xammal, materiallar və digər oxşar qiymətlilər	20388	83,1	33477	69,8	+13089	-13,3
Bəslənilməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar	-	-	-	-	-	-
Başa çatmamış istehsala məsrəflər (tədavül xərcləri)	-	-	-	-	-	-
Satış üçün hazır məhsullar və mallar	3397	13,9	12211	25,5	+8814	+11,6

Yüklənilmiş mallar	-	-	-	-	-	-
Gələcək dövrün xərcləri	738	3,0	2236	4,6	+1498	+1,6
Sair ehtiyatlar və məsrəflər	-	-	15	0,1	+15	+0,1
Ehtiyatların yekunu	24523	100,0	47939	100,0	+23416	-

Cədv.3.21 məlumatlarında ehtiyatların 23416 min man. (təxminən iki dəfə) artımına diqqət yetirmək lazımdır, bu artım cari aktivlərin dövriyyəsinə mənfi təsir edir, bunun səbəbi xammal, materiallar və digər oxşar qiymətlilər ehtiyatının 13089 min man. və hazır məhsullar ehtiyatının 8814 min man. artması olmuşdur. Bununla da ilin əvvəlinə ehtiyatların strukturunda xammal və material ehtiyatları daha yüksək xüsusi çəki (83,1 %) təşkil edir, lakin bu xüsusi çəki ilin sonuna 69,8 %-ə qədər azalmışdır. Eyni zamanda hazır məhsulların xüsusi çəkisi 11,6 punkt artmış və ilin sonuna 25,5 % təşkil etmişdir. Kür kombinatı məhsulların məhdudlaşdırılmış olmasını nəzərə alaraq, yaranmış vəziyyət hazır məhsullar ehtiyatının konkret artma səbəblərinin aydınlaşdırılması, onların vəziyyəti və hərəkətinə nəzarətin gücləndirilməsi zəruriliyini doğurur.

Təhlilin növbəti mərhələsində müəssisənin bu aktivlərinin dövriyyəsinə ehtiyatların qalığının və onların strukturunun təsirinin yaranmasını müəyyən etmək əhəmiyyətlidir. Yuxarıda sadalanan ehtiyatların dövriyyəsi göstəriciləri dinamikada (keçən və hesabat ili ərzində) təhlil edilir, onların dəyişmə səbəbləri, amillər aşkar edilir (cədv. 3.22)

Cədvəl 3.22

Ehtiyatların dövriyyəsinin qiymətləndirilməsi

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+,-)
1. Satılan malların, məhsulların, İş və xidmətlərin maya dəyəri,			

min man.	244895	369265	+124370
2. Dövriyyə aktivlərinin orta illik qalığı, min man.	46148	32166	+26018
3. Ehtiyatların ortaillik qalığı, min man.	25440	36231	+10791
O cümlədən:			
3.1. Xammal, materiallar və digər oxşar qiymətlilər, min man.	22206	26933	+4727
3.2. Hazır məhsulların (satış üçün malların) ortaillik qalığı, min man.	2697	7804	+5107
4. Ehtiyatların dövriyyəsi, dövrlər (sət.1: sət.3)	9,626	10,192	+0,566
O cümlədən:			
4.1. Xammal, materiallar, və digər oxşar qiymətlilərin dövriyyəsi, dövrlər (sət.1 : sət. 3.1)	11,028	13,711	+2,683
4.2. Hazır məhsulların (satış üçün malların) dövriyyəsi, dövrlər (sət. 1 : sət. 3.1)	90,792	47,317	-43,475
5. Ehtiyatların (saxlanılma vaxtı) dövriyyə uzunluğu, gün (360 : sət. 4)	37,4	35,3	-2,1
5.1. Xammal, materiallar və digər oxşar qiymətlilərin (saxlanılma vaxtı) dövriyyə uzunluğu, gün (360 : sət. 4.1)	32,6	26,3	-6,3
5.2. Hazır məhsulların (yenidənsatış üçün malların) (saxlanılma vaxtı) dövriyyə uzunluğu, gün (360 : sət. 4.2)	4,0	7,6	+3,6
6. Dövriyyə aktivlərinin ümumi həcmində ehtiyatların xüsusi çəkisi, əms. (sət.3 : sət. 2)	0,5513	0,5020	-0,0493
7. Ehtiyatların ümumi həcmində xammal, materiallar və digər material qiymətlilərin xüsusi çəkisi, əms. (sət. 3.1 : sət. 3)	0,8729	0,7434	-0,1295
8. Ehtiyatların ümumi həcmində			

Hazır məhsulların xüsusi çəkisi, əms. (sət. 3.2 : sət. 3)	0,1060	0,2154	+0,1094
--	--------	--------	---------

Cəd. 3.22 məlumatlarından görünür ki, hesabat ilində keçən il ilə müqayisədə ehtiyatların dövriyyəsi 2,1 gün sürətlənmiş və 55,3 gün təşkil etmişdir. Lakin bu 6,3 gün xammal və material ehtiyatlarının orta saxlanılma vaxtının azalması və 3,6 gün hazır məhsul ehtiyatlarının dövriyyəsinin gecikməsi şəraitində baş vermişdir. Nəticədə onun saxlanılma vaxtı 4 gündən 7,6 günə qədər artmışdır. Beləliklə, cəd. 3.22 məlumatları əvvəl çıxarılmış nəticələri təsdiq edir.

Aktivlərin dövriyyəsinin tədqiqatı gedişində aşağıdakı amilli modellərin köməyi ilə **amilli təhlil** aparılır:

$$1) \dot{I}_{\text{üa}} = \frac{SG}{UA} = \frac{\overline{DA}}{\overline{UA}} \times \frac{SG}{DA} = X_{C_{da}} \times I_{da}$$

Bu model ümumi aktivlərin dövriyyəsi onların strukturundan (ümumidə dövriyyə aktivlərinin xüsusi çəkisi) və dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsindən bir başa asılı olmasını əks etdirir

$$2) \dot{I}_{DA} = \frac{SG}{DA} = \frac{\overline{DB}}{DA} \times \frac{SG}{DB} = X_{C_{DB}} \times I_{DB}$$

İkinci model dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinə onun strukturunun (dövriyyə aktivlərində debitor borclarının xüsusi çəkisi) və debitor borclarının dövriyyəsinin təsirini hesablamağa imkan verir:

$$3) \dot{I}_{KB} = \frac{SG}{KB} = \frac{\overline{DA}}{KB} \times \frac{\overline{DB}}{DA} = K_{\text{ört}} \times X_{C_{DB}} \times I_{DB}$$

burada $K_{\text{ört}}$ - müəssisənin likvidlik səviyyəsini xarakterizə edən dövriyyə aktivləri ilə kreditor borclarının örtülmə əmsalını göstərir

Üçüncü modelin köməyi ilə üç mühüm amilin – müəssisənin likvidlik səviyyəsi ($K_{ört.}$), dövriyyə aktivlərinin strukturu ($XÇ_{DB}$) və debitor borclarının ödəniş sürətinin ($İ_{DB}$) kreditor borclarının dövriyyəsinə təsirini qiymətləndirmək olar.

Amillərin təsirinin hesablanmasını mütləq fərqlər metodunda aparmaq lazımdır.

Cəd. 3.23 məlumatları əsasında kreditor borclarının dövriyyəsinin amilli təhlilini aparaq.

Cədvəl 3.23

**Kreditor borclarının dövriyyəsinin amilli təhlili üçün
ilkin məlumatlar**

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+,-)
1. Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir (xalis), min man.	325450	488441	+162991
2. Debitor borclarının orta illik qalığı, min man.	14464	26309	+11845
3. Kreditor borclarının ortaillik qalığı, min man.	21200	25046	+3846
4. Dövriyyə aktivlərinin ortaillik qalığı, min man.	46148	72166	+26018
5. Debitor borclarının dövriyyəsi, dövr (sət. 1 : sət. 2)	22,500	18,565	-3,935
6. Kreditor borclarının dövriyyəsi , dövr (sət.1 : sət.3)	15,351	19501	+4,150
7. Dövriyyə aktivlərinin ümumi həcmində debitor borclarının xüsusi çəkisi, əms. (sət. 2 : sət. 4)	0,3134	0,3646	+0,0512
8. Dövriyyə aktivləri ilə kreditor borclarının örtülmə əmsalı, əms. (sət. 4 : sət. 3)	2,1768	2,8813	+0,7045

Kreditor borclarının dövriyyəsinin amilli təhlilinə aşağıdakı hesablamalar daxil edilir:

1) kreditor borclarının dövriyyəsinə dövriyyə aktivlərinin strukturunun təsirinin hesablanması - $\Delta \dot{I}_{KB}(X\dot{C}_{db})$:

$$\Delta \dot{I}_{KB}(X\dot{C}_{db}) = \Delta X\dot{C}_{db} \times K_{\text{ört.}} \times \dot{I}_{DBO} = (+0,0512) \times 2,1768 \times 22,5 = + 2,508 \text{ (döv);}$$

2) Kreditor borclarının dövriyyəsinə müəssisənin likvidlik səviyyəsinin təsirinin hesablanması - $\Delta \dot{I}_{KB}(K_{\text{ört.}})$:

$$\Delta \dot{I}_{KB}(K_{\text{ört.}}) = X\dot{C}_{db} \times \Delta K_{\text{ört.}} \times \dot{I}_{DBO} = 0,3646 \times (+0,7045) \times 22,5 = +5,780 \text{ (dövr.);}$$

3) Kreditor borclarının dövriyyəsinə debitor borclarının ödəniş sürətinin təsiri hesablanması - $\Delta \dot{I}_{KB}(\dot{I}_{DB})$:

$$\dot{I}_{KB}(\dot{I}_{DB}) = X\dot{C}_{db1} \times K_{\text{ört.1}} \times \Delta \dot{I}_{db} = 0,3646 \times 2,8813 \times (-3,935) = -4,134 \text{ (dövr.);}$$

4) Kreditor borclarının dövriyyəsinə amillərin ümumi təsirinin hesablanması - $\Delta \dot{I}_{KB}$:

$$\Delta \dot{I}_{KB} = \Delta \dot{I}_{KB}(K_{\text{ört.}}) + \Delta \dot{I}_{KB}(X\dot{C}_{db}) - \Delta \dot{I}_{KB}(\dot{I}_{db}) = 2,508 + 5,780 - 4,134 = 4,154 \text{ (dövr.).}$$

Beləliklə kreditor borclarının dövriyyəsi dövriyyə aktivlərinin ümumi məbləğində debitor borclarının xüsusi çəkisinin artması hesabına 2,508 dövr sürətlənmişdir, bu da kreditorlar qarşısında borcun ödəniş mənbələri kimi çıxış edən, müəssisə vəsaitinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin kreditor borclarının orta ödəniş vaxtını azaldan, həlledici amil müəssisənin likvidlik səviyyəsinin (bu amilin təsiri +5,78 dövr etmə təşkil etmişdir) yüksəlməsi

olmuşdur. Həmin vaxtda amili saxlayan debitorlarla hesablaşmaların gecikməsi olmuşdur.

Bütünlükdə amilli təhlil aktivlərin (kapitalın) dövretməsinin sürətləndirilməsi yollarını aşkar etməyə imkan verir. Onlara aid edilir:

- qiymət siyasətinin optimallaşması, nəticə müəssisə alıcılardan pul axını və satışdan gəliri necə artırma bilər;
- aktivlərin strukturunun yaxşılaşdırılması;
- dövriyyədən kənar aktivlər üzrə amortizasiyanın hesablanması və maddi – istehsal ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinin optimal metodlarının seçilməsi və istifadəsi;
- məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi və onun yeni satış bazarının axtarılması;
- ehtiyatların, debitor borcları, və digər aktivlərin vəziyyətinə kəskin nəzarət;
- ehtiyatların , debitor borclarının, pul vəsaitlərinin və s. qalığının planlaşdırılması.

3.6. Müəssisələrin kapitalının rentabelliyyətinin qiymətləndirilməsi

Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti onun yetərli mənfəət səviyyəsini saxlama qabiliyyətindən çox asılıdır. Müəssisənin nəticə fəaliyyəti mütləq və nisbi göstəricilərin köməyi ilə qiymətləndirilir.

Mütləq göstəriciyə mənfəət göstəricisi ((vergitutulana dək satışdan, xalis mənfəət) aid edilir. Onlar müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin nəticəsini xarakterizə edir və alınan gəlirlər xərcləri ötürür keçir. Mənfəət göstəricisinin təhlili 2 N-li “ Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat” formasının məlumatları üzrə aparılır.

İnflyasiya şəraitində mənfəət göstəricisi fəaliyyətin effektivliyinin real qiymətləndirilməsini almağa imkan vermir, belə ki, mütləq ifadədə xeyli mənfəət artımı kapitalın, satışın həcmnin, məsrəflərin və s. nin artımına dair olan münasibət üzrə əhəmiyyətsiz görsənə bilər. Maliyyə təhlilində bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün nisbi

göstəricilərdən **rentabellik əmsallarından** istifadə olunur. Onlar alınan mənfəətin kapital qoyuluşunun , edilən xərclərin yaxud satışdan gəlirin həcminə nisbəti kimi hesablanır. Rentabellik göstəriciləri müəssisə fəaliyyətinin effektivliyinin real səviyyəsi və dinamikasını qiymətləndirməyə imkan verir, belə ki, özünün iqtisadi məzmununa görə müəssisə fəaliyyətinə qoyulan (avanslaşdırılmış) vəsaitin hər manatından alınan mənfəəti xarakterizə edir.

Rentabellik göstəriciləri iki qrupa bölünür:

1) kapitalın (aktivlərin rentabellik göstəriciləri. Onlar hesablanan zaman mənfəət bütün kapitalın aktivlərinin) (xüsusi, borc, investisiyaya qoyulan, səhmdar, əsas və dövriyyə kapitalının) həcmi ilə müqayisə edilir;

2)adi fəaliyyət növünün rentabellik göstəriciləri. Onlar hesablanan zaman mənfəət müəssisənin satışdan olan gəlirləri və xərcləri ilə müqayisə edilir.

Yalnız birinci qrup rentabellik göstəricilərinin hesablanması üçün mühasibat Balansının məlumatlarından istifadə olunur.

Kapitalın rentabelliği aşağıdakı göstəricilər sisteminin köməyi ilə qiymətləndirilir:

1) kapitalın (ümumi aktivlərin) ümumi rentabelliği yaxud iqtisadi rentabellik (R_k) – kapitalın (ümumi aktivlərin) hər manatından alınan ümumi mənfəətin həcmi xarakterizə edir:

$$R_k = \frac{M_v}{K} = \frac{F.N\text{2}, s\text{at}.080}{FN\text{1}x(s\text{at}.360i.\text{ə} + s\text{at}.360i.s)}$$

burada $M_{v,t}$ – vergitutulanadək mənfəət;

\bar{K} - kapitalın (ümumi aktivlərin) orta illik dəyəridir;

2) Xalis mənfəət üzrə kapitalın rentabelliği (R^x_k) – kapitalın (ümumi aktivlərin) hər manatından müəssisənin nə qədər xalis mənfəət əldə etməsini öyrənməyə imkan verir:

$$R^x_k = \frac{M_x}{K} = \frac{f.N\text{2}, s\text{at}.080}{f.N\text{1},0,5x(s\text{at}.360, i.\text{ə} + s\text{at}.360, i.s)};$$

burada M_x – müəssisənin xalis mənfəəti;

3) uzunmüddətli investisiyanın rentabelliği (R_{inv}) – uzun müddətə müəssisə fəaliyyətinə investisiya qoyulan, vəsaitin istifadəsinin effektivliyini xarakterizə edir:

$$R_{inv} = \frac{M_{v.t.}}{XK + UO} = (f.N\text{2}, s\text{2t.080}) : [f.N\text{2}1,0,5 \times (\sum s\text{2t. 480,730,740,500 } i.a. + \sum s\text{2t. 480,730,740,500 } i.s.)]$$

4) dövriyyədən kənar aktivlərin (əsas kapitalın) rentabelliği (R_{dka}) – dövriyyədən kənar aktivlərin hər manatından alınan, mənfəətin həcmi göstərir

$$R_{DKA} = \frac{M_{i.a.}}{DKA} = \frac{f.N\text{2}, s\text{2t.080}}{f.N\text{2}1,0,5x(s\text{2t.080}_{i.a} + s\text{2t.080}_{i.s})}$$

yaxud

$$R_{DKA} = \frac{M_x}{DKA} = \frac{f.N\text{2}, s\text{2t.090}}{f.N\text{2}1,05x(s\text{2t.080}_{i.a} + s\text{2t.080}_{i.s})};$$

5) dövriyyə aktivlərinin rentabelliği (R_{DA}) – dövriyyə aktivlərinə qoyulan, vəsaitin hər manatından müəssisənin nə qədər mənfəət almasını qiymətləndirməyə imkan verir

$$R_{DA} = \frac{M_{i.a.}}{DA} = \frac{f.N\text{2}, s\text{2t.080}}{f.N\text{2}1,05x(s\text{2t.180,330}_{i.a} + s\text{2t.180,330}_{i.s})};$$

yaxud

$$R_{DA} = \frac{M_x}{DA} = \frac{f.N\text{2}, s\text{2t.090}}{f.N\text{2}1,05x(s\text{2t.180,330}_{i.a} + s\text{2t.180,330}_{i.s})};$$

6) xüsusi kapitalın rentabelliği yaxud maliyyə rentabelliği (R_{xk}) – xüsusi kapitalın hər manatından alınan, xalis mənfəətin həcmi göstərir.

$$R_{xk} = \frac{M_x}{XK} = (f.N\textcircled{2}, s\textcircled{a}t.090) : [f.N\textcircled{1}, 0,5x(\sum s\textcircled{a}t..480,730,740_{i,a} + \sum s\textcircled{a}t.480,730,740_{i,s})]$$

7) xalis aktivlərin rentabelliği (R_{xa}) – həmçinin və xüsusi kapitalın rentabelliği müəssisələrin xüsusi vəsaitlərindən istifadənin effektivini xarakterizə edir

$$R_{xa} = \frac{M_x}{XA}$$

8) borc kapitalın rentabelliği (R_{bk}) – müəssisənin borc vəsaitlərinin hər manatından alınan , mənfəətin həcmi qiymətləndirməyə imkan verir. Belə ki, borc kapitalın istifadəsi üzrə xərclər (kredit və borclar üzrə faizlər, təsərrüfatın müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə, peniyalar, cərimələr, dəbbələmələr) vergitutulanadək mənfəəti azaldır, lakin xüsusilə bu mənfəət göstəricisindən istifadə etmək xüsusi kapitalın rentabelliğinin hesablanma düsturunda məqsədəuyğundur.

$$R_{bk} = \frac{Mi.a}{BK} = (f.N\textcircled{2}, s\textcircled{a}t.080) : [f.N\textcircled{1}, 0,5x(\sum s\textcircled{a}t.500,510,600,620,725,760_{i,a} + \sum s\textcircled{a}t.500,510,600,620,725,760_{i,s})]$$

Adlanan göstəricinin təhlili prosesində keçən və hesabat dövrləri ərzində nəzərdə tutulur, onların dəyişməsi müəyyən edilir və bu dəyişikliyə səbəb olan, amillər aşkar edilir.

Cədvəl 3.24

Müəssisənin kapitalının rentabelliğinin qiymətləndirilməsi

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+,-)

I. Təhlil üçün ilkin məlumatlar			
1. Ümumi aktivlərin (kapitalın) orta illik qalığı, min man.	126792	165178	+58386
2. Xüsusi kapitalın orta illik dəyəri, min man.	81488	103979	+22491
3. Borc kapitalının orta illik dəyəri, min man	45304	61199	+15895
4. Dövriyyədən kənar aktivlərin orta illik dəyəri, man man	80645	93012	+12367
5. Dövriyyə aktivlərinin orta illik dəyəri, min man.	46148	72166	+26018
6. Vergitutulanadək mənfəət (ümumi mühasibat mənfəəti), min man.	27405	36357	+8952
7. Xalis mənfəət, min man	20828	25948	+5120
II. Rentabellik göstəriciləri			
8. Kapitalın (aktivlərin) rentabelliği, %-lə (sət.6:sət.1)	21,61	22,01	+0,40
9. Xüsusi kapitalın rentabelliği, %-lə (sət. 7 : sət. 2)	25,56	24,96	-0,60
10. Borc kapitalın rentabelliği, %-lə (sət. 6 : sət.3)	60,49	59,41	-1,08
11. Dövriyyədən kənar aktivlərin rentabelliği , %-lə (sət.6: sət. 4)	33,98	39,09	+5,11
12. Dövriyyə aktivlərinin rentabelliği, %-lə (sət. 6 : sət. 5)	59,39	50,38	-9,01

3.24 N-li cədvəlin məlumatlarından görünür ki, keçən illə müqayisədə hesabat ilində “Kür” MMC xalis mənfəəti, eləcə də vergitutulanadək mənfəətin artması kapitalın və dövriyyədən kənar aktivlərin rentabelliğinin artmasına səbəb olmuşdur. Lakin öz artımında mənfəət göstəriciləri xüsusi və borc kapitalın həmçinin dövriyyə aktivlərinin həcmi ötüb keçmişdir (xüsusi kapitalın artım tempi – 127,6 % (103979 : 81488), həmin vaxtda xalis mənfəət üzrə artım 124,6 % (25948 : 20828); borc kapitalın artımı – 135,1% (61199 :45304), dövriyyə aktivlərinin artımı–156,4% (72166: 46148), vergitutulanadək mənfəət üzrə artım isə - 132,7 % (36357: 27405) təşkil etmişdir. Bu xüsusi və borc kapitalın, həmçinin dövriyyə

aktivlərinin rentabelliyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bununla bərabər kapitalın (aktivlərin) bütün rentabellik göstəricilərinin mütləq qiymətinin yüksək olmasına diqqət yetirilir.

Məsələn, hesabat ilində kapitalın rentabelliyyəsi 22,01 %, xüsusi kapitalınkı 24,96 %; borc kapitalınkı isə - 59,41 % təşkil etmişdir. Beləliklə, hesabat ilində və keçən ildə kombinat effektiv işləmişdir.

Kapitalın rentabelliyyəsinin dəyişməsinə müxtəlif amillərin təsirində aşağıdakı amil modellərindən istifadə olunur:

1) R_s – satışın rentabelliyyəsi.

Bu amildən asılı olaraq nəticə çıxarmaq olar, kapitalın rentabelliyyəsinin artmasının iki əsas yolu mövcuddur:

- adi fəaliyyət növünün rentabelliyyəsinin yüksəlməsi;
- aktivlərin (kapitalın) dövriyyəsinin sürətlənməsi.

Amilin təsirinin hesablanması inteqral üsulunda aparılması məqsədəuyğundur:

$$\Delta R_s (M_{sG}) = \frac{\Delta M_{sG}}{2} x (i_{ko} + i_{k1});$$

$$\Delta R_s (i_k) = \frac{\Delta i_k}{2} x (M_{sG0} + M_{sG1});$$

$$2) \quad R_s = \frac{M}{K} = \frac{M}{F + E} = \frac{\frac{M}{SG}}{\frac{F}{SG} + \frac{E}{SG}} = \frac{M_{sg}}{\frac{1}{f} + \frac{1}{i_{da}}},$$

Burada \bar{F} - əsas kapitalın (dövriyyədən kənar aktivlərin) ortaillik dəyəri;

\bar{E} - dövriyyə kapitalının (dövriyyə aktivlərinin) ortaillik dəyəri;

f - fondverimi;

i_{da} – dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi.

İkinci amil modelindən nəticə çıxır ki, kapitalın rentabelliyyəsinin həmçinin əsas və dövriyyə kapitalının istifadəsinin (müvafiq olaraq

fondverimi və fondtutumu) effektivliyinin yüksəlməsi hesabına artırmaq olar.

Amilli təhlili zəncirvari yerdəyişmə üsulunda aparmaq tövsiyə edilir;

$$\Delta R_S (M_{SG}) = \frac{M_{SG1}}{\frac{1}{f_0} + \frac{1}{\dot{I}_{DA0}}} - \frac{M_{SG0}}{\frac{1}{f_0} + \frac{1}{\dot{I}_{DA0}}};$$

$$\Delta R_S(f) = \frac{M_{SG1}}{\frac{1}{f_1} + \frac{1}{\dot{I}_{DA0}}} - \frac{M_{SG1}}{\frac{1}{f_0} + \frac{1}{\dot{I}_{DA0}}};$$

$$\Delta R_S(\dot{I}_{DA}) = \frac{M_{SG1}}{\frac{1}{f_1} + \frac{1}{\dot{I}_{DA1}}} - \frac{M_{SG1}}{\frac{1}{f_1} + \frac{1}{\dot{I}_{DA0}}}$$

$$3) \quad R_{XK} = \frac{M}{XK} = \frac{M}{SG} \times \frac{SG}{K} \times \frac{\bar{K}}{XK} = M_{SG} \times \dot{I}_{KXd}$$

burada d – kapitalın strukturları amili (ümumi və xüsusi kapitalın nisbəti).

Əgər müəssisənin ümumi kapitalı özündə xüsusi və borc kapital məbləğini göstərməsini yada salsaq, onda

$$\bar{K} = \overline{XK} + \overline{BK},$$

burada
$$d = \frac{\bar{K}}{XK} = \frac{\overline{XK} + \overline{BK}}{XK}$$

görürük ki, digər bərabər şəraitdə (satışın rentabelliyyəsinin yüksəldilməsi, aktivlərin dövriyyəsinin sürətlənməsi) xüsusi kapitalın rentabelliyyəni (sahibkarın vəsait qoyuluşunun gəlirliyi) kapitalın strukturunda borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisinin artırılması hesabına və onların istifadəsinin effektivliyini (nə vaxt aktivlərin (kapitalın) rentabelliyyəi cəlb olunan borc vəsaitləri üzrə xərclərin

səviyyəsindən yüksək olduqda maliyyə rıçaqının müsbət effekti əmələ gəldiyi halda) yüksəltmək olar. Beləliklə, üçüncü model vasitəsi ilə xüsusi kapitalın rentabelliği və ümumi kapitalın (aktivlərin) rentabelliği arasında qarşılıqlı əlaqə həyata keçirilir.

Maliyyə rıçağı (leverage) – bu mənfəət və xüsusi borc kapitalının nisbətləri arasında olan qarşılıqlı əlaqədir. Xüsusi və borc kapitalın həcmi və strukturunun dəyişməsi yolu ilə mənfəətin həcminə təsir etmək potensialıdır.

Maliyyə rıçağı səviyyəsi (MR) xalis mənfəətin artım tempinin ($\Delta M_x\%$) vergitutulanadək ümumi mənfəət məbləğinin artım tempinə ($\Delta M_{vtq}\%$) olan nisbəti ilə ölçülür, yəni

$$MR = \Delta M_x\% : \Delta M_{vtq}\%.$$

MR xalis mənfəətin artım tempinin neçə dəfə vergitutulanadək mənfəətin artım tempini neçə dəfə ötür keçməsinə göstərir. Bu ötür keçməni Maliyyə rıçaqının effekti (MRE) hesabına təmin edilir. Yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq maliyyə rıçaqının qolunun (borc və xüsusi kapitalın nisbəti) dəyişməsi mənfəətə və xüsusi kapitalın rentabelliyinə təsir edə bilər.

MRE göstəricisi BK istifadəsinin effektivini qiymətləndirmək üçün tətbiq edilir və düstur üzrə hesablanır

$$MRE = (R_k(1-K_v)-\Gamma) \times \frac{BK}{XK},$$

burada R_k – vergitutulanadək mənfəətin kapitalın (aktivlərin) dəyərinə nisbəti kimi hesablanan, iqtisadi rentabellik (ümumi kapitalın rentabelliği);

$$R_k = M_{vtq} : K;$$

K_v – mənfəət vergisi stavkası (20 %);

Γ - düstur üzrə hesablanan borc vəsaitlərinin istifadəsi (kredit, borc və s.) üzrə xərclərin orta stavkası.

$$\Gamma = \frac{\text{Dövr ərzində cəlbolunan borc vəsaitləri üzrə xərclərin ümumi məbləği}}{\text{Dövr ərzində borc vəsaitlərinin ortaillik dəyəri}}$$

MRE cəlb olunan borc vəsaitləri hesabına xüsusi kapitalın rentabelliyyəsinin neçə faiz artmasını göstərir. Nə vaxt iqtisadi rentabellik (r_k) cəlb olunan vəsait üzrə faiz stavkasını (onların qiymətini) ötüb keçirsə müsbət effekt əmələ gəlir. Bu halda müəssisəyə borc vəsaitlərini cəlb etmək əlverişlidir və əksinə.

Bundan əlavə, kredit alınan zaman müəssisə vergi qənaəti əldə edir, bununla əlaqədar mənfəət vergisi hesablanan zaman o borc xidməti üzrə xərc məbləğində (kredit üzrə faizlər qanunvericiliyə əsasən vergitutulanadək mənfəəti azaldan, xərclərin tərkibinə daxil edilir) azaldılır. Bununla əlaqədar MRE hesablamasında istifadə olunan, kreditlər üzrə real faiz stavkası müəyyən olunmuş kredit müqaviləsi ilə müqayisə üzrə azaldılır. Buna görə MRE düstur üzrə daha düzgün hesablanır:

$$\text{MRE} = R_k[(1 - K_v) - \Gamma(1 - K_v)] \times \frac{BK}{XK} = (1 - K_v) \times (R_k - y) \times \frac{BK}{XK}.$$

İnflyasiya şəraitində MRE ümumi kapitalın rentabelliyyəsi syavkası və borc vəsaitlərinin qiyməti arasında olan fərqdən borc öhdəlik məbləğindən (borc vəsaitləri); vergitutma səviyyəsi ; inflyasiya tempindən asılıdır.

Maliyyə rıçaqının köməyi ilə öhdəlik ödənişi üçün vəsaitin çatışmazlığının mümkün olması ilə əlaqədar, maliyyə riski səviyyəsini qiymətləndirmək olar Yüksək maliyyə rıçaqı şəraitində kapitalın rentabelliyyəsi və vergitutulanadək mənfəətin cüzi artımı xalis mənfəətin əhəmiyyətli dəyişməsinə gətirib çıxara bilər.

İki vəziyyəti nəzərdən keçirək: borc vəsaitləri üzrə xərclər nə vaxt nəzərə alınmır və mənfəət vergisi hesablanan zaman nəzərə alınır (cə. 3.25 və 3.26). Bununla əlaqədar asan olmaq üçün birindən başqa (kapitalın strukturları) müxtəlif göstəricilərlə üç müəssisəni götürək.

Cədvəl 3.25-də MRE həcmi birinci düstura əsasən hesablanmışdır.

Məsələn, II müəssisə üzrə:

$$MRE_{II} = [20 \times (1-0,20)-10] \times \frac{500}{500} = 6 \%$$

III müəssisə üzrə oxşar hesablama 18 %-ə bərabər, MRE həcmi müəyyən etməyə imkan verir, belə ki, borc vəsaitləri xüsusi vəsaitləri üç dəfə ötüb keçir, I müəssisədə isə MRE 0-a bərabərdir, borc kapitalı isə yoxdur.

Beləliklə ümumi kapitalın rentabelliği eyni səviyyədə (20 %) olan zaman XK rentabelliği müxtəlifdir: II müəssisə borc vəsaitlərindən istifadə edir, kredit resurslarına görə 10 % stavka üzrə ödəyir, vergi ödənişindən sonra onun aktivlərinin (kapitalının) rentabelliği 15,2 % təşkil edir, nəticədə xüsusi kapitalın rentabelliği 5,2 % artır; III müəssisə isə BK (MR qolu) xüsusi çəkisinin yüksək olması hesabına MRE daha yüksək olur.

Cədvəl 3.25

Əgər borc vəsaitləri üzrə xərclər mənfəət vergisinin tutulması məqsədi üçün nəzərə alınmırsa, maliyyə rıçaqının effektinin qiymətləndirilməsi

Göstəricilər	Müəssisələr		
	I	II	II
1. Kapitalın orta illik məbləği, min man.	2000	2000	2000
o cümlədən:			
1.1. Borc kapitalı (BK)	-	1000	1500
1.2. Xüsusi kapital (XK)	2000	1000	500
2. Vergitutulanadək mənfəət, min man.	400	400	400
3. Ümumi kapitalın iqtisadi rentabelliği – R_k % (sət.2 : sət.1 x 100)	20	20	20
4. Mənfəət vergisi, min man.			

($MV_n = 20\%$)	40	40	40
5. Vergi tutulandan sonra mənfəət, min man. (sət. 2 – sət.4)	360	360	360
6. Borc vəsaitləri üzrə xərcin məbləği ($r = 10\%$ olanda)	-	100	150
7. Xalis mənfəət, min man. (sət. 5 – sət. 6)	360	260	210
8. XK rentabelliği, %-lə (sət. 7 : sət. 1.2)	18	26	42
9. Maliyyə rıçaqının effekti (MRE), %-lə	-	6	18

Cədvəl 3.26

Əgər borc vəsaitləri üzrə xərclər mənfəət vergisi tutulması məqsədi üçün nəzərə alınarsa maliyyə rıçaqının effektinin qiymətləndirilməsi

Göstəricilər	Müəssisələr		
	I	II	II
1. Kapitalın orta illik məbləği, min man.	2000	2000	2000
P cümlədən:			
1.1. Borc kapitalı (BK)	-	1000	1500
1.2. Xüsusi kapital (XK)	2000	1000	500
2. Vergitutulanaqək mənfəət, min man.	400	400	400
3. Ümumi kapitalın iqtisadi rentabelliği – $R_k\%$ (sət.2 : sət.1 x 100)	20	20	20
4. Borc vəsaitləri üzrə xərclərin məbləği ($r = 10\%$ olduqda)	-	100	150
5. Vergitutulunan mənfəət, Min man.	400	300	250
6. Mənfəət vergisi, min man. $M_v = 20\%$	80	60	50

7. Xalis mənfəət, min man. (sət. 2 – sət. 4 – sət. 6)	320	240	200
8. XK rentabelliği, %-lə (sət. 7 : sət. 1.2)	16	24	40
9. Maliyyə rıçaqının effekti (MRE), %-lə	-	8	24

Cədvəl 3.26-da MRE dəqiqləşdirilmiş düstur üzrə nəzərdə tutulmuşdur.

Məsələn , II müəssisə üzrə:

$$MRE_{II} = [(20-10) \times (1 - 0,20)] \times \frac{1000}{1000} = +8\%$$

Beləliklə vergitutulan mənfəət zamanı borc xidməti üzrə maliyyə xərclərinin uçotu vergiqənaəti hesabına MRE-ni III müəssisə 6 %-dən 8 %-ə qədər, III müəssisə isə 18 %-dən 24 %-ə qədər yüksəlməsinə imkan vermişdir.

Cədvəl 3.27 məlumatları üzrə “Kür” MMC kapitalının rentabelliğinin amilli təhlilini aparaq:

Cədvəl 3.27

Müəssisənin kapitalının rentabelliğinin dinamikası

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+,-)
1.Vergitutulanadək mənfəət (ümumi mühasibat mənfəəti), min man.	27405	36337	+8952
2. Malların məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir (xalis) , min man.	325450	488441	+162991
3. Kapitalın (aktivlərin) ortaillik dəyəri, min man.	126792	165178	+38386
4. Dövriyyədən kənar aktivlərin ortaillik dəyəri, min man.	80645	93012	+12367
5. Dövriyyə aktivlərinin ortaillik dəyəri, min man.	46148	72166	+26018
6 Kapitalın ümumi rentabelliği, %-lə	21,61	22,01	+0,40

7. Satışın rentabelliği (vergitutulanaadək mənfəət üzrə), %-lə	8,42	7,44	-0,98
8. Kapitalın dövriyyəsi (kapitalverimi), dövrlər	2,5668	2,9571	+0,3903
9. Əsas kapitalın (dövriyyədənəknar aktivlərin) fondverimi, man.	4,0356	5,2514	+1,2158
10. Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi, dövrlər	7,0523	6,7683	-0,2840

Hər şeydən qabaq inteqral üsulunun köməyi ilə kapitalın rentabelliğinin dəyişməsinə (R_k) satışın rentabelliği (R_{sG}) və kapitalın dövriyyəsinin (\dot{I}_k) təsirini qiymətləndirək:

$$\Delta R_k (R_{sG}) = \frac{-0,98}{2} \times (2,5668 + 2,9571) = -2,70\%$$

$$\Delta R_k (\dot{I}_k) = \frac{+0,39,03}{2} \times (8,42 + 7,44) = +3,10\%$$

$$\Delta R_k = \Delta R_k (R_{sG}) + \Delta R_k (\dot{I}_k) = -2,70 + 3,10 = +0,40 \%$$

Alınan nəticələr hesabat ilində keçən il ilə müqayisədə kapitalın rentabelliğinin onun dövriyyəsinin sürətlənməsi hesabına artmasını görməyə imkan verir. Həmin vaxtda adi fəaliyyət növünün effektivliyinin yüksəlməsi (satışın rentabelliği) hesabına nəzərdən keçirilən göstəricinin artması üçün müəssisədə ehtiyatlar (buraxılmış gəlirlər) vardır.

Növbəti mərhələdə zəncirvari yer dəyişmə üsulunun köməyi ilə kapitalın rentabelliyinə üç keyfiyyətli amilin – satışın rentabelliği (R_{sG}), əsas kapitalın fondverimi (f) və dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin təsirini qiymətləndirək:

$$\Delta R_k (R_{sG}) = \frac{7,44}{\frac{1}{4,0356} + \frac{1}{7,0523}} - \frac{8,42}{\frac{1}{4,0356} + \frac{1}{7,0523}} = 19,10 - 21,61 = -2,51\%$$

$$\Delta R_k(f) = \frac{7,44}{\frac{1}{5,2514} + \frac{1}{7,0523}} - \frac{7,44}{\frac{1}{4,0356} + \frac{1}{7,0523}} = 22,40 - 19,10 = +3,30\% ;$$

$$\Delta R_k(\dot{I}_{DA}) = \frac{7,44}{\frac{1}{5,2514} + \frac{1}{6,7683}} - \frac{7,44}{\frac{1}{5,2514} + \frac{1}{7,0523}} = 22,01 - 22,40 = -0,39\% ;$$

$$\Delta R_k = \Delta R_k(R_{sG}) + \Delta R_k(f) + \Delta R_k(\dot{I}_{DA}) = -2,51 + 3,30 - 0,39 = +0,40 \% .$$

Alınan hesablamalardan nəticə çıxır ki, kapitalın rentabelliyyəsinin artımı əsas kapitalın (dövriyyədən kənar aktivlərin) istifadəsinin effektivliyinin yüksəlməsinə səbəb olur. Həmin vaxtda müəssisədə nəzərdən keçirilən göstəricinin artırılması ehtiyatlarının hələ də bir axtarış istiqaməti – dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin sürətlənməsi vardır.

Amillərin təhlilinin aparılması üçün müəssisələrin vəsaitlərinin istifadəsinin effektivliyinin daha bir mühüm göstəricini – xüsusi kapitalın rentabelliyyəni - cədv. 3.28 məlumatlarını tətbiq edək

Cədvəl 3.28

Xüsusi kapitalın istifadəsinin effektivliyinin təhlili

Göstəricilər	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Mütləq dəyişiklik (+, -)	Artım tempi, %-lə
1. Ümumi kapitalın ortaillik dəyəri, min man.	126792	165178	+38386	130,3
2. Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir, min man.	325450	488441	+162991	150,1
3. Xalis mənfəət, min man.	20828	25948	+5120	124,6
4. Xüsusi kapitalın rentabelliyyəsi, %-lə	25,56	24,96	-0,60	X
5. Satışın rentabelliyyəsi (xalis mənfəət üzrə %-lə)	6,40	5,31	-1,09	X

6. Ümumi kapitalın dövriyyəsi, dövrlər	2,5668	2,9571	+0,3903	115,2
7. Ümumi və xüsusi kapitalın nisbəti, əms.	1,5560	1,5886	+0,0326	102,1

Mütləq fərqlər üsulunun köməyi ilə xüsusi kapitalın rentabelliyyəsinin dəyişməsinə satışın rentabelliyyəsi və kapitalın dövriyyəsi və strukturunun təsirini hesablayaq:

$$\Delta R_{xk}(d) = +0,0326 \times 6,40 \times 2,5668 = +0,54 \%$$

$$\Delta R_{xk}(R_{sq}) = 1,5886 \times (-1,09) \times 2,5668 = -4,43\%$$

$$\Delta R_{xk}(L_k) = 1,5886 \times 5,31 \times (+0,3903) = +3,29 \%$$

$$\begin{aligned} \Delta R_{xk} &= \Delta R_{xk}(d) + \Delta R_{xk}(R_{sq}) + \Delta R_{xk}(L_k) = \\ &= 0,54 - 4,43 + 3,29 = -0,60 \%. \end{aligned}$$

Aparılan təhlilin nəticəsində nəticə çıxarmaq olar hesabat ilində əvvəlki il ilə müqayisədə xüsusi kapitalın rentabelliyyəsi ümumi kapitalın dövriyyəsinin sürətlənməsi hesabına böyük dərəcədə artmışdır. Daha müsbət amillərdən biri müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirmə mənbələrinin strukturunda borc kapitalının artması olmuşdur, lakin xüsusi kapitalın rentabelliyyəsinin artımını saxlayan amil adi fəaliyyətin növünün effektivlik (satışın rentabelliyyəsi) səviyyəsidir. Alınan nəticə əvvəldə qeyd olunduğu kimi, uzunmüddətli kredit hesabına xüsusi çəkinin, müəssisənin borc vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarətin məqsədəuyğunluğu və effektivliyinin yüksəldilməsinə diqqət yetirilməsinə imkan verir.

Yoxlama sualları

1. Mühasibat Balansının mahiyyəti, məzmunu və analitik imkanlarını xarakterizə edin.

2. Mühasibat Balansının məqsədi və vəzifələrini açıqlayın və bu təhlilin nəticəsinin istifadəçilərini sadalayın.
3. Mühasibat Balansının təhlilinin metodlarını sadalayın və xarakterizə edin.
4. Müəssisənin aktiv və passivinin tərkibini və onların Balansda təqdim edilməsi prinsiplərini sadalayın.
5. Balansın və aktivlərin, müəssisənin likvidliyini müəyyən edin.
6. Müəssisənin Balansının likvidliyinin təhlili və qiymətləndirmə metodikasını açıqlayın.
7. Müəssisənin ödənişqabiliyyəti göstəricilərini sadalayın və onların hesablanma metodikasını açıqlayın.
8. Müəssisənin maliyyə sabitlik göstəricilərini xarakterizə edin, onların hesablama düsturlarını göstərin.
9. Müəssisənin maliyyə sabitliyi və ödənişqabiliyyətinin yüksəldilməsi yollarını sadalayın.
10. Müəssisənin maliyyə sabitlik tiplərini adlandırın və onların aşkar edilməsi prosedurlarını xarakterizə edin.
11. Xalis aktivlərin iqtisadi məzmunu və hesablama metodikasını açıqlayın.
12. Müəssisə fəaliyyətinin rentabelliğini və aktivlərin dövriyyəsinin qiymətləndirilməsini və təhlildə mühasibat Balansının rolunu xarakterizə edin.
13. Aktivlərin dövriyyəsinə müəyyən edin, onun qiymətləndirmə göstəriciləri sistemini açıqlayın. Aktivlərin dövriyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amilləri və onun sürətlənməsi yollarını göstərin.
14. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini iqtisadi məzmunu və rentabellik göstəricilər sistemini açıqlayın. Kapitalın rentabelliğinin dəyişməsi amillərini, onun yüksəldilməsi istiqamətlərini göstərin.
15. Mühasibat Balansının məlumatları üzrə aşkar olunan müflisləşmənin formal və qeyri-formal meyarlarını göstərin.

IV FƏSİL

MƏNFƏƏT VƏ ZƏRƏRLƏR HAQQINDA HESABATIN TƏHLİLİ

4.1. Müəssisələrin gəlirləri və xərclərinin tərkibi və strukturunun təhlili

Mənfəət və zərərlər şəklində müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələri konkret hesabat dövrləri çərçivəsində onun gəlirləri və xərclərinin müqayisə edilməsi yolu ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2007-ci il 23 iyun tarixli I-73/1 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş “Kommersiya təşkilatları üçün milli mühasibat uçotu standartlarının konseptual əsasları”-nda göstərilir: Gəlir – mülkiyyətçilərin kapital qoyuluşu ilə əlaqəli olmayan lakin kapitalda artım ilə nəticələnir və hesabat dövrü ərzində aktivlərin artması, daxil olması və ya öhdəliklərin azalması şəklində iqtisadi səmərənin artımıdır. Gəlir aktivlərin artması və öhdəliklərin azalması ilə bağlı iqtisadi səmərənin artımının baş verdiyi və bu artımın etibarlı səviyyədə qiymətləndirilməsinə imkanın mövcud olduğu hallarda tanınır. Daha doğrusu **müəssisənin gəlirləri** aktivlərin (pul vəsaitlərinin, digər əmlakın) daxil olması və (yaxud) öhdəliklərin azalması nəticəsində iqtisadi gəlirin artımı bu müəssisənin kapitalının artımına (iştirakçıların (əmlakın sahibkarı) əmanəti istisna olmaqla) gətirənlər tanınır.

Milli Mühasibat Uçotu Standartlarında göstərilir – xərclər – mülkiyyətçilər arasında kapitalın bölüşdürülməsi ilə əlaqəli olmayan, lakin kapitalın azalması ilə nəticələnən, hesabat dövrü ərzində aktivlərin kənara axını və ya azalması və öhdəliklərin artması hesabına baş verən iqtisadi səmərənin azalmasıdır.

Xərc aktivlərin azalması və öhdəliklərin artması ilə bağlı iqtisadi səmərənin azalmasının baş verdiyi və bu azalmanın etibarlı səviyyədə qiymətləndirilməsinə imkanın mövcud olduğu hallarda tanınır. Daha doğrusu **müəssisənin xərcləri** aktivlərin (pul vəsaitləri, digər əmlakın)

azalması və (yaxud), öhdəliklərin artması bu müəssisənin kapitalının azalmasına gətirən (iştirakçıların (əmlakın sahibinin) qərarı üzrə əmanətin azalması istisna olmaqla), nəticədə iqtisadi səmərəni azaldanlar tanınır.

Müəssisə fəaliyyətinin istiqaməti və həyata keçirilmə şəraiti gəlirlər və xərclərin xarakterindən asılı olaraq gəlirlər və xərclər **iki əsas** qrupa bölünür: adi fəaliyyət növündən və sairdən olanlar.

Adi fəaliyyət növündən gəlirlər və xərclər əsas fəaliyyətin predmeti olan , əməliyyatlardan alınır.

Gəlirlər malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir şəklində (sətir 010) mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda göstərilir.

Adi fəaliyyət növü üzrə xərclər üç sətirlə verilir:

- “Satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri” (sətir 090) – burada məhsulların istehsalına, iş və xidmətlərə olan məsrəflər əks etdirilir. Bu sətirdə ticarət təşkilatı həmin hesabat dövründə əks etdirilən satışdan gəliri, malların satınalma dəyərini əks etdirir. Qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları burada həmin hesabat dövründə əks etdirilən satışdan gəliri, qiymətli kağızların satınalma (uçot) dəyərini əks etdirir.

- “Kommersiya xərcləri” (sətir 030) – burada məhsulların, iş, xidmətlərin satışı ilə əlaqədar xərclər (istehsal müəssisəsi üçün) və tədavül xərcləri (ticarət müəssisələri üçün) əks etdirilir.

- “İdarəetmə xərcləri” (sətir 040) – idarəetmə (ümumitəsərrüfat) xərcləri əks etdirilir.

Əməliyyat, satışdankənar və fəvqəladə gəlirlər və xərclər bir qrupda – sair gəlirlər və xərclər ümumi qrupunda birləşir.

Sair gəlirlər və xərclər – gəlirlər və xərclər adi fəaliyyət növünün predmeti deyildir. Onlara aid edilir maliyyə qoyuluşunun həyata keçirilməsi, əmlakın satışı və sair xaric olmaları, icarəyə görə müvəqqəti istifadə üçün aktivlərin təqdim edilməsi, kredit təşkilatlarının xidmətinin ödənişi, təsərrüfat müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə cərimələr, peniyalar, dəbbələmələr, məzənnə fərqləri; hesabat ilində aşkar edilmiş keçən illərin mənfəət və zərərləri; yenidən qiymətləndirmədən gəlirlər və yenidən qiymətləndirmədən xərclər

(dövriyyədən kənarlar istisna olmaqla, iddia müddəti keçmiş kreditor və debitor borcları və s. ilə əlaqəsi olan gəlirlər və xərclər.

Sair gəlirlər və xərclər tövsiyə edilən mühasibat hesabatının 2 N-li formasında beş sətirdə əks etdirilir:

- “Alınmaya dair faizlər” (sət. 060) – istiqrazlar üzrə faizlər, depozitlər, dövlət qiymətli kağızları və i.a. müəssisənin əldə etdikləri;
- “Ödənişə dair faizlər” (sət. 70) – təşkilata verilən kreditə görə faizlər, onun istiqrazlarının buraxılmasına görə borclar və s.
- “Digər müəssisələrdə iştirakdan gəlirlər” (sət. 080) – digər müəssisələrin nizamnamə kapitalında iştirakdan daxil olmalar;
- “Sair gəlirlər (sət. 090) – yuxarıda sadalanmayan digər gəlirlər;
- “Sair xərclər” (sət. 100) – ödənişə dair faizlər istisna olmaqla xərclər.

Onlar haqqında daha ətrafı informasiya 2 N-li formaya dair ayrılıqda mənfəət və zərərlərin açıqlanmasında verilir.

Həmçinin sairə təsərrüfat fəaliyyəti vəziyyətinin (təbii fəlakət, yanğın, qəza, milliyətçilik və s.) fəvqəladə nəticəsi (fors-major) kimi əmələ gələn əməliyyatlardan olan əlirlər və xərclər aid edilir. Fəvqəladə vəziyyətdən olan gəlirlər tanınır:

- əmlakın bərpasına dair yararsızlığı azaldıldıqdan sonra mədaxil edilmiş, material qiymətlilərin dəyəri;
- fəvqəladə vəziyyətdən olan zərərin sığorta ödənişi;

Fəvqəladə vəziyyətdən olan xərclərə aid edilir:

- fəvqəladə vəziyyət nəticəsində itirilmiş əmlakın qalıq dəyəri;
- bu vəziyyətin nəticəsinin ləğv edilməsi ilə əlaqədar xərclər və i.a.

Onlar üçün mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın məsləhət görülən müasir formasında xüsusi sətir ayrılmayıb. Lakin əgər belə gəlir və xərclər əmələ gələrsə, onda mühasib onları digər gəlir və xərclərdən ayrılıqda 2 N-li formada açıqlamalıdır.

Təhlil aparılan zaman yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, gəlirlərin və xərclərin iki əsas qrupa bölünməsi onların dövrdən dövrə alınması sabitliyindən asılıdır. Adi fəaliyyət növü üzrə gəlirlər və xərclərin stabil xarakteri vardır, həmin vaxt özünün əsas hissəsi kimi sair gəlirlər və xərclər

təsadüfi hallarda olur. Buna görə daha daha yüksək “keyfiyyətlidən” (stabil alınma vəziyyəti ilə) xalis mənfəətə malik olunur, hansı ki, adi fəaliyyətin müsbət maliyyə nəticəsi hesabına (satışdan mənfəət) böyük dərəcədə formalaşır. Bu vəziyyət o deməkdir ki, gələcəkdə az olmayan həcmdə onun alınma ehtimalı yüksəkdir. Beləliklə, alınan gəlirlərin, xərclərin və maliyyə nəticələrinin təhlili nəinki müəssisə fəaliyyətinin faktiki effektiv səviyyəsini qiymətləndirməyə, həmçinin təsərrüfat subyektinin perspektiv inkişafını, partnyor kimi onun etibarlılıq səviyyəsini və investisiya cəlbediciliyini müəyyən etməyə imkan verir.

Müəssisənin müəyyən edilmiş gəlirlər və xərclər qrupunun müqayisəsi onun **fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin mühüm göstəricilərini hesablamağa** imkan verir.

■ malların, məhsulların iş və xidmətlərin satışından mənfəət (zərər) (sət. 050) müəssisənin adi fəaliyyət növünün maliyyə nəticəsini xarakterizə edir və özündə satışdan gəlirlə (ƏDV, aksiz və digər öhdəlik ödənişlərsiz) satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin tam maya dəyəri arasında olan fərq göstərir.

■ vergitutulanadək mənfəət (zərər) (sət. 140) oxşar xərc məbləğində azaldılmış, sair gəlirlərin, malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından mənfəət (zərər) məbləğini özündə göstərir. Həmin göstərici bütün fəaliyyət növündən və əməliyyatlardan alınan, ümumi maliyyə nəticəsini xarakterizə edir;

■ hesabat dövrünün xalis mənfəəti (zərəri) (sət. 190) təxirə alınmış vergi akrivləri və təxirə salınmış vergi öhdəlikləri, vergi uçotu qaydaları üzrə nəzərə alınmış, cari mənfəət vergisinin nəticəsinə təsir nəzərə alınmaqla vergitutulanadək mənfəətdən (zərər) asılı olaraq formalaşır. O müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin həcmi, yəni onun fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsini göstərir.

Son zamanlar satışdan gəlir (xalis) və 2 N-li formanın 020 sətiri “Satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri” üzrə əks etdirilən, dəyişən məsrəflər arasında olan fərq kimi hesablanmış **malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından ümumi mənfəət göstəricisi** mənfəət və zərərlər haqqında hesabat formasına daxil edilmişdir.

Gəlirlər və xərclərin təhlili aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır:

- 1) hesabat dövründə keçən dövrlə müqayisə üzrə ayrı-ayrı gəlirlər və xərc növlərinin və onların ümumi məbləğinin dinamikası aşkar edilir. Bununla gəlirlərin artım tempini müvafiq xərclərin artım tempi ilə müqayisə etmək lazımdır (üfiqi təhlil);
- 2) hesabat dövründə keçən il ilə müqaisə üzrə bu göstəricilərin strukturunun dinamikası qiymətləndirilir və ayrı-ayrı gəlirlər və xərclərin onların ümumi həcmində xüsusi çəkisi hesablanır;
- 3) bir neçə dövrün informasiyaları mövcud olan zaman gəlirlərin və xərclərin trend təhlili aparılır;
- 4) müəssisənin gəlirləri və xərclərinin müxtəlif nisbətləri müəyyən edilir (əmsal təhlili):
 - gəlirlər və xərclərin ümumi məbləğlərinin nisbətləri;
 - adi fəaliyyət növü üzrə gəlirlərin və xərclərin nisbətləri;
 - sair gəlirlərin və xərclərin nisbətləri.

Keçən və hesabat dövrü ərzində bu nisbətlərin hesablaması aparılır, bu da müəssisə fəaliyyətinin gəlirlik səviyyəsi və dinamikasını aşkar etməyə imkan verir.

Bütünlükdə gəlirlərin və xərclərin təhlili onların son maliyyə nəticəsinə - xalis mənfəətə (zərəmə) təsir dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Cədvəl 4.1 köməyi ilə “Kür” müəssisəsinin gəlirləri və xərclərinin dinamikası və strukturunu təhlil edək.

Cədvəl 4.1

Göstəricilər	Keçən il		Hesabat ili		Dəyişiklik (+, -)	
	min man.	xüsusi çəki, %-lə	min man.	xüsusi çəki, %-lə	min man.	xüsusi çəki, %-lə
1.Gəlirlər – cəmi	324471	100	487776	100,0	+163305	-
1.1.Adi fəaliyyət növündən gəlirlər (malların, məhsulların, iş, xidmətlərin satışından gəlir)	320568 3903	98,8 1,2	481114 6662	98,6 1,4	+160546 +2759	-0,2 +0,2
1.2.Sair gəlirlər						
2.Xərclər – cəmi	297940	100,0	451644	100,0	+153704	-
2.1.Adi fəaliyyət növü üzrə xərclər	291176	97,7	434873	96,3	+143697	-1,4

2.2. Sair xərclər	6764	2,3	16771	3,7	+10007	+7,4
3.Gəlirlərin ümumi məbləğinin xərclərin ümumi məbləğinə nisbəti, man.	1,089	x	1,080	x	-0,009	X
4.Adi fəaliyyət növünün gəlirlərinin Müvafiq xərc məbləğinə nisbəti, man.	1,101	x	1,106	x	+0,005	X
5.Sair gəlirlərin sair xərclərə Nisbəti, man.	0,577	x	0,397	x	-0,180	x

Cədvəl 4.1 məlumatlarından görünür ki, keçən ilə nisbətən hesabat ilində gəlirlər və xərclərin artımı olmuşdur. Bununla gəlirlərin tərkibində daha yüksək artım (160546 min man.) adi fəaliyyət növü üzrə gəlirlər üzrə müşahidə edilir, hansı ki, hesabat ilində gəlirlərin ümumi həcmnin 98,6 % təşkil edir. Bundan başqa sair gəlirlərin cari artımı olmuşdur. Beləliklə stabil xarakter daşıyan, gəlirlər hesabına praktiki olaraq müəssisənin gəlirləri tam formalaşır, bu da maliyyə nəticəsinin “keyfiyyətli” alınmasına müsbət təsir edir. Müəssisənin mənfəətinə gözlənilməyən amilin təsiri minimumdur.

Hesabat ilində keçən il ilə müqayisədə müəssisənin xərclərinin artması əsas etibarilə ilə adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin artması (143697 min man.) olmuşdur. Bu xərclər müəssisə xərclərinin ümumi həcmində daha yüksək xüsusi çəki təşkil edir. Lakin keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində onların xüsusi çəkisi 97,7 %-dən 96,3 % enmiş və eyni zamanda sair xərclərin xüsusi çəkisi artmışdır. Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, həmçinin müəssisənin xərcləri əsasən stabil xarakterdədir.

Müəssisənin gəlirləri və xərclərinin müxtəlif nisbətlərinin hesablamaları göstərir ki, adi fəaliyyətin effektivliyi kimi sair fəaliyyətin effektivliyi aşağı düşür. Məsələn , əgər keçən ildə adi fəaliyyətdən gəlirlər müvafiq xərcləri 1,10 dəfə, hesabat ilində - 1,11 dəfə ötür keçmişdir. Eyni zamanda sair xərclərin sair gəlirlərin ötür keçməsi müşahidə olunur, bu ehtiyat hesabat ilində artır. Beləliklə müəssisə xərclərinin ötür keçən artımı onun gəlirləri üzrə müqayisədə müşahidə olunur.

Sonrakı təhlil müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələri göstəricilərinə, o cümlədən satışdan mənfəətə, vergitutulmasınadək

mənfəət və xalis mənfəətə gəlir və xərclərinin yaranmış dinamikası və strukturunun təsirinin qiymətləndirilməsinə yönəldilməlidir.

4.2. Müəssisənin xalis mənfəətinin strukturu və dinamikasının ümumi qiymətləndirilməsi

Müəssisənin xalis mənfəətinin strukturu və dinamikasının təhlilinin məqsədi - bu göstəricinin və onu formalaşdıran bütün elementlərin (maddələrin) dəyişmə meylinin aşkar edilməsidir.

Xalis mənfəətin təhlilinə üç mərhələ daxildir:

I mərhələ keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində xalis mənfəətin və onun formalaşmasının bütün maddələrinin hesablanması və dinamikasının təhlilini (mütləq dəyişmə və artım tempi) nəzərdə tutulur (üfüqi təhlil). Belə təhlil prosesində fəaliyyət növləri və müxtəlif əməliyyatlardan, alınan xərclərin və zərərlərin artmasına, həmçinin gəlirlərin və mənfəətin azalmasına diqqət yetirmək lazımdır (cədv. 4.2).

Cədvəl 4.2

Müəssisənin xalis mənfəətinin formalaşması amillərinin dinamikası , min man.

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma, (+,-)	Artım tempi, %-lə
1. Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir (xalis)	320568	48114	+160546	150,08
2. Satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri	237035	365203	+128168	137,20
3. Satışdan ümumi mənfəət	83533	115911	+32378	138,76
4. Kommersiya xərcləri	33494	49410	+15916	147,52
5. İdarəetmə xərcləri	14987	20900	+5913	139,45
6. Satışdan mənfəət (zərər)	35052	45601	+10549	130,09
7. Alınası faizlər	1109	720	-389	64,92
8. Ödəniləsi faizlər	4379	6310	+1931	144,10
9. Digər müəssisələrdə strukturdan gəlirlər	-	-	-	-
10. Sair gəlirlər	1400	3640	+2240	2,6 dəfə
11. Sair xərclər	2420	10623	+8203	4,4 dəfə

12. Sair gəlirlərin yekunu (xərclər çıxılır)	(4290)	(12573)	+(8283)	2,9 dəfə
13. Vergitutulanadək mənfəət (zərər) (ümumi mühasibat mənfəəti)	30762	33028	+2266	107,37
14. Təxirə salınmış vergi aktivləri	-	461	+461	-
15. Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	-	1419	+1419	-
16. Cari mənfəət vergisi	6152	6606	+830	107,38
17. Hesabat dövrünün xalis mənfəəti (örtülməmiş zərəri)	24610	25459	+849	103,45

Cədvəl 4,2 məlumatları keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində satışdan mənfəət 10549 min man., yaxud 1,3 dəfə, vergitutulanadək mənfəət 2266 min man., yaxud 7,37 % , xalis mənfəət 849 min man., yaxud 3,45 % artmışdır. Adi fəaliyyət növünün nəticəsinin müsbət dinamikası kommersiya və idarəetmə xərcləri ilə müqayisədə (onların arımı 47,52 və 33,45 % təşkil edir. Satışdan gəlirin artımının (50,08 %) ötür keçməsi nəticəsində olmuşdur

Hesabat ilində mənfə an alınması faizinin – 386 min man., yaxud – 35,08 % aşağı düşməsi, müsbət an isə sair gəlirlərin – 2240 min man., yaxud 2,6 dəfə artması olmuşdur. Eyni zamanda sair xərclərin artımı – ödənişə dair faizlər 1931 min man., yaxud 44.1 % , digər xərclər 8203 min man., yaxud 4,4 dəfə artmışdır. Bununla da sair xərclər müvafiq gəlirləri ötür keçir. Eyni zamanda hesabat ilində bu gəlir və xərclərin mənfə saldosu 2,6 dəfə artmışdır.

Beləliklə vergitutmaya qədər mənfəətin (7,37 %) və xalis mənfəətin ((3,45 %) artım tempinə diqqət yetirilməlidir. Bu o deməkdir ki, keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində mənfəət vergisinin ödənişi üzrə vergi yükü daha çox olmuşdur. Beləliklə, xalis mənfəətin artımını saxlayan amillər mənfəətdən vergitutulması ilə əlaqədar amillər həmçinin sair xərclərin artması sair gəlirlərin aşağı salınmasıdır.

II mərhələdə hesabat və keçən dövrdə xalis mənfəətin hesablanması və təhlili , yəni mənfəətin ümumi həcmində onun ayrı-ayrı elementlərinin çəkisi daxildir. Bununla gələcəkdə gəlirlərin aşağı salınması və xərclərin artması səbəblərini aşkar etmək, onların dərinləşdirilmiş təhlilini aparmaq üçün prioritetliyi və müvafiq maliyyə nəticəsini təşkil edənlər aşkar edilir.

Üçüncü mərhələdə xalis mənfəətin strukturunda dəyişikliyin hesablanması və qiymətləndirilməsi aparılır, bu da mənfəətin formalaşması maddələrində struktur dəyişikliyin aşkar edilməsinə imkan verir.

II və III mərhələlər şaquli təhlilin aparılması deməkdir.

Qeyd etmək lazımdır, nə qədər ki, xalis mənfəətin formalaşma mənbələri adi fəaliyyət növü və bütün əməliyyatların maliyyə nəticəsinin yekununu özündə əks etdirən vergitutmaya qədər mənfəətdir. Sonuncu göstərici maliyyə nəticəsinin strukturunun təhlili gedişində çox vaxt sonuncu göstərici 100 % qəbul edilir, yəni vergitutmaya qədər mənfəətin ümumi məbləğində xalis mənfəətin formalaşmasının ayrı-ayrı elementlərinin xüsusi çəkisi tapılır (cədv. 4.3).

Cədvəl 4.3

Vergitutmaya qədər mənfəətin strukturunun dinamikası

Göstəricilər	Keçən il		Hesabat ili		Kənarlaşmalar (+,-)
	min man.	yekuna görə %-lə	min man.	yekuna görə %-lə	
1.Satışdan mənfəət (zərər)	35032	113,9	45601	138,1	+24,2
2.Alınası failər	1109	3,6	720	2,2	-1,4
3.Ödəniləsi faizlər	(4379)	(14,2)	(6310)	(19,1)	+(4,9)
4.Digər müəssisələrdə iştirakdan gəlirlər	-	-	-	-	-
5. Sair gəlirlər	1400	4,6	3640	11,0	+6,4
6. Sair xərclər	(2420)	(7,9)	(10623)	(32,2)	+(24,3)
7. Sair gəlirlər və xərclərin saldosu	(4669)	(15,2)	(12509)	(37,9)	+(22,7)
8. Vergitutulanadək mənfəət (zərər)	30762	100,0	33028	100,0	-
9.Cari mənfəət vergisi (artırılmış təxirə salınmış vergi öhdəlikləri məbləğinə və azaldılmış təxirə salınmış vergi aktivləri məbləğinə)	6152	20,0	7927	24	+4,0
10.Xalis mənfəət (örtülməmiş zərər)	24610	80,0	25101	26	-4,0

Maliyyə nəticələrinin strukturunun təhlili göstərir ki, xalis mənfəətin və vergitutulanadək mənfəətin əsas formalaşma mənbəyi satışda mənfəətdir. Axırını göstərici vergitutmaya qədər mənfəətin keçən ildə 113,9 %-ni, hesabat ilində isə 138,1 %-ni təşkil etmişdir. Eyni zamanda sair gəlirlərin və xərclərin təsiri güclənir. Bununla da keçən ildə olduğu kimi hesabat ilində xərclər gəlirləri ötüb keçmişdir. Yaranmış vəziyyət hesabat ilində vergitutmaya qədər mənfəətin 37,9 %-i, keçən ildə isə 15,2 %-i sair gəlirlərin və xərclərin mənfəətinə saldosunu ötməyə gətirib çıxarmışdır. Buna görə təhlilin daha dərinləşmə gedişində sair gəlirlər ilə müqayisədə sair xərclərin ötüb keçən artımı çıxarmağı, yaranmış vəziyyətin səbəbini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Vergitutmaya qədər mənfəətə xalis mənfəətin xüsusi çəkisinin hesabat ilində azalması faktına diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, əgər keçən ildə son maliyyə nəticəsi 80 % təşkil etmişdirsə, hesabat ilində, vergitutulanadək mənfəət 76 % təşkil etmişdir. Həmin vəziyyət mənfəətə vergi amilinin təsirinin artmasına səbəb olmuşdur, buna görə müəssisə onun apardığı vergi siyasətinə daha düzgün yanaşmalıdır.

Əgər üç və daha çox ilin informasiyasını cəlb etmək imkanı varsa onda **trend təhlilini** aparmaq olar, yəni onu təşkil edən bütün illər ərzində və xalis mənfəətin dəyişmə meylini öyrənmək olar. Lakin bununla müxtəlif dövrlərə dair götürülmüş müqayisəli məlumatlar amilini nəzərə almaq lazımdır. Buna görə mənfəətin dinamikasının təhlili prosesində **maliyyə nəticələrinin “keyfiyyətinin” qiymətləndirilməsi**, yəni onların alınmasının reallığının və stabilliyinin müəyyən edilməsi problemi əhəmiyyətlidir.

Qayda üzrə mənfəətin nominal həcmi (hesabatda qeyd edilən) onun real həcmindən (əsaslandırılmış real pul vəsaitləri axını) əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Mənfəətin real və hesabat həcmində uyğungəlməməsinin əsas səbəbləri:

- 1) hesabatın formalaşmasının fəaliyyətdə olan sisteminin xüsusiyyətləri. Məsələn Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat hesablaşma metodu üzrə bütün müəssisə formalaşır,, buna görə 2 N-li formada verilən gəlirlər və

xərclər heç də həmişə pul vəsaitlərinin daxil olması və xaric olmasını real əks etdirmir.

2) Xərclərin və digər obyektlərin uçotunun təşkili metodlarından istifadəni əks etdirən, uçot siyasətinin təşkilində qəbul olunmuş xüsusiyyətləri. Maliyyə nəticəsinin həcmi seçimdən asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər:

- əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiyanın hesablanma metodu;

- bu aktivlərin ictismar vaxtları;

- istehlak olunan istehsal ehtiyatlarının qiymətləndirmə metodu;

- məhsulların maya dəyərində əsas vəsaitlərin təmiri üzrə xərclərin silinməsi qaydası və s.

Hesabatda verilən, maliyyə nəticəni göstəricilərinin “keyfiyyət”inin obyektiv qiymətləndirilməsi – müəssisənin maliyyə vəziyyətinin Etibarlılığının müəyyən edilməsi məqsədi ilə əhəmiyyətlidir. Buna görə təhlilin mühüm vəzifəsi mənfəətin nominal və real həcmi arasında uyğunsuzluq ixtisar edilməlidir (azaldılmalıdır).

Maliyyə nəticələrinin “keyfiyyətinin”, onların dinamikasının reallığının qiymətləndirilməsinin sadə üsulu üç qrup nisbətlərin dəyişməsinin hesablanması və təhlilidir.

1) Adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin satışdan olan gəlirə nisbəti;

Satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri

Satışdan gəlir

Kommersiya xərcləri

Satışdan gəlir

İdarəetmə xərcləri

Satışdan gəlir

Bu nisbətlərin dinamikası üzrə fikir söyləmək olar, belə ki, müxtəlif idarəetmə funksiyalarını (istehsal, kommersiya – satış, inzibati – idarəetmə) müəssisədə həyata keçirmək nə qədər effektivdirsə,

həmçinin xərclərlə müəssisəni idarəetmə qabiliyyəti də bir o qədər effektivdir. Söylənən nisbətlərin artımına dair fikir vəsait sərfinə nəzarət problemlərinin müəssisədə mövcud olması haqqında göstərmək olar.

2) Satışdan mənfəətin satışdan gəlirə olan göstərici nisbəti:

$$\frac{\text{Satışdan mənfəət (zərər)}}{\text{Satışdan gəlir}} \quad ;$$

$$\frac{\text{Vergitutulanadək mənfəət (zərər)}}{\text{Satışdan gəlir}} \quad ;$$

$$\frac{\text{Xalis mənfəət (zərər)}}{\text{Satışdan gəlir}} \quad .$$

Hər bir növbəti göstərici bütün çoxlu sayda amillərin təsirini yoxlayır. Sonuncu göstərici emumiləşdiricidir, onun dəyişmə səbəblərini yaxşı başa düşmək üçün hesablamada iki digər amildən istifadə olunur

Aparılan nisbət hesablamalarının və onların dinamikasının təhlilinin məqsədi – satışın hər manatından xalis mənfəətin alınmasının stabilliyi sübut etməkdir. Birinci nisbət müəssisədə satışla idarəetmənin real effektivlik səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. İkinci nisbətin yüksək qiyməti sair gəlir və xərclərin son maliyyə nəticəsinə təsir həyata keçirilməsi deməkdir. Onlardan bir çoxunun təsadüfi xarakter daşmasını nəzərə alaraq yaranmış vəziyyət xalis mənfəətin aşağı keyfiyyətdə olmasını göstərir. İkinci və üçüncü nisbətlərin müqayisəsi vergi amillərinin son maliyyə nəticəsinə təsirini müəyyən etməyə imkan verir.

3) Satışdan gəlirin müəssisədə aktivlərin (kapitalın) dəyərində olan nisbətləri . Bu nisbətin hesablanması və onun dəyişməsinin təhlili bütünlükdə müəssisə fəaliyyəti və kapitalın gəlirliyinin real dinamikasını qiymətləndirməyə imkan verir.

Maliyyə nəticələrinin “keyfiyyətini” qiymətləndirməyin digər, daha dərin və mürəkkəb üsulları mövcuddur.

Bütün gəlirlərin və xərclərin adiyə (stabil) və təsadüfə bölünmə üsulu gələcəkdə onların iştirak etmə ehtimalını və perspektivdə alınmasının stabilliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Sair gəlirlərin və xərclərin əsas hissəsini şübhəsiz təsadüfi xarakter daşıyır, onlardan xüsusi ilə müəssisə fəaliyyətinin fəvqəladə vəziyyəti ilə əlaqədar olanlar.

Digər üsul maliyyə nəticələri və Balansın maddələrində seçilmiş qiymətləndirmə metodu arasında qırılmaz əlaqəyə əsaslanır.

Ümumi qayda mövcuddur: aktivin bu və ya digər maddəsinin bir qədər azaldılması maliyyə nəticəsinin azaldılmasına gətirib çıxarır. Balans maddələrinin “şişirdilməsi” isə onu süni olaraq şişirdir. Məsələn, Balansda şübhəli debitor borclarının olması mənfəətin aşağı “keyfiyyətdə” olmasını göstərir. Buna görə təhlilin əsasında onların riskinin kateqoriyaları üzrə aktivlərin qiymətləndirilməsinin nəticələri durur (yüksəldilmiş riskin aktivlərinin xüsusi çəkisi nə qədər yüksək olarsa, bir o qədər mənfəətin “keyfiyyəti” aşağı olur.

Yuxarıda aparılan təhlil göstərir ki, tədqiq olunan müəssisədə alınan son maliyyə nəticəsi kifayət qədər yüksək “keyfiyyətli” olması ilə xarakterizə olunur, belə ki, onun formalaşmasının əsas amili özümüm iqtisadi məzmunu üzrə stabil olması, adi fəaliyyət növünün gəlirləri və xərcləridir. Həmin vaxtda keçən və hesabat ilində sair gəlirlər və xərclər şəklində təsadüfi amillərin təsiri cüzi olmuşdur.

4.3. Satışdan mənfəətin təhlili

Qayda üzrə, xalis mənfəətin formalaşmasının ən iri maddəsi malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından mənfəətdir. Buna görə təhlil prosesində bu göstəricinin dəyişməsinə səbəb olan , amillərin təsirini qiymətləndirmək əhəmiyyətlidir.

Satışdan mənfəətin amilli təhlilinin məqsədi - onun yüksəldil ehtiyatlarının aşkr edilməsidir.

Bütünlükdə satışdan mənfəətə aşağıdakı **əsas amillər** təsir göstərir:

■ satışın həcmi (müəssisə nə qədər çox rentabelli məhsulları satarsa bir o qədər çox mənfəət alar);

■ satışın strukturası (müxtəlif rentabelliği olan satılan məhsulların, iş, xidmətlərin ayrı-ayrı növləri. Onlardan bəziləri müəssisə üçün zərərli ola bilər. Buna görə müəssisənin mənfəətinin həcmi nədən, satılan məhsulların hansı çeşidindən çox asılıdır);

■ satılan məhsulların, iş və xidmətlərin qiymətləri (onların artması müəssisəyə əlavə mənfəət alınmasına imkan verir. Lakin yüksək rəqabət şəraitində bu amilin dəyişməsi məhdudluğu vardır, belə ki, satıcı özünün qiymət siyasətini özü üçün münasib rentabellik səviyyəsindən asılı deyil, oxşar malların, işlərin, xidmətlərin orta qiymət səviyyəsindən asılı olaraq qurur.

■ məhsulların maya dəyərində daxil edilmiş, məsrəflərin səviyyəsi (onların artımı həmin həcmdə mənfəətin azalmasına gətirib çıxarır).

Bu amillərin təsirini qiymətləndirmək üçün Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın informasiyaları ilə yanaşı xüsusi hesablaşma məlumatlarından (hesabat dövrünün naturada satışın həcmi əvvəlki məsrəflər və orta qiymətlə yenidən hesablanır (cədvəl 4.4).

Cədvəl 4.4

Məhsulların, işlərin, xidmətlərin satışından mənfəətin təhlili üçün ilkin məlumatlar, min man.

\	Keçən (bazi) il	Hesabat ilinin faktiki satış həcmi bazi üzrə	Hesabat ili
Göstəricilər			
1.Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin Satışından gəlir (xalis) (ƏDV, aksiz və oxşar öhdəlik ödənişüiz)	320568	373307	481114
2.Satılan malların, məhsulların, iş xidmətlərin maya dəyəri	237035	280913	365203
3.Kommersiya xərcləri	33494	36843	49410
4. İdarəetmə xərcləri	14987	14987	20900
5.Satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin tam maya dəyəri (sət. 2 + sət.4)	285516	332743	435513
6.Satışdan mənfəət (zərər) (sət. 1 – sət. 5)	35052	40564	45601

Satışdan mənfəətin amilli təhlili metodikasına aşağıdakı hesablaalar daxildir:

1) Satışdan mənfəətin ümumi dəyişməsinin hesablaması (ΔM):

$$(\Delta M): = M_1 - M_0;$$

burada M_1 – hesabat ilinin mənfəəti, min man.;

M_0 ; - keçən ilin mənfəəti, min man.;

2) Satışın həcmnin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin hesablanması (ΔM_1):

$$\Delta M_1 = \frac{M_0 \times \Delta Sh \%}{100};$$

burada $\Delta SH\%$ - düsturda hesabladığımız, faizlə satış həcmnin artımı.

$$\Delta SH \% = \frac{SG_{1,0}}{SG_0} \times 100 - 100 = \frac{\sum_{i=1}^n g_{i1} \times q_{i0}}{\sum_{i=1}^n g_{i0} \times q_{i0}} \times 100 - 100$$

burada $SG_{1,0}$ – keçən ilin qiyməti ilə hesabat dövrünün satışından gəlir, min man.;

SG – keçən dövrün satışından gəlir, min man.;

g_i – natura ifadəsində i – növ məhsulun həcmi;

g_i – i – növ məhsulunun qiyməti;

n – satılan məhsul növünün miqdarı;

3) Satılan məhsulun buraxılış qiymətinin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin hesablanması (ΔM_2):

$$\Delta M_2 = SG_1 - SG_{1,0} = \sum_{i=1}^n g_{i1} \times q_{i1} - \sum_{i=1}^n g_{i1} \times q_{i0}$$

Burada SG_1 – hesabat dövrünün satışından gəlir, min man.;

- 4) Məhsulun maya dəyərinin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin hesablanması (ΔM_3):

$$\Delta M_3 = MD_{1,0} - MD_i = \sum_{i=1}^n g_{i1} \times MD_{i0} - \sum_{i=1}^n g_{i1} \times MD_{i1}$$

burada - $MD_{1,0}$ – keçən dövr şəraitində olan qiymətlə hesabat dövrünün satılan məhsullarının tam maya dəyəri;
 MD_1 - hesabat dövrünün satılan məhsullarının tam maya dəyəri, min man.
 $MD_i - i$ – növ satılan məhsulların tam maya dəyəri, man.

Belə hesablamanı yalnız məhsul, iş, xidmət istehsalı və satışına olan ümumi xərc məbləğində deyil, eyni zamanda istehsal, idarəetmə və kommersiya xərclərinin təsirini ayrılıqda aparmaq lazımdır.

- 5) Satışın strukturunda dəyişmənin mənfəətə təsirinin hesablanması (ΔM_4). Bunun üçün ümumi mənfəətin dəyişməsindən (ΔM) üç əvvəlki amilin təsiri çıxılır (saldo üsulu):

$$\Delta M_4 = \Delta M - \Delta M_1 - \Delta M_2 - \Delta M_3.$$

Həmçinin dördüncü amilin hesablanması üçün digər düsturdan istifadə etmək olar:

$$\Delta M_4 = \Delta M_{1,0} - \Delta M_0 - \Delta M_1$$

burada $\Delta M_{1,0}$ – keçən ilin qiyməti və mərəfləri ilə hesabat dövrünün satılan məhsullarının həcmi və strukturu zamanı alınan, satışdan mənfəət, min man.

- 6) Satışdan ümumi mənfəətin dəyişməsinə bərabər, ümumi təsir edən amillərin hesablanması (ΔM):

$$\Delta M = M_1 - M_0 = \Delta M_1 + \Delta M_2 + \Delta M_3 + \Delta M_4.$$

Amilli təhlil aşağıda göstərilənlərin hesabına mənfəətin artması ehtiyatlarını aşkar etməyə imkan verir:

- Xərclərin azaldılması;
- Satışın (çəşidin) strukturun optimallaşdırılması;
- Çevik qiymət siyasətinin işlənilib hazırlanması;
- Yeni satış bazarının axtarılması;
- Məhsulların , iş , xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və s.

Cədv 4.4 məlumatları üzrə aşağıdakı nəticələri alırıq:

1) Satışdan ümumi mənfəətin dəyişməsinin hesablaması (ΔM):

$$\Delta M = 45601 - 35052 = + 10549 \text{ (min man.)}$$

2) Satışın həcmnin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin hesablaması (ΔM_1):

$$\begin{aligned} \Delta M_1 &= 373307 : 320568 \times 100 - 100 = + 16,4 \% , \\ \Delta M_1 &= 35052 \times (+ 16,4) : 100 = + 5748 \text{ (min man.)} \end{aligned}$$

3) Satılan məhsulun buraxılış qiymətinin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin hesablanması (ΔM_2):

$$\Delta M_2 = 481114 - 373307 = + 107807 \text{ (min man.);}$$

4) Məhsulların maya dəyərinin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin hesablanması (ΔM_3):

$$\Delta M_3 = 332743 - 435513 = - 102770 \text{ (min man.)}$$

Alınmış nəticə istehsal, idarəetmə və kommersiya xərclərinin ümumi təsirini əhatə edir. Daha dərin təhlil üçün ayrılıqda hər bir xərc növünün satışa təsirinin qiymətləndirilməsini aparmaq lazımdır.

4.1) “Satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərinmaya dəyəri” göstəricisində əks etdirilən, istehsal xərclərinin dəyişməsinin mənfəətə təsiri hesablanması (ΔM_3^{is}):

$$\Delta M_3^{is} = 280913 - 365203 = - 84290 \text{ (min man.);}$$

4.2) Kommersiya xərclərinin dəyişməsinin mənfəətə təsiri hesablaması (ΔM_3^{kx}):

$$\Delta M_3^{kx} = 36843 - 49410 = -12567 \text{ (min man.)}$$

4.3) İdarəetmə xərclərinin dəyişməsinin mənfəətə təsiri hesablaması (ΔM_3^{idx})

$$(\Delta M_3^{idx} = 14987 - 20900 = -5913 \text{ (min man.)})$$

5) Satışın strukturunda dəyişikliyin mənfəətə təsiri hesablanması (ΔM_4):

$$\Delta M_4 = 40564 - 35052 - 5748 = -236 \text{ (min man.);}$$

6) Satışdan ümumi mənfəətin dəyişməsinə bərabər, ümumi amillərin təsirinin hesablanması (ΔM):

$$\Delta M = 5748 + 107807 - 102770 - 236 = + 10549 \text{ (min man.)}$$

Amilli təhlilin nəticələri keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində satışdan mənfəət 10549 min man. artmışdır. Buna hər şeydən əvvəl, istehsal edilən məhsulların satışının həcmnin artırılması və onun strukturunun yaxşılaşdırılması olmuşdur. Mənfəətə sadalanan amillərdən satışın həcmnin mənfəətə təsiri 5748 min man. olmuşdur. Lakin həlledici amil mənfəət hesabına, satılan məhsulun qiymətinin hesabat ilində artması ilə adi fəaliyyətin maliyyə nəticəsinin artımı 107807 min man. olmuşdur. Bununla bərabər müəssisədə bütün növ xərclərin (istehsal, kommersiya və idarəetmə) aşağı salınması hesabına mənfəətin artırılması ehtiyatları vardır.

Müəssisənin adi fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin (əməliyyat seqmentinin) ümumi maliyyə nəticəsində satışdan mənfəətin əks etdirilməsi, artıq qeyd olunmuşdur. Mühasibat uçotuna dair əhəmiyyətlik, tamlıq və digər tələblərə dair göstəricilərdən asılı olaraq

satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından əldə edilən gəlir və maya dəyəri – ayrı-ayrı fəaliyyət növləri nöqtəyi nəzərindən (məsələn, məhsul istehsalı, yerinə yetirilən iş (tikinti, elmi-tədqiqat və s.), göstərilən xidmət (nəqliyyat və s.) , əsas vəsaitlərin icarəsi və i.a.) bu göstəricilərin həcmi müəyyən edilməklə - Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda açıq şəkildə əks etdirilməsi tövsiyə edilir. Bu təhlil prosesində satışdan ümumi mənfəət göstəricisinə satışdan ümumi mənfəət şəklində hər bir segment fəaliyyətinin nəticəsinin təsirini aşkar etməyə imkan verir.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın məlumatları müəssisənin rentabellik Astanasını və maliyyə möhkəmlik ehtiyatını hesablamağa imkan verir. Onların müəyyən edilməsinin düzgünlüyünün mühüm şərti müəyyən xüsusi çəkiddə daimi (sabit) xarakter daşıyan , idarəetmə və kommersiya xərclərinin adi fəaliyyət növü üzrə ümumi xərc məbləğindən məcburi surətdə ayrılmasıdır. Bu halda hesabatda hesablanmış ümumi mənfəət ($M_{\text{ümi}}$) məlum göstərici ilə **marjinal gəlirlə** (marjinal mənfəətlə) eyniləşdirilə bilər, yəni:

$$M_{\text{ümi}} = SG - MD_{\text{sat.}} = MG,$$

burad $MD_{\text{sat.}}$ - istehsal (şərti-dəyişən) xərclər daxil olmaqla satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri (sət. 020);

MG – marjinal gəlir.

Məlumdur ki, **marjinal gəlir** şərti – daimi (sabit) xərclərin (idarəetmə və kommersiya) örtülmə məbləğini və satışdan mənfəətin formalaşma məbləğini özündə göstərir.

Marjinal gəlirin göstəricisinin əsasında rentabellik astanası və maliyyə möhkəmlik ehtiyatı göstəriciləri hesablanır.

Rentabellik astanası , yaxud zərərsizliyin son nöqtəsi (atışın kritik həcmi) (R_a) məhsulların, iş, xidmətlərin satışının o həcmi xarakterizə edir ki, onların istehsalı və satışı ilə əlaqədar bütün xərclərin örtülməsinin təşkilini təmin edir və düstur üzrə hesablanır.

$$R_a = \frac{MD_{dai}}{MGX\dot{C}: SG} = \frac{IX + KX}{MGX\dot{C}: SG}$$

burada IX – idarəetmə xərcləri;

KX – kommersiya xərcləri;

$MGX\dot{C}: SG$ – satışdan olan gəlirdə marjinal gəlirin xüsusi çəkisi.

Maliyyə möhkəmlik ehtiyatı (MME) – o məhsul həcmi xarakterizə edir ki, müəssisə həmin dairədə adi fəaliyyət növündən zərər alınmasında risksiz özünün satışını aşağı sala bilər və bu da düstur üzrə hesablanır:

$$MME = SG - R_a$$

Bu göstərici təhlil prosesində dinamikada (keçən və hesabat dövrü ərzində) hesablanır. Bundan başqa satışdan əldə olunan gəlirin ümumi həcmində faizlə maliyyə möhkəmlik ehtiyatının hesablanması məqsədəuyğundur, bu da satış həcminin risksiz aşağı salınma faizini daha əyani qiymətləndirməyə imkan verir.

Bütünlükdə sadalanan göstərici satışın effektivliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Onların hesablanması cədv. 4.5-də verilmişdir.

Cədvəl 4.5

Məhsul (iş, xidmət) satışının maliyyə nəticəsinin keyfiyyət səviyyəsi göstəricilərinin hesablanması

Göstəricilər	2 N-li f. sətirinin kodu	Məbləği, min		Dəyişiklik (+), (qr. 3 – qr. 2)
		Keçən il	Hesabat ili	
1.Satışın həcmi (SG)	010	320568	481114	+160546
2.Satışın maya dəyəri (istehsal) – dəyişən xərclər ($MD_{day.}$)	020	237035	365203	+128168
3.Marjinal gəliri (MG) (satışdan ümumi				

mənfəət (sət. 1 – sət. 2)	029	83533	115911	+32378
4.Satışın həcmində marjinal gəlirin Xüsusi çəkisi (XÇ), (sət. 3 : sət. 1)	x	0,2606	0,2409	-0,0197
5. Sabit xərclər (MD _{sab.})	030+040	48481	70310	+21829
6.Satış həcminin kritik nöqtəsi (K) (sət. 5 : sət. 4)	x	186036	291864	+105828
7.Maliyyə möhkəmlik ehtiyatı (MME) (sət. 1 – sət. 6)	x	134532	189250	+54718
8.Həmin satışın həcminə görə %-lə (sət.7 : sət. 1)	x	42,0	39,3	-2,7
9.Satışdan mənfəət	050	35052	45601	+10549

Cədv. 4.5 məlumatları bir daha göstərir ki, keçən ilə nisbətən hesabat ilində “Kür” müəssisəsinin rentabellik astanası (satış həcminin kritik nöqtəsi) 105828 min man. artmışdır. Eyni zamanda maliyyə möhkəmlik ehtiyatı – 54718 min man. artmışdır. Lakin onun satışdan olan gəlirdə xüsusi çəkisinin 42 %-dən 39,3 % enməsinə müsbət an hesab etmək olmaz, bu adi fəaliyyətin effektivliyinin yüksəlmədiyini göstərir. Lakin müəssisədə sabit xərclərin aşağı salınması hesabına maliyyə möhkəmlik ehtiyatının yüksəlməsi və rentabellik Astanasının aşağı salınması imkanı vardır, hansı ki, keçən ilə nisbətən hesabat ilində sabit xərclər 21829 min man. artırılmışdır. Alınan nəticələr adi fəaliyyət növünün rentabelliyyətinin təhlili zamanı öz təsdiqini tapır.

4.4. Sair gəlirlərin və xərclərin təhlili

Sair gəlirlərin və xərclərin təhlilinin məqsədi – gəlirlərin artırılması və xərclərin aşağı salınması yolunun aşkar edilməsidir.

Sair gəlirlərin və xərclərin ümumi məbləği 2 N-li formada göstərilir, onların dəqiqləşdirilmiş tərkibi mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda açıqlamada və izahat vərəqəsində göstərilə bilər.

Sair gəlirlər və xərclər hər şeydən əvvəl müəssisənin əmlakla olan əməliyyatların və müəssisənin investisiya, maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirir.

Müəssisələrdə investisiya fəaliyyətindən gəlirlər (dövriyyədən kənar aktivlər və onların satışına olan qoyuluşlardan başqa) yaradılır (əgər o qiymətli kağızlara maliyyə qoyuluşudursa, digər müəssisələrin nizamnamə kapitalına qoyuluşdursa və ya birgə fəaliyyətdə iştirak edirsə). Onları mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın “Alınası faizlər” və “Digər müəssisələrdə iştirakdan gəlirlər” sətirlərində əks etdirilməsi tapılır. Borc vəsaitləri (alınan kredit, borcların alınması nəticəsində) və xüsusi kapitalın artması ilə əlaqədar (səhmlərin buraxılışı və yerləşməsi və digər pay kağızları hesabına) maliyyə fəaliyyəti üzrə xərclər mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın “Ödəniləsi faizlər” sətirində göstərilir.

Əmlakla olan əməliyyatların (ləğv edilmə, müvəqqəti istifadəyə verilmə, satış və i.a.) nəticələri 2 N-li formanın “Sair gəlirlər” və “Sair xərclər” sətirlərində əks etdirilir.

Təhlil prosesində hər şeydən əvvəl keçən dövrlə müqayisədə sair gəlirlərin və xərclərin iriləşdirilmiş strukturu və onun dəyişməsinə tədqiq etmək lazımdır. Belə təhlil 2 N-li formanın məlumatları üzrə aparılır. Sonra mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı da irəli izahlı qeydlərin əsasında sair gəlirlər və xərclərin daha ətraflı strukturunun təhlilini aparmaq lazımdır. Belə təhlil bu gəlirlərin və xərclərin qalığının dəyişməsinə böyük dərəcədə təsirini aydınlaşdırmağa imkan verir – xüsusi ilə sair gəlirlərin dəyişməsi yaxud sair xərclərin dəyişməsi, həmçinin göstərilən dəyişikliyi daha əhəmiyyətli təsir edən gəlir və xərclərin elementləri müəyyən edilir.

Sair gəlirlərin və xərclərin strukturunun təhlili nəticəsində müəssisədə maliyyə vəziyyəti haqqında qabaqcadan bəzi nəticələri çıxarmaq olar. Məsələn, sair gəlirlərin tərkibində alınmaya dair olan faizlərin yüksək səviyyəsi və müsbət dinamikası müəssisədə nisbi artıq pul vəsaitlərinin olmasını göstərir, bu da digər müəssisələrin qiymətli kağızları, bank depozitləri və verilən borclardan onların uzaqlaşmasına imkan verir. Əksinə, sair xərclərin tərkibində ödənişə dair faizlərin yüksək səviyyəsi və müsbət dinamikası müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində borc vəsaitlərinin əhəmiyyətli rolu ilə əlaqədar ola bilər.

Material qiymətlilərin, əsas vəsaitlərin satışından zərərin yaranma səbəbi qayda üzrə onların keyfiyyətinin aşağı olması, uzunmüddət istehlak olunması və diqqətsiz saxlanmasıdır.

Cədv. 4.1 və 4.2 məlumatlarından görünür ki, hesabat ilində keçən il ilə müqayisədə sair gəlirlər 2759 min man. artırılmışdır. Bu zaman alınası faizlər 389 min man. azalmış, digər gəlirlər isə 2240 min man. artmışdır. Eyni zamanda sair xərclərin artımı olmuşdur – o cümlədən ödənişə dair faizlər – 1931 min man. digər sair xərclər isə 8203 min man. olmuşdur. Beləliklə, təhlil aparılan müəssisənin cari, investisiya və maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqədar sair əməliyyatlar üzrə zərər alınmışdır. Bundan əlavə keçən ildə sair xərclərin 36,9 %-ni sair gəlirlər, hesabat ilində isə - 25,7 %-ni sair gəlirlər təşkil etmişdir. Bu o deməkdir ki, istehsal və satış prosesi ilə əlaqəsi olmayan sair əməliyyatlar müəssisənin xalis mənfəətini azaldan təsadüfi xarakter daşıyır, müəssisəyə zərər gətirmişdir. Alınan nəticələr müəssisədə yaranmış vəziyyətin aydınlaşdırılması zəruriliyini şərtləndirir.

Müasir şəraitdə özünün kontragenti ilə qarşılıqlı əlaqəsinin yaradılmasında kommersiya təşkilatlarının müstəqilliyini əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi, sair gəlirlər və xərclərin digər qrupuna daxil olan təsərrüfat müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə cərimələr, peniyalar, dəbbələmələr, hesabat ilində aşkar edilən, keçən ilin mənfəəti (zərəri), iddia müddəti keçmiş debitor və kreditor borcları müəssisə fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsinin formalaşdırılmasına təsirin artmasına gətirib çıxarır. Müəyyən dərəcədə belə müqayisə marketinq, maliyyə, müəssisədə mühasibat xidməti, ödəniş intizamı, debitorlar tərəfdən təsərrüfat müqavilə şərtlərinə riayət edilməsi işlərinin təşkilini və müəssisənin özünün aktivlərin və öhdəliklərin vəziyyəti və saxlanmasına nəzarət səviyyəsi haqqında fikir söyləməyə imkan verir.

Sair gəlirlər və xərclərin üçüncü qrupunun təhlilinin sxemi təsərrüfat fəaliyyətinin fəvqəladə vəziyyətinin əmələ gəlməsi ilə əlaqədardır və dünya praktikasında qeyri-adi iş adlanır, bütün qalan sair gəlirlər və xərclərin tədqiqi zamanı istifadə olunur.

4.5. Adi fəaliyyət növünün rentabelliyyənin təhlili

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın analitik imkanları müəssisənin adi fəaliyyət növünün rentabelliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir.

Rentabellik göstəricisini hesablamaq üçün, qayda üzrə satışdan olan mənfəətdən istifadə olunur. Lakin ayrı-ayrı hallarda, məsələn, ayrı-ayrı əməliyyat seqmentlərinin (fəaliyyət növlərinin) rentabelliyyətini qiymətləndirən zaman, ümumi mənfəətdən (sət. 029) istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Adi fəaliyyət növünün rentabelliyyətini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilər hesablanır və dinamikada təhlil edilir:

- 1) Satışın rentabelliyyəti (R_{sg}) – malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından alınan gəlirin hər manatından alınan mənfəətin həcmi əks etdirir:

$$R_{sg} = \frac{SG_m}{SG};$$

burada SG_m – malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından mənfəət (sət. 050);

- 2) Adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin rentabelliyyəti (R_{md}) – məhsulların, iş və xidmətlərin istehsalı və satışına çəkilən xərclərin hər manatı ilə müəssisənin nə qədər mənfəət alınmasını, qiymətləndirməyə imkan verir:

$$R_{md} = \frac{S_m}{MD};$$

burada MD – adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin ümumi məbləği (satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin tam maya dəyəri) (sət.020, 030, və 040 məbləğləri);

- 3) istehsal xərclərinin rentabelliyyəti (R_{mdi}) – məhsul, iş, xidmət istehsalı ilə əlaqədar, xərclərin hər manatından olan mənfəətin həcmi xarakterizə edir:

$$R_{mdi} = \frac{S_m}{MD_i};$$

burada MD_i – satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri hansı ki, istehsal və onun təşkili ilə əlaqədar

xərclər daxil edilir (sət. 020);

4) İdarəetmə xərclərinin rentabelliği (R_{ix}) – idarəetmə xərclərinin hər manatı ilə alınan, mənfəətin həcmi göstərir;

$$R_{ix} = \frac{S_m}{IX};$$

5) Kommersiya xərclərinin rentabelliği (R_{kx}) – kommersiya xərclərinin hər manatı ilə alınan mənfəətin həcmi qiymətləndirməyə imkan verir:

$$R_{kx} = \frac{S_m}{KX};$$

Əgər müəssisə Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda satışdan gəliri və satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyərini açıq şəkildə (ayrı-ayrı fəaliyyət növü (segmenti) nöqtəyi-nəzərindən) açıqlayırsa, düstur üzrə hər bir segmentin rentabelliğini (R_{seqm}) hesablamaq olar

$$R_{seqm} = \frac{M_{\text{ümü}}^{seqm}}{SG^{seqm}} = \frac{SG^{seqm} - MD^{seqm}}{SG^{seqm}}$$

Burada $M_{\text{ümü}}^{seqm}$ - müəssisənin segment əməliyyat fəaliyyətinin ümumi mənfəəti;

SG^{seqm} - müəssisə fəaliyyətində segment fəaliyyətinin satışından gəliri;

MD^{seqm} - müəssisə fəaliyyətində segment əməliyyatı üzrə satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri.

Cədv. 4.6 köməyi ilə adi fəaliyyət növünün rentabellik göstəricilərinin dinamikasını təhlil edək.

Cədvəl 4.6

Müəssisənin adi fəaliyyət növünün rentabellik göstəricilərinin dinamikası

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+,-)
Təhlil üçün ilkin məlumatlar			
1.malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir (xalis) min man.	320568	481114	+160546
2.Satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri, min man.	237035	365203	+128168
3.Kommersiya xərclər, min man.	33494	49410	+15916
4.İdarəetmə xərcləri, min man.	14987	20900	+5913
5.Satılan malların, məhsullar, iş , xidmətlərin tam maya dəyəri, min man.	285516	435513	+149997
6.Satışdan mənfəət, min man.	35052	45601	+10549
Adi fəaliyyətin rentabellik göstəriciləri			
7.Satışın rentabelliği, %-lə	10,93	9,48	-1,45
8.Adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin rentabelliği (məhsul istehsalına və satışına məsrəflər),)%-lə (sət. 6 : sət. 5	12,28	10,48	-1,8
9.İstehsal xərclərinin rentabelliği,%-lə (sət. 6 : sət. 2)	14,79	12,49	-2,3
10.Kommersiya xərclərinin rentabelliği, %-lə (sət. 6 : sət. 3)	104,65	92,29	-12,36
11.İdarəetmə xərclərinin rentabelliği, %-lə (sət. 6 : sət. 4)	233,88	218,19	-15,69

Alınan nəticələr keçən il ilə müqayisədə adi fəaliyyətin rentabelliği aşağı düşmüşdür. Xüsusilə, satışın rentabelliği 10,93 %-dən 9,48 %-ə, məhsul istehsalı və satışına olan məsrəflərin rentabelliği 12,28 %-dən 10,48 %-ə enmişdir. Oxşar vəziyyət, adi fəaliyyətin digər sahələrində də (istehsal, kommersiyavə və idarəetmə xərclərinin rentabelliği) vardır. Satışın və məsrəflərin rentabellik göstəricilərinin qiymətinin yüksək olmaması sahə xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

Əgər müəssisə işin yekunlarına görə satışdan mənfəət deyil zərər alırsa, onda adi fəaliyyət növünün zərərsizlik göstəricisini (gəlir yaxud xərcin bir manatına düşən zərərin) hesablamaq və qiymətləndirmək lazımdır.

Təhlilin gedişində adi fəaliyyət növünün rentabelliyyəinə ayrı-ayrı amillərin təsirini aşkar etmək lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı amil modellərində istifadə olunur:

$$R_{md} = \frac{S_m}{SG} = \frac{S_m}{SG} : \frac{MD}{SG} = R_s : Z,$$

burada Z - satılan məhsulların bir manatına düşən məsrəflər, man.

Adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin rentabelliyyəninə amilli təhlilini aparmaq üçün cədv. 4.7 məlumatlarından istifadə edirik.

Cədvəl 4.7

Müəssisənin adi fəaliyyət növünün rentabelliyyəninə amilli təhlili üçün ilkin məlumatlar

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma, (+,-)
1.Mallar, məhsullar, iş və xidmətlərin satışından gəlir (xalis), min man	320568	481114	+160546
2.Satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin tam maya dəyəri, min man.	285513	435513	+149997
3.Satışdan mənfəət, min man.	35052	45601	+10549
4.Satışın rentabelliyyəsi, %-lə	10,93	9,48	-1,45
5. Məhsul istehsalı və satışına olan məsrəflərin rentabelliyyəsi, %-lə	12,28	10,48	-1,8
6.Satılan məhsulların (iş, xidmətlərin) 1 manatına düşən məsrəflər, qəp. (sət. 2 : sət. 1)	89,07	90,52	-11,45

Tədqiq olunan göstəriciyə amillərin təsirinin hesablanmasını inteqral üsulu yaxud zəncirvari yerdəyişmə üsulunda həyata keçirmək olar:

$$\Delta R_{\text{md}}(R_{\text{is}}) = \frac{R_{\text{is}1}}{Z_0} - \frac{R_{\text{is}0}}{Z_0} = \frac{12,28}{89,07} \times 100 - 12,28 = +1,51\%;$$

$$\Delta R_{\text{md}}(Z) = \frac{R_{\text{is}1}}{Z} - \frac{R_{\text{is}1}}{Z_0} = 10,48 - 13,79 = -3,31.$$

Beləliklə, satılan məhsulların məsrəftutumunun aşağı salınması və satışın rentabelliyyənin yüksəlməsi hesabına məsrələr rentabelli olmuşdur.

Təhlilin yekununda aşağıdakı amil modelindən istifadə edərək satışdan mənfəətin dəyişməsinə adi fəaliyyət növünün rentabelliyyənin təsirini hesablaaq lazımdır:

$$M_{\text{ümu}} = SG \times R_s$$

Mütləq fərqlər üsulunun köməyi ilə cədv. 4.7 məlumatlarından istifadə edərək aşağıdakı nəticəni alırıq:

$$\Delta M_{\text{ümu}}(SG) = \Delta SG \times R_{s0} = +160546 \times 0,1093 = +17548 \text{ (min man.)};$$

$$\Delta M_{\text{ümu}}(R_s) = \Delta R_s \times SG_1 = -0,1045 \times 481114 = -50276 \text{ (min man.)}$$

Yerinə yetirilmiş hesablamalardan görünür ki, satışdan mənfəətin artmasının (17548 min man.) əsas səbəbi satışdan gəlirin artmasıdır. Rentabelliyyənin təsiri az əhəmiyyətli olmuş – onun 1,45 % azalması 50276 min man. mənfəətin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Vəziyyətin müəssisədə yaranması “Kür” müəssisəsi üçün xarakterikdir, belə ki, müəssisədə fəaliyyət möhkəm rəqabət şəraitində həyata keçirilir. Lakin qiymətin yüksəlməsinə yalnız bu amil təsir etmir. Eyni zamanda qiymətlərin inzibati hakimiyyət orqanları tərəfindən tənzimlənməsi zəruriliyi əmələ gəlir.

Bütünlükdə satışın rentabelliyyəinə təsir göstərən əsas amillər aşağıdakılardır:

- məhsulların strukturu;
- satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin qiymətləri;
- məhsulların, iş, xidmətlərin istehsalı və satışına çəkilən xərclərin səviyyəsi;
- istehsal və maliyyə resurslarının istifadəsinin effektivliyi;
- məhsulların keyfiyyəti;
- istehsal və satışla idarəetmə və təşkil etmə səviyyəsi;
- müəssisələrin sahə xüsusiyyətləri və xüsusi funksiya şəraiti (ölkədə iqtisadi vəziyyət, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı, enerji və digər resursların qiymətləri, onların region təminatı və i.a.).

Yoxlama sualları

1. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın məzmunu və onun analitik imkanlarını açıqlayın.
2. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda əks etdirilən, gəlirlərin və xərclərin və xərclərin tərkibi və məzmununu xarakterizə edin.
3. Müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti nəticələrinin mühüm göstəricilərin formalaşma qayasını açıqlayın.
4. Vergitutulanadək mənfəətin, satışdan mənfəətin və xalis mənfəətin dəyişməsinə təsir göstərən , amilləri sadalayın.
5. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın məlumatları üzrə müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin dinamikası və strukturunun təhlili prosedurlarını açıqlayın.
6. Satışdan mənfəətin amilli təhlilin metodikasının məzmununu xarakterizə edin.
7. Müəssisənin gəlirləri və xərclərinin təhlilinin xüsusiyyətlərini sadalayın.

8. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın məlumatları üzrə marjinalın gəlirin, rentabellik astansı və maliyyə möhkəmlik ehtiyatlarının hesablama metodikasını açıqlayın.
9. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın məlumatları üzrə hesablanmış, rentabellik göstəricilərini xarakterizə edin.
10. Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin ehtiyatları və optimallaşması yollarını göstərin.

V FƏSİL

KAPİTALIN DƏYİŞMƏSİ HAQQINDA HESABATIN TƏHLİLİ

5.1. Müəssisələrin xüsusi kapitalının tərkibi və strukturunun təhlili

Xüsusi kapitalın , eyni zamanda müəssisədə yaradılan ehtiyatların strukturu və hərəkəti haqqında informasiya kapitalının dəyişməsi haqqında hesabatda olur.

Çoxmənalı “kapital” termini ilə əlaqədar, bir sıra problem mühasibat hesabatında 3 N-ii formanın təhlili zamanı əmələ gəlir. Dərk edilmənin dəqiqləşdirilməsində əsas mürəkkəblik xarakterizə olunan kapital və onun təşkil edənlərdən ibarətdir. Hər şeydən əvvəl müəssisələrin aktivlərinin formalaşma mənbələri şəklində çıxış edən məcmu kapitalı müəyyən etmək lazımdır Kapital mühasibat uçotunun əsaslı bərabərliyində aşağıdakı kimi başa düşülməlidir:

$$\text{Aktivlər} = \text{Məcmu kapital}$$

Bu bərabərlik xüsusi ədəbiyyatda çox hallarda aşağıdakı variant kimi istifadə olunur:

$$\text{Aktivlər} = \text{Kapital}$$

yəni “kapital” termini geniş mənada əmlakın formalaşma mənbələrinin məcmu şəklində daxil olan xüsusi və borc kapitalı izah edir.

“Kapital” termini həmin vaxtda yalnız xüsusi kapitalı ifadə oluna bilər, borc kapital isə öhdəlik kimi müəyyən edilir. Bu halda əsaslı bərabərlik bu şəkli alır

$$\text{Aktivlər} = \text{Kapital} + \text{öhdəliklər}$$

BMHS uyğun kapitalı təyin etdikdə belə yanaşma tətbiq edilir: “Kapital” termini “şirkəyin xalis aktivlərini yaxud xüsusi vəsaitlərini” ifadə edir. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı

şəraitində mühasibat uçotunun konsepsiyasında qeyd edilir ki, kapital mülkiyyətçi tərəfindən vəsaitin qoyulmasını və təşkilatın bütün fəaliyyəti dövründə əldə etdiyi mənfəəti özündə əks etdirir. Məhz buna görə xüsusi vəsaitlərin mənbələrinin dəyişməsinə əks etdirən 3 N-li forma, **kapitalın** dəyişməsi haqqında hesabat adlanır.

Bununla yanaşı maliyyə təhlilində əsaslandırılmış aşağıdakı vəziyyətlərə birinci yanaşma üstünlük təşkil edir:

1) kapital (məcmu kapital) – müəssisənin aktivlərinə qoyulmuş, ümumi vəsait məbləğidir;

2) nədən asılı olaraq, o hansı vəsait hesabına formalaşır – xüsusi yaxud borc vəsaitləri, kapitalın tərkibində müvafiq olaraq xüsusi və borc kapital müəyyən edilir.

Xüsusi kapital aşağıdakı **əsas funksiyaları** yerinə yetirir

- operativ – fəaliyyətin fasiləsizliyinin saxlanması. Bunun üçün əsas şərt qanunvericilikdə müəyyən olunmuş minimum həcmdən az olmayaraq nizamnamə kapitalının yaradılması və saxlanmasıdır;
- saxlanma – xərcin ödənilməsi və kreditorların (maraqları) kapitalın saxlanması təmin edilməsi. Müəssisənin nizamnamə kapitalı - qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydalara uyğun olaraq qeydiyyatda alınmış təsis sənədlərində müəyyən edilmiş müəssisənin kapitalının miqdarıdır. Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalı bütün təyin olunmuş səhmlərin müvafiq nominal dəyərinin cəminə bərabərdir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin tələblərinə əsasən, müəssisənin nizamnamə kapitalı bu müəssisə qeydiyyatda alınana qədər yam buraxılmalı və ödənilməlidir. Şirkətin kapitalının tərkib hissəsi - səhmdarlardan əldə olunan kapital;

daxili mənbələrdən alınan kapital – bölüşdürülməmiş mənfəət yığımından ibarətdir.

Qazanılmış kapital - müəssisənin mövcud olduğu bütün dövrlər ərzində hesabat tarixinə yığılmış aşağıdakılar hesab olunur;

- müvafiq Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının müddəalarına uyğun olaraq kapitalda birbaşa tanınan sair gəlirlərdən kapitalda birbaşa tanınan sair xərclər çıxıldıqdan sonra qalan məbləğ;

- müəssisənin xalis mənfəətindən dividendlər və digər bölüşdürülmələr çıxıldıqdan sonra qalan məbləğ.

Bundan başqa kreditorların marağının müdafiəsi (qorunması) üçün kapital ehtiyatları yaradılır. Onun əsas təyinatı – iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi halında kreditorların riskini azaltmaq və mümkün olan zərərləri örtməkdir.

- bölüşdürücü – alınan xalis mənfəətin bölüşdürülməsində iştirakla əlaqədar;
- tənzimləyici – müəssisənin idarə edilməsində ayrı-ayrı subyektlərin iştirak etməsini ifadə edir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2006-cı il 18 aprel tarixli I-38 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş “Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat üzrə” 2 N-li “Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarında əhəmiyyətli dəyişikliklər edilmişdir. Bu dəyişikliklər üzrə 2 N-li standartın məqsədi müəssisələr tərəfindən kapitalda dəyişikliklərin tanınmasının qiymətləndirilməsinin və təqdimatın ardıcıl və şəffaf qaydada təmin edilməsidir.

Standarta görə Mühasibat balansında və kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatda aşağıdakı komponentlər təqdim edilməlidir:

- ödənilmiş nizamnamə kapitalı;
- emissiya gəliri;
- geri alınmış kapital (səhmlər);
- kapital ehtiyatları;
- bölüşdürülməmiş mənfəət.

Müəssisə hesabat dövrü ərzində kapitalda dəyişikliklərin həcmi və səbəbləri haqqında informasiyanı əks etdirən Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatı təqdim etməlidir.

Kapitalın komponentləri, bu standartda göstərildiyi kimi, ayrıca maddələrlə maliyyə hesabatlarında təqdim edilməlidirlər. Mühasibat balansındakı və Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatdakı kapital maddələrinin təsnifatı istifadəçiyə müəssisənin kapital ehtiyatlarının, kapitalın tərkibinin və quruluşunun, eləcə də, kapitalın ayrı-ayrı komponentlərinin bölüşdürülməsi üzrə məhdudiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə imkan verməlidir.

Hesabat dövrü ərzində müəssisənin kapitalında baş verən aşağıdakı dəyişikliklər haqqında məlumat Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabata daxil edilməlidir:

- a) hesabat dövründə xalis mənfəət və ya zərər;
- b) ayrı-ayrı maddələr üzrə və ümumi məbləğ şəklində kapitalda birbaşa uçota alınmış gəlirlər və xərclər;
- c) əsas cəmiyyətin və azlıq təşkil edən mülkiyyətçilərin payları ayrı-ayrı göstərilməklə, hesabat dövrü üzrə ümumi gəlirlər və xərclər ((a) və (b) bəndlərində əks olunmuş məbləğlərin cəmi);

ç) müvafiq Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun olaraq, keçmiş illərin bölüşdürülməmiş mənfəətinin ilin əvvəlinə olan qalıqlarına düzəlişlər kimi qeydə alınan uçot siyasətində

dəyişikliklərin və əhəmiyyətli səhvlər üzrə düzəlişlərin ümumi məbləği:

d) aşağıdakı məlumatlar Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatda bilavasitə və ya ona aid qeydlərdə açıqlanmalıdır:

- mülkiyyətçilər tərəfindən kapitala pay qoyuluşu və mülkiyyətçilər arasında kapitalın bölüşdürülməsi üzrə əməliyyatlar;

- hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna bölüşdürülməmiş mənfəətin qalıqları və hesabat dövrü ərzində bu maddə üzrə dəyişikliklər;

- hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna ödənilmiş kapitalın hər bir tərkib hissəsinin (ayrılıqda səhmlərin sinifləri üzrə) və hər bir kapital ehtiyatının qalığının uyğunlaşdırılması və hesabat dövrü ərzində bu maddələrdəki dəyişikliklər.

Keçən ilin dekabrın 31-nə xüsusi kapitalın Son qalığının düzəlişi hesabat ilinin şərtlərinə uyğun hesabat ilinin yanvarın 1-nə giriş qalığının həcmi müəyyən etməyə imkan verir, yəni üfüqi təhlilin aparılması zamanı mühüm olan müxtəlif dövrlər (keçən və hesabat ili) ərzində müqayisəli məlumatların şərti təmin edilir.

Xüsusi kapitalın tərkibi və strukturunun təhlili prosesində onun ayrı-ayrı elementlərinin – nizamnamə kapitalının, əlavə kapitalın, ehtiyat kapitalı və bölüşdürülməmiş mənfəətin xüsusi çəkisini hesablamaq lazımdır. Belə hesablamanı hesabat ilinin yanvarın 1 və dekabrın 31-nə, keçən ilin yanvarın 1-nə olan vəziyyət üzrə aparmaq lazımdır.

Bütünlükdə xüsusi kapitalın strukturunu aşağıdakı şəkildə təqdim etmək olar (şək. 5.1).

İnvestisiyaya qoyulmuş kapital	}	Yerləşdirilmiş kapital
Toplanılmış kapital		
Yenidənqiymətləndirmənin nəticələri	}	Potensiallı kapital
Gələcək dövrün gəlirləri		
Qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar	}	Müvəqqəti (dəyişkən) təşkil edilən

Şək.5.1.. Xüsusi kapitalın strukturu

Yerləşdirilən (olan) kapital aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

1) investisiyaya qoyulmuş kapital – mülkiyyətçilər tərəfindən qoyulmuş kapital və daxil edilir:

- nizamnamə kapitalı (səhmdarlar cəmiyyəti üçün – sadə (adi) və imtiyazlı səhmlərin dəyər məbləği; məhdud məsuliyyətli cəmiyyət üçün – onun iştirakçılarının qoyduğu qoyuluşun dəyəri;

-emissiya gəliri şəklində əlavə kapitalın hissəsi;

2) toplanılmış kapital – xalis mənfəət hesabına formalaşmış kapital Ona aid edilir:

- ehtiyat kapitalı;

- hesabat ilinin və keçən ilin bölüşdürülməmiş mənfəəti;

3) müəssisənin aktivlərin dəyərinin dəyişməsinə gətirən, əsas vəsaitlərin yenidənqiymətləndirilməsinin nəticələri. Onlar əlavə kapitalın tərkib hissəsi kimi əks etdirilir.

Gələcək dövrün gəlirləri potensialı kapitalı özündə əks etdirir, belə ki, gəlirlər tanındıqdan sonra yerləşdirilən xüsusi kapitalın tərkibinə onun daxil edilməsi aparılır və onlar müvafiq dövrdə maliyyə nəticələrinin tərkibində əks etdirilir.

Qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar müvəqqəti təşkil edilən xüsusi kapitalı yaradır, belə ki, ilin əvvəlində formalaşır və ilin sonuna praktiki olaraq tam sərf edilir.

Xüsusi kapitalın ən mühüm elementi yerləşdirilən kapitaldır, onun tərkibində isə - investisiyaya qoyulmuş və toplanılmış kapitaldır. Bu iki növ kapital dinamikası və münasibətə görə müəssisə fəaliyyətinin işgüzar aktivliyini və effektivliyini qiymətləndirir. Toplanmış kapitalın xüsusi çəkisinin artmasına dair meylilik aktivlərə qoyulan, vəsait artırılmasında müəssisə qabiliyyətini və onun maliyyə sabitliyini real artımını xarakterizə edir.

Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatın məlumatları üzrə “Avanqard” MMC-də yaradılmış yerləşdirilmiş kapitalın, onun əsas elementlərinin xüsusi çəkisini hesablamaq olar (cədv. 5.1).

Cədvəl 5.1

Hesabat dövrü ərzində xüsusi kapitalın təşkili, strukturu və dinamikasının təhlili

Göstəricilər	Keçən ilin dekabrın 31-nə		Hesabat ilinin dekabrın 31-nə		Kənarlaşma		Artım tempi, %-lə
	min man.	yekuna görə %-lə	Min man.	Yekuna görə %-lə	min man.	punkt-lar	
Nizamnamə kapitalı	48	0,05	48	0,04	-	-0,01	100
Əlavə kapital	65823	71,13	66173	55,83	+350	-15,3	100,53
Ehtiyat kapitalı	1525	1,65	2095	1,77	+570	+0,12	137,38
Bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərər)	25146	27,17	50205	42,36	+25039	+15,19	199,65
Yekunu	92542	100,0	118521	100,0	+25979	-	128,07

Cədvəl 5.1 məlumatlarından görünür ki, hesabat ili ərzində xüsusi kapital 28,07 % yaxud 25979 min man. artmışdır. Onun artmasının əsas amili bölüşdürülməmiş mənfəətin təxminən iki dəfə, yaxud 25059 min man., ehtiyat kapitalının 37,38 %, yaxud 570 min man., eyni zamanda əlavə kapitalın 0,53 %, yaxud 350 min man. artması olmuşdur. Xüsusi kapitalın elementlərinin

yaranmış dinamikası onun strukturunda dəyişikliyə səbəb olmuşdur. Məsələn, keçən ilin 31 dekabrına ən yüksək xüsusi çəki (71,13 %) əlavə kapital təşkil edir, ancaq növbəti ilin sonuna, onun mütləq həcmnin artmasına baxmayaraq, o 55,83 %-ə enmişdir. Həmin vaxtda bölüşdürülməmiş mənfəətin xüsusi çəkisinin 27,17 %-dən 42,36 %-ə qədər xeyli artımı olmuşdur. Dəyişikliyin aşkar edilməsi xüsusi kapitalın strukturunda toplanılmış kapitalın artmasını və “Avanqard” MMC-nin fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəlməsini təsdiq edir. Növbəti mərhələdə müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin dəyişilmə səbəblərini aydınlaşdırmaq lazımdır.

5.2. Xüsusi kapitalın hərəkətinin təhlili

Mühasibat hesabatının 3 N-li formasında xüsusi kapitalın dəyişilmə amilləri – onun ayrı-ayrı elementlərinin tamamlanma mənbələri və onların istifadə istiqamətləri açıqlanır

Xüsusilə **nizamnamə kapitalının** həcminə təsir edə bilər:

-əlavə səhm buraxılışı (+) yaxud onların miqdarının azalması (-);

-səhmin nominal dəyərinin artması (+) yaxud azalması (-);

-müəssisənin yenidən təşkili (\pm).

Nəticədə **əlavə kapitalın** həcmi dəyişə bilər:

-xarici valyutanın yenidən hesablanması (\pm);

-emissiya gəlirinin alınması (+);

-onun bir hissəsinin nizamnamə kapitalının artırılmasına yönəldilməsi (-);

-il ərzində müəssisə işlərinin nəticələri üzrə aşkar olunan zərərin ödənilməsi (-)

Ehtiyat kapitalı xalis mənfəətdən ayırmalar hesabına arta bilər və il ərzində işlərin nəticələri üzrə aşkar edilən, zərərin ödənilməsi nəticəsində azala bilər.

Bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərərin) həcmi asılıdır:

- hesabat ilinin maliyyə nəticəsindən (+);
- ödənilməmiş dividendlərin həcmindən (-);
- ehtiyat fonduna ayırmalardan (-);
- müəssisənin yenidən təşkilinin nəticəsindən (+).

Bundan başqa əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində əlavə kapitalla (keçən ilin dekabrın 31-nə son qalığı) düzəliş edilir. Həmçinin əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində bölüşdürülməmiş mənfəətə və həmçinin uçot siyasətinin dəyişilməsinə düzəliş edilir.

Xüsusi kapitalın hərəkətinin təhlili prosesində ilin sonuna bütün təşkil edənlərin, onun ilin əvvəlinə müqayisə üzrə onun həcmının dəyişməsinə aşkar etmək lazımdır. Bunun üçün göstəricinin mütləq dəyişməsi və artım tempi hesablanır. Xüsusi kapitalın hansı elementlər üzrə ən yüksək artım yaxud azalma ilə müşayiət olunması aydınlaşdırılır, kapitalın dəyişmə səbəbləri müəyyən edilir.

Nizamnamə kapitalının və onun dəyişmə amillərinin dinamikasının təhlili üçün cədv. 5.2-nin məlumatlarından istifadə edirik.

Cədvəl 5.2

**Nizamnamə kapitalının və onun dəyişməsi
amilinin təhlili, min man.**

Göstəricinin adı	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+,-)	Artım tempi, %-lə
İlin əvvəlinə kapitalın həcmi				

Kapitalın artımı – cəmi	-	-	-	-
O cümlədən:				
səhmin əlavə buraxılışı hesabına	-	-	-	-
səhmin nominal dəyərinin artması hesabına	-	-	-	-
hüquqi şəxsin yenidən təşkili hesabına	-	-	-	-
Kapitalın azalması – cəmi				
O cümlədən				
səhmin nominalının azalması hesabına	-	-	-	-
səhmin miqdarının azalması hesabına	-	-	-	-
hüquqi şəxslərin yenidən təşkili hesabına	-	-	-	-
İlin sonuna kapitalın həcmi	-	-	-	-

Cədv. 5.2 məlumatlarından görünür ki, keçən və hesabat ilində nizamnamə kapitalının dəyişikliyi olmamışdır. Bu o faktı təsdiq edir ki, xüsusi kapitalın ən stabil təşkil edəni nizamnamə kapitalıdır.

Əlavə kapitalın təhlili cədv. 5.3-də verilmişdir.

Cədvəl 5.3

Əlavə kapitalın dəyişməsinin təhlili, min man.

Göstəricinin adı	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+, -)	Artım tempi, %-lə
Yuxarıda göstərilənlərin təhlil olunan ilə, ilin sonuna həcmi	63195	64950	+1755	102,78
Əsas vəsait obyektlərinin yenidən qiymətləndirilməsinin nəticəsi	2628	1223	-1405	46,54
İlin əvvəlinə kapitalın həcmi	65823	66173	+350	128,07
Xarici valyutanın yenidən hesablanması nəticəsi	-	-	-	-
İlin sonuna kapitalın həcmi	65823	66173	+350	128,07

Cədv. 5.3 məlumatları keçən və hesabat ilində əlavə kapitalın artmasını müşahidə etməyə imkan verir. Əsas səbəb

hər il aparılan əsas vəsait obyektlərinin yenidən qiymətləndirilməsi olmuşdur, nəticədə əlavə kapital keçən ildə 2628 min man., hesabat ilində isə 1223 min man. artmışdır. Həmin artım xüsusi kapitalın ən iri elementi kimi çıxış edən, əlavə kapitalın keçən dövr ərzində mütləq toplanılmış həcmə olan münasibətə görə əhəmiyyətli deyildir.

Ehtiyat kapitalının dəyişməsi amilləri haqqında informasiya cədvəl 5.4-də verilmişdir.

Cədvəl 5.4

Ehtiyat kapitalının həcmində dəyişməsinin təhlili, min man.

Göstəricilərin adı	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+, -)	Artım tempi, %-lə
Yuxarıda göstərilənlərin təhlil olunan ilə, ilin sonuna həcmi	1200	1525	+325	127,08
İlin əvvəlinə kapitalın həcmi	1200	1525	+325	127,08
Ehtiyat fonduna ayırmalar	325	309	-16	95,08
İlin sonuna kapitalın həcmi	1525	1834	+309	120,26

Cədvəl 5.4 məlumatlarından görünür ki, keçən və hesabat ilində səhmdarların qərarı xalis mənfəətin hesabına müvafiq olaraq 325 və 309 min man. ehtiyat kapitalının tamamlanması həyata keçirilmişdir. Nəticədə bu illər ərzində onun həcmi müvafiq olaraq 27,05 və 20,26 % artmışdır. Bu zaman xalis mənfəətin həcmi 20826 min man. 25948 min man. qədər olmasına baxmayaraq yaxud 24,9 % artmasına baxmayaraq hesabat ilində keçən ilə nisbətən xalis mənfəətdən ehtiyat kapitalına ayırmalar az olmuşdur. Bu o deməkdir ki, səhmdarlar xalis mənfəətdən ayırmaları investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün toplamışlar.

Alınan nəticələrin təsdiqi üçün cədv. 5.5 məlumatlarının köməyi ilə bölüşdürülməmiş mənfəətin (örtülməmiş zərərin) dinamikasını təhlil edək.

Cədvəl 5.5

Bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərərin) həcmnin dəyişməsinin təhlili, min man.

Göstəricilərin adı	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+, -)	Artım tempi, %-lə
Yuxarıda göstərilənlərin təhlil olunan ilə, ilin sonuna bölüşdürülməmiş mənfəətin (örtülməmiş zərərin) həcmi	-	-	-	-
Uçot siyasətində dəyişiklik	-	-	-	-
Əsas vəsait obyektlərinin yenidən qiymətləndirilməsinin nəticəsi	-	-	-	-
İlin əvvəlinə bölüşdürülməmiş mənfəətin (örtülməmiş zərərin) həcmi	211	24448	+24237	116 dəfə
Xalis mənfəət	24610	25101	+491	102
Dividendlər	-	(347)	+(347)	100
Xalis mənfəətdən faizlə dividendin həcmi, %-lə	6,5	5,5	-1,0	X
Ehtiyat fonduna ayırmalar	(325)	(309)	-16	95,08
Xalis mənfəətdən faizlə ehtiyat kapitalına ayırmaların həcmi	2,0	1,4	-0,6	X
Hüquqi şəxslərin yenidən təşkili hesabına azalması	-	-	-	-
İlin sonuna kapitalın həcmi	25146	50205	+25059	199,65

Cədv. 5.5 məlumatları nəticə çıxarmağa imkan verir ki, son iki il ərzində müəssisənin alınan müsbət son fəaliyyətinin nəticəsi hesabına bölüşdürülməmiş mənfəət xeyli artmışdır. Xüsusilə keçən ilə nisbətən hesabat ilində 24377 min man. artmışdır. Xalis mənfəətin az bir hissəsi dividend və ehtiyat kapitalının ödənişinə yönəldilmişdir. Hesablanmış dividendlərin

həcmi keçən ildə 6,5 %, hesabat ilində 5,5 %, ehtiyat kapitalına ayırmalar müvafiq olaraq – 2,0 və 1,4 % təşkil etmişdir. Səhmdarlar keçən ilə nisbətən hesabat ilində xalis mənfəətdən müəssisə kapitalının artması (93,5 %-dən 94,5 %-ə qədər) o cümlədən dövriyyədən kənar aktivlərə qoyuluşun yüksəlməsi haqqında qərar qəbul etmişdir.

Xüsusi kapitalın dinamikasının qiymətləndirilməsinin sadə prosedurları ilə yanaşı və onun ayrı-ayrı elementləri yuxarıda nəzərdən keçirilmiş, həmçinin kapitalın hərəkəti göstəricilərini hesablamaq lazımdır:

1) Xüsusi kapitalın daxil olma əmsalı (Θ_{xkdax})- hesabat dövrünün sonuna olan xüsusi kapitalın (XK) hansı hissəsi yenidən daxil olan vəsaitləri təşkil etməsini göstərir:

$$\Theta_{\text{xkdax}} = \frac{XK \text{ daxil olmuş}}{XK \text{ dövrün sonuna}};$$

2) Xüsusi kapitalın istifadə əmsalı ($\Theta_{\text{xk ist}}$) – xüsusi kapitalın hansı hissəsi, bununla hesabat dövründə müəssisə fəaliyyətə başlamış, təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti prosesində istifadə olunmuşdur:

$$\Theta_{\text{xk ist}} = \frac{XK \text{ istifadə olunan}}{XK \text{ dövrü əvvəlinə}}.$$

Bu əmsallar xüsusi kapitalın ümumi həcmi və onu təşkil edən elementlər üzrə (cədv. 5.6) hesablanır. Əgər daxil olma əmsalı istifadə olunma əmsalından çoxdursa bu o deməkdir ki, müəssisədə xüsusi kapitalın artması prosesi gedir və əksinə

Cədvəl 5.6

Xüsusi kapitalın hərəkətinin təhlili

Göstəricilərin adı	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+, -)	Artım tempi, %-lə
İlin əvvəlinə xüsusi kapitalın həcmi, min man.	71435	92542	+21107	129,55
İlin sonuna xüsusi kapitalın həcmi, min man.	92542	118521	+25979	128,07
Daxil olmuş xüsusi kapital, min man.	21456	26300	+4844	122,58
Xüsusi kapitalın istifadə hissəsi, min man.	1421	1460	+39	102,74
Xüsusi kapitalın daxil olma əmsalı, (sət.3 : sət. 2)	0,232	0,222	-0,010	95,69
Xüsusi kapitalın istifadə olunma əmsalı (sət.4 : sət. 1)	0,020	0,016	-0,004	80

Cəd. 5.6-dan görünür ki, keçən ildə hesabat ilinə nisbətən xüsusi kapitalın daxil olma əmsalı onun istifadə əmsalını ötüb keçir. Göründüyü kimi müəssisənin kapitalının əsas tamamlanma mənbəyi onun xalis mənfəətidir.

5.3. Ehtiyatların strukturu və dinamikasının təhlili

Kapitalın dəyişməsi haqqında hesabatda iki il ərzində (keçən və hesabat) üç qrup ehtiyatlar izah edilir və əks etdirilir:

- 1) xalis mənfəət hesabına formalaşmış və müəssisələrin ehtiyat kapitalını əmələ gətirən, ehtiyatlar;
- 2) qiymət ehtiyatları;
- 3) qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar.

Bu ehtiyat növlərinin əsas fərqi ondan ibarətdir ki, onlar müxtəlif mənbələrdən formalaşır. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, birinci ehtiyat növü müəssisənin xalis mənfəəti hesabına, ikinci – maliyyə nəticələri hesabına (onlar sair xərclərin tərkibində əks etdirilir) yaradılır, qarşıdakı xərclər və ödənişlər üçün

ehtiyatların mənbələri isə adi fəaliyyət növü üzrə xərclərdir (məhsulların, işlərin, xidmətlərin maya dəyəri).

Birinci ehtiyat kapitalını əmələ gətirən, ehtiyatlar qrupuna daxil edilir:

- qanunvericiliyə müvafiq olaraq, yaradılmış ehtiyatlar. Belə ehtiyatları səhmdar cəmiyyəti və birgə müəssisələrin formalaşdırılması vacibdir. Ehtiyat kapitalı əsas etibarlı ilə mənfəətdən ayırmalar hesabına yaradılır. Fonda hər illik ayırmanın ölçüsü təsis sənədləri ilə müəyyən edilir. ehtiyat kapitalı minimum olaraq nizamnamə kapitalının 5 %-dən az olmayaraq yaradılmalıdır.

- müəssisələrin təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, təsis sənədlərinə müvafiq olaraq yaradılan ehtiyatlar, öz təbiətinə görə o sığorta kapitalının və təsərrüfat fəaliyyətindən mümkün olan xərclərin örtülməsi üçün yaradır. Onun yaradılması müəssisənin aramsız işləməsini, habelə üçüncü şəxsin marağının təminatı təmin edir. Onun vəsaitinin ciddi məqsədi istifadəsi ehtiyat kapitalı üçün xarakterikdir. Bu o deməkdir ki, onlar müəssisə ləğv edilənə kimi mülkiyyətçilər bölüşdürə bilməz.

Qiymət ehtiyatları (ikinci qrup) aktivin azalma məbləğini örtmək üçün formalaşır. Müəssisə aşağıdakı qiymət ehtiyatları yarada bilər:

- material qiymətlilərin dəyəri qiymətdən düşdükdə nə vaxt aktivlər xarab olduqda, mənəvi cəhətdən köhnəldikdə, onların bazar qiyməti azalmağa doğru meyl etdikdə bu aktivlər formalaşdırılır. Hər bir nomenklatur nömrəsi üzrə ehtiyat məbləği hesabat dövrünün sonuna cari bazar qiyməti ilə (mümkün olan satış qiyməti) material qiymətlilərin faktiki tədarük (əldə edilmə) maya dəyəri arasında olan fərq kimi müəyyən edilir və 731 N-li

“Sair əməliyyat xərcləri” hesabının 731-3 “Qiymətdən düşmə üzrə xərclər” subhesabında uçota alınır;

- qiymətli kağızlara qoyuluşlar qiymətdən düşdükdə. Əgər səhmin uçot qiyməti bazar qiymətindən yuxarı olduqda yaxud digər qiymətli kağız məbləğinə fərq yaranarsa bu halda həmin ehtiyatlar yaradılır. Onlar illik hesabatın tərtib edilmə tarixinə hər bir qiymətli kağız növü üzrə formalaşdırılır və eyni zamanda 225 N-li hesabda uçota alınır.

- şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar . Bu ehtiyatlar nəinki ilin sonunda, eyni zamanda debitor borclarının inventarizasiyasının nəticələri üzrə hər rübdə yaradılır. Ehtiyatın həcmi borclunun maliyyə vəziyyətindən (ödəməqabiliyyətindən) və tam yaxud qismən borcun ödəniş ehtimalının qiymətləndirilməsindən asılı olaraq hər bir şübhəli borc üzrə müəyyən edilir. Belə ehtiyatın uçotu 218 N-li “Şübhəli borclar üzrə düzəlişlər” hesabında aparılır.

İqtisadi təbiətinə görə qiymət ehtiyatları dəyişə bilər. Bəzi hallarda onlar (məsələn, şübhəli borcun həcmi şişirdilir) müəssisənin gizli mənfəətini özündə göstərə bilər.

Qiymət ehtiyatlarının digər ehtiyatlardan əsas fərqləri:

-qiymət ehtiyatları müəssisənin mənfəətinin (zərərinin) həcmindən asılı olmayaraq maliyyə nəticələri hesabına (onların formalaşması 731 N-li “Sair əməliyyat xərcləri” və 611 N-li “Sair əməliyyat gəlirləri” hesabı üzrə) formalaşır;

- ehtiyat aktivlərin real həcminə uyğundur. 631, 611, 225 və 218 N-li hesablarda əks etdirilən məbləğlər aktivlərin dəyərinin (ehtiyatların, debitor borclarının, maliyyə qoyuluşlarının) şişirdilməsini göstərir;

- ehtiyatların istifadəsi aktivlərin konkret elementlərinin azalmasını müşayiət edir. Yaradılmış qiymət ehtiyatları məbləği Balansın passivində ayrılıqda əks etdirilmir. Buna görə ehtiyatlar,

debitor borcları, maliyyə qoyuluşları haqqında məlumatlar yaradılan ehtiyat məbləği çıxılmaqla Balansda əks etdirilir;

- qiymət ehtiyatlarının həcmi və dinamikası yaradılan ehtiyat kapitalının ehtiyatdan fərqli olaraq özünü maliyyələşdirməyə dair müəssisə qabiliyyətini əls etdirmir;

Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyat (üçüncü qrup) hesabat ilinin xərclərinin aşağıdakı məqsədlərə bərabər silinməsi üçün yaradılır:

- əsas vəsaitlərin bahalı təmiri;
- müəssisə işçilərinin növbəti məzuniyyətinin ödənilməsinə;
- il ərzində işin yekunlarına görə və göstərdiyi xidmətə görə illik mükafatın ödənilməsinə);
- təminatlı təmir və təminatlı xidmət.

Bu məqsədlər üçün yaradılmış ehtiyatların qalığı yalnız o halda aşkar edilir ki, əgər müəssisə bu və ya digər ehtiyatları gələcək il üçün saxlanması qərarına gəlsə.

Ehtiyatların təhlili prosesində lazımdır:

1) ehtiyatların strukturu və onun dinamikasını qiymətləndirmək. Bunun üçün keçən və hesabat ilində ehtiyatların hər bir növünün onların ümumi həcmində xüsusi çəkisi hesablanır.

2) ehtiyatların dinamikasını təhlil etmək. Bu zaman başlanğıcla müqayisə üzrə keçən ilin və hesabat ilinin sonuna ehtiyatların dəyişməsi müəyyən edilir, həmçinin ehtiyatların daxil olması və istifadə olunması əmsalları hesablanır.

Cədv. 5.7 və 5.8 köməyi ilə “Kür” MMC-in yaratdığı ehtiyatların tərkibi və hərəkətini təhlil edək.

Cədvəl 5.7

Ehtiyatların tərkibi və həcmnin dəyişməsinin

dinamikası, min man.

Göstəricilər	Keçən il		Hesabat ili		Kənarlaşma (+,-)	
	ilin əvvəlinə	ilin sonuna	ilin əvvəlinə	ilin sonuna	ilin əvvəlinə	ilin sonuna
Qanunvericiliyə müvafiq olaraq yaradılan ehtiyatlar	1200	1786	1786	2095	+586	+309
Təsisçilərin sənədlərinə müvafiq olaraq yaradılan ehtiyatlar	-	-	-	-	-	-
Qiymət ehtiyatları	-	-	-	-	-	-
Qarşıdakı xərclər və ödənişlər üçün ehtiyatlar	-	-	-	-	-	-

Cəd. 5.7-nin məlumatları görməyə imkan verir ki, ehtiyat kapitalını yaradan səhmdar cəmiyyəti qanunvericiliyə müvafiq olaraq, müəssisə ehtiyatları formalaşdırmışdır. Kapitalın dəyişməsi haqqında hesabatın məlumatlarından görünür ki, bununla yanaşı, müəssisə qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar da formalaşdırır. Xüsusilə keçən ildə 4219 min man. həcmində məzuniyyətin ödənişi üçün və 7002 min man. həcmində əsas vəsaitlərin təmiri üçün ehtiyat yaradılmış və tam istifadə olunmuşdur. Hesabat ilində bu məqsəd üçün ehtiyat yaradılmış və müvafiq olaraq 9400 və 11525 min man. təşkil etmişdir. Bununla qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə il ərzində məzuniyyətin ödənişinə və əsas vəsaitlərin təmirinə çoxlu miqdarda xərclərin bərabər bölüşdürülməsi siyasətini həyata keçirir, beləliklə ayrı-ayrı dövrlərdə xərclərin və mənfəətin tərəddüd etməsini aradan qaldırır.

Müəssisə təsis sənədləri ilə yaradılmalı olan müvafiq ehtiyatları və qiymət ehtiyatlarını formalaşdırmır.

Cədvəl 5.8 məlumatları üzrə ehtiyatların hərəkətini təhlil edək.

Cədvəl 5.8

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma, (+,-)	Artım tempi, %-lə
İlin əvvəlinə qanunvericilik və təsis sənədlərinə müvafiq yaradılan ehtiyatların həcmi, min man.	1200	1525	+325	127,08
İlin sonuna qanunvericilik və təsis sənədlərinə müvafiq yaradılan ehtiyatların həcmi, min man.	1525	1834	+309	120,26
Qanunvericilik və təsis sənədlərinə müvafiq yaradılmış, daxil olmuş ehtiyatların həcmi, min man.	325	309	-16	95,08
Qanunvericilik və təsis sənədlərinə müvafiq yaradılmış, istifadə olunmuş ehtiyatların həcmi, min man.	-	-	-	-
Qanunvericilik və təsis sənədlərinə müvafiq yaradılmış, ehtiyatların daxil olma əmsalının həcmi	0,2131	0,1685	-0,0446	79,07
Qanunvericilik və təsis sənədlərinə müvafiq yaradılmış ehtiyatların istifadə olunma əmsalının həcmi				

Cəd. 5.8-də verilən informasiyalardan görünür ki, hesabat ilində keçən ilə nisbətən az həcmdə ehtiyat kapitalına ayırmalar olmuşdur (daxil olma əmsalı 0,2131-dən 0,1685-ə düşmüşdür) Deməli, müəssisədə örtülməmiş zərərin olmamasına görə onların istifadəsinə tələbat əmələ gəlməmişdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, keçən və hesabat ilində qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatların hərəkəti tədqiq edilmişdir. Bütün yaradılmış ehtiyatların məbləği tam həcmdə müvafiq məqsədlərə istifadə olunmuşdur, buna görə onların

həcmi düzgün olaraq müvəqqəti (dəyişən) xüsusi kapitalı təşkil edənlər adlanır.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi kapitalın elementlərindən daha biri gələcək dövrün gəlirləri adlanır. Mühasibat Balansının məlumatlarından (əlavə 1 və 2) görünür ki, keçən və hesabat ilinin əvvəlinə və sonuna 640-cı sətərə müvafiq məbləğ yoxdur. Lakin mühasibat balansına dair izahat vərəqəsi, o cümlədən kapitalın dəyişməsi haqqında hesabat, il ərzində gələcək dövrün gəlirlərinin əmələ gəlməsi və maliyyə nəticəsinə silinməsi haqqında informasiyaların şifrlənməsi göstərilməmişdir. Buna görə xüsusi kapitalın bu elementinin təhlilində yalnız onun başlanğıc ilə müqayisə üzrə ilin sonuna dinamikasının qiymətləndirilməsi və həmin tarixə xüsusi vəsaitlərin ümumi məbləğində göstəricinin xüsusi çəkisi məhdudlaşır.

Yoxlama sualları

1. “Kapital” anlayışına xarakteristika verin.
2. Əmlakın formalaşması mənbələrinin tərkibini adlandırın.
3. İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və əsaslandırılması prosesində kommersiya təşkilatlarının kapitalının dəyişməsinin təhlilinin mahiyyəti və əhəmiyyətini açıqlayın.
4. Müəssisənin xüsusi kapitalının strukturu və funksiyalarını xarakterizə edin.
5. Nizamnamə, ehtiyat, əlavə kapitalın və bölüşdürülməmiş mənfəətin dəyişməsi amillərini sadalayın.
6. İdarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması üçün təsərrüfatçılıq subyektinin kapitalının dəyişməsinin təhlilinin məzmunu və təşkilinin xüsusiyyətlərini xarakterizə edin.

7. Kommersiya təşkilatlarının xüsusi kapitalının tərkibi, strukturu və hərəkətinin tərkibi, strukturu və hərəkətini qiymətləndirmək üçün onun analitik imkanlarını və kapitalın dəyişməsi haqqında hesabatın məzmununu açıqlayın.

8. Xüsusi kapitalın hərəkətinin təhlilinin əsas istiqamətlərini göstərin.

9. Müəssisənin yaratdığı ehtiyatların növlərinin adlarını göstərin, onların iqtisadi məzmunu və formalaşma qaydasını xarakterizə edin.

10. Müəssisənin yaratdığı, ehtiyatların təhlilinin prosedurlarını açıqlayın.

VI FƏSİL

PUL VƏSAİTLƏRİNİN HƏRƏKƏTİ HAQQINDA HESABATIN TƏHLİLİ

6.1. Vasitəsiz (birbaşa) üsulda müəssisələrin pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili

Daxili və xarici məqsədlər üçün ödəməqabiliyyətinin təhlilini yaxşı bilmək lazımdır, müəssisə hansı mənbələrdən pul vəsaitlərini alır və onları hansı əsas istiqamətlərə xərcləyir. Belə **təhlilin əsas məqsədi** müəssisə qabiliyyətini qiymətləndirmək, müvafiq həcmdə pul vəsaitlərini qazanmaq və vaxtında planlaşdırılmış xərclərin həyata keçirilməsi üçün lazımdır.

Müəssisələrin fəaliyyətinin əsas növləri nöqtəyi-nəzərindən pul vəsaitlərinin dəyişməsi haqqında məlumatlarla maraqlanan istifadəçiləri təmin etmək üçün, beynəlxalq praktikada pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat formalaşır. 1966-cı ildən eyni adlı hesabat 4 N-li forma cədvəlində mühasibat hesabatının tərkibinə daxil edilmişdir.

Pul vəsaitlərinin daxil olma mənbələrini və onların xərclənməsi istiqamətlərini əks etdirən pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat müəssisələrin pul axınları haqqında informasiyaları açıqlayır. Belə informasiyaların əsas istifadəçiləri sahibkarlar və kreditorlardır. Birincilər pul axınları haqqında məlumatların əsasında mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi siyasətinin işlənməsinə dair daha əsaslandırılmış imkanların alınmasına yaxınlaşır. Kreditorlar borc alanın potensialını kifayət qədər vəsaitlərin olmasını qiymətləndirə bilər və öhdəlikləri ödəmək üçün ona pul vəsaitlərini qazanmaq lazımdır.

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili pul vəsaitlərinin məqsədli istifadəsinə əsaslanır

Pul vəsaitləri – kassada olan nağd puldur və banklardakı hesablarda olan vəsaitlərdir, buna müəssisə sərbəst sərəncam verə bilər.

Pul ekvivalentləri – müəssisənin qısamüddətli yüksəklikvidli maliyyə qoyuluşları, pul vəsaitlərinə asan çevirilənlər və cüzi olaraq bazar qiymətinin dəyişməsi riskinə meyilli olanlar pul vəsaitlərinə

bərabərləşdirilir. Bu o deməkdir ki, müəyyən şəraitdə qısamüddətli maliyyə qoyuluşunun konkret növü pul vəsaitləri ekvivalentində tanına bilər, belə ki, dəyərində əhəmiyyətli itki olmadan həmin qiymətli kağızların pula sərbəst çevrilmə inamı vardır, hansı ki, onlar mühasibat balansında əks etdirilir.

Buradan da qeyd etmək lazımdır ki, mövcud hesablaşma praktikasını və mütləq likvidlik əmsalının təhlili (qayda üzrə Balansın “Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları” maddəsi hər hansı düzəliş edilmədən surətdə “Pul vəsaitləri” maddəsi götürülür) düzgün deyil.

Bu vəziyyəti borc alanın kreditiödəməqabiliyyətinin qiymətləndirmə metodikasını işləyib hazırlayan zaman bir çox banklar nəzərə alır – onlardan biri “Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları” maddəsinə müvafiq düzəlişləri edir (onlardan likvidli olmayan qiymətli kağızlara qoyuluşun dəyəri çıxılır, başqaları isə mütləq likvidlik əmsalını hesablayan zaman yalnız pul vəsaitlərini surətdə götürür.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti pul axınlarını əmələ gətirir

Pul axını – bu təsərrüfat fəaliyyəti prosesində pul vəsaitlərinin daxil olması və çıxmasının vaxtında bölüşdürülməsi həcmnin məcmuudur.

Pul vəsaitlərinin daxil olmasına **müsbət pul axını çıxmasına – mənfi pul axını** deyilir.

Bütünlükdə təsərrüfat fəaliyyəti üzrə yaxud fəaliyyətin hər bir növü üzrə müsbət və mənfi pul axınları arasında olan fərqə **xalis pul axını** deyilir.

Xalis pul axını müsbət və mənfi ola bilər. Xalis pul axınının müsbət qiymətini pul vəsaitlərinin artması yaxud onların daxil olması, mənfi qiymətini isə - onların azalması yaxud çıxmasını göstərir.

2003-cü ildə 4 N-li “Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat” formasının məzmununda əhəmiyyətli dəyişikliklər edilmişdir.

İndi hesabatda informasiya iki dövrə (keçən və hesabat ilinə) təqdim edilir, bu da nəinki pul vəsaitlərinin qalığını, eyni zamanda onların daxil olmasının və çıxmasının dinamik təhlilini aparmağa imkan verir.

4 N-li formanın göstəricilərinin tərkibi dəyişilmişdir, məsələn pul vəsaitlərinin mənbələrində digər təşkilatların təqdim etdikləri, borcların ödənişindən daxil olmalar və səhmlərin emissiyasından və digər pay kağızlarından daxil olmalar aşkar edilmişdir. Vəsaitlərin xərclənməsi istiqamətində - törəmə təşkilatların əldə edilməsinə xərc çəkilir. Əgər müəssisə 2003-cü ildə belə əməliyyatları həyata keçirirsə, onda mühasib həmin sətir üzrə oxşar məlumatları və 2002-ci ilə dair olan məlumatları aparmalı olmuşdur.

4 N-li forma üç hissəyə bölünür. Onların hər birində cari, investisiya və maliyyə fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti müvafiq olaraq əks etdirilir. Beləliklə, hesabatda hər bir fəaliyyət növü üzrə pul vəsaitlərinin daxil olma mənbələri və istifadə istiqamətləri əyani olaraq göstərilir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, fəaliyyət növünün özünün məzmunu müəyyənləşdirilir:

-cari - əməliyyat fəaliyyəti əsas məqsəd şəklində mənfəət çıxarışını və ya fəaliyyət məqsədi ilə (yəni məhsul istehsalı, tikinti işinin yerinə yetirilməsi, malların satışı, xidmət göstərilməsi, icarəyə əmlakın verilməsi və s.) və predmetə müvafiq belə məqsəd şəklində mənfəət çıxarışı olmayanlara nəzarət;

- investisiya fəaliyyəti – torpaq sahələrinin, binaların və digər daşınmaz əmlakın, avadanlıqların, qeyri-maddi aktivlərin və digər dövrüyyədən kənar aktivlərin əldə edilməsi və satışı ilə əlaqədar fəaliyyət, xüsusi tikintinin, ETTKİ-nə olan xərclərin aparılması, maliyyə qoyuluşları (digər təşkilatların qiymətli kağızlarının əldə edilməsi, o cümlədən digər təşkilatların nizamnamə kapitalına qoyduqları borclar, digər təşkilatlara borcların təqdim edilməsi və i.a.).

- maliyyələşdirmə üzrə fəaliyyət müəssisənin xüsusi kapitalının və onun borc vəsaitlərinin həcmi və tərkibinin dəyişməsi nəticəsi olan fəaliyyət (məsələn, borcların və kreditlərin digər təşkilatlara verilməsi, səhmlər, istiqrazların buraxılışından daxil olmalar, alınan borc və kreditlərin ödənilməsi və i.a.)

Beləliklə, əgər cari fəaliyyət xarakterinə münasibətdə praktiki olaraq heç nə dəyişməmişdir, onda investisiya və maliyyə fəaliyyətinin məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə dəqiqləşdirilir.

Əvvəlcə göstəriləni yada salmaq lazımdır, investisiya fəaliyyətinə dövriyyədən kənar aktivlərə kapital qoyuluşu və onların satışı ilə əlaqədar investisiya fəaliyyəti, həmçinin uzunmüddətli maliyyə qoyuluşunun həyata keçirilməsi aid edilir. Həmin vaxt qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar, istiqrazların və digər qısamüddət xarakterli qiymətli kağızların buraxılışı, 12 ay müddətinə əvvəl əldə edilmiş səhmlərin, istiqrazların çıxması və s. ilə əlaqədar müəssisə fəaliyyətinin tanınması maliyyə fəaliyyətidir. Buradan bu nəticə çıxır ki, investisiya və maliyyə fəaliyyətinin xarakteristikasına gətirilmiş – müəssisə vəsaitlərinin yerləşməsi ilə əlaqədar investisiya fəaliyyətinə əsasən, maliyyə fəaliyyətində isə - onların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsinə əsasən Beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına müvafiq pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda yeni məzmun verir.

İndi pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda fəaliyyətin hər bir növü üzrə dünya praktikasında özünün məlum xarakterinə görə “Xalis pul axını” göstəricisinə uyğun “Xalis pul vəsaitləri” göstəricisini hesablamaq müəssisənin borcudur. Bundan başqa, 4 N-li formaya yeni “Pul vəsaitlərinin və onun ekvivalentlərinin xalis artımı (azalması)” göstəricisi daxil edilmişdir, hansı ki, fəaliyyətin müxtəlif növlərindən xalis pul vəsaitlərinin (xalis pul axınının) hesabı məbləğini özündə əks etdirir.

Yeni “Manata olan münasibətə görə xarici valyuta məzənnəsinin dəyişməsinin təsirinin həcmi” göstəricisi daxil edilmişdir. Onu o müəssisələr hesablayır ki, onlar xarici valyutada əməliyyatları həyata keçirirlər. Bu sətir ona görə daxil edilmişdir ki, keçən dövrün son qalığını və hesabat dövrünün ilk qalığı ilə əlaqələndirmək mümkün olsun. Burada xarici valyuta məzənnəsinin dəyişməsi nəticəsində əmələ gələn, fərqi əks etdirilməsi tapılır.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatdan arayış bölməsi çıxarılır, burada əvvəl nağd pulun hərəkəti əks etdirilirdi.

Beləliklə 4 N-li formaya dəyişikliyin daxil edilməsi xarici istifadəçilər üçün onun əyaniliyini, aydınlığını, müəssisənin pul axınının təhlilini aparmaq üçün imkanlarını yüksəldir.

Dünya praktikasında pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın formalaşması və təhlilinin iki üsulu məlumdur:

- 1) **Vasitəsiz (birbaşa) üsul** – pul vəsaitləri maddələri üzrə dövriyyələr haqqında uçot məlumatlarının istifadə olunmasını göstərir, yəni fəaliyyətin müxtəlif növləri nöqteyi-nəzərindən pul vəsaitlərinin daxil olması və xaric olması haqqında informasiyanı açıqlayır. Lakin bu üsul müəssisələrin pul vəsaitlərinin dəyişməsinə və alınan son maliyyə nəticəsinin (xalis mənfəət yaxud zərəri) qarşılıqlı əlaqəsini açıqlamır;
- 2) **Vasitəli (dolay) üsul** – nəinki pul vəsaitləri maddələrinin məlumatlarından istifadəni, eyni zamanda aktivin və passivin bütün qalan maddələrindən istifadəni, dəyişikliyin müəssisənin pul axınına təsirini göstərir.

Hər iki üsul cari fəaliyyət üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın formalaşması zamanı istifadə olunur. İnvestisiya və maliyyə fəaliyyətindən yaranan pul axınları vasitəsiz (birbaşa) üsulda əks etdirilir.

Cari fəaliyyət bölməsində vasitəli (dolay) üsulda pul axınları haqqında informasiyaları təqdim edən zaman düzəlişlər nəzərə alınmaqla xalis mənfəət yaxud zərər əks etdirilir, bu da son maliyyə nəticəsinin həcmindən cari fəaliyyət üzrə xalis pul axınının həcminə keçməyə imkan verir. Beləliklə, dolay üsul vasitəsiz (birbaşa) üsulun çatışmazlığını aradan qaldırır. Bundan başqa o mühasibat balansını göstəricilərinin, balanslaşdırılmasını, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatı qiymətləndirməyə imkan verir.

Praktikada 4 N-li forma xarici istifadəçilər üçün birbaşa üsulun əsasında formalaşır, daxili idarəetmə üçün dolay üsuldan istifadə oluna bilər.

Pul axınlarının təhlilinin birbaşa üsulu çox sadədir. N-li formanın yeni informasiya imkanlarını nəzərə almaqla onu aşağıdakı mühüm istiqamətlərə bölmək olar:

■ üfüqi təhlil zamanı, ilin sonuna pul vəsaitlərinin qalığının ilin əvvəli ilə müqayisədə iki il (keçən və hesabat) üzrə artım tempi və mütləq dəyişməni hesablamaq və qiymətləndirmək olur. Bundan başqa

fəaliyyətin hər bir növü nöqteyi-nəzərindən pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsi hər bir maddə üzrə onların daxil olması və çıxması dinamikası qiymətləndirilir.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın yeni forması həmçinin hər bir fəaliyyət növü üzrə xalis pul axınını keçən il ilə müqayisədə dəyişikliyi hesablamağa və təhlil etməyə imkan verir;

■ şaquli təhlil, daxil edilənlər:

-hər bir fəaliyyət növünün xalis pul axınlarının onun bütünlükdə bütün müəssisə üzrə ümumi həcmində tutduğu xüsusi çəkinin dinamikada hesablanması və təhlili;

- iki dövr ərzində hər bir fəaliyyət növü üzrə pul vəsaitlərinin daxil olması və çıxması strukturunun təhlili.

Müəssisələrin cari fəaliyyətindən yaranan pul vəsaitlərinin daxil olmaları:

- malların , məhsulların, yerinə yetirilən iş, göstərilən xidmətlərin satışından həmçinin avans şəklində alıcılardan və sifarişçilərdən pul daxil olmaları;

- icarədən daxil olmalar;

- sair daxil olmalar (büdcədən, təhtəlhesab şəxsdən, mal satanlardan vəsaitin qaytarılması, məhkəmənin qərarı üzrə alınanlar, komissionudan,, sığorta şirkətindən daxil olmalar olmaqla;

Cari fəaliyyət üzrə pul vəsaitlərinin xaric olması yönəldilmiş pul vəsaitləridir:

- əldə edilmiş malların, işlərin, xidmətlərin , xammal və digər dövriyyə aktivlərinin ödənişinə;

- müəssisə işçilərinin əməyinin ödənişinə;

- vergi və rüsumlar üzrə büdcə ilə hesablaşmalar;

- büdcədən kənar fondlara ayırmalar;

- dividendlərin , alınan kreditlər və borclar, yerləşdirilən istiqrazlar və digər qiymətli kağızlar üzrə faizlərin verilməsinə;

- sığorta şirkətinə köçürmələr, təhtəlhesab şəxsə vəsaitin verilməsi və s. daxil olmaqla , sair ödənişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, cari fəaliyyət üzrə pul axınları haqqında informasiyanı əks etdirən, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat

bölməsi bir vasitədir. Həmin fəaliyyət növü üzrə xalis pul axınının (xalis pul vəsaitlərinin) həcmi və dinamikası haqqında məlumatların əsasında investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və öhdəliklər üzrə hesablaşma üçün lazımi həcmdə özünün əsas fəaliyyəti nəticəsində pul vəsaitlərini yaratmaq, müəssisə qabiliyyəti haqqında nəticə çıxarmaq olar. Məhz buna görə hesabatda kənar pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə əlaqədar olaraq, maliyyə fəaliyyəti üzrə axından cari fəaliyyət üzrə pul vəsaitləri axınını ayırmaq vacibdir. Bütünlükdə bu xarici istifadəçilərə müəssisənin ödəniş qabiliyyəti səviyyəsini, onun xarici mənbələrdən asılılıq dərəcəsini və müəyyən tədbirlərdə bu maliyyə riski ilə əlaqədar həcmələri aydınlaşdırmağa imkan verir.

İnvestisiya fəaliyyətindən pul axınları:

- əsas vəsaitlərin , qeyri-maddi aktivlərin və digər dövriyyədən kənar aktivlərin obyektlərinin satışından daxil olan gəlir (+);
- qiymətli kağızların satışından və digər maliyyə qoyuluşlarından gəlir (+);
- digər təşkilatların kapitalında iştirakdan alınan dividendlər (+);
- digər təşkilatlara borcların verilməsi və maliyyə qoyuluşu üzrə alınan faizlər (+);
- digər təşkilatlara verilən, borcların ödənişindən daxil olmalar (+);
- əsas vəsaitlərin, material qiymətlilərinə gəlirlərdən qoyuluşların və qeyri-maddi aktivlərin obyektlərinin əldə edilməsi (-);
- törəmə təşkilatlarının əldə edilməsi (-);
- qiymətli kağızların və digər maliyyə qoyuluşlarının əldə edilməsi (-);
- digər təşkilatlara borcların verilməsi (-);

Maliyyə fəaliyyətindən pul axınları:

- səhmlərin və digər oxşar alətlərin buraxılması nəticəsində yaranan pul vəsaitlərinin daxil olmaları (+);
- digər təşkilatlara verilən, borc və kreditlərdən daxil olmalar (+);
- məqsədli maliyyələşmə və daxil olmalar (+);
- alınan borc və kreditlərin (faizsiz) ödənişi (-);
- müəssisənin öz səhmlərinin və digər oxşar alətlərin geri alınması məqsədilə pul vəsaitlərinin xaric olmaları (-);
- maliyyə icarəsi üzrə öhdəliyin ödənilməsi (-).

Qeyd etmək lazımdır ki, alınan borc və kreditlərin ödəniş məbləği faizsiz göstərilir, belə ki, sonuncu maliyyə nəticələrinin formalaşmasında iştirak edən xərclərdir, odur ki, cari fəaliyyətin tərkibində əks etdirilir.

Xalis mənfəətin yaxud zərərin alınması nəticəsində xüsusi kapitalın dəyişməsi maliyyə fəaliyyəti bölməsində uçota alınmır, belə ki, maliyyə nəticəsinin formalaşması ilə əlaqədar gəlirlər və xərclər cari fəaliyyətdə əks etdirilir.

Həmçinin yadda saxlamaq lazımdır ki, hesablaşma hesabından kassaya yaxud valyuta hesabına və əksinə pul vəsaitlərinin daxili yerdəyişməsi 4 N-li formada əks etdirilən, pul vəsaitlərinin daxil olması (xaricolması) kimi baxılır.

Birbaşa üsulda pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın analitik tədqiqatının istiqamətlərindən biri müəssisənin ödənişqabiliyyəti göstəricilərinin hesablanması və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutan, **əmsal təhlilidir**. Onlar bütünlükdə fəaliyyəti və cari fəaliyyət üzrə pul vəsaitlərinin daxil olması və xaricolması nisbətləri kimi hesablanır. Ödənişqabiliyyəti əmsalın ($\Theta_{\text{öd}}$) iki üsuldan birini hesablamaqla olur.

$$1) \Theta_{\text{öd}} = \frac{\text{Dövrün əvvəlinə pul vəsaitlərinin qalığa} + \text{dövr ərzində daxil olma}}{\text{Dövr ərzində pul vəsaitlərinin xaric olması}}$$

Beləliklə hesablanmış ödənişqabiliyyəti əmsalı imkan verir ki, hansı səviyyəyə qədər lazımi ödənişin həyata keçirilməsinin mümkün olması üçün pul vəsaitlərinin daxil olmasını azaltmaq ola bilər. Məsələn, əgər əmsal 1,15-ə bərabədirsə, bu o deməkdir ki, müəssisə risksiz hesabı ödəmədən 15 % həcmində pul vəsaitlərinin daxil olmasını azalda bilər. Təxmin 1 həmin göstəricinin qiymətinin aşağı həddidir.

$$2) \Theta_{\text{öd}} = \frac{\text{Dövr ərzində pul vəsaitlərinin daxil olması}}{\text{Dövr ərzində pul vəsaitlərinin xaric olması}}$$

Həmçinin bu əmsalın qiyməti 1-dən aşağı olmamalıdır, əks təqdirdə müəssisə pul vəsaitlərinin daxil olması hesabına özünün cari

ödönişlərini həyata keçirmək imkanı olmayacaq və dövrün əvvəlinə toplanılmış pul vəsaitlərinin qalığı hesabına əmələ gəlmiş defisiti öörtməli olacaq.

“Kür” MMC-nin pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın məlumatlarının misalında birbaşa üsulda pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili prosedurlarını misallarla izah edək (əlavə 5).

Müəssisə üzrə pul vəsaitlərinin hərəkətinin ümumumi qiymətləndirilməsi ilə təhlilə başlamaq lazımdır (cədvəl 6.1)

Cədvəl 6.1

Fəaliyyət növü üzrə pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili, min man.

Fəaliyyət növü	Keçən il	Hesabat ili	Mütləq dəyişmə (+,-)	Artım tempi, %-lə
İlin əvvəlinə pul vəsaitlərinin qalığı	1009	2880	+1871	2,9 dəfə
Cari fəaliyyətdən yaranan xalis pul vəsaitləri (xalis pul axını)	28392	(73198)	-35712	-
İnvestisiya fəaliyyətindən yaranan xalis pul vəsaitləri (xalis pul axını)	(16046)	(22147)	+(6100)	138,02
Maliyyə fəaliyyətindən yaranan xalis pul vəsaitləri (xalis pul axını)	(10475)	28991,5	+39466	-
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin xalis artması (azalması)	1871	(474,1)	+2345	-
İlin sonuna pul vəsaitlərinin alığı	2880	2405	-475	83,51
Manata nisbətə görə xarici valyuta məzənnəsinin dəyişməsinin həcmi	-	-	-	-

Cədvəl 6.1 məlumatlarından görünür ki, ilin əvvəlinə müqayisədə hesabat ilinin sonuna pul vəsaitlərinin qalığı 475 min man. yaxud 16,49 % azalmışdır, bu da müəssisənin likvidliyinə mənfi təsir göstərir. Bununla hər şeydən əvvəl cari fəaliyyət üzrə mənfi xalis pul axınının əmələ gəlməsi hesabına pul vəsaitlərinin azalması baş vermişdir. Bununla bərabər hesabat ilində müəssisənin maliyyə fəaliyyəti üzrə

28991 min man. həcmində xeyli pul axınının olmasına baxmaq olar. Yaranmış vəziyyət onu göstərir ki, hesabat ilində məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar əsas fəaliyyət üzrə müəssisə onların qazancına nisbətən daha çox pul xərclənmişdir. Müəssisə ödəniş defisitini kənardan pul götürülməsi hesabına örtmüşdür. Beləliklə, xarici maliyyələşmə mənbələrindən müəssisənin asılılığının güclənməsi baş verir ki, bu da likvidliyin itkisi riskini yüksəldir. Bununla yanaşı hesabat ilində investisiya fəaliyyətindən xeyli (22146 min man.) mənfi xalis pul axını alınmışdır. Bununla da kapital və maliyyə qoyuluşunun maliyyələşmə mənbəyi məhsul istehsalı və satışında qazanılmış pul deyil, borc vəsaitləridir. Həmçinin bütünlükdə müəssisə üzrə və ayrı-ayrı fəaliyyət növündən yaranan xalis pul axınının dinamikasını qeyd etmək lazımdır. Xüsusilə, keçən ildə cari fəaliyyət üzrə 28392 min man. xalis pul axını alınmışdır, bu da alınan vəsait hesabına investisiya fəaliyyətini maliyyələşdirməyə hansı ki, mənfi pul axını təşkil edən 16046 min man., həmçinin kredit və borclar üzrə xeyli öhdəlik məbləğini (maliyyə fəaliyyəti üzrə vəsait axını 10475 min man. təşkil edir) ödəməyi müəssisəyə imkan verir. Hesabat ilində vəziyyət başlıca olaraq dəyişir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, cari fəaliyyət vəsaitin artıq xərclənməsi ilə xarakterizə olunur. Investisiya fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin xaricəlmələri 6100 min man. artmışdır. Nəticədə bu müəssisə məcburən iri həcmdə borc vəsaitini cəlb etməli olmuş, həmçinin pulun keçən ildə qazanılmış hissəsinə sərf etməli olmuşdur. Hesabat ilində yaranmış vəziyyətin nəticəsi olaraq 474 min man. həcmində bütünlükdə müəssisə mənfi pul axını almalı olmuşdur, nəticədə 2880 min manatdan 2408 min manata qədər kassada və hesablarda pul vəsaitlərinin qalığının azalmasına səbəb olmuşdur.

Müəssisənin pul vəsaitlərinin ümumi artımında hər bir fəaliyyət növü üzrə pul axınının iştirak dərəcəsini müəssisənin xalis pul axınının strukturunun tədqiqi əsasında qiymətləndirmək olar (cədv. 6.2)

Cədvəl 6.2

Müəssisənin xalis pul axınının strukturunun təhlili

Göstəricilər	Xalis pul axınının ümumi həcmində xüsusi çəkisi	
	Keçən il	Hesabat ili
Cari fəaliyyətdən yaranan xalis pul vəsaitləri (xalis pul axını)	1517,5	1543,9
İnvestisiya fəaliyyətindən yaranan xalis pul vəsaitləri (xalis pul axını)	(857,6)	4671,1
Maliyyə fəaliyyətindən yaranan xalis pul vəsaitləri (xalis pul axını)	(559,9)	(6115,0)
Xalis pul axınının ümumi həcmi (pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin xalis artması (azalması))	100,0	100,0

Cədv. 6.2 məlumatlarının təhlili zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisə keçən ildə bütünlükdə özünün fəaliyyətindən müsbət xalis pul axını (pul vəsaitlərinin artması) yaranmışdır, hesabat ilində isə, əksinə, mənfi xalis pul axını yaranmışdır. Bu fakt müəssisənin xalis pul axınının strukturu haqqında alınan məlumatlarla əvvəl çıxarılmış nəticənin təsdiq olunmasına imkan verir. Xüsusi ilə keçən ildə cari fəaliyyət investisiya və maliyyə fəaliyyəti üzrə vəsait xaric olmalarını örtmüş vəsait daxilolmaları müəssisəni təmin etmişdir. Bir hesabat ilində görürük ki, pul vəsaitinin azalması cari və investisiya fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin xaric olmasına səbəb olmuş, ödəniş çatışmazlığı kənardan vəsait götürülməsi hesabına örtülmüşdür. Beləliklə, əsas fəaliyyətin pul axınının tərəddüd etməsi, son dərəcə müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin mənfi olmasını xarakterizə edir və maliyyə risklərinin yüksək olmasını göstərir.

Növbəti mərhələdə ayrı-ayrı fəaliyyət nöqtəyi-nəzərindən pul vəsaitlərinin daxil olma mənbələrinin və onların xərclənməsi istiqamətlərinin tərkibini, həmçinin keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində pul vəsaitlərinin daxilolması və xaric olması dinamikasını tədqiq etmək məqsədəuyğundur. Cari fəaliyyət üzrə informasiya cədv. 6.3-də verilmişdir.

Cədvəl 6.3

Cari fəaliyyət üzrə pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili, min man.

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+,-)	Artım tempi, %-lə
1.Pul vəsaitlərinin daxilolmaları – cəmi	612482	621036	+8554	101,40
O cümlədən:				
1.1.Məhsullara,xidmətlərə görə alıcılardan , sifarişçilərdən alınan vəsaitlər	554072	476057	-78015	85,92
1.2.Əsas vəsaitlərin icarəsindən daxilolmalar	147	245	+98	166,24
1.3.Sair gəlirlər	58263	144734	+86471	2,5dəfə
2.Pul vəsaitlərinin xaricolmaları – cəmi	584090	628356	+44266	107,58
O cümlədən:				
2.1.Əldə edilmiş malların, xidmətlərin, xammal və digər dövriyyə aktivlərinin ödənişi	495647	397143	-98504	80,13
2.2.Əməyin ödənişi	19460	28029	+8569	144,03
2.3.Dividendlərin, faizlərin verilməsi	5730	7671	+1941	133,88
2.4.Vergi və rüsumlar üzrə hesablaşmalar	22835	24654	+1829	108,01
2.5.Təhtəhesab məbləğin verilməsi	39715	169928	+130213	4,2dəfə
2.6.Sair xərclər	713	931	+218	130,45
3.Cari fəaliyyətdən yaranan xalis vəsaitləri (xalis pul axınları)	28392	(7320)	+ (35712)	x

Cədvəl 6.3 məlumatlarından görünür ki, hesabat ilində cari fəaliyyət üzrə pul vəsaitlərinin daxil olması 8554 min man. 1,4 % artmışdır. Lakin bu artım satışdan gəlir artması hesabına deyil , sair gəlirlərin yüksəldilməsi hesabına təmin edilmişdir. Təəssüf ki, artımın əhəmiyyətliliyinə baxmayaraq “Kür” MMC pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda, onların açıqlanılması verilmişdir. Məlumdur ki, malsatanlardan, büdcədən, təhtəhesab şəxsdən, məhkəmənin qərarı üzrə alınan məbləğlər “Sair gəlirlər” maddəsi üzrə əks etdirilə bilər. Buna görə təsadüfi (qeyri-stabil) xarakter daşıyan belə daxil olmanın artımı malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından real (əsaslandırılmış pul vəsaitləri daxil olmaları) gəlirinin azalması fondunda olan vəziyyət

yaxşı vəziyyət hesab edilmir. Eyni zamanda cari fəaliyyət üzrə 44266 min man. yaxud 7,58 % daha çox pul vəsaitinin xaric olması müşahidə olunur. Bu zaman əldə edilən mallar, işlər, xidmətlər, xammal və digər dövriyyə aktivlərinin ödənişindən başqa pul vəsaitlərinin xaric olmalarının bütün istiqamətləri üzrə praktiki olaraq vəsaitlərin xaric olmaları artmışdır. Sair məqamlar arasında təhtəhesab məbləğin verilməsi üzrə daha çox artma (130213 min manata, yaxud 4,2 dəfəyə rast gəlinir. Keçən ildə onların əmək haqqına yönəldilənin mütləq həcmi 2 dəfə, hesabat ilində isə artıq 6 dəfə artmışdır. Bu fakt gələcəkdə əlavə informasiyanın cəlb edilməsi zamanı vadar edir ki, o qədər də xeyli təhtəhesab məbləğin hərəkətinin səbəblərini öyrənsin. Bütünlükdə pul daxil olmalarına nisbətən pul vəsaitlərinin daha yüksək tempə xaric olmasının artımı 4788 min man. həcmində əsas fəaliyyət üzrə mənfi xalis pul axınının alınmasına səbəb olmuşdur, həmin vaxtda müəssisə cari fəaliyyətdən keçən dövrdə 28392 min man. xalis pul vəsaitləri qazanılmışdır, nəticədə kredit və borclar üzrə borcların ödənişi və investisiyanın həyata keçirilməsi üçün maliyyə resursları ilə özünü təmin etmişdir.

İnvestisiya fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti cədv. 6.4-də verilmişdir.

Cədvəl 6.4

İnvestisiya fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili, min man

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+,-)	Artım tempi, %-lə
1.Pul vəsaitlərinin daxilolmaları – cəmi	2209	1563	-646	70,74
O cümlədən:				
1.1.Əsas vəsaitlərin və digər dövriyyə-dənkənar aktivlərin obyektlərinin satışından gəlir	1200	821	-379	68,41
1.2..Qiymətli kağızların və digər maliyyə				

qoyuluşlarının satışından gəlir	-	-	-	-
1.3.Alınan dividendlər	-	-	-	-
1.4.Alınan faizlər	1009	742	-267	73,51
1.5.Digər müəssisələrə verilən borcların ödənişindən dail olmaları	-	-	-	-
1.6.Sair gəlirlər	-	-	-	-
2.Pul vəsaitlərinin xaric olmaları cəmi	18256	23709	+5453	129,87
O cümlədən:				
2.1Törəmə təşkilatlarının əldə ediləsinə	-	-	-	-
2.2.Əsas vəsaitlərin material qiymətlilərə gəlirlərdən qoyuluşların və qeyri-maddi aktivlərinin əldə edilməsinə	18146	14270	-3876	78,64
2.3.Qiymətli kağızların və digər maliyyə Qoyuluşlarının əldə edilməsinə	-	-	-	-
2.4.Digər təşkilatlara verilən borclar	-	723	+723	-
2.5. Özünün tikintisinə	109	8716	+8607	79,8dəfə
2.6.Sair xərclər	-	-	-	-
3.İnvestisiya fəaliyyətindən yaranan Xalis pul vəsaitləri (xalis pul axını)	(16047)	(22146)	+(6099)	138,01

Cədvəl 6.4 məlumatlarından görünür ki, keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində investisiya fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin axını 2209 min manatdan 1563 min manata qədər yəni 646 min man., yaxud 29,26 % azalması müşahidə olunur. Yaranmış vəziyyətin səbəbi əsas vəsaitlərin, digər dövriyyədən kənar aktivlərin növlərinin satışından gəlirin 379 min man. və alınan maliyyə qoyuluşları üzrə faizlərin 267 min man. azalmasıdır. Həmin vaxtda investisiya fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin xaric olması 5453 min man., yaxud 29,87 % artmışdır. Onun əsas hissəsi keçən ildə olduğu kimi hesabat ilində əsas vəsaitlər və digər dövriyyədən kənar aktivlərin obyektlərinin əldə edilməsinə çəkilən xərclər təşkil edir. Hesabat dövründə özünün tikintisinə (8607 min man.) və digər təşkilatlara verilən borcların (723 min man.) xeyli kənarlaşması müşayiət olunur. Bütünlükdə bu xərclər ancaq cüzi dərəcədə (1563 min manat yaxud $1563 : 23709 \times 100 = 6,6 \%$) investisiya fəaliyyəti üzrə daxil olmalarıla təmin etmişdir, onların qalan hissəsi, əvvəlcə deyildiyi

kimi, borc vəsaitləri hesabına örtülmüşdür. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, başa çatmamış tikinti və borclarda yayındırılan, maliyyə resurslarının az bir məbləği gələcəkdə bu kapital və maliyyə qoyuluşlarının effektivliyinin və məqsədəuyğun qiymətləndirilməsinin zəruriliyini göstərir.

Maliyyə fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlilini eyni qaydada aparmaq lazımdır (cədv. 6.5).

Cədvəl 6.5

Maliyyə fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili, min man.

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+,-)	Artım tempi, %-lə
1.Pul vəsaitlərinin daxilolmaları – cəmi	78987	94043	+15056	119,06
O cümlədən:				
1.1.Səhmlərin və digər oxşar alətlərin buraxılması nəticəsində yaranan pul vəsaitlərinin daxilolmaları	-	-	-	-
1.2.Digər təşkilatlara verilən borc və kreditlərdən daxil olmalar	78987	94046	+15056	119,06
1.3.Sair gəlirlər	-	-	-	-
2.Pul vəsaitlərinin xaric olmaları – cəmi	89462	65051	-24411	72,71
O cümlədən:				
2.1.Borcların və kreditlərin ödənişi (faizsiz)	89462	65051	-24411	72,71
2.2.Maliyyə icarəsi üzrə öhdəliklərin ödənişi	-	-	-	-
2.3.Sair xərclər	-	-	-	-
3.Maliyyə fəaliyyətindən yaranan xalis pul vəsaitləri (xalis pul axını)	(10475)	28992	+39467	-

Cədv. 6.5-də verilən məlumatlar maliyyə fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin daxil olması digər təşkilatlardan nə qədər borc və kreditlərin alınmasını görməyə imkan verir. Pul vəsaitlərinin daxil

olması 15056 min man. artmış və 94043 min man. təşkil edir, bu da yüksək investisiya tələbatlı “Kür” MMC-nin əsas fəaliyyət üzrə pul vəsaitlərinin daxilolmalarının çatışmazlığına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda əvvəlcədən götürülmüş 24411 min man. borc və kreditlərin ödənişinə olan pul vəsaitlərinin xaricolmalarının azalması müşahidə olunur. Bu zaman hesabat ilində ödənişin intensivliyi azalır, bu da alınan borc vəsaitinin ödənişinin ötüb keçməsinə və maliyyə fəaliyyəti üzrə müsbət xalis pul axınının yaranması şərtlənmişdir. Bu bir daha xarici maliyyələşmə mənbələrindən müəssisənin asılılığının güclənməsini təsdiq edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat balansının məlumatları üzrə müəssisənin aldığı kreditlər və borclar əsasən uzunmüddətlidir, yəni onların ödənişi bir ildən artıq müddətə nəzərdə tutulur. Bu imkan verir ki, investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə uzunmüddətli kreditlərin və borcların cəlb edilməsi onların qaytarılmaması riskini müəyyən dərəcədə azaldılması təsdiq edir.

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin şaquli təhlilinin aparılması zamanı, hər şeydən qabaq onların daxilolmaları və xaricolmalarının strukturlarının ümumi qiymətləndirilməsini almaq lazımdır (cədv.6.6).

Fəaliyyət növləri üzrə pul vəsaitlərinin təhlili

Göstəricilər	Keçən il		Hesabat ili		Mütləq kənar- laşma, min man.	Pul və- saitlə- rinin artım tempi, %-lə	Xüsusi çəkinin kənar- laşması, punkt
	min man.	xüsusi çəki, %-lə	min man.	xüsusi çəki, %-lə			
1.İlin əvvəlinə pul vəsaitlərinin Qalığı	1009	x	2880	x	+1871	2,9dəfə	X
2.Pul vəsaitlərinin daxilolmaları – cəmi	693679	100	716642	100	+22963	103,31	-
O cümlədən fəaliyyət növləri üzrə:							
cari	612482	88,29	621036	86,66	+8554	101,40	-1,63
investisiya	2209	0,32	1563	0,22	-646	70,77	-0,10
maliyyə	78987	11,39	94043	13,12	+15056	119,06	+1,73
3.Pul vəsaitlərinin xaricəlmaları – cəmi	691808	100,0	717116	100,0	+25308	103,65	-
O cümlədən fəaliyyət növləri üzrə:							
cari	584090	8443	628356	87,62	+44266	107,58	+3,19
investisiya	18236	2,64	23709	3,31	+5453	129,87	+0,67
maliyyə	89462	12,93	65051	9,07	-24411	72,71	-3,86
4.İlin sonuna pul vəsaitlərinin qalığı	2880	x	2406	x	-474	83,54	x

Cədvəl 6.6 məlumatları göstərir ki, keçən və hesabat ilində pul vəsaitlərinin daxilolmalarının strukturunda cari fəaliyyətdən onların daxil olması əsas hissəni təşkil edir. Lakin o keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində 88,29 %-dən 86,66 %-ə qədər aşağı düşmüşdür. Eyni zamanda maliyyə fəaliyyətindən yaranmış pul vəsaitlərinin xüsusi çəkisi -11,39 %-dən 13,12 %-ə qədər artmışdır. Maliyyə resurslarının daxilolmalarında ümumi müəssisə üzrə investisiya fəaliyyətinin iştirak dərəcəsi əhəmiyyətsiz görsənir (1 %-dən aşağı).

Pul vəsaitlərinin xaricolmalarının strukturunda daha yüksək xüsusi çəki həmçinin cari fəaliyyətə məxsusdur. Lakin pul vəsaitlərinin daxilolmalarından fərqli olaraq keçən il ilə müqayisədə o 84,43 %-dən 87,62 %-ə qədər artmışdır. Eyni zamanda maliyyə fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin xaricolmalarının xüsusi çəkisi 12,93 %-dən 9,07 %-ə qədər azalmışdır. İnvestisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə olan maliyyə resursları xərclərinin xüsusi çəkisi cüzdür – hesabat ilində cəmi 3,31 % olmuşdur, bu da keçən dövrlə müqayisədə 0,67 punkt çoxdur. Beləliklə vəsaitlərin əsas daxilolmaları və xaricolmaları müəssisənin əsas fəaliyyətindən yaranması müşahidə olunur. Lakin dinamik təhlil göstərir ki, cari və investisiya fəaliyyəti üzrə xərclərin artması müəssisənin əsas fəaliyyətindən və onların maliyyə fəaliyyətindən daxil olmaların azalması şəraitində baş verir. Cədvəl 6.6 məlumatları əvvəl çıxarılmış nəticələri bir daha təsdiq edir, belə ki, yalnız investisiya xərclərini örtmək üçün deyil əsas fəaliyyətin tələbatının təmin edilməsi üçün pul vəsaitlərinin həcmində cari fəaliyyət tərəddüd edir.

Fəaliyyət növləri üzrə pul vəsaitlərinin daxilolmaları və xaricolmalarının strukturunun daha geniş **şəkildə** müvafiq olaraq cədv. 6.7 və 6.8-də verilmişdir.

Cədvəl 6.7

Fəaliyyət növləri üzrə pul vəsaitlərinin daxil olmalarının tərkibi və strukturunun təhlili

Göstəricilər	Keçən il		Hesabat ili		Xüsusi çəkinin kənarlaşması, pumkt-lar
	min man.	xüsusi çəki, %-lə	min man.	xüsusi çəki, %-lə	
1.Cari fəaliyyətdən yaranan pul vəsaitlərinin daxil olmaları-cəmi	612482	88,25	621036	86,66	-1,63
o cümlədən:					
1.1.Məhsulların, xidmətlərə görə alıcılardan, sifarişçilərdən alınan vəsaitlər	530516	79,87	476057	66,43	-13,44
1.2.Əsas vəsaitlərin icarəsindən daxilolmalar	147	0,02	245	0,03	+0,01
1.3.Sair gəlirlər	58263	8,40	144734	20,20	+11,80
2.İnvestisiya fəaliyyətindən yaranmış pul vəsaitlərinin daxil olmaları – cəmi	2209	0,32	1563	0,22	+0,10
O cümlədən:					
2.1.Əsas vəsaitlərin və digər dövriyyədən kənar aktivlərin obyektlərinin satışından gəlir	1200	0,17	821	0,11	-0,06
2.2.Qiymətli kağızlar və digər maliyyə qoyuluşların satışından gəlir	-	-	-	-	-
2.3.Alınan dividendlər	-	-	-	-	-
2.4.Alınan faizlər	1009	0,15	742	0,11	-0,04
2.5.Digər təşkilatlara verilən, borcların ödənişindən daxil-olmalar	-	-	-	-	-
2.6.Sair gəlirlər	-	-	-	-	-
3.Maliyyə fəaliyyətindən yararlanmış pul daxilolmaları – cəmi	78987	11,39	94043	13,12	+1,73
O cümlədən:					
3.1.Səhmlərin buraxılışından yaxud digər pay kağızlardan daxilolmalar	-	-	-	-	-

3.2.Digər təşkilatlara verilən borc və kreditlərdən daxil olmalar	78987	11,39	94043	13,2	+1,73
3.3.Sair gəlirlər	-	-	-	-	-
4.Bütün fəaliyyət növlərindən yaranmış pul vəsaitlərinin daxil olmaları	693678	100,0	716642	100,0	0

Cədvəl 6.8

Fəaliyyət növləri üzrə pul vəsaitlərinin xaricolmalarının tərkibi və strukturunun təhlili

Göstəricilər	Keçən il		Hesabat ili		Xüsusi çəkinin kənarlaşması, punktlar
	min man.	xüsusi çəki, %-lə	min man.	xüsusi çəki, %-lə	
1.Cari fəaliyyətdən yaranmış pul vəsaitlərinin daxil olmaları-cəmi	584090	84,43	628356	87,62	+3,19
O cümlədən:					
1.1.Əldə edilmiş malların, xidmətlərin , xammal və digər dövriyyə aktivlərinin ödənişi	495647	71,65	397148	55,38	-16,27
1.2.Əməyin ödənişi	19460	2,81	28029	3,91	+1,10
1.3.Dividendlərin, faizlərin verilməsi	5730	0,83	7671	1,07	+0,24
1.4.Vergi və rüsumlar üzrə hesablaşmalar	22825	3,30	24654	3,43	+0,13
1.5.Təhtə hesab məbləğin verilməsi	39715	5,74	169928	23,70	+17,96
1.6.Sair xərclər	713	0,10	931	0,13	+0,03
2.İnvestisiya fəaliyyətində yaranmış pul vəsaitlərinin xaricolmaları	18256	2,64	23709	3,31	+0,67
O cümlədən:					

2.1.Törəmə təsərrüfatlarının əldə edilməsinə	-	-	-	-	-
2.2.Əsas vəsaitlərin material qiymətlilərə gəlirlərdən qoyuluşların və qeyri-maddi aktivlərin obyektlərin əldə edilməsinə	18146	262	14270	1,99	-0,63
2.3. Qiymətli kağızların və Digər maliyyə qoyuluşların əldə edilməsinə	-	-	-	-	-
2.4.Digər təşkilatlara verilən borclara	-	-	723	0,10	+0,10
2.5.Özünün tikintisinə	109	0,02	8716	1,22	+1,20
2.6.Sair xərclər	-	-	-	-	-
3.Maliyyə fəaliyyətindən yaranmış pul vəsaitlərinin xaricolmaları – cəmi	89462	12,93	65051	9,07	-3,86
O cümlədən:					
3.1.Borcların və kreditlərin (faizsiz) ödənişi	89462	12,93	63051	9,07	-3,86
3.2.Maliyyə icarəsi üzrə öhdəliyin ödənişi	-	-	-	-	-
3.3.sair xərclər	-	-	-	-	-
4.Pul vəsaitlərinin xaricolmaları – cəmi	691808	100,0	717116	100,0	-

Cədvəl 6.7 məlumatlarından görünür ki, hesabat ilində müəssisənin ən iri pul axınları maddələri 66,43 % məhsula, xidmətə görə alıcılar və sifarişçilərdən daxilolmalar, 20,20 % - cari fəaliyyətdən yaranmış sair gəlirlər və 13,12 % - digər təşkilatlardan alınan borclar, kreditlərdir. Lakin diqqət yetirmək lazımdır ki, məhsulların, iş, xidmətlərin satışından gəlirin və alıcılardan alınan avansların xüsusi çəkisi 13,44 punkt azalmışdır. Eyni zamanda cari fəaliyyətdən yaranmış sair gəlirlərin xüsusi çəkisi – 11,80 punkt və alınmış borc və kreditlərin xüsusi çəkisi – 1,73 punkt artmışdır. Bütün bunlar pul vəsaitləri axınının strukturunda stabil gəlirlərin azalması, həmçinin ona

təsadüfi olaraq təsirinin güclənməsini və müəssisənin maliyyələşmə mənbələrindən maliyyə asılılığını azalmasını sübut edir.

Cədvəl 6.8 məlumatlarına əsasən hesabat ilində pul vəsaitlərinin xaric olmaları həyata keçirilmişdir, əsasən əldə edilmiş malların, xidmətlərin, xammal və digər dövriyyə aktivlərinin ödənişi (55,38 %), təhtəhsab məbləğin verilməsi (23,70 %), həmçinin alınmış borc və kreditlərin ödənişi (9,07 %) aparılmışdır. Bu zaman keçən il ilə müqayisədə mal satanların hesabının ödənişinə və borc vəsaitlərinin qaytarılmasına pul vəsaitlərinin xaric olmaları müvafiq olaraq 16,27 və 3,86 punkt azalmışdır. Bu zaman təhtəhsab şəxsə pulun verilməsi (17,96 punkt) xeyli artmışdır. Bütünlükdə qalan maddələrə cari fəaliyyət üzrə (malların və xidmətlərin ödənişindən başqa), pul vəsaitlərinin xaric olmaları həmçinin özünün tikintisinə vəsaitlərin xaric olmaları artmışdır.

Beləliklə, cədv.6.7 və 6.8 məlumatları şaquli (struktur) təhlilin əvvəl alınan nəticələri detallaşdırmağa imkan verir.

Cədvəl 6.8-də alınan hesablaşmaların nəticələri “Kür” MMC keçən ildə bütün xərclərini ödəmək üçün kifayət qədər pul vəsaitləri əldə etmişdir. Bundan başqa, cari fəaliyyət üzrə onunla əlaqədar xərcləri örtmək üçün (ödəniş qabiliyyəti əmsalı 1,049) tələbata nisbətən daha çox pul vəsaitləri daxil olmuşdur. Hesabat ilində vəziyyət pisləşmişdir, belə ki, müəssisə ancaq keçən dövr ərzində toplanılmış pul vəsaitləri ilə bütün xərcləri ödəmiş (müəssisə üzrə bütünlükdə pul vəsaitlərinin daxil olmaları və xaric olmalarının nisbəti 1-dən aşağı olmuşdur). Bir də cari fəaliyyət üzrə vəziyyət daha pis olmuşdur – məhsulların, işlərin, xidmətlərin istehsalı və satışından pul vəsaitlərinin daxil olmalarına nisbətən onların xərclərinin artıq olması pul vəsaitlərinin defisitinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur (ödənişqabiliyyəti əmsalı 0,988 təşkil edir).

“Kür” MMC-nin pul vəsaitlərinin hərəkətinin əmsallı təhlilinin nəticələri cədv 6.9-da verilmişdir.

Cədvəl 6.9

**Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın məlumatları üzrə
“Kür” MMC ödənişqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi**

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Mütləq dəyişiklik (+,-)	Artım tempi, %-lə
1.İlin əvvəlinə qalıq, min man.	1009	2880	+1871	2,9 dəfə
2.İl ərzində pul vəsaitlərinin daxilolmaları - cəmi, min man.	693679	716642	+22963	103,31
3.Cari fəaliyyət üzrə il ərzində pul vəsaitlərinin daxilolmaları, min man.	612482	621036	+8554	101,40
4.İl ərzində pul vəsaitlərinin xaric olmaları – cəmi, min man.	691808	717116	+25308	103,65
5.Cari fəaliyyət üzrə il ərzində pul vəsaitlərinin xaric olmaları, min man.	584090	628356	+44266	107,58
6.Pul vəsaitlərinin qalığı nəzərə alınmaqla bütün müəssisə fəaliyyəti üzrə hesablanmış, ödənişqabiliyyəti əmsalı [(sət. 1 + sət.2) : 4]	1,004	1,003	-0,001	99,9
7.Pul vəsaitlərinin qalığı nəzərə alınmadan bütün müəssisə fəaliyyəti üzrə hesablanmış ödənişqabiliyyəti əmsalı, əms (sət. 2 : sət. 4)	1,003	0,999	-0,004	99,60
8.Cri müəssisə fəaliyyəti üzrə hesablanmış , ödənişqabiliyyəti əmsalı, əms. (sət. 3 : sət. 5)	1,049	0,988	-0,061	94,18

4 N-li formanın məlumatları üzrə aparılan tədqiqat, əsas fəaliyyət kimi, eləcə də investisiya fəaliyyətinin xarici maliyyələşmə mənbələrindən asılılığın artması və xüsusi vəsaitlərin azalması ilə əlaqədar, müəssisənin pul aktivlərinin hərəkətində əlverişli olmayan meyilliyi müəyyən etməyə imkan verir. Pul axınının əsaslı idarəetmə siyasəti olmadıqda yaranmış vəziyyətə müəssisənin və bütünlükdə onun maliyyə vəziyyətinin mənfi likvidliyini demək olar.

6.2. Müəssisələrin pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlilinin vasitəli üsulu

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin formalaşmasının birbaşa üsulu və təhlilinin çox mühüm çatışmazlığı vardır – o müəssisənin hesablarda pul vəsaitlərinin dəyişməsi və alınan son maliyyə nəticəsinin (xalis mənfəətin) qarşılıqlı əlaqəsini açıqlamır.

Pul vəsaitlərinin dəyişməsi və alınan maliyyə nəticələri arasında fərq aşağıdakı səbəblər üzrə əmələ gəlir:

1) 2 N-li formada əks etdirilən , maliyyə nəticəsi, təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının müvəqqəti müəyyən edilməsi ehtimallarına müvafiq formalaşdırılır, yəni gəlirlər və xərclər o uçot dövründə tanınır ki, hansı ki, onlar pul vəsaitlərinin real hərəkətindən kənar asılılığında hesablanır. Bu vəziyyətdə aşağıdakı cəhətlər şərtləndirilir;

- gəlir hesablama üsulunda formalaşır, buna görə onun həcmi debitor borclarının qalığı həcmnin alıcılardan daxil olan məbləğdən fərqlənir;

- gələcək dövrün xərclərinin həcmi mövcudluğu ona gətirib çıxarır ki, real ödənişin həcmi məhsulların maya dəyərində aid edilən xərclərdən fərqlənir;

- əmələ gələn kreditor borclarının müşayiəti ilə hesabat dövründə xərclərin olması, bu zaman müəssisənin pul vəsaitlərini dəyişdirmədən maya dəyəri artırılır;

- pul vəsaitlərinin xaric olunmamasının müşahidəsi ilə olan xərclər maliyyə nəticəsinə təsir göstərir (məsələn, əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası);

2) uzunmüddətli aktivlərin əldə edilməsi onlardan uzunmüddət ərzində gəlir əldə edilməsini göstərir. Onların əldə edilməsi ilə əlaqədar xərclər müvafiq olaraq onların yararlı istifadə dövrü ərzində bölüşdürüləcək (amortizasiya mexanizmi vasitəsi ilə). Bununla bərabər xeyli pul vəsaitlərinin xaric olması ilə müşahidə olunan bu əməliyyat maliyyə nəticəsinin həcminə təsir göstərmir;

3) pul vəsaitlərinin artırılması mənbəyi vacib deyil ki, mənfəət olsun (məsələn, pul vəsaitlərinin daxil olması borc vəsaitlərinin daxil

edilməsi hesabına təmin edilə bilər) Həmin vaxtda pul vəsaitlərinin xaric olması heç də həmişə maliyyə nəticəsinin azalması ilə əlaqədar deyil (misal olaraq, kredit və borcların ödənişi);

4) dövriyyə aktivləri və qısamüddətli öhdəliklər maddəsinin dəyişməsi pul vəsaitlərinin həcmində dəyişməsinə və maliyyə nəticələrinin ayrılmasına təsir edir. Dövriyyə aktivləri maddəsi üzrə (ehtiyatlar, debitor borcları, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları) qalıqların artması pul vəsaitlərinin əlavə xaric olunmasına, onların daxil olmasına dair – azalmaya gətirib çıxarır. Lakin kreditor borclarının olması, dəyəri ödənilməmiş ehtiyatlardan müəssisənin istifadə etməsinə imkan verir. Deməli, nə qədər kreditor borclarının ödəniş dövrü nə qədər çox olarsa, bir o qədər ödənilməmiş ehtiyatlar müəssisənin dövriyyəsində olur və istehsal buraxılan və maya dəyərində silinən material qiymətlilərin həcmi ilə və kreditorlarla ödənişlərin arasında xeyli ayrılıq olur.

Bununla əlaqədar maliyyə fəaliyyətində pul axınının idarə edilməsinin əsas vəzifəsi xalis mənfəətlə (zərərlə) və pul vəsaitlərinin dəyişməsi (xalis pul axını) arasındakı ayrılığın səbəbini aydınlaşdırmaqdır.

Bunun üçün **vasitəli (dolay)** üsulun formalaşması və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın təhlilindən istifadə olunur.

Belə təhlilin aparılması üçün mühasibat balansının, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın, mühasibat balansına dair izahatın, Baş kitabın informasiyaları cəlb edilir. Lakin dolay üsulun üstünlüyü ondadır ki, bu üsul ilə pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın tərtib edilməsi üçün 1,2 və 5 N-li formanın məlumatları kifayət də bilər. Bu vəziyyət maliyyə hesabatının xarici istifadəçiləri üçün əhəmiyyətlidir

Mühasibat balansından dövriyyə aktivləri və öhdəliklər maddəsinin dəyişmələri haqqında informasiya götürülür. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat müəssisənin xalis mənfəətinin (zərərin) həcmi haqqında informasiyanı almağa imkan verir. Mühasibat balansına dair izahat daxil olmuş və xaricolmuş əsas vəsaitlər və digər dövriyyədən kənar aktivlər, onlara hesablanmış amortizasiya məbləği haqqında informasiyanın dəqiqləşdirilməsini tələb edir.

Dolayı üsuldan istifadə zamanı düzəlişin köməyi ilə cari fəaliyyətdən yaranan xalis pul daxilolmalarının həcmində son maliyyə nəticəsi dəyişir. Onların həyata keçirilməsi bir neçə mərhələdə aparılır.

I mərhələ. Pul xarakteri olmayan dövriyyədən kənar aktivlər üzrə amortizasiyanın hesablanması və onların təsərrüfatdan çıxması kimi belə əməliyyatlar xalis maliyyə nəticəsinə təsiri aradan qaldırılır.

Müəyyən olunmuş normalara müvafiq məhsulların maya dəyərində əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin dəyərinin keçirilməsini əks etdirən hesablanmış amortizasiya məbləği, müəssisənin maliyyə nəticəsinə azaldır və eyni zamanda pul vəsaitlərinin hərəkətini müşayiət etmir. Buna görə amortizasiya məbləği xalis mənfəətə əlavə edilməlidir.

Əsas vəsaitlərin və digər dövriyyədən kənar aktivlərin təsərrüfatdan çıxması müəssisənin son maliyyə nəticəsinin həcmi azaldan, onların qalıq dəyəri həcmində zərər kimi əks etdirilir. Bununla bərabər bu əməliyyat pul vəsaitlərinin həcminə heç bir təsir göstərmir, belə ki, onların təsərrüfatdan çıxması əvvəl olmuşdur (aktivlərin əldə edilməsi anında). Beləliklə, həmçinin dövriyyədən kənar aktivlərin təsərrüfatdan çıxması nəticəsində alınan, zərər məbləği xalis mənfəətin həcminə əlavə edilməlidir.

Yuxarıda ifadə olunanlara əsasən demək olar ki, dövriyyədən kənar aktivlərin təsərrüfatdan çıxması əməliyyatı müəssisənin son maliyyə nəticəsinin həcminə təsir dir, hansı ki, dolayı üsulda cari fəaliyyətdən yaranan xalis pul axınını hesablamaq üçün ilkin baza kimi çıxış edir. Bununla bərabər əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər və digər dövriyyədən kənar aktivlərin obyektlərinin satışı əməliyyatları Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın investisiya bölməsində əks etdirilir. Buna görə pul axınlarında (əməliyyat və investisiya fəaliyyətinin tərkibində) bir əməliyyatın təsirinin iki dəfə təkrar uçotunun aradan qaldırılması üçün dövriyyədən kənar aktivlərin satışının müsbət maliyyə nəticəsi (mənfəət) “minus” işarəsi ilə, mənfi maliyyə nəticəsi (zərər) – “plyus” işarəsi ilə 4 N-li formada göstərilməlidir. Beləliklə, cari fəaliyyət üzrə xalis pul axınının hesablanması zamanı dövriyyədən kənar aktivlərin təsərrüfatdan çıxmasının nəticəsi xalis mənfəətdən (zərərdən) çıxılır.

İnvestisiya fəaliyyətinin tərkibində əks etdirilən gəlir və xərclərin digər maddələri (məsələn, digər müəssisələrdə iştirakdan qiymətli kağızların və digər maliyyə qoyuluşların satışından, verilən borclar üzrə faizlərdən gəlirlər) 4 N-li formanın cari fəaliyyət bölməsindən eyni qaydada çıxılmalıdır.

II mərhələ. Dövriyyə aktivləri və qısamüddətli öhdəliklər maddələrində dəyişikliklərin nəzərə alınması ilə düzəliş aparılır. Hesablama dövriyyə aktivlərinin (pul vəsaitlərindən başqa) və qısamüddətli öhdəliklərin (borc və kreditlər üzrə borclardan başqa, belə ki, borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə əlaqədar, pul vəsaitlərinin daxilolma və xaricolma məbləğləri kimi maliyyə fəaliyyəti bölməsində aydın olur) hər bir maddəsi üzrə dəyişikliklərin qiymətləndirilməsini göstərir.

Dövriyyə aktivləri maddələrinin (ehtiyatlar, debitor borcları, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, sair dövriyyə aktivləri) artması pul vəsaitlərindən istifadə etməklə baş verir, buna görə onlara pul vəsaitlərinin xaricolmaları kimi baxılır. Əksinə, dövriyyə aktivləri maddələrinin azalması pulun çıxarılması deməkdir və pul daxilolmaları kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, cari fəaliyyət üzrə xalis pul daxilolmalarının hesablanması üçün dövriyyə aktivlərinin artımı “minus” işarəsi ilə, onların azalması isə - “plyus” işarəsi ilə pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda gösrəlməlidir.

Qısamüddətli öhdəliklər mexanizminin hərəkəti əməliyyatı üzrə əksinədir. Kreditorlara olan borc qalığının artması göstərir ki, müəssisənin aktivlərinin bir hissəsi və onun çəkdiyi xərclər ödənilməmiş qalır, yəni pul vəsaitlərinin axınına (daxilolmasına) gətirib çıxarır və “plyus” işarəsi ilə 4 N-li formada əks etdirilir, qalığın azalması isə vəsaitin xaricolması (“minus”) deməkdir.

Xalis mənfəətin həcminə düzəliş edilmiş, nəzərdən keçirilmiş prosedurların məcmuu təsiri, cari fəaliyyət üzrə xalis pul axınının müəyyən edilməsinə gətirib çıxarmalıdır, yəni:

$$D_x^{\text{düz}} = \Delta PV_{\text{car.}} = XPA_{\text{car.}}$$

Burada $D_x^{düz}$ – müəssisəni xalis mənfətinə düzəliş edilmiş həcmi;
 ΔPV_{car} - cari fəaliyyət dövrü ərzində pul vəsaitlərinin dəyişməsi;

XPA_{car} , - cari fəaliyyət üzrə xalis pul axınını göstərir.

“Kür” MMC Mühasibat balansı , Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı, Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın və Aydınlaşdırıcı qeydlərin məlumatları əsasında dolaylı üsulda pul vəsaitlərinin hərəkətini təhlil edək (cədv. 6.10).

Cədvəl 6.10

Dolaylı üsulda “Kür” MMC pul vəsaitlərinin hərəkətinin qiymətləndirilməsi, min man.

Göstəricilər	Məbləği
1.Hesabat ilinin xalis mənfəəti (zərəri)	25948
2.Ümumi məbləğin düzəlişi	(33268)
O cümlədən:	
əsas vəsaitlərin amortizasiyası	7815
qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası	345
ehtiyatların artması	(23417)
qiymətlilərin əldə edilməsi üzrə ƏDV artması	(1687)
debitor borclarının artması	(19322)
qısamüddətli kreditör borclarının azalması	(2588)
əsas vəsaitlərin təsərrüfatdan çıxmasından zərər	7009
dividendlər	(1423)
3.Cari fəaliyyət üzrə xalis pul axını (xalis pul vəsaitləri)	(7320)

Cədvəl 6.10 məlumatlarından görünür ki, hesabat ilində müəssisə 25948 min man. həcmində xalis mənfəət almışdır. Lakin həmi vəziyyət cari fəaliyyət üzrə vəsaitlərin xaricəli zəminində baş vermişdir, nəticədə 7320 min man. həcmində mənfə xalis pul axını alınmışdır. Bu ikinci növbədə qeyri-pul xarakterli əməliyyatlarla – 8160 min man. həcmində (7815 + 345) dövriyyədən kənar aktivlər üzrə amortizasiyanın hesablanması, 7009 min man. məbləğində əsas vəsaitlər obyektlərinin təsərrüfatdan çıxmasından zərərin alınması ilə əlaqədardır. Bundan başqa 25104 min man. (23417 + 1687) məbləğində qiymətlilərin əldə

edilməsi üzrə ƏDV daxil olmaqla ehtiyatların tamamlanmasına həmçinin 19322 min man. debitor borclarının artmasına və 2588 min man. kreditor borclarının azalmasına xeyli miqdarda pul vəsaitlərinin xaricolması baş vermişdir. Pul vəsaitlərinin xaricolmasının daha bir maddəsi ümumi məbləği 1423 min man. olan dividendlərin verilməsidir. Beləliklə, cari fəaliyyət üzrə pul vəsaitlərinin defisiti əmələ gəlmişdir. Sonra alıcılarla və digər debitorlarla hesablaşmaların gecikməsi, əsas vəsaitlərin təsərrüfatdan çıxmasından zərərlərin alınmasını, xeyli pul vəsaitlərinin xərclənməsinə səbəb olanı, müəssisədə xeyli ehtiyatların toplanılması siyasətinin əsaslandırılmasını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Müəssisənin pul axınının təhlilinin dolayı üsuluna həmçinin müəssisənin likvidliyi alınan xalis mənfəətin “keyfiyyət”inin qiymətləndirilməsinə imkan verən, bir sıra amillərin hesablanması daxil edilir. Onlara aşağıdakı göstəricilər aid edilir:

1) Xalis mənfəətin “keyfiyyət” əmsalı (Θ_{key}) – xalis pul axını və xalis mənfəət arasında aralanmanın həcmi aşkar etmək və qiymətləndirməyə imkan verir, düstur üzrə hesablanır:

$$\Theta_{key} = \frac{XPA_{cari}}{A_{xm}};$$

2) Cari fəaliyyət üzrə xalis pul axını və dövriyyədən kənar aktivlər üzrə amortizasiya ayırımlarının xüsusi çəkisi (Θ_{amor}) – cari fəaliyyət üzrə xalis pul axını və xalis mənfəət arasında fərqə dövriyyədən kənar aktivlərin amortizasiyasının təsirini qiymətləndirməyə imkan verir, düstur üzrə hesablanır:

$$\Theta_{amor} = \frac{A}{XPA_{cari}};$$

3) Bivera (Θ_{bivera}) əmsalı – pul vəsaitləri daxil olmaları (xalis mənfəət və amortizasiya) hesabına hansı dərəcədə qısamüddətli (QÖ) və uzunmüddətli öhdəlikləri (UÖ) örtə bilməsini göstərir. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hər şey öz qaydasında olan müəssisədə Bivera əmsalı 0,4 – 0,45 dairəsində olur:

$$\Theta_{bivera} = \frac{A_{xm} + A}{Q\ddot{O} + U\ddot{O}};$$

4) Pul vəsaitlərinin daxil olması ilə qısamüddətli öhdəliklərin örtülmə əmsalı ($\Theta_{q\ddot{o}rt}$) - pul vəsaitlərinin daxil olması hesabına qısamüddətli öhdəliklərin örtülmə dərəcəsini göstərir:

$$\Theta_{q\ddot{o}rt} = \frac{A_{xm} + A}{Q\ddot{O}};$$

5) Pul vəsaitlərinin investisiya qoyuluşu əmsalı ($\Theta_{iyes.}$) - cari fəaliyyət üzrə müsbət xalis pul daxil olmaları investisiya fəaliyyəti üzrə mənfi xalis pul daxil olmalarının (XPD_{inves}) örtmə dərəcəsini qiymətləndirmə imkanı verir.

$$\Theta_{reinves} = \frac{XPA_{inves}}{XPA_{cari}}.$$

Təhlil olunan müəssisənin fəaliyyəti haqqında informasiya qeyd etməyə imkan verir ki, onun xalis mənfəəti aşağı keyfiyyətdədir, belə ki, əsas fəaliyyətdən yaranan pul vəsaitlərinin daxil olmalarını təmin etmir (yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 7320 min man. həcmində mənfi xalis pul daxil olmaları alınmışdır. Pulun çatışmazlığı keçən dövr ərzində toplanılmış qalıqın mövcud olması və iri həcmdə qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlər və borclar hesabına təmin edilmişdir. Amortizasiya əhəmiyyətli aralanmaya səbəb olan “Kür” MMC fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi və xalis pul vəsaitlərinin dəyişməsi arasında əsas amil deyildir. Bivera əmsalı (Θ_{bivera}) hesablanır və xalis mənfəət və amortizasiya şəklində pul vəsaitlərinin daxil olmasında qısamüddətli öhdəliyin örtülməsi ($\Theta_{q\ddot{o}rt}$) fikri yoxdur, belə ki, cari fəaliyyət üzrə pul vəsaitlərinin daxil olmasında mənfəətin alınması möhkəmlənməmişdir. Həmçinin nə qədər ki, əsas fəaliyyət xüsusi ehtiyacı təmin edilməyib təhlil olunan müəssisə üzrə pul vəsaitlərinin investisiya qoyuluşu əmsalını ($\Theta_{reinves}$) hesablamaq məqsədəuyğun deyildir. Əvvəl qeyd olunmuşdur ki, investisiya fəaliyyəti üzrə xərclər xarici maliyyələşmə mənbələri (borc vəsaitləri) hesabına ödənilmişdir.

Bütünlükdə pul axınının təhlilinin bir başa üsulu ilə müqayisədə dolayı üsulun aşağıdakı üstünlükləri vardır:

- xalis pul axınının (pul vəsaitlərinin dəyişməsinin) və alınmış son maliyyə nəticəsinin qarşılıqlı əlaqəsini açmağa imkan verir;

- nəzarət funksiyası yerinə yetirilir belə ki, Mühasibat balansının, Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın və Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın göstəricilərinin balanslaşdırılmasını qiymətləndirməyə imkan verir;

- birbaşa üsul ilə müqayisədə texniki cəhətdən daha sadədir;

- müəssisənin pul vəsaitləri hesabları üzrə dövriyyələr haqqında daxili məlumatları cəlb edilmədən pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın tərtib edilməsi imkanını verir.

Bununla bərabər dolaylı üsulda formalaşan, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda açıqlanan, informasiyaların etibarlılığı bilavasitə son maliyyə nəticəsinin Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda əks etdirilməsinin dürüstlüyündən asılıdır.

Birbaşa üsulun yaxşı cəhəti ondan ibarətdir ki, onun pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın istifadəsi zamanı pul vəsaitlərinin daxil olması mənbələri və məsrəfetmə istiqamətləri haqqında geniş informasiya olur. Həmin vəziyyət müəssisənin maliyyə axınlarının tam mənzərəsini almağı təmin edir.

Buna görə cari fəaliyyət üzrə xalis mənfəət (zərər) və xalis pul axınının sonrakı yoxlamasının əsası kimi praktikada optimal variant sifətilə birbaşa üsulun tətbiqi tövsiyə edilir, bu da hər iki üsulun üstünlüyündən istifadə etməyə imkan verir.

6.3. Pul axınlarının bərabərliyinin qiymətləndirilməsi

Pul axınının təhlilinin gedişində ayrı-ayrı vaxt araları üzrə pul vəsaitlərinin daxilolma və xaricolma həcmələrinin bölüşdürülmə bərabərliyinin tədqiqinə ciddi diqqət yetirilməlidir. Bu müxtəlif amillərin təsiri altında pul axınlarının mütləq və nisbi həcmünün tərəddüd xarakterini (məsələn, istehsal və satışın mövsümlüyü, orta səviyyədə "pik" in kənarlaşmasının maksimum qiymətini müəyyən etmək; tərəddüdün aradan qaldırılması üzrə təklifləri işləmək) aşkar etməyə imkan verir.

Pul axınlarının bərabərliyinin təhlilinin aparılması üçün ilin əvvəlinə və sonuna pul vəsaitlərinin qalığı, onların rüb nöqtəyi-nəzərdən daxilolma və xaricolma haqqında məlumatlardan istifadə olunur (pul vəsaitləri hesabları üzrə dövriyyələr haqqında daxili informasiyaların mövcudluğu zamanı təhlil olunan ilin hər ayı, on günlüyü ərzində olan məlumatlardan istifadə olunur. Bununla da bütünlükdə il ərzində müvafiq olan daxilolma və xaricolmanın ümumi həcmində hər rüb ərzində olan daxilolma və xaricolmanın xüsusi çəkisi hesablanır. Belə təhlil keçən ilin məlumatları ilə müqayisədə də aparılır.

Hər rüb üzrə pul vəsaitlərinin daxilolması və xaricolmanın müqayisəsi dövrləri aşkar etməyə imkan verir, bu da pul vəsaitlərinin çatışmazlığı (xaricolma > daxilolma) və artıq olması ilə (daxilolma > xaricolma) ilə xarakterizə olunur.

İl ərzində pul axınlarının bərabərliyini qiymətləndirmək üçün **bərabərlik əmsalı** ($\Theta_{\text{bərabər}}$) hesablanır. O, ayrı-ayrı rüblər (aylar, on günlüklər) ərzində daxilolma yaxud xaricolma göstəricisinin faktiki qiymətinin onların ortahesabı qiymətindən ortakvadratik kənarlaşmanın həcmi xarakterizə edir və düstur üzrə hesablanır

$$\Theta_{\text{bərabər}} = 1 - \frac{\sigma}{\bar{X}}$$

Burada - göstəricinin faktiki qiymətinin onların ortahesabı qiymətindən ortakvadratik kənarlaşması, əms.

Bu göstəricinin hesablanması düstur üzrə aparılır

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2}{n}}$$

Burada X_i – pul vəsaitlərinin daxilolması yaxud xaric olması 1 göstəricinin

faktiki qiyməti;

- pul vəsaitlərinin faktiki daxilolma yaxud xaricolmanın ortahesabı qiyməti;

n – hesablamağa daxil edilən, göstəricilərin miqdarı.

Pul vəsaitlərinin daxilolması və xaricolması üzrə ayrılıqda bütünlükdə il ərzində bərabərlik əmsalı hesablanır. Rüblər (aylar, ongünlüklər) üzrə pul vəsaitlərinin daxilolması və xaricolmasının, eləcə də pul vəsaitlərinin daxilolması və xaricolmasının rüblük göstəricilərinin mütləq həcmi kimi göstəricinin i-x qiyməti şəklində istifadə oluna bilər.

Nə qədər bərabərlik əmsalının qiyməti birə (100 %) yaxındır, bir o qədər nisbətən göstəricinin faktiki həcmi onların ortahesabi yaxud ortakvadratik qiyməti bərabər bölüşdürülür, bu da kommertiya təşkilatlarının pul vəsaitlərinin daxilolmaları və xaricolmalarının stabilliyini göstərir.

“Kür” MMC üzrə keçən və hesabat illəri ərzində müvafiq bərabərlik əmsalını hesablamaq üçün cədvəl 6.11-də hesablanmış (\bar{x} həcmi 25 %-ə bərabərdir), X_i – keçən və hesabat ilinin I, II, III, IV rübləri ərzində olan xüsusi çəkinin müvafiq qiymətləri, pul vəsaitlərinin daxilolması və xaricolmasının xüsusi çəkisinin (%-də) faktiki rüblük qiymətini istifadə etmək lazımdır.

Pul vəsaitlərinin daxilolması və xaricolmasının və mütləq göstəricilərin faktiki qiymətinin kənarlaşması həmçinin onların ortarüblük həcmi cədv. 6.12-də verilmişdir.

Cədvəl 6.11

Keçən və hesabat ili ərzində rüblər üzrə pul axınlarının bölüşdürülməsi

Göstəricilər	I rüb		II rüb		III rüb		IV rüb	
	ke- çən il	hesa- bat ili	ke- çən il	hesa- bat ili	ke- çən il	hesa- bat ili	ke- çən il	hesa- bat ili
1.İlin əvvəlinə qalıq,min man.	1009	2880	3504	7442	11659	7791	1697	6255
2.Pul vəsaitlərinin daxilolmaları, min man.	185460	192180	173993	185359	114166	150133	218859	188970
3.Pul daxil olmalarının xüsusi çəkisi, %-lə	26,8	26,8	25,1	25,9	16,5	20,9	31,6	26,4

4.Pul vəsaitlərinin xaricolmaları, min man.	182966	187618	176307	185009	113660	151669	217676	192819
5.Xaricolmaların Xüsusi çəkisi, %-lə	26,5	26,2	25,5	25,8	16,5	21,1	31,5	26,9
6.İlin sonuna pul vəsaitlərinin qalığı, min man.	3503	7442	1190	7792	12165	6255	2880	2406

Pul vəsaitlərinin daxil olması və xaric olmasının bərabər
bölüşdürülməsinin həcmnin təhlili

Göstəricilər	Kənarlaşma (+, -)				Ortarüblük həcmi		
	I rüb	II rüb	III rüb	IV rüb	keçən il	hesabat ili	kənarlaşma
1. İlin əvvəlinə pul vəsaitlərinin qalığı, min man.	+1871	+3938	+6601	+4559	1850	6092	+4242
2. Pul vəsaitlərinin daxil olmaları, min man.	+6720	+11365	+35967	-29889	173119,6	179160,5	+6040,9
3. Daxil olmanın xüsusi çəkisi, %-lə	-	+0,8	+4,4	-5,2	25,0	25,0	-
4. Pul vəsaitlərinin xaric olmaları, min man.	+4652	+8703	+38009	-24855	172652	179278,9	+6626,9
5. Xaric olmanın xüsusi çəkisi, %-lə	-0,30	+0,3	+4,6	4,6	25	25	-
6. İlin sonuna pul vəsaitlərinin qalığı, min man.	+3939	+6600	+4559	-475	2317,6	5973,6	+3656

Xüsusi çəkinin qiymətinin istifadə olunması ilə keçən və hesabat ilində pul vəsaitlərinin daxil olması və xaric olmasının bərabərlik əmsalını cədvəl 6.11 və 6.12 məlumatları əsasında hesablayaq:

$$\Theta_{\text{bərabər}}^{\text{daxil olma}} = 1 - \frac{\sqrt{\frac{(26,8 - 25)^2 + (25,1 - 25)^2 + (16,5 - 25)^2 + (31,6 - 25)^2}{4}}}{25} = 1 - \frac{5,456}{25} = 0,782$$

$$\Theta_{\text{bərabər}}^{\text{xaric olma}} = 1 - \frac{\sqrt{\frac{(26,5 - 25)^2 + (25,5 - 25)^2 + (16,5 - 25)^2 + (31,5 - 25)^2}{4}}}{25} = 1 - \frac{5,408}{25} = 0,784$$

$$\Theta_{\text{bərabər}}^{\text{daxil olma}} = 1 - \frac{\sqrt{\frac{(26,8 - 25)^2 + (25,9 - 25)^2 + (20,9 - 25)^2 + (26,4 - 25)^2}{4}}}{25} = 1 - \frac{2,389}{25} = 0,904$$

$$\Theta_{\text{b\u00e4r\u00e4b\u00e4r}}^{\text{xaricolma}} = 1 - \frac{\sqrt{\frac{(26,2 - 25)^2 + (25,8 - 25)^2 + (21,1 - 25)^2 + (26,9 - 25)^2}{4}}}{25} = 1 - \frac{2,286}{25} = 0,909$$

R\u00fcbl\u00fc pul daxilolmaları v\u00e4 xaricolmalarının pul qiym\u00e4tl\u00e4rinin m\u00fctl\u00e4q h\u00e4cmind\u00e4n istifad\u00e4 ed\u00e4r\u00e4k, ox\u00\u00e4ar hesablamaları aparmaq olar.

Alınan hesablamalardan, h\u00e4m\u00e4inin 6.11 v\u00e4 6.12 m\u00e4lumatlarına g\u00f6r\u00e4 dem\u00e4k olar ki, ke\u00e4\u00e4n il\u00e4 nisb\u00e4t\u00e4n hesabat ilind\u00e4 pul v\u00e4saitl\u00e4rinin h\u00e4r\u00e4k\u00e4ti \u00fczr\u00e4 b\u00e4r\u00e4b\u00e4rlik y\u00fcks\u00e4k olmu\u00\u00e4dur. Hesabat ilind\u00e4 pul v\u00e4saitl\u00e4rinin daha az h\u00e4cmd\u00e4 v\u00e4 x\u00fcsusil\u00e4 ke\u00e4\u00e4n ild\u00e4 III r\u00fcbd\u00e4 istehsalın m\u00f6vs\u00fcmliyy\u00fc il\u00e4 \u00e4laq\u00e4dardır. \u00c4vv\u00e4lki d\u00f6vr\u00e4 pul v\u00e4saitl\u00e4rinin daxilolması v\u00e4 xaricolması IV r\u00fcb\u00e4 d\u00fc\u00\u00e4r.

Maliyy\u00e4 resurslarının daxilolması v\u00e4 xaricolmasında t\u00e4r\u00e4dd\u00fcd hesabat ilind\u00e4 xeyli aradan qaldırılır.

Son n\u00e4tic\u00e4d\u00e4 pul v\u00e4saitl\u00e4rinin daxilolması v\u00e4 xaricolmasının b\u00e4r\u00e4b\u00e4rlik \u00e4msalı, xeyli y\u00fcks\u00e4lmi\u00\u00e4dir (m\u00e4s\u00e4l\u00e4n, daxilolmanın b\u00e4r\u00e4b\u00e4rlik \u00e4msalı 0,782-d\u00e4n 0,904-\u00e4 q\u00e4d\u00e4r artm\u00fc\u00e4, xaricolmanın b\u00e4r\u00e4b\u00e4rlik \u00e4msalı is\u00e4 0,784-d\u00e4n 0,909-a q\u00e4d\u00e4r artm\u00fc\u00e4dir). Qeyd etm\u00e4k lazımdır ki, daxilolma v\u00e4 xaricolmanın b\u00e4r\u00e4b\u00e4rliyi ke\u00e4\u00e4n il\u00e4 oldu\u00\u00e4 kimi hesabat ilind\u00e4 t\u00e4xmin\u00e4n eyni olmu\u00\u00e4dur. Bu onu g\u00f6st\u00e4rir ki, il \u00e4rzind\u00e4 m\u00fc\u00e4ssis\u00e4d\u00e4 d\u00f6vrl\u00e4r\u00e4 m\u00fc\u00e4\u00e4yi\u00e4t olunmam\u00fc\u00e4dir, n\u00e4tic\u00e4d\u00e4, xeyli m\u00e4bl\u00e4gd\u00e4 pul toplanılm\u00fc\u00e4 v\u00e4 ya iri h\u00e4cmd\u00e4 pul v\u00e4saitl\u00e4rinin defisiti \u00e4m\u00e4l\u00e4 g\u00e4lm\u00fc\u00e4dir. Bununla b\u00e4r\u00e4b\u00e4r hesabat ilinin ikinci yarım ilind\u00e4 m\u00fcvafiq d\u00f6vrl\u00e4r \u00e4rzind\u00e4 pul v\u00e4saiyi daxil olmasına nisb\u00e4t\u00e4n onların m\u00e4sarifinin \u00f6t\u00fcb ke\u00e4m\u00e4si meylini qeyd etm\u00e4k olar. Maliyy\u00e4 resurslarının defisiti ke\u00e4\u00e4n d\u00f6vrl\u00e4rd\u00e4 olan yığım hesabına \u00f6rt\u00fclm\u00fc\u00e4dur. H\u00e4m\u00e4inin \u00e4vv\u00e4lc\u00e4d\u00e4n alınan m\u00e4lumatlar qeyd etm\u00e4y\u00e4 imkan verir ki, cari v\u00e4 investisiya f\u00e4aliyy\u00e4tini h\u00e4yata ke\u00e4irm\u00e4k \u00fc\u00e4\u00e4n pulun \u00e4at\u00fc\u00e4mazlı\u00u00u00e4 borc v\u00e4saitl\u00e4rini c\u00e4lb etm\u00e4kl\u00e4 t\u00e4min edilmi\u00\u00e4dir.

Yoxlama sualları

1. M\u00fc\u00e4ssis\u00e4l\u00e4rin pul axınlarının t\u00e4hlilinin m\u00e4qs\u00e4di v\u00e4 v\u00e4zif\u00e4l\u00e4rini sadalayın.

2. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın analitik imkanlarını açıqlayın.
3. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin həyata keçirilməsi üzrə olan fəaliyyət növlərini göstərin.
4. Müəssisə fəaliyyətinin hər bir növü üzrə pul vəsaitlərinin daxilolma mənbələrini və onların məsarif istiqamətlərini sadalayın.
5. “Pul vəsaitləri”, “Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri”, “Pul axını”, “Xalis pul axını” anlayışlarını açıqlayın.
6. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlilinin birbaşa üsulunu xarakterizə edin.
7. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlilinin dolaylı üsulunun xüsusiyyətlərini açıqlayın.
8. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın məlumatları üzrə hesablanmış və müəssisənin ödənişqabiliyyətini xarakterizə edən, hesablama əmsallarının metodikasını yazın.
9. Müəssisənin pul axınlarının bərabərliyinin təhlilinin iqtisadi məzmunu, əhəmiyyəti və metodikasını xarakterizə edin.

VII FƏSİL

MÜHASİBAT BALANSINA DAİR ƏLAVƏNİN TƏHLİLİ

7.1. Qeyri-maddi aktivlərin təhlili

Amortizasiya olunan bütün əmlak növləri üçün (əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər (maddiqiymətlilərə kapital qoyuluşlar) 5 N-li “Mühasibat balansına dair əlavə” formasında müstəqil bölmə ayrılır.

Birinci bölmədə “Qeyri-maddi aktivlər” mühasibat balansının 110-cu sətrinə dair şərh verilir və ayrı-ayrı növlər nöqtəyi-nəzərindən aktivlərin mövcudluğu, hərəkəti və bu aktivlərin hesablanmış amortizasiyasının həcmi haqqında informasiyalar açıqlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat balansından fərqli olaraq, burada qeyri-maddi aktivlər qalıq dəyəri üzrə əks etdirilir, 5 N-li formada onların ilk dəyəri haqqında informasiyalar açıqlanır.

“Qeyri-maddi aktivlərin uçotu” Mühasibat Uçotu Əsasnaməsinə müvafiq olaraq **qeyri-maddi aktivlər** aşağıdakı tələbləri ödəyən, aktivlər kimi tanınır:

1) gələcəkdə müəssisəyə iqtisadi gəlir gətirmə qabiliyyəti olan obyekt, xüsusilə məhsul istehsalı, işin yerinə yetirilməsi yaxud xidmət göstərilməsi zamanı istifadə üçün və ya müəssisənin idarəetmə ehtiyacı üçün nəzərdə tutulan obyekt;

2) müəssisənin iqtisadi gəlir alınmasına hüququ vardır, hansı ki, həmin obyekt gələcəkdə gəlir gətirmək qabiliyyətinə malikdir (o cümlədən müəssisənin ixtiyarı vardır ki, lazımı sənədləri rəsmiləşdirsin), həmçinin obyekt üzərində nəzarət edə də bilər;

3) digər aktivlərdən obyektin ayrılması (eyniləşdirilməsi) yaxud ayırma imkanları;

4) uzunmüddət ərzində istifadə edilməsi (əgər o 12 ayı keçirsə 12 aydan yuxarı, yaxud adı əməliyyat dövrü);

5) əgər 12 ayı keçirsə, müəssisə adi əməliyyat dövrü yaxud 12 ay ərzində obyektin satışını nəzərdə tutmur;

6) obyektin faktiki (ilk) dəyəri dürüst müəyyən edilə bilər:

7) maddi-əmlak (fiziki) quruluşlarının olmaması.

Qeyri-maddi aktivlərə aid edilir:

- elmi əsərlər, ədəbiyyat və incəsənət;
- elektron hesablayıcı maşınlar üçün program məhsulları;
- ixtiraçılıq hüququ;
- yararlı modellər;
- seleksiya nailiyyətləri;
- gizli istehsal (nou-hau);
- əmtəə nişanları və xidmət nişanları;
- kompleksin əmlakı kimi (bütünlükdə yaxud onun bir hissəsi) müəssisənin əldə edilməsi ilə əlaqədar əmələ gələn, işgüzar adı (firmanın qiyməti).

Qeyri-maddi aktivlər hüquqi şəxslərin yaradılması ilə əlaqədar xərclər (təşkilati xərclər) deyildir, həmçinin müəssisə heyətinin intellektual və işgüzar keyfiyyəti, onların əmək qabiliyyəti və ixtisaslaşdırılması (onlar özlərinin daşıyıcılarından ayrılmır və onlarsız istifadə oluna bilmir)..

Təsribə-konstruktor işlərinə xərclər adlanan qeyri-maddi aktivlər hissəsi 5 N-li formanın xüsusi bölməsində əks etdirilir.

Mühasibat balansına dair əlavənin, həmçinin Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın məlumatları əsasında bir neçə istiqamət üzrə **qeyri-maddi aktivlərin təhlili** aparılır.

Təhlil olunan ilin sonuna ilin əvvəli ilə müqayisə üzrə qeyri-maddi aktivlərin strukturu və onun dəyişməsinin təhlili aparılır (ilin sonuna və ilin əvvəlinə qeyri-maddi aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin onların ümumi həcmində xüsusi çəkisi hesablanır, xüsusi çəkinin dəyişməsi müəyyən edilir).

Qeyri-maddi aktivlərin təhlili prosesində ilin əvvəli ilə müqayisədə ilin sonuna qeyri-maddi aktivlərin bütünlükdə və onun ayrı-ayrı növlərinin mütləq dəyişməsi və artım tempi hesablanır, həmçinin **qeyri-maddi aktivlərin hərəkəti əmsalını** müəyyən etmək olur:

- qeyri-maddi aktivlərin daxilolma əmsalı (Θ_{daxilol}) aktivlərin il ərzində yenidən daxil olması və təhlil olunan dövrün sonuna onların dəyəri xarakterizə olunur və düstur üzrə hesablanır.

$$\Theta_{\text{daxilol}} = \frac{\text{İl ərzində daxil olmuş qeyri-maddi aktivlərin dəyəri}}{\text{ilin sonuna qeyri-maddi aktivlərin dəyəri}}$$

- qeyri-maddi aktivlərin çıxması əmsalı ($\Theta_{\text{çix}}$) – təhlilolunan dövrün əvvəlinə onların dəyərində il ərzində olan qeyri-maddi aktivlərin çıxma hissəsini göstərir, düstur üzrə hesablanır:

$$\Theta_{\text{çix}} = \frac{\text{İl ərzində çıxan qeyri-maddi aktivlərin dəyəri}}{\text{İlin əvvəlinə qeyri-maddi aktivlərin dəyəri}}$$

Qeyri-maddi aktivlərin dəyərinin müəssisə xərclərinə silinmə (amortizasiyanın hesablanması yolu ilə) dərəcəsinin təhlili aparılır.

Qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiya yararlı istifadə müddəti ərzində üç üsul ilə hesablanır:

- xətti üsulunda;
- qalığın azalması üsulunda;
- məhsulların (işlərin) həcminə mütənasib olaraq dəyərin silinməsi üsulunda

Qeyri-maddi aktivlər üzrə yararlı istifadə müddətini müəyyən etmək mümkün olmadıqda amortizasiya normaları 10 il müddətinə (təşkilatın fəaliyyət müddətindən çox olmayaraq) müəyyən edilir.

Təhlil prosesində ilin sonuna və əvvəlinə onların ilk dəyərinə görə qeyri-maddi aktivlər üzrə hesablanmış amortizasiyanın nisbətlerini hesablamaq lazımdır. Belə təhlili lazımi informasiya olan zaman nəinki qeyri-maddi aktivlərin ümumi məbləği üzrə, eyni zamanda onların ayrı-ayrı növləri nöqtəyi-nəzərindən aparmaq lazımdır.

Qeyri-maddi aktivlərin istifadəsinin effektivliyinin təhlili üçün aşağıdakı göstəricilər hesablanır:

- qeyri-maddi aktivlərin rentabelliği (D_{qma}) – qeyri-maddi aktivlərin hər manatından alınan mənfəətin həcmi xarakterizə edir. O vergi tutulanaqədək mənfəətin (20 N-li f. Sət. 140) yaxud xalis mənfəətin (2 N-li f. Sət. 190) qeyri-maddi aktivlərin ortaillik dəyərinə nisbəti kimi hesablanır. Mühasibat balansına dair Əlavənin məlumatları üzrə müəyyən dəqiqlikdə nəzərdən

keçirilən aktivlərin ortaillik ilk dəyəri ilin əvvəlinə və sonuna olan orta hesabi məbləğ kimi hesablanır.

- qeyri-maddi aktivlərin dövriyyəsi (R_{qma}) – qeyri-maddi aktivlərin hər manatından alınan gəlirin həcmi qiymətləndirməyə imkan verir və malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından olan gəlirin (f. N 2, sət. 010) qeyri-maddi aktivlərin ortaillik dəyərinə nisbəti kimi hesablanır. Onların hesablanılmasının digər variantı da mövcuddur, hansı ki, kəsrin məxrəcində qeyri-maddi aktivlərin ilkin dəyəri deyil onlara hesablanmış illik amortizasiya məbləğindən istifadə göstərilir.

Qeyri-maddi aktivlərin istifadəsi effektiv tanına bilər, əgər aşağıdakı şərtlər yerinə yetirilirsə:

$$A_t^{QMA} < A_t^{SG} < A_t^m,$$

burada A_t^{QMA} – qeyri-maddi aktivlərin dəyərinin artım tempi;

A_t^{SG} - malların, məhsulların, iş, xidmətlərin satışından gəlirin (SG) artım tempi;

A_t^m , - mənfəətin (m) artım tempi.

Həmçinin qeyri-maddi aktivlərin tədqiqatı gedişində bu göstəricinin dəyişməsinə iki amilin –n qeyri-maddi aktivlərin dövriyyəsi və satışın rentabelliyyəsinin təsirini əks etdirən , multiplikativ modelin köməyi ilə onların rentabelliyyəsinin amilli təhlilin aparılmasına diqqət yetirmək lazımdır

$$R_{QMA} = \frac{M}{QMA} = \frac{M}{SG} \times \frac{SG}{QMA} = M_{SG} \times D_{QMA} .$$

Mühasibat balansına dair əlavənin məlumatları üzrə qeyri-maddi aktivlərin dinamikası və strukturunun təhlili cədv. 7.1-də verilmişdir.

**Müəssisənin qeyri-maddi aktivlərinin dinamikası
və strukturu**

Göstəricilər	İlin əvvəlinə		Daxil olmuşdur	Çıx- mış- dır	İlin sonuna		Dəyişiklik (+,-)	
	min man.	xüsusi çə- ki,%- lə			min man.	xüsusi çə- ki,%- lə	min man.	xüsusi çə- ki,%- lə
1.İntellektual mülkiyyət obyektlərinə xüsusi hüquqlarla	2172	94,9	225	-	2397	95,4	+225	+0,5
O cümlədən: əmtəə nişanlarına və xidmət nişanlarına, malların əmələ gəlmə yerinin adına sahibkarın hüquqları	2172	94,9	225	-	2397	95,4	+225	+0,5
2.Müəssisənin işgüzar şöhrəti, adı	-	-	-	-	-	-	-	-
3.Sair qeyri-maddi aktivləri	116	5,1	-	-	116	4,6	-	-0,5
4.Qeyri-maddi aktivlərin yekunu	2288	100,0	225	-	2513	100,0	+225	-

Cədvəl 7.1 məlumatlarından görünür ki, hesabat ilinin sonuna 225 min man. qeyri-maddi aktivlərin artması olmuşdur, nəticədə həmin tarixə onların dəyəri 2397 min man. təşkil etmişdir. Səbəbi əmtəə nişanı üçün xüsusi hüququn əldə edilməsidir.

Şaquli təhlil göstərir ki, qeyri-maddi aktivlərin strukturunda daha yüksək xüsusi çəki intellektual mülkiyyət obyektləri (əmtəə nişanları və xidmət nişanlarına, malların əmələ gəlmə yerlərinin adlarına xüsusi

hüquqlar) təşkil edir. Hesabat ilinin sonuna onların xüsusi çəkisi 95,4 % təşkil edir ki, bu da təhlilolunan dövrün əvvəli ilə müqayisədə 0,5 punkt çoxdur. Qalan xüsusi çəki (4,6 %) sair qeyri-maddi aktivlərə düşür, bu sahədə hesabat ili ərzində heç bir dəyişiklik olmamışdır. Müəssisənin işgüzar adı, şöhrəti kimi qeyri-maddi aktivlərin belə növü “Kür” MMC-də yoxdur.

Növbəti mərhələdə hesabat ili ərzində Mühasibat balansına dair Əlavənin məlumatları əsasında qeyri-maddi aktivlərin hərəkəti və istifadəsinin əmsallarının təhlilini aparaq (cədv. 7.2) Müvafiq dövrlər ərzində oxşar hesablamalardan keçən il ərzində alınan göstəricilərin qiyməti

Cədvəl 7.2

Müəssisənin qeyri-maddi aktivlərin hərəkəti və istifadəsi əmsallarının təhlili

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Mütləq dəyişiklik, (+,-)	Artım tempi, %-lə
1.İlin əvvəlinə qeyri-maddi aktivlərin dəyəri, min man.	215	2288	2073	10,6dəfə
2.İl ərzində qeyri-maddi aktivlərin daxil olması, min man.	2196	225	-1971	10,24
3.Qeyri-maddi aktivlərin çıxması, min man.	123	-	-123	-
4.İlin sonuna qeyri-maddi aktivlərin dəyəri, min man.	2288	2513	+225	109,83
5.İlin sonuna qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası, min man.	-	345	+345	-
6.Hesablanmış amortizasiyanın ilin sonuna qeyri-maddi aktivlərin dəyərində nisbəti, %-lə, (sət. 5 : sət. 4)	-	13,7	+13,7	-
7.Qeyri-maddi aktivlərin ortaillik dəyəri, min man.	1251	2342	+1091	187,21
8.Malların, məhsulların, iş, xidmətlərin satışından gəlir, min man.	325450	488441	+162991	150,08

9.Vergitutulanadək mənfəət, min man.	27405	36357	+8952	132,66
10.Qeyri-maddi aktivlərin daxilolma əmsalı, əms. (sət. 2 : sət. 4)	0,960	0,089	-0,871	9,27
11.Qeyri-maddi aktivlərin çıxması əmsalı, əms. (sət. 3 : sət.1)	0,572	-	-0,572	-
12.Qeyri-maddi aktivlərin dövriyyəsi, döv.sayı, (sət.8 : sət.7)_	260,1	208,5	-51,6	80,16
13.Qeyri-maddi aktivlərin rentabelliği, %-lə, (sət9 : sət 7)	2190,6	1552,4	-638,2	70, 87

Hesablamaların nəticəsini cədv. 7.2-də əks etdirilənlərin əsasında görmək olar, belə ki, keçən il ilə müqayisədə qeyri-maddi aktivlərin artımı az intensiv olmuşdur. Xüsusilə daxilolma əmsalı 0,960-dan 0,89 qədər azalmışdır. Eyni zamanda hesabat dövründə qeyri-maddi aktivlərin çıxması olmamışdır. Nəticədə keçən ildə onların həcmi 10,6 dəfə, hesabat ilində isə yalnız 9,83 % artmışdır. İki təhlil olunan dövr ərzində Mühasibat balansına dair Əlavənin məlumatları göstərir ki, aktivlərin artımı əmtəə nişanları və xidmət nişanları, yəni intellektual mülkiyyət obyektləri xüsusi hüquqların əldə edilməsi hesabına olmuşdur. Müəssisə keçən ildə amortizasiya hesablamamışdır, belə ki, amortizasiya olunan obyektlər keçən ilin sonunda əldə edilmişdir. Hesabat ilində vəziyyət dəyişir. Bu dövr ərzində qeyri-maddi aktivlərin dəyərinin 13,7 % satılan məhsulların maya dəyərinə silinmişdir. Həmçinin hesabat ilində onların istifadəsinin effektivliyinin aşağı düşməsi müşayiət olunmuşdur (dövriyyəsi 19,84 % azalmışdır, rentabelliğin artım tempi 70,87 % təşkil etmişdir).

Həmin vəziyyət qeyri-maddi aktivlərin (artım tempi – 87,21 % artımının satışdan olan gəlir və vergitutulanadək mənfəətlə müqayisədə (müvafiq olaraq artım tempi 50,08 və 32,66 % olmuşdur) ötüb keçməsi nəticəsində yaranmışdır. Lakin buna baxmayaraq, bu göstəriciyə olan münasibətə görə qeyri-maddi aktivlər cüzdür, bu da bu obyektlərin uçotu və təhlilinin (məsələn, hesabat ilində vergitutulanadək mənfəətin qeyri-maddi aktivlərin həcminə nisbətən 15,5 dəfə ötüb keçməsi) rentabelliği və dövriyyəsinin həcmnin yüksək mütləq ifadəsinə səbəb olur.

Qeyri-maddi aktivlərin təhlilinin yekununda satışın rentabelliynin (əsas fəaliyyətin effektivlik səviyyəsi) və onların rentabelliynə bu aktivlərin dövriyyəsinin təsirini qiymətləndirək. İlk məlumatlar cədvəl 7.3-də sistemləşdirilmişdir. Belə ki, keçən tədqiqatlar göstərir ki, müəssisənin qeyri-maddi aktivləri, əsas etibarilə əmtəə nişanları və xidmət nişanlarına olan xüsusi hüquqlardır, yəni müəssisənin əsas fəaliyyətində istifadə olunan intellektual mülkiyyət obyektlərinin, nəinki satışın rentabelliyni və məhsulların, iş və xidmətlərin satışından olan mənfəətin köməyi ilə qeyri-maddi aktivlərin rentabelliyni hesablamaq məqsədəuyğundur.

Cədvəl 7.3

Qeyri-maddi aktivlərin rentabelliynin amilli təhlili üçün ilkin məlumatlar

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Mütləq kənarlaşma (+,-)
1.Satışdan mənfəət, min man.	32074	48866	+16792
2.Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir, min man.	325450	488441	+162991
3.Qeyri-maddi aktivlərin orta illik dəyəri, min man.	1251	2342	+1091
4.Qeyri-maddi aktivlərin rentabelliyni, %-lə (sət.1 : sət. 3)	2563,8	2086,5	-477,3
5.Qeyri-maddi aktivlərin dövriyyəsi (sət. 2 : sət. 3)	260,1518	2085572	-51,5946
Satışın rentabelliyni, %-lə (sət. 1 : sət.. 2)	9,8553	10,0045	+0,7492

Amilli təhlil üçün inteqral üsulundan istifadə edirik:

$$\Delta R_{QMA}(R_{SG}) = \frac{\Delta R_{SG}}{2} \times (D_{QMA0} + D_{QMA1}) = \frac{+0.1492}{2} \times (260.1518 + 208.5572) = 34.9 \%$$

$$\Delta R_{QMA}(D_{QMA}) = \frac{\Delta D_{QMA}}{2} \times (R_{QMA0} + R_{QMA1}) = \frac{-51.5996}{2} \times (9.8553 + 10.0045) = -512.3$$

$$\Delta R_{QMA} = \Delta R_{QMA(RSG)} + \Delta R_{(DQMA)} = 34.9 - 512.3 = -477.4 \%$$

Alınan hesablamalardan görünür ki, qeyri-maddi aktivlərin rentabelliği onların dövriyyəsinin gecikməsi hesabına aşağı düşür. Satışın həcmnin artırılması sahəsində, hər şeydən qabaq, qeyri-maddi aktivlərin istifadəsinin effektivliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının axtarılmasına müəssisə nəzarət etməlidir.

7.2. Əsas vəsaitlərin təhlili

İkinci “Əsas vəsaitlər” bölməsində Mühasibat balansına dair Əlavədə əsas vəsaitlərin ilk (bərpa) dəyəri, onların tərkibi, hərəkəti, hesablanmış amortizasiyanın həcmi haqqında informasiya verilir. Burada Mühasibat balansının 120-ci sətirinə dair açıqlama verilir. Əsas vəsaitlər ənənəvi təsnifat növlərinə müvafiq əks etdirilir: binalar, qurğular və ötürücü qurğular; maşınlar və avadanlıqlar; nəqliyyat vasitələri; istehsalat inventarları və ləvazimatları; iş heyvanları və məhsuldar mal-qara; çoxillik əkmələr; sair əsas vəsait növləri; torpağın yaxşılaşdırılması üzrə əsaslı xərclər.

Əsas vəsaitlərin amortizasiyası haqqında məlumatlar binalar və qurğular, maşınlar, avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, qalan bütün əsas vəsaitlər üzrə daha az ətraflı verilir. Lizinq əmlakı üzrə toplanmış amortizasiya məbləği lizinqverən müəssisənin həmin bölməsində əks etdirilmir. 0,5 N-li “Maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşları” formasının bölməsində ayrılıqda əks etdirilir.

5 N-li formanın məlumatları bir neçə istiqamət üzrə **əsas vəsaitlərin təhlilini** aparmağa imkan verir.

Əsas vəsaitlərin strukturu və onun dinamikasının təhlili aparılır. 5 N-li forma “Mühasibat hesabatı formaları haqqında” və Maliyyə Nazirliyinin tövsiyə edilən əmrlərində istehsal və qeyri istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərin həcmi haqqında informasiyalar açıqlanmır. Lakin, əgər müəssisə bu informasiyanı Mühasibat balansına dair əlavədə əks etdirmək qərarını qəbul etmişdirsə, onda əsas vəsaitlərin strukturunu yalnız onların ayrı-ayrı növləri (binalar, qurğular, maşınlar və avadanlıqlar və s.) nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirmək deyil, eyni

zamanda istehsal və qeyri istehsal obyektlərinə vəsait qoyuluşlarının həcmi qiymətləndirmək olar.

Əsas vəsaitlərin hərəkətinin təhlilinin aparılması zamanı bu aktivlərin mütləq dəyişməsi və artım tempi, bütün əsas vəsaitlər üzrə və onların ayrı-ayrı növləri üzrə , o cümlədən aktiv və passiv hissələri üzrə daxilolma və çıxma əmsalları hesablanır.

Məlum olduğu kimi əsas vəsaitlərin aktiv hissəsi – bu o obyektlərdir ki, hansı ki, istehsal prosesində (adi fəaliyyət növü) bilavasitə iştirak edir: passiv hissə - əsas vəsaitlərin və adamların normal iş şəraitini təmin edən əsas vəsait obyektləridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sahənin xüsusiyyətindən asılı olaraq aktiv və passiv hissələrin tərkibi dəyişdirilir. Məsələn, maşınqayırmada aktiv hissəyə maşınlar , avadanlıqlar həmçinin nəqliyyat vasitələri aid edilir.

Əsas vəsaitlərin hərəkəti əmsalını hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$\Theta_{\text{dax.olm}} = \frac{\text{İl ərzində daxil olmuş əsas vəsaitlərin dəyəri}}{\text{İlin sonuna əsas vəsaitlərin dəyəri}};$$

$$\Theta_{\text{çixma}} = \frac{\text{İl ərzində çıxan əsas vəsaitlərin dəyəri}}{\text{İlin əvvəlinə əsas vəsaitlərin dəyəri}}$$

Mühasibat balansına dair əlavənin məlumatları əsas vəsaitlərin texniki vəziyyətinin təhlili üçün ilin əvvəlinə və ilin sonuna aşağıdakı əmsalları hesablamağa imkan verir.

- köhnəmə əmsalı ($\Theta_{\text{köhn}}$) - müəssisə xərclərinə əsas vəsaitlərin dəyərinin silinmə dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu əmsalın qiyməti nə qədər yüksəkdirsə, qayda üzrə bir o qədər əsas vəsaitlərin köhnəmə səviyyəsi yüksəkdir.

$$\Theta_{\text{köhn}} = \frac{\text{Müvafiq tarixə hesablanmış amortizasiya məbləii}}{\text{Həmin tarixə əsas vəsaitlərin ilk dəyəri}}$$

- yararlılıq əmsalı (Θ_{yayar}) – özünün iqtisadi məzmununa görə köhnəlmə əmsalının əks göstəricisidir

$$\Theta_{\text{yayar}} = 1 - \Theta_{\text{köhn}}$$

yaxud

$$\Theta_{\text{yayar}} = \frac{\text{Müvafiq tarixə əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri}}{\text{Həmin tarixə əsas vəsaitlərin ilk dəyəri}}$$

Nəzərdən keçirilən göstəricilərin hesablanılmasını bütünlükdə əsas vəsaitlər üzrə, həmçinin ayrılıqda aparılmasına riayət etmək lazımdır:

- binalar və qurğular üzrə;
- maşınlar, avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri (aktiv hissə);
- əsas vəsaitlərin digər obyektləri.

O qədər də ətraflı təhlilin prinsipial əhəmiyyəti vardır, belə ki, əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin köhnəlmə dərəcəsinin yüksək olması daha neqativ nəticənin olması ilə (izah olunur) passiv əsas vəsaitlərin vəziyyətinə nisbətən avadanlıqların sınıq hissəsi, zay məhsulun buraxılışı, təmirə məsrəflərin artması, mənfəətin azalması, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin effektivlik səviyyəsinin aşağı düşməsi və onun rəqabətqabiliyyətli vəziyyətinin pisləşməsi).

Əsas vəsaitlərin istifadəsinin effektivliyinin təhlili üçün Mühasibat balansına dair əlavənin məlumatları ilə yanaşı satışdan gəlir və mənfəət haqqında 2 N-li formanın əlavə informasiyalatı təhlil olunur. Həmin təhlilin istiqaməti aşağıdakı göstəricilərin dinamikasında hesablama və qiymətləndirməsi nəzərdə tutulur.

- fondverimi (f) - əsas vəsaitlərin hər manatından alınan, məhsulların (işlərin, xidmətlərin) həcmi xarakterizə edir:

$$f = \frac{SG}{F},$$

burada SG – malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəliri;

F – ilin əvvəli və sonuna orta hesabı qiymətin məbləği kimi 5 N-li formanın məlumatları üzrə hesablanan əsas vəsaitlərin ortaillik dəyərini göstərir;

- aktiv hissənin fondverimi (f_a) əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin (F_a) hər manatından nə qədər məhsul (iş, xidmət) alınmasını göstərir:

$$f_a = \frac{SG}{F_a};$$

- əsas vəsaitlərin rentabelliği (R_F) - əsas vəsaitlərin hər manatından mənfəətin (M) həcmi qiymətləndirməyə imkan verir:

$$R_F = \frac{M}{F}$$

Son göstəricini hesablamaq üçün, qayda üzrə, vergitutulanadək mənfəətdən istifadə edilir, belə ki, onun həcmi bütün əməliyyatların və əsas vəsaitlərin köməyi ilə həyata keçirilən fəaliyyət növlərinin ümumi maliyyə nəticəsini xarakterizə edir. Bununla bərabər əsas vəsaitlərin rentabelliğini hesablayan zaman həmçinin satışdan mənfəət və xalis mənfəət göstəricisindən istifadə etmək olar, analitik nəticəni tərtib edən zaman buna diqqət yetirməyi xüsusi nəzərə çarpdırmağı yaddan çıxarmamaq lazımdır.

Zəruri hallarda Mühasibat balansına dair əlavədə açıqlanan aşağıdakı göstəricilərin dinamikasının təhlili aparılır:

- icarəyə verilən, əsas vəsaitlərin obyektləri;
- konservasiyaya verilən, əsas vəsaitlərin obyektləri;
- icarədən alınan, əsas vəsaitlərin obyektləri;
- dövlət qeydiyyat prosesində olan və istismara qəbul edilən, daşınmaz əmlaklar.

Bunlardan başqa, 5 N-li formanın məlumatları üzrə əsas vəsait obyektlərinin yenidən qiymətləndirilməsinin (onların ilk dəyəri və hesablanmış amortizasiya) nəticələrini, həmçinin tikilmə, təchizatını tamamlama, yenidən qurulma, qismən ləğvedilmə nəticəsində əsas vəsait obyektlərinin dəyərinin dəyişməsinə qiymətləndirmək olar. Bütün bunlar müəssisədə əsas vəsaitlərin istifadəsi haqqında əlavə informasiya alınmasına imkan verir.

“Kür” MMC məlumatları üzrə hesablamaları yuxarıda nəzərdən keçirilən əsas vəsaitlərin təhlilinin istiqamətlərini misallarla izah edək. Əsas vəsaitlərin dinamikası və strukturu cədv. 7.4 –də verilmişdir.

Əsas vəsaitlərin dinamikası və strukturu

Göstəricilər	İlin əvvəlinə		Daxil olmuşdur	Çıxmışdır	İlin sonuna		Dəyişiklik (+,-)	
	min man	xüsusi çəki,%-lə			min man	xüsusi çəki,%-lə	min man	xüsusi çəki,%-lə
1.Binalar	61087	43,1	1324	295	62116	40,7	+1059	-2,4
2.Qurğular və ötürücü qurğular	6692	4,7	122	-	6814	4,5	+122	-0,2
3.Maşınlar və avadanlıqlar	65364	46,1	10158	1504	74018	48,5	+8654	+2,4
4.Nəqliyyat vasitələri	7452	5,3	2258	1150	8560	5,6	+1108	+0,3
5.İstehsalat inventarları və ləvazimatları	284	0,2	122	1	405	0,3	+121	+0,1
6.İş heyvanları	-	-	-	-	-	-	-	-
7.Məhsuldar malqara	-	-	-	-	-	-	-	-
8.Çoxillik əkmələr	-	-	-	-	-	-	-	-
9.Digər əsas vəsait növləri	786	0,6	61	157	689	0,4	-97	-0,2
10.Torpaq sahələri və təbii istifadə obyektləri	-	-	-	-	-	-	-	-
11.Torpağın kökündən yaxşılaşdırılmasına əsaslı xərclər	-	-	-	-	-	-	-	-
12.Əsas vəsaitlərin yekunu	141665	100,0	14045	3107	152602	100,0	+10937	-

Cədvəl 7.4 məlumatları görməyə imkan verir ki, ilin əvvəlinə nisbətən hesabat ilinin sonuna “Kür” MMC əsas vəsaitləri 10937 min man. yaxud 7,7 % ($152602 : 141665 \times 100 - 100$) artmışdır. Müəssisə bu əmlak növünün tamamlanmasını aktiv hissənin (maşınlar və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri) həmçinin binaların hesabına

aparmışdır. Beləliklə müəssisə istehsal bazasının təzələnməsinə ən çox kapital qoyuluşunu həyata keçirmişdir ki, bu da bütünlükdə müəssisədə əmək məhsuldarlığının və fəaliyyətin effektivliyinin yüksəldilməsi amilidir.

Aparılan şaquli təhlilin nəticəsindən görünür ki, əsas vəsaitlərin strukturunda daha yüksək xüsusi çəkini maşınlar və avadanlıqlar (ilin əvvəlinə 46,1 %, və ilin sonuna 48,5 %) tutur. Təhlil olunan aktiv növünün əhəmiyyətli elementi üzrə ikinci yeri binalar tutur (ilin əvvəlinə 43,1 % və ilin sonuna 40,7 %). Əsas vəsaitlərin qalan növləri 11 %-dən azdır. Aktiv hissənin xüsusi çəkisinin ilin əvvəlinə 51,4 % (46,1 + 5,3) ilin sonuna qədər isə 54,1 % (48,5 + 5,6) olması müsbətdir. Bütünlükdə əsas vəsaitlərin strukturunu kifayət qədər mütərəqqi hesab etmək olar.

“Kür” MMC əsas vəsaitlərinin texniki vəziyyəti və istifadəsinin effektivlik göstəricilərinin hesablanması cədv. 7.5-də verilmişdir.

Cədvəl 7.5

Əsas vəsaitlərin (ƏV) vəziyyəti və istifadəsinin effektivliyinin təhlili

Göstəricilər	Hesabat ilində əsas vəsaitlərin mövcudluğu və hərəkəti				İl ərzində orta illik məlumatlar	Keçən il ərzində ortailik məlumatlar	Dəyişiklik (+,-) (qr.5-qr.6)
	ilin əvvəlinə qalıq	daxil olmuşdur	çıxmışdır	ilin sonuna qalıq			
A	1	2	3	4	5	6	7
1.ƏV ilk dəyəri, min man.	141665	14045	3107	152603	147134	134677	+12457
2.ƏV amortizasiyası, min man.	59396	-	-	67210	63303	57229	+6074
3.ƏV qalıq dəyəri, min man.	82269	-	-	85393	83831	77448	+6383
4.ƏV aktiv hissəsinin ilk dəyəri (maşınlar və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri), min man.	72817	12416	2654	82579	77698	67200	+10498
5.Aktiv hissənin amortizasiyası,							

min man.	36726	-	-	44478	40602	35228	+5374
6.Satışdan gəlir, min man.	-	-	-	-	488441	325450	+162991
7.Balansın valyuta- sı, min man.	136750	-	-	193606	165178	126792	+38386
8.Onların ümumi həcmində ƏV aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi, %-lə	51,4	-	-	54,1	52,8	49,9	+2,9
9.Balansın valyutasın- da ƏV xüsusi çəkisi, %-lə	60,2	-	-	44,1	50,8	61,1	-10,3
10.ƏV daxilolma əmsalı, %-lə	-	-	-	-	9,2	12,8	-3,6
11.ƏV çıxması əmsalı, %-lə	-	-	-	-	2,2	3,4	-1,2
12.ƏV aktiv hissəsinin təzələnmə əmsalı, %-lə	-	-	-	-	15,0	20,6	-5,6
13.ƏV aktiv hissəsin çıxma əmsalı, %-lə	-	-	-	-	3,6	6,2	-2,6
14.ƏV köhnəlmə əmsalı, %-lə	41,9	-	-	44,0	43,0	42,5	+0,5
15.ƏV aktiv hissəsin köhnəlmə əmsalı, %-lə	30,4	-	-	53,9	52,3	52,4	-0,1
16.ƏV fondverimi, Man.	-	-	-	-	3,32	2,42	+0,9
17.ƏV aktiv hissənin Fondverimi, man.	-	-	-	-	6,29	4,84	+1,45

Cədvəl 7.5 məlumatlarından görünür ki, keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində əsas vəsaitlərin strukturu daha mütərəqqi olmuşdur, belə ki, aktiv hissənin xüsusi çəkisi 49,9 %-dən 52,8 %-ə qədər yüksəlmişdir (ortaillik məlumatlar üzrə) əsas səbəblərdən biri bütün əsas vəsaitlərlə müqayisədə (bütün əsas vəsaitlər üzrə hesablanmış, yuxarıdakı oxşar göstəricilərin aktiv hissənin daxilolma və çıxma əmsalının mütləq qiyməti) maşın və avadanlıqlar parkının daha intensiv təzələnməsi olmuşdur. Lakin hesabat ilinə nisbətən (müqayisə üçün əsas vəsaitlərin

daxilolma əmsalı keçən ildə 12,8 % hesabat ilində isə - yalnız 9,2 % təşkil edir) keçən ildə müəssisənin dövriyyədən kənar aktivlərinin nəzərdən keçirilən elementin hərəkəti daha aktiv olmuşdur. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin əsas vəsaitləri kifayət qədər köhnəlmişdir. Hesabat ilində köhnəlmə əmsalı 43 %, aktiv hissə üzrə hesablanmış , oxşar göstərici, daha yüksək 52,3 % olmuşdur. Həmin vəziyyət əsas vəsaitlərin təzələnməsinə (14045 min man., o cümlədən aktiv hissə üzrə 12416 min man.) kifayət qədər iri kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsinin zəruriliyini göstərir.

Əsas vəsaitlərin istifadəsinin effektivliyinin yüksəlməsi müsbət andır. Xüsusi ilə keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində fondverimi 4,84 manatdan 6,29 man. qədər yüksəlmişdir.

Cədvəl 7.5 məlumatları aşağıdakı amil modelinin köməyi ilə əsas vəsaitlərin strukturunun fondverimi və onların aktiv hissəsinin istifadəsinin effektivlik səviyyəsi göstəricilərinin dəyişməsinə təsiri qiymətləndirməyə imkan verir.

$$f = \frac{SG}{F} = \frac{F_a}{F} \times \frac{SG}{F_a} = X_{\zeta_a} \times f_a.$$

burada X_{ζ_a} - onların ümumi həcmində əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi

Mütləq müxtəliflik üsulunun istifadəsi ilə amilli təhlilini aparaq:

$$\Delta f(X_{\zeta_a}) = \Delta X_{\zeta_a} \times f_{a0} = +0,029 \times 4,84 = +0,14 \text{ (man.)};$$

$$\Delta f(f_a) = \Delta f_a \times X_{\zeta_{a1}} = +1,45 \times 0,528 = +0,76 \text{ (man.)};$$

$$\Delta f = \Delta f(X_{\zeta_a}) + \Delta f(f_a) = 0,14 + 0,76 = 0,90 \text{ (man.)}$$

Aparılan hesablamalardan görünür ki , fondveriminin artımı, nəinki əsas vəsaitlərin strukturunun yaxşılaşmasına (0,14 man.), eyni zamanda onların aktiv hissəsinin istifadəsinin effektivliyinin yüksək dərəcədə yüksəlməsinə (0,76 man.) səbəb olur. Nəticədə nəticə çıxarmaq olar ki, müəssisənin aktivinin əhəmiyyətli elementinin istifadəsi sahəsində (əsas vəsaitlərin xüsusi çəkisi hesabat ilində bütün müəssisə əmlakının 50,8 %-ni təşkil edir) müsbət meylliyyə qeyd etmək olar, bu da müəssisə

kapitalının dövriyyəsinin sürətlənməsini və kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsinin effektivliyini sübut edir.

7.3 Maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşların təhlili

5 N-li “Mühasibat balansına dair əlavə” formasında maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşların hərəkəti haqqında informasiya üçün ayrıca bölmə ayrılmışdır. Bu aktiv növü 2000-ci ildə mühasibat balansına daxil edilmişdir. Kapital qoyuluşlarına layihə müqaviləsi üzrə verilənlər yaxud lizinqə müəssisəyə verilən əmlaklar aid edilir.

Mühasibat balansına dair əlavədə ilin əvvəlinə və sonuna maddi qiymətlilərə qoyuluşların ilk dəyəri il ərzində daxilolan və çıxan aktivlərin həcmi, həmçinin müvafiq tarixə hesablanmış amortizasiya məbləği haqqında açıqlanır.

5 N-li formanın məlumatları **üzrə maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşlarının təhlili** aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır:

1) kapital qoyuluşlarının strukturunun və ilin əvvəli ilə müqayisədə ilin sonuna onun dəyişməsinin təhlili. Bu zaman ilin əvvəli və sonuna kapital qoyuluşlarının ümumi həcmində lizinq müqaviləsi və kirə üzrə verilən əmlakların xüsusi çəkisi və onların dəyişməsi hesablanır

2) maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşlarının dinamikasının təhlili. Bunun üçün kapital qoyuluşların və onların ayrı-ayrı növlərinin ümumi məbləğinin mütləq dəyişməsi, artım tempi hesablanır, həmçinin əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər üzrə göstəricilərdə aparılan oxşar hesablamalar kimi daxilolma və çıxma əmsalları müəyyən edilir;

3) maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşlarının köhnəlmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi. Həmin təhlilin istiqaməti müvafiq tarixə hesablanmış amortizasiya məbləğinin həmin tarixə kapital qoyuluşlarının ilk dəyərində nisbəti kimi hesabladığımız ilin əvvəlinə və sonuna köhnəlmə əmsalının hesablanması və qiymətləndirilməsini göstərir.

Bundan sonra daxili informasiyaların (kirayə, lizinq müqaviləsi, ödəniş haqqında məlumatlar və s.) cəlb edilməsi zamanı lizinqə əmlakın verilməsi yaxud onun kirayə müqaviləsi üzrə verilməsi üzrə

əməliyyatların məqsədəuyğunluğu və effektivliyini qiymətləndirmək lazımdır. Bunun üçün bu əməliyyatlardan mənfəət, əmlak vergisi üzrə qənaət, gəlir şəklində müəssisənin aldığı iqtisadi gəlirlər müəyyən edilir.

“Kür” MMC mühasibat balansına dair Əlavənin (5 N-li forma) məlumatları göstərir ki, müəssisənin maddi qiymətlilərinə kapital qoyuluşları yoxdur.

Ümumi halda Mühasibat balansına dair Əlavənin məlumatları üzrə maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşlarının dinamikası, strukturu və köhnəlmə səviyyəsinin təhlilini cədv. 7.6 köməyi ilə aparmaq olar.

Cədvəl 7.6

Maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşların (MQKQ) dinamikası və strukturu

Göstəricilər	İlin əvvəlinə		Daxil olanlar	Çıxanlar	İlin sonuna		Dəyişiklik (+,-)	
	min man.	xüsusi çəki, %-lə			min man.	xüsusi çəki, %-lə	min man.	xüsusi çəki, %-lə
1.Lizinqə vermək üçün əmlaklar								
2.Kirayə müqaviləsi üzrə verilən əmlaklar								
3.Sair gəlirlərdəb qoyuluşlar								
4.Kapital qoyuluşlarının yekunu		100,0				100,0		-
5.Maddi qiymətlilərə Kapitalqoyuluşlarının amotizasiyası		X*	X	X		X		X
6.Kapital qoyuluşlarının köhnəlmə sə-		X	X	X		X		X

viyyəsi								
7.MQKQ daxilolma əmsalı, %-lə (sət.5 : sət.4)	X	X	X	X		X	X	X
8.MQKQ çıxma əmsalı, %-lə (sət.4. qr.4:sət.4 qr.1	X	X	X	X		X	X	X

* X işarəsi cədvəldəki həmin gözlükün doldurulmamasını göstərir

7.4. Elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor, texnoloji işlərə (ETTKİ) və təbii resursların mənimsənilməsinə xərclərin təhlili

5 N-li formada “Elmi-tədqiqat, təcrübə konstruktor və texnoloji işlərə xərclər” və “Təbii resursların mənimsənilməsinə xərclər” bölmələri ayrılmışdır.

ETTKİ-nə xərclərin uçotu qaydası və onların mühasibat hesabatında əks etdirilməsi normativ sənədlərlə tənzimlənir. ETTK-nə olan xərclərə normativ sənədlərə əsasən aşağıdakı şərtlər yerinə yetirilən zaman mühasibat uçotunda tanınır:

- xərclərin məbləği müəyyən edilə bilər və təsdiq edilə bilər;
- yerinə yetirilmiş işin sənədlə təsdiqi vardır (yerinə yetirilmiş işin qəbulu aktı və i.a.);
- gələcək iqtisadi gəlirin alınmasına dair istehsalat və (yaxud) idarəetmə ehtiyacı üçün işin nəticələrinin istifadəsi göstərilir.

ETTKİ-nin nəticələrinin istifadəsi nümayiş etdirilə bilər.

Bu şərtlərdən heç olmasa birinin yerinə yetirilməsi halında hesabat dövrünün sair xərcləri kimi tanınır

Həmçinin müsbət nəticə verməyən ETTKİ-nə xərclər hesabat dövrünün sair xərcləri kimi tanınır.

Sadalanan şərtlərə riayət edilməyi zamanı və ETTKİ-nə olan xərclərin müsbət nəticəsinin alınması halında dövriyyədən kənar

aktivlərdə tanınır və aşağıdakı üsullardan biri ilə amortizasiyanın hesablanması yolu ilə adi fəaliyyət növü üzrə xərclərə silinir:

- 1) xətti;
- 2) məhsulların (iş, xidmət) həcminə xərclərin mütənasib silinməsi üsulunda.

ETTKİ-nə xərclər haqqında informasiyalar (əgər onlar dövriyyədən kənar aktivlərdə tanınırsa), əhəmiyyətliliyinə görə - aktivin müstəqil qrup maddəsi kimi, sair dövriyyədən kənar aktivlərin tərkibində mühasibat balansının I bölməsində əks etdirilməlidir. 5 N-li formada ilin əvvəlinə və sonuna ETTKİ-nə xərclərin mövcudluğu, həmçinin daxil olan və silinən xərc məbləğləri haqqında məlumatlar verilir. Bu zaman müəssisə xərcləri nəinki ümumi məbləğdə və ayrı-ayrı iş növləri yaxud xərc növləri nöqtəyi-nəzərindən (material, əmək, sosial ehtiyaclara ayırmalar, sınaq və tədqiqat üçün xüsusi avadanlıqların dəyəri, elmi-tədqiqat avadanlıqlarının saxlanması və istismarına, quraşdırma və qurmaya, ümumtəsərrüfat xərcləri, sair xərclər) əks etdirməlidir

ETTKİ-nə xərclərin təhlili aşağıdakı **istiqamətlər** üzrə aparılır:

1) İlin əvvəli ilə müqayisədə ilin sonuna xərclərin strukturu və onun dəyişməsinin təhlili;

2) ETTKİ –nə xərclərin hərəkətinin təhlili. Bununla ümumi xərc məbləği və onların ayrı-ayrı növlərinin dinamikası qiymətləndirilir, həmçinin hərəkəti əmsalını hesablamaq olar:

- ETTKİ-nə xərclərin daxilolma əmsalı (Θ_{daxolma}):

$$\Theta_{\text{daxolma}} = \frac{\text{il ərzində ETTKİ – nə daxil olmuş (çəkilməmiş) xərclərin dəyəri}}{\text{ilin sonuna ETTKİ – nə xərclərin dəyəri}}$$

- ETTKİ-nə xərclərin silinmə əmsalı ($\Theta_{\text{silinmə}}$)

$$\Theta_{\text{silinmə}} = \frac{\text{il ərzində ETTKİ – nə xərclərin silinən dəyəri}}{\text{ilin əvvəlinə ETTKİ – nə xərclərin dəyəri}}$$

3) Növbəti xərclərin dinamikasının təhlili:

- başa çatmamış ETTKİ üzrə;

- müsbət nəticə verməyən və hesabat ilinin sair xərclərinə aid edilən ETTKİ-nə xərclərin təhlili.

Bununla müəssisənin sair xərclərinin ümumi məbləğdə, müsbət nəticə verməyən ETTKİ-nə xərclərin xüsusi çəkisini müəyyən etmək və onların son maliyyə nəticəsinə təsirini qiymətləndirmək lazımdır. Bundan sonra bu zərərlərin əmələ gəlmə səbəblərini aşkar etmək lazımdır.

Dövriyyədən kənar aktivlərin yaradılmasına gətirən kapital xarakteri daşıyan, **təbii resursların mənimsənilməsinə olan xərclər** haqqında informasiyalar, ETTKİ-nə xərclər üzrə olan oxşar nöqtəyi-nəzərdən 5 N-li formada verilir. Həmin növə çıxarma sahələrində hazırlıq xarakterli işlərə, mənimsənilməli olan yerin kəşfiyyatına, yerin təkinin geoloji öyrənilməsinin aparılmasına olan xərclər aid edilir.

113 N-li “Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” hesabında toplanılmış, yerin təki sahəsi üzrə, qurtarmamış axtarış və kəşfiyyat və hidrogeoloji-axtarış, yataqların qiymətləndirilməsi və sair oxşar işlərə çəkilən xərclər, həmçinin hesabat dövründə nəticəsiz kimi sair xərclərə aid edilən təbii resursların mənimsənilməsinə olan xərc məbləğləri “arayış” olaraq Mühasibat balansına dair əlavədə əks etdirilir.

Təbii resursların mənimsənilməsinə xərclərin təhlili ETTKİ-nə xərclərin təhlilinə oxşar aparılır. “Kür” MMC Mühasibat balansına dair əlavənin (5 N-li formanın) məlumatları hesabat ilində müəssisədə ETTKİ-nə və təbii resursların mənimsənilməsinə olmadığını görməyə imkan verir.

Mühasibat balansına dair Əlavənin məlumatları üzrə belə xərclərin strukturu və hərəkətinin təhlili ümumi halda cədv. 7.7 və 7.8 köməyi ilə aparmaq olar.

Cədvəl 7.7

Elmi-tədqiqat təcrübə-konstruktor, texnoloji işlər və təbii resursların mənimsənilməsinə xərclərin dinamikası

Göstəricilər	İlin əvvə-	Daxil olan	Sili-nən	İlin sonu-	Dəyişiklik (+,-)
--------------	------------	------------	----------	------------	------------------

	linə qalıq			na qalıq	min man.	%-lə
1.Elmi-tədqiqat, təcrübə-Konstruktor və texnoloji İşlərə xərclər, min man.						
2.Təbii resursların mənimsə-Nilməsinə xərclər, min man.						
3.ETTKİ-nə xərclərin daxil-olma əmsalı, %-lə (sət.1 qr.2:sət.1qr.4)	X*	X	X		X	X
4.ETTKİ-nə xərclərin silin-mə əmsalı, %-lə (sət.1 qr.3: sət.1qr.1)	X	X	X		X	X
5.Təbii resursların mənimsə-Nilməsinə xərclərin daxil-Olma əmsalı, %-lə (sət.2 qr.2 : sət.2 qr.4)	X	X	X		X	X
6.Təbii resursların mənimsənil-məsinə xərclərin silinmə əmsalı, %-lə (sət.2 qr.3 : sət. 2 qr.1)	X	X	X		X	X

* X işarəsi cədvəldə həmin gözlüyün doldurulmaması deməkdir.

Cədvəl 7.8

Müsbət nəticə verməmiş sair xərclərə aid edilmiş lmi-tədqiqat təcrübə-konstruktor , texnoloji işlər və təbii resursların mənimsənilməsinə xərclərin dinamikası

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+, -)	Artım tempi, %-lə
Müsbət nəticə verməyən ETTKİ-nə xərclər, min man.				
Təbii resursların mənimsənilməsinə				

nəticəsiz xərclər, min man.				
Sair xərclərə aid edilən , xərclərin yekunu, min man.				
Müəssisənin sair xərclərinin ümumi həcmi, min man.				
Sair xərclərin ümumi həcmində ETTKİ-nə və təbii resursların mənimsənilməsinə olan nəticəsiz xərclərin xüsusi çəkisi, %-lə				

7.5. Maliyyə qoyuluşlarının təhlili

Hazırda qüvvədə olan 5 N-li formada “Maliyyə qoyuluşu” bölməsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Xüsusilə maliyyə qoyuluşlarının siyahısı genişlənmişdir, hansı ki, onların aşağıdakı növləri daxil edilir:

- başqa təşkilatların (o cümlədən törəmə və asılı təsərrüfat cəmiyyətlərin) nizamnamə kapitalına qoyuluşlar;
- dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları;
- digər təşkilatların qiymətli kağızları (o cümlədən uzunmüddətli qiymətli kağızlar – istiqrazlar, veksellər);
- verilən borclar;
- depozit qoyuluşları;
- sair maliyyə qoyuluşları;

Bundan başqa, əgər müəssisədə bu kimi informasiyalar (fond bazarında formalaşan) varsa, cari bazar dəyərində olan, qiymətli kağızlar haqqında informasiyaları ayırmaq tövsiyə edilir.

Mühasibat balansına dair əlavənin informasiyaları aşağıdakı **istiqamətlər üzrə maliyyə qoyuluşlarının təhlilini** aparmağa imkan verir:

- 1) hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna hansı maliyyə qoyuluşlarının- uzunmüddətli yaxud qısamüddətlinin müəssisədə üstün olması müəyyən edilir;
- 2) ümumi məbləğ üzrə maliyyə qoyuluşlarının dinamikası və onların ayrı-ayrı növləri nöqtəyi-nəzərdən təhlil edilir;

3) uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarının strukturu qiymətləndirilir. Bununla da müəssisə öz pullarının hara qoyulmasına (pay, borc, qiymətli kağızlara, digər təşkilatlara verilən borclar, depozit qoyuluşlarına) diqqət yetirməlidir;

4) qiymətli kağızlarda maliyyə qoyuluşlarının cari bazar dəyərinin onların Balans qiymətindən kənarlaşması öyrənilir, əgər belə informasiya Mühasibat balansına dair Əlavədə verilmişdirsə;

5) Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın məlumatlarından istifadə edərək, müəssisənin maliyyə qoyuluşlarının gəlirliyini qiymətləndirmək lazımdır. Bunun üçün 2 N-li formanın “Alınmaya dair faizlər” və “Digər təşkilatlarda iştirakdan gəlirlər” sətirləri üzrə əks etdirilənləri 5 N-li formanın məlumatları üzrə hesablanmış, maliyyə qoyuluşlarının ortaillik dəyəri ilə müqayisə etmək lazımdır.

Cədvəl 7.9 köməyi ilə “Kür” MMC-in maliyyə qoyuluşlarının dinamikasını təhlil edək.

Cədvəl 7.9

Maliyyə qoyuluşlarının (MQ) dinamikası, min man.

Göstəricilər	Uzunmüddətli MQ			Qısamüddətli MQ		
	ilin əvvəlinə	ilin sonuna	dəyişiklik (+,-)	ilin əvvəlinə	ilin sonuna	dəyişiklik (+,-)
1.Digər təşkilatların nizamnamə kapitalına qoyuluşlar	325	325	-	-	-	-
O cümlədən: Törəmə və asılı təsərrüfat cəmiyyətləri	325	325	-	-	-	-
2.Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları	-	-	-	-	-	-
3.Digər təşkilatların qiymətli kağızları	-	-	-	-	-	-
O cümlədən: borc qiymətli kağızları (istiqrazlar, veksellər)	-	-	-	-	-	-

4.Verilən borclar	-	723	+723	-	-	-
5.Depozit qiymətliləri	-	-	-	-	-	-
6.SAir	-	-	-	-	-	-
7.Maliyyə qoyuluşlarının yekunu	325	1048	+723	-	-	-
Ümumi məbləğdən: Cari bazar dəyərində olan, maliyyə qoyuluşları; 8.Digər təşkilatların nizamnamə kapitalına qoyuluşlar						
O cümlədən: törəmə və asılı təsərrüfat cəmiyyətləri						
9.Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları						
10.Digər təşkilatların qiymətli kağızları						
O cümlədən: borc qiymətli kağızları (istiqrazlar, veksellər)						
11.Sair						
12.Cari bazar dəyərində olan maliyyə qoyuluşlarının yekunu						

Cədvəl 7.9 məlumatlarından görünür ki, tədqiqolunan müəssisənin 325 min man. məbləğində törəmə və asılı cəmiyyətlərin nizamnamə kapitalına uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları vardır (bu qoyuluş əvvəlki hesabat ilində həyata keçirilmişdir), eyni zamanda uzunmüddətli borclar vermişdir (hesabat ilinin sonuna onların qalığı 723 min man. təşkil edir) Nə qədər ki, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları bir ildən artıq müddətə təsərrüfat dövriyyəsiəndən pul vəsaitlərinin yayılmasını özündə göstərir, onda bundan sonra hesabat informasiyasından başqa əlavənin cəlb edilməsi zamanı belə maliyyə resurslarının qoyuluşunun məqsədəuyğunluğunu və effektivliyini qiymətləndirmək lazımdır. Bütünlüxsə hesabat ili ərzində uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları 723 min man. artmışdır.

“Kür” MMC maliyyə qoyuluşlarının strukturu və onun dəyişməsi cədv. 7.10-da nəzərdə tutulmuşdur.

Cədvəl 7.10

Maliyyə qoyuluşlarının (MQ) strukturu, %-lə

Göstəricilər	Uzunmüddətli MQ			Qısamüddətli MQ		
	ilin əvvəlinə	ilin sonuna	dəyişiklik (+,-)	ilin əvvəlinə	ilin sonuna	dəyişiklik (+,-)
1.Digər təşkilatların nizamnamə kapitalına qoyuluşlar	100,0	31,0	-69,0	-	-	-
O cümlədən: Törəmə və asılı təsərrüfat cəmiyyətləri	100,0	31,0	-69,0	-	-	-
2.Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları	-	-	-	-	-	-
3.Digər təşkilatların qiymətli kağızları	-	-	-	-	-	-
O cümlədən: borc qiymətli kağızları (istiqrazlar, veksellər)	-	-	-	-	-	-
4.Virilən borclar	-	69,0	+69,0	-	-	-
5.Depozit qoyuluşları	-	-	-	-	-	-
6.Sair	-	-	-	-	-	-
7.Maliyyə qoyuluşlarının yekunu	100,0	100,0	-	100,0	100,0	-
Ümumi məbləğdən: Cari bazar dəyərinə olan, maliyyə qoyuluşları	-	-	-	-	-	-
8.Digər təşkilatların nizamnamə Kapitalına qoyuluşlar	-	-	-	-	-	-
O cümlədən: törəmə və asılı təsərrüfat cəmiyyətləri	-	-	-	-	-	-

9.Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları	-	-	-	-	-	-
10.Digər təşkilatların qiymətli kağızları	-	-	-	-	-	-
O cümlədən: borc qiymətli kağızları (istiqrarlar, veksellər)	-	-	-	-	-	-
11.Sair	-	-	-	-	-	-
12.Cari bazar dəyərində olan, maliyyə qoyuluşlarının yekunu	100,0	100,0	-	100,0	100,0	-

Cədvəl 7.10 məlumatları görməyə imkan verir ki, ilin əvvəlinə törəmə və asılı cəmiyyətlərin nizamnamə kapitalına qoyuluşlar “Kür” MMC həyata keçirdiyi vahid maliyyə qoyuluşu növüdür. Növüdür. İlin sonuna təhlil olunan aktivlərin strukturunda daha bir element – verilən uzunmüddətli borc aşkar edildi, onun xüsusi çəkisi maliyyə qoyuluşunun 69 %-ni təşkil edir. Digər müəssisələrin aktivində iri qoyuluşların olmaması (qeyd edək ki, onların xüsusi çəkisi hesabat ilinin sonuna müəssisənin əmlakının ümumi həcmində 1 % az təşkil edir) sərbəst pul vəsaitinin olmaması ilə izah edilir (cari fəaliyyət üzrə 7320 min man. həcmində mənfə pul axını olmuşdur).

7.6. Debitor və kreditor borclarının təhlili

Son zamanlar 5 N-li formada “Debitor və kreditor borcları” bölməsi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. İndi burada onların daha iri maddələri nöqtəyi-nəzərindən hesabat ilinin əvvəlinə və sonra yalnız uzunmüddətli və qısamüddətli debitor və kreditor borclarının qalıqları haqqında informasiya olur. Məsələn, debitor borclarının ümumi məbləğindən ayrılmışdır:

- alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar;
- verilən avanslar;
- sair debitor borcları.

Kreditor borclarının tərkibində öz növbəsində onun aşağıdakı növləri ayrılmışdır:

- malgöndərənələr və podratçılarla hesablaşmalar;
- alınan avanslar;
- vergi və rüsumlar üzrə hesablaşmalar;
- kreditlər;
- borclar;
- sair kreditor borcları.

Qeyd etmək lazımdır ki, debitor borcları üzrə daha iri öhdəlik maddələrinin açıqlanması tövsiyə edilir, sair əməliyyatlar üzrə müəssisə işçilərinə üzvlük haqları və verilənin artıq ödənilməsi üzrə büdcə və büdcədən kənar fondlar, təhtə hesab şəxslərin borcları və digərləri kimi belə maddələr bir “Sair borclar” sətrində verilir. Kreditor borcları haqqında 5 N-li formanın informasiyaları praktiki olaraq Mühasibat balansının məlumatları tam təkrarlanır. Kreditlər və borclara dair olanlar Balansda kreditor borclarından ayrı göstərilir, hazırda kreditor borclarının hissəsi kimi Mühasibat balansına dair Əlavədə əks etdirilir.

Beləliklə, 5 Nli formadakılar müstəsna olmaqla aşağıdakı analitik informasiyalar çox lazımdır:

- yaranmış və ödənilmiş öhdəlik məbləği, onun hərəkətinin təhlilini aparmağa imkan vermir;
- vaxtı keçmiş debitor və kreditor borcları məbləği, onun vəziyyətinin qiymətləndirilməsini çətinləşdirir;
- daha iri debitor və kreditorların izahı.

Bununla bərabər bu informasiyaların (xüsusilə vaxtı keçmiş və şübhəli borclar haqqında) aydınlaşdırıcı eydlərdə əhəmiyyətlik, tamlıq və digər tələblərə riayət eilməsinə mütləq açıqlamalar verilir.

Mühasibat balansına dair Əlavənin analitik imkanları yalnız aşağıdakı istiqamətlər üzrə debitor və kreditor borclarının tədqiqini aparmağa imkan verir:

1) İlin əvvəli ilə müqayisədə ilin sonuna debitor və kreditor borclarının dəyişməsinin təhlili;

2) Uzunmüddətli və qısamüddətli borcların onun ümumi həcmində xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsi. Bununla yada salmaq lazımdır ki, debitor borcarı dövriyyədən müəssisə vəsaitlərinin yayılmasını özündə əks etdirir, buna görə uzunmüddətli debitor öhdəliklərinin xeyli xüsusi

çəkisinin mövcud olması inflyasiya şəraitində müəssisə üçün son dərəcə əlverişli deyil, kreditor borcları üzrə - əks vəziyyətdir;

3) İlin sonuna və əvvəlinə uzunmüddətli və qısamüddətli debitor və kreditor borclarının strukturunun qiymətləndirilməsi, struktur dəyişikliklərin müəyyən edilməsi;

4) Debitor və kreditor borcları nisbətlərinin hesablanması və qiymətləndirilməsi, bu nisbətlərin müəssisənin ödənişqabiliyyəti səviyyəsinə təsirinin aşkar edilməsi.

Əgər izahat vərəqəsində öhdəliklərin əmələ gəlməsi və ödəniş məbləği haqqında , həmçinin vaxtıkeçmiş borclar haqqında informasiyanın açıqlanması halında, təhlil debitor və kreditor borclarının vəziyyəti və hərəkətini qiymətləndirməklə tamamlana bilər (cə. 7.11).

Debitor və kreditor borclarının hərəkəti və vəziyyəti

Göstəricilər	İlin əvvəlinə qalıq		Öhdəlik- lərin əmələ gəlmə- si	Öhdəlik- lərin ödəni- şi	İlin sonuna qalıq		Dəyişiklik (+,-)	
	min man.	xüusi çəki, %-lə			min man.	xüusi çəki, %-lə	min man.	xüusi çəki, %-lə
I.Debitor borcları – cəmi	16648	100,0	468494	449172	35970	100,0	19322	-
O cümlədən:								
1.Qısamüddətli – cəmi	16648	100,0	468494	449172	35970	100,0	19322	-
1.1.o cümlədən vaxtıkeçmiş	202	1,2	13	197	18	0,1	-184	-1,1
2.uzunmüddətli – cəmi	-	-	-	-	-	-	-	
2.1.o cümlədən vaxtıkeçmiş	-	-	-	-	-	-	-	-
II.Kreditor borcları – cəmi	26344	100,0	625768	628356	23756	100,0	-2588	-
O cümlədən:								
3.Qısamüddətli – cəmi	26340	99,99	625768	628356	23752	99,98	-2588	-0,61
3.1.o cümlədən vaxtıkeçmiş	16	0,06	4	2,0	-	-	16	-0,06
4.Uzunmüddətli – cəmi	4	0,01	-	-	4	0,02	-	+0,01
4.1.o cümlədən vaxtıkeçmiş	-	-	-	-	-	-	-	-
III.Debitor və kreditor borclarının nisbətləri	0,632	X*	X	X	1,514	X	+0,882	X

Cədv. 7.11 məlumatları göstərir ki, hesabat ilinin sonuna debitor borcları 19322 min man., yaxud 2,2 dəfə (39970 : 16648) artmışdır, bu da əmələ gələn öhdəlik məbləğinin ödənişin həcmi ötür keçməsinə şərtləndirir. Lakin dövriyyədən vəsaitin bir ildən az müddətə yayınması müsbət cəhətdir, belə ki, bütün debitor borcları 100 % qısamüddətli borcu təşkil edir. İlin əvvəlinə və ilin sonuna alıcıların və sair debitorların vaxt keçmiş borcların olmasına diqqət yötürmək lazımdır. Bununla bərabər onun gəcmi 202min manatdan 18 min manata nmişdir ki, bu da bütün debitor borclarının 0,1 %-ni təşkil edir.

Eyni zamanda 2588 min man, yaxud 9,8 % (23756 : 26344 x 100-100) kreditor borclarının azalması baş vermişdir. Bu vəziyyət hesabat ilində borcun əmələ gəlməsinə nisbətən, borcun daha çox ödənilməsinə səbəb olmuşdur. Kreditor borcları əsas etibarilə qısamüddətli öhdəlik kimi göstərilir. İlin sonuna uzunmüddətli borclar ümumi kreditor borcları məbləğinin cəmi 0,02 %-ni təşkil edir. Beləliklə, bir ildən yuxarı müddətə kreditorlara ödənişin vaxtının uzadılması hesabına müəssisə maliyyə resurslarını cəlb edə bilməmişdir. İlin sonuna “Kür” müəssisəsinin vaxtı keçmiş kreditor borcunun olmaması müsbət cəhətdir. O ilin əvvəlinə cüzi məbləği – kreditorlar qarşısında olan öhdəliklərin ümumi həcmində cəmi 0,06 % təşkil edir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, hesabat ilində debitor və kreditor borclarının müxtəlif istiqamətli dinamikası onlar arasında nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, ilin əvvəlinə “Kür” müəssisəsi debitorlardan daxilolma hesabına kreditorlar qarşısında olan öhdəliyin yalnız 63,2 %-ni ödəyə bilmişdir, kreditor borclarının əsas örtülmə mənbələrindən biri, ilin sonuna debitor borcları 1,5 dəfə artmışdır.

Tədqiq olunan müəssisə üzrə Mühasibat balansının və ona dair əlavənin məlumatları görməyə imkan verir ki, müəssisə öz fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün uzunmüddətli və qısamüddətli kreditləri cəlb etmişdir. İllik hesabatla dair Aydınlaşdırıcı vərəqənin informasiyalarından istifadə edərək, borc vəsaitlərinin hərəkəti və strukturunu təhlil edək (cədv.7.12)

Kreditlərin və borcların hərəkəti və strukturu

Göstəricilər	İlin əvvəlinə qalıq		Daxil olan	Ödənilən	İlin sonuna qalıq		Dəyişiklik (+,-)	
	min man.	Xüsusi çəki, %-lə			min man.	Xüsusi çəki, %-lə	min man.	Xüsusi çəki, %-lə
I.Uzunmüddətli kreditlər, cəmi	5696	30,2	76646	47572	34770	72,7	+29074	+42,5
O cümlədən:		-	-	-	-	-	-	-
1.1.Vaxtında ödənilənlər								
2.Uzunmüddətli borclar, cəmi	-	-	-	-	-	-	-	-
O cümlədən:								
2.1.vaxtında ödənilməyənlər	-	-	-	-	-	-	-	-
3.Qısamüddətli kreditlər – cəmi	13169	69,8	17397	17480	13086	27,3	-83	-42,5
O cümlədən:								
3.1.vaxtında ödənilməyənlər	-	-	-	-	-	-	-	-
4.Qısamüddətli borclar, cəmi	-	-	-	-	-	-	-	-
O cümlədən:								
4.1 vaxtında ödənilməyənlər	-	-	-	-	-	-	-	-
5.Kreditlərin və borcların yekunu	18865	100	94043	65052	47856	100,0	+28991	-
6.Borc kapitalı	45209	x	x	x	77189	x	+31980	X
7.Borc kapitalda kreditlərin və borcların Xüsusi çəkisi, %-lə	x	41,7	x	x	X	62,0	x	+20,3

Cədvəl 7.12 məlumatlarından görünür ki, ilin sonuna uzunmüddətli kredit xeyli (29074 min man., yaxud 6,1 dəfə) artmışdır. Eyni zamanda qısamüddətli kredit üzrə borcun qalığı 83 min man. , yaxud 0,63 % (83 : 13169 x 100) azalır. Yaranmış dinamika borc vəsaitlərinin strukturunda xeyli dəyişikliyə səbəb olmuşdur. Xüsusilə qısamüddətli kreditlər ilin əvvəlinə (69,8 %) üstün yer tutur, ilin sonuna onların xüsusi çəkisi isə yalnız 27,3 % təşkil edir. Həmin vaxtda borc vəsaitlərinin ümumi məbləğində xüsusi çəkisi 30,2 %-dən 72,7 %-ə qədər artmışdır. Müəssisənin borc kapitalında kreditlərin xüsusi çəkisinin artmasına diqqət yetirmək lazımdır – onlar ilin sonuna onun həcmindən yarısından çoxunu (62,0 %) təşkil edir. Beləliklə , müəssisə öz fəaliyyətini maliyyələşdirən zaman kreditor borclarına nisbətən daha dəyərli mənbələrə üstün yer vermişdir. Müəyyən tədbirlər üzrə həmin vəziyyət bir qədər yüngülləşdirilir, kreditlərin strukturunda əsas xüsusi çəkini uzunmüddətli borclar təşkil edir, hansı ki, müəssisə investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə yönəldə bilər. Daha bir müsbət cəhət “Kür” müəssisəsinin aldığı bütün kreditlərin öz vaxtında ödəməsidir.

7.7. Adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin təhlili

Xərc elementləri nöqtəyi-nəzərindən (material məsrəfləri əməyin ödənişinə, sosial ehtiyacına, ayrılmalara məsrəflər, amortizasiya və s.) hesabat və keçən il ərzində adi fəaliyyət növləri üzrə xərclər haqqında informasiya üçün 5 N-li formada ayrıca bölmə nəzərdə tutulmuşdur. Yerinə yetirilmiş işlərə (xidmətlər) görə əməyin ödənişi üzrə uçota alınmış borclar, məhsulların (yerinə yetirilmiş işlərin, göstərilən xidmətlərin) istehsalı məqsədi üçün material-istehsal ehtiyatlarının silinməsi

ilə əlaqədar, müəssisə xərcləri sadalanan elementlər üzrə əks etdirilir.

Təsərrüfatdaxili dövriyyə nəzərə alınmadan (hansı ki, özünün istehsalı, xidmətedici təsərrüfat və s. ehtiyacı üçün müəssisədaxili məmulların, məhsulların, iş və xidmətlərin verilməsi ilə əlaqədar məsrəflər aid edilir) bütünlükdə müəssisə üzrə (bütün fəaliyyət növləri üzrə) məlumatlar göstərilir. Həmin dövriyyəyə düzəldilməsi mümkün olmayan zaydan itkilər və düzəldilməsi mümkün olan zayın düzəldilməsinə olan xərclərə; xarici səbəblərə görə boş dayanma zamanı olan xərclərə; günahkar şəxslərə qaytarılan xərclərə; aktivlərin silinməsi ilə əlaqədar xərclərə və müəyyən olunmuş qaydada maliyyə nəticələri və kapitalın uçotu hesabına silinən digər xərclərə bərabər tutulur.

Həmçinin bitməmiş istehsalın gələcək dövrün xərcləri və qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlara qalığının dəyişməsi -- - 5 N-li formada göstərilir.

Qayda üzrə Mühasibat balansına əlavədə əks etdirilən, xərclərin ümumi məbləği, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda verilən , adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin ümumi məbləğinə uyğun gəlmir, o halda 2 N-li formada yalnız satılan məhsulların maya dəyərinə silinən xərclər haqqında informasiyalar olur. Bitməmiş istehsal da daxil olmaqla hesabat və keçən ilin xərclərinin yekunu 5 N-li formada əks etdirilir.

Mühasibat balansına dair Əlavənin məlumatları üzrə aşağıdakı **istiqamətlər üzrə adi fəaliyyət növləri üzrə xərclərin təhlilini** aparmaq olar:

1) xərclərin ümumi məbləği və ayrı-ayrı xərc elementləri üzrə xərclərin dinamikasının təhlili:

2) xərclərin strukturunun və keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində onun dəyişməsinin təhlili;

3) qalıqların dəyişməsinin qiymətləndirilməsi:

- bitməmiş istehsalın;

- gələcək dövrün xərclərinin;

- qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatların.

Cədvəl 7.13 köməyi ilə “Kür” müəssisəsinin adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin təhlilini aparaq.

Cədvəl 7.13

İqtisadi elementlər nöqtəyi-nəzərindən adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin dinamikası və strukturu

Göstəricilər	Keçən il		Hesabat ili		Dəyişiklik (+,-)	
	min man.	xüsusi çəki, %-lə	min man.	xüsusi çəki, %-lə	min man.	xüsusi çəki, %-lə
1.Material məsrəfləri	268557	91,5	398035	90,5	+129478	-1,0
2.Əməyin ödənişinə məsrəflər	7956	2,8	13407	3,1	+5451	+0,3
3.Sosial ehtiyaclara ayırmalar	2310	1,0	4879	1,1	+2569	+0,1
4.Amortizasiya	5838	2,0	7814	1,8	+1976	-0,2
5.Sair xərclər	8715	2,7	15440	3,5	+6725	+0,8
6.Adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin yekunu	293376	100,0	439575	100,0	+146199	-
7.Malların, məhsulların, iş, xidmətlərin satışından gəlir (satışın həcmi)	325450	x	488441	x	+162991	X
8.Satışın materialtutumu, qəp. (sət.1 : sət. 7 x 100)	82,5	x	81,5	x	-1,0	X
9.Satışın əmək haqqıtutumu, qəp. (sət.2+sət.3):sət.7x100)	3,2	x	3,7	x	+0,5	X
10.Satışın amortizasiya tutumu, qəp. (sət.4:sət.7x100)	1,8	x	1,6	x	-0,2	X
11.Satışın təşkilati tutumu, qəp. (sət.5:sət.7x100)	2,5	x	3,2	x	+0,7	X
12.Satışın bir manatına məsrəflər (satışın ümumi məsrəftutumu), qəp. (sət.6:sət.7x100)	90,1	x	90,0	x	-0,1	X
13.Qalıqların dəyişməsi (artma (+), azalma (-): Bitməmiş istehsal	-	x	-	x	-	X

Gələcək dövrün xərcləri	400	x	1499	x	+1099	-
Qarşılıqlı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar	-	x	-	x	-	x

Cədvəl 7.13 və mühasibat balansının məlumatlarından görünür ki, müəssisədə bitməmiş istehsalın qalığı yoxdur, buna görə keçən il və hesabat ilində adi fəaliyyət növü üzrə bütün xərclər satılan məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyərinə silinmişdir. Bu nəinki xərclərin strukturunu və adi fəaliyyət növünün məsrəftutumunu qiymətləndirməyə imkan verir.

Keçən ilə müqayisədə hesabat ilində məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar xərclərin 146199 min man. yaxud 49,8 % (439575 : 293376 x 100 – 100) xeyli artımı olmuşdur. Belə dəyişiklik beten məsrəf növünün artımına səbəb olmuşdur, o cümlədən material məsrəfləri – 129478 min man., yaxud 48,2 % (129478 : 268557 x 100 – 100), əməyin ödənişinə - 5451 min man., yaxud 68,5 % (5451 : 7956 x 100 – 100), sosial ehtiyaclara 2569 min man., yaxud 11,2 % (2569 : 2310 x 100 – 100) , amortizasiya 1976 min man., yaxud 53,8 % (1976 : 5838 x 100 – 100), sair məsrəflər – 6785 min man., yaxud 77,8 % (6785 : 8715 x 100 – 100) artmışdır

Malların, məhsulların, işlərin, xidmətlərin satışından gəlirin artması zəminində adi fəaliyyət növü üzrə gəlirin artımı 162991 min man., yaxud 50,1 % (162991 : 325450 x 100) olmuşdur. Beləliklə, adi fəaliyyət növü üzrə gəlirlər müvafiq xərcləri özünün artımında heç olmasa, cüzi də olsa ötürüb keçmişdir, satılan məhsulların məsrəftutumu (90,1 qəp, 90,0 qəp qədər) az miqdarda aşağı salınmışdır. Bununla bərabər ayrı-ayrı məsrəf növlərinin (əməyin ödənişinə sosial ehtiyaclara ayırmalar sair xərclər) dinamikası gəlirin artımından, daha əhəmiyyətli olmuşdur. Bu

satışın bir manatına əməkhaqqıtutumu və sair xərclərin bir qədər artımına gətirib çıxarır.

Adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin strukturunun təhlili görməyə imkan verir ki, material tutumu məhsul istehsalıdır, belə ki, tam maya dəyərində material məsrəflərinin xüsusi çəkisi 90 %-dən yuxarı təşkil edir Keçən il ilə müqayisədə məsrəflərin strukturunda əhəmiyyətli dəyişiklik olmamışdır. Əvvəlcədən aşkar edilmiş onların ayrı-ayrı elementlərinin dinamikası əmək və sair məsrəflərin cüzi artmasını şərtləndirmişdir.

Cədvəl 7.13 məlumatları göstərir ki, keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində gələcək dövrün xərcləri 400 manatdan 1499 manata qədər artması baş vermişdir. Lakin biz mühasibat balansının məlumatları üzrə görürük ki, ehtiyatların və bütünlükdə dövriyyə aktivlərinin strukturunda onların xüsusi çəkisi xüsusilə yüksək deyil. Qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatların qalığı olmamışdır.

Bitməmiş istehsalın olmaması istehsal, kommersioniya və idarəetmə xərcləri nöqtəyi-nəzərindən – adı fəaliyyət üzrə xərclərin onların məqsədli istiqamətləndirilməsindən asılı olaraq aparılan qiymətləndirmənin təhlilini tamamlamağa imkan verir (cədv. 7.14).

Cədvəl 7.14

İstehsal kommersioniya və idarəetmə xərclərinin dinamikası

Göstəricilər	Keçən il		Hesabat ili		Dəyişiklik (+, -)	
	min man.	xüsusi çəki, %-lə	min man.	xüsusi çəki, %-lə	min man.	xüsusi çəki, %-lə
1.Satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri (istehsal xərcləri)	244895	83,5	369265	84,0	+124370	+0,5
2.Kommersioniya xərcləri	33494	11,4	49410	11,2	+15916	-0,2

3.İdarəetmə xərcləri	14987	5,1	20900	4,8	+5913	-0,3
4.Adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin yekunu (satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin tam maya dəyəri)	293376	100,0	439575	100,0	+146199	-
5.Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir	325450	x	488441	x	+162991	X
6.Satışın bir manatına istehsal xərcləri, qəp. (sət.1 : sət. 5 x 100)	75,2	x	75,6	x	+0,4	X
7.Satışın bir manatına kommersiya xərcləri, qəp. (sət. 2 : sət.5 x 100)	10,3	x	10,1	x	-0,2	X
8.Satışın bir manatına idarəetmə xərcləri, qəp. (sət.3 : sət. 5 x 100)	4,6	x	4,3	x	-0,3	x

Cədv. 7.14 məlumatları əsasında nəticə çıxarmaq olar, istehsal, kommersiya və idarəetmə xərclərinin artımı hesabına adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin ümumi məbləği artmışdır. Xərclərin strukturunda daha yüksək xüsusi çəki (84 %) məhsul istehsalı ilə əlaqədar olan xərclər təşkil edir, bununla belə bu xüsusi çəki hesabat ilində 0,5 % artmışdır. Həmin vaxtda kommersiya və idarəetmə xərclərinin xüsusi çəkisi azalmışdır. Beləliklə müəssisədə idarəetmənin istehsal funksiyasına daha çox diqqət yetirilir. Xərclərin yaranmış strukturu və dinamikası satılan məhsulların bir manatına istehsal məsrəflərinin cüzi artımına və eyni zamanda oxşar göstəriciyə görə kommersiya və idarəetmə xərclərinin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Bu son nəticədə adi fəaliyyət növünün rentabellik astanasına həddinə (praktiki olaraq idarəetmə və kommersiya xərclərinin çox hissəsi şərti-sabit xərclərdir) müsbət təsir edir.

7.8. Mühasibat balansına dair Əlavədə açıqlanmalı olan, sair informasiyaların təhlili

2003-cü ilin hesabatından başlayaraq 5 N-li formaya yeni bölmələr (“Təmin etmə” və “Dövlət yardımı”) daxil edilmişdir

Təmin etmənin tərkibində ayrılmışdır:

1) təmin etmə şəklində alınanlar:

- veksəl;

- girova alınan əmlaklar (əsas vəsaitlər, qiymətli kağızlar və s.).

2) təminatmə şəklində verilənlər:

- veksəl,

-girova verilən , əmlaklar.

Alınan və verilən təminatmənin təhlili prosesində aşağıdakı prosedurları yerinə yetirmək lazımdır:

1) alınan və verilən təmin etmənin ilin sonuna onun əvvəli ilə müqayisədə dəyişməsinə aşkar etmək;

2) ilin əvvəlinə və sonuna təmin etmənin strukturunu qiymətləndirmək;

3) alınan və verilən təmin etmənin nisbətini hesablamaq.

Bu zaman alınan təmin etmələri debitor borcları ilə, verilənləri – kreditor borcları ilə (o cümlədən alınan kreditlərlə və borclarla) müqayisə etmək lazımdır. Bu müəyyən dərəcədə ödəməmə riskini qiymətləndirməyə imkan verir.

“Kür” müəssisəsində təmin etmənin dinamikası cədv. 7.15-də verilmişdir.

Cədvəl 7.15

Müəssisənin təmin edilməsinin dinamikası

	İlin əvvə-	İlin sonu-	Mütləq dəyişik-	Artım tempi,

Göstəricilər	linə qalıq	na qalıq	lik (+,-)	%-lə
1. Alınan təminatmələr – cəmi, min man.	-	-	-	-
o cümlədən				
veksellər	-	-	-	-
girovda olan, əmlaklar	-	-	-	-
onlardan:				
əsas vəsait obyektləri	-	-	-	-
qiymətli kağızlar və digər maliyyə qoyuluşları	-	-	-	-
sair	-	-	-	-
2. Alınan təmin etmələr ümumi həcmində vekselin xüsusi çəkisi, %-lə	-	-	-	-
3. Alınan təminatmənin ümumi həcmində girovda olan əmlakların xüsusi çəkisi, %-lə	-	-	-	-
4. Verilən təminatmələr cəmi, min man.	-	19788	+19788	-
o cümlədən:				
veksel	-	11	+11	-
girova verilən əmlaklar	-	19777	+19777	-
Onlardan:				
əsas vəsait obyektləri	-	19777	+19777	-
Qiymətli kağızlar və digər maliyyə qoyuluşları	-	-	-	-
sair	-	-	-	-
5. Verilən təminatmələrin ümumi həcmində veksellərin xüsusi çəkisi, %-lə	-	0,1	+0,1	-
6. Verilən təminatmələrin ümumi				

həcmində girova verilən, əmlakların xüsusi çəkisi, %-lə	-	99,9	+99,9	-
7.Verilən və alınan təmin etmələrin nisbəti	-	-	-	-
8.Alınan və verilən veksellərin nisbəti, man.	-	-	-	-
9.Girova verilən əmlakların və girovda olan əmlakın nisbəti, man.	-	-	-	-

Cədvəl 7.15 məlumatlarından görünür ki, “Kür” müəssisəsi digər təşkilatlardan təmin etmə alınması fikrində olmamışdır, hansı ki, ona kənardan debitorların olan borcunun qaytarılmama riskini azaltmağa imkan verərdi. Həmin vaxtda müəssisənin özü hesabat ilində digər iqtisadi subyektlərə 19788 min man. o cümlədən veksəl şəklində 11 min man. və girova 19777 min manatlıq əsas vəsaitləri təmin etməyə vermişdir. Əvvəlki təhlil göstərir ki, bu uzunmüddətli və qısamüddətli kreditin alınması ilə əlaqədardır. Beləliklə, onların qaytarılmaması halında müəssisə əsas vəsaitlərin xeyli hissəsindən məhrum ola bilər (qeyd edək ki, ilin sonuna Balans üzrə onların qalıq dəyəri 85392 min man. təşkil etmişdir)

Həmçinin 5 N-li formanın məlumatları üzrə məqsədli proqramların həyata keçirilməsi üçün (yəni məqsədli maliyyələşmə) büdcə kreditləri şəklində alınan , **büdcə vəsaitlərinin dinamikasını təhlil etmək olar.** Bunun üçün müəssisə fəaliyyətinin ümumi maliyyələşmə mənbələri məbləğində (passiv) büdcə vəsaitlərinin xüsusi çəkisini aşkar etmək , həmçinin borc mənbələrinin ümumi məbləğində büdcə kreditlərinin xüsusi çəkisini qiymətləndirmək lazımdır

Bundan başqa, büdcə kreditləri üzrə aşağıdakı göstəriciləri hesablayaraq, onların hərəkətini qiymətləndirmək olar:

- büdcə kreditlərinin daxilolma əmsalı (Θ_{daxolma}):

$$\Theta_{\text{daxolma}} = \frac{\text{il ərzində alınan kredit məbləği}}{\text{ilin sonuna ödənilməmiş kreditin qalığı}}$$

- büdcə kreditlərinin qaytarılma əmsalı ($\Theta_{\text{qaytarılma}}$)

$$\Theta_{\text{qaytarılma}} = \frac{\text{il ərzində qaytarılmış kreditin məbləği}}{\text{ilin əvvəlinə ödənilməmiş kreditin qalığı}}$$

Alınan dövlət yardımı haqqında informasiya dövlət tərəfindən təhlil olunan müəssisəyə dair inam dərəcəsini müəyyən dərəcədə müzakirə etməyə imlan verir.

Mühasibat balansına dair Əlavənin məlumatlarından aydın olur ki, “Kür” müəssisəsi və əksər kommertiya təşkilatları hesabat ilində büdcədən məqsədli vəsait və kreditlər almamışlar.

Ümumi halda büdcə vəsaitlərinin dinamikası və strukturunun təhlilini cədv. 7.16 və 7.17 köməyi ilə aparılmasını tövsiyə edirik.

Cədvəl 7.16

Təşkilatın aldığı büdcə vəsaitlərinin dinamikası və strukturunu

Göstəricilər	Keçən il		Hesabat ili		Dəyişiklik (+,-)	
	min man.	xüsusi çəki, %-lə	min man.	xüsusi çəki, %-lə	min man.	xüsusi çəki, %-lə
Büdcə vəsaiti alınmışdır-cəmi		100,0		100,0		100,0
O cümlədən:						

Adi fəaliyyət növü üzrə Xərclərə						
dövriyyədən kənar aktivlərdə kapital qoyuluşuna						

Cədvəl 7.17

Büdcə kreditlərinin hərəkəti

Göstəricilər	İlin əvvəlinə	Alınanlar	Qaytarılıb	İlin sonuna	Mütləq dəyişiklik (+,-)	Artma tempi, %-lə
1. Büdcə kreditləri, min man.						
2. Borc vəsaitlərinin ümumi məbləği, min man.						
3. Mənbələrin ümumi həcmi, min man.		x	x			
4. Müəssisənin borc vəsaitlərinin ümumi həcmində büdcə kreditlərinin xüsusi çəkisi %-lə		x	x			
5. Müəssisənin vəsait mənbələrinin ümumi həcmində büdcə kreditlərinin xüsusi çəkisi		x	x			

Yoxlama sualları

1. Mühasibat balansına dair Əlavənin strukturunu və məzmununu açıqlayın.
2. Müəssisənin qeyri-maddi aktivlərinin tərkibini sadalayın, Mühasibat balansına dair Əlavənin məlumatları üzrə onların təhlilinin metodikasını yazın.
3. Mühasibat balansına dair Əlavənin və digər hesabat formalarının məlumatları üzrə əsas vəsaitlərin strukturu, hərəkəti, texniki vəziyyəti və istifadəsinin effektivlik göstəricilərini, onların hesablama metodikasını xarakterizə edin.
4. Mühasibat balansına dair Əlavənin məlumatları üzrə maddi qiymətlərə kapital qoyuluşlarının növlərini və onların təhlilinin xüsusiyyətlərini sadalayın.
5. Mühasibat balansına dair Əlavənin məlumatları üzrə müəssisənin maliyyə qoyuluşlarının növlərini və onların təhlilinin metodikasının məzmununu açıqlayın.
6. Debitor və kreditor borclarının vəziyyəti və hərəkətini qiymətləndirmək üçün Mühasibat balansına dair Əlavənin analitik imkanlarını xarakterizə edin.
7. Mühasibat hesabatı formasının formalaşdırılması zamanı istifadə olunan, adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin əsas təsnifatını sadalayın.
8. Mühasibat balansına dair Əlavənin və Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın məlumatları üzrə adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin strukturu və dinamikasının təhlilinin prosedurlarını açıqlayın.
9. 5 N-li formanın məlumatları üzrə ETTKİ-nə təbii resursların mənimsənilməsinə xərclər anlayışı və növlərini, onların təhlilinin məzmununu xarakterizə edin.

10. Mühasibat balansına dair Əlavədə açıqlanan, müəssisənin təmin edilməsinin tərkibini və onların təhlilinin istiqamətlərini yazın.

11. Müəssisənin büdcədən aldığı məqsədli vəsait və kreditin təhlilinin aparılması üçün 5 N-li formanın analitik imkanlarını xarakterizə edin.

VIII FƏSİİ

TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN NƏTİCƏLƏRİNİN KOMPLEKS TƏHLİLİ. MÜHASİBAT HESABATININ MƏLUMATLARI ÜZRƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN VƏ ONLARIN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN REYTING QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

8.1. Müəssisələrin adi fəaliyyət növünün effektivliyinin kompleks qiymətləndirmə metodikası

Hər hansı kommertiya təşkilatının maliyyə vəziyyətinə və xalis mənfəətə məhsulların istehsalı, yerinə yetirilən iş, göstərilən xidmət, malların satışı və s. ilə əlaqədar , adi fəaliyyət növünün effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, satışın rentabelliği aktivin (kapitalın) rentabelliği kimi, təsərrüfat subyektinin nəticə fəaliyyətinin və maliyyə vəziyyətinin ümumiləşdirici göstəricisinə təsir edən əsas amildir. Satışın rentabelliği öz növbəsində istehsal və maliyyə vəsaitlərinin (maddi və əmək resursları, əsas vəsaitlər, dövriyyə aktivləri) istifadəsinin effektivlik səviyyəsini xarakterizə edən ümumi daxili amillərdən asılıdır.

Müəssisənin nəticə fəaliyyəti və maliyyə vəziyyətinə daxili amillərin təsirini müəyyən etmək resursların istifadəsinin effektivliyinin kompleks qiymətləndirmə metodikasını müəyyən etməyə imkan verir, bunu həyata keçirmək üçün mühasibat (maliyyə) hesabatının məlumatlarından istifadə etmək olar. Metodikadan biri ümumiləşdirici (inteqral) göstəricinin əsasında müəssisənin adi fəaliyyət növünün effektivliyinin hərtərəfli qiymətləndirilməsini vermək təklif olunur.

Bu metodikanın əsasında **istehsal və maliyyə resurslarının istifadəsinin miqdar (ekstensiv) və keyfiyyət (intensiv) amillərin dinamikasının qiymətləndirilməsi** durur (cədv. 8.1). İkinci qrup amillər malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlirin (SG) resursların istifadəsinin miqdar göstəricisinin həcminə olan nisbəti kimi mühasibat hesabatının məlumatları üzrə hesablanır.

Cədvəl 8.1

Müəssisənin istehsal və maliyyə resurslarının ekstensiv və intensiv istifadə göstəriciləri

Göstəricilər	Göstəricinin şərti işarəsi	Göstəricini hesablamaq üçün məlumatların mənbələri	Göstəricinin hesablamaya qaydası
Resursların istifadəsinin miqdar (intensiv) amilləri			
1. İşçilərin orta siyahı sayı, nəf.	1	İllik hesabatla dair aydınlaşdırma vərəqəsinin məlumatları	X
2. Sərf olunan material resurslarının dəyəri (material məsrəfləri), min man	MX	Mühasibat balansına dair əlavənin (5 N-li f) "Adi fəaliyyət növü üzrə xərclər" (məsrəflər elementləri üzrə) bölməsinin məlumatları	X
3. Əsas vəsaitlərin ortaillik dəyəri, min man.	ƏV	Mühasibat balansına dair əlavənin (f. N 5) "Əsas vəsaitlər" bölməsinin məlumatları, bu aktivlərin ilk dəyərinin orta qiyməti	X
4. Dövriyyə aktivlərinin	DA	Mühasibat balansının	

ortailik qalıǵı, min man.		məlumatları (f. N 1), 180 və 330-cu sət. üzrə orta qiymət	X
Resursların istifadəsinin keyfiyyət (intensiv) amilləri			
5. Əmək məhsuldarlığı (bir işçiyə düşən satışın həcmi), min man.	ƏM	X	SG : İ
6. Materialverimi, man.	mv	X	SG:MX
7. Fondverimi, man.	f	X	SG:ƏV
8. Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi, dövr.sayı	DAD	X	SG:DA

Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat hesabatının məlumatları üzrə resursların istifadəsinin miqdar və keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsi zamanı analitiklər onların müəyyən edilməsinin düzəldilməsi ilə əlaqədar bir sıra problemlərlə rastlaşırlar. Mürəkkəbliklərdən biri məhsul istehsalı və satışına sərf edilən, material resurslarının dəyərini müəyyən edilməsidir. 5 N-li formanın bu məlumatları üçün istifadə olunanlar tamamilə qaydasında deyildir, belə ki, bitməmiş istehsala aid edilənlər və hazır məhsulların qalıqları da daxil olmaqla, hesabat dövrünün bütün material məsrəfləri Mühasibat balansına dair əlavədə əks etdirilir. Buna görə mümkün olduqda kompleks qiymətləndirmə hesablamalarının aparılması üçün satılan (göndərilən) məhsula aid edilən, material məsrəflərini ayırmaq lazımdır. İkinci problem, ümumi məbləğdə istehsal və qeyri istehsal əsas vəsaitlərinin Balans və ona dair əlavədə əks etdirilməsi ilə bağlıdır, onda adi fəaliyyət növünü həyata keçirmək üçün yalnız birincidən istifadə olunur.

Buna görə qeyri-istehsal əsas vəsaitlərin dəyərini ayırmadan resursun bu növünün istifadəsinin miqdar və keyfiyyət

göstəricisinin müəyyən edilməsi, həmçinin tamamilə düzəldilən olacaqdır. Bundan başqa, müasir şəraitdə adi fəaliyyət növünü həyata keçirmək üçün bir çox müəssisələr əsas vəsaitlərlə yanaşı qeyri-maddi aktivlərdən istifadə edirlər. Buna görə əgər belə aktivlər müəssisənin balansında varsa, bizim fikrimizə görə fondverimini hesablayan zaman satışdan olan gəliri əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərin ümumi həcmi ilə müqayisə etmək lazımdır və nəhayət, dövriyyə aktivlərinin müəyyən edilməsi problemi mövcuddur. Məsələn ondadır ki, bunun üçün professor A.D.Şeremetin hazırladığı , kompleks qiymətləndirmə metodikasında avansverilən dövriyyə vəsaitlərinin (əmtə-material qiymətliləri) yaxud ehtiyatlar həcmindən istifadə edilməsi təklif olunur. Lakin adi fəaliyyət növünü həyata keçirmək üçün yalnız xammal və digər oxşar qiymətlilər ehtiyatı deyil, eyni zamanda pul vəsaitləri, həmçinin alıcılardan və digər debitorlardan qısamüddətli qiymətli kağızların satışından daxil olan vəsaitlər və digər dövriyyə aktivlərindən istifadə olunacaq. Bununla əlaqədar bizim fikrimizcə müəssisənin balansında olan , bütün dövriyyə aktivlərinin həcmi hesablamalarda istifadə edilməlidir. Sonrakı hesablamalarda bütün yuxarıda sadalanan anlar nəzərə alınacaq. Lakin əgər kənar istifadəçilər məhsulların, iş , xidmət resurslarının istehsalı və satışı prosesində istehlak olunanların həcmi dəqiqləşdirə bilmirsə, onda onların məsarifinin effektivliyinin kompleks qiymətləndirilməsi üçün hətta düzəliş edilməmiş hesabat məlumatlarından istifadə edir, onlar adi fəaliyyət növünün effektivlik səviyyəsi haqqında yararlı informasiya alır. Cədv. 8.2-də “Kür” müəssisəsinin hesabat məlumatları üzrə istehsal və maliyyə resurslarının yuxarıda sadalanan ekstensiv və intensiv istifadə göstəricilərini hesablayaq.

Cədvəl 8.2

**Müəssisənin adi fəaliyyətinin intensivləşməsinin
qiymətləndirmə göstəricilərinin dinamikası**

Göstəricilər	Göstəricinin şərti İşarəsi	Keçən il	Hesabat ili	Artım tempi, %-lə	Çoxalma tempi, %-lə
1. Satışdan gəlir, min man.	SG	325450	488441	150,08	+50,08
Miqdar göstəriciləri					
2. İşçilərin ortasiyahı sayı, Nəfər	İ	369	368	99,80	-0,20
3. Əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin ortaillik dəyəri, min man.	ƏV	135928	149534	110,01	+10,01
4. Material məsrəfləri, in man.	MX	268557	338035	148,21	+48,21
5. Dövriyyə aktivlərinin ortaillik dəyəri, min man.	DA	46148	72166	156,38	+56,38
Keyfiyyət göstəriciləri					
6. Bir işçiyə düşən satışın həcmi, min man.	ƏM	881,9783	1327,2853	150,49	+50,49
7. Fondverimi, man.	f	2,3943	3,2664	136,42	+36,42
8. Materialverimi, man	mv	1,2118	1,2271	101,26	+1,26
9. Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi, dövr.sayı	DAD	7,0523	6,7683	95,97	-4,03

Cədvəl 8.2 məlumatları göstərir ki, keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində əmək, material resurslarından, həmçinin əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərdən istifadənin effektivliyi yüksəlmişdir. Bununla bir işçiyə düşən satışın həcmi və fondverimi (müvafiq olaraq 50,49 və 36,42 %) göstəricisi üzrə əhəmiyyətli dərəcədə çoxalma alınmışdır. Həmin vəziyyət heyət işçilərinin, material resurslarının, əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin artım tempi ilə müqayisədə satışdan gəlirin artım tempinin ötüb keçməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Lakin eyni zamanda satışdan gəlirlə müqayisədə onların həcmnin daha yüksək artım tempinə səbəb olan, 4,03 % dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin gecikməsi müşahidə edilmişdir. Yaranmış vəziyyət ehtiyatların, pul vəsaitlərinin və s.nin qalıqlarının planlaşdırılmasının effektivliyini yüksəltmək, dövriyyə aktivlərinin vəziyyəti və istifadəsinə müəssisənin nəzarətinin gücləndirilməsinə imkan verir.

Növbəti mərhələdə satılan məhsulların, iş və xidmətlərin həcmnin nisbi artımının onların qənaəti (-) yaxud artıq xərcinin (+) aşkar edilməsinə imkan verən, **hər bir resurs növü üzrə nisbi kənarlaşmanı hesablamaq** və qiymətləndirmək məqsədəuyğundur. Həmin göstərici istehlak olunan resursların həcmi xarakterizə edir.

Nisbi qənaət (artıq xərc) göstəricisi ΔX^f - resursun faktiki qiyməti ilə (X_1), və onun bazis həcmi (X_0) barəsində fərq kimi müəyyən edilir, məhsulların həcmnin artım əmsalların düzəliş (Θ_{sg}):

$$\Delta X^f = X_1 - X_0 \times \Theta_{sg},$$

$$\Theta_{sg} = SG_1 : : SG_0$$

burada SG_0 və SG_1 – keçən və hesabat ilində müvafiq olaraq malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəliri göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, satışdan gəliri özündə toplayan, həmçinin qiymət amilinə təsir edən göstərici kimi, natural ifadədə satış həcmının artma əmsalından istifadə zamanı resursların nisbi qənaətinin (artıq xərcin) daha düzgün hesablanması alınır. Lakin satılan məhsulların, iş və xidmətlərin həcm göstəricisinin dəyərinin istifadəsi resursların nisbi qənaətin (artıq xərcin) hesablanmasını əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirir.

Belə göstəricini nəinki resursun ayrı-ayrı növünün hər biri üzrə, eyni zamanda resursun ayrı-ayrı növü nisbi kənarlaşma məbləği kimi hesablanılan, bütünlükdə müəssisə üzrə onlardan səmərəli istifadənin ümumi effektini müəyyən etmək məqsədəuyğundur. Bunun üçün resursların nisbi qənaətin (artıq xərcin) bütün alınan göstəriciləri dəyər ifadəsində hesablamaq lazımdır. Belə ki, əmək resursları üzrə həmin göstərici işçilərin bir nəfərinə hesablanır, o zaman alınan nəticəni tələb olunan dövr üçün əmək haqqına olan xərclərin işçilərin ortasiyahı sayına nisbəti kimi Mühasibat balansına dair əlavənin məlumatları üzrə müəyyən edilən , hesabat ilinin ortaəmək haqqına (\bar{V}_1) vurmaq tövsiyə edilir. “Kür” müəssisəsinin məlumatları üzrə hesabat ilində əmək haqqına olan xərclər 13407 min man., işçilərin ortasiyahı sayı – 368 nəfər təşkil etmişdir, deməli bu dövr ərzində ortaillik əmək haqqı $13407 : 368 = 36,432$ min man. təşkil edir.

Cədvəl 8.3-də “Kür” müəssisəsinin istehsal və maliyyə resurslarının nisbi qənaətinin (artıq xərcin hesablanmasını) aparaq. İlkin informasiya cədv.8.2-dən götürülür.

Cədvəl 8.3

Müəssisənin istehsal və maliyyə resurslarının nisbi

qənaəti (-), yaxud artıq xərci (+)

Resursun növü	Hesablama düsturu	Hesablamanın nəticəsi, min man.
1. Əmək resursları	$\Delta \dot{I}^t = (\dot{I}_1 - \dot{I}_0) \times \frac{SG_1}{SG_0} \times V_1$	(368-369x1,5008) x x 36,432=- 186x36,432= =-6776
2. Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər	$\Delta \Theta V^t = \Theta V_1 - \Theta V_0 \times \frac{SG_1}{SG_0}$	149534-135928x 1,5008= -54467
3. Material resursları	$\Delta MX = MX_1 - MX_0 \times \frac{SG_1}{SG_0}$	398035-268557 x x 1,5008 = - 5015
4. Dövriyyə vəsaitləri	$\Delta DA^t = DA_1 - DA_0 \times \frac{SG_1}{SG_0}$	72166 - 46148 x 1,5008= = +2907
5. Yekunu	$\Theta^t = \Delta \dot{I}^t + \Delta \Theta V^t + \Delta MX^t + \Delta DA^t$	- 63351

Cədvəl 8.3-də aparılan hesablamalara diqqət yetirmək lazımdır, belə ki, müəssisə əmək, material resursları, əsas resurslar və qeyri-maddi aktivlərin istifadəsinin effektivliyinin yüksəlməsi hesabına 63351 min man. həcmində nisbi qənaət vəsaiti əldə etmişdir. 54467 min man. həcmində keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində fondveriminin yüksəlməsi hesabına daha çox vəsaitə qənaət edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, alınan effekt həqiqətən daha əhəmiyyətlidir, belə ki, əmək məhsuldarlığının artımı zamanı heyətin sayının azalması hesabına müəssisə nəinki əmək haqqı üzrə eyni zamanda müəssisənin heyətinə aparılan ödəmələrdən, sosial ehtiyaclara ayırmalar üzrə də nisbi qənaət əldə etmişdir. Bununla bərabər amillərdən biri dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin gecikməsi olmuşdur. Onlar üzrə artıq xərc 2907 mi man. təşkil etmişdir.

Tədqiq olunan müəssisədə resursların istifadəsinin effektivlik səviyyəsinin daha tam və ümumiləşdirici mənzərəsini almaq üçün təsərrüfat subyektlərinin və onların struktur bölmələrinin işlərini məlum kompleks qiymətləndirmə metodikasının, məsələn orta həndəsi üsulun köməyi ilə **adi müəssisə fəaliyyətinin intensivləşməsinin inteqral göstəricisini** hesablamaq lazımdır.

$$\Theta_i = \sqrt[n]{\prod_{j=1}^n M t_{ij}}$$

burada t_{ij} – i müəssisəsi üzrə resursların istifadəsinin effektivliyinin i – göstəricisinin artım tempi;
 M – Θ_j inteqral göstəricisinin hesablamalarında iştirak edən, göstəricinin artım tempinin hasil;
 n – Θ_j inteqral göstəricisinin hesablamalarında iştirak edən, göstəricinin miqdarı.

Alınan inteqral göstəricisini ortasahə göstəriciləri ilə yaxud müəssisə-rəqiblər üzrə hesablanmış, oxşar göstəricilərlə müqayisə etmək tövsiyə edilir. Bu kimi informasiyalar olmayan zaman adi fəaliyyətin intensivləşməsinin kompleks qiymətləndirilməsinin alınan inteqral göstəricisini təsərrüfat subyektinin əmək haqqına çəkdiyi xərclərin artım tempi ilə müqayisə etmək olar. Belə müqayisə əmək haqqının təşkilatı sistemində tətbiq olunanın effektivliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

Cədvəl 8.4

Əmək haqqının təşkili sistemində tətbiq edilənin effektivliyinin qiymətləndirilməsi

	Göstə- ricinin	Keçən il	Hesa- bat	Artım tempi,
--	-------------------	-------------	--------------	-----------------

Göstəricilər	şərti işarələri		ili	%-lə
1. Satışdan gəlir, min man.	SG	325450	488441	150,08
2. Əmək haqqına məsrəflər, min man.	V	7956	13407	168,51
3. İşçilərin orta siyahı sayı, nəf.	İ	369	368	99,80
4. Bir işçiyə düşən satışın həcmi, mn man.	ƏM	881,9783	1327,2853	150,49
5. Fondverimi, man.	f	2,3943	3,2624	136,42
6. Materialverimi, man.	mv	1,2118	1,2271	101,26
7. Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi, dövr.sayı	DAD	7,0523	6,7683	95,97
8. Bir işçiyə düşən ortaillik əmək haqqı, man.	— V	21,561	36432	168,97
9. Adi fəaliyyətin effektivliyinin kompleks qiymətləndirilməsi, %-lə	Ə _j	X	118,82	X

Cədvəl 8.4 məlumatları üzrə Ə_j aşağıdakı qaydada alınır:

$$\Theta_j = \sqrt{150,49 \times 136,42 \times 101,26 \times 95,97} = 118,82 \%$$

Sonra adi fəaliyyətin intensivləşməsinin inteqral əmsalının (Ə_j) və işçilərin ortaillik əmək haqqının artım tempinin (t_v) nisbəti əmsalını hesablayaq:

$$\Theta_{nisb} = \frac{\Theta_i}{t_v} = \frac{118,82}{168,97} = 0,703$$

Alınan qiymət onu göstərir ki, əmək haqqına olan xərclər özünün səviyyəsində istehsalın və maliyyə resurslarının istifadəsinin effektivlik səviyyəsini ötüb keçmişdir. Beləliklə, tədqiq olunan müəssisədə orta əmək haqqı onun adi (istehsal) fəaliyyətinin intensivləşmə səviyyəsindən artımına uyğun olmayaraq artmışdır. Son nəticədə bu – bunun üçün lazımi vəsait həcmi olmadıqda müəssisə işçilərinin əmək haqqının verilməsinin gecikməsinə gətirib çıxara bilər.

Nəzərdən keçirilən yanaşma ilə yanaşı satılan məhsulun həcmində istehsal və maliyyə resurslarının istifadəsinin ekstensiv və intensivliyin təsirini qiymətləndirmək olar. Hər hansı müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələrinin məhdudlaşması şəraitində digər bərabər şəraitdə məhsul istehsalı və satışının dönmədən artımını yalnız intensiv inkişaf tipinin üstünlüyünə keçmək zamanı (mövcud resursların istifadəsinin effektivliyinin yüksəldilməsi hesabına) təmin etmək mümkündür.

Resursların ekstensiv və intensiv istifadəsinin xüsusiyyətləri onların qarşılıqlı əvəz edilməsidir. Məsələn, işçi qüvvəsi çatışmadıqda əmək məhsuldarlığını yüksəltməklə bərpa etmək olar.

Satışın həcmində resursların ekstensiv və intensiv istifadəsinin təsirinin kompleks qiymətləndirilməsi bir neçə mərhələdə aparılır

Birinci mərhələdə resursların istifadəsinin keyfiyyət göstəricilərinin (əmək məhsuldarlığı, materialverimi, fondverimi və dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi) artım tempinin hesablanması və adi (istehsal) fəaliyyətin intensivləşməsi və resursların istifadəsinin effektivlik səviyyəsindən yüksəlməsi yaxud aşağı düşməsi) dinamikasının qiymətləndirilməsidir. Belə hesablama və qiymətləndirmə cədv. 8.2-də aparılmış və aşkar edilmişdir ki, keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində əmək,

material resursların, həmçinin əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin istifadəsinin effektivliyi yüksəlmişdir. Eyni zamanda dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin gecikməsi baş vermişdir.

İkinci mərhələyə resursların çoxalmasının satılan məhsulların həcmnin 1 % çoxalmasına nisbətinin hesablanması daxil edilir. Bunun üçün düstur üzrə resursların istifadəsinin ekstensiv (Θ_{ekst}) hesablanır

$$\Theta_{ekst.} = \frac{\text{resursların çoxalması } (x) \text{ faizlə}}{\text{məhsulların çoxalması } (SG) \text{ faizlə}} = \frac{(t_x - 100)}{(t_{sg} - 100)} = \frac{\Delta x\%}{\Delta SG\%}$$

burada t_x – adi fəaliyyət prosesində x resursunun həcmnin artım tempi, %-lə; t_{sg} – satılan məhsulların həcmnin artım tempi, %-lə.

Bu hesablama resursların – ekstensiv yaxud intensiv hansından istifadə olunmuşdur. Bununla aşağıdakı vəziyyət mümkündür:

■ $0 < \Theta_{ekst} < 0,5$ resursun intensiv istifadəsi hesabına üstünlük adi fəaliyyət növünün (məhsulların, iş və xidmətlərin istehsalı və satışı) həcmnin çoxalmasında alınmışdır;

■ $0,5 < \Theta_{ekst} < 1$ – resursun ekstensiv istifadəsi hesabına böyük dərəcədə çoxalma alınmışdır;

■ $\Theta_{ekst} \leq 0$ – resursların istifadəsi intensiv olmuşdur (mövcud resursların istifadəsinin effektivliyinin yüksəldilməsi hesabına məhsulların çoxalması alınmışdır);

■ $\Theta_{ekst} \geq 1$ – resursların istifadəsi ekstensiv xarakterli olmuşdur.

Cədvəl 8.2 məlumatları üzrə tədqiq olunan müəssisədə istehsal və maliyyə resurslarının istifadəsinin ekstensivlik əmsallarının hesablanması cədv. 8.5-də aparılır.

Cədvəl 8.5

İstehsal və maliyyə resurslarının istifadəsinin

ekstensivlik əmsalları

Resursların növləri	Ekstensivlik əmsalının hesablanması	Ekstensivlik əmsalının qiyməti
1. Əmək resursları	(-0,20) : (+50,08)	-0,004
2. Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər	(+10,01) : (+50,08)	+0,200
3. Material resursları	(+48,21) : (+50,08)	+0,963
4. Dövriyyə vəsaitləri	(+56,38) : (+ 50,08)	+ 1,126

Cədv. 8.5-də aparılan hesablamalardan göründüyü kimi, müəssisədə əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin istifadəsinin intensiv xarakteri, material resurslarında isə - əksinə, ekstensiv xarakteri üstünlük təşkil edir. Həmin vaxtda əmək resursları üzrə istifadə tam intensiv (işçilərin sayının azalması məğzində əmək məhsuldarlığında xeyli yüksəldilmə olmuşdur) dövriyyə aktivləri üzrə isə - tam ekstensiv (hesabat ilində keçən il ilə müqayisədə onların dövriyyəsinin gecikməsi baş vermişdir) olmuşdur.

Alınan nəticələr məhsulların həcmnin çoxalmasına resursların ekstensiv və intensiv istifadəsinin xüsusi çəkisinin təsirinin hesablanması aparılan üçüncü mərhələdə əyani olaraq misallarla izah edilir. Bunun üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə olunur:

■ resursun ekstensiv istifadəsinin (miqdar amilinin) xüsusi çəkisinin hesablanması - $X\Delta SG_{EKST}$

$$X\Delta SG_{EKST} = \frac{\Delta X\%}{\Delta SG\%} \times 100 = \vartheta_{ekst} \times 100$$

■ resursun intensiv istifadəsinin (keyfiyyət amilinin) xüsusi çəkisinin təsirinin hesablanması - $XG_{\Delta sg \text{ int}}$;

$$XG_{\Delta sg \text{ int};} = 100 - XG_{\Delta sg \text{ ekst.}}$$

Bu hesablama məhsulun çoxalmasında üstünlüyün hansı resursun (ekstensiv yaxud intensiv) istifadəsinin hesabına olmasını aydınlaşdırmağa imkan verir. Hesablama cədv. 8.6-da verilmişdir.

Cədvəl 8.6

Resursların ekstensiv və intensiv istifadəsi amillərinin hesabına məhsulların (iş, xidmətlərin) çoxalmasının xüsusi çəkisinin hesablanması

Resursların növü	Hansı amil hesabına məhsulların çoxalmasının xüsusi çəkisi, faizlə	
	Ekstensiv amilin	İntensiv amilin
1. Əmək resursları	-0,4	100,4
2. Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər	20,0	80,0
3. Material resursları	96,3	3,7
4. Dövriyyə vəsaitləri	112,6	-12,6

Alınan hesablamalar təhlil olunan müəssisədə adi fəaliyyət həcmnin (buraxılan məhsulların və satışın) çoxalmasına resursların ekstensiv və intensiv istifadə səviyyəsinin təsir dərəcəsi haqqında əvvəl alınmış nəticəni misallarla bir daha izahını göstərir.

Yuxarıda aparılan analitik prosedurlarla yanaşı həmçinin **(dördüncü mərhələdə) resursların ekstensiv və intensiv istifadə səviyyəsinin dəyişməsi hesabına dəyər ifadəsində məhsulların həcmnin artımının hesablanılmasını aparmaq olar.**

Həcmın tələb olunan artımını hesablamaq üçün nəticə göstəricisinin mütləq kənarlaşmasını müvafiq amilin hesabına onun faizlə artımının xüsusi çəkisinə vuraraq məhsulların həcmının dəyişməsində miqdar və keyfiyyət amillərinin təsirinin müəyyən edilməsi zamanı nəzərdə tutulan payla iştirak (mütənasib bölgü) üsulundan istifadə etmək olar. (cədv.8.7) Təhlil olunan müəssisədə keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində satılan məhsulların həcmının mütləq artımı $(488441-325450)+162991$ min man. təşkil edir.

Cədvəl 8.7

Məhsulların (iş, xidmətlərin) həcmının artımına resursların ekstensiv və intensiv istifadə amillərinin təsirinin qiymətləndirilməsi

Resursların növü	Hansı hesaba məhsulların artımı, min man.	
	ekstensiv amilin hesabına	intensiv amilin hesabına
1. Əmək resursları	$162991 \times (-0,4) : 100 = - 652$	$162991 \times 100,4 : 100 = + 163643$
2. Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər	$162991 \times 20,0 : 100 = +32598$	$162991 \times 80,0 : 100 = + 130393$
3. Material resursları	$162991 \times 96,3 : 100 = +156960$	$162991 \times 3,7 : 100 = +6031$
4. Dövriyyə vəsaitləri	$162991 \times 112,6 : 100 = + 183528$	$162991 \times (-12,6) : 100 = - 20537$

Cədvəl 8.7 məlumatından görünür ki, satılan məhsulların həcmnin 162991 min man. artımı hər şeydən əvvəl işçilərin əmək məhsuldarlığının artımı hesabına olmuşdur.

Dövriyyədən kənar aktivlərin istifadə səviyyəsinin təsirini qiymətləndirən zaman qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan göstərici fondveriminin artımı (keyfiyyət amili) hesabına böyük dərəcədə artmışdır, material resursları üzrə isə, əksinə miqdar amilinin təsirinin üstünlüyü müşahidə edilmişdir. Buna görə gələcəkdə əlavə informasiyanın (hesablardan başqa) cəlb edilməsi zamanı yaranmış vəziyyətin daxili və xarici səbəblərini aydınlaşdırmaq lazımdır. Xarici səbəbə material xərclərinin xeyli artımı ola bilər, məsələn, istehlak olunan xammal, materiallar, elektrik enerjisi və digər oxşar qiymətlilərin bahalaşması. Daxili səbəblərə misal material resurslarının qeyri məhsuldar xərclənməsi (zay, normativdən artıq istehlak və s.), onların daşınması və saxlanması zamanı olan itkilərdir. Təhlil olunan müəssisə üçün daha əhəmiyyətli problem dövriyyə aktivlərinin ekstensiv istifadəsidir. Onların dövriyyəsinin gecikməsi nəticəsində müəssisənin satış həcmi 2029 min man. azalmışdır. Dövriyyə aktivlərinin istifadəsinin effektivliyinin yüksəlməsi “Kür” müəssisəsinin adi fəaliyyətinin həcmnin artma ehtiyatıdır.

8.2. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin kompleks reyting qiymətləndirməsinin metodikası

Maliyyə vəziyyəti hər hansı sahədə şirkətin fəaliyyətinin iqtisadi xarakteristikasıdır. Kifayət qədər kəskin rəqabət şəraitində onlar arasında ən çox zəruri olan müəssisənin maliyyə vəziyyətinin monitorinqinin (müşahidə və dəyişikliyin tədqiqi) problemidir, bu onların inkişafının dinamikasına, onlar arasında

investisiya qoyuluşunun planında daha çox cəlbəedilməni aşkar etməyə, müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşməsində olan problemləri qiymətləndirməyə, onların müflisləşməyə yaxınlıq dərəcəsini, bütün resurs növlərinin və istehsal potensialından istifadəyə nəzarətin dinamikasına imkan verir.

Bütün bunlar maliyyə təhlilinin metodikasında tələbatı şərtləndirir, hansı ki, qısa vaxtda çoxlu miqdarda yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri – analitikləri cəlb etmədən bir neçə şirkətin maliyyə vəziyyətinin müqayisəli qiymətləndirilməsini aparmağa imkan verir. Belə metodika professor L.D.Şeremet tərəfindən hazırlanmış və analitik prosedurlar ardıcılığından, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin kompleks reyting qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan, göstəricilərinin nümunəvi siyahısı, həmçinin bu göstəricilərə göstərilən tələblərin düzümü və onların hesablanması informasiya təminatından ibarətdir.

Təklif olunan metodikanın əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o kompleks yanaşmaya əsaslanır, maliyyə hesabatının məlumatları üzrə həyata keçirilir və ümumiməlum olan müəssisə fəaliyyəti göstəricilərinin istifadəsi təklif olunur. Bu hər hansı maraqlanan şəxs üçün informasiya təminatı üzrə və icra texnikası üzrə dürüst metodikada baş verir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin kompleks təhlili və reyting qiymətləndirilməsi üç mərhələdə aparılır:

1) tədqiq olunan dövr ərzində ilkin informasiyaların toplanılması və analitik işlənməsi;

2) kompleks reyting qiymətləndirmə üçün göstəricilər sisteminin əsaslandırılması, onların qruplaşdırılması və reyting qiymətləndirmənin yekun (inteqral) göstəricilərinin hesablanması;

3) reytinginə görə şirkətlərin sıraya düzülməsi.

Yekun reyting qiymətləndirmə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin bütün mühüm göstəricilərini nəzərə

almalıdır: müəssisənin likvidliyi, maliyyə sabitliyi, aktivlərin dövriyyəsi, kapitalın və satışın rentabelliği. Bununla seçilmiş parametrlər (maliyyə əmsalları) aşağıda göstərilən kimi olmalıdır:

- maksimum məlumatlı olmalıdır və maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin tam mənzərəsini almağa imkan verməlidir;
- eyni istiqamətdə olmalıdır (müsbət korrelyasiyalı göstəricilərdən, belə ki, maliyyə təhlili onların əksəriyyətində olduğu kimi istifadə etmək yaxşı olardı);
- xarici istifadəçilər üçün dürüst olan, mühasibat (maliyyə) hesabatının məlumatları üzrə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tam hesablaşma aparılmalıdır;
- məkanda (digər müəssisələrlə müqayisədə) və vaxtlarda (bir neçə dövr ərzində) olduğu kimi müəssisənin reyting qiymətləndirməsini aparmaq imkanını vermək.

Göstəricilər yığımı əsassız olmamalıdır. Onların seçimi analitikin müəyyən etdiyi prioritetlərdən və qiymətləndirmə məqsədlərindən tədqiq olunan təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin müxtəlif aspektləri haqqında obyektiv informasiyanın alınmasında menecmentin tələblərindən asılıdır. Variantlardan biri dörd qrup eyni istiqamətli maliyyə əmsalları daxil olan aşağıdakı göstəricilər yığımı ola bilər.

1. Dövriyyə aktivlərinin qısamüddətli öhdəliklərinin örtülmə dərəcəsini xarakterizə edən, müəssisənin likvidlik göstəriciləri:

- mütləq likvidlik əmsalı:

$$\Theta_1 = \frac{PV + QMQ}{QÖ} = \frac{f \text{ №1} \sum_{sət} 280,300,310,320 + sət.270}{f \text{ №1, sət} 600,610,620}$$

burada PV – pul vəsaitləri;

QMQ – qısamüddətli maliyyə qoyuluşları;

QÖ – qısamüddətli öhdəliklər.

- kritik likvidlik əmsalı:

$$\Theta_2 = \frac{PV + QMQ + QDB}{QÖ} = \frac{f.N\text{№}1 \sum 280, 290, 300, 310, 320 + 270 + 200 - d\text{ən } 250 - \text{ə kimi}}{f.N\text{№}1 \text{sət. } 600, 610, 620},$$

burada QDB – qısamüddətli debitor borcları;

- cari likvidlik əmsalı

$$\Theta_3 = \frac{DA}{QÖ} = \frac{f.N\text{№}1, \text{bölməII sət}180 + \text{bölməIII sət}330}{f.N\text{№}1 \sum \text{sət}600, 610, 620}$$

burada DA – dövriyyə aktivləri.

2. xüsusi vəsaitlərlə müəssisənin təminat dərəcəsini və onların xrici maliyyələşmə mənbələrindən asılı olmayarı xarakterizə edən, maliyyə sabitlik göstəriciləri:

- müstəqillik əmsalı:

$$\Theta_4 = \frac{XK}{BV} = \frac{f.N\text{№}1, \sum \text{sət. } 480 + 730, 740}{f.N\text{№}1 \text{sət. } 780},$$

burada XK – xüsusi kapital,

BV – Balansın valyutası;

- xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təminat əmsalı:

$$\Theta_5 = \frac{XDK}{DA} = \frac{XK - DKA}{DA} = = \frac{f.N\acute{o}1, \sum s\acute{a}t. 480,730,740 - s\acute{a}t080}{f.N\acute{o}1 s\acute{a}t. 180,330},$$

burada XDK – xüsusi dövriyyə kapitalı,
DKA – dövriyyədən kənar aktivlər;

- xüsusi kapitalın manevrlik əmsalı:

$$\Theta_6 = \frac{XDK}{XK} = = \frac{f.N\acute{o}1, \sum s\acute{a}t. 480,730,740 - s\acute{a}t080}{f.N\acute{o}1 s\acute{a}t. 480,730,740},$$

3. Onların material-maddi formadan pul formasına və əksinə çevrilməsini xarakterizə edən, aktivlərin dövriyyəsi göstəriciləri:

- məcmuu aktivlərin dövriyyəsi (kapitalverimi):

$$\Theta_7 = \frac{SG}{MA} = = \frac{f.N\acute{o}2, s\acute{a}t010}{f.N\acute{o}1, 0,5 \times (s\acute{a}t. 360 i. \acute{a}. + s\acute{a}t 360 i. s.)},$$

burada – SG – malların, məhsulların, iş, xidmətlərin satışından
gəlir,

MA – məcmuu aktivlərin dövriyyəsi;

- dövriyyə aktivlərin dövriyyəsi:

$$\Theta_8 = \frac{SG}{DA} = = \frac{f.N\acute{o}2, s\acute{a}t010}{f.N\acute{o}1, 0,5 \times (s\acute{a}t. 180,330 i. \acute{a}. + s\acute{a}t 180,330 i. s.)},$$

burada DA – dövriyyə aktivlərinin ortaillik dəyəri;

- ehtiyatların dövriyyəsi:

$$\Theta_9 = \frac{MD}{\overline{E}} = \frac{f.N\textcircled{2},s\textcircled{at}040}{f.N\textcircled{1},0,5 \times (s\textcircled{at}.100i.\textcircled{a.} + s\textcircled{at}100i.s.)},$$

burada MD – satılan malların, məhsulların, iş, xidmətlərin
maya dəyəri,

\overline{E} – ehtiyatların ortaillik dəyəri;

- debitor borclarının dövriyyəsi:

$$\Theta_{10} = \frac{SG}{DB} =$$

$$= \frac{f.N\textcircled{2},s\textcircled{at}010}{f.N\textcircled{1},0,5 \times (\sum s\textcircled{at}.200,210,220,230,240,250i.\textcircled{a.} + \sum s\textcircled{at}200,210,220,230,240,250i.s.)},$$

burada \overline{DB} - debitor borclarının orta illik qalığı,

- fondverimi:

$$\Theta_{11} = \frac{SG}{\overline{\Theta V}} = \frac{f.N\textcircled{2},s\textcircled{at}010}{f.N\textcircled{1},0,5 \times (s\textcircled{at}.010i.\textcircled{a.} + s\textcircled{at}010i.s.)},$$

burada $\overline{\Theta V}$ - əsas vəsaitlərin ortaillik dəyəri.

4. Müvafiq olaraq kapitalın və satışın hər manatına alınan mənfəətin həcmi xarakterizə edən, kapital və satışın rentabellik göstəriciləri:

- kapitalın ümumi rentabelliği (iqtisadi rentabellik):

$$\Theta_{12} = \frac{M_{vt}}{AY} = \frac{f.N\textcircled{2},s\textcircled{at}080}{f.N\textcircled{1},0,5 \times (s\textcircled{at}.360i.\textcircled{a.} + s\textcircled{at}360i.s.)},$$

burada M_{vt} – vergitutulanadək mənfəət,

- xüsusi kapitalın rentabelliği (maliyyə rentabelliği):

$$\Theta_{13} = \frac{XM}{XK} = \frac{f.N\textcircled{2},s\textcircled{at}.080}{f.N\textcircled{1},0,5 \times (s\textcircled{at}.480,730,740i.\textcircled{a} + s\textcircled{at}480,730,740i.s.)}$$

burada XM – xalis mənfəət;

- satışın rentabelliği:

$$\Theta_{14} = \frac{M}{SG} = \frac{f.N\textcircled{2},s\textcircled{at}.050}{f.N\textcircled{2},s\textcircled{at}.010}$$

burada M- satışdan mənfəət.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirmə göstəricilərinin çoxsaylı siyahısı sözsüz verilən məcmu əmsallarla qurtarmır. Maliyyə təhlilinin müasir praktikasında bir neçə onluq belə göstəricilərdən istifadə olunur. Lakin onların seçimi zamanı müəyyənləşdirmək lazımdır ki, maliyyə əmsalları çox olmamalıdır, artıq yer tutan təhlil proqramını aparmaq lazım deyil. Bizim fikrimizə görə müəssisənin maliyyə vəziyyəti göstəricilərinin ən mühüm aspektlərini qiymətləndirmək üçün daha əhəmiyyətli sistemə daxil etmək lazımdır.

Səhmdar cəmiyyətinin maliyyə vəziyyətinin kompleks reyting qiymətləndirmə üçün bazar sabitliyi (gəlirlik və fond bazarında səhmlərin qiymətinin təyin edilməsi) göstəricilərin əmsalları sistemə daxil edilməsi tövsiyə edilir.

Daha bir vəziyyəti qeyd etmək lazımdır. Maliyyə əmsallarının hesablanması düsturlarına fikir vermək lazımdı, belə ki, onların hesablanması üçün Mənfəət və zərərlər haqqında

hesabatın məlumatları kimi (yəni dövr ərzində göstəricilərin həcmi, yekunu), eləcə də Mühasibat balansının məlumatlarından istifadə olunur, bütün göstəricilər eyni cəhət xarakterində olur (dövrün əvvəlinə və sonuna hesablanır). Buna görə Balansın maddələrinin orta qiyməti əsasında bütün maliyyə əmsallarının hesablanması lazım gəlir.

Reyting qiymətləndirmə metodikası göstərir ki, təhlil olunan dövr ərzində göstəricilər sistemi hesablandıqdan sonra hər bir müqayisə olunan şirkət üzrə reytinglərin sayı R_j , yəni bürün maliyyə əmsallarını özündə birləşdirən, inteqral göstəricisi müəyyən edilir. R_j hesablamaq üçün müxtəlif məlum olan kompleks qiymətləndirmə metodlarından istifadə etmək olar. Lakin “məsafə” üsulundan istifadə etmək məqsədəuyğun olduğu göstərilir. Bu zaman tətbiq edilən alqoritm, bu göstərici üzrə daha yaxşı nəticəsi olan şərti etalon müəssisə ilə maliyyə vəziyyətinin hər bir göstəricisi üzrə şirkətin müqayisəsindən ibarətdir və düstur üzrə etalona qədər məsafə təyin edilir

$$R_j = \sqrt{\sum_{i=1}^n \left(1 - \frac{x_{ij}}{x_{i\text{etal}}}\right)^2}$$

burada X_{ij} -i – şirkəti üzrə i maliyyə əmsalının qiyməti;

$X_{i\text{etal}}$ – i maliyyə əmsalının etalon qiyməti;

n – R_j hesablamasında iştirak edən maliyyə əmsallarının miqdarı.

Reytinglərin sayının sıradan çıxması qaydası .şirkətlərin R_j alınan qiymətləri sıraya düzülür. R_j minimal qiyməti ilə şirkətin ən yüksək reytingi vardır.

”Kür” müəssisəsinin və onun iki rəqibi “Avanqard” və “Ehtiyat hissələri hazırlayan” müəssisənin maliyyə vəziyyətinin kompleks reyting qiymətləndirməsini aparaq.

Cədvəl 8.8

Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin reyting qiymətləndirməsi üçün ilkin məlumatlar, min man.

Göstəricilər	“Kür” müəssisəsi	“Avanqard” müəssisəsi	Ehtiyat hissələri hazırlayan” müəssisə
1. Dövriyyədənənar aktivlərin Ortaillik dəyəri	93012	117909	150125
O cümlədən: əsas vəsaitlər	83831	96584	112711
2. Dövriyyə aktivlərinin ortaillik qalığı	72166	92845	134020
O cümlədən: ehtiyatlar	36231	37647	58095
uzunmüddətli debitor borcları	-	-	-
qısamüddətli debitor borcları	26309	33084	37880
pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	8508	20744	35266
3.Xüsusi kapitalın ortaillik dəyəri	103979	145241	184647
4. Borc kapitalının ortaillik dəyəri	61199	65513	99498
O cümlədən: Qısamüddətli öhdəliklər	38174	60341	75296
5. Malların, məhsulların, iş, xidmətlərin satışından gəlir	488441	751970	893040
6. Satılan malların, məhsulların,			

iş, xidmətlərin maya dəyəri	369265	539607	688823
7. Satışdan mənfəət	48866	62804	92047
8. Vergitutulanadək mənfəət	36357	39434	59579
9. Xalis mənfəət	25948	30028	44984

Cədv. 8.8 məlumatları əsasında göstəricilərin kompleks reyting qiymətləndirmə üçün seçilmiş hesablamaları cədv. 8.9-da aparaq.

Cədvəl 8.9

Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin reyting qiymətləndirmə göstəriciləri

Göstəricilər	“Kür” müəssisəsi	“Avanqard” müəssisəsi	“Ehtiyat hissələri hazırlayan” müəssisə	Müəssisə Etalon
I. Ödənişqabiliyyəti göstəriciləri				
1. Mütləq likvidlik əmsalı	0,223	0,344	0,468	0,468
2. Kritik likvidlik əmsalı	0,912	0,892	0,971	0,971
3. Cari likvidlik əmsalı	1,890	1,539	1,780	1,890
II. Maliyyə sabitlik göstəriciləri, əms.				
4. Müstəqillik əmsalı	0,629	0,689	0,650	0,689
5. Xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təminat əmsalı	0,152	0,294	0,258	0,294
6. Xüsusi kapitalın manevrlik əmsalı	0,105	0,188	0,187	0,188
III. Aktivlərin dövriyyəsi göstəriciləri (man.)				
7. Məcmuu aktivlərin dövriyyəsi (kapitalverimi)	2,987	3,568	3,143	3,568
8. Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi	6,768	8,099	6,663	8,099

9. Ehtiyatların dövriyyəsi	10,192	14,333	11,857	14,333
10. Debitor borclarının dövriyyəsi	18,565	22,729	23,576	23,576
11. Fondverimi	5,827	7,786	7,923	7,923
IV. Fəaliyyətin rentabellik göstəriciləri, %-lə				
12. Kapitalın ümumi rentabelliği	22,0	18,7	15,8	22,0
13. Xüsusi kapitalın rentabelliği	25,0	20,7	24,4	25,0
14. Satışın rentabelliği	10,0	8,4	10,3	10,3

R_j göstəricisinin inteqral hesablama düsturundan istifadə edərək, üç müqayisə olunan müəssisə üzrə aşağıdakı nəticələri alırıq:

$$R_{km} = 0,985;$$

$$R_{am} = 0,447;$$

$$R_{ehm} = 0,483.$$

Beləliklə “Avanqard” (onun R_i göstəricisi ən aşağı olmuşdur) müəssisənin reytingi ən yüksəkdir. “Kür” müəssisəsinin reytingi ən aşağıdır. Cədv. 8.9-da alınan məlumatları görməyə imkan verir ki, təhlil olunan müəssisə mütləq likvidlik səviyyəsi, maliyyə sabitliyi həmçinin aktivlərin dövriyyəsi üzrə özünün rəqibləri ilə ayaqlaşa bilmir və inteqral göstəricisinin R_j qiymətinin kompleks reyting qiymətləndirilməsi üçün səbəbi o qədərə aşağı olmuşdur. Bununla bərabər rentabellik səviyyəsinə görə digər müəssisələrə nisbətən (xüsusilə “Avanqard” müəssisəsinə nisbətən) onun bəzi üstünlükləri vardır.

Aparılan hesablamalar ümumiləşmiş şəkildə öz aralarında eyni istiqamətli üç müəssisənin zəif və güclü tərəflərini aşkar etməyə imkan verir ki, bu da yeni strategiyanın və onların iqtisadi inkişafın işlənilib hazırlanmasında şirkətin menecerinə kömək edir.

8.3. Maliyyə hesabatının məlumatları üzrə borc

alanın kreditiödəməqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi

Hər hansı müəssisənin cari və investisiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün müəyyən həcmdə maliyyə resursları tələb olunur. O birinci növbədə xüsusi vəsaitləri (investisiya və toplanılmış kapitalı) istifadə edir. Bununla bərabər xüsusi vəsaitlərin (nizamnamə, əlavə kapitalın) çoxlu elementləri müəssisənin fəaliyyətinin cəmi dövr ərzində az hərəkətlidir. Buna görə onun fəaliyyətinin əsas maliyyələşmə mənbəyi bölüşdürülməmiş mənfəətdir. Dövriyyə aktivlərinin tamamlanılması, kapital qoyuluşu və digər məqsədlər üçün onun tez-tez çatışmaması görsənir. Bu şəraitdə müəssisə vəsaitin borc götürülməsinə qaçmalı olur.

Borc vəsaitləri (borclar və kreditlər) müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələrinin növlərindən birini , qaytarma və ödəniş əmsalı cəlb ediləni özündə əks etdirir.

Kreditlərin və borcların cəlb edilməsi təşkilati planda kifayət qədər mürəkkəb prosesdir.

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün borc vəsaitlərindən istifadənin xüsusi vəsaitlərlə müqayisədə aşağıdakı səbəblər üzrə xeyli üstünlükləri vardır:

- borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi “canlı” pulun faktiki daxil olmasını göstərir, həmin vaxtda xüsusi kapitalın artımı kimi ((məsələn, əlavə ehtiyat kapitalının, bölüşdürülməmiş mənfəətin) heç də həmişə pul vəsaitlərinin real daxil olmasını əsaslandırır;
- borc vəsaitləri vaxtında pulun qiymətdən düşməsinə olan səbəbdən, inflyasiyadan sığortalanma amilinin təsiri kimi çıxış edir;

- müəssisə üçün xüsusi vəsaitin istifadəsi kimi , müvafiq müqavilədə göstərilmiş , qabaqcadan məlum olan kreditlər və borclar üzrə faizlər böyük qeyri-müəyyənliyi (dividendin verilməsi və onların həcmi haqqında qərar hesabat dövrünün sonu üzrə qəbul edilir) xarakterizə edir;
- borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinin daha geniş imkanları vardır (xüsusilə yüksək kredit reytingi zamanı girov təminatı vardır);
- vergi qənaətinin alınması hesabına xüsusi kapital ilə müqayisədə borc vəsaitlərinin daha aşağı dəyəri vardır. Bu zaman xalis mənfəətdən sahibkarlara dividendlər ödənilir;
- nəzərdən keçirilən müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələri maliyyə rıçaqının müsbət effektinin əmələ gəlməsi hesabına maliyyə rentabelliyyəsinin (xüsusi kapitalın rentabelliyyəsinin) artımının əmələ gəlməsinə imkan verir, o zaman iqtisadi rentabellik borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi üzrə xərclərin səviyyəsindən yuxarı olur.

Borc vəsaitlərinin alınması kreditin verilməsi, qaytarılmama halında kreditor üçün maliyyə itkisi riski səviyyəsini müəyyən etmək haqqında qərarın əsaslandırılmasına imkan verən, borcalanın borcunun ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zəruriliyini doğurur. Özünün borc alanı üçün özünün borcuödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır, belə ki, bu borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinin zəruriliyi haqqında daha ölçülüb-biçilmiş qərarın qəbul edilməsinə, maliyyə vəziyyətini obyektiv tədqiq etməyə, kreditin öz vaxtında və tam ödəmək imkanına, kreditorun potensialı ilə hərəkət tərzini işləyib hazırlamağa imkan verir.

Borc alanın kreditiödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirmə prosesi kifayət qədər mürəkkəb və çox zəhmət tələb edəndir, ixtisaslı, təcrübəli mütəxəssislərin cəlb edilməsini tələb edir, buna

görə bu halda belə qiymətləndirmədə işlənilib hazırlanmış fəaliyyətdə olan metodika məşğul olur, o zaman kreditləşmə əməliyyatı bir dəfəlik xarakter daşımır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında fəaliyyətin əsas növlərindən biri əsas subyekt, digər təşkilatların kreditləşməsində, banklar çıxış edir. Bu sahədə qalan bütün maliyyə institutlarının fəaliyyəti hələlik kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Bundan başqa, təsərrüfat subyektlərinin bütünlükdə məhdud dairəsinin sərəncamında olan sərbəst vəsaitlərdən digər şirkətlərə borc vermək imkanı vardır. Buna görə borc alanın krediti ödəmə qabiliyyəti müəyyən edilməsinin formalaşdırılması zamanı, qayda üzrə predmet şəklində kreditlər, kredit prosesinin subyektində - kredit tələb edən təşkilat və bank nəzərdən keçirilir.

Borc alanın kreditiödəmə qabiliyyəti – bu bankın kredit riski səviyyəsini müəyyən edən, həmçinin bağlanmış kredit müqaviləsi şərtlərinə görə kreditor qarşısında özünün borc öhdəlikləri üzrə vaxtında hesablaşır və onun tam imkanlarını qiymətləndirməyə imkan verən, verilən formal və qeyri-formal meyarların məcmuunun, kompleks xarakteristikasıdır

Hər bir kommərşiya bankı özünün inkişaf strategiyasında qəbul edilənə, konkret sahələrin və fəaliyyət miqyası müəssisələrin və digər amillərdə müəssisələrin kreditləşməsində prioritetliyin seçilməsinə əsaslanaraq, borc alanın kreditqabiliyyətinin xüsusi metodikasını işləyib hazırlayır. Bu və ya digər metodik yanaşmalara əsaslanan zaman banklar çalışırlar ki, borc alanın kreditqabiliyyəti meyarları spektrini əhatə etsin, hansı ki, kreditqabiliyyətini böyük dəqiqliklə müəyyən etməyə və kreditin qaytarılmama riskini minimallaşdırmağa imkan verir.

Əmanət bankı risk limiti, onların monitorinqinin, əhəmiyyətlik və nəzarətin müəyyən edilməsi və kredit riski kateqoriyasının korporativ müştərilərin mənimsənilməsi

məsələləri üzrə Reqlament (qayda) hazırlamışdır, buna əsasən kreditləşmə limitinin müəyyən edilməsi üçün aşağıdakı beş qrup risk amilinin miqdar və keyfiyyət qiymətləndirilməsi aparılır.

1. Səhmdar kapitalının strukturası və korporativ müştərinin daxili strukturası ilə əlaqədar riskin amilləri. Bu zaman borc alan müəssisə fəaliyyətinin aşağıdakı aspektlərinin qiymətləndirilməsi aparılır.

- müəssisənin fəaliyyətinin daha mühüm aspektləri üzrə , o cümlədən pul vəsaitlərinin artıq olmasında, aktivlərin digər şirkətlərə köçürülməsində onları maraqlandıran hakim qərarların qəbul edilməsinə sahibkarların yaxud digər şəxslərin təsir imkanları;

- maliyyə resursu azalan borc alana, zəif törəmə (asılı) müəssisələrə maliyyə yardımının göstəriləsi zəruriliyi;

- səhmdar kapitalının təmərküzləşməsi səviyyəsi;

- şirkətin rəhbərliyinin tərkibinin dəyişməsi, yeni sahibkarların aşkar edilməsi yaxud dəyişdirilməsi imkanları;

- dividend siyasəti (sahibkarlarda imtiyazlı səhmlərə səs vermə hüququnun aşkar edilməsi ehtimalı və müvafiq olaraq dividendin verilməməsi zamanı strateji qərarların qəbul edilməsinə onların təsiri; dividendlərin tam uyğun olmayan həcmi zamanı borc alanın maliyyə daxil olmalarının formalaşmasına səhmdarların təsiri) və s.

2. Borc alanın kredit hadisəsi və işgüzar adı ilə əlaqədar riskin amilləri. Onların qiymətləndirilməsi onun fəaliyyətinin aşağıdakı amillərinin müəyyən edilməsinə daxil edilir.

- həmin və digər kommersiya banklarından alınan kreditlərin vaxt keçmiş ödənişlərin və zərərlərin bərpa edilməsi;

- malsatanlar və digər kreditorlar qarşısında olan, qiymətli kağızlar borcu üzrə öhdəliklərin tam yaxud qismən istifadə edilməməsi;

- sahibkarlara assosiasiyada və (yaxud) yuxarı hissənin meneceri ilə olan qalmaqal , həmçinin onların cinayət strukturası ilə əlaqə ehtimalı;

- borc alanın , onun rəhbəri və səhmdarlarla münasibətdə məhkəmə araşdırması və digər sanksiya (vergidən başqa) imkanları.

3. Bankın müəssisənin fəaliyyətinin idarə etməsinin effektivliyi ilə əlaqədar riskin amilləri. Bu halda aşağıdakı prosedurlar həyata keçirilir:

- hesablaşmaların , o cümlədən debitor və kreditor borclarının vəziyyəti və dinamikasının qiymətləndirilməsi;

- vaxtı keçmiş debitor borclarının mövcud olması faktı və dinamikasının aşkar edilməsi;

- gəlirdə qeyri-pul daxil olmalarının xüsusi çəkisi və onun dəyişməsi meylinin müəyyən edilməsi;

- kommersion bankları üzrə pul daxilolmalarının bölüşdürülməsinin qiymətləndirilməsi (hesablaşma və cari hesabların siyahısına baxılması, orta hesabla kredit dövriyyəsinin müəyyən edilməsi və s.);

- büdcə və büdcədən kənar fondlara olan vaxtı keçmiş borcların mövcudluğunun aşkar edilməsi;

Onun vəziyyəti:

- büdcə və büdcədən kənar fondlara cərimə sanksiyalarının tez-tez əmələ gəlməsi və mövcudluğunun qiymətləndirilməsi;

- təhlil olunan dövr ərzində əmək haqqı üzrə gecikmə (vaxtı keçmiş borcun mövcudluğu) faktının aşkar edilməsi;

- kadr axıcılığının (xüsusi ilə yuxarı və orta hissənin menecerlərinin) qiymətləndirilməsi;

- yuxarı hissənin ümumi menecer səviyyəsinin (işlədiyi vəzifədə, iş stajı və s.) öyrənilməsi.

4. Müasir texnologiyadan istifadə səviyyəsi və istehsal təchizatı olan sahə və regionda borc alanın vəziyyəti ilə əlaqədar, riskin amilləri. Onların tədqiqatı gedişində qiymətləndirməyə toxunulur:

- sahə və regional segment bazarında rəqabət səviyyəsi (sahə və regional rəqabətin əsas vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, onların bazarın tutması üzrə onların təcavüzkar siyasəti);

- borc alanın sahə (regional) bazarında tutduğu xüsusi çəkinin dayanıqsızlığı;

- mal satanların və məhsulların , iş, xidmətlərin istehlakçılarının təxribatçılıq səviyyəsi (mal satanların və istehlakçıların məhdud miqdarından borc alanın asılılığının qiymətləndirilməsi). Əmanət bankının fikrinə görə üç malsatanından (istehlakçıdan), az satın alınan malların yaxud istehsal edilən məhsulların, iş, xidmətlərin satışından əldə edilən pulun 75 %-dən çoxuna daxil olarsa borc alan malsatandan yaxud istehlakçıdan asılı hesab edilir;

- borc alanın əsas rəqiblərindən texnoloji və texniki cəhətdən , o cümlədən aşağıdakı göstəricilər üzrə: əsas vəsaitlərin köhnəlməsi, təzələnməsi, çıxması əmsalları üzrə geri qalması imkanlarının əmələ gəlməsi;

- ortasahə nailiyyətləri ilə müqayisədə müasir texnologiyadan borc alanın istifadə səviyyəsi;

- maliyyə-investisiya siyasəti (onun əsas istiqamətinin təhlili və təsdiq olunmuş inkişaf strategiyasının mövcudluğu, riskli inkişaf strategiyası dərəcəsi, investisiya proqramının miqyası və onun effektivliyi).

5. Borc alanın maliyyə vəziyyəti ilə əlaqədar, riskin amilləri.

Qeyd etmək lazımdır ki, riskin birinci dörd amili, əsas etibarlı ilə qeyri-formal meyarlarda əsaslandırılır. Onlardan fərqli olaraq beşinci qrup maliyyə əmsallarının köməyi ilə tədqiq edilir.

Bu zaman mühasibat (maliyyə) hesabatı əsas informasiya mənbəyi kimi çıxış edir, həmin vaxt birinci qrupun qiymətləndirilməsi kimi borc alanın təsis sənədlərinin, sahə və regional informasiyanın, dövr nəşrinin məlumatları, borc alanın kredit hadisəsi haqqında bankın özünün daxili informasiyası, onun hesabının vəziyyəti haqqında və s. informasiyanın cəlb edilməsi tələb olunur.

Borc alanın maliyyə vəziyyəti ilə əlaqədar, risk amilinin qiymətləndirilməsi prosedurlarının nəzərdən keçirilməsi üzərində daha ətraflı dayanaq. Bunun üçün bankın korporativ müştərisinə (maliyyə resurslarının mövcudluğunun yerləşməsi və istifadəsini xarakterizə edən, göstəricilərin məcmusu üzrə) kredit üzrə öhdəliyin ödənilməsinə dair onun qabiliyyətinə təsiri tədqiq olunur. Qiymətləndirmə formalaşmış analitik Balansın əsasında aparılır və cədv. 8.10-da verilən göstəricilərin hesablanması və təhlili daxil edilir.

Cədvəl 8.10.

Müəssisənin kreditqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan maliyyə vəziyyətinin göstəriciləri

Göstəricilərin adları	Göstəricinin şərti işarəsi	Hesablama düsturu
Müstəqillik əmsalı (özünümaliyyə- ləşmə səviyyəsi)	Θ_1	Xüsusi kapital : (öhdəlik- lər + xüsusi kapital)
Məcmuu aktivlərin ümumi həcmində dövriyyə aktivlərinin çəkisi	Θ_2	Dövriyyə aktivləri : : Aktivlər
Xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təminat əmsalı	Θ_3	(Xüsusi kapital – Dövriyyədənənar aktivlər) : :Dövriyyə

		aktivləri
Cari likvidlik əmsalı	Ə ₄	Dövriyyə aktivləri : : Qısamüddətli öhdəliklər
Mütləq likvidlik əmsalı	Ə ₅	Pul vəsaitləri : Qısamüddətli öhdəliklər
Aktivlərin rentabellik əmsalı	Ə ₆	Vergitutulanadək mənfəət : : Aktivlərin orta dəyəri
Aktivlərin dövretmə əmsalı	Ə ₇	Satışdan gəlir (xalis) : : Aktivlərin orta dəyəri

Hər bir əmsal üzrə qəbul edilən faktiki qiymətdən asılı olaraq cədv.8.11-də verilmə qaydasında “Əmsalların həcmnin” dəyişən qiyməti müəyyən edilir.

Cədvəl 8.11

“Əmsalların həcmnin” dəyişmə qiymətinin müəyyən edilməsi

Əmsal	Qiyməti	Əmsalın həcmi
Ə ₁	0,0 – 0,2	Çox aşağı
	0,2 – 0,3	Aşağı
	0,3 – 0,5	Orta
	0,5 – 0,7	Yüksək
	0,7 – 1,0	Çox yüksək
Ə ₂	0,0 – 0,2	Çox aşağı
	0,2 – 0,4	Aşağı
	0,4 – 0,6	Orta
	0,6 – 0,8	Yüksək
	0,8 – 1,0	Çox yüksək
Ə ₃	Az – 0,0	Çox aşağı
	0,0 – 0,2	Aşağı
	0,2 – 0,5	Orta
	0,5 – 0,7	Yüksək

	0,7 yuxarı	Çox yüksək
Ə ₄	0,0 – 0,7	Çox aşağı
	0,7 – 1,0	Aşağı
	1,0 – 1,5	Orta
	1,5 – 2,0	Yüksək
	2,0 yuxarı	Çox yüksək
Ə ₅	0,0 – 0,02	Çox aşağı
	0,02 – 0,05	Aşağı
	0,05 – 0,1	Orta
	0,1 – 0,2	Yüksək
	0,2 və yuxarı	Çox yuxarı
Ə ₆	Az – 0,0	Çox aşağı
	0,0 – 0,01	Aşağı
	0,01 – 0,1	Orta
	0,1 – 0,2	Yüksək
	0,2 yüksək	Çox yüksək
Ə ₇	Az – 0,3	Çox aşağı
	0,3 – 0,5	Aşağı
	0,5 – 0,8	Orta
	0,8 – 1,0	Yüksək
	1,0-dan yüksək	Çox yüksək

Sadalanın əmsalları müəyyən edən zaman ümumi prinsipdən istifadə olunur - əmsalın faktiki qiyməti nə qədər yüksəkdirsə, bir o qədər korporativ müştərinin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi yüksəkdir.

Növbəti mərhələdə korporativ müştərinin maliyyə vəziyyəti aşağıdakı qaydada (cədv. 8.12) müəyyən edilir.

Cədvəl 8.12

Əmsalların böyüklüyü və korporativ müştərinin maliyyə vəziyyəti səviyyəsinin əlaqəsi

Əmsalların həcmi	Korporativ müştərinin maliyyə vəziyyəti
Çox aşağı	Müvəffəqiyyətsizlik dairəsində
Aşağı	Müvəffəqiyyətsizlik
Orta	Orta şəkildə
Yüksək	Nisbətən yaxşı
Çox yüksək	Yaxşı

Alınan məlumatların əsasında iki mərhələdə korporativ müştərinin maliyyə vəziyyətinin kompleks qiymətləndirmə F göstəricisi hesablanır:

1) düstur üzrə N_i müəyyən edilir

$$N_i = \frac{i \text{ qrupuna düşənlərin miqdarı}}{7}$$

Burada i – “Əmsalın miqdarının” qiyməti üzrə qruplar (1 – çox aşağı, 2 – aşağı, 3 – orta, 4 – yüksək, 5 – çox yüksək), 7- təhlil olunan əmsalların miqdarı.

2) düstur üzrə F kompleks göstəricinin qiyməti hesablanır

$$F = 0,078 \times N_1 + 0,3 \times N_2 + 0,5 \times N_3 + 0,7 \times N_4 + 0,925 \times N_5$$

Faktiki qiymətə müvafiq olaraq F qrupu müəyyən edilir (qiymətin intervalı), hansı ki, korporativ müştəri aid edilir, və korporativ müştərinin cari maliyyə vəziyyəti ilə əlaqədar, risk amillərinin təsiri qiymətləndirilir (cədv. 8.13).

Cədvəl 8.13

**Korporativ müştərinin maliyyə vəziyyətinin
kompleks qiymətləndirilməsi**

Korporativ müştərinin maliyyə vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi	F kompleks göstəricinin qiymətinin intervalı	Əminliyin qiymətləndirmə dərəcəsi	
		(10; 1)	% (r)
Müvəffəqiyyətsizlik dairəsində	0,0 – 0,15	1	100 %
	0,15 – 0,25	10 x (0,25-F)	r1 %
Müvəffəqiyyətsizlik	0,15 – 0,25	1-10 x (0,25- F)	100 % - r1%
	0,25 – 0,38	1	100 %
	0,35 – 0,45	10 x (0,45-F)	r2%
Orta şəkildə	0,35-0,45	1-10 x (0,45 – F)	100 % - r2%
	0,45-0,55	1	100 %
	0,55-0,58	10 x (0,65 – F)	r3 %
Nisbətən yaxşı	0,55-0,65	1-10 x (0,65- F)	100 % - r3 %
	0,65-0,75	1	100 %
	0,75-0,85	10 x (0,85 – F)	r4 %
Yaxşı	0,75-0,85	1-10 x (0,85-F)	100 % - r4 %
	0,85-1,0	1	100 %

Aparılan təhlilin nəticəsi üzrə borc alanın kreditiödəmə qabiliyyəti kateqoriyasının müəyyən edilməsi qaydasında, cədv.8.14-də verilən, korporativ müştərinin cari maliyyə vəziyyəti ilə əlaqədar risk amillərinin təsiri qiymətləndirilir.

Cədvəl 8.14

Korporativ müştərinin cari maliyyə vəziyyəti ilə əlaqədar, onun kreditiödəmə qabiliyyəti kateqoriyasının seçilməsinə, riskin amillərinin təsir dərəcəsinin qiymətləndirilməsi

Korporativ müştərinin vəziyyəti	Risl amilinin təsiri
Müvəffəqiyyətsizlik dairəsində	Yüksək
Müvəffəqiyyətsizlik	Yüksəldilmiş
Orta şəkildə	Orta
Nisbətən yaxşı	Aza qane olan
Yaxşı	Aşağı

Yuxarıda aparılan risk amillərinin təsirini qiymətləndirən zaman düz – göstərici F kompleks göstəricinin qiyməti 0,0-0,15-ə bərabər olan zaman “müvəffəqiyyətsizlik dairəsi”ndəki səviyyədə korporativ müştərinin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir.

Yuxarıda nəzərdən keçirilənləri “Kür” müəssisəsinin maliyyə vəziyyətinin göstəricilərini cədv. 8.15-də hesablayaq.

Cədvəl 8.15

“Kür” müəssisəsinin kreditiödəmə qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan , maliyyə vəziyyətinin göstəriciləri

Göstəricilər	Göstəricinin şərti işarəsi	Göstəricinin qiyməti	Əmsalın böyüklüyü	Borc alanın maliyyə vəziyyətinin xarakteristikası
1. Müstəqillik əmsalı, əms.	Θ_1	0,629	yüksək	nisbətən yaxşı
2. Məcmuu aktivlərin ümumi həcmində dövriyyə aktivlərinin xüsusi çəkisi, əms.	Θ_2	0,437	orta	orta Şəkildə
3. Xüsusi dövriyyə				müvəffə-

vəsaitləri ilə təminat əmsalı, əms.	Θ_3	0,152	aşağı	qiyyətsizlik
4. Cari likvidlik əmsalı, əms.	Θ_4	1,890	yüksək	nisbətən yaxşı
5. Mütləq likvidlik əmsalı, əms.	Θ_5	0,223	çox yüksək	yaxşı
6. Aktivlərin rentabellik əmsalı, əms.	Θ_6	0,270	çox yüksək	yaxşı
7. Aktivlərin dövriyyəsi əmsalı, dövr.sayı	Θ_7	2,957	çox yüksək	yaxşı

Cədv. 8.15 məlumatları göstərir ki, “Kür” müəssisəsində xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təminat əmsalının aşağı səviyyədə olması, məcmuu aktivlərin ümumi həcmində dövriyyə aktivlərinin xüsusi çəkisinin orta səviyyədə olması Bankın normativlərinə uyğundur. Həmin vaxtda müəssisənin xarici maliyyələşmə mənbələrindən asılılıq səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər, likvidlik rentabellik və aktivlərin dövr etməsi təhlil olunan dövrdə yüksək və çox yüksək qiymətə nail olunmuşdur. Buradan aydın olur ki, bu və ya digər qrupun qiymətinin maliyyə əmsallarına düşənlərin miqdarını əks etdirən N_i göstəriciləri və borc alanın maliyyə vəziyyətinin kompleks qiymətləndirmə göstəricisini F müəyyən etmək üçün hesablanılanlar aşağıdakı həcmdə olur:

$$N_1 = 0; \quad N_2 = \frac{1}{7}; \quad N_3 = \frac{1}{7}; \quad N_4 = \frac{2}{7}; \quad N_5 = \frac{3}{7}$$

F göstəricisinin hesablama düsturundan istifadə edərək, onun aşağıdakı qiymətlərini alırıq:

$$F = 0 + 0,3 \times \frac{1}{7} + 0,5 \times \frac{1}{7} + 0,7 \times \frac{2}{7} + 0,925 = 0,63$$

Cədv. 8.13 məlumatları üzrə F kompleks göstəricinin F alınan qiyməti inamla demək olar ki, “Kür” müəssisəsinin maliyyə vəziyyətinin 80 % $[100 - 10 \times (0,65 - 0,63) \times 100]$ olmasını nisbətən yaxşı kimi xarakterizə etmək olar. Deməli borc alanın maliyyə vəziyyəti ilə əlaqədar onun krediti ödəmə qabiliyyətinin ümumi qiymətləndirilməsinə risk amilinin təsiri xarakteri aza qane olan deməkdir. Risk amilinin digər qrupunun tədqiqat zamanı müsbət nəticəsinin alınması halında təhlil olunan müəssisənin bankdan daha çox kredit almaq şansı vardır.

Yoxlama sualları

1. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin kompleks təhlili və qiymətləndirilməsinin mahiyyəti və məzmununu açıqlayın.
2. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin kompleks qiymətləndirmə metodlarını sadalayın və xarakterizə edin.
3. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks təhlili və onların maliyyələşmə vəziyyətinin reyting qiymətləndirilməsi üçün mühasibat hesabatının rolu və əhəmiyyətini açıqlayın.
4. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin reyting qiymətləndirmə metodikasının məzmununu və praktiki əhəmiyyətini xarakterizə edin.
5. Maliyyə vəziyyətinin reyting qiymətləndirmə üçün istifadə olunan göstəricilər sistemini sadalayın, onlara

göstərilən tələbləri yazın və onların hesablama düsturlarını göstərin.

6. Borc alanın krediti ödəmə qabiliyyəti anlayışını və onun qiymətləndirmə meyarlarını açıqlayın.

7. Onun krediti ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əhəmiyyətini xarakterizə edin.

8. Onların kredit qabiliyyətini müəyyən etmək üçün müəssisənin maliyyə vəziyyətinin reyting qiymətləndirmə metodikasının məzmununu yazın

IX FƏSİL

SEQMENT HESABATININ TƏHLİLİ

9.1. Seqment hesabatının normativ tənzimlənməsi və formalaşması qaydası

Bir çox iri şirkətlər müxtəlif malları istehsal edir, geniş sahədə xidmətlər göstərir, hansı ki, bu özünün texniki səviyyəsinə görə, rentabellik və digər şərtlərə görə fərqlənir. Bundan başqa, müxtəlif coğrafi regionlarda malların, məhsulların, iş, xidmətlərin satışı həyata keçirilir, hansı ki, həmçinin özünün xüsusiyyətləri (sorgu, istehlakçıların gəlirləri, sosial-iqtisadi səviyyə və digər şərtlər) vardır. Bu xüsusiyyətlər haqqında informasiyalar maliyyə hesabatı istifadəçiləri üçün xeyli maraq doğurur, belə ki, o imkan verir:

- müəssisəni keçən fəaliyyətinin nəticəsini yaxşı başa düşməyə;
- müəssisənin riskini və mənfəətini düzgün qiymətləndirməyə;
- gələcəkdə müəssisə ilə münasibətdə daha əsaslandırılmış qərarlar qəbul edilməsinə imkan verir.

Bununla əlaqədar seqment hesabatının formalaşdırılmasına tələbat meydana gəlir, bunun köməyi ilə hər bir biznes seqmentinin keyfiyyətini qiymətləndirmək olar. Seqment hesabatının təhlilində istifadə olunan əsas anlayışları nəzərdən keçirək.

Seqment (lat. seqmentum) nə üçün və ya parça hissəsidir deməkdir. Bu anlayış mühasibat uçotuna uyğun olaraq o cəhətdən istifadə olunur ki, müəssisə fəaliyyətinin ayrı-ayrı hissələri (seqmentləri)) haqqında məlumatları mühasibat hesabatında

ayrılıqda açıqlamaq lazımdır. Belə hissələr (seqmentlər) müxtəlif malların, işlərin, xidmətlərin istehsalı və satışı haqqında məlumatlar yaxud müxtəlif regionlarda bir mal növünün satışı haqqında məlumatlar ola bilər.

Seqment hesabatı - müəssisə fəaliyyətinin ayrı-ayrı seqmentlər üzrə informasiyalarını açıqlayan hesabatdır.

Standartı tərtib edənlər və maliyyə uçotu proseslərinə cəlb olunmuş digər şəxslər (məsələn, maliyyə analitikləri) tez-tez “informasiya nə qədər çoxdursa, qərar qəbuletmə prosesi üçün bir o qədər yaxşıdır” prinsipindən çıxış edirlər. Hazırkı fəsildə olan standartları məhz bu prinsip birləşdirir. Onlar balans hesabatında, mənfəət və zərərlər haqda hesabatda olan informasiyadan üstəlik əlavə informasiya təqdim edilməsi qaydasını reqlamentləşdirir. Nəzərdən keçirilən problemlər dairəsinə seqment hesabatı (MHBS 14), hesabat tarixindən sonrakı hadisələr barədə informasiya təqdim edilməsi (MHBS 10), satış üçün saxlanılan dövriyyədən kənar aktivlər və dayandırılan fəaliyyət barədə informasiyanın açıqlanması (MHBS 5), səhmə mənfəətin müəyyən edilməsi (MHBS 33) və aralıq maliyyə hesabatı (MHBS 34) kimi məsələlər daxil edilmişdir. MHBS 8-də, həmçinin, hazırkı fəsildə təhlil edilir, çünki o, ilk növbədə maliyyə hesabatında açıqlanan informasiyanın müqayisəliliyinin təmin olunmasına və onun ardıcıl olaraq təqdim edilməsinə səmərələşdirilmişdir. Müqayisə olunan və ardıcıl şərh edilmiş informasiya yüksək keyfiyyətilə fərqləndiyi və qərarların qəbulu prosesini yüngülləşdirdiyi üçün, MHBS 8-də, həmçinin, indiki fəslə daxil edilmişdir.

Seqment hesabatı Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarına əsasən – ilk növbədə, seqment hesabatına id standartı – MHBS 14-ü nəzərdən keçirək. MHBS 14-ün sonuncu redaktəsi 1997-ci ildə bəyənilmişdir. Seqment hesabatı üzrə sənəd

layihəsinin işlənməsi ABŞ-ın maliyyə uçotu standartları üzrə Şurasının (FASB) və MHBSK-nin (o zaman İASC) sıx əməkdaşlığı çərçivəsində aparılırdı. Standartların maliyyə hesabatında seqment informasiyasının açıqlanması üzrə əvvəlki versiyaları həmin hesabatda ciddi reqlamentləşdirmə kriteriyalarının olmamasına görə hesabatda marağı olan şəxslər tərəfindən tənqiddə məruz qalırdı. Nəyə görə seqment hesabatı bu qədər canlı diskussiyaların predmeti olmuşdur?

Seqment hesabatının tərtib edilməsinin məqsədi:

Bu suala cavab verməkdən ötrü əvvəlcə seqment hesabatının təqdim edilməsinin əhəmiyyəti və məqsədlərini müəyyən edək. Şirkətin balans hesabatı mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı satış, xərclər, aktivlər və öhdəliklər barədə vahid ümumiləşdirilmiş informasiyanı açıqlamağa imkan verir. Əsasən bir sahədə işləyən şirkətlər, məsələn “Kür” üçün nəticələrinin şirkətin mənfəət və zərərlər haqqında hesabatında açıqlanan fəaliyyətinin riskləri və qeyri-müəyyənlikləri, konkret sahə üçün xarakterik olan xüsusi risklər və qeyri-müəyyənliklərlə bağlıdır. Bu halda kənar səhmdarlar şirkətin gələcək nəticələrini keçmiş ilin nəticələrinin və təsərrüfat fəaliyyətinin cari nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında, həmçinin, həmin şirkətin işlədiyi sahənin gələcək inkişaf perspektivlərinə əsasən proqnozlaşdırmaq iqtidarındadırlar.

Lakin praktikada şirkətlər, məsələn, idman ləvazimatları və geyimləri istehsal edən, öz məhsullarını müxtəlif alıcılıq qabiliyyəti səviyyəsinə malik olan bir çox dünya bazarlarında satan Nike və Adidas kimi şirkətlər, əksər hallarda çoxlu malların satışı ilə məşğul olur, bir neçə sahələrdə və müxtəlif regional bazarlarda işləyir. Yaxud, həm aviasiyada, həm də mehmanxana biznesində aktiv işləyən Skandinaviya səviyyəli SAS qrupu kimi şirkətləri göstərmək olar. Həmin şirkətlərin yaxud qrupların

korporativ riski, birincisi, müxtəlif mal qrupları ilə bağlı spesifik risklərdən və ikincisi, onların təşkil olunduğu konkret bazarların spesifik risklərindən asılıdır. Müəyyən məhsulun istehsalı, ya müəyyən xidmət növlərinin göstərilməsi, yaxud konkret bazarla bağlı risklər və qeyri-müəyyənlik arasında müsbət, yaxud mənfi korrelyasiya mövcud ola bilər. Ayrı-ayrı seqmentlər üzrə risklər və nəticələr arasında müsbət korrelyasiya olduğu halda, bütövlüxsə şirkətin riski artır və korporasiyanın fəaliyyətinin nəticələri sabit olmayacaqdır. Bu səbəbdən, çoxprofilli şirkətlərin və çoxmillətli korporasiyaların gələcək fəaliyyətinin nəticələrinin proqnozlaşdırılması üçün müxtəlif mal və xidmət qrupları, yaxud ayrı-ayrı regional bazarlar üzrə fəaliyyət nəticələri barədə informasiya lazımdır.

Ayrı-ayrı mal qrupları və müxtəlif bazarlar üzrə maliyyə informasiyasının təqdim edilməsi seqment hesabatı adını almışdır.

Seqment hesabatı MHBS 14-ün müddəaları əsasında tənzimlənir Standartın giriş hissəsində deyildiyi kimi, onun əsas məqsədi əsas maliyyə hesabatında (qrupun balans hesabatı, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı nəzərdə tutulur) olduğundan daha geniş informasiya vermək yolu ilə şirkətin fəaliyyətinin perspektivləri və riskləri barədə qərarların qəbul edilməsi prosesində maliyyə hesabatının istifadəçilərinə köməklik göstərməkdən ibarətdir.

Hər bir seqment üzrə fəaliyyətin nəticələri barədə informasiya, hər bir seqmentdə istifadə olunan kapital barədə məlumatlarla birlikdə təqdim edilir. Seqmentlər üzrə verilən informasiya daha geniş olduğuna görə o, maliyyə hesabatını oxuyan şəxsə şirkətin təmsil olunduğu müxtəlif seqment bazarlarında onun fəaliyyətindən alınmış maliyyə nəticəsini təhlil etməyə imkan verir. Bu baxımdan, seqment informasiyası

maliyyə hesabatında açıqlanan mühüm uçot informasiyasına əlavə kimi qəbul edilir. Müxtəlif seqmentlərə əmtəə bazarları (təsərrüfat seqmentləri) və coğrafi bazarlar (coğrafi seqmentlər) nöqtəyindən baxmaq olar.

Şirkətlər, öz növbəsində, seqment informasiyasını açıqlamağa tələsmir, çünki o, strateji əhəmiyyətə malikdir. Seqmentlər üzrə məlumatlar investorlar üçün nəinki informasiyanın qiymətliliyini artırır, həm də qərarların qəbul edilməsi prosesində rəqabət aparanlara çox yararlı ola bilər. Seqmentlər üzrə informasiyanın açıqlanması şirkətlər tərəfindən xüsusi informasiyanın açıqlanması kimi qəbul olunduğu üçün onlar yalnız qiyməti az olan informasiya verməyə cəhd edir. Analitiklər seqmentlər üzrə informasiyanın açıqlanmasının keyfiyyətinin aşağı olduğunu və qeyri-adekvatlığını daim tənqid edirdilər. Şirkətlər isə biznesin dəyəri, yaxud ayrı-ayrı seqmentlərin rentabelliği barədə məlumatların verilməsindən şirkətlərin götürdüyü faydanın informasiyanı toplamaqda rəqiblərə edilən köməklərdən olan itkiləri ödəmədiyini təsdiqləyərək geri çəkilmirdi. Seqment informasiyasının təqdim edilməsinə münasibətdə tələblərin yolverilən çeviklik dərəcəsi keçən əsrin 80-ci və 90-cı illərində standartları işləyib hazırlayanların diqqət mərkəzində olmuşdur (Fields, LYS and Vincent, 2001), 90-cı illərin ortalarında Amerika FASB-1 seqment üzrə açıqlanan informasiyanın təqdim edilməsi prinsiplərinin, şirkətin daxili hesabatının təşkili prinsiplərinə mütləq uyğunlaşdırılmasını təsbit etmiş yeni standartlarda MHBSK oxşar yanaşma seçdi. Yeni standartların başlıca uğuru onların haqqında ayrıca informasiya verilməsini zəruri edən seqmentlərin müəyyən edilməsinə imkan verməsindədir.

MHBS 14-ün məzmununun müzakirəsinə keçməzdən əvvəl xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, MHBS 14-ün tətbiqi pay, yaxud

borc qiymətli kağızları açıq bazarda dövriyyədə olan şirkətlər, həmçinin açıq bazarda dövriyyə üçün pay və borc qiymətli kağızlar buraxmağa hazırlaşan şirkətlər üçün məcburidir (MHBS 14, paraqraf 3). Hesabatda seqmentlər üzrə informasiyanın təqdim edilməsi, MHBS-ə əsasən məcburi olmayan, belə informasiyanı könüllü əsasda təqdim edən şirkətlər də, həmçinin, MHBS 14-ün qaydalarına əməl etməlidir. Bu qaydalara uyğun olaraq kommersiya təşkilatları (kredit təşkilatından başqa) seqment hesabatını formalaşdırmalıdır, əgər aşağıdakı şərtlərdən birini yerinə yetirirsə göstərilən şərt məcburidir:

- təşkilatlar yaxud assosiasiyalar icmal mühasibat hesabatının tərtibçiləridir;
- təşkilatlar müxtəlif fəaliyyət növlərini həyata keçirir, yaxud texnoloji prosesə, istehlakçı qrupuna, satış üsuluna və s. görə fərqlənən, malları istehsal edir;
- təşkilatlar müxtəlif coğrafi regionlarda öz fəaliyyətini həyata keçirir.

12//2000 ilə MUQ tələbləri kiçik sahibkarlıq subyektlərində geniş yayılmışdır. Həmin normativ aktda aşağıdakı anlayışlar müəyyən edilmişdir:

■ **seqmentə görə informasiya** – təşkilatın müəyyən olunmuş göstəricilər siyahısı olan mühasibat hesabatının təqdim edilməsi nəticəsində müəyyən təsərrüfat şəraitində təşkilatın fəaliyyət hissəsini açıqlayan, informasiya;

■ **əməliyyat seqmenti** – müəyyən malların istehsalı, müəyyən işlərin yerinə yetirilməsi, müəyyən xidmətlərin göstərilməsi yaxud eyni qrup mallar, işlər, xidmətlərə görə təşkilatın fəaliyyət hissəsidir, hansı ki, riskləri və faydaları digər təsərrüfat seqmentlərinin riskləri və faydalarından fərqlənən şirkətin xüsusi olaraq ayrılan komponentidir.

■ **coğrafi seqment** – konkret iqtisadi mühitdə məhsul istehsalı, yaxud xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan, riskləri və faydaları digər təsərrüfat seqmentlərinin riskləri və faydalarından fərqlənən şirkətin xüsusi olaraq, seçilən komponentidir.

■ **Seqment hesabatı - ayrılıqda əməliyyat yaxud coğrafi seqment haqqında informasiyalar** – mühasibat hesabatında yaxud icmal mühasibat hesabatında açıqlama üçün vacibdir.

Seqment hesabatının tərtib edilməsi qaydasına aşağıdakı mərhələlər daxil edilir:

- 1) Seqment hesabatının müəyyən edilməsi;
- 2) Müəssisənin uçot siyasətinin metodlar sistemi və meyarlarına uyğun olaraq seqment hesabatının formatı və məzmununun seçilməsi;
- 3) Maliyyə və idarəetmə uçotunun registrlərindən seqment hesabatı üzrə informasiyaların toplanması və ümumiləşdirilməsi;
- 4) Seqment üzrə informasiyanın verilməsini tənzimləyən, normativ sənədlərə uyğun hesabatın seqmentlərinin birinci və ikinci formatı üzrə informasiyaların açıqlamaları.

Müxtəlif seqmentlər təşkilat və idarəetmə strukturundan asılı olaraq müəssisələr tərəfindən müstəqil surətdə həyata keçirilir, icmal mühasibat hesabatında seqmentlərin siyahısı müəssisənin özü tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Seqment hesabatının ayrılması zamanı risklərin aşağıdakı növlərinə diqqət yetirilir:

- ümumiqtisadi;
- valyuta;
- kredit;
- qiymət;
- siyasi.

Bu baxımdan onların miqdar ölçüsü və ifadəsi nəzərdə tutulmur.

Əməliyyat seqmenti üzrə informasiyalar ayrılan zaman bir neçə növ malları , işləri, xidmətləri aşağıdakı əlamətlərin hamısı üzrə yaxud əksəriyyəti üzrə oxşarlıq zamanı bir qrupda (seqmentdə) birləşdirmək olar:

- malların, işlərin, xidmətlərin təyinatı;
- malların istehsalı, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin göstərilməsi prosesi;
- malların, işlərin, xidmətlərin istehlakçısı (alıcısı);
- satış metodu;
- müəssisə fəaliyyətinin idarəetmə sistemi (əgər münasibdirsə).

Coğrafi seqment üzrə informasiyaların çıxarılması zamanı nəzərə almaq lazımdır:

- müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi bölgədə dövlətin iqtisadi və siyasi sistemini müəyyən şərtlərin uyğunluğu;

Müxtəlif coğrafi bölgələrdə həyata keçirilən, fəaliyyətdə dayanıqlıq (sabitlik) əlaqələrin mövcud olması;

- fəaliyyətin eyniliyi;
- müəyyən coğrafi bölgələrdə müəssisə fəaliyyətinə xas olan , risklər;
- valyuta nəzarəti qaydasının ümumiliyi;
- müəyyən coğrafi bölgədə müəssisə fəaliyyəti ilə əlaqədar, valyuta riski.

Coğrafi seqment ayrıla bilər:

- 1) müəyyən dövlət yaxud bir neçə dövlət regionu üzrə ;
- 2) aktivlərin yerləşdiyi (fəaliyyətin aparıldığı) yer üzrə yaxud satış bazarının yerləşdiyi (istehlakçının , alıcının) yer üzrə.

Qayda üzrə birinciyə nisbətən ikinci meyar tez-tez istifadə olunur.

Hesabat seqmentinin tanınması üçün aşağıdakı tələbləri yerinə yetirmək lazımdır:

- 1) xarici alıcılara satışdan seqmentin aldığı gəlirin əhəmiyyətli hissəsi;
- 2) xarici alıcılarla satışdan gəlir və digər seqment əməliyyatlarından olan gəlir ümumi gəlir məbləğinin 10 %-dən az olmayan hissəsini təşkil edir;
- 3) seqmentin maliyyə nəticəsi (mənfəət yaxud zərəri) bütün seqmentlərin maliyyə nəticəsinin 10 %-dən az olmayan hissəsini təşkil edir;
- 4) həmin seqmentin aktivləri bütün seqmentlərin aktivlərinin 10 %-dən az olmamalıdır;
- 5) müəssisə gəlirinin 75 %-dən az olmayan hissəsi hesabat seqmentinə daxil edilir. Əgər 75 %-dən az alınmışdırsa, hətta əgər onlar “10 % qaydası” təmin etmərsə, əlavə seqmentlər ayrılmalıdır.

2, 3 və 4 bəndləri birləşdirmək , eyni zamanda bütünlüklə birinci və beşinci tələblərə riayət edilməlidir.

Seqment üzrə mühasibat hesabatını formalaşdıran zaman **seqmentlərə ilkin və təkrar informasiyanı** seçmək lazımdır. Əgər şirkətin riskləri və mənfəət normaları başlıca olaraq istehsal olunan mallardakı və göstərilən xidmətlərdəki fərqlərdən asılıdırsa, seqment informasiyasının təqdim edilməsi üçün onun ilkin formatı təsərrüfat seqmentləri olmalıdır, bu zaman ikinci informasiya coğrafi əlamət üzrə verilir. Eynilə, əgər şirkətin riskləri və mənfəət normaları, əsasən o faktdan asılı olsa ki, o müxtəlif ölkələrdə, yaxud müxtəlif coğrafi zonalarda işləyir, onun ilkin formatı coğrafi seqmentlər olacaqdır, bu zaman ikinci informasiya müvafiq mallar və xidmət qrupları üçün veriləcəkdir.

Beləliklə, seqmentin ilkin formatının seçilməsi şirkətin qərarından asılıdır, çünki idarəetmə hesabatının daxili sistemini o müstəqil surətdə müəyyən edir. Seqmentlərin hansı kateqoriyasının ilkin, hansının isə ikinci formatı kimi müəyyən edilməsi barədə informasiya hesabatda qeydlərdə açıqlanır.

Hesabat seqmenti üzrə ilkin informasiyanın tərkibində hesabat seqmentinə aid olan aşağıdakı göstəricilər açıqlanır:

- satışdan daxil olan gəlirin ümumi həcmi;
- maliyyə nəticələri (mənfəət yaxud zərər);
- seqmentlərin aktivlərinin ümumi balans həcmi;
- hesabat seqmentlərinin öhdəliklərinin ümumi həcmi;
- seqmentin əsas vəsaitləri və qeyri-maddi aktivlərin kapital qoyuluşunun ümumi həcmi;
- tətbiq olunan seqmentlərin əsas vəsaitlərinin və qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiya ayırmalarının ümumi həcmi;
- seqmentlərin asılı və törəmə cəmiyyətlərində məcmu xalis mənfəətin xüsusi çəkisi;
- asılı və törəmə cəmiyyətinə, habelə birgə fəaliyyətə qoyuluşların ümumi həcmi.

Əgər **ikinci informasiya** tanınırsa coğrafi seqment üzrə informasiyadır və hesabatda aşağıdakı göstəricilər açıqlanır:

- satış bazarının yerləşdiyi yer üzrə seçilmiş , coğrafi regionlar nöqtəyi-nəzərindən xarici alıcılara satışdan olan gəlirin həcmi;
- aktivlərin yerləşdiyi yer üzrə seqment hesabatının aktivlərinin balans həcmi;
- aktivlərin yerləşdiyi yer üzrə əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərə qoyulan kapital qoyuluşlarının həcmi.

Əgər **ikinci** tanınırsa **əməliyyat seqmenti üzrə informasiya** mühasibat hesabatında aşağıdakı göstəricilər əks etdirilməlidir:

- xarici alıcılara satışdan daxil olan gəlir;
- aktivlərin balans həcmi;
- əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərə qoyulan kapital qoyuluşlarının həcmi.

Seqment hesabatının məzmunu və formalaşdırılması xüsusiyyətlərini bilmək onun təhlilinin düzgün metodikasının qurulmasını təmin edir, təhlilin tərkibində iki iri hissəni ayırmaq məqsədəuyğundur.

- 1) Müəssisələrin fəaliyyətinin əməliyyat seqmenti nöqteyi-nəzərdən hesabat informasiyalarının təhlili;
- 2) Müəssisələr fəaliyyətinin coğrafi seqment nöqteyi-nəzərdən hesabat informasiyalarının təhlili;

9.2. Müəssisələrin fəaliyyətinin əməliyyat seqmenti nöqteyi-nəzərdən hesabat informasiyalarının təhlilini xüsusiyyətləri

Müəssisələrin fəaliyyətinin əməliyyat seqmenti nöqteyi-nəzərdən hesabat informasiyalarının təhlili satışdan əldə edilən gəlir, xərclər, maliyyə nəticələri, aktivlərin balans dəyəri, əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər üzrə hesablanmış amortizasiya, ayrı-ayrı seqmentlərin öhdəlikləri haqqında uçot məlumatlarının əsasında aparılır. O seqment hesabatının ayrılmasının əsaslandırılmasını qiymətləndirməklə başlamaq lazımdır. Bunun üçün ona göstərilən bütün tələblərə uyğun əməliyyat seqment üzrə alınan informasiyanı yoxlamaq lazımdır.

İstehsal və texnoloji prosesdə müxtəlif məhsul tiplərindən asılı olaraq “Kür” müəssisəsinin məlumatları üzrə aşağıdakı əməliyyat seqmentləri seçilmişdir: A seqmenti, B seqmenti, C seqmenti, D seqmenti.

Hesabat əməliyyat seqmentinin həcm kriteriyasının tətbiqinin qiymətləndirilməsi cədv. 9.1-də verilmişdir.

Cədvəl 9.1

Hesabat əməliyyat seqmentlərinin eyniləşdirilməsi üçün həcm kriteriyasının hesablanması

Əməliyyat seqmentləri	Satışdan seqmentin gəliri, %-lə		Seqmentin maliyyə nəticələri, %-lə		Kriteriya seçiminin 10 %-nə uyğun	
	keçən ildə	hesabat ilində	keçən ildə	hesabat ilində	keçən ildə	hesabat ilində
A seqmenti	17,5	16,8	15,3	14,8	+	+
B seqmenti	38,8	39,9	40,8	42,3	+	+
C seqmenti	15,6	18,8	16,7	17,8	+	+
D seqmenti	12,3	14,1	13,6	15,2	+	++
Seçilmiş seqmentlər üzrə yekunu	84,2	89,6	86,4	90,1	Toplanmış yekun 75 % həddə uyğundur	

Cədvəl 9.1 məlumatlarından görünür ki, həcm kriteriyası seqmentləri üzrə əvvəl seçilənlər həcm kriteriyasına uyğundur (hər bir əməliyyat sisteminin satışdan əldə edilən gəlir və maliyyə nəticələrinin xüsusi çəkisi bütünlükdə müəssisə üzrə müvafiq göstəricilərin ümumi həcmnin 10 %-ni ötüb keçir). Bundan əlavə, müəssisənin bütün gəlirinin 75 %-dən çoxu əvvəl seçilən seqmentlərə düşür: müəssisənin bütün gəlirinin – 84,2 %-i keçən ildə 89,6 %-i isə hesabat ilində olmuşdur. Hər bir seqmentin gəlirinin əsas hissəsi müəssisənin məlumatları üzrə kənar alıcılara olan satışdan alınmışdır. Sair əməliyyatlara 15,8 və 10,4

% düşür. Beləliklə, müəssisə fəaliyyətinin seçilmiş seqmentlərini hesabat kimi tanımağa bütün əsaslar vardır.

Əməliyyat seqmenti üzrə bütün informasiyalar tez-tez seqment hesabatının ilkin formasında tanınır və aşağıdakı göstəricilər daxil edilir:

- satışdan daxil olan gəlirin ümumi həcmi;
- maliyyə nəticəsi (mənfəət yaxud zərər);
- aktivlərin ümumi balans həcmi (onların yekununun həcmi seqment arasında bölüşdürülməmiş aktivlərlə birlikdə Balansın 300-cü sətri üzrə əks etdirilən məbləğinə uyğun olmalıdır);
- öhdəliklərin ümumi həcmi (mənfəət vergisi üzrə borclar nəzərə alınmadan. Bölüşdürülməmiş öhdəliklərlə birlikdə müəssisənin uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklərin məbləğinə uyğun olmalıdır);
- əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərə qoyulan kapital qoyuluşunun ümumi həcmi;
- əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiya ayırmalarının ümumi həcmi;
- seqmentlərin asılı və törəmə cəmiyyətlərində məcmu xalis mənfəətin xüsusi çəkisi;
- asılı və törəmə cəmiyyətlərinə, habelə birgə fəaliyyətə qoyuluşların ümumi həcmi.

Qayda üzrə seqmentin gəliri və onun maliyyə nəticəsinin həcmnin müəyyən edilməsi böyük çətinlik yaratmır, belə ki, bu bütünlükdə müəssisəyə aid olan ümumtəsərrüfat və sair xərclərsiz seqment gəlirləri və xərcləri arasında fərq kimi hesablanır.

Bütün qalan göstəriciləri seqmentlə və sair əməliyyatlar arasında bölüşdürmək mürəkkəbdir. Praktika düzgün belə bölüşdürmə metodunu işləyib hazırlamayıb. Buna görə 14 N-li BMHS-na əsasən, əgər aktivlərin , öhdəliklərin və digər

göstəricilərin bölüşdürmə məbləği mübahisəlidirsə, onda yaxşı olardı ki, bölüşdürülməmiş kimi hesabatda qeyd edilsin. Qayda üzrə seqmentlər arasında göstəricilərin əksəriyyəti əməyin bölüşdürülməsi tərtib edilmir, onda bu seqmentlər bir müəssisənin tərtib etdikləri deyil, müəssisələr qrupununkudur.

Təhlilolunan müəssisədə identifikasiyalaşdırılma imkanı nəinki satışdan gəlir və maliyyə nəticəsi və aktivlərin balans dəyəri, əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərə qoyulan kapital qoyuluşları, onlar üzrə amortizasiya ayırmaları üçün hər bir əməliyyat seqmenti üçün identifikasiyalaşdırma imkanı vardır. Keçən və hesabat ili ərzində əməliyyat seqmenti üzrə bütünlükdə informasiya cədv. 9.2 və 9.3-də verilmişdir.

Cədvəl 9.2

Keçən il ərzində “Kür” müəssisəsinin fəaliyyətinin əməliyyat seqmenti üzrə hesabat informasiyaları, min man.

Göstəricilər	Fəaliyyət seqmentləri					Yekunu
	A seqment məhsulu	B seqment məhsulu	C seqment məhsulu	D seqment məhsulu	Sait əməliyyatları	
Satışdan gəlir və maliyyə nəticəsi haqqında informasiyalar						
Xarici alıcılara satışdan əldə edilən gəlir	56954	126275	50770	40030	51421	325450
Maliyyə nəticəsi (mənfəət yaxud zərər)	12325	32867	13453	10956	10954	80555
Aktivlər və öhdəliklər haqqında informasiyalar						
Seqment aktivinin balans həcmi	18814	26665	15458	11773	6605	79315
Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiya ayırmaları	1385	1963	1138	867	485	5838
Əsas vəsaitlər və qeyri-						

maddi aktivlərə qoyulan kapital qoyuluşunun ümumi həcmi	3533	4926	3122	1985	6776	20342
Müəssisənin bölüşdürülməmiş aktivləri	52435					
Müəssisənin ümumi aktivləri	136750					
Müəssisənin bölüşdürülməmiş ümumi öhdəliklər	45209					

Az problematik olan əməliyyat seqmentinin ayrılması üçün satışdan gəlir və maliyyə nəticəsinin identifikasiyalaşdırılmasıdır, nəticədə seqment fəaliyyətinin aşağıdakı əsas göstəriciləri hesablamaq imkanı olur:

- seqmentin satışdan daxil olan gəlirin dinamikası;
- bütünlükdə müəssisənin satışdan daxil olan gəlirin ümumi həcmində seqmentin satışdan gəlirinin xüsusi çəkisi;
- seqmentin maliyyə nəticəsinin dinamikası;
- bütünlükdə müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticəsinin ümumi həcmində seqmentin maliyyə nəticəsinin xüsusi çəkisi;
- seqmentin rentabelliği (seqmentin maliyyə nəticəsinin onun satışdan olan gəlirə nisbəti) və onun dinamikası;
- seqmentin gəlirinin bir manatına düşən seqmentin xərcləri və onların dəyişməsi.

Cədvəl 9.3

Hesabat ili ərzində “Kür” müəssisəsinin fəaliyyətinin əməliyyat seqmenti üzrə hesabat informasiyaları, min man.

Göstəricilər	Fəaliyyət seqmentləri					Yekunu
	A seqment məhsulu	B seqment məhsulu	C seqment məhsulu	D seqment məhsulu	Sait əməliyyatları	

Satışdan daxil olan gəlirlər və maliyyə nəticələri haqqında informasiya						
Xarici alıcılara satışdan əldə edilən gəlirlər	82058	194888	91827	68871	50797	488441
Maliyyə nəticəsi (mənfəət yaxud zərər)	17638	50411	21213	18115	11799	119176
Aktivlər və öhdəliklər haqqında informasiyalar						
Seqment aktivlərinin balans həcmi	18465	35688	20747	16333	13314	104547
Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiya ayırmaları						
Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər amortizasiya ayırmaları	1441	2785	1619	1275	1039	8159
Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərə qoyulan kapital qoyuluşlarının ümumi həcmi	2197	3481	2372	1850	4369	14269
Müəssisənin bölüşdürülməmiş aktivləri						89059
Müəssisənin ümumi aktivləri						193606
Müəssisənin bölüşdürülməmiş ümumi öhdəliklər						77189

Sadalanın göstəricilərin hesablanması cədv. 9.4-də verilmişdi

Cədvəl 9.4

Müəssisənin gəlirləri, xərcləri və maliyyə fəaliyyətinin dinamikası

Göstəricilər	Fəaliyyət seqmentləri				Yekunu
	A seqment məh-	B seqment məh-	C seqment məh-	D seqment məh-	

	sulu	sulu	sulu	sulu	
Seqmentin satışdan daxil olan gəliri, min man.					
Keçən il	56960	126275	50770	40024	274029
Hesabat ili	82058	194888	91827	68770	437643
Dəyişiklik (+, -)	+25098	+68613	+41057	+28746	+163614
Artım tempi, %-lə	144,1	151,7	180,9	172,0	159,7
Seqmentin xərcləri, min man.					
Keçən il	44629	93408	37318	29075	204430
Hesabat ili	64420	144476	70614	50756	330266
Dəyişiklik (+, -)	+19791	+51068	+66296	+21681	+125836
Artım tempi, %-lə	144,3	154,7	189,2	174,6	161,6
Seqmentin satışından mənfəət, min man.					
Keçən il	12331	32867	13452	10949	69599
Hesabat ili	17638	50412	21213	18014	107377
Dəyişiklik (+,-)	+5307	+17545	+7761	+7065	+37778
Artım tempi, %-lə	143,0	153,4	157,7	165,3	154,3
Seqmentin rentabelliği, %-lə					
Keçən il	21,6	26,0	26,5	27,4	25,4
Hesabat ili	21,5	25,9	23,1	26,3	24,5
Dəyişiklik (+,-)	-0,1	-0,1	-3,4	-1,1	-0,9
Satışdan əldə edilən gəlirin bir manatına düşən xərclər, qəp.					
Keçən il	78,4	74,0	73,5	72,6	74,6
Hesabat ili	78,5	74,1	76,9	73,7	75,5
Dəyişiklik (+,-)	+0,1	+0,1	+3,4	+1,1	+0,9

Cədv. 9.4 məlumatları görməyə imkan verir ki, keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində bütün əməliyyat seqmentləri üzrə satışdan gəlirin artımı olmuşdur. Daha çox əhəmiyyətli artım “C” (1,8 dəfə) və “D” məhsulunun (1,7 dəfə) istehsalı üzrə olmuşdur. Bununla bərabər satışdan gəlirlə müqayisədə xərclərin ötürüb keçən artımına bütün seqmentlər üzrə müşahidə olunur, bu da mənfəətin daha aşağı tempə artımına gətirib çıxarır (məsələn “C” məhsulunun istehsalından mənfəət 57,7 %, “D” məhsulunun

istehsalından mənfəət isə 65,3 % artmışdır). Müsbət cəhət ondadır ki, bütün əməliyyat seqmentlərinin fəaliyyəti rentabelli olmuşdur. Bu göstəricilərin bütün biznes seqmentləri üzrə keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində aşağı düşməsinə baxmayaraq, rentabellik kifayət qədər yüksək qiymətə malikdir. Müəssisə fəaliyyəti növlərindən “B” məhsulu istehsalı (25,95) və “D” məhsulu istehsalının (26,3 %) özü rentabelli olmuşdur. “A” məhsulu istehsalına məsrəflər daha yüksək olmuşdur (bir man. gəlirə düşən xərclər 78,5 qəp. təşkil edir).

Müəssisənin ümumi maliyyə nəticəsinə əməliyyat seqmenti üzrə fəaliyyətin nəticəsinin təsirini qiymətləndirmək üçün müəssisənin gəlirləri və mənfəətin struktur təhlilini aparmaq lazımdır (cədvəl 9.5)

Cədvəl 9.5

Müəssisənin əməliyyat seqmentlərinin gəlirləri, xərcləri və maliyyə nəticələrinin strukturlarının dinamikası

Göstəricilər	xüsusi çəki, %-lə					Yekunu
	“A” məhsulu	“B” məhsulu	“C” məhsulu	“D” məhsulu	Sair əməliyyatlar	
Seqmentin satışdan gəliri, min man.						
Keçən il	17,5	38,8	15,6	12,3	15,8	100,0
Hesabat ili	16,8	39,9	18,8	14,1	10,4	100,0
Dəyişiklik (+,-)	-0,7	+1,1	+3,2	+1,8	-5,4	-
Seqmentin xərcləri, min man.						
Keçən il	18,2	38,1	15,2	11,9	16,6	100,0
Hesabat ili	17,4	39,1	19,1	13,7	10,7	100,0
Dəyişiklik (+, -)	-0,8	+1,0	+3,9	+1,8	-5,9	-
Seqmentin satışdan mənfəəti, min man.						
Keçən il	15,3	40,8	16,7	13,6	13,6	100,0
Hesabat ili	14,8	42,3	17,8	15,2	9,9	100,0

Dəyişiklik (+,-)	-0,5	+1,5	+1,1	+1,6	-3,7	-
------------------	------	------	------	------	------	---

Cədv. 9.5 məlumatlarından görünür ki, hesabat ilində satışdan gəlirin ümumi həcmində daha yüksək xüsusi çəki – “B” məhsulunun istehsalından (39,9 %) olmuşdur, bununla belə o keçən il ilə müqayisədə 1,1 punkt artıq olmuşdur. Bir də daha əhəmiyyətli bu əməliyyat seqmentinin maliyyə nəticəsinə təsiridir, belə ki, “B” məhsulunun satışından mənfəətin xüsusi çəkisi 42,3 % təşkil edir. Keçən il ilə müqayisədə 1,5 punkt punktun artıq olması müsbətdir. Müəssisənin fəaliyyətinin digər seqmentlərlə müqayisədə ən aşağı xüsusi çəkinin təsiri “D” məhsulu istehsalında satışdan onun gəlirinə və maliyyə nəticəsinə olan təsirindədir, buna baxmayaraq keçən dövrlə müqayisədə struktur göstəricilərinin artımı olmuşdur. Eyni zamanda “A” məhsulunun buraxılışının xüsusi çəkisi aşağı düşmüşdür, bu müəssisə fəaliyyətinin ümumi rentabellik səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmır, belə ki, bu məhsul növü ən çox məsrəftutumludur.

Əgər hər bir əməliyyat seqmenti üzrə hesabatda aktivlərin , öhdəliklərin və digər göstəricilərin həcmi ayırmaq imkanı vardır, onda əvvəldə sadalanan göstəricilərə dair əlavə hesablamaq və dinamikada təhlil etmək olar:

- aktivlərin seqmentləri arasında bölüşdürülməmiş ümumi məbləğdə aktivlərin xüsusi çəkisi;
- müəssisənin aktivlərinin ümumi məbləğində seqmentin aktivlərinin xüsusi çəkisi;
- əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər üzrə qoyulan kapital qoyuluşları, amortizasiya ayırmaları, öhdəliklər üzrə oxşar göstəricilər;

- seqmentin aktivlərinin dövriyyəsi (seqmentin gəlirinin onun aktivlərinin orta illik dəyərinə nisbəti);

- seqmentin aktivlərinin rentabelliği (seqmentin mənfəətinin onun aktivlərinin orta illik dəyərinə nisbəti).

Bütünlükdə belə təhlil müəssisə işlərinin ümumi nəticələrində hər bir seqmentin qoyuluşunu, qiymətləndirməyə onun fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərinin effektivliyinin və risk səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir, bu da daxili idarəetmə üçün , eləcə də xarici mühasibat hesabatı istifadəçiləri üçün (sahibkarlar, investorlar və s.) əhəmiyyətlidir.

9.3. Müəssisənin fəaliyyətinin coğrafi seqmentləri nöqteyi-nəzərindən hesabat informasiyalarının təhlilinin xüsusiyyətləri

Təhlilə həmçinin müəssisələrin fəaliyyətinin coğrafi seqmentlərinin hesabatının ayrılmasının əsaslandırılmasını qiymətləndirməklə başlamaq məqsəduyğundur.

Regionların iqtisadi və siyasi şəraitinin bənzərliyindən asılı olaraq “Kür” müəssisəsinin məlumatları üzrə şirkətlər harada ki, öz məhsulunu satır, əməliyyatların yaxınlığını, risklərin bənzərliyi aşağıdakı coğrafi seqmentlər şəklində ayırmaq olar:

- Abşeron iqtisadi rayonu;
- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu;
- Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu;
- Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu;
- Aran iqtisadi rayonu;
- Naxçıvan iqtisadi rayonu.

Hər şeydən əvvəl coğrafi seqmentlərin hesabatlarının ayrılmasının tanınılması üçün göstəricilərin miqdar hesablamasını aparmaq lazımdır (cədv. 9.6).

Cədvəl 9.6

**Satış bazarları üzrə coğrafi seqmentlərin hesabatlarının
identifikasiyalaşdırılması üçün həcm kriteriyasının
hesablanması**

Coğrafi seqmentlər	Satışdan seqmentin gəliri, %-lə		Kriteriya seçiminin 10 %-nə müvafiq	
	keçən il	hesabat ili	keçən il	hesabat ili
Abşeron iqtisadi rayonu	51,2	54,1	+	+
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	11,5	10,3	+	+
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	5,1	2,8	-	-
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	12,0	11,1	+	+
Aran iqtisadi rayonu	4,2	3,7	-	-
Naxçıvan iqtisadi rayonu	16,0	18,0	+	+
Ayrılan seqmentlər üzrə yekunu	100,0	100,0	Toplanılmış yekun % astanaya uyğundur	

Cədv. 9.6 məlumatlarından görünür ki, iki seqment (Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu və Aran iqtisadi rayonu) 10 % həcm kriteriyasına uyğun deyildir. Seqmentlərin məlumatlarını hesabatların siyahısından çıxarmaq olar, belə ki, bununla “qayda 75 %” yerinə yetiriləcəkdir. Beləliklə “Kür” müəssisəsi üçün buraxılan məhsulun satış bazarı üzrə coğrafi seqmentlərin hesabatları tanınacaqdır:

- Abşeron iqtisadi rayonu;
- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu;
- Cəncə-Qazax iqtisadi rayonu;
- Naxçıvan iqtisadi rayonu.

“Kür” müəssisəsinin bütün aktivləri bir coğrafi regionda yerləşmişdir, ancaq aktivlərin yerləşməsi yeri üzrə ayrılmış coğrafi seqmentlər qəbul edilə bilməyəndir.6

Əvvəllər qeyd edilmişdirki, coğrafi seqmentlər üzrə informasiyalar tez-tez seqment hesabatının ikinci formatında tanınır, hansı ki, əks etdirilir:

- 1) Hər bir seqmentin xarici alıcısının gəlirinin həcmi seçilmiş satış bazarının yerləşdiyi yer üzrə əks etdirilir;
- 2) Hesabat seqmentinin aktivlərinin balans həcmi və əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərə qoyulan kapital qoyuluşunun həcmi seçilmiş aktivlərin yerləşdiyi yer üzrə əks etdirilir.

Hər bir halda təhlil aşağıdakı göstəricilərin qiymətləndirilməsi üzrə aparılır:

- sadalanan göstəricilərin dinamikası;
- satışdan gəlirin yaxud aktivlərin strukturaları (müvafiq olaraq satışdan gəlirin ümumi həcmində yaxud bütünlükdə müəssisə aktivlərinin ümumi həcmində seqmentin göstəricilərinin xüsusi çəkisi).

Belə təhlil müəssisə fəaliyyətinin ümumi nəticəsində hər bir seqmentin əmanətini, müxtəlif satış bazarlarına satışın həcmində olan dəyişiklik meylini qiymətləndirməyə imkan verir.

Nə vaxt coğrafi seqmentlər üzrə informasiyaların seqment hesabatının ilkin formatı şəklində tanınması halında, təhlil əvvəlki paraqrafda yazılan , sxem üzrə aparılır.

Tədqiq olunan müəssisənin coğrafi seqment fəaliyyəti üzrə informasiyalar seqment hesabatının ikinci formatında tanınır. Coğrafi seqmentlər satış bazarlarının yerləşdiyi yer üzrə ayrılırlar, buna görə məhsulların satışından gəlirin dinamikası və strukturunu təhlil etmək məqsədəuyğundur (cədv. 9.7).

Cədvəl 9.7

**“Kür” müəssisəsinin coğrafi seqment fəaliyyəti üzrə
satışdan daxil olan gəlirin təhlili**

Coğrafi seqmentlər	Satışdan gəlir, min man.		Gəlirin ümumi məbləğində seq mentin xüsusi çəkisi, %-lə		Dəyişiklik (+,-)	
	keçən il	hesa- bat ili	Keçən il	hesa- bat ili	min man.	%-lə
Abşeron iqtisadi rayonu	166631	264246	51,2	54,1	+97615	+2,9
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	37427	50309	11,5	10,3	+12882	-1,2
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	39054	54217	12,0	11,1	+15163	-0,9
Naxçıvan iqtisadi rayonu	52072	87919	16,0	18,0	+35847	+2,0
Sair regionlar	30266	31750	9,3	6,5	+1484	-2,8
Yekunu	325450	488441	100,0	100,0	+162991	-

Cədv. 9.7 məlumatları göstərir ki, müəssisə bütün gəlirinin yarısından çoxunu Abşeron rayonunda istehsal edilən məhsulların satışından alır, bu müəssisənin özünün bu regionda yerləşməsi, həmçinin sahə spesifikası (məhsulların məhdudlaşdırılma saxlanma vaxtı olduğuna görə istehsal bazasına satış bazarının yaxınlaşması) ilə izah edilir. Bununla keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində Abşeron rayonunda satışın xüsusi çəkisi 51,2 %-dən 54,1 %-ə yüksəlmişdir. Coğrafi seqmentin əhəmiyyətinə görə ölkədə satış bazarının ikincisi Naxçıvan regionudur (satışdan gəlirin xüsusi çəkisi 16 %, hesabat ilində isə 18 % olmuşdur). 10 %-dən az olanlar, hesabatı qəbul edilməyən seqmentlərdir. Bütünlükdə nəinki müəssisə üzrə satışdan gəlirin artması müsbət sayılır, eyni zamanda mütləq ifadədə coğrafi seqment nöqtəyindən gəlirin artımı müsbət hesab olunur. Həmin vaxtda cədv. 9.6 məlumatlarından görünür ki, Şəki-Zaqatala zonasındakı kimi,

həmin seqmentdə daxili bazar və aran zonasında satışın xüsusi çəkisi azalmışdır. Buna görə dinamikada mənfi ehtimal edilənlərin səbəblərini aydınlaşdırmaq, həmçinin müəssisədə istehsal edilən məhsulların satış bazarının genişlənməsi imkanı üzrə tədbirlər görmək lazımdır.

Yoxlama sualları

1. Seqment üzrə informasiyaların mühasibat hesabatında əks etdirilməsi və formalaşmasını tənzimləyən , normativ aktları sadalayın.
2. Seqment hesabatının tərtib edilməsi üçün istifadə olunan seqment növlərini xarakterizə edin.
3. Seqment hesabatının tanınması üçün lazım olan tələbləri açıqlayın.
4. Əməliyyat seqmenti üzrə seqment hesabatının birinci və ikinci formatında açıqlanan göstəricilərin tərkibini göstərin.
5. Xərclərin , maliyyə nəticələrinin və digər seqment göstəricilərinin formalaşması qaydasını xarakterizə edin.
6. “Coğrafi seqmentin ilkin və ikinci informasiya göstəricilərini sadalayın.
7. Müəssisə fəaliyyətinin əməliyyat seqmenti nöqtəy-nəzərdən hesabat informasiyalarının təhlili metodikasını açıqlayın.
8. Müəssisələrin fəaliyyətinin coğrafi seqmenti nöqtəy-nəzərdən hesabat informasiyalarının təhlilinin xüsusiyyətlərini yazın.

X FƏSİL

KONSOLIDƏ EDİLMİŞ (BİRLƏŞDİRİLMİŞ) HESABATLARIN TƏHLİLİ

10.1. Əsas anlayışlar, birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatların formalaşması qaydası və normativ tənzimlənməsi

Konsolidəolunan hesabat - Maliyyə hesabatının , əsasən səhmdarlara istiqamətləndirildiyi ölkələrdə konsolidə olunan hesabatın hazırlanması və dərc etdirilməsi xeyli əvvəllər meydana gəlmişdir. ABŞ-da konsolidəolunan maliyyə hesabatının hazırlanması praktikası, artıq XX əsrin iyirminci illərində geniş yayılmışdır. Böyük Britaniyada və Niderlandda o, XX əsrin otuzuncu illərində geniş yayılmağa başlamışdı. Kreditorlara istiqamətləndirilmənin tipik olduğu ölkələrdə (bu ölkələrdə mülki hüquq qüvvədədir) konsolidəolunan hesabatın hazırlanması zəruriliyi qanunvericiliklə təsbit edilmişdir. Bu XX əsrin ikinci yarısının sonunda edilmişdir (Almaniya – səhmdar cəmiyyətlər haqqında 1965-ci ildən olan Qanun, Fransa – səhmləri birjalarda dövr edən şirkətlərə konsolidəolunan hesabatları dərc etdirməyi məcbur edən, 1985-ci ilə qəbul olunmuş Qanun, Belçika – 1990-cı il mart tarixli kral fərmanı, İtaliya – konsolidəolunan hesabatın hazırlanması XX əsrin doxsanıncı illərindən məcburi oldu).

Müasir dünya iqtisadiyyatının xarakter xüsusiyyəti inteqrasiya prosesinin genişlənməsidir, hansı ki, müəyyən bazarda birgə fəaliyyət göstərən yaxud bir, yaxud bir neçə mülkiyyətçinin nəzarətində olan, müəssisələr qrupunun yaradılması, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi ilə əlaqədardır.

İqtisadi subyektlərin əsas üstünlükləri:

- sabit xərclərin o cümlədən idarəetmə aparatının saxlanması xərclərinin azaldılması;
- istehsal, satış və maliyyə əməliyyatlarının mərkəzləşmiş qaydada tənzimlənməsi
- aktivlərlə vahid idarəetmə.

Qrupa daxil olan bu cür müəssisələrin sıx iqtisadi əlaqələri vardır, yekdil maliyyə, istehsal, marketing siyasəti aparır, malların və xidmətlərin bazarında birgə hərəkət edir, onların əməliyyatlarının həyata keçirilməsi vahid nəzarət altında olur, iqtisadi informasiyanın istifadəçiləri bütünlükdə müəssisələr qrupunun fəaliyyətinin nəticələrinə dair xeyli maraq göstərirlər. Belə informasiyaların mühüm mənbəyi birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatdır.

Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabat eyni qrupa daxil olan, qarşılıqlı əlaqələrin müəssisələrin mühasibat hesabatı göstəricilərin birləşməsi yolu ilə formalaşır və hesabat tarixinə bütünlükdə qrupun əmlak və maliyyə vəziyyətini, həmçinin hesabat dövrü ərzində qrup fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini xarakterizə edir.

Beləliklə, birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş)hesabatı mühasibat hesabatının ənənəvi olmayan növünü, özünə xas olan xüsusiyyəti özündə əks etdirir, belə ki,

1) müəssisələr qrupunun, yəni bir hüquqi şəxsin yox, bir neçə hüquqi şəxsin əmlak və maliyyə vəziyyəti haqqında informasiyalar olur;

2) müəssisələr qrupunun mühasibat uçotunun yox fərdi hesabat məlumatları əsasında tərtib edilir. Qrup üzrə birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) uçot aparılmır.

Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatının hazırlanması zamanı aşağıdakı prinsiplərə riayət edilməlidir:

- Vahid tərtib edilmə tarixi;
- Vahid pul ölçüsü (adətən vahid valyuta əsas müəssisənin hesabatının valyutası qəbul edilir;
- Balans maddələrinin vahid qiymətləndirmə metodu (qiymətləndirmənin unifikasiyası);
- Konsolidasiya metodunun istifadə müddəti;
- informasiyaların bütövlüyü (əsas müəssisədə tutduğu xüsusi çəkiddən asılı olmayaraq tam həcmdə əsas müəssisənin və törəmə təşkilatlarının bütün aktivlərinin , passivlərinin , gəlirlərin və xərclərin birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş hesabatlara daxil edilməsinin zəruriliyi. Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatlarda xüsusi çəkisi az olanlar ayrıca sətirdə göstərməlidir);
- İnformasiyaların əhəmiyyətliyi (birləşdirilmiş hesabatlar informasiya istifadəçiləri üçün ancaq əhəmiyyətli olmalıdır. Əgər onlar hesabat dövrü ərzində qrup fəaliyyətinin maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri haqqında təqdim edilmənin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir etməsə törəmə (asılı) müəssisələr haqqında məlumatlar birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatda daxil edilmir. Qanunvericiliyə görə, əgər törəmə müəssisələrin həcmi qrup kapitalının həcmindən 3 %-ni keçmirsə birləşdirilmiş hesabat qrupuna daxil edilən digər törəmə müəssisələrin kapitalı ilə yekunda – qrup kapitalının həcmindən 10 %-ni ötür keçmirsə, belə törəmə müəssisəsinin göstəriciləri qrupun birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatına ola bilər ki, daxil edilməsin;
- Səmərəlilik (nə vaxt o mühasibat uçotunun səmərəli aparılmasının tələblərinə zidd deyilsə, törəmə müəssisəsi haqqında məlumatlar qrupun birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatda daxil edilməsi mümkündür. Əgər belə ziddilik əmələ gələrsə, onda törəmədə əsas müəssisənin iştirakçısının qiymətləndirmə dəyəri maliyyə qoyuluşu kimi əks etdirilməlidir.

19 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına əsasən birləşmə (konsolidasiya) prosedurları aşağıdakılardan ibarətdir:

Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarını hazırlayarkən müəssisə, analogi aktiv, öhdəlik, kapital, gəlir və xərc maddələrini sətirbəsətir toplamaqla əsas müəssisənin və onun törəmə müəssisələrinin maliyyə hesabatlarını birləşdirir. Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarında qrup haqqında maliyyə məlumatlarının vahid iqtisadi subyekt kimi təqdim edilməsi üçün aşağıdakı addımlar atılmalıdır:

(a) əsas müəssisənin hər bir törəmə müəssisəyə qoyduğu investisiyanın balans dəyəri və əsas müəssisənin hər bir törəmə müəssisənin kapitalındakı payı ləğv edilir (18 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı müəssisələrin birləşməsi nəticəsində yaranan hər hansı qudvilin uçotda əks etdirilməsini göstərir);

(b) birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) törəmə müəssisələrin hesabat dövrü üzrə mənfəət ya zərərinə azlıqların payı müəyyənləşdirilir; və

(c) birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) törəmə müəssisələrin xalis aktivlərindəki azlıqların payı əsas müəssisənin onlarda olan səhmdar payından ayrıca olaraq müəyyənləşdirilir. Xalis aktivlərdəki azlıqların payı aşağıdakılardan ibarətdir: (i) ilkin birləşmə tarixində 18 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartına uyğun olaraq hesablanmış həmin azlıqların payı; və

(ii) birləşmə tarixindən etibarən azlıqların kapitalda dəyişikliklər üzrə payı.

Potensial səsvermə hüquqları mövcud olduqda, əsas müəssisəyə və azlıqların payına aid edilən mənfəət və ya zərərin və kapitalda dəyişikliklərin nisbəti cari mülkiyyət maraqları əsasında müəyyənləşdirilir və potensial səsvermə hüquqlarının mümkün icrasını və ya konversiyasını əks etdirmir.

Qrupdaxili qalıqlar, əməliyyatlar , gəlir və xərclər bütövlükdə ləğv edilir. Qrupdaxili əməliyyatlardan yaranan və ehtiyatlar və əsas vəsaitlər kimi aktivlərin tərkibində tanınan mənfəət və zərərlər bütövlükdə ləğv edilir. Qrupdaxili zərərlər birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarında tanınmalı olan qiymətdən düşməni göstərə bilər.

Qrupdaxili əməliyyatlar nəticəsində mənfəət və zərərlərin ləğv edilməsindən yaranan müvəqqəti fərqlərə “Təxirə salınmış mənfəət vergisi üzrə” 4 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı tətbiq edilir.

Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında istifadə olunan əsas müəssisənin və onun törəmə müəssisələrinin maliyyə hesabatları eyni hesabat tarixinə hazırlanmalıdır. Əsas müəssisə ilə törəmə müəssisənin hesabat tarixləri arasında fərq olduqda, törəmə müəssisə konsolidasiya məqsədləri üçün əsas müəssisənin hesabat tarixinə uyğun olan əlavə maliyyə hesabatlarını hazırlayır (bunun mümkün olmadığı hallar istisna olmaqla).

Hazırkı Standartın 21-ci maddəsinə uyğun olaraq, birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının hazırlanması zamanı istifadə olunan törəmə müəssisənin maliyyə hesabatları əsas müəssisənin maliyyə hesabatlarının hazırlandığı hesabat tarixindən fərqli tarixə hazırlandıqda, həmin tarixlə əsas müəssisənin maliyyə hesabatlarının tarixi arasında baş verən əhəmiyyətli əməliyyatlar və ya hadisələrin təsiri ilə bağlı düzəlişlər edilməlidir. İstənilən halda, törəmə müəssisənin və əsas müəssisənin hesabat tarixləri arasındakı fərq 3 (üç) aydan artıq olmamalıdır. Hesabat dövrlərinin müddəti və hesabat tarixləri arasındakı hər hansı fərqlər müxtəlif dövrlərdə eyni olaraq qalmalıdır.

Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatları oxşar əməliyyatlara və oxşar hallarda baş verən digər hadisələrə vahid uçot siyasətinin tətbiq edilməsilə hazırlanmalıdır.

Əgər qrupun üzvü olan müəssisə oxşar əməliyyatlara və oxşar hallarda baş verən digər hadisələrə qəbul olunmuş uçot siyasətindən fərqli uçot siyasətini tətbiq edərsə birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatları hazırlanarkən onun maliyyə hesabatlarına müvafiq düzəlişlər edilməlidir.

Törəmə müəssisənin gəlir və xərcləri, 18 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartında göstərildiyi kimi, birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarına alış tarixindən başlayaraq daxil edilir. Törəmə müəssisənin gəlir və xərcləri, əsas müəssisənin törəmə müəssisə üzərində nəzarəti itirdiyi tarixə qədər birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarına daxil edilir. Törəmə müəssisənin xaric olmasından əldə olunan daxilolmalar ilə onun xaricolma tarixinə olan balans dəyəri arasındakı fərq, o cümlədən törəmə müəssisəyə aid olan və “Xarici valyuta məzənnələrində dəyişikliklərin uçotu üzrə” 22 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartına uyğun olaraq, kapitalda tanınan hər hansı mübadilə fərqlərinin ümumi məbləği, birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) mənfəət və zərər haqqında hesabatda törəmə müəssisənin xaricolması üzrə mənfəət və ya zərər kimi tanınır.

Müəssisə törəmə müəssisə kimi fəaliyyətini dayandırdığı zaman, törəmə müəssisəyə investisiya qoyuluşunun həmin tarixə olan balans dəyəri onun keçmiş əsas müəssisəsinin maliyyə hesabatlarında təqdim edilən maliyyə aktivinin ilkin qiymətləndirilməsində müəyyən edilən ilkin dəyəri hesab edilməlidir.

Azlıqların payı birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarında kapitalın daxilində, əsas müəssisənin

səhmdarlarının kapitalından ayrıca təqdim olunur. Qrupun mənfəət və zərər haqqında hesabatında azlıqların payı həmçinin ayrıca açıqlanmalıdır.

Mənfəət və ya zərər əsas müəssisənin səhmdarlarına və azlıqların payına aid olunur. Bunların hər ikisi kapital maddələri olduğuna görə , azlıqların payına aid olunan məbləğ gəlir və ya xərc deyildir.

Azlıqlara aid edilən zərərlər azlıqların törəmə müəssisənin kapitalında olan payından artıq olarsa, həmin zərərlər, azlıqların bu zərərləri bərpa etmək öhdəliyini daşdığı və bu məqsədlə əlavə kapital qoymaq imkanına malik olduğu hallar istisna olmaqla, çoxluğun payına aid edilməlidir. Əgər törəmə müəssisə daha sonra mənfəət əldə edərsə, bu mənfəət, əvvəllər çoxluqlar tərəfindən ödənilmiş azlıqların zərərləri bərpa ediləndək çoxluqların paylarına aid edilir.

Əgər törəmə müəssisə azlıqlar tərəfindən saxlanılan və kapital kimi təsnifləşdirilən kumulyativ imtiyazlı səhmlərə malikdirsə, əsas müəssisə bu cür səhmlər üzrə dividendlərin bəyan olunub-olunmamasından asılı olmayaraq həmin dividendlərə düzəliş etdikdən sonra özünün mənfəət və ya zərər payını hesablayır.

Ana şirkətin mövqeyindən yanaşma (mülkiyyətin konsepsiyası):

Uçotun həmin metodu qrupun hesabatının elə tərtib edilməsini nəzərdə tutur ki, həmin hesabat, əsasən, nəzarət edən ana şirkətin səhmdarları tərəfindən istifadə olunacaq və azlığın payına törəmə şirkətin xalis maddi aktivlərinin müvafiq hissəsi ayrılacaq. Azlığın göstərilən payı, ya gündəlik saxta öhdəliklər şəklində konsolidə olunan maliyyə hesabatında əks etdirilə, ya da onda tamamilə əks etdirilməyə bilər.

Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatda müəssisələr qrupunun mühasibat hesabatının göstəricilərinin birləşdirilməsi qayda üzrə aparılır, hansı ki, yalnız bu hesabat növünün tərtibi zamanı istifadə olunur. Məsələn, birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) Balans daxil edilmir:

- müəssisələr qrupunun nizamnamə kapitalına qarşılıqlı maliyyə qoyuluşları;
- qrup müəssisələr arasında debitor və kreditor borcları göstəriciləri;
- əmlakın (əsas vəsaitlər, istehsalat ehtiyatları və s.) balans dəyərinə daxil edilən qrupdaxili əməliyyatlardan mənfəət və zərərlər.
- Müəssisələr qrupunun bir-birinə ödədikləri dividendlər.

Qrupun mənfəət və zərərlər haqqında konsolidə edilmiş hesabatına daxil edilmir:

- müəssisələr qrupu arasında məhsulların (malların, iş, xidmətlərin) satışından gəlir və bu satışa çəkilən xərclər;
- müəssisələr qrupu arasındakı əməliyyat nəticəsində əmələ gələn hər hansı digər gəlirlər və xərclər.

Beləliklə, konsolidasiyanın mahiyyəti konsolidə edilmiş hesabatda onların birləşməsi zamanı müəssisələr qrupunun ayrı-ayrı hesabat göstəricilərinin bir araya sığmayan əməliyyatlarının aparılmasından ibarətdir. Konsolidasiya – müəyyən əlamətlər üzrə bəzi ünsürlərin birləşdirilməsi kimi başa düşülür. Beynəlxalq praktikada bir araya sığmayan əməliyyatlar **maddənin çıxarılması** adlanır.

Konsolidə edilmiş hesabatın tərtib edilməsinin əsas məqsədi – vergiyə cəlb olunan mənfəəti müəyyənləşdirmək deyil, yalnız korporativ ailənin fəaliyyəti haqda ümumi təsəvvür yaratmaqdan ibarətdir. İkincisi, konsolidasiya – şirkətin və yaxud qrupun maliyyə - hesabatlarının eyni adlı maddələrinin

cəmlənməsi deyildir. Konsolidə edilmiş hesabatın tərtib edilməsinin məqsədi – qrupun səhmlərinin fond bazarında qiymətinin təyin edilməsinin təmin edilməsidir. Onsuz qiyməti təyin etmək mümkün deyil, **yəni konsolidə edilmiş hesabat xarici istifadəçilər üçün qrupun fəaliyyəti haqqında vahid informasiya mənbəyidir.**

Konsolidə edilmiş hesabatın əsas istifadəçiləri səhmdarlar və investorelardır. Həmçinin o qrupun məhsullarının satıcıları və alıcıları və onun ayrı-ayrı müəssisələri, kredit idarələri və digər kontragent qrupları istifadə edə bilər.

Bundan başqa konsolidə edilmiş hesabat müəssisələr qrupunun iqtisadi fəaliyyəti üzərində dövlətin antiinhisar nəzarətinin həyata keçirilməsində həmçinin müəssisələr qrupunun səmərəli idarə edilməsinin mühüm vasitəsidir.

Konsolidə edilmiş hesabatın məlumatları aşağıdakı səbəblər üzrə vergi tutma məqsədi ilə istifadə edilə bilməz.

1) müəssisələr qrupunun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bəzi göstəricilər (satışdan gəlir, mənfəət) konsolidə edilmiş hesabatda azalmış şəkildə, yəni qrupdaxili dövriyyəsiz şəkildə mənfəət verilir. Bu konsolidə edilmiş hesabatın məlumatları üzrə mühüm vergilər üzrə onların hesablanması zamanı vergi bazasının azaldılmasına gətirib çıxara bilər;

2) müəssisələr qrupunun iştirakçıları müxtəlif regionlarda yerləşə bilər. Buna görə vergitutma məqsədi ilə konsolidə edilmiş hesabatdan istifadə yaradılan ayrı-ayrı inzibati-ərazi büdcələrinə vergilərin ödənilməsinə səbəb olar.

3) müəssisələr qrupu heçdə həmişə bazarın təşkilində sabit olmur, belə ki, qrupun iştirakçıları yeni müəssisələr ola bilər, əvvəlki iştirakçılar əksinə - onun tərkibindən çıxarılır. Buna görə qrupa yeninin daxil olması və ondan çıxması vergi məsuliyyəti hissəsinə olan münasibətdə qeyri-müəyyənlik əmələ gələ bilər.

Hazırda konsolidasiya edilmiş hesabatın formalaşması qaydası iki normativ sənədlərlə tənzimlənir:

■ “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 24 mart 1999-cu il, N 999.

■ Milli Mühasibat Uçotu Standartları. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2007-ci il 29 dekabr tarixli İ-130 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.

Eyni zamanda konsolidə edilmiş hesabatın tərtibi zamanı Maliyyə hesabatının Beynəlxalq Standartlarından istifadə edilmişdir.

İcmal mühasibat hesabatının tərtib edilməsi və təqdim edilməsi üzrə metodik tövsiyələrdə törəmə və asılı cəmiyyətlər qruplarının müəyyən edilməsi verilmişdir.

Qrup dedikdə əsas müəssisənin və onun bütün törəmə müəssisələri və asılı cəmiyyətləri başa düşülür.

Törəmə cəmiyyət - bu təşkilatlar əsas müəssisəyə olan münasibətdə aşağıda göstərilən şərtlərdən birini yerinə yetirir:

- səhmlərə səsverənlərin 50 %-dən çoxuna (nizamnamə kapitalında payı) malikdir;
- onlar arasında bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq, bu təşkilatın qəbul etdiyi qərarın müəyyən etmək imkanı vardır;
- törəmə cəmiyyətində qəbul edilən, qərarın müəyyən edilməsinin digər üsulu vardır.

Asılı cəmiyyət - əsas müəssisənin xeyli hissəsinə (25 %-dən 50 %-ə qədər) malik olan təşkilatdır.

Müəssisələr qrupunun əsas əlaməti bütün müəssisələr qrupunun aktivləri və əməliyyatları üzərində vahid nəzarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qrup nəinki şaquli inteqrasiya prinsipi üzrə (nə vaxt müəssisələr qrupu ilə ana – törəmə qrupu arasında münasibət əmələ gəldikdə) eyni zamanda üfüqi inteqrasiya prinsipi üzrə (nə vaxt qrup eynihüquqlu müəssisə

olduqda, hansı ki, hər hansı təsərrüfat məqsədinə çatmaq üçün birləşir və vahid idarəetmə orqanı təyin edilir) formalaşa bilər.

Metodik tövsiyələrdə göstərilən ayrılma hallarında nə vaxt icmal hesabat tərtib edilmir:

1) nəzarətin olmaması. Məsələn, gələcəkdə yenidənsatış məqsədi ilə qısamüddətli dövrə törəmə yaxud asılı cəmiyyətlər səhmləri (nizamnamə kapitalındakı payı həcmində olan) əldə etmişdir, və ya əsas müəssisə, qəbul etdiyi törəmə cəmiyyətində qərar qəbul edə bilmir.

2) əhəmiyyətlik və səmərəlilik tələblərinin uyğun gəlməməsi. Asılı yaxud törəmə cəmiyyətlər haqqında məlumatlar əgər onlar qrup fəaliyyətinin maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri haqqında təsəvvürün formalaşmasına əhəmiyyətli təsir etmərsə və ya belə məlumatların səmərəliliyin tələbinə ziddirsə icmal hesabatda daxil edilmir;

3) digər təşkilatın əsas müəssisəsinin nəzarəti altında olması. Özünün törəmə cəmiyyətinə görə münasibətdə törəmə cəmiyyəti və öz növbəsində əsas müəssisədə ola bilər. Belə cəmiyyət icmal hesabat tərtib etməyə bilər. Əgər onun səhmlərinin nizamnamə kapitalının səsvermə hüquqlarının 100 % digər əsas təşkilata aiddirsə onda icmal hesabatın tərtib edilməsi tələb edilmir;

4) fəaliyyətin fərqli olması. Əgər, məsələn sənaye müəssisəsi və banklar qrupa daxildir, onda törəmə cəmiyyətinin nizamnamə kapitalına qoyuluş bankdadır asılı cəmiyyətə qoyuluş kimi icmal hesabatda əks etdirilir;

5) Əgər əsas müəssisədə yalnız asılı cəmiyyət varsa icmal hesabat tərtib edilmir.

Qarşılıqlılaşqəli müəssisələr qrupunun icmal mühasibat hesabatını tərtib etmək üçün Metodik tövsiyələrlə aşağıdakı qaydaların tətbiq edilməsi tövsiyə edilir:

■ əsas müəssisənin və törəmə cəmiyyətinin mühasibat hesabatı müvafiq məlumatların cəmlənməsi yolu ilə birləşdirilir;

■ icmal Balansdan törəmə cəmiyyətinin nizamnamə kapitalında əsas təşkilatın maliyyə qoyuluşunda maddəni və törəmə cəmiyyətinin nizamnamə kapitalına müvafiq – hissədə , əsas təşkilata məxsus olan çıxılır;

■ nə vaxt əsas cəmiyyətin maliyyə qoyuluşu məbləğinin törəmə cəmiyyətinin Balansında əks etdirilən səhmin (payın) dəyərində uyğun gəlmədiyi halda, müsbət yaxud mənfi fərq əmələ gəlir, bu icmal Balansda ayrıca “firmanın yaxşı adı” maddəsində əks etdirilməlidir;

■ əsas müəssisə və törəmə cəmiyyət arasında, həmçinin törəmə cəmiyyətləri arasındakı debitor və kreditor borcları göstəriciləri icmal hesabatdan çıxılır;

■ əsas müəssisənin törəmə cəmiyyətlərinin və ya digər törəmə cəmiyyətinin ödədikləri icmal hesabatdan çıxılır, yalnız qrupa daxil olmayan müəssisə və şəxslərə məxsus ödənilənlər dividendlər icmal hesabatda əks etdirilir;

■ əsas müəssisə və törəmə cəmiyyətləri arasında, həmçinin törəmə cəmiyyətlərinin özlərinin məhsulların (malların, işlərin, xidmətlərin) satışından gəlir və bu satışa uyğun məsrəflər icmal hesabatdan çıxarılır;

.■ əsas müəssisənin və törəmə cəmiyyətin mühasibat hesabatının birləşməsi zamanı əsas müəssisə səhmin (payın) səsvermə hüququnun 100 %-dən az olmaqla 50 %-dən çoxuna malikdir, icmal mühasibat Balansı və mənfəət və zərərlər haqqında icmal hesabatda qrupun nizamnamə kapitalı və xalis mənfəətində (zərərində) azlıq payını əks etdirən göstəricilər ayrılır.

Xüsusilə mühasibat balansında IV “Kapital və ehtiyatlar” bölməsinin yekunundan dərhal sonra “ Nizamnamə kapitalında azlıqların payı” əlavə sətiri, mənfəət və zərərlər haqqında

hesabatda – “ hesabat dövrünün xalis mənfəət (zərər)” sətirinə qədər “Xalis mənfəətdə azlıqların payı” əlavə sətiri daxil edilir (əlavə 8 və 9)..

10.2. Konsolidə edilmiş (birləşdirilmiş) və icmal hesabatın fərqli xüsusiyyətləri

Mühasibat uçotu üzrə ədəbiyyatlarda bir və ya eyni növ hesabatları ifadə etmək üçün iki müxtəlif terminlərdən istifadə olunur – “ birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) mühasibat hesabatı” və “icmal mühasibat hesabatı”. “Konsolidə edilən(birləşdirilən) hesabat” və icmal hesabat” anlayışları eyniləşdirilir.

Həqiqətən göstərilən terminlər onların adlarında olan oxşarlığa görə qısaldılır – “icmal” və “konsolidə edilən” adlandırılır, bunlar həmməna, yaxud mənaca bir-birinə yaxın olan söz, sinonimlərdir. Lakin mühasibat uçotu və hesabatı nöqtəyi-nəzərdən bu terminlər öz mahiyyətinə görə fərqlənir.

Yerli praktikada ənənəvi başa düşülmədə icmal hesabat – dövlət idarəetmə orqanları (nazirliklər, idarələr və i.a.) onların dövlət təbəçiliyində yerləşməsi üzrə müəssisələr tərtib edirlər. İcmal hesabatın təyinatı ondan ibarətdir ki, dövlət idarəetmə orqanlarına onların təbəçiliyində olan müəssisələrin fəaliyyətini qiymətləndirmək imkanı verir.

İnzibati-amirlik iqtisadiyyatı şəraitində icmal hesabata daxil edilirdi:

- cari statistik hesabat (onda təbə olan müəssisələrin fəaliyyətinin orta və nisbi göstəriciləri əks etdirilirdi);

- dövrü mühasibat hesabatı.

İcmal hesabat – iki metodla tərtib edilir:

1) fabrik-zavod (nə vaxt idarə təbəçiliyi əlaməti olarsa, icmal hesabat tərtib edilir;

2) sahə (sahə əlaməti üzrə icmal hesabat tərtib edilir).

Hazırda bu hesabat növü dəyişikliyə məruz qalmışdır. Hazırda nazirlik və digər hakimiyyət icra orqanları icmal mühasibat hesabatı tərtib edirlər:

- büdcə tərkibində olan , təşkilatların xərc smetasının icrası üzrə;
- unitar müəssisələr;
- səhmdar (yoldaşlıq) cəmiyyətləri, təhkim olunan səhm (pay) hissəsi.

Nazirlik və digər icra hakimiyyəti orqanlarının tərtib etdikləri icmal hesabatın aşağıdakı xarakter xüsusiyyətləri vardır:

- səhmdar cəmiyyətləri istisna olmaqla icmal hesabatına daxil edilən, bütün mülkiyyət sahibi olan müəssisələr müvafiq icra hakimiyyəti orqanları dövlətin şəxsində çıxış edir;
- qayda üzrə təşkilatın hesabatına bütün daxil edilənlər bir sahəyə aid edilir;
- icmal hesabatı təşkil edən, icra hakimiyyəti orqanının, onun xüsusi fəaliyyət göstəriciləri daxil edilmir;
- belə hesabatın vahid istifadəçisi sahə nazirlikləri və idarələri şəxsində dövlət həmçinin statistika və dövlət maliyyə orqanları çıxış edir;
- özünün mahiyyətinə görə icmal hesabatı planlaşma və mövcud dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin elementləri təqdim edirlər

Əvvəl göstərilən normativ aktlarda (maliyyə - sənaye qruplarının icmal (konsolidə edilmiş) uçotunun hesabatının və balansın aparılması qaydası və icmal mühasibat hesabatının tərtib edilməsi və təqdim edilməsi üzrə Metodiki tövsiyələr) söhbət qarşılıqlı əlaqəli müəssisələr qrupu üzrə tərtib edilən, mühasibat hesabatının xüsusi növü haqqında gedir, hansı ki ənənəvidə onun başa düşülməsi icmal mühasibat hesabatından fərqlənir və beynəlxalq praktikada konsolidə edilmiş (birləşdirilmiş) hesabat adlanır.

Konsolidə edilmiş (birləşdirilmiş) hesabatın fərqli xüsusiyyətləri vardır:

- konsolidə edilmiş hesabat hüquqi cəhətdən müstəqil hesabat deyildir; o vahid təsərrüfat məqsədi kimi qrupun əmlak və maliyyə vəziyyətini xarakterizə edir. Bununla əlaqədar belə hesabatın tərtib edilməsi metodikasının əsas xüsusiyyəti hesablaşmaların gəlir və mənfəətin toplanması ilə yanaşı qrupdaxili göstəricilərin (bir-birini inkar edən) çıxarılmasıdır.
- konsolidə edilmiş hesabat əsas və törəmə müəssisədən ibarət, müəssisə qrupu üzrə tərtib edilir. Bununla törəmə cəmiyyəti əsas müəssisənin birbaşa yaxud dolaylı nəzarəti altında olur.
- konsolidə edilmiş hesabatda əsas müəssisəyə xas olmayan yeni azlıqların qrupun aktivləri və kapitalı payı ayrılır;
- konsolidə edilmiş hesabat qrupa daxil olan hər bir şirkətin maliyyə vəziyyəti və fəaliyyətinin nəticələri haqqında icmal informasiyalardan ibarətdir, nəticədə bir törəmə şirkətinin nə üçün mənfəəti digərinin zərərini kompensasiya edə bilər, bir törəmə şirkətinin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi digərinin potensialını yaxud real ödəniş qabiliyyətini gizlədə bilər.

Maliyyə hesabatlarının Beynəlxalq Standartları Komitəsi hesabatların konsolidasiyasına aid edilən iki standart təsdiq etmişdir: MHBS 22 “Şirkətlərin birləşməsi” (1995-ci il); MHBS 27 (İcmal maliyyə hesabatı və törəmə müəssisələrə qoyulan investisiyaların uçotu” (1994-cü il) Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına əsasən Milli Mühasibat Uçotu Standartlarında Kommersiya təşkilatları üçün 19 N-li “Təşkilatların maliyyə hesabatları və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatları üzrə” Milli Mühasibat Uçotu Standartı (2007-ci il) hazırlanmışdır. Onun əsas vəzifəsi BMHS əsasən konsolidə edilmiş hesabatın formalaşması xarakterli

məlumat verəndən (könüllü) onun vacib tərtib edilməsinə keçmək və ümumi müəssisələrə təqdim etməkdən ibarətdir.

Yaxın gələcəkdə (2004-2008-ci illərdə) Respublikada mühasibat uçotu və hesabatının inkişaf Konsepsiyasında qeyd edilmişdir ki, bununla əlaqədar BMHS əsasında konsolidə edilməli olan maliyyə hesabatlarının formalaşması üzrə yaxın illərdə əsas ağırlıq işləri olan müəssisələr sahəsini konkretləşdirmək lazımdır. 27 may 2002-ci ildə Avropa ittifaqı bu istiqamətdə qərar qəbul etmişdir. Avropa parlamenti Avropa ittifaqı ölkələrinin - üzvlərinin BMHS tətbiqi xarakterli əsasnamə qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikasında “Təşkilatların maliyyə hesabatları və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatları 2007-ci ildən tətbiq edilməsi məqsədə uyğun hesab edilmişdir.

19 N-li standartın tətbiq sahələri aşağıdakılardır:

Bu standart Uçot Qaydaları nəzərə alınmaqla maliyyə hesabatlarını “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsinə uyğun olaraq hazırlayan bürün kommersiya təşkilatları tərəfindən tətbiq edilir.

Mühasibat uçotunu tənzimləyən qüvvədə olan normativ hüquqi aktlar ilə bu Milli Mühasibat Uçotu Standartı arasında ziddiyyət yarandığı halda, hazırkı Standart tətbiq edilməlidir.

Bu Standart əsas müəssisənin nəzarəti altında olan müəssisələr qrupunun birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdimatı zamanı tətbiq olunmalıdır.

Bu Standart həmçinin müəssisənin fərdi maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi zamanı törəmə müəssisələrə, birgə nəzarət olunan müəssisələrə və asılı təsərrüfat cəmiyyətlərinə qoyulan investisiyaların uçotuna tətbiq edilməlidir.

Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının tətbiqi sahəsi:

Əsas müəssisələrin bütün törəmə müəssisələri birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarına daxil edilməlidir. Törəmə müəssisə alışı zamanı “Satış üçün nəzərdə tutulmuş uzunmüddətli aktivlərin uçotu və dayandırılmış əməliyyatlar üzrə” 23 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartına uyğun olaraq satış üçün saxlanılan kimi təsnifləşdirmə meyarına cavab verdikdə, həmin törəmə müəssisə 23 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartına əsasən uçota alınmalıdır.

Potensial səsvermə hüquqlarının nəzarət səlahiyyətlərinin edib-etmədiyini və beləliklə müəssisənin törəmə müəssisə olub-olmadığını qiymətləndirərkən, əsas müəssisə, rəhbərliyin həmin səsvermə hüquqlarını icra etmək və ya köçürmək niyyəti və maliyyə imkanları istisna olmaqla, potensial səsvermə hüquqlarına təsir edən bütün faktlar və şərtləri (o cümlədən potensial səsvermə hüquqlarının və ya hər hansı digər müqavilələrin ayrı-ayrılıqda və ya birlikdə yerinə yetirməsi şərtlərini) nəzərdən keçirir.

İnvestor riskli kapitala malik olan təşkilat, qarşılıqlı fond, investisiya trustı və ya analoji müəssisə olsa belə, törəmə müəssisə konsolidasiyadan çıxarılmalıdır.

Törəmə müəssisənin həyata keçirdiyi fəaliyyətlər qrupa daxil olan digər müəssisələrin fəaliyyətlərindən fərqlənirsə, həmin törəmə müəssisə konsolidasiyadan çıxarılmamalıdır.

Əsas müəssisə, investisiya obyektinin maliyyə və əməliyyat siyasətini idarə etmək, səlahiyyətini itirdiyi zaman, o, həmin müəssisə üzərində nəzarəti itirir. Nəzarət mütləq və ya nisbi mülkiyyət səviyyəsində dəyişikliyin baş verib-verməməsindən asılı olmayaraq itirilə bilər.

Konsolidə edilən (birləşdirilən) hesabatların xüsusiyyətləri

Özünün strukturasına görə Konsolidə edilmiş Balans və Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat ana və törəmə müəssisələrin giriş balansından az fərqlənir. Buna görə konsolidə edilən hesabatın təhlilinin ardıcılığı və metodikası adi mühasibat hesabatı üçün də eynidir. Bu o deməkdir ki, onun tədqiqatı prosesində aşağıdakı göstəricilər qrupları (əlavə 7) hesablanır və təhlil edilir:

- müəssisələr qrupunun əmlak vəziyyəti;
- qrupun vəsait mənbələrinin (kapitalının) strukturunun qiymətləndirilməsi;
- qrupun likvidliyi;
- maliyyə sabitliyi;
- aktivlərin dövriyyəsi;
- müəssisələr qrupunun satış və kapitalın rentabelliği.

Konsolidə edilən hesabatın təhlilinin xüsusiyyəti daha bir analitik mərhələnin əlavə edilməsini, gedişdə aydınlaşdırmaq lazımdır:

- konsolidə edilən hesabatın hansı növü istifadə olunur;
- müəssisələr qrupuna birləşmə hansı şəraitdə olmuşdur;
- qrup üzvlərinin iqtisadi qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı təsir hansı xarakterdədir.

Müəssisənin birləşməsi xalis - aktivlərin yaxud digər müəssisələrin **satın alınması** yolu ilə yaxud **birləşdirmə yolu** ilə həyata keçirilə bilər. Axırncı halda iki müəssisənin birləşməsi baş verir, hansı ki:

- 1) bir müəssisənin aktivləri və öhdəlikləri digər müəssisəyə verilir və birinci ləğv edilir;

2) iki müəssisənin aktivləri və öhdəlikləri yeni müəssisədə birləşdirilir, əvvəlki ikisi ləğv edilir

Birləşdirmə üç tipdə olur:

1) üfüqi (bir müəssisə digəri ilə birləşir, bununla belə hər ikisi biznesin bir sahəsinə aid edilir);

2) şaquli (“malgöndərən – istehsalçı – alıcı” sxemi üzrə istehsal prosesinin və qarşılıqlı təsirin müxtəlif polyuslarında yerləşən müəssisələr birləşir);

3) konqlomerat (çoxsahəliyə məxsus müəssisələrdən çoxprofilli birləşmə yaradılır).

Birləşmə üzrə əməliyyat zamanı birləşən müəssisələrdən biri digərinin üzərində nəzarət edir, bu əldə edilmə hesab edilir.

Əldə edilmə tarixi alıcının onun fəaliyyətindən gəlirin çıxarılması məqsədi ilə əldə edilən müəssisənin cari və maliyyə siyasətini idarə etmək hüququnun tarixini tanıyır. Qayda üzrə bu tarix təsis sənədlərində lazımi dəyişikliklərin edilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsi, təsdiq edilmiş saziş, səhmdarların ümumi yığıncağının tarixidir.

Nə vaxt birləşmiş müəssisələrdən biri digər birləşmiş müəssisəyə səsvermə hüququndan yarıdan çoxuna malikdirsə nəzarət səlahiyyətində olması müəyyən edilir. Əgər yalnız müstəsna hallarda nümayiş etdirilməsi aydın olmayacaq, sahiblik hüququ nədir, sahiblik hüququ yoxdursa nəzarətlə nəticələnməyəcək.

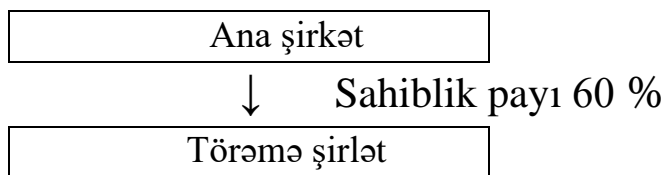
Əgər müəssisələrin birləşdiyi səhmdarlar partnyor üzərində hakim mövqeyi tutmursa, bütün aktivlər və istehsalat fəaliyyəti üzərində nəzarətin bölgüsü məqsədi ilə eyni şəraitdə birləşir, söhbət birləşmə haqqında gedir.

Bundan başqa birləşmiş müəssisənin müdiriyyəti birləşmiş strukturanın rəhbərliyində iştirak edir və nəticə kimi şirkətin səhmdarları oxşar strukturaların riskini və iqtisadi gəlirləri birgə

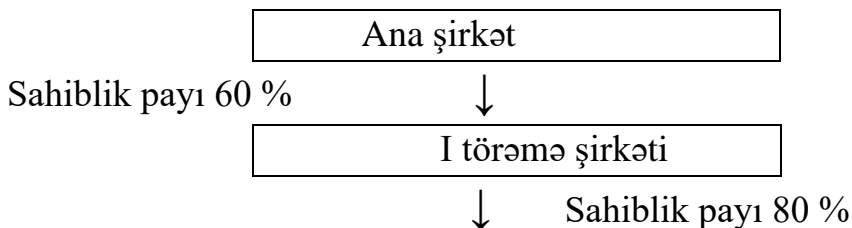
bölüşdürürlər. Təsərrüfat fəaliyyətinin birləşməsi zamanı birləşmiş müəssisələr ümumi, birgə nəzarətdə olmasına baxmayaraq əvvəldə olduğu kimi ayrı-ayrılıqda davam etdirilir.

Konsolidə edilmiş hesabatın digər xüsusiyyəti azlıqların payının qiymətləndirilməsidir, azlıqların payı dedikdə qrupun xalis aktivlər hissəsi başa düşülür, hansı ki, buna ana şirkətin səhmdarları digər səhmdarlar vasitəsi ilə birbaşa yaxud dolayı sahib ola bilmir. Bu hissəyə məxsus olanlar minopitar səhmdar adlanır. Onun təhlili prosesində azlıqların payının hesablanılma qaydasını dəqiqləşdirmək lazımdır. Sadə təşkilatı strukturalı qrupda belə hesablama çətinlik yaratmır: azlıqlara məxsus, xalis aktivlərin faizi “100 % minus törəmə müəssisəsində qrupun sahib olduğu pay”. Məsələn, 10.1 şəkl. aparılan struktur zamanı xalis aktivlərdə (onun əldə edilmə anına törəmə müəssisənin mənfəəti çıxılmaqla) azlıqların payı 40 % təşkil edir.

Dolayı sahiblik zamanı (şəkl. 10.2.) I törəmə şirkətdə qrupun sahiblik payı [I törəmə şirkətdə ana şirkətin sahiblik payının və II törəmə şirkətin payının hasili kimi hesablanır], yəni $60 \% \times 80 \% = 48 \%$, II törəmə şirkətində azlıqların payı müvafiq olaraq təşkil edir: $100 \% - 48 \% = 52 \%$.

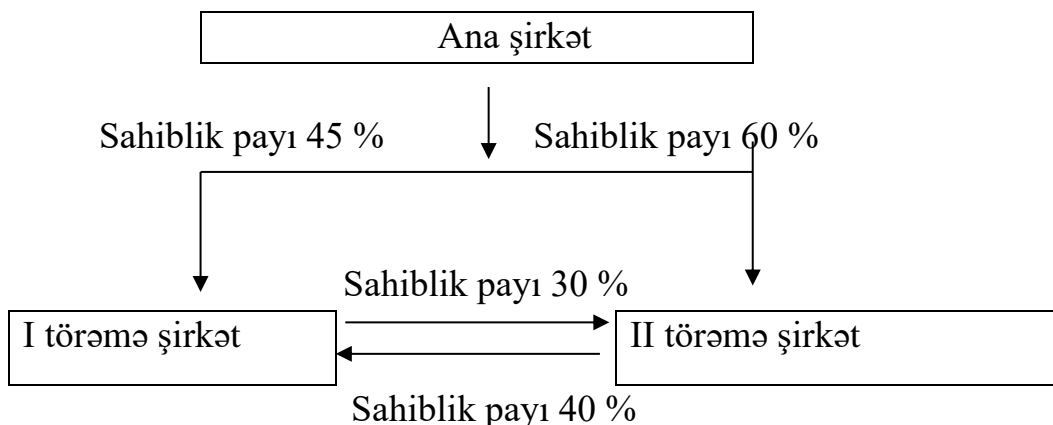
Şəkl. 10.1. Birbaşa sahibliklə qruppa

II törəmə şirkəti

Şək.10.2 Dolaylı sahibliklə qruppa

Harada qarşılıqlı sahiblik (şək. 10.3) yerləşir, mürəkkəb təşkilati strukturalı qruplarda iş mürəkkəb haldadır.

Şək. 10.3. Qarşılıqlı sahibliklə qruppa

I törəmə şirkətində qrupun payı şək. 10.3-də verilən halda aşağıdakı qaydada hesablanır:

- 1) I törəmə şirkətində ana şirkətin birbaşa sahibliyi 45,0 %;
- 2) I törəmə şirkətində ana şirkətin dolaylı sahibliyi (I törəmə şirkətin və II törəmə şirkətin qarşılıqlı sahibliyi nəzərə alınmaqla):

birinci iterasiya (çox dəfəli) –

$$45 \% \times 30 \% \times 40 \% = 5,4 \%;$$

İkinci iterasiya

$$5,4 \% \times 30 \% \times 40 \% = 0,6 \%$$

Yekunu: 6,0 %

- 3) II törəmə şirkəti vasitəsi ilə I törəmə şirkətində ana şirkətin dolaylı sahibliyi

$$\text{birinci iterasiya: } 60 \% \times 40 \% = 24,0 \%$$

ikinci iterasiya: $24 \% \times 30 \% \times 40 \% = 2,9 \%$:

yekunu: 26,9%;

cəmi 77,9 %.

Deməli I törəmə şirkətində azlıqların payı təşkil edir:

$100\% - 77,9 \% = 22,1 \%$.

II törəmə şirkəti üçün hesablama eyni qaydada aparılır.

Praktikada qrupda qarşılıqlı sahibliyin daha mürəkkəb variantına rast gəlinir. Bununla azlıqların payının hesablanılma qaydası mürəkkəbləşir.

Müəssisələr qrupunun fəaliyyəti haqqında daha tam mənzərəni almaq üçün ana müəssisənin və törəmə müəssisələrin ilkin maliyyə hesabat formalarını tədqiq etməklə konsolidə edilmiş hesabatın təhlilini əlavə etmək lazımdır. Bu qrupun fəaliyyətinin aktivləri, vəsait mənbələri və maliyyə nəticələrinin ümumi məbləğində ana və törəmə müəssisələrin iştirak payını aşkar etməyə imkan verir.

10.3. BMHS-da hesabatların birləşdirilməsi (konsolidə edilməsi) prosedurları

Hesabatların birləşməsi (konsolidə edilməsi) ideyası birgə maliyyə vəziyyətini və qrup şirkətin fəaliyyətinin birgə nəticələrini bir-biri ilə sıx əlaqələrini xarakterizə edən informasiya mənbələrinin formalaşmasından ibarətdir. Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatın tərtib edilməsi qrupa daxil olan, şirkətlərin hesabatlarının maddələri üzrə cəmləşdirilməsinə əsaslanır. Qarşılıqlı əməliyyatları təkrar hesaba alınmaması üçün onların nəticələri çıxarılır.

Birləşmə (konsolidə edilmə) iki mərhələyə ayrılır:

İlkin birləşmə (konsolidə edilmə) qrupun birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatın tərtibi zamanı, əvvəl yaradılmış və artıq həyata keçirilmiş qarşılıqlı əməliyyatlar).

Şirkətin ilkin birləşməsi zamanı birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatın yekunu birləşdirmə üsulundan asılıdır. Beynəlxalq praktikada iki belə üsul – satın alma üsulu və birləşmə üsulu tanınır.

Alınma üsulu - investisiya qoyulan müəssisənin fəaliyyətinin nəticələri və netto (xalis) aktivlər üzərində nəzarətin həyata keçirilməsinə imkan verən investorum kapitaldakı payının (yaxud bütün 100 % səhmlərin) əldə edilməsi. Bu üsulun nəticəsində müstəqil hüquqi şəxs kimi əldə edilən şirkətin fəaliyyəti dayandırıla bilər. Bu halda yalnız ilkin birləşmə (konsolidə edilmə) - əldə edilən şirkətinin alıcı şirkətinin tam səsvermə anında həyata keçirilir. Şirkətlər bir hüquqi şəxs olur və ikinci birləşmə (konsolidə edilmə), yəni qarşılıqlı əməliyyatların həyata keçirilməsinin birləşməsinin (konsolidə edilməsinin) aparılması zəruriliyi yoxdur. Həmçinin əldə edilmə üsulu əldə edilən şirkətin hüquqi statusun saxlanılmasını və alıcı alınan şirkət arasında əsas (ana) – törəmə münasibətlərinin əmələ gəlməsini göstərir. Səsvermə tam (100 % kapitalın yaxud netto (xalis) – aktivlərin əldə edilməsi), eləcə də qismən (100 %-dən az, lakin 50 %-dən artıq kapitalda payının əldə edilməsi) ola bilər. Əldə edilən şirkətin hüquqi statusunun saxlanması zamanı ilkin və sonrakı (ikinci) birləşmə (konsolidə edilmə) həyata keçirilir.

Balansın ilkin birləşməsi konsolidə edilməsi zamanı törəmə müəssisəsində əsas (ana) şirkətin investisiyaları və törəmə şirkətin xüsusi kapitalının (səhmdar, ehtiyat, bölüşdürülməmiş mənfəət) maddələri qarşılıqlı olaraq çıxarılır. İnvestorum faktiki məsrəfləri və netto (xalis) – aktivlərin əldə edilmə dəyəri arasında olan fərq özündə işgüzar adı (müsbət) yaxud ehtiyat

kapitalını (mənfi) göstərir. İşgüzar ad qeyri-maddi aktivlərin tərkibində birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) balansda əks etdirilir. Balansda 100 %-dən az payla iştirakla birləşmə (konsolidə edilmə) zamanı kənar səhmdarların payı (netto (xalis) – aktivlər yaxud xüsusi kapital ayrıca sətirdə) – azlıqların payı aşkar edilir. İşgüzar ad bütünlükdə (tam səsvermə) törəmə şirkətinin alınması zamanı əmələ gəlir. Bununla keçmiş səhmdarlar öz səhmlərindən məhrum edilir, əldə edilən şirkət heç olmasa hüquqi şəxs statusunu saxlaya bilər. Nominaldan yuxarı qiymət üzrə investisiya qoyulan müəssisənin kapitalının balansının 100 %-də azı əldə edilən emissiya gəliri kimi balansda əks etdirilir. Balansın birləşməsinə (konsolidə edilməsinə) misal kapitalın 100 % alınması tarixinə cə.d. 10.1-də, 100 %-dən azının satın alınması tarixinə - cə.d. 10.2-də, nominalından yuxarı qiymət üzrə 100 %-dən azının alınması tarixinə - cə.d. 10.3-də verilmişdir.

Cədvəl 10.1

**Kapitalın 100 %-nin alınması zamanı balansın
birləşməsi (konsolidə edilməsi)**

Maddələr	Ölçü vahidi	İnves-tor (A)	Alınan şirkət (B)	Xaric edilir		Birləşdirilmiş (konsolidə edilən) balans
				debet	kredit	
Pul vəsaitləri		33	33			66
B-də A-nın investisiyaları		129*			129	
Sair aktivlər		1035	96			1131
Qudvil				15		15
Yekunu		1197	129			1212
Qısamüddətli öhdəliklər (çıxılır)		(147)	(15)			(162)
Netto (xalis) – aktivlər		1050	114			1050
Səhmdar kapitalı		900	84*	84		900
Mənfəət		150	30*	30		150
Kapitalın yekunu		1050	114	129		1050

* elementi xaric edilməyə məxsusdur.

**Nominalı üzrə kapitalın 100 %-dən azının satın alınması
zamanı balansın birləşməsi (konsolidə edilməsi)**

Maddələr	Ölçü vahidi	İnvestor (A)	Alınan şirkət (B)	Xaric edilir		Birləşdirilmiş (konsolidə edilən) balans
				debet	kredit	
Pul vəsaitləri		93	33			126
B-də A-nın investisiyaları		69*			69	
Sair aktivlər		1035	96			1131
Yekunu		1197	129			1257
Qısamüddətli öhdəliklər (çıxılır)		(147)	(15)			(162)
Netto (xalis) – aktivlər		1050	114			1095
Səhmdar kapitalı		900	84*	84		900
Mənfəət		150	30*	30		150
Azlıqların payı					45	45
Kapitalın yekunu		1050	114	114	114	1095

* elementi xaric edilməyə məxsusdur

Alınma anına qədər alınan şirkətin bölüşdürülməmiş mənfəəti tərtib edilmiş birləşdirilmiş (konsolidə edilən) hesabatda daxil edilmir, yəni, birləşmə (konsolidə edilmə) zamanı xaric edilir. Əgər qismən sərf edilmə, yəni əsas (ana) şirkətin investisiyaları bütün netto (xalis) - aktivləri örtmür, kapitalın sərf edilməyən hissəsi kimi mənfəət tam xaric edilir və sonra azlıqların payı kimi birləşdirilmiş (konsolidə edilən) balansda göstərilir.

Cədv.10.1-də nəzərdən keçirilən misal nə vaxt A şirkəti dəyəri 129 vahid üzrə B şirkətinin kapitalının 100 %-ni (114 vahid) əldə edir. Qudvil (işgüzar ad) kimi müəyyən edilən fərq, harada ki, investora xüsusi kapitalı təqdim olunan xüsusi kapital, birləşdirilmiş (konsolidə edilən) balansda əks etdirilir, belə ki, B şirkətinin A şirkətinə tam sərf edilmiş olur.

Cədv. 10.2 vəziyyət nəzərdən keçirilir, nə vaxt investorun aktivlərinin ümumi dəyərindən (1197 vahid) 69 vahid keçən misaldakı sair bərabər şərait zamanı nominal üzrə (84 vahiddən) investisiya qoyulan B şirkətinin səhmdar kapitalı hissəsinin əldə edilməsinə yönəldilmişdir. Nəzarət olunan əsas (ana) şirkətin netto (xalis) – aktivlərin dəyərinin qismən sərf edilməsi zamanı nəzarət olunan qruppada, netto (xalis) – aktivlərin dəyəri yüksək olacaqdır. Onlar arasındakı fərq kimi kənar səhmdarlara məxsusdur və azlıqların payı kimi müəyyən edilir.

Cədvəl 10.3

Nominalından yuxarı qiymət üzrə kapitalın 100 %-dən azının alınması zamanı balansın birləşməsi (konsolidə edilməsi)

Maddələr	Ölçü vahidi	İnves-tor (A)	Alınan şirkət (B)	Xaric edilir		Birləşdirilmiş (konsolidə edilən) balans
				debet	kredit	
Pul vəsaitləri		78	48			126
B-də A-nın investisiyaları		84*			84	
Sair aktivlər		1035	96			1131
Yekunu		1197	144			1257
Qısamüddətli öhdəliklər (çıxılır)		(147)	(15)			(162)
Netto (xalis) aktivlər		1050	129			1095
Səhmdar kapitalı		900	84*	84		900
Mənfəət		150	30*	30		150
Emissiya gəliri			15*	15		
Azlıqların payı					45	45
Kapitalın yekunu		1050	129	129	129	1095

*elementi çıxılmağa məxsusdur

Cədv. 10.3-də A şirkətinin B şirkətinin qismən sərf edilməsi göstərilmişdir. Bununla 69 vahid səhmdar kapitalının alınması 84 vahid qiymət üzrə həyata keçirilir. B şirkətində nəticədə əmələ gələn , emissiya gəliri, onun balansına daxil edilir, müvafiq olaraq B şirkətinin pul gəliri artır. Konsolidə edilmə zamanı kapitalın alınma anına qədər qazanılmış və B şirkətində A

şirkətinin investisiyaları, həmçinin A şirkətindən alınan B şirkətinin emissiya gəliri çıxarılır. B şirkətində investisiyalar və onun kapitalı arasında olan fərq azlıqların payı kimi əks etdirilir.

Fəaliyyətin nəticələri və netto - aktivlər üzərində nəzarətin ayrılması məqsədi ilə birləşən şirkətlə səhmlər arasında mübadilə **birləşmə üsulu üçün xarakterikdir**. Qayda üzrə maraqların birləşməsi üçün bir böyüklükdə olan şirkətlərin birləşməsi olur və heç bir tərəf alan kimi müəyyən edilmir.

Birləşmə zamanı törəmə müəssisəsində və onun səhmdar kapitalında investisiyalar xaric edilir, onun birləşməsinə qədər törəmə şirkətinin bölüşdürülməmiş mənfəəti birləşdirilmiş hesabatda daxil edilir. Cədv. 10.1-də aparılan misalın şərtinə görə şirkətin birləşməsi zamanı balansın birləşməsi proseduru nəzərdən keçirək. Bu üsula görə nominalı üzrə A və B şirkətinin səhmləri mübadilə edilir (bax cədv. 10.4-ə) Müvafiq olaraq A şirkətinin investisiyaları B şirkətinin səhmdar kapitalının nominalı – 84 vahid təşkil edir. Əlavə emissiyası yolu ilə səhmlər mübadilə edilir.

Cədvəl 10.4

Birləşmə zamanı balansın birləşməsi (nominalına görə səhmlərin mübadiləsi)

Maddələr	Ölçü vahidi	Əsas (ana) şirkət (A)	Törəmə şirkəti (B)	Xaric edilir		Birləşdirilmiş balans
				debet	kredit	
Pul vəsaitləri		162	33			195
B-də A-nın investisiyaları		84*			84	
Sair aktivlər		1035	96			1131
Yekunu		1281	129			1326
Qısamüddətli öhdəliklər (çıxılır)		(147)	(15)			(162)
Netto-aktivlər		1134	114			1164
Səhmdar kapitalı		900	84*	84		900

Əlavə emissiyalar		84				84
Mənfəət		150	30			180
Kapitalın yekunu		1134	114	84	84	1164

*elementləri xaric edilməyə məxsusdur.

Əgər A şirkətində sərbəst xüsusi səhm yoxdursa A şirkətinin səhmlərinin əlavə buraxılışı yolu ilə həyata keçirilir və sonuncu səhmin əvəzində B şirkəti onların verilməsini həyata keçirir. Cədv. 10.4-dən görünür ki, investor tərəfindən az pul məsrəfləri zamanı satın almaya nisbətən birləşmə zamanı əsas və törəmə şirkətləri ciddiyyətlə nəzarət edirlər

Praktikada səhmlər nominal üzrə deyil, balans dəyərindən fərqlənən, razılaşdırılmış qiymət üzrə tez-tez mübadilə edilir. Bununla bu şirkətin netti-aktivlərin balans dəyərində bərabər törəmə şirkətində investisiyaları mübadilə proporsiyası müəyyən edilir.

İnvestorun səhmdar kapitalı mübadiləsi üçün buraxılan səhmin nominalı artırılır, nominal üzərində onların bazar qiymətinin ötürülməsi əsas şirkətin balansında emissiya gəlirinə birləşdirilir. 100 %-nin azına payla iştirakının satın alınması zamanı və birləşmə kimi kənar səhmdarların birləşmiş balansında, “azlıqların payı” maddəsi üzrə göstərilir. Əvvəlki misaldan istifadə edərək, bir pul vahidinə bərabər A və B şirkətinin səhmlərinin nominalının şərti zamanı bazar qiymətindən asılı olaraq hesablanmış, mübadilə proporsiyası üzrə törəmə şirkətinin səhmlərinin 100 %-dən azına mübadilə zamanı birləşməni nəzərdən keçirək (cədv. 10.5.)

Cədvəl 10.5

Birləşmə zamanı balansın birləşməsi (konsolidə edilməsi)
(bazar qiyməti üzrə səhmlərin 100 %-dən azının mübadiləsi)

Maddələr	Ölçü vahidi	Əsas (ana) şirkət (A)	Törəmə şirkəti (B)	Xaric edilir		Birləşdirilmiş balans
				debet	kredit	
Pul vəsaitləri		162	33			195
B-də A-nın investisiyaları		113,4*			113,4	
Sair aktivlər		1035	96			1131
Yekunu		1310,4	129			1326
Qısamüddətli öhdəliklər (çıxılır)		(147)	(15)			162
Netto-aktivlər		1163,4	114			1164
Səhmdar kapitalı		900	84*	84		900
Əlavə buraxılış		56,7				56,7
Emissiya gəliri		56,7*		10,8		45,9
Mənfəət		150	30*	30		150
Azlıqların payı					11,4	11,4
Kapitalın yekunu		1163,4	114	124,8	124,8	1164

B şirkətinin səhmlərinin 90 %-nə A şirkəti öz səhmlərini mübadilə edir. B şirkətinin səhmlərinin bazar qiyməti 1,5 vahiddir. A şirkətinin səhmləri isə 2 vahiddir. B şirkətində A şirkətinin investisiyaları 113,4 vahid ($84 \text{ vahid} \cdot 0,9 \cdot 1,5 \text{ vahid}$) təşkil edir. A şirkətinin əldə etdiyi səhmlərin dəyəri 56,7 vahid ($113,4 : 2$) nominalda yeni buraxılan səhmi tam örtür. B şirkətinin səhmlərinin bazar qiyməti üzərində investisiya dəyərinin ötürülməsi əsas şirkətin emissiya gəlirinə aid edilir. B şirkətində A şirkətinin investisiyaları B şirkətinin kapitalında xaric edilir. Nə qədər ki, B şirkətində A şirkətinin payı 90 % təşkil edir, onda azlıqların payı müvafiq olaraq - 11,4 vahid ($114 \cdot 0,1$) olacaqdır. Bazar qiyməti (113,4 vahid) üzrə B şirkətində A şirkətinin investisiyalarının həcmi və B şirkətinin kapitalında A şirkətinin

payı arasında olan fərq ($114 - 11,4 = 102,6$) əlavə buraxılışından (10,8) A şirkətinin emissiya gəliri xaric edilir.

Cədv. 10.4 və 10.5-də verilən birləşdirilmiş balansın göstəricisinin müqayisəsindən görünür ki, səhmin mübadiləsi şərtinin dəyişməsinə baxmayaraq onun bölməsinin yekunu dəyişməmişdir. Törəmənin netto aktivində əsas şirkət kimi ancaq iştirak payı fərqlənir və eləcə də əksinə.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın ilkin birləşməsi zamanı birləşən şirkətin fəaliyyətin nəticələrinin tədim edilməsi həmçinin birləşmə üsulundan asılıdır. Törəmə şirkətinin maliyyə nəticələrinin alınması zamanı yalnız alınma tarixi ilə birləşdirilmiş hesabatda daxil edilir, birləşmə zamanı isə bütün maliyyə ili ərzində daxil edilir. Birləşmə proseduru nəzərdən keçirmək üçün, cədv. 10.6-da verilən məlumatlardan istifadə edirik.

Alınma zamanı və birləşmə zamanı mənfəət və zərərlər haqqında birləşmiş hesabat cədv. 10.7-də təqdim edilmişdir (A şirkəti B şirkətinin kapitalının 10%-ni alır).

Cədvəl 10.6

**Qrupda birləşmiş şirkətlərin mənfəət və zərərləri
haqqında hesabatın məlumatları, vahid**

Maddələr	Əsas (ana) şirkət (A)	Törəmə şirkəti (B)	
		birləşənə qədər	birləşəndən sonra
Satışdan gəlir	750	300	240
Satışın maya dəyəri (-)	600	225	180
Mənfəət (zərər)	150	75	60

Cədvəl 10.7

Alınma və birləşmə zamanı maliyyə ili ərzində mənfəət və zərərlər haqqında birləşdirilmiş hesabat

Maddələr	Alınma zamanı birləşmə	Birləşmə zamanı birləşmə
Satışdan gəlir	990	1290
Satışın maya dəyəri (-)	780	1005
Mənfəət (zərər)	210	285

Beləliklə, birləşmə belə birləşmə nəticəsində aktivlər, satış, mənfəət göstəricilərini maksimallığa çalınan və oxşar əməliyyatların aparılması üçün xərcləri, o cümlədən pul vəsaitlərini minimuma endirən şirkət üçün daha yaxşıdır. Əgər birləşmə nəticəsində əsas şirkət törəmənin kapitalının 100 %-dən azına malikdirsə, mənfəətdə azlıqların payı birləşdirilmiş hesabatda ayrılır

Hesabat göstəricilərinin ilkin birləşməsi həyata keçirildikdən sonra qrupa daxil olan, şirkətlərin fəaliyyətinin sonrakı dövrlərində göstəricilərin birləşməsinin zəruriliyi əmələ gəlir. Bununla birləşmə proseduru qrupa daxili qarşılıqlı əməliyyatları əks etdirən, maddələrin xaric edilməsini mürəkkəbləşdirir. Qarşılıqlı hesablaşmaların və borcların qalıqlarının üzvləşdirilməsi birləşdirilmiş hesabatın tərtibinin ardınca olur. Birləşmiş balansın tərtibi zamanı borc öhdəliklərinin birləşməsi qaydasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Düzgün nöteyi-nəzərdə müəssisələr qrupu öz özünə münasibətə görə borc öhdəlikləri ola bilməz. Aşağıdakı maddələr xaric edilməyə məruz qalır.

- qrupa daxili müəssisələrin nizamnamə kapitalına haqq üzrə borclar;
- satış, avans, borc, istiqraz üzrə borclar daxil olan, daxili əməliyyatlar üzrə qarşılıqlı debitor və kreditor borcları;

- əmlakın dəyərinə daxil olan (əsas vəsaitlərin , materialların, malların, hazır məhsulların qrupun şirkətləri arasında mübadilə yaxud satış əməliyyatları mövcud olan zaman), qrupdaxili əməliyyatlardan balans qalıqlarında mənfəət və zərərlər;

- qruppa daxili dividendlər üzrə borclar və s.

Qrupa daxil olan, şirkətlər arasında əməliyyatlar üzrə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın birləşməsi zamanı qrupun şirkətləri arasında satış üzrə dövriyyələr xaric edilir. Mənfəət yaxud zərər qrupu üçün ancaq xarici alıcılara malların satışı zamanı mümkün olur, buna görə bir şirkətin – satıcının gəliri firmadaxili satış zamanı alıcıya satılan məhsulun maya dəyəri xaric edilir. Bundan başqa , firma daxili əməliyyatlar üzrə satışdankənar xərclərlə satışdankənar gəlirlər xaric edilir. Məsələn əsas şirkətin törəmə şirkətinə hesablanan cərimələri, birləşmə zamanı çıxarılır.

Əgər satış qrupları qrup dairəsində tam həyata keçirilmişdirsə, maliyyə nəticələrinin birləşməsi zamanı qrupun mənfəəti (zərəri) toplanır, qrup dairəsində satılan malların maya dəyəri – onların əldə edilməsinə məsrəflər, qrup dairəsində satış gəliri formalaşdırır. Əgər qrupdaxili dövriyyəni təşkil edən, məhsullar hissəsi satılmamışdırsa dövrün əvvəlinə və sonuna ehtiyatların qalığında qrupa daxil olan bir cəmiyyətin digərinə satılmamışın mənfəətinin nəticəsi çıxarılır.

Qalıqlarda satılmamışın mənfəəti (satıcının satış rentabelliyyəinə vurmaqla, bu qalıqların məbləği ikimi hesablanılan) birləşmə zamanı xaric edilir, yəni mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda qrupun mənfəət və zərərlərinin ümumi həcmindən çıxarılır və birləşmiş balansında qrupun ehtiyatlarının qalıqlarının qiymətləndirilməsi azalır.

Dividendlərin mənfəət və zərərlər haqqında birləşdirilmiş hesabatda əks etdirilməsi iki qaydaya əsaslanır: əgər əsas şirkət törəmənin səhminin 100 %-nə sahibdirsə, hesabatda əks etdirilən dividendlər bu dividendlər, əsas şirkətin ödənişinə məxsusdur. Əgər nəzarət 100 %-dən azına təşkil edilsə, onda birləşdirilmiş hesabatda əks etdirilən dividendlər - əsas şirkətin dividendləri və törəmə şirkətinin dividendləri azlıqların (adlıq səhmdarların) xeyrinədir. Qurtarılmış mal qalıqlarında, satılmamışın mənfəətinin həcmi üçün mənfəət və zərərlər haqqında hesabat göstəricilərinin birləşməsi azlıqların payının mövcud olmasını çətinləşdirir. BMHS oxşar düzəlişlərin proseduru üzrə aydınlaşdırma vermir.

Yoxlama sualları

1. Mühasibat hesabatının konsolidə edilmiş (birləşdirilmiş) hesabatın əhəmiyyəti və tətbiqi sahəsinə xarakteristika verin.
2. Konsolidə edilmiş (birləşdirilmiş) mühasibat hesabatlarının formalaşma qaydasını tənzimləyən, normativ aktları sadalayın.
3. Konsolidə edilmiş mühasibat hesabatlarının əsas hazırlanma prinsiplərini açıqlayın.
4. Konsolidə edilmiş mühasibat hesabatlarının tərtib edilmə metodlarını xarakterizə edin.
5. Konsolidə edilmiş mühasibat hesabatlarının tərkibi və strukturunu açıqlayın.
6. İcmal və konsolidə edilmiş mühasibat hesabatlarının fərqlərini göstərin.
7. Qarşılıqlı əlaqəli müəssisələr qrupunun konsolidə edilmiş mühasibat hesabatlarının təhlili metodları və prosedurlarını yazın. .

XI FƏSİL

MALİYYƏ HESABATININ TƏHLİLİ ZAMANI QİYMƏTİN DƏYİŞMƏSİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI

11.1. Mühasibat hesabatı göstəricilərinə qiymətin dəyişməsinin təsiri

Müəssisənin cari maliyyə vəziyyəti və onun mümkün dəyişmələri haqqında analitik nəticənin formalaşması üçün mühasibat hesabatı informasiyalarının dürüst olması lazımdır. Belə bir təhlilin nəticəsinə əsasən qəbul edilən maliyyə qərarların nəticəsinə qiymət vermək olar.

Bununla bərabər bilavasitə mühasibat hesabatı informasiyalarının dürüstlüyünə inflyasiya prosesləri təsir göstərir. Inflyasiyanın təsirinə əhəmiyyət verməmə müəssisənin maliyyə vəziyyəti, kapitalın saxlanması və artmasına dair onun qabiliyyəti haqqında informasiyaların təhrif olunmasına gətirib çıxarır və deməli bütünlükdə biznesin effektivliyinin qiymətləndirilməsi təhrif olunur.

Mühasibat hesabatı göstəricilərinə inflyasiyanın təsirinin nəzərə alınmasının əsas nəticələri aşağıdakılardır:

- qiymət artımının təsiri dedikdə satılan məhsulların maya dəyərinin həcmnin resursların əvəz edilməsinin cari dəyəri ilə müqayisədə azalmanı göstərir (bu amil uzun əməliyyat dövrəli müəssisələr üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır);
- cari qiymətdən deyil, tarixi qiymətdən asılı olaraq maya dəyərinin, qayda üzrə inflyasiya şəraitində daha yüksəkdir, təsərrüfat subyektlərinin imkanları azalır, onların fəaliyyəti prosesində işlədilən material ehtiyatları bərpa edilir və əsas vəsaitlər təzələnir , bunun nəticəsi kimi resursların bərpasına

yönəldilmiş, vəsaitlərin həcmi müəssisənin real tələbatına uyğun olmasın;

- qiymət artımı şəraitində müəssisənin mənfəət məbləği artırılmış olur. Resursların istifadəsinə bərpa qiymətləri nəzərə alınmaqla xərclərin yenidən hesablanması mənfəətin həcmnin azalmasına, yaxud zərərin artmasına gətirə bilər. Belə yenidən hesablanılmanın olmaması şirkətin menecmenti və onun sahibkarı kimi, eləcə də kreditorların yanılmasına gətirib çıxarır;
- kapitalın saxlanması və artmasına dair müəssisənin qabiliyyəti haqqında informasiyaların təhrif edilməsi mənfəətin korporativ idarəetmə məsələlərinə dair, qəbul edilmiş qərarlar prosesində səhv hesablamağa gətirib çıxarır, - mənfəət müəssisənin uzunmüddətli maliyyə sabitliyinin zərərinə bölüşdürülə bilər;
- pul vəsaitləri və debitor borclarının istifadə olunmamasından olan itki gizlədilir;
- debitor və kreditor borclarının real nisbəti haqqında informasiyanın olmaması müəssisələrin cari ödəniş qabiliyyətinin idarə edilməsi üçün lazımdır;
- mühasibat hesabatı informasiyalarının müqayisə edilməsi prinsipi pozulur – vaxta görə müqayisə qeyri real olur, nəticədə müəssisənin maliyyə nəticəsinin və pul axınının proqnoz təhlilinin informasiya bazasının dürüstlüyü əlbəttə aşağı düşür;
- müəssisə biznesinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi sistemində ən əhəmiyyətli olan və kapital qoyuluşunun effektivliyini xarakterizə edən, maliyyə əmsalları açarının, birinci növbədə investisiyanın rentabelliği və xüsusi kapitalın rentabelliğinin hesablanması təhrif olunmuş nəticə verir, bu qəbul edilmiş investisiya qərarlarının əsaslandırılması imkanını çətinləşdirir.

Mühasibat hesabatı göstəricilərinə qiymətin dəyişməsinin təsirinin uçotu prosesində ümumi və qismən qiymət dəyişməsinə fərqləndirmək lazımdır. Qiymətin dəyişməsi səbəblərindən asılı olaraq mühasibat hesabatı göstəricilərinə onların təsirinin nəzərə alınması üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunmalıdır.

Ümumi qiymət dəyişməsi bir pul vahidi dəyərinin artması yaxud azalmasını əks etdirir. Belə dəyişməni inflyasiyanın (deflyasiyanın) təsiri müəyyən edir. Məsələn, qiymət indeksi 100-dən 120 %-ə qədər artmışsa, bu o deməkdir ki, qiymətlər artmış, pul vahidinin alıcılıq qabiliyyəti isə 1,2 dəfə azalmışdır.

Alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsi bununla müqayisədə müəyyən məbləğə malların və xidmətlərin əldə edilmə imkanını xarakterizə edir, belə ki, bu məbləğə keçmişdə olanı almaq olar.

Ümumi alıcılıq qabiliyyəti ümumi qiymət səviyyəsinin tərəddüdü ilə müəyyən edilir. Onun xarakteristikası üçün müxtəlif indekslərdən istifadə olunur, onların arasında birinci növbədə istehlak qiymət indeksindən (İQİ) və məhsul istehsalının qiymət indeksindən (İQİ) istifadə olunur.

Qismən qiymətin dəyişməsi ayrı-ayrı resursların (aktivlərin) dəyərinin artması yaxud azalması ilə əlaqədardır. Onları ayrı-ayrı malların dəyişməsi təklifi, texnoloji yeniliklərlə, fərdi maya dəyərinin dəyişməsi, alıcıların üstün dəyişməsi ilə əlaqədar, müxtəlif səbəblər doğurur.

İnflyasiya dövründə qayda üzrə qiymətin iki tip hərəkəti müşahidə olunur, qiymətin ümumi səviyyəsinin artımı və qiymətin tipik olmayan tərəddüdü.

Lakin qiymətin ümumi səviyyəsinin artımı və qiymətin dəyişməsinin məcmuunu əks etdirir. Ona görə dəyişməsinin tempini yaxud hətta konkret aktivlərə yönəldilməsi haqqında fikir söyləmək vacib deyil. Ümumi qiymət səviyyəsinin artımı yaxud inflyasiyaya baxmayaraq, ayrı-ayrı aktivlərin qiymətləri ümumi səviyyəyə

nisbətən yavaş-yavaş orta yaxud tez arta yaxud tez azala bilər. Buna görə müəssisə qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün öz aktivlərini bərpa etmək, onların ümumi səviyyəsinin dəyişməsindən asılı olmayaraq qismən qiymət dəyişməsinə nəzərə almaq lazımdır.

Müəssisənin mühasibat hesabatı göstəricilərinin - maliyyə nəticəsinin və onun kapitalının təhlili üçün əsas olan inflyasiyanın təsirinin nəticəsinə nəzərdən keçirək.

“Alfa” adlı müəssisənin xalis aktivlərinin göstəricilərini misallarla təhlil edək. Məlum edirik ki, müəssisənin xalis aktivləri mühasibat balansının məlumatları əsasında müəssisənin kapitalının həcmində miqdar qiymətləndirilməsini xarakterizə edir.

Totalım mühasibat hesabatının məlumatlarına əsasən təhlil olunan müəssisənin onun xalis aktivlərinin həcmi 100 mil.man təşkil edir. İlin sonuna xalis aktivlərin hesablanması göstərir ki, onların həcmi uygundur:

a)145 mil.man.; b) 115 mil.man..

Mühasibat balansının məlumatları üzrə görünür ki, xalis aktivlərin həcmində artımı birinci halda 45 mil. man., ikinci halda 15 mil.man müşayiət olunur. Ənənəvi praktikaya əsasən inflyasiyaya düzəlişsiz mühasibat hesabatı göstəricilərinin formalaşmasına dair tarixi yanaşmaya əsasən bu və ya digər halda kapitalın artmasını hesabat istifadəçiləri bir daha təsdiq etmişlər.

Ehtimal ki, təhlil olunan dövrdə müəssisənin idarə edilməsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinə həmin fakt əhəmiyyətli təsir edəcək və mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi haqqında qərarın özü əsasdır.

Bununla bərabər təhlil olunan dövrdə inflyasiya səviyyəsi haqqında informasiyalara dair diqqət etmək və deməli, pul vəsaitlərinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, nə qədər ki, ilin əvvəlinə və sonuna müəssisənin kapitalı müxtəlif alıcılıq qabiliyyətinə

malikdir, xalis aktivlərin həcmninin müqayisə mexanizmini düzəlişsiz etiraf etmək olar.

Məlumat vardır ki, qiymətin artım səviyyəsi hesabat dövründə 120 % qiymətlə xarakterizə olunmuşdur, demək olar ki, **ilin əvvəlinə xalis aktivlərin uyğun qiyməti** 120 mil. man. ($100 \cdot 120/100$) həcmində xalis aktivlər olmalıdır.

Beləliklə, ilin sonuna xalis aktivlərin hesablama həcmi, onların alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi nəzərə alınmaqla ilin əvvəlinə uyğun xalis aktivlər, düstur üzrə müəyyən ediləcək:

$$XA_{i.s} \text{ (hesablama)} = XA_{i.ə} \frac{\text{Hesabat dövrünün sonuna qiymət indeksi}}{\text{Hesabat dövrünün əvvəlinə qiymət indeksi}} \cdot \quad (11.1)$$

Deməli, nəzərdən keçirilən dövrdə (a) variantı üzrə 25 mil.man. (45-20) həcmində **kapitalın artması haqqında** danışıq bilirik.

(b) variantında isə inflyasiyanın təsiri nəticəsində kapital artımı və ya itkisi ($15-15=0$) olmamışdır.

Göründüyü kimi, kapitalın (xalis aktivlərin) dəyişməsinin təhlilinin nəticələrinin interpretasiyası bütünlüklə xeyli dəyişmişdir.

Kapitalın həcmninin qiymətdən düşməsinin aparılan hesablamalarının nəticəsində alınan – 25 mil.man. – müəssisənin kapitalının saxlanması məqsədi ilə mənfəət hissənin ehtiyat yaradılmasının (bölüşdürülməmişin tərkibində saxlanmanın) zəruriliyini göstərir. Başqa sözlə, aparılan hesablama bölüşdürülməmiş mənfəətin **lazımi minimum məbləğini** qiymətləndirməyə imkan verir, hansı ki, kapitalın saxlanması məqsədi ilə yenidən investisiya qoyulmalıdır.

Beynəlxalq praktikada nəzərdən keçirilən yanaşmanın həyata keçirilməsi üçün kapitalın saxlanılmasının qiymətləndirilməsi prinsipləri – maliyyə və fiziki kapitalın saxlanması konsepsiyası əldə rəhbər tutulur.

Mühasibat hesabatı göstəricilərinə inflyasiyanın əhəmiyyətli təsirinin qiymətləndirilməsi müxtəlif şəraitdən və amillərdən asılıdır. Belə ki, qiymətin dəyişməsinin təsiri aşağıdakılardan asılı olaraq müxtəlif cür aşkar edilir:

- ümumi qiymət səviyyəsinin dəyişməsindən asılı olaraq;
- aktivlərin tərkibi və onlarda tipik olmayan qiymət dəyişmələri, həmçinin pul və qeyri-pul aktivləri və öhdəliklərinin nisbətləri;
- seçilmiş maliyyələşmə üsulu;
- alıcılarla hesablaşma şərtləri.

Ümumi qiymət səviyyəsinin dəyişməsi müəssisənin kapitalının alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinə gətirir. Beləliklə, belə dəyişmə maliyyə kapitalının saxlanılmasına təsiri göstərir.

Aktivlərin tərkibi və onlarda tipik olmayan qiymət dəyişmələri. Müəssisənin hansı aktivlərə və öhdəliklərə malik olmasından asılı olaraq, maliyyə nəticəsi və kapitalla qiymətin dəyişməsinin təsiri müxtəlif ola bilər.

Aktivlərin və öhdəliklərin ayrı-ayrı qruplarının dəyəri mallara və xidmətlərə gələcək qiymət dəyişməsinin mümkünlüyünə dair qeydsiz, şərtsiz qəti müəyyən ediləndir. Bu maddələrə dair pul vəsaitləri, debitor və kreditor borcları maddələrini aid etmək olar (tələb olunan yaxud öhdəlik məbləğinin qəti müəyyən edilməsi şərtində). Mühasibat balansının nəzərdən keçirilən maddələrini pul, yaxud monetar maddəsinin adlanması qəbul edilmişdir.

29-cu BMHS-na əsasən pul maddələri alınmaya yaxud verilməyə məxsus pullar və maddələr hesab edilir.

Ümumi qiymət dəyişməsinin təsiri dedikdə belə maddə inflyasiya yaxud deflyasiyanın olmasından asılı olaraq ya alıcılıq qabiliyyətini itirir, ya da asılılıqda onu yüksəldir, həmçinin nəzərdən keçirilən maddə aktivlərə yaxud öhdəliklərə məxsusdur.

Ümumi qayda necədir, müəssisə inflyasiya dövründə aktivin pul maddəsinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı qalması hesabına zərər çəkir,

hansı ki, müəyyən dərəcədə pul maddəsi öhdəliyinin olması hesabına bərpa edilir.

Müəyyən tarixə onların vəziyyəti üzrə pul aktivləri və pul öhdəlikləri həcmi arasındakı fərq həmin tarixə **xalis pul vəziyyətini** təşkil edir. Ümumi qiymət səviyyəsinin artımı dövründə mənfi xalis pul vəziyyəti (inflyasiya) müəssisə üçün qazandır, onda bu şəraitdə müsbət pul vəziyyəti inflyasiyadan itkiyə gətirib çıxarır.

Aktivlər və öhdəliklərin digər tərəfdən , miqdarca qiymətləndirilməsi hansı ki, qiymətin dəyişməsinin təsiri ilə dəyişir, yəni qeyri-pul (qeyri – monetar) maddəyə qəti müəyyən edilmədən aid edilir. Belə maddəyə aktivin material maddələrini (mal-material qiymətliləri ehtiyatları, əsas vəsaitlər, kapital qoyuluşları), qeyri-maddi aktivlər, həmçinin pul kimi nəzərdə tutulmayan digər maddələri misal göstərmək olar.

Ümumi qiymət dəyişməsi həmçinin aktivlər üçün qismən qiymət dəyişməsi aktivlərin qeyri-pul maddələrinə təsir edir.

Maliyyələşmə şəraitinin təsiri. Sair bərabər şəraitdə qəti müəyyən edilmiş əsaslara borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi pul vəsaitlərinin qiymətdən düşməsindən itkinin azalmasına gətirib çıxarır, hansı ki, inflyasiya ilə müəssisə zərər çəkir. Lakin bu və ya digər tip borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi hesabına müəssisənin qazancı digər amillərdən asılıdır:

- **pul vəsaitlərinin yerləşməsi üsulu** . Sərbəst pul vəsaitləri müxtəlif cür istifadə oluna bilər: müəyyən faizlə yerləşmə; aktivlərə qoyuluşlar, hansı ki, gələcəkdə satıla bilər, yaxud istehsal prosesində istifadə olunur, müəyyən gəlir gətirir; bankdakı cari hesablarda hərəkətsiz olur;
- **maliyyə resurslarının cəlb edilməsi ilə əlaqədar xərclər.** Vəsaitlərin cəlb edilməsi və borc xidməti üzrə xərclərlə əlaqədar borc əsasında vəsaitlərin cəlb edilməsi, hansı ki, bunu məcburən

edir. Belə xərclərə aid etmək olar: kreditorun ödənişinə dair çatası faizləri; kreditlər və borcların alınması ilə əlaqədar edilən əlavə xərclər (ekspertin apardığı məsləhət xidmətləri, digər xərclər daxil olmaqla); borc və kreditlər üzrə faizlərin ödənişinə aid edilən məzənnə fərqi məbləğləri);

- **vergitutulması şəraiti.** AR Vergi Məcəlləsinin müvafiq tələblərinə əsasən verilən kredit və borcun xarakterindən asılı olmayaraq hər hansı növ uzunmüddətli öhdəliklər üzrə faizlər mənfəət vergisi üzrə vergitutma bazasının hesablanması zamanı tanınır və nəzərə alınır. Bu öz növbəsində onların müəssisəyə cəlb edildiyi üçün borc vəsaitlərinin ucuzlaşmasına gətirib çıxarır.

Beləliklə, heç olmasa borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi və inflyasiyadan müəssisənin itkisini azaldır, bunun nəticəsində son nəticə göstərilən amilləri nəzərə almaqla nisbətən qazanc yaxud itki alınabilir.

Dünya praktikasında qiymət dəyişməsinin təsirinin maliyyə hesabatında əks etdirilməsinə dair müxtəlif yanaşmalar tətbiq edilir.

İki əsas, prinsipcə bir-birindən fərqlənən nümunəlik və kompleks yanaşma mümkündür.

Nümunəlik yanaşma hesabatı, ancaq ayrı-ayrı elementlərin düzəlişini göstərir. Nümunəlik – seçmə yanaşmanın tətbiqinə misal olaraq aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsini, dövriyyədən kənar aktivlərin sürətlənmiş amortizasiya, ehtiyatların uçotu zamanı LIFO metodundan istifadəni göstərmək olar:

- aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi – indeks düzəltmə yaxud əmələ gələn fərqi müəssisənin əlavə kapitalına aid etməklə bazar qiymətinin sənədlə təsdiqi üzrə bir başa hesablama yolu ilə bərpa dəyəri üzrə əsas vəsait obyektlərini ildə bir dəfədən tez

olmayaraq (hesabat ilinin əvvəlinə) müəssisənin yenidən qiymətləndirmə hüququ vardır;

- sürətlənmiş amortizasiya – xüsusi silinmə qaydasında (məsələn, qalıqın azalması və yararlı istifadə vaxtı illərinin sayı məbləği üzrə dəyərin silinməsi üsulu zamanı) və ya qısa müddət ərzində əsas vəsait obyektlərinin dəyərinin silinməsini təmin edir, obyektlərin dəyərinin çox hissəsi, qiymətdən düşmədən aktivlər özünü qoruyaraq, istismarın birinci ilində silinir.

AR Vergi Məcəlləsinin tələblərinə əsasən vergi ödəyicisi iki xətti (uçot və vergitutma və respublika praktikasına üçün ənənəvi olan) və qeyri-xətti üsullardan birini vergitutma məqsədi üçün istifadə imkanları əldə edir. Qeyri-xətti üsul qalıqın azalması üsulu kimi, yəni sürətlənmiş amortizasiya üsullarından biri kimi uçot və praktikada məlumdur.

- **LİFO** metodundan istifadə - onların sonuncu əldə edilmə dəyərindən asılı olaraq resursların işlədilmə dəyərinin müəyyən edilməsi.

Bununla bərabər nəzərdə tutmaq lazımdır ki, həmin metodun tətbiqi nəticəsində müəssisənin xalis aktivlərinin nəticəsi kimi və balansda əks etdirilən ehtiyatlar lazımınca qiymətləndirilmir.

Deyilən üsullardan heç biri pul vəsaitlərinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı salınmasını nəzərə almır. Bundan başqa, əsas vəsaitlərin amortizasiyası yaxud istifadə olunan resursların maya dəyəri kimi xərclərin bir yaxud iki maddəsinin düzəlişi, yaxud düzəliş edilməyən qalan maddələr müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında informasiyasına qiymətin dəyişməsinin tam təsirini əks etdirməyə imkan vermir.

Kompleks yanaşma qiymətin inflyasiya dəyişməsinin təsiri meylli, maliyyə hesabatının bütün yaxud bütün əsas maddələrinin düzəlişinə əsaslanır.

Onların arasında **ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodu və cari (bərpa) dəyəri metodunu** baza kimi adlandırmaq olar.

Bu metodların əsasında kapitalın saxlanılmasının qiymətləndirilməsinə dair iki yanaşma vardır. Ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodu maliyyə kapitalının saxlanılmasının qiymətləndirilməsinə dair tələblərin yerinə yetirilməsini göstərir. Bərpa dəyəri metodu fiziki kapitalın saxlanması tələblərinə əsaslanmışdır.

Bu və ya digər metodun üstünlükləri və çatışmazlığının olması nəzərə alınır, bəzən hər iki metoda yanaşma nəzərə alınmaqla kombinasiya (birləşmə) variantı tətbiq edilir.

11.2. Mühasibat hesabatı göstəricilərinə inflyasiyanın təsirinin nəzərə alınmasının kompleks metodları.

Ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodu

Mühasibat hesabatı informasiyalarının təqdimatı üçün tətbiq edilən , ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodu birinci növbədə ölçü vahidində tarixi qiymətlərdə uçotun aparılmasının praktikadan fərqlənir.

Metodun təyinatı – müəyyən tarixə ümumi alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla, tarixi dəyər üzrə tərtib edilən, hesabatın dəyişməsi kimi göstərməkdir.

İnflyasiyanın təsiri prosesinin qiymətləndirilməsi istiqamətində ənənəvi istehlak qiymət indeksinə (İQİ) diqqət yetirmək lazımdır. Baza dövründə indeksin qiyməti 100 % götürülür, onun dəyişməsi isə baza ilinin səviyyəsindən faiz şəklində ifadə olunur.

Hesabat maddələrinin düzəlişi üçün tətbiq edilən, qiymət indekslərinin arasından hər şeydən qabaq AR Dövlət Statistika Komitəsinin hesabladığı indeksləri ayırmaq olar:

- istehlak qiyməti indeksi (İQİ). Həmin ənənəvi vasitə inflyasiya səviyyəsini müəyyən edən zaman istiqamət şəklində istifadə olunur;
- sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymət indeksi (İQİ).

Həmin indeks sahə spesifikasiyasının nəzərə alınmasına istiqamətləndirilmişdir.

İQİ mallara və xidmətlərə ümumi qiymət səviyyəsini zamanında dəyişməni xarakterizə edir. O cari dövrün qiyməti ilə malların və xidmətlərin qəti müəyyən olunmuş dəyərinin keçən (bazis) dövrün qiymətində onun dəyərinə olan nisbəti ilə ölçüsünü xarakterizə edir.

İQİ hesablaması aylıq dövriyyədən aparılır. Keçən ilin dekabrına dair, keçən ilin müvafiq ayına dair, keçən aya dair aylıq indekslər hesablanır. Müqayisəli qiymətlə makroiqtisadi göstəricilərin yenidən hesablanılmasına üçün keçən ilin müvafiq dövrünə dair qiymət indeksinin hesablanması həyata keçirilir.

Bazis ilinə dair, bazis ilinin müvafiq rübünə dair, keçən rübün sonuna dair, rübün sonuna hər rüb qiymət indeksi müəyyən edilir.

İllər ərzindəki dövrün , ilin əvvəlindən olan dövrün, rüb ərzində qiymət indeksinin hesablanması müvafiq ayın, rübün yaxud illik istehlak qiymət indeksinin bir-birinə vurulması yolu ilə yəni “zəncirvari yer dəyişmə” üsulunda aparılır.

Ay ərzində **İQİ** Azərbaycan Dövlətstatkomitəsinin aylıq çıxan iqtisadi məruzəsində dərc edilir. İnternetin informasiya sistemində Dövlətstatkomitəsinin saytında yerləşdirilir

Bölgə səviyyəsində **İQİ** dərc olunması qaydasını ərazi dövlət statistika orqanları müəyyən edir.

Ümumi qiymət indeksinin köməyi ilkə ölçülən, ümumi alıcılıq qabiliyyəti artma, azalma, orta stabillik istiqamətində iqtisadiyyatda

bütün qiymətlərin mallara və xidmətlərə hərəkət tərzinin meyilliyini göstərir, həmçinin pulun dəyərinin ölçülməsini əks etdirir.

Bir dövrün pul vahidinin alıcılıq qabiliyyətinin qiymət indeksinin köməyi ilə digər dövrün pul vahidinin alıcılıq qabiliyyətini gətirmək olar.

Digər dövrün pul vahidinə dair bir dövrün pul vahidinin gətirilmə düsturunu forması belədir: yeni indeks / köhnə indeks.

Totalım, cari indeks 113 % təşkil edir. Əsas vəsait obyektini 100 min manata əldə edilmişdir, o zaman həmin qiymət indeksi 103 % təşkil edirdi.

Alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinə nəzərə almaqla tarixi dəyərin yenidən hesablanması aşağıdakı kimi olacaqdır: $(113/103) \cdot 100000 = 109709$ man.

Aparılan yenidən hesablamaların məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir: 100 min manata əvvəl əldə edilən əsas vəsait obyektinin pul vəsaitlərinin alıcılıq dəyərinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla bugünkü pula çevirdikdə əsas vəsait obyektinin dəyəri 109709 man. olmalıdır.

Ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodundan istifadə zamanı yerinə yetirilən, əsas düzəliş metodikasını nəzərdən keçirək :

- aktiv və passiv maddələri iki qrupa bölünür: monetar (pul) və qeyri-monetar qeyri pul. Bu zaman xüsusi pul vəsaitləri maddələri kimi eləcə də aktiv və öhdəlik maddələri monetar (pul) maddəsinə aid edilir , hansı ki, qəti müəyyən edilmiş məbləğ alınmaya yaxud ödənişə məxsusdur. Onlara birinci növbədə debitor və kreditor borcları maddələri aid edilir. Monetar (pul) maddəsinə həmçinin maliyyə qoyuluşları (monetar aktivlər) və alınan kredit və borclar (monetar passivlər) maddələrini aid etmək olar;
- balansın monetar maddəsinə inflyasiyanın təsiri ilə əlaqədar, mənfəət yaxud zərərin həcmi hesablanır. Alınan mənfəətin

(zərərin) həcmi sair ənənəvi maddələrə dair əlavədə ayrıca sətirdə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda əks etdirilir.

- hesabatın qeyri-monetar maddəsi müvafiq indeksin istifadəsi ilə ümumi qiymət səviyyəsinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla yenidən hesablanır;
- **bölüşdürülməmiş mənfəətin düzəliş qiyməti balansın qalan maddələrinin yenidən hesablanılmasından sonra müəyyən edilir.**

Aktivin və öhdəliklərin pul (monetar) maddəsinə alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinin təsiri ilə əlaqədar, düzəlişin zəruriliyində deyilir ki, hesabat maddələrinin məlumatları inflyasiyanın təsiri ilə özünün alıcılıq qabiliyyətini dəyişir. Pul vəsaitləri və debitor borclarının qiymətdən düşməsi zərərin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. Həmin vaxtda inflyasiyanın təsiri ilə kreditor borclarının qiymətdən düşməsi gizli mənfəətin əmələ gəlməsi ilə müşayiət olunur. Balansın monetar maddəsinə alıcılıq qabiliyyətinin məcmu dəyişməsinin təsirində onların ilkin qarşılıqlı əlaqəsi yaxud ilin əvvəlinə xalis pul vəziyyətinin həcmi, həmçinin hesabat dövründə pul vəsaitlərinin dəyişməsinin nəticəsi müəyyən ediləcəkdir.

Ümumi qiymət səviyyəsinin dəyişməsindən fayda və itkini aşağıdakı ardıcıl hesablamaları seçmək olar:

1. Həmin dövrün əvvəlinə xalis pul vəziyyəti (müsbət yaxud mənfi) hesablanılır. Bunun üçün monetar (pul) aktivlərin məbləği dövrün əvvəlinə onların tərtib edilməsi üzrə monetar (pul) öhdəliklərin həcmi azaldır. İlin əvvəlinə xalis pulun vəziyyətinin həcminə həmin dövrün sonuna dair ümumi qiymət səviyyəsinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla düzəliş edilir.
2. Bütün səbəblər üzrə xalis pulun vəziyyətini artıran (məhsulların yaxud göstərilən xidmətlərin satışından gəlir, əməliyyat və satışdankənar gəlirlər, maliyyə nəticəsi hesablamalarına daxil

olmayan, xüsusi kapitalın həcmi artıraraq, daxil olmalar, məsələn, səhmin emissiyasından və s. daxil olmalar) hesabat dövrünün bütün daxil olma məbləğləri hesablanır. Alınan həcmə həmin dövrün sonuna ümumi qiymət səviyyəsinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla düzəliş edilir.

3. Hesabat dövründə xalis pulun vəziyyətinin azalma məbləği hesablanır. Bu zaman bütün səbəblər nəzərə alınmalıdır: cari xərclər, kapital qoyuluşu, material qiymətlilərin tədarük edilməsi, vergilər və s.. Alınan həcmə həmin dövrün sonuna ümumi qiymət səviyyəsinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla düzəliş edilməlidir.

4. 3 maddədə alınanların nəticəsi çıxılmaqla 1 və 2 maddələrin hesablanılma nəticəsi məbləği kimi həmin dövrün sonuna **xalis pulun vəziyyətinin** hesablanması aparılır.

Dövrün sonuna xalis pulun vəziyyətinin hesablaması = mad.1 + mad.2-mad.3.

5. Mühasibat balansının göstəricilərinə əsasən hesabat dövrünün sonuna faktiki xalis pulun vəziyyəti hesablanır.

6. Dövrün sonuna hesablanılan xalis pulun vəziyyəti dövrün sonuna faktiki xalis pulun vəziyyəti ilə müqayisə edilir. Müqayisənin nəticəsi **aktivin və passivin monetar maddələrinə inflyasiyanın təsirindən dövr ərzində mənfəət yaxud zərər** özündə xarakterizə edəcəkdir.

Əgər dövrün sonuna xalis pulun hesablama vəziyyəti faktikini ötürüb keçirsə, onda **zərər** alınır. Əgər dövrün sonuna xalis pulun hesablama vəziyyəti (faktikidən azdırsa) onda **mənfəət** alınır.

Nəzərdən keçirilən ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodunun xüsusiyyətləri digər metodlarla müqayisədə hesabat informasiyalarının təqdim edilməsinin onun aşağıdakı üstünlüklərini göstərməyə imkan verir. Beləliklə, bu metod:

- 1) pul vəsaitlərinin alıcılıq qabiliyyətinin və kapitalın alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinə əks etdirir;
- 2) tarixi dəyər üzrə ənənəvi nəzərə alınmaya nisbətən, xalis mənfəətin bölüşdürülməsi məsələsinə dair daha əsaslı yaxınlaşmağa imkan verir;
- 3) müəssisənin pul aktivləri və öhdəliklərinə inflyasiyanın təsiri nəzərə alınır.

Həmin vaxtda metoda məxsus çatışmazlığı qeyd etmək lazımdır:

- o aktivlərdə qismən qiymət dəyişməsinə nəzərə almır. Nəzərdə tutulur ki, ümumi qiymət səviyyəsinin dəyişməsində müvafiq aktivlərin qiyməti dəyişir;
- hesabat maddələrinin yenidən hesablanması üçün lazım olan, qiymət indeksinin mürəkkəbliyi və şərtliliyi. İQİ yaxud İQİ-ni yenidən hesablamaq üçün istifadə müxtəlif nəticələr verir, həm də nəzərə almaq lazımdır ki, kənarlaşma əhəmiyyətli ola bilər;
- Monetar (pul) və qeyri-monetar (qeyri-pul) maddəsinə bölünmə kifayət qədər sərbəstdir. Mühasibat balansı maddələri ilə yanaşı – məsələn “Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları” və “Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları” kimi belələri müəyyən ehtimallarla monetar və qeyri-monetar aktivlərin **tərkibinə aid etmək olar**. Müəssisələrin uzunmüddətli və qısamüddətli kredit və borcların monetar passivə aid edilmə imkanının əsaslanması zamanı oxşar problem əmələ gəlir;
- aktivlərin konkret əldə edilmə vaxtları nəzərə alınmır. Aktivləri yüksək dövretmə qabiliyyəti olan müəssisələr, dəyəri maksimum cari qiymətə yaxın olan aktivlərə malik olur;
- elmi-texniki tərəqqinin təsiri nəzərə alınmır. Belə ki, hətta ümumi qiymət artımı zamanı elektron sənaye məhsullarının, birinci növbədə kompüterlərin qiyməti elmi-texniki tərəqqinin təsiri ilə aşağı salınır.

Ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodunun çatışmazlığı bərpa dəyər (cari xərclər) metodunun kompensasiya vermək qabiliyyətidir.

11.3. Mühasibat hesabatı göstəricilərinə inflyasiyanın təsirinin nəzərə alınmasının kompleks metodları.

Bərpa dəyəri metodu

Ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodundan fərqli olmasında belə bir fikrə əsaslanılır ki, bütün aktivlərin qiymətləri eyni dəyişir, bərpa dəyəri metodu ayrı-ayrı aktivlərin qiymətinin hərəkətində nəzərə alınır.

Müəssisənin istifadə etdiyi, mallara və xidmətlərə olan qiymətin dəyişməsi, normal fəaliyyətin saxlanması və istehlak olunan resursların dəyişməsi üçün lazımı vəsait məbləğinə təsir edir. Cari qiymət üzrə uçot hesabat dövrünün mənfəətinin müəyyən edilməsi və müəssisənin kapitalının qiymətləndirilməsi zamanı qiymətin dəyişməsi faktını əks etdirməyə imkan verir.

Beləliklə , bərpa dəyər metodu müəssisənin fiziki kapitalının saxlanması məqsədi ilə tətbiq edilir. Bu metoda əsasən əgər müəssisənin istehsal imkanlarının saxlanması təmin edilirsə, müəssisənin mənfəəti tanınır. Cari qiymətlə hesablanan müəssisənin mənfəəti faktiki satışdan əldə edilən gəlirlə satılan məhsulların maya dəyəri və cari (bərpa) dəyəri üzrə hesablanan digər xərclər arasında fərq kimi müəyyən edilir.

Fiziki kapitalın saxlanması konsepsiyasına uyğun olaraq, kapital müəssisənin fiziki məhsuldarlıq potensialı ilə müəyyənləşdirilir və bu potensialın dövr ərzində artımı mənfəət hesab olunur. Əks halda, yalnız müəssisənin aktivlərinə və öhdəliklərinə təsir edən bütün qiymət dəyişikliklərinin nəticəsində müəssisə tərəfindən saxlanılan aktivlərin dəyərinin artması kapitalın saxlanılmasına düzəliş və kapitalın bir hissəsi hesab olunur.

Həmin metoda əsasən dövriyyə və dövriyyədən kənar aktivlərin dəyərinin dəyişməsi əvəz etmə qiyməti (bərpa dəyəri) üzrə onların balansda əks etdirilməsi hesabına **aktivlərə malik olmaqdan mənfəət** kimi xüsusi kapitalın tərkibində əks etdirilməsi tapılır.

Aktivlərə malik olmasından mənfəət dedikdə “mənfəət” başa düşülür, onu aktivin cari dəyərinin artması zamanı müəssisə əldə edir.

Aktivlərə malik olmaqdan mənfəət xüsusi kapitalın tərkibində ehtiyat kimi əks etdirilir, nə qədər ki, o real mənfəət deyil, buna görə hesabat dövrünün mənfəətinin tərkibində əks etdirilməməlidir.

Hesablanılma bazasına görə qəbul ediləni müəyyən edən zaman dəyər **əvəz etmə dəyərində** istiqamətləndirilir. Lakin bununla mümkün olan satış dəyəri, həmçinin diskontlaşdırılmış dəyəri nəzərə almaq olar.

Adətən mümkün satış dəyəri dedikdə gözlənilən xalis pul daxilolmaları və onlara bərabərləşdirilmiş vəsaitlərin məbləği başa düşülür, hansı ki, biznesin normal gedişi zamanı aktivin satışından alınmalıdır. Satışın mümkün dəyəri adətən o halda tətbiq edilib ki, əgər aktiv satmaq üçün toplanırsa

Diskontlaşdırılmış dəyər:

- Aktivin diskontlaşdırılmış dəyər əsasında qiymətləndirilməsi müəssisənin adi iş şəraitində bu aktivin istifadəsindən gözlənilən gələcək xalis pul vəsaiti daxilolmalarının hal-hazırkı məbləği ilə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.
- Öhdəliyin diskontlaşdırılmış dəyər əsasında qiymətləndirilməsi müəssisənin adi iş şəraitində bu öhdəliyin yerinə yetirilməsindən gözlənilən gələcək xalis pul vəsaiti xaric olmalarının hal-hazırkı məbləği ilə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Bərpa dəyəri metodunun tətbiqi onların cari qiymətinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla sərf olunan resursların mümkün olan

Əvəzətməsinin təminatı məqsədi ilə xərc maddələrinin düzəlişinə əsaslanır.

Əvəzətmə dəyəri aşağıdakı metodla müəyyən edilir:

- dərc olunan indeksin istifadəsi, məsələn istehsalçının qiymət indeksi (İQİ). Lakin bununla təxmini qiymətləndirmə almaq mümkündür, bunu avadanlığın real köhnəlmə dərəcəsinə tam həcmdə nəzərə almaq mümkün deyildir. Bəzi hallarda aktivlərin ayrı-ayrı növləri yaxud qruplarına dair müvafiq qismən qiymət indeksləri tətbiq oluna bilər;
- Sənədlə təsdiq edilmiş bazar qiyməti üzrə bir başa yenidən hesablama;
- Ekspert qiymətləndirilməsi.

Satılan məhsulların maya dəyəri ehtiyatların ilkin dəyəri (onun tədarükünün maya dəyəri), cari qiymətin dəyişməsi, yəni hesabat dövrünün sonuna əvəzətmə qiyməti nəzərə alınmaqla düzəliş əsasında müəyyən edilir. Beləliklə sərf edilən ehtiyatların dəyəri maliyyə nəticəsinin alınmasına yaxındır, bunu LİFO metodundan istifadə verir.

Həmçinin əsas vəsaitlər onların cari dəyəri üzrə yenidən qiymətləndirilməlidir. Amortizasiya cari dəyərdən asılı olaraq hesablanır.

Bərpa dəyəri metodunun tələblərinə müvafiq yerinə yetirilən düzəliş ardıcılığını nəzərdən keçirək:

1. Amortizasiya məbləğinin düzəlişi əsas vəsaitlərin əldə edilmə dəyərindən asılı olaraq hesablanmış amortizasiya məbləği ilə və bərpa dəyəri arasında olan fərqin həcminə edilir.

Bərpa dəyəri metodu üzrə amortizasiyanın hesablanması praktiki olaraq ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodunda olduğu kimi ilk dəyər ilə müqayisədə onların bərpa dəyərinin necə dəyişməsindən asılı olaraq əsas vəsaitin hər bir növü (qrupu üçün) ancaq həmin halda

ümumi istehlak indeksi ilə birlikdə fərdi indekslər (ya da fərdi qiymətləndirmə) tətbiq edilir.

Göstərilən düzəliş nəticəsində əsas vəsaitlərin dəyərinin artması (azalması) tərəfdə dəyişiklik yenidən qiymətləndirmə xüsusi kapitalın tərkibində əks etdirilir.

2. Satılan məhsulların maya dəyərinin düzəlişi həmin dövrdə istehlak olunan ehtiyatların bərpa dəyəri ilə onların tədarük dəyəri arasında fərq əks etdirilməlidir.

Praktikada ehtiyatların əvəz etməsinin cari dəyərinin fasiləsiz uçotunu aparmaq kifayət qədər çətindir. Çox zəhmət tələb edən işlərin azalması məqsədi ilə resursların istifadəsinə qiymətin dəyişmə dinamikasını xarakterizə edən, indekslərdən istifadə edə bilər.

Cari qiymətlə amortizasiya və satış maya dəyərinin hesablanma metodikasını növbəti misalda nəzərdən keçirək.

Misal. “Alfa” müəssisəsinin onun maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən aşağıdakı məlumatlar vardır və 2014-cü ildə fəaliyyətin maliyyə nəticəsindən alınanlar.

Mühasibat balansı (min man.)		
Dövriyyədən kənar aktivlər	89736	97588
Ehtiyatlar	22434	29912
Debitor borcları	104692	119648
Pul vəsaitləri	374	2243
<i>Balans</i>	<i>217236</i>	<i>249391</i>
Nizamnamə kapitalı	37390	37390
Əlavə kapital	63563	63563
Bölüşdürülməmiş mənfəət:		
keçən ilin	19069	19069
hesabat ilinin	X	24677
<i>Balans</i>	<i>217236</i>	<i>249391</i>
Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat (min man.)		
Satışdan əldə edilən gəlir	366422	

Maya dəyəri	(321554)	
Ümumi mənfəət	44868	
Ümumitəsərrüfat xərcləri	(748)	
Kommersiya xərcləri	(318)	
Satışdan mənfəət	43802	
Əməliyyat gəlirləri	935	
Əməliyyat xərcləri	(8551)	
Satışdankənar gəlirlər	1309	
Satışdankənar xərclər	(5182)	
Vergitutulmasınadək mənfəət	32313	
Mənfəət vergisi	(7702)	
Xalis mənfəət	24611	

Arayış. Satışın maya dəyərinin tərkibində işlədilən material resurslarının maya dəyəri (əldə edilmə qiyməti ilə) 230322 min man. təşkil edir.

Hesablamanı yerinə yetirmək üçün istifadə olunan materiallar qiymət dəyişməsi dinamikası haqqında informasiya lazım olur. Qiymətin dəyişməsini nəzərə almamaqla balansda ehtiyatların qalığına, həmçinin tədarük edilən materialların maya dəyərinə təsir aşkar olur, qabaqcadan hesabat dövründə (bizim misalda – 2014-cü ildə), həmçinin ehtiyatların anbarda qalma dövrü ərzində qiymətin dinamikasına qiymətləndirmək lazımdır.

Təchizat xidmətinin məlumatları üzrə, 2014-cü ilin materiallarına olan qiymət dəyişməsi səviyyəsi, 112 % qiyməti ilə xarakterizə olunur. Diqqət yetirmək lazımdır ki, bu indeks ümumi qiymət indeksinə (İQİ) uyğun deyil, hansı ki, ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodu üzrə hesabat maddələrinin yenidən hesablanması zamanı istifadə olunmuşdur.

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi bərpa dəyəri metodu, aktivlərin istifadəsinə qiymətin dinamikasını nəzərə almağa imkan verir. Nə qədər ki, istifadə olunan resursların ayrı-ayrı qruplarına qiymətlər

müxtəlif surətdə dəyişir, praktikada qiymətlərin dinamikasını resursların ayrı-ayrı qrupları (növləri) üzrə nəzərə almaq lazımdır.

Bərpa dəyəri metodu üzrə ehtiyatlar maddəsinin düzəlişi üçün hər şeydən qabaq anbara ehtiyatların daxil olmasının orta dövrünü hesablamaq lazımdır. Hesablamanı iki üsul ilə yerinə yetirmək olar. Ən az və daha sadə hesablamanı düstur üzrə yerinə yetirmək olar.

$$T_e = \frac{M \cdot E}{MD_s} \quad ((11.2))$$

burada M - istehsal olunan dövrün müddəti;

E - hesabat dövründə ehtiyatların orta həcmi;

MD_s – satışın maya dəyəri.

Daha düzgün hesablama düstur üzrə yerinə yetirilir:

$$T_e = \frac{M \cdot E}{MD_{me}} \quad ((11.2))$$

burada MD_{me} – işlədilən materialların maya dəyəri.

Dəqiqləşdirilmiş düstur üzrə hesablamanı yerinə yetirək.

$$T_e = \frac{365 \cdot ((22434 + 29912)) \cdot 0,5}{230322} = 41$$

Deməli anbara ehtiyatların orta daxil olma dövrü 41 gün təşkil edir. Təbii ki, balansda göstərilən ehtiyatlar hesabat dövrünün sonuna (əvvəlinə) qədər orta hesabla ay ərzində əldə edilmişdir.

2013-cü ilin dekabrında materialların qiymət dinamikası 1,02 yaxud 102 % indekslə xarakterizə olunmuşdur. 2014-cü ilin dekabrında materiallara olan qiymət dəyişməsi 1,01 yaxud 101 % təşkil etmişdir (yada salmaq ki, praktikada hesablama ehtiyatlar qrupu üzrə yerinə yetirilmişdir). Hesabat dövründə tədarük edilən material qiymətlilərin dəyərini xarakterizə edən, daxili uçot informasiyalarının

əsasında sərbəst olaraq müəssisə fərdi indekslərin hesablamasını (yaxud qiymətin dəyişmə dinamikasını) yerinə yetirir.

Beləliklə, ehtiyatların qiymət indeksi aşağıdakı qaydada dəyişmişdir:

2013-cü ilin dekabr ayının indeksi 102 %

2014-cü il ərzində orta illik indeks 105,8 %

2014-cü il dekabr ayının indeksi 101 %.

Mövcud olan informasiyaları nəzərə almaqla cari qiymətlə işlədilən material qiymətlilərin maya dəyərinin hesablanılmasını cədv. 11.1-də göstərək.

Cədvəl 11.1

Cari qiymətlə işlədilən materialların dəyərinin hesablanması

Göstəricilər	Əldə edil- mə qiynə- tində(dü- zəliş edil- məmiş mə- lumatlar)	Düzəliş əmsalı	Cari qiymətdə (düzəliş edilmiş məlumat- lar	Kənarlaşma (qr.4- qr.2)
1. Dövrün əvvəlinə ehtiyatlar	22434	1,02*	22883	449
2. Tədarük edilən materialların maya dəyəri	237800	1,058**	251592	13792
3. Dövrün sonuna ehtiyatlar	29912	1,01***	30211	299
4. İşlədilən materialların maya dəyəri (sət.1+sət.2-sət.3)	230322	-	244264	13942

* 2013-cü ilin dekabr ayında ehtiyatların qiymətinin dəyişmə indeksi

** 2014-cü ildə ortaillik indeks (1,12-dən kv.kök).

*** 2014-cü ilin dekabr ayında ehtiyatlara qiymət dəyişməsi indeksi.

Alınan məlumatlara əsasən cari qiymətlə işlədilən material qiymətlilərin maya dəyəri 244264 min man., əldə edilmə qiymətində maya dəyəri isə - 230322 min man. təşkil edir. Kənarlaşma 13942 min man. həcmindədir və cari qiymətlə mənfəətin həcmi hesablamak üçün satışın maya dəyərinin (material məsrəfləri hissəsində) düzəliş kəmiyyəti vardır.

Tamamilə aydın görünür ki, həmin hesablamanı praktikada tətbiq etmək üçün dəqiqləşdirmə olmalıdır, belə ki, hesabat dövründə işlədilən materiallar nəinki istehsal ilə və eyni zamanda digər səbəblərlə də (məsələn, təsərrüfat üsulu ilə yerinə yetirilən tikinti ilə) əlaqədar ola bilər. Bu halda cari qiymətlə material məsrəflərinin həcmi hesablanması zamanı satışın maya dəyərinə daxil edilən material xərcləri hissəsi nəzərə alınmalıdır.

Cari qiymətlə amortizasiya məbləğini hesablamaq üçün əsas vəsaitlərin bərpa dəyərini müəyyən etmək lazımdır. Əsas vəsaitlərin dəyəri və onların yenidən qiymətləndirilməsinin nəticələri haqqında məlumatları cədv 11.2-də verilmişdir.

Cədvəl 11.2

1.01.2015-ci ilə əsas vəsaitlərin (ƏV) vəziyyəti haqqında məlumatlar, min man.

Əsas vəsaitlərin obyektləri (qrupları)	İlk (inven-Tar) dəyəri	Toplanılmış amortizasiya	Qalıq dəyəri	Cari dəyər		
				bərpa dəyəri	toplanmış amortizasiya	qalıq dəyəri
2012-ci ildə əldə edilmiş ƏV	93475	18695	74780	108431	21686	86745
2013-cü ildə əldə						

edilmiş, ƏV	5608	560	5048	6076	608	5468
2014-cü ildə əldə edilmiş, ƏV	18695	935	17760	19817	991	18826
Cəmi	117778	20190	97588	134324	23285	111039

Əldə edilmə və cari qiymətlə 2014-cü ildə hesablanmış , amortizasiya hesablaması cədv. 11.3-də verilmişdir.

Cədvəl 11.3

2014-cü ildə hesablanmış, amortizasiya hesablamaları

Əsas vəsaitlərin obyektləri (qrupları)	İlk (inventar) dəyəri (min man.)	İllik amortizasiya norması (xətti metod), %-lə	Hesabat dövründə hesablanan amortizasiya (min man)	Cari dəyər (min man.)		Kənarlaşma (qr.5-qr.3) (min man.)
				bərpa dəyəri	amortizasiya	
A	1	2	3	4	5	6
2012-ci ildə əldə edilmiş, ƏV	93475	10	9347	108431	10843	1496
2013-cü ildə əldə edilmiş, ƏV	5608	10	561	6076	608	47
2014-cü ildə əldə edilmiş, ƏV (iyun)	18695	10	934	19817	991	57
Cəmi	117778	-	10842	134324	12442	1600

Cədv.11.3 məlumatlarına əsasən, əldə edilmə qiyməti ilə hesabat dövründə, hesablanmış amortizasiya ilə cari qiymətlə amortizasiya məbləği arasında olan fərq 1600 man. təşkil edir.

Cari qiymətlə mənfəət yaxud zərərin hesablanması aşağıdakı qaydada yerinə yetirilə bilər (bax cədv. 11.4).

**Cari qiymətlə hesabat dövrünün mənfəətinin (zərərinin)
hesablanması**

Göstəricilər	Məbləği, min man.	İnformasiya mənbələri
Vergitutulmasınadək əldə edilmə qiyməti ilə mənfəət (zərər)	32380	Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat (düzəliş edilməyən)
Düzəlişlər:		
Amortizasiya	(1600)	Cədv.11.3
Maya dəyəri	(13942)	Cədv. 11.1
Vergitutulmasınadək cari qiymətlə mənfəət (zərər)	16938	Hesablanan
Mənfəət vergisi	7703	Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat (düzəliş edilməyən)
Cari qiymətlə xalis mənfəər (zərər)	9135	Hesablanan

Aktivlər və passivlər cari qiymətlə tərtib edilən **balansda** aşağıdakı qaydada əks etdiriləcəkdir:

- əsas vəsaitlər – cari dəyər üzrə (bu hesablanmış amortizasiya çıxılmaqla bərpa dəyəri qaydası kimi);
- ehtiyatlar – cari dəyər üzrə (bu onların əvəzetmə dəyəri qaydası kimi);
- debitor borcları, kreditor borcları və pul vəsaitləri – onların nominal yaxud balans dəyəri üzrə.

“Kapital və ehtiyatlar” bölməsində

- nizamnamə və əlavə kapital nominal dəyəri üzrə göstərilməlidir;
- hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəəti cari qiymətlə əks etdirilir;

- cari qiymətlə xərc maddələrinin yenidən hesablanması ilə əlaqədar ehtiyat vardır (ilin əvvəlinə ehtiyat qalığı (əgər bardırsa) plus illik amortizasiya məbləğinə düzəliş, plus satışın maya dəyərində düzəliş daxil edilir).

Bizim misalda – ilk qalıq yoxdur – ehtiyatın həcmi aşağıdakı həcmdədir (cədv. 11.5).

Cədvəl 11.5

Cari qiymətlə ehtiyatın yenidən hesablanması

Göstəricilər	Məbləği, min man.	İnformasiya mənbələri, min man.
Satışın maya dəyərində düzəlişi	13942	Cədv. 11.1
Amortizasiyanın düzəlişi	1600	Cədv. 11.3
Ehtiyat məbləğinin yekunu	15542	hesablanan

Arayış. Cari qiymətlə hesablanmış ehtiyat məbləği və cari qiymətlə hesablanmış xalis mənfəət, əldə edilmiş qiymətlə xalis mənfəətin həcmi təşkil edir, yəni mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda göstərilmişdir ($15542 + 13470 = 29012$ min man).

Bundan başqa maddi aktivləri - əsas vəsaitlər və ehtiyatların yenidən qiymətləndirilməsinin nəticələri kapitalın tərkibində əks etdirilir.

Maddi aktivlərin həcmində dəyişməsinin hesablamaları cədv. 11.6-da verilmişdir.

Cədvəl 11.6

Maddi aktivlərin dəyərində dəyişməsi

	Hesablama	Məbləği, min man	İnforma- siya mən- bələri

1. Əsas vəsaitlərin ilk dəyərinin artması	134324-117778	16546	Cədv.11.2
2. Toplanılmış amortizasiyanın artması	23285-20190	3095	Cədv.11.2
3. Ehtiyatların dəyərinin artması	30211-29912	299	Cədv.11.1
4. Maddi aktivlərin dəyərinin dəyişməsinin yekunu (sət.1-sət.2+sət.3)	13750	-	Hesablanan

Göründüyü kimi, aktivlərin dəyəri 13750 min man. artmışdır. Bu məbləğdə də müəssisənin kapitalı artır. Beləliklə, əvvəl nəzərdən keçirilən ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodundan fərqli olaraq bərpa dəyəri metodundan istifadə zamanı aktiv və passivin bərabərliyinə riayət olunur.

Yerinə yetirilən hesablamaları nəzərə almaqla 01.01.2015-ci ilə mühasibat balansını quraq.

Mühasibat balansı, min man.

Maddələr	Ənənəvi üsul	Bərpa dəyəri üsulu	Kənar- laşma
Aktiv			
Dövriyyədən kənar aktivlər	97588	111039	13451
Ehtiyatlar	29912	30211	299
Debitor borcları	119648	11948	-
Pul vəsaitləri	2243	2243	-
Balans	249391	263141	13750
Nizamnamə kapitalı	37390	-37390	-
Əlavə kapital	63563	63563	-
Aktivlərin yenidən qiymətləndirmə ehtiyatları	-	13750	13750
Cari qiymətin dəyişməsi ehtiyatı	-	15542	15542
Keçən ilin bölüşdürülməmiş mənfəəti	19069	19069	-

Hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəəti	24677	9136	-15541
Kreditor borcları	104692	104692	-
Balans	249391	263141	-

Balansın məlumatları üzrə cari qiymətlə mühasibat hesabatının göstəricilərinin yenidən hesablanılmasından görünür ki, aktivlərin, kapitalın və maliyyə nəticələrinin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir.

Aydınır ki, onların əsasında (bu birinci növbədə investisiya kapitalının rentabellik göstəricilərinə aiddir) hesablanılan maliyyə əmsallarının qiyməti həmçinin dəyişir. Nəticənin müqayisəsi üçün cədv. 11.7-dən istifadə etmək olar.

Cədvəl 11.7

Rentabellik əmsallarının hesablanılma nəticələrinin müqayisəli təhlili*

Göstəricilər	Düzəliş edilməmiş məlumatların əsasində hesablanması	Düzəliş edilmiş məlumatların əsasında hesablanması	Kənarlaşma
1. Hesabat dövrünün xalis mənfəəti, Min man.	24677	9135	-15542
2. Kapital, min man.	144699	158445	13750
3. Aktivlər, min man.	249391	263141	13750
4. Kapitalın tərkibində toplanan kapital** min man.	43746	28205	15541
5. Xüsusi kapitalın tərkibində toplanan kapitalın xüsusi çəkisi, %-lə	30,20	17,8	-12,4

6. Kapitalın rentabellik səviyyəsi %-lə	17,1	5,8	-11,3
7. Aktivlərin rentabelliği, %-lə	9,9	3,5	-6,4

* Müqayisənin təminatı məqsədi ilə hesabat ilinin əvvəlinə düzəliş edilmiş təhlil olunan göstəricilərin qiymətləri haqqında olmalıya olmayan zaman rentabellik göstəricisinin hesablanması hesabat dövrünün sonuna olan məlumatların əsasında aparılmışdır.

** Həmin göstərici kapitalın artmasına dair müəssisə qabiliyyətini təsdiq edir, deməli bu müəssisənin maliyyə sabitliyinin xarakteristikalarından biridir. Onun hesablanması üçün kapitalın maddəsi məbləğindən istifadə olunur ki, hansı ki, müəssisənin xalis mənfəəti hesabına formalaşmış və kapitalın artmasını xarakterizə edir.

Aparılan hesablamalar göstərir ki, düzəliş edilmiş cari qiymətlərin dəyişməsi nəzərə alınmaqla, hesabat məlumatlarının əsasında çıxarılan bütün maliyyə göstəricilərinin qiyməti xeyli aşağı düşür. Belə ki, toplanılmış kapitalın xüsusi çəkisi 30,2 %-dən 17,8 %-ə qədər aşağı düşmüş, kapitalın rentabellik göstəricisinin həcmi 11,3 % azalmış, aktivlərdə gəlirlik qoyuluşunu xarakterizə edən, göstəricinin qiyməti 6,4 % aşağı düşmüşdür.

Beləliklə, bərpa dəyəri metodu üzrə aktivlərin cari qiymətinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla mühasibat hesabatı göstəricilərinə düzəliş müəssisələrin aktivlərində investisiya vəsaitlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsini dəqiqləşdirməyə imkan verir. Dəqiqləşdirilmiş düzəliş edilməmiş məlumatların qiymətləndirilməsi əsasında hesablamalarla müqayisədə vəsait qoyuluşunun daha çox aşağı rentabelliği təsdiq olunur.

Bərpa dəyəri metodunun hesabat informasiyalarının təqdim edilməsinin digər metodları ilə müqayisədə daha çox imkanları və üstünlükləri vardır, nə qədər ki o:

- qiymət dəyişməsinin nəzərə alınması həmin müəssisədə istifadə olunan aktivlərə yönəldilmişdirsə;
- müəssisənin istehsal gücünün saxlanılmasına və istifadə olunan resursların bərpasına yönəldilmişdirsə (fiziki kapitalın saxlanılması);
- beləliklə müəssisənin mənfəətinin müəyyən edilməsi görməyə imkan verir ki. Gəlirlər cari xərcləri (əvəz etmə dəyərini ötür keçir yaxud yox);
- xərclərə nəzarət və qiymətin əmələ gəlməsi üzrə idarəetmə qərarlarının effektivliyinin qəbul edilməsinə təsir edir;
- resursların cari dəyərini qiymətləndirməyə imkan verir, yəni müəssisə həmin məbləği aktivlərin əldə edilməsi üçün hazırda ödəməlidir. Bu kəmiyyətin proqnozlaşdırılması məqsədi üçün müqayisə olunan cari gəlirlə xərclərin dəyərini özündə daha yaxşı qiymətləndirməsini göstərir.

Bərpa dəyəri metodunun çatışmazlığına onu aid etmək olar ki, əgər o:

- Pul vəsaitlərinin alıcılıq qabiliyyətinin ümumi dəyişməsinə nəzərə almır
- daha çox zəhmət tələb edəndir. Hesablamaların yerinə yetirilməsi və istifadə olunan aktivlərin əvəz etmə dəyəri (bazar dəyəri) haqqında təsdiqini alanlar xeyli problemin olmasını göstərir;
- kifayət qədər subyektiv dərəcədədir;
- pul aktivləri və öhdəlikləri maddəsinə pulun alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinin təsiri nəzərə alınır, həmin vaxta olan belə itki bütünlüklə əhəmiyyətli ola bilər.

Göründüyü kimi, iki nəzərdən keçirilən metodun – ümumi alıcılıq qabiliyyəti və bərpa dəyərinin ümumi və fərqli cəhətləri, xüsusiyyətləri vardır.

Bu və ya digər metodun seçilməsi konkret məqsədlə, obyektiv informasiyanın dürüstlüyü, istifadəçinin maraqları ilə müəyyən edilir.

Birinci növbədə inflyasiyanın təsiri nəzərə alınmaqla mühasibat hesabatının məlumatlarının düzəlişi o şirkətlər üçün lazım gəlir ki, onların səhmləri fond bazarında (emitent – şirkətlər) tədavüldə olur. Bununla bərabər, əvvəldə göstərildiyi kimi qiymətin dəyişməsinin təsiri nəzərə alınmaqla formalaşmış, müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında informasiya o halda lazım gəlir ki, o zaman müəssisənin öz kapitalının saxlanması və artması qabiliyyətini qiymətləndirmək, işlədilən resursların əvəz edilməsini təmin etmək, aktivlərə qoyulan kapitalın effektivliyinin əsaslandırılmış qiymətləndirmə vəzifəsi durur.

Bazar iştirakçıları üçün düzəliş edilmiş qiymətin dəyişməsinə nəzərə almaqla mühasibat hesabatı məlumatlarının qəbul edilməsi prosesində istifadə imkanları vardır və hesabata dair əlavələrdə onların şərhinin düzəlişinə dair aşağıdakı informasiyaları açıqlamaq lazımdır:

- qiymətin dəyişməsinin təsirinin seçilmiş uçot metodu;
- əsas vəsaitlərin və ehtiyatların dəyərinin yenidən hesablanması üsulları o cümlədən istifadə olunan indekslər;
- amortizasiya həcminin düzəlişinin nəticəsi;
- satışın maya dəyərinin düzəlişinin nəticəsi;
- balansın monetar maddələrinin düzəlişinin (ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodu üçün) nəticəsi;
- kapitalın maddəsinin düzəlişinin nəticəsi;
- müəssisənin maliyyə hesabatı göstəricilərinə qiymətin dəyişməsinin təsirini əks etdirən, hər hansı digər düzəlişlər.

11.4. Müəssisənin hesabatının səhvləri və onların düzəldilməsi qaydası

Müəssisənin hesabat səhvlərinin düzəldilməsi qaydasının seçilməsi üçün onları əhəmiyyətli və əhəmiyyətli olmayan səhvlərə bölmək lazımdır.

Bütün aşkar edilən səhvlər və onların nəticələri mütləq düzəldilməlidir.

İlin sonuna qədər aşkar edilən, hesabat ilinin səhvləri səhvin aşkar edildiyi hesabat ilinin həmin ayında müvafiq mühasibat uçotu hesabları üzrə yazılışla düzəldilir.

İlin sonundan sonra aşkar edilən hesabat ilinin səhvi, həmin ilin mühasibat hesabatının imzalanılması tarixinə qədər, hesabat ilinin dekabr ayı ərzində müvafiq mühasibat uçotu hesabları üzrə düzəliş edilir.

İl ərzində mühasibat hesabatının imzalanılması tarixindən sonra aşkar edilən, əvvəlki hesabat ilinin əhəmiyyətli olmayan səhvi səhv aşkar edilən hesabat ilinin həmin ayında müvafiq mühasibat uçotu hesabları üzrə yazılışla düzəliş edilir. Göstərilən səhvin düzəldilməsi nəticəsində əmələ gələn mənfəət yaxud zərər cari hesabat dövrünün sair gəlirlər yaxud xərclərin tərkibində əks etdirilir.

İl ərzində mühasibat hesabatının imzalanılması tarixindən sonra aşkar edilən, keçən hesabat ilinin əhəmiyyətli səhvi, həmçinin belə hesabatın təqdim edilməsi tarixinə qədər müəyyən olunmuş qaydada düzəldilir.

Əgər əhəmiyyətli səhvi aşkar edilmiş mühasibat hesabatı hər hansı digər (xarici) istifadəçiyə təqdim edilmişdirsə, onda o düzəliş edilmiş aşkar edilmiş əhəmiyyətli səhvi olan hesabat dəyişilməyə məxsusdur. Belə hesabat yenidən nəzərdən keçirilmiş mühasibat hesabatı adlanır. Bunu istifadəçiyə (əvvəl təqdim edilmiş bütün ünvanlara) təqdim edən zaman göstərmək lazımdır ki, birinci təqdim edilən mühasibat hesabatını əvəz edir və belə baxış üçün olan əsası göstərmək lazımdır.

Əgər müəyyən olunmuş qaydada mühasibat hesabatının təsdiqindən sonra əhəmiyyətli səhvi müəssisə onu mütləq:

- cari hesabat dövründə 343 N-li “Bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərər)” hesabı ilə müxabirləşmədə müvafiq mühasibat uçotu hesabları üzrə mühasibat yazılışı aparmalıdır;
- cari hesabat ili ərzində müəssisənin hesabatında əks etdirilənləri, hesabat dövrləri ərzində mühasibat hesabatının müqayisəli göstəricilərini (aktivlərin, öhdəliklərin və kapitalın) retrospektiv (keçmiş təsvir edən) yenidən hesablama aparmalıdır.

Mühasibat hesabatının müqayisəli göstəricilərinin retrospektiv yenidən hesablınması dedikdə, əgər keçən hesabat dövrünün səhvinə heç vaxt yol verilməməsi kimi mühasibat hesabatının düzəliş göstəricisi başa düşülür.

Keçən hesabat dövründən başlayaraq müqayisəli göstəricilərin yol verilmiş aşkar edilən səhvə olan nisbətində retrospektiv yenidən hesablama aparılır.

Əgər bu səhvi konkret dövrlə əlaqədar müəyyən etmək mümkündürsə, və ya bütün keçən hesabat dövrlərinə nisbətə bu səhvin toplayıcı yekunlara təsirini müəyyən etmək mümkündürsə, səhvin düzəldilməsinin bu üsulundan istifadə etmək olar.

Əgər keçən hesabat dövrlərinin cari hesabat ili ərzində özündən əvvəl təqdim edilən mühasibat hesabatlarının başlanılmasına qədər yol verilən əhəmiyyətli səhvin olması halında özündən əvvəl təqdim edilən hesabat dövrlərinin başlanılmasına aktivlərin, öhdəliklərin və kapitalın müvafiq maddələri üzrə ilk qalıq düzəldilməyə məxsusdur.

Əgər təqdim edilən mühasibat hesabatında bir və ya daha çox keçmiş hesabat dövrlərinə əhəmiyyətli səhvin təsirini müəyyən etmək mümkün deyilsə, müəssisə özündən əvvəlki dövrlərdən, yenidən hesablanması mümkün olanın əvvəlinə aktivlərin ,

öhdəliklərin və kapitalın müvafiq maddələri üzrə ilk qalığa düzəliş etməlidir.

Mühasibat hesabatının təsdiqindən sonra aşkar edilmiş, keçən hesabat ilinin əhəmiyyətli səhvinin düzəlişi zamanı keçmiş hesabat dövrləri ərzində təsdiq olunmuş mühasibat hesabatı yenidən baxılmağa, dəyişilməyə və mühasibat hesabatını istifadəçiyə təkrar təqdim etməyə məxsus deyil.

Müəssisə illik mühasibat hesabatına dair əlavədə, düzəldilmiş hesabat dövrlərində, keçmiş hesabat dövrlərinin əhəmiyyətli səhvi sahəsində aşağıdakı informasiyaları açıqlamalıdır:

- səhvin xarakterini;
- mühasibat hesabatının hər bir maddəsi üzrə düzəliş məbləğini – hər bir keçmiş hesabat dövrünə o dərəcədə ki, bu praktiki olaraq mümkün olandır;
- səhmə düşən baza və ayrılmış mənfəət haqqında məlumatlar üzrə düzəliş məbləğinə (əgər bir səhmə düşən, mənfəət haqqında informasiyanın açıqlanılması bir vəzifə olaraq müəssisəyə tapşırılsa);
- özündən əvvəl təqdim olunmuş hesabat dövrlərinin ilk qalığının düzəliş məbləğinə.

Əgər bir yaxud daha çox keçmiş hesabat dövrlərinin təqdim edilmiş mühasibat hesabatında əhəmiyyətli səhvin təsirini müəyyən etmək mümkün deyilsə, onda illik mühasibat hesabatına dair əlavədə nəyə görə bu mümkün deyil, səbəblərini açıqlamaq, həmçinin müəssisənin mühasibat hesabatında düzəldilən əhəmiyyətli səhvin əks etdirilməsi üsulunu yazmaq və düzəlişin aparılması ilə başlanan dövrü göstərmək lazımdır.

Yoxlama sualları

1. Qiymətin dəyişməsi şəraitində əldə edilmə qiymətlərində uçotun əsas çatışmazlıqları hansılardır?
2. Sizə qiymətin dəyişməsinin hansı tipləri məlumdur, maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri haqqında informasiyalara onların təsirinin nəticələri hansılardır?
3. Ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodunun məqsədi və əsas məzmunu hansılardır?
4. Monetar (pul) aktivləri və öhdəlikləri nədir?
5. Cari dəyər metodunun məqsədi və əsas məzmunu hansılardır?
6. Hesabatın monetar (pul) maddəsinə inflyasiyanın təsirindən pul itkisi dedikdə ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodunda nə başa düşülür?
7. Aktivlərlə idarəetməkdən mənfəət nədir?
8. Cari dəyər metodundan istifadə zamanı balansda aktivlər necə qiymətləndirilir?
9. Balans bərabərsizliyi, cari dəyər metoduna uyğun yerinə yetirilməsində düzəliş pozulurmu?
10. Ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodunun hansı üstünlükləri və çatışmazlığı vardır?
11. Cari qiymətlə hesablamalar zamanı debitor və kreditor borcları balansda hansı dəyər üzrə göstərməlidir?
12. Cari dəyər metodunun hansı üstünlükləri vardır?

XII FƏSİL

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ HESABATI STANDARTLARINA UYĞUN SAHƏ STANDARTLARININ UÇOTUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

12.1. 28 (41) “Kənd təsərrüfatı BMHS-nin (LAS) əsas xüsusiyyətləri

Standartın məqsədi – Kənd təsərrüfatı fəaliyyətinə uyğun olaraq çotun tətbiqi və maliyyə hesabatlarının təqdimatı və açıqlamaların təsirini verməkdir.

Aşağıdakı cədvəl bioloji aktivləri, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı nəticəsində yaranmış kənd təsərrüfatı məhsullarının yığımını göstərir:

Bioloji aktivlər	Kənd təsərrüfatı məhsulları	Məhsul yığımından sonra emal edilmiş məhsullar
Qoyun	Yun	İplik xalça
Plantasiyada əkilməmiş ağaclar	Şalban	Tikintiyə yararlı ağac
Bitkilər	Pambıq	İp, paltar
	Yığılmış çuğundur	Şəkər
Südlük mal-qara	Süd	Pendir
Donuzlar	Cəmdək	Kolbasa, tədarük edilmiş vetçina
Kollar	Yarpaqlar	Çay, tədarük olunmuş tütün
Üzüm kolları	Üzüm	Şərab
Meyvə ağacları	Yığılmış meyvə	Emal edilmiş meyvə

Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti – bu dünya iqtisadiyyatında iqtisadi fəaliyyətin mühüm növüdür. Buna görə heyvanların, bitkilərin, həmçinin dövlət subsidiyalarının nisbətən uçotu məsələləri ətraflı

öyrənilmə və uçot tələb edir. Azərbaycanda həmin standartın tətbiqi problemlərindən biri – bizim ölkədə oxşarı olmayan, onun mürəkkəb idrak aparatıdır . **Standartın daha ətraflı surətdə müəyyən edilməsini nəzərdən keçirək.**

Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti - Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti müəssisə tərəfindən bioloji aktivlərin satışı, kənd təsərrüfatı məhsulları və ya əlavə bioloji aktivə bioloji transformasiyanın və kənd təsərrüfatı məhsullarının yığımının idarə edilməsi deməkdir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları müəssisənin bioloji aktivlərindən transformasiyası edilmiş kənd təsərrüfatı məhsullarının yığımıdır.

Bioloji aktiv canlı heyvan və ya bitkidir.

Bioloji transformasiyasına bioloji aktivlərin keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinə səbəb olan yetişmə, cinsin korlanması, istehsal və törəmə prosesləri daxildir.

Bioloji aktivlər qrupu canlı heyvan və bitkilərin cəmidir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının yığımı bioloji aktivlərdən və ya bioloji aktivin transformasiyasından alınan aktivdir.

Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti müxtəlif fəaliyyət növlərini əhatə edir, məsələn, mal-qara və meşə yetişdirilməsi, illik və ya çoxillik məhsul yetişdirilməsi, meyvə bağları və plantasiyalar, gülçülük və su təsərrüfatı (balıq vətəgələri də daxil olmaqla). Müəyyən ümumi xüsusiyyətlər bu müxtəlifliklərə mövcuddur:

(a) *dəyişikliklərin edilməsi qabiliyyəti*. Canlı heyvan və bitkilər bioloji transformasiyaya uğrayırlar;

(b) *dəyişiklikləri idarə edilməsi*. Rəhbərlik prosesinin baş tutması üçün şərtləri artırmaq və ya ən azı sabitləşdirməklə bioloji transformasiyaya yardımçı olur (məsələn, qida səviyyəsi, rütubət, temperatur, məhsuldarlıq və işıq). Belə idarəetmə kənd təsərrüfatı fəaliyyətini digər fəaliyyət növlərindən fərqləndirir. Məsələn, idarəolunmayan mənbələrdən məhsul yığmaq (beləki, okeandan balıq ovlama və meşələrin qırılması) kənd təsərrüfatı fəaliyyəti deyildir ; və

(c) *dəyişikliklərin ölçülməsi*. Bioloji transformasiyanın gətirdiyi keyfiyyətdə dəyişiklik (məsələn, genetik keyfiyyət, sıxlıq, yetişkənlik, piy qatı, protein, və liflərin möhkəmliyi) və ya kəmiyyət (məsələn, nəsil, çəki, kub metr, lifin uzunluğu və ya diametr və tumurcuqların sayı) gündəlik idarəetmə qaydasında ölçülür və müşahidə olunur.

Bioloji transformasiya aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır:

(a)(i) Artım (heyvan və ya bitkilərin sayının artırılması və ya keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması) vasitəsilə aktivlərin artımına, (ii) nəslin korlanmasına (heyvan və ya bitkilərin sayının azalması və ya keyfiyyətinin azalması), və ya (iii) nəsil artımına (əlavə heyvanların və ya bitkilərin əmələ gəlməsi); və ya

(b) Lateks, çay yarpağı, yun və süd kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı.

Fəal bazar aşağıdakı mövcud olan şərtləri əhatə edir:

(a) hazırda alınıb-satılan mallar eyni tiplidir;

(b) hazır alıcı və satıcı tapmaq hər an mümkündür; və

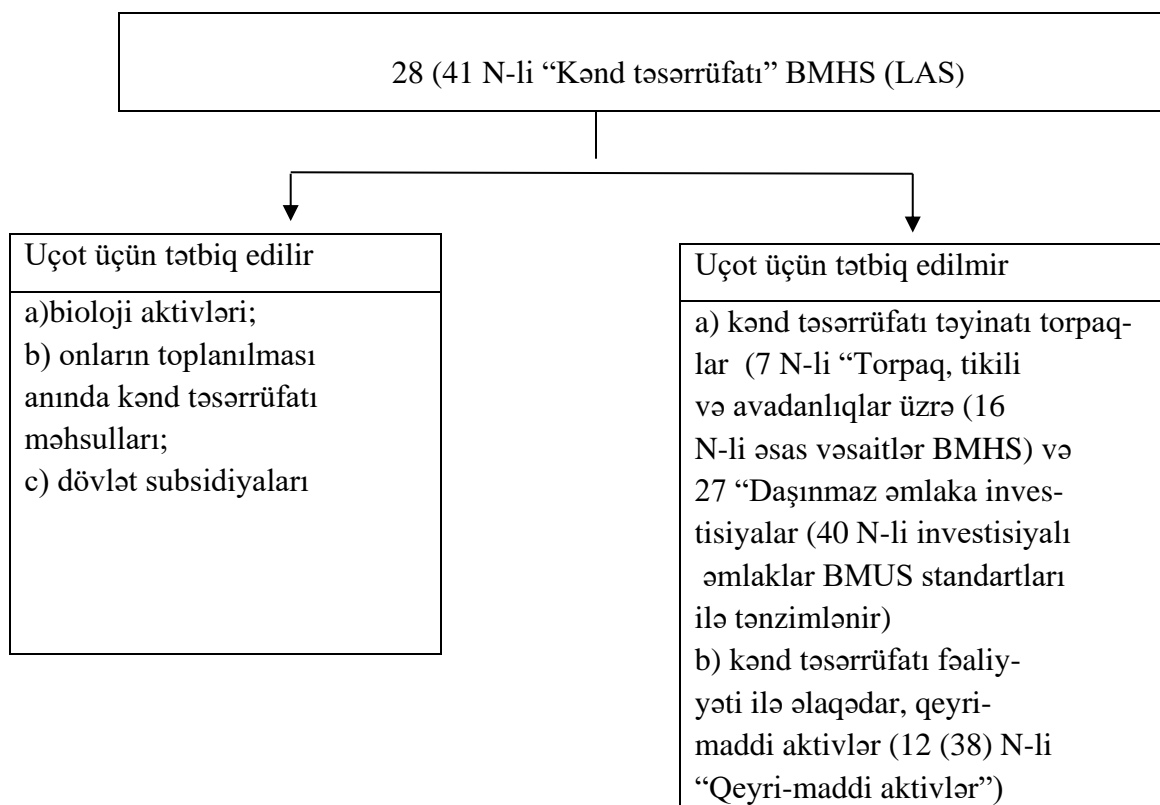
(c) qiymətlər hamı üçün məlumdur.

Balans dəyəri – maliyyə hesabatlarında tanınan aktivin məbləğidir.

Ədalətli dəyər – bir-birindən asılı olmayan, yaxşı məlumatlandırılmış və bu cür əməliyyatları həyata keçirməkdə maraqlı olan tərəflər arasında əməliyyatların icrası zamanı aktivlə əvəz edilməsi və ya öhdəliklərin əvəzində ödənilməsi mümkün olan vəsaitlərdir.

Dövlət subsidiyaları “*Dövlət subsidiyalarının uçotu və dövlət yardımı üzrə məlumatın açıqlanması*” adlı 20 N-li MUBS-da göstərildiyi kimidir;

Aktivin ədalətli dəyəri onun cari yerləşməsinə və şəraitinə əsaslanır. Nəticə etibarilə, məsələn, münasib bazarda iri buynuzlu mal-qaranın qiyməti, bazara daşınma və digər xərclər çıxılmaqla, onun fermadakı ədalətli dəyəridir.

Şək. 12.1 28 (41) N-li “Kənd təsərrüfatı” BMHS (LAS)nın tətbiq sahəsi

Bioloji aktivlərin və kənd təsərrüfatı məhsullarının tanınması və qiymətləndirilməsi.

Standartın tətbiq sahəsi bioloji aktivlərin və kənd təsərrüfatı məhsullarının tanınma kriteriyası ilə sıxı surətdə əlaqədardır.

Müəssisə bioloji aktivlərini və ya kənd təsərrüfatı məhsullarını ancaq aşağıda göstərilən şərtlərin mövcud olduğu təqdirdə tanıya bilər:

- (a) müəssisə keçmiş hadisələr nəticəsində, aktivə nəzarət edirsə;
- (b) aktivlə əlaqədar olan gələcək iqtisadi səmərələrin müəssisəyə daxil olacağı ehtimaldırsa; və
- (c) aktivin ədalətli və ilkin dəyərləri etibarlı olaraq qiymətləndirilə bilərsə.

Bioloji aktivlərin ölçülməsi

BMUS bioloji aktivlərin ölçülməsi üçün iki uçot üsulu təklif edir: əsas qayda və icazə verilən alternativ üsul.

Əsas qayda	Alternativ üsul
Ədalətli dəyər çıxılısın satışla bağlı məsrəflər	İlkin dəyər çıxılısın yığılmış amortizasiya və dəyərdən düşmə zərəri

Alternativ metodun tətbiqinə yalnız bazar qiymətləri və ya dəyərləri əldə edilə bilmədikdə və bu səbəbdən ədalətli dəyərin müəyyən edilməsi mümkün olmadıqda icazə verilir.

Alternativ yanaşmaya yalnız ilkin tanınma zamanı icazə verilir.

Bioloji aktivin ədalətli dəyərini təsvir etmək üçün istifadə edilən ölçülmə əsasları fəal bazarın mövcudluğundan, bazarın effektivliyindən və aktivin istifadəsindən asılı olaraq fərqlənir.

Nəticədə görünür ki, ilkin dəyərlə müqayisədə ədalətli dəyər gələcək iqtisadi səmərənin ölçüsü kimi daha uyğun, etibarlı, müqayisə oluna bilən və anlaşılandır.

28 N-li standarta əsasən bioloji aktivlərin və kənd təsərrüfatı məhsullarının tanınması və qiymətləndirilməsi aşağıdakı kimidir:

Kənd təsərrüfatı fəaliyyətində nəzarət, məsələn mal-qaranın hüquqi mülkiyyəti və möhürlənməsi və ya alqısı, doğulması və ya süddən ayrılması zamanı mal-qaranın hər hansı digər şəkildə işarələnməsi ilə sübut edilə bilər. Gələcək səmərə adətən mühüm fiziki əlamətlərə görə qiymətləndirilir.

Bioloji aktiv ilkin tanınmada və hər balans hesabatı tarixində, satışa hazır anda qiymətləndirilmiş dəyər çıxılmaqla, özünün ədalətli dəyərində, 30-cu maddədə təsvir olunmuş və ədalətli dəyərin etibarlı

əsasla qiymətləndirilə bilməməsi halları istisna olmaqla, qiymətləndiriləcəkdir.

Müəssisənin bioloji aktivindən əldə edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulu, məhsul yığımı anında və satışa hazır anda qiymətləndirilmiş dəyər çıxılmaqla özünün ədalətli dəyəri ilə qiymətləndiriləcəkdir. Belə qiymətləndirmə “Ehtiyatlar üzrə” 8 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı və ya digər tətbiq oluna biləcək Standart tətbiq olunarkən həmin tarixə olan dəyərdir.

Müəssisələr bioloji aktivləri və ya kənd təsərrüfatı məhsullarını gələcək tarixlə satmaq üçün tez-tez müqavilə bağlayırlar. Müqavilə qiymətləri ədalətli dəyərin müəyyən olunmasında münasib deyildir, çünki alıcı və satıcı sövdələşməyə girərkən ədalətli dəyər cari bazarı əks etdirir. Nəticə etibarilə, bioloji aktivin və ya kənd təsərrüfatı məhsullarının ədalətli dəyəri müqavilənin mövcudluğuna görə uyğunlaşdırıla bilməz. Bəzi hallarda, bioloji aktivin və ya kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı müqaviləsi, “Qiymətləndirilmiş öhdəliklər, şərti aktivlər və şərti öhdəliklər üzrə” 10 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartında müəyyən edildiyi kimi, ağır şərtli müqavilə ola bilər. Ağır şərtli müqavilələrə 10 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı tətbiq olunur.

Əgər bioloji aktiv və ya kənd təsərrüfatı üçün fəal bazar mövcuddursa, həmin bazarda qoyulmuş qiymət həmin aktiv üçün ədalətli dəyərin müəyyən edilməsi üçün məqbuldur. Əgər müəssisənin müxtəlif fəal bazarlara çıxışı varsa, o zaman müəssisə daha münasibindən istifadə edir.

Bəzi hallarda, bazarın müəyyən etdiyi qiymətlər və ya dəyərlər bioloji aktivin cari vəziyyətində mümkün deyildir. Bu hallarda , müəssisə ədalətli dəyəri müəyyən edərkən cari bazarda müəyyən edilmiş vergidən əvvəlki dərəcə ilə diskont edilmiş aktiv üzrə gözlənilən xalis pul vəsaitləri hərəkətinin diskontlaşdırılmış dəyərindən istifadə edir.

Gözlənilən xalis pul vəsaitləri hərəkətinin diskontlaşdırılmış dəyərinin hesablanması məqsədi bioloji aktivin hazırkı yerində və şəraitdə ədalətli dəyərini müəyyən etməkdir. Müəssisə bunu istifadə ediləcək müvafiq diskont dərəcəsini müəyyən etmək və gözlənilən xalis pul vəsaitlərinin hərəkətini təxmin etmək üçün nəzərə alır. Bioloji aktivin hazırkı vəziyyəti müəssisələrin gələcək fəaliyyəti və əlavə bioloji transformasiyadan, məsələn, gələcək bioloji transformasiya, məhsulun və satışın artımı ilə bağlı alınan dəyerdə istənilən artımı istisna edir.

Müəssisə aktivlərin maliyyələşməsi, vergilər, bioloji aktivlərin məhsul yığımından sonra bərpası üçün hər hansı pul vəsaitlərinin hərəkətini daxil etmir.

Müəssisə pul vəsaitləri hərəkətindəki ehtimal olunan dəyişiklikləri ya gözlənilən pul vəsaitlərinin hərəkətinə və ya diskont dərəcəsinə və yaxud da ikisinin birləşməsinə daxil edir. Diskont dərəcəsini müəyyən edərkən, müəssisə, fərziyyələrin iki dəfə nəzərə alınması və ya heç nəzərə alınmamasından qaçınmaq üçün gözlənilən pul vəsaitlərinin hərəkətinin təxmin edilməsində istifadə etdikləri fərziyyələrə uyğun fərziyyələri istifadə edir.

Xərc bəzi hallarda ədalətli dəyəri təxmin edə bilər, xüsusən də:

- (a) ilkin xərclər çəkiləndən sonra bioloji transformasiya baş vermişdiyi halda; və ya
- (b) bioloji transformasiyanın qiymətinin təsiri əhəmiyyətli olacağı gözlənilmədikdə.

Bioloji aktivlər bir çox hallarda fiziki cəhətdən yerə bitişikdir (məsələn, plantasiya meşəliyində ağaclar). Burada yerə bitişik olan bioloji aktivlər üçün ayrıca bazar ola bilməz, amma fəal bazar birləşmiş (mürəkkəb) aktivlər, paket halında bioloji aktivlər, xam torpaq və ərazinin abadlaşdırılması üçün mövcud ola bilər. Müəssisə birləşik aktivlərlə bağlı məlumatı bioloji aktivlər üçün ədalətli dəyəri müəyyən etmək üçün istifadə edə bilər. Məsələn, xam torpağın və

ərazinin abadlaşdırılmasının ədalətli dəyərini birləşik aktivlərin ədalətli dəyərindən çıxmaqla , bioloji aktivlərin ədalətli dəyərini tapmaq olar.

Bioloji aktivlərlə bağlı mənfəət və zərərlər

Bioloji aktivlərdən mənfəət və zərərlər dövr ərzində əmələ gələn xalis mənfəətə daxil edilir.

Mənfəət (zərar) məhsul yığımı nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının tanınmasının ilk anına əmələ gəlir.

Bioloji aktivin satışa hazır anda qiymətləndirilmiş ilkin dəyər çıxılmaqla ədalətli dəyər ilə ilkin tanınmasından və satışa hazır anda qiymətləndirilmiş ilkin dəyər çıxılmaqla ədalətli dəyərdə olan dəyişiklikdən yaranan mənfəət və ya zərar dövr ərzində yaranmış mənfəət və ya zərəre daxil ediləcəkdir.

Əgər ədalətli dəyəri dürüst hesab edilmirsə, hələlik ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirmə mümkün deyilsə, digər qiymətləndirmə metodlarından (toplanmış amortizasiya və zərərlər çıxılmaqla maya dəyəri üzrə) istifadə etmək lazımdır.

Bioloji aktivin ilkin tanınmasında zərar yarana bilər, çünki bioloji aktivin satışa hazır anda qiymətləndirilmiş ilkin dəyər çıxılmaqla ədalətli dəyərin müəyyən edilməsində satış nöqtəsindəki təxmin edilmiş xərclər çıxılmışdır.

Hökumət subsidiyaları

Hökumət subsidiyaları şərtsiz və şərti hökumət subsidiyalarına bölünür.

Şərtsiz subsidiya hesabat dövrünün gəliri kimi tanınır, o halda o debitor borcu olur (alınmaya məxsusdur).

Şərti subsidiya bütün şərtlərin yerinə yetirildiyi zaman gəlir kimi tanınır. Subsidiyanın vaxtı və şərti müxtəlif ola bilər və eyni zamanda və mütənasib əsaslarla uçot və hesabatda əks etdirilir.

Satışa hazır anda qiymətləndirilmiş ilkin dəyər çıxılmaqla ədalətli dəyəri ilə qiymətləndirilmiş bioloji aktiv üzrə şərtsiz hökumət

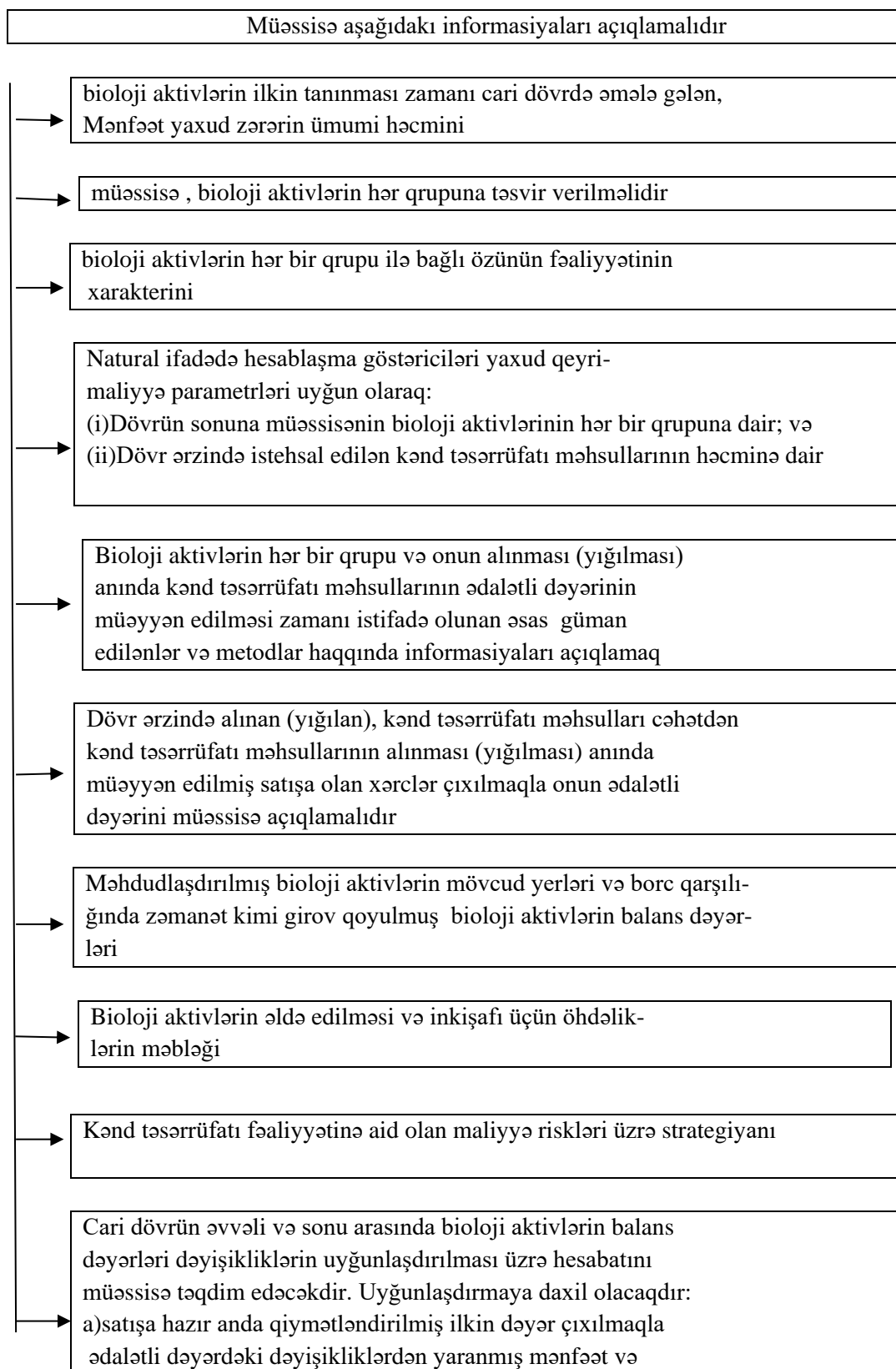
subsidiyası, yalnız və yalnız həmin subsidiya alındıqda gəlir kimi tanına bilər.

Əgər satışa hazır anda qiymətləndirilmiş ilkin dəyər çıxılmaqla ədalətli dəyəri ilə qiymətləndirilmiş bioloji aktiv üzrə hökumət subsidiyası şərtlidirsə, o cümlədən hökumət subsidiyası müəssisənin müəyyən olunmuş hər hansı kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olmamasını tələb edirsə, həmin subsidiya yalnız və yalnız göstərilən şərtlər ödəndiyi zaman gəlir kimi tanınır.

Əgər subsidiya bioloji aktivin hər hansı yığılmış amortizasiya və hər hansı yığılmış qiymətdən düşmə zərərləri çıxılmaqla ilkin dəyəri ilə qiymətləndirilməsinə aiddirsə, o zaman “Hökumət subsidiyalarının uçotu və dövlət yardımı haqqında məlumatın açıqlanması üzrə” 17 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı tətbiq olunur.

Əgər hökumət qrantı satışa hazır anda qiymətləndirilmiş ilkin dəyərdən çıxılmış ədalətli dəyəri ilə qiymətləndirilmiş bioloji aktivə aiddirsə və ya müəssisənin müəyyən kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olmamasını tələb edirsə, onda bu Standart 17 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartından fərqli tələb irəli sürür. 17 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartından fərqli tələb irəli sürür. 17 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı yalnız subsidiya hər hansı yığılmış amortizasiya və yığılmış qiymətdən düşmə zərərləri çıxılmaqla ilkin dəyəri ilə qiymətləndirilmiş bioloji aktivə aid olarsa tətbiq olunur

İnformasiyaların təqdimatı və açıqlanması

zərər;
b) satılmalara görə artım;
c) 5 N-li MHBS-a müvafiq olan satışlara görə azalma və satış üçün nəzərdə tutulmuş kimi təsnifləşdirilmiş bioloji aktivlər (və ya satış üçün nəzərdə tutulmuş kimi təsnifləşdirilmiş xalis olunan qrupa daxil edilmiş);
ç) məhsul yığımına görə azalmalar;
d) biznes əməliyyatlarından əmələ gələn artımlar
e) maliyyə hesabatlarını digər təqdimat valyutasına və xarici əməliyyatı hesabat verən müəssisənin təqdimat valyutasına çevirərkən əmələ gələn xalis mübadilə məzənnəsi fərqləri, və
ə) digər dəyişikliklər

Şək. 12.2. Bioloji aktivlər və kənd təsərrüfatı məhsulları hissəsində hesabatda informasiyaların açıqlanması

Mövzunun təkrarlanması üçün suallar

1. Hansı aktivlər bioloji aktivlərə aid edilmir? Misal gətirin.
2. Bioloji aktivlərdən başqa hansı obyektlər 41 (28) “Kənd təsərrüfatı BMHS (LAS)-da nəzərdə tutulur?
3. 41 (28) “Kənd təsərrüfatı” BMHS-na əsasən hesabatda hansı informasiyaları əks etdirmək lazımdır?
4. Bioloji aktivləri və kənd təsərrüfatı məhsullarını hansı tarixə qiymətləndirmək lazımdır?
5. Hansı hallarda ədalətli dəyər təxminən maya dəyərinə bərabər ola bilər.

12.2. 41 (28) “Kənd təsərrüfatı” BMHS-nın tətbiqi problemləri: Müasir vəziyyəti və onların həllinə dair olan imkanları

Beynəlxalq Standartlara əməl etmə nəinki bazar iqtisadiyyatının effektiv işləri üçün, eyni zamanda investisiyaların cəlb edilməsi, iqtisadi artımın stimullaşdırılması, partnyorlar arasında ədalətli münasibət üçün əhəmiyyətlidir.

“Kənd təsərrüfatı üzrə” 41 N-li beynəlxalq Standart 2003-cü ildə, “Kənd təsərrüfatı üzrə” kommersiya təşkilatları üçün 28 Nli Milli Mühasibat Uçotu Standartı 2009-cu ildən qüvvəyə minmiş, kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini əks etdirir, uçotun, maliyyə hesabatının təqdim edilməsi qaydasını müəyyən edir və bioloji aktivlər və kənd təsərrüfatı məhsulları haqqında informasiyaları açıqlayır. Heyvanların və bitkilərin tənzimləyən uçotunun , yerli qanunvericiliyin savadlı düzəlişinin zəruriliyi əmələ gəldi.

28 N-li Standartın tətbiqi sahəsi:

Bu Standart Uçot qaydaları nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının Mühasibat Uçotu haqqında Qanununun 10-cu maddəsinə əsasən maliyyə hesabatlarını hazırlayan kommersiya təşkilatları tərəfindən tətbiq edilir.

Mühasibat uçotunu tənzimləyən qüvvədə olan normativ-hüquqi aktlar ilə bu Milli Mühasibat Uçotu Standartı arasında ziddiyyət yarandığı halda, hazırkı Standart tətbiq edilir.

Bu Standart kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə əlaqəli olarsa, aşağıdakılara tətbiq olunacaqdır:

- (a) bioloji aktivlər;
- (b) məhsul yığımı anında kənd təsərrüfatı məhsulları; və
- (c) 34-35-ci maddələrdə göstərilənlərlə əhatələnmiş hökumət subsidiyaları.

Bu Standart tətbiq olunmur:

- (a) kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə əlaqəli torpağa (bax:”Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə” 7 N-li və “Daşınmaz əmlaka investisiyalar üzrə” 27 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartları); və
- (b) kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə əlaqəli qeyri-maddi aktivlərə (bax: “Qeyri-maddi aktivlər üzrə” 12 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı).

Bu Standart yalnız məhsul yığımı anında bioloji aktivlərin yetişdirdiyi kənd təsərrüfatı məhsuluna şamil edilir. Bundan sonra, “Ehtiyat üzrə” 8 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı və ya digər tətbiq oluna biləcək standart tətbiq olunur. Nəticə etibarlı ilə, bu Standart məhsul yığımından sonra kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olmur.

Lakin bir çox məsələlər kifayət qədər işlənilməmişdir, bioloji aktivlərin segment uçotu mübahisəlidir və iqtisadi ədəbiyyatda geniş işıqlandırılır.

Ədalətli dəyər üzrə bioloji aktivlər və kənd təsərrüfatı məhsullarının uçotunun zəruriliyi bir sıra problemlər əmələ gətirir. Onlardan daha aktual olanını göstərək:

1) indiyə qədər daxili mühasibat uçotunda mövcud olmayan yeni düşüncə aparatının istifadəsi və düzgün əsaslandırılması problemi;

2) müstəqil aktiv kimi və ya digər aktivlərin tərkibində bioloji aktivlərin sonrakı uçotu məsələlərinin həlli məqsədi ilə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin aktivlər sistemində bioloji aktivlərin yerinin müəyyən edilməsinin zəruriliyi;

3) tamamlanan bioloji aktivlərin təsnifatı mühasibat uçotu hesabları üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının əks etdirilməsi qaydasını işləməyə, onlarla olan əməliyyatların sənədli surətdə əks etdirilməsi üçün qrup üzrə bioloji aktivlərin detallaşdırılmasına imkan verir. Belə təsnifat onların kənd təsərrüfatı müəssisələrinin uçot və hesabatında tanınması və əks etdirilməsinin metodoloji əsasları olacaq və müxtəlif uçot sisteminin inteqrasiyasının həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir.

4) ədalətli dəyər üzrə bioloji aktivlər və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləndirilməsi imkanlarını nəzərdən keçirmək məqsədi ilə Respublikanın müasir aktiv bazarının təhlilinin aparılması tələb olunur. Lazımi hallarda 28 N-li “Kənd təsərrüfatı” BMHS-nin tələblərinə uyğun uçotun həyata keçirilməsi üçün informasiya bazasının alternativ axtarış yollarını nəzərdə tutmaq;

5) ədalətli dəyər üzrə bioloji aktivlər və kənd təsərrüfatı məhsullarının ədalətli dəyərinin təsdiq olunmuş metodiki hesablamasının olmaması;

6) bioloji aktivlər və kənd təsərrüfatı məhsullarının uçotu üzrə işlənib hazırlanmış və təsdiq olunmuş sənədlərin olmaması;

7) mühasibat (maliyyə) hesabatında ədalətli dəyər üzrə uçota alınan, bioloji aktivlər və kənd təsərrüfat məhsulları haqqında informasiyaların açıqlanılması qaydasının olmaması;

8) ekoloji təmiz bioloji aktivlərin uçotu haqqında informasiyaların açıqlanılması qaydasının olmaması, həmin problem üzrə düşüncə aparatının olmaması.

Olan problemlərdən bəzilərinin həllini nəzərdən keçirək.

Bir sıra problemlərin daha əhəmiyyətli – bu kənd təsərrüfatı müəssisələrinin təsnifatında bioloji aktivin yerinin müəyyən edilməsi, onun iqtisadi mənada açıqlanılmasının, bioloji aktivlər anlayışının müəyyən edilməsinin zəruriliyidir.

Dövriyyədən kənar və dövriyyə aktivlərinin təsnifatına əsasən nəticə çıxarmaq olar ki, aktiv – bu mühasibat balansını təşkil edən hissədir, hansı ki, müəyyən tarixə müəyyən edilmiş pul ifadəsində maddi və qeyri-maddi qiymətlilər həmçinin onların tərkibi və yerləşməsi şəklində müəssisəyə məxsus vəsaitləri əks etdirir.

Aktivin kateqoriyasının əhəmiyyəti yerli uçotda bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Hələ bir neçə on il əvvəl “aktiv” dedikdə maddi aktivlər, yəni istehsal prosesinin təmin edilməsinə kömək edən vəsaitlər başa düşülürdü. Hazırda bir çoxları digər situasiyanın informasiyalarına yönəldilir. Əsas vəziyyəti dərk etmə (istehlakçının adı) biliklə əlaqədar, aktivlər məşğul olur. Bütünlükdə müəssisə daha çox xüsusi işləmələr “nou-hau” edir, hansı ki, onları qeyri-maddi aktivlərə aid etmək olar.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin aktivlərinin təsnifatında bioloji aktivlərin yerini müəyyən edək.

Təsnifat əlamətləri üzrə bioloji aktivlərin təsnifatı konkret iqtisadi məsələlərin həllinə kömək edir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin bioloji aktivlərinin əsas təsnifatı 28 N-li “Kənd təsərrüfatı” BMHS-da verilmişdir. 2009-cu ilin yanvar ayında 28 N-li MMUS-da aşağıdakı təsnifat əlamətləri verilmişdir.

- kənd təsərrüfatı məhsulları və yaxud əlavə bioloji aktivlərin təkrarən alınması imkanları üzrə;

- yetişkənlik üzrə (bax: şəkl. 12.4);

Bizim fikrimizə görə, MMUS-da verilən təsnifat mühasibat uçotunda bioloji aktivlərin fizioloji xüsusiyyətləri haqqında lazımi informasiyanın alınmasına imkan verir. Lakin, belə məlumatlar, xüsusi ilə kifayət etməyəcək dərəcədə keçid mərhələsində, düzgün mühasibat uçotu sisteminin qurulması üçündür.

Respublika uçot praktikasında digər təsnifat qəbul edilmişdir. Onların əsasında aktivlərin dövriyyədən kənar və dövriyyə aktivlərinə bölünməsi prinsipi durur. Respublikada qəbul edilmiş aktivlərin təsnifatına müvafiq olaraq bioloji aktivlər kimi heyvanlar bəslənilməkdə və kökəldilməkdə (dövriyyə aktivləri) və əsas sürü heyvanlarına (dövriyyədən kənar aktivlərə) bölünür. Hazırda həmin təsnifat 28 N-li MMUS kontekstində bioloji aktivlər üçün qəbul edilməlidir. Lakin MMUS-nın tələblərinə əsasən müəssisənin bioloji aktivlərin hər bir qrupu üzrə informasiyanı balansın ayrıca sətrində əks etdirilməsi lazımdır. Respublika uçot praktikasında informasiyaların açıqlanılması yalnız “Dövriyyədən kənar aktivlər” və “Dövriyyə aktivləri” bölmələrində mümkündür. Respublika uçot praktikası və 28 N-li “Kənd təsərrüfatı” MMUS arasında aşkar edilmiş uyğunsuzluğun aradan qaldırılması məqsədi ilə respublika kənd təsərrüfatı müəssisələrinin aktivlərinin təsnifatında bioloji aktivlərin yerini müəyyən edək.

Sair aktivlərdən fərqli olaraq bioloji aktivlər dedikdə faktiki olaraq bitkilər yaxud heyvanlar başa düşülür, hansı ki, yenidən təşkil

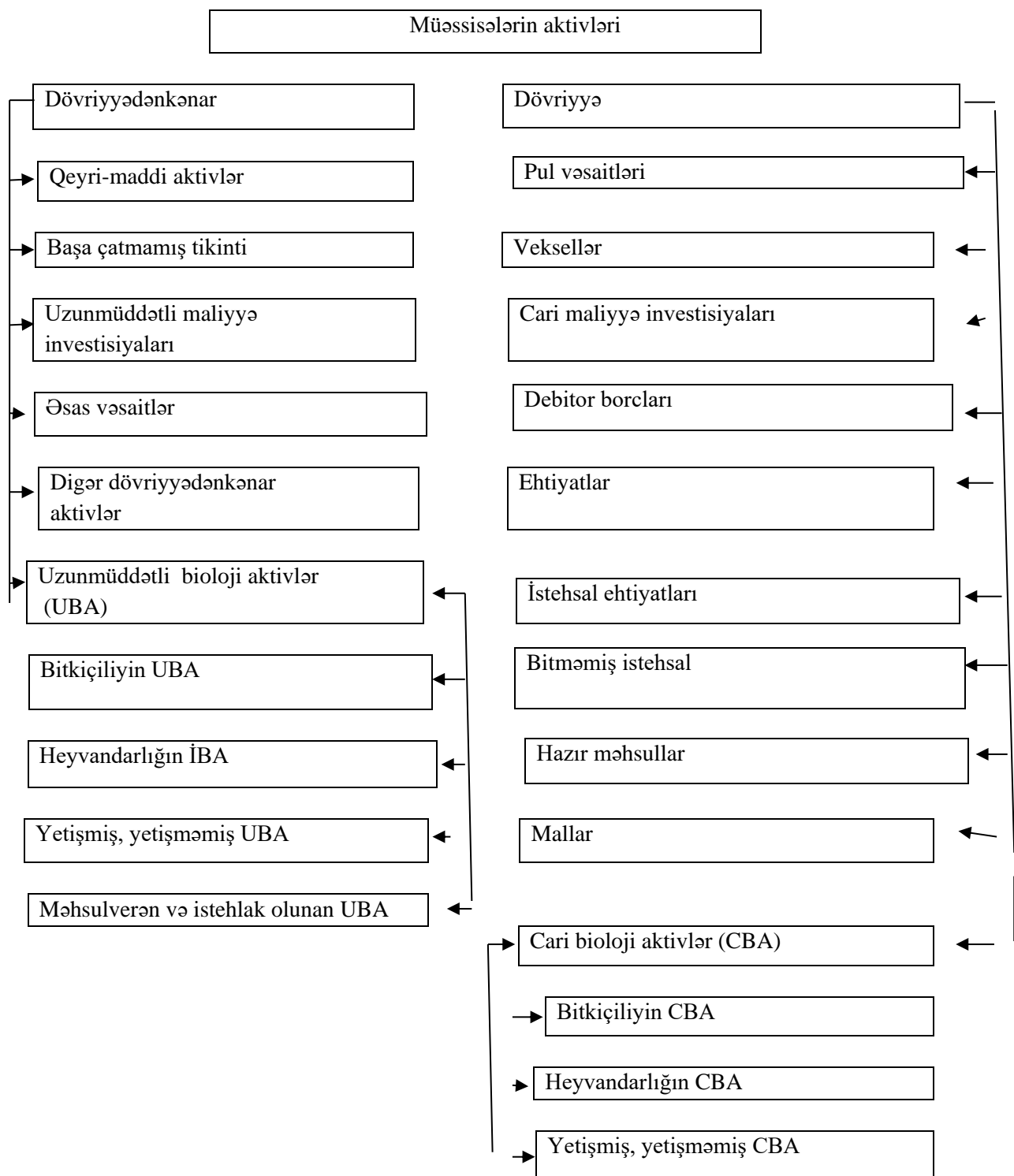
edilmiş bioloji prosesdə kənd təsərrüfatı məhsulları və / yaxud əlavə bioloji aktivlər vermək qabiliyyətinə malikdir, həmçinin digər üsul ilə iqtisadi gəlir gətirir.

Bioloji aktivlərə bitkilər aid edilir, onların arasında respublika praktikasında dövriyyədən kənar aktivlərə aid edilənlər və bir əməliyyat siklindən artıq istifadə olunanlar, müəssisəyə əlavə bioloji aktivlər gətirən çoxillik əkmələr vardır.

Bitkilər , 12 ayı ötüb keçməyən, dövr ərzində müəssisəyə iqtisadi gəlir gətirmək qabiliyyətinə malikdir və cari aktivlərə (dövriyyə bioloji aktivlərə) aid edilir.

Bitkilərdən fərqli olaraq, torpağa bərkidilməmiş heyvanlar. Heyvandarlığın uzunmüddətli bioloji aktivlərinə 12 ayı ötüb keçən, dövr ərzində əlavə kənd təsərrüfatı məhsulu gətirən, məhsuldar mal-qara aid edilir. Cavan heyvanlar respublika mühasibat uçotunda dövriyyə aktivlərinə aid edilir.

Yuxarıda ifadə olunan , müəssisələrin aktivlərinin təsnifatından asılı olaraq və onlarda bioloji aktivlərin yerini aşağıdakı qaydada vermək olar (şək. 12.3).

Şək.12.3. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin aktivlərinin respublika təşkilatı və onlarda bioloji aktivlərin yeri

Beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına əsasən 28 N-li “Kənd təsərrüfatı” bioloji aktivləri – bu yaşayan heyvanlar yaxud bitkilərdir.

Belə müəyyən etmə ayrıca iqtisadi kateqoriya kimi bioloji aktivləri açıqlamır. Məsələn, canlı heyvan şəklində sirkdə heyvanlar çıxış edə bilər, bu 28 N-li MMUS-nın fəaliyyət sahəsinə daxil edilmir.

Belə çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün onun əhəmiyyətli xarakteristikasının: keçmiş bioloji proseslər (dəyişiklik, transformasiya) : gələcək bioloji transformasiyaya dair yararlılığın (müəssisə tərəfindən idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi) nəticəsində yaradılanların daxil edilməsi yolu ilə, uçotun ayrıca kateqoriyası kimi onun iqtisadi faydasını daha çox tam açıqlayan, bioloji aktivləri müəyyən etməklə bizə onun dəqiqləşdirilməsi lazımdır.

Bioloji aktivlər – bu iqtisadi gəlir alınması məqsədi ilə bioloji transformasiyanın gələcək üçün (müəssisə tərəfindən idarə edilmə və qiymətləndirmə) yararlı, bitkilər və heyvanların keçmiş təsərrüfat həyatı hadisələrinin (dəyişiklik, transformasiya) nəticəsində yaranır.

Bizə tövsiyə edilənin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, aktivə dair tələblər onda formalaşır, hansı ki, keçmiş bioloji proseslər (dəyişiklik, transformasiya); gələcək bioloji transformasiyaya dair yararlılıq (müəssisə tərəfindən idarəetmə və qiymətləndirmə) nəticəsində yaradılanlar – bioloji aktivə aid edilir.

Bizim fikrimizə görə, bu müəyyən edilənlərdən bioloji şəkildə olan aktivlərin tanınma kriteriyaları müəyyən edilməlidir.

28 N-li “Kənd təsərrüfatı MMUS-na əsasən bioloji aktivlər yaxud kənd təsərrüfatı məhsulları yalnız o zaman tanımaq lazımdır ki, o zaman:

- müəssisə keçmiş hadisələr nəticəsində (dəyişiklik, transformasiya),
aktivə nəzarət edirsə;

- aktivlə əlaqədar olan gələcək iqtisadi səmərənin müəssisəyə daxil olacağı ehtimaldırsa;
- aktivin ədalətli və ilkin dəyərləri etibarlı olaraq qiymətləndirilə bilər.

Mövcud 28 N-i MMUS ilə yanaşı bioloji şəkildə aktivin tanınması üçün lazımi əlavə kriteriyaları müəyyən etmək lazımdır:

- aktiv, müəssisələrin kənd təsərrüfatı fəaliyyətində istifadə olunmalıdır;
- aktiv, digər təşkilata verilə bilər yaxud icarəyə götürülə bilər;
- aktiv, müqavilə yaxud digər hüquqi əsaslardan (xüsusi mülkiyyət, təsərrüfatın aparılması, icarə və i.a.) əmələ gələ bilər;
- aktiv, digər aktivlərdən və kənd təsərrüfatı məhsullarından ayrılmalıdır.

BMHS-na müvafiq müəyyən olunmuş kriteriyalar, müəssisəyə gələcək iqtisadi gəlir gətirməsi ehtimalı yüksək olmalıdır. Müəssisə bəzi bioloji aktivlərdən bir neçə ildən sonra iqtisadi gəlir əldə edir. Müəssisə bu vaxt dövrü ərzində (gələcəkdə iqtisadi gəlir alınması üçün) təsərrüfat fəaliyyətində bioloji aktivlərdən istifadə olunmalı, onu icarəyə götürməli yaxud verməlidir. Təklif edilən birinci kriteriyanın aparılmasının zəruriliyi həmçinin aşağıdakı faktla əsaslandırılır. Heç də bütün heyvanlar və bitkilər iqtisadi gəlir gətirmir və ancaq ona nəzarət edilir, bioloji aktivlərə aid edilir. Məsələn, sirkdə, zooparkda olan heyvanlar, delfinlər və s..

Belə heyvanların və bitkilərin uçotunun 28 N-li MMUS nizamına salınması, belə ki, onlar müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində istifadə edilmir. Bununla əlaqədar bizə göstərilən kriteriyanın ayrılması məqsəduyğun hesab edilir.

İkinci təklif olunan kriteriya aşağıdakı faktla əsaslandırılır.

Beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları müəssisədə bioloji aktivlərə mülkiyyət hüququnun mövcud olma tələbini müəyyən

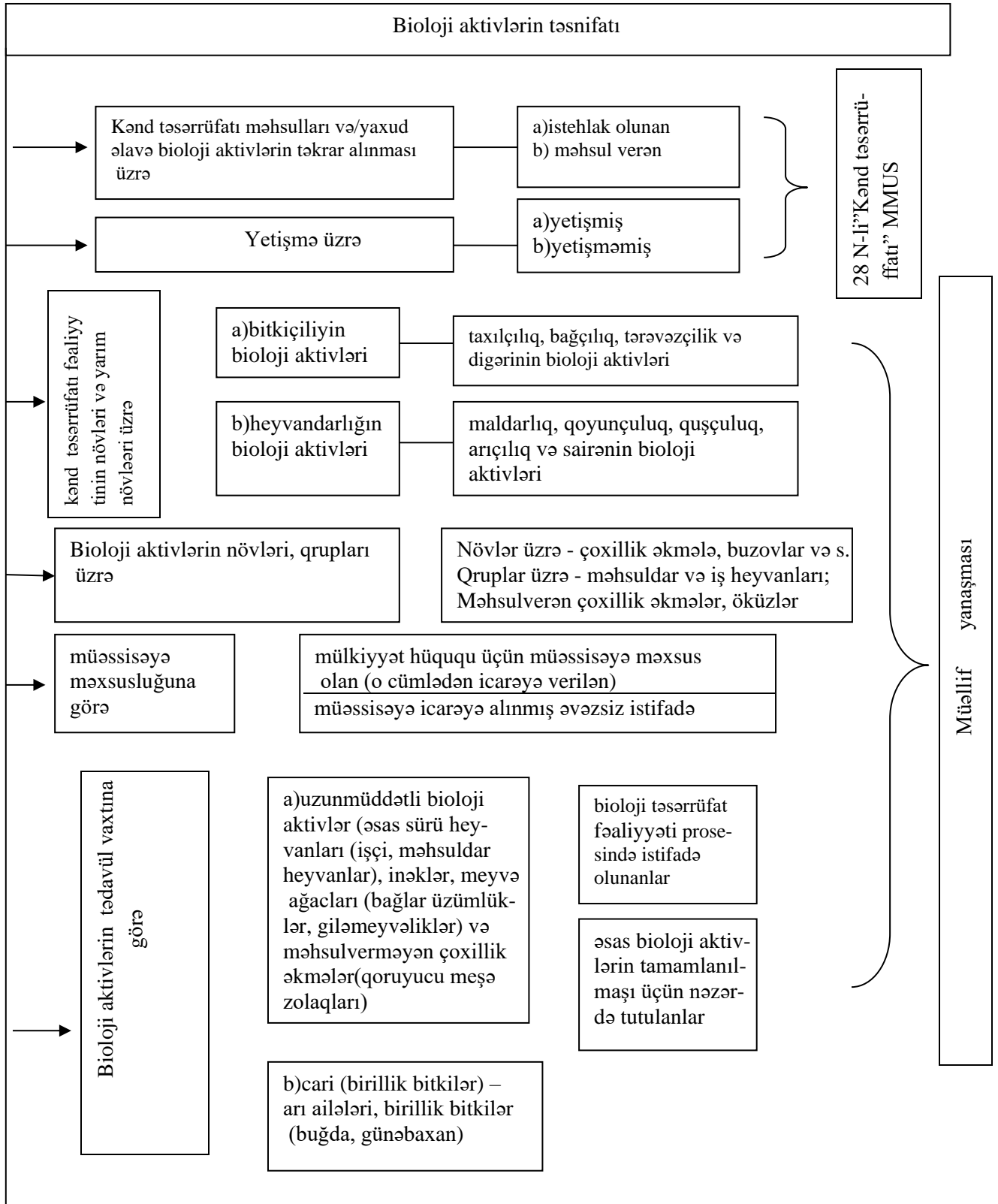
etmir. Bununla əlaqədar, aktiv üzrə nəzarətinin prinsipial əhəmiyyəti vardır. Müqavilə üzrə yaxud digər üsul ilə alınmış hədiyyə, bağışlama, icarəyə qəbul olunmuş, mülkiyyət hüququna məxsus, aktivlərə müəssisə nəzarət etməlidir. Beləliklə müəssisədən ayrılan yaxud verilən, müqavilə yaxud digər hüquqi qaydalara görə bioloji aktivlərə nəzarət etmək imkanına diqqət yetirmək lazımdır.

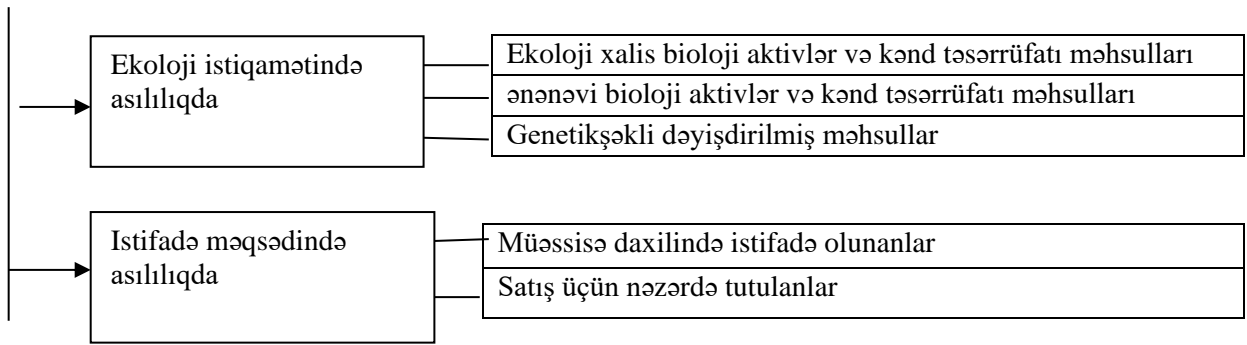
Belə nəticəyə gəlmək olur ki, bioloji aktivlər – aktivlərin ayrıca kateqoriyasıdır, hansı ki, kənd təsərrüfatı istehsalı ilə əlaqədardır, spesifik xüsusiyyətlərə (istehsalın mövsümlüyü, iqlim şəraitindən asılılığı və başqaları) malikdir və digər aktiv növlərindən ayrıca təqdim edilməsini tələb edir.

Müəssisənin digər aktiv növlərindən bioloji aktivlərin ayırma kriteriyasını müəyyən şəraitdə digər təşkilatlara verilən, yaxud satışa müstəqil qəbul edilən aktivin imkanı başa düşülür. Həmçinin həmin kriteriya ayrıca aktiv növü kimi, bioloji aktiv qabiliyyətini əsaslandırır, müəssisəyə iqtisadi gəlir gətirir.

Təklif edilən müəyyənəndilmə və bioloji keyfiyyətdə aktivin tanınma kriteriyası, müstəqil uçot kriteriyası kimi nəzərə almağa imkan verir.

Tanınmanın metodoloji əsaslarını və mühasibat (maliyyə) hesabatında bioloji aktivlərin əks etdirilməsinin təminatı məqsədi ilə, işdə əlavə təsnifat əlamətlərinin istifadəsi (kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin növləri və yarım növləri üzrə, müəssisəyə məxsusluğuna görə bioloji aktivlərin növləri qrupları üzrə, istifadə məqsədindən asılılıqda, ekoloji istiqamətdə asılılıqda, tədavül vaxtı üzrə) əsaslandırılır və nəzərdə tutulur (şəx. 12.4

Çək.. 12.4 Bioloji aktivlərin təsnifatı

Daha çox əhəmiyyətli əlamətlərdən biri tədavül vaxtına görə təsnifatdır, buna müvafiq olaraq bioloji aktivlərin uzunmüddətli və qısamüddətliyə bölünməsi tövsiyə edilir.

Uzunmüddətli bioloji aktiv dedikdə əməliyyat siklini (12 ay) ötüb keçən, dövr ərzində kənd təsərrüfatı məhsulları, əlavə bioloji aktivlər, həmçinin təsnifatına görə istifadə edilməsi üçün hazırlıq mərhələsində olan bioloji aktivlər şəklində müəssisəyə iqtisadi gəlir gətirmə qabiliyyəti olan bioloji aktivləri başa düşürük.

Qısamüddətliyə isə əməliyyat siklini (12 ay) ötüb keçməyən, dövr ərzində, müəssisəyə iqtisadi gəlir gətirmə qabiliyyəti olan bioloji aktivləri başa düşürük.

Uzunmüddətli və qısamüddətli şəklində bioloji aktivlərin təsnifatı əsaslandırılır, belə ki, yetişmiş, yetişməmiş, həmçinin məhsulverən və məhsulverməyən təsnifat əlamətləri (BMHS-da nəzərdə tutulan təsnifat əlamətləri) əsas kimi istifadə oluna bilmir.

Məhsulverən və istehlak olunan bioloji aktivləri yalnız dövriyyədən kənar aktivlərə aid edilir və cari (dövriyyə) bioloji aktivlərlə olan təsnifat əlamətinə aid etmək imkanı olmur. Yetişmiş və yetişməmiş aktivləri uzunmüddətli (dövriyyədən kənar) kimi, eləcə də qısamüddətli (dövriyyə) aktivləri aid edilir.

Lazımı aydın təsnifat əlaməti, respublika uçot praktikasında ziddiyyət təşkil etməyəcəkdir, hansı ki, onilliklərə təşəkkül tapmışdır, bütün bunlar dövriyyədən kənar və dövriyyə aktivlərinə aid olan (mühasibat (maliyyə) hesabatının maddələri üzrə gələcək əks

etdirmələr məqsədi üçün) bioloji aktivlər sahəsini düzgün müəyyən etməyə imkan verir.

Əsas təsnifat əlaməti şəklində uzunmüddətliyə və cariyyə bioloji aktivlərin bölünməsi BMHS-nin tələblərinə zidd deyil, respublika uçotunda beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları üçün xarakterik olan uyğunsuzluqlardan və güman etmələrdən qaçaraq, daha düzgün uçotun təşkilinə imkan verir.

İnamla demək olar, təsərrüfat fəaliyyətində istifadə olunan, uzunmüddətli bioloji aktivlərə uzunmüddətli bioloji aktivlərin bölünməsi və əsas bioloji aktivlərin tamamlanılması üçün nəzərdə tutulan uzunmüddətli bioloji aktivlər əhəmiyyətlidir, hansı ki, bitkiçilikdə - cavan bağlar, üzümlüklər, heyvandarlıqda - əsas sürünün tamamlanılması üçün bəslənilən cavan heyvanlar başa düşülür. “Cavan” bioloji aktivlər, yalnız özünün istismarı üçün hazırlanır, bu zaman uzunmüddətli aktivin müəyyən edilməsinə cavab verir və onların uzunmüddət ərzində (12 aydan artıq) istifadəsi nəzərdə tutulur.

Uçotun daha düzgün və dürüst aparılması üçün kənd təsərrüfatı müəssisələrinin bioloji aktivlərin təsnifatında digər təkmilləşdirmələrin aparılması nəzərdə tutulur.

Birinci , kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin növündən və yarımnovdən asılı olaraq bioloji aktivləri – bitkiçiliyin bioloji aktivlərinə (bağçılığın, tərəvəzçiliyin və s. bioloji aktivləri) və heyvandarlığın bioloji aktivlərinə (qoyunçuluğun, iribuynuzlu mal-qaranın bioloji aktivləri) bölmək lazımdır.

Hər bir fəaliyyət növü nöqtəyi-nəzərindən bioloji aktivləri nəzərə almaq lazımdır, başqa cür məlumatların əks etdirilməsi zamanı çətinlik əmələ gəlir, belə ki, BMHS-na əsasən – maliyyə hesabatının hazırlanması və təqdimat prinsiplərindən birinə - dürüstlük prinsiplərindən riayət olunması çətinləşir. Bizim fikrimizə görə, kənd təsərrüfat fəaliyyətinin növü və yarı növündən asılı olaraq artıq ilkin

sənədləşmədə uçot aparmaq, həmçinin məlumatları mühasibat uçotu hesablarında əks etdirmək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq uçot praktikasında bioloji aktivlər haqqında məlumatların düzgün və dürüst əks etdirilməsi üçün müvafiq tədbirlərin işlənilməsi tədqiqatının aparılması nəzərdə tutulur.

İkinci, bioloji aktivlərin növləri, qrupları üzrə uçot aparmaq təklif olunur. Məsələn, növ üzrə çoxillik əkmələr, buzovlar və s. qrup üzrə - işçi və məhsuldar heyvanlar. Belə ayrılma bioloji aktivlərin analitik uçotunun əsasını təşkil edir və bioloji aktivlərin növləri, qrupları asılılığında məsrəflərin ayrılıqda əks etdirilməsinə imkan verir.

Üçüncü, biz müəssisəyə məxsusluğuna görə - təsnifat əlamətlərini nəzərdən keçirdik. Aktivə müəssisənin mülkiyyət hüququndan asılı olaraq uçotun aparılması fərqlənəcəkdir.

Müəssisənin əvəzsiz istifadəsində yaxud icarəyə alınanların, mülkiyyət hüququna, müəssisəyə məxsusluğuna görə bioloji aktivlərin müəyyən edilməsi, müəssisənin balansında yaxud balansarxası hesablarda uçota almağa imkan verir. Həmin təsnifat çərçivəsində, xüsusi bioloji aktivlər dedikdə, mülkiyyət hüququnda müəssisədə olan, heyvanlar və bitkiləri, icarəyə götürülmüş bioloji aktivləri başa düşürük, bu müəyyən vaxt ərzində icarə şəraitində şirkətin istifadə etdiyi aktivlərdir. Kənd təsərrüfatı fəaliyyətində, məsələn, damğalanma yolu ilə heyvandarlığın bioloji aktivlərinə, onun əldə edilməsi, doğulması yaxud getməsi anında heyvanların sair nişanlanması yolu ilə mülkiyyət hüququnun təsdiq edilməsi tövsiyə edilir.

Həmçinin təsnifat əlamətinin - ekoloji istiqamətindən asılı olaraq – mühüm əhəmiyyəti vardır. Hazırda istehsalın ənənəvi növləri ilə yanaşı ekoloji cəhətdən təmiz, genetik, dəyişdirilmiş – yeni məhsullar və bioloji aktivlər hazırlanır. Yeni məhsul növlərinin uçotu eyni bir məhsul növünün əsaslandırılmasını və ədalətli qiymətin

müəyyən edilməsini tələb edir ki, uçot məqsədi üçün yeni düşüncə aparatı formalaşdırılsın, uçot və mühasibat hesabatında əks etdirilsin.

Ayrılan təsnifat əlamətləri tarixi dəyər üzrə qiymətləndirmə zamanı ayrı-ayrı bioloji aktivlərin yetişdirilməsinin miqdarı və keyfiyyətinin müəyyən edilməsi imkanları hesabına daha səmərəli mühasibat uçotunu aparmağa imkan verir. Bioloji aktivlərin növü kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin növündən asılı olaraq yetişdirilən ayrı-ayrı bioloji aktivlərin qruplarda birləşməsi aktiv bazarda ədalətli dəyərin müəyyən edilməsini yüngülləşdirir.

Bioloji aktivlərin təsnifatı əsasən onlara mühasibat uçotu və hesabatda əks etdirilməsinə səbəb olur. Və müəssisənin idarəetmə ehtiyacı üçün informasiyaların qruplaşdırılmasına imkan verir.

Mövzunun təkrarlanması üçün suallar

1. Nə üçün iqtisadi fəaliyyətin belə növü üçün, ayrıca kənd təsərrüfatı standartı necə müəyyən edilməlidir?
2. Bioloji aktivlərin və kənd təsərrüfatı məhsullarının ədalətli dəyərini necə müəyyən etmək olar? Fəal bazar olmadıqda nə etməli?
3. Hansı əlamət üzrə bioloji aktivləri təsnifləşdirmək olar?
4. Bioloji aktivlərin tanınma kriteriyaları Maliyyə hesabatının hazırlanması və təqdimatı prinsipində aktivlərin tanınma kriteriyası ilə necə razılaşdırılır?
5. Aktivlərin respublika təsnifatında bioloji aktivlər hansı yeri tuta bilər?

12.3. Müasir şəraitdə ekoloji təmiz məhsulların uçotu üzrə tövsiyələr

Müasir şirkətlər özünün biznes sahəsini genişləndirməyə çalışırlar. Buna görə yalnız gələcək yoldaşlıq xatirinə, hansı ki, özünün rəqabətqabiliyyətliliyini həmişə yüksəltməyə çalışırlar, ölkədə (iqtisadi, siyasi və i.a.) baş verən dəyişikliyə tez oxşatmağı bacarır, innovasiyaları öz fəaliyyətində istifadə edir, özü üçün səmərəli və nəticəli inkişaf yollarını seçir.

Belə perspektivli inkişaf yollarından biri, xüsusilə həyatın təbii əsaslarının saxlanılmasına imkan verən, xüsusilə əhəmiyyətli olan , ekoloji təmiz məhsullar istehsalıdır.

Ekoloji təmiz məhsul istehsalı - ərzaq məhsulları, kosmetologiya, mebel, parça və i.a. istehsalı hər hansı fəaliyyət növü üçün aktualdır. Bütün növ ekoloji təmiz məhsulların praktiki əsaslarını kənd təsərrüfatı fəaliyyəti (yeyinti, ağac və kosmetik məhsulları təşkil edənlər və hətta parçalar (kətan, bambuk)). Hazırda BMHS-nin tətbiqində ekoloji xalis məhsulların uçotunun qurulması çox əhəmiyyətlidir. Xüsusi ilə şirkətlər üçün , hansı ki, nəinki məhsulu göndərir, eyni zamanda onun istehsalını təşkil edir.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sintetik gübrələrin və pestisidlərin tətbiqinin minimuma endirilməsinə əsaslanır. Ekoloji təmiz məhsulların saxlanması, emalı və satışı onların ekoloji təhlükəsizliyinin saxlanması məqsədilə beynəlxalq və milli standartlarla tənzimlənir.

Torpağın strukturunun saxlanması və təbii münbitliyinin artırılması üçün kimyəvi – sintetik (süni) maddələrdən istifadə edilmədən ekoloji üsullarla (növbəli əkin, çürümüş peyin, kompost, yaşıl gübrələr və s.) tənzimlənməsi lazım gəlir. Məhsulların həcmnin artırılmasına boy hormonlarından (stimulyatorlardan) istifadə edilmir. Həmçinin antibiotiklərlə profilaktik müalicə və mühəndis

zəkası üsullarından istifadə qadağan edilir. Kənd təsərrüfat istehsalçılarından əmək məsrəfləri, və belə kənd təsərrüfatı praktikası texnologiyasının yaxşılaşmasına məsrəflər artır. Deməli, hətta ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafının subsidiyalaşdırılması şəraitində belə məhsulları qiyməti və maya dəyəri artır.

Ekoloji kənd təsərrüfatına aid edilən, terminlərin işlənilməsinin aparılan təhlilinə əsasən , Azərbaycanda iki “ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı” və ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları” terminləri daha çox tez-tez istifadə olunur.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına keçid dövründə və sonrakı fəaliyyətində bütün ekoloji standartlara, normativlərə və tələblərə əməl edən kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalı, emalı və dövriyyəsi ilə məşğul olan sahibkarlara ekoloji müşahidə orqanının məlumatları və sertifikatlaşdırma orqanının təklifi əsasında ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı subyektli olmasını təsdiq edən müvafiq sənəd (sertifikat) verilir.

Müəssisələrdə ekoloji uçotun sahəsində uçot prosesinin çətinliyi müvafiq işləmələrin – metodiki, normativ-hüquqi, təbiətimühafizə edən məsrəflərin həcmi müəyyən edən, təbii istehlakın normayaradan göstəricilərin olmamasından ibarətdir.

Biz təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları (və bioloji aktivlərin) istehsalı və ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının milli əmtəə nişanı sahəsində normativ-hüquqi aktları öyrəndik. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunundan, 25 avqust 2008-ci il tarixli “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı və 30 avqust 2010-cu il “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının elmi təminatının həyata keçirilməsi Qaydaları”, “Standartlaşdırma

haqqında”, “İstehlakçılarının hüquqlarının müdafiəsi haqqında” və “Yeyinti məhsulları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarından , bu Qanundan və onlara uyğun qəbul edilmiş digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

Qəbul edilmiş ekoloji təmiz məhsullara sertifikatlaşmanın verilməsi üçün nə vaxt bizim ölkədə kriteriyasının nəzərdə tutulmaması şəraitində qərb ölkələrində sertifikatlaşdırma kriteriyalarına yönəltmək lazımdır, burada həmin sistem artıq kifayət qədər inkişaf etmişdir.

Azərbaycanda məhsulların keyfiyyətinin əsas kriteriyası dövlət standartının olmasıdır (“EKO”. Ekoloji təmiz kimi kənd təsərrüfatı məhsulları və bioloji aktivlərin nəzərə alınması üçün bir sıra prinsiplial tələbləri yerinə yetirmək lazımdır.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının standartları:

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının standartları insanların həyatı, sağlamlığı, əmlak və ətraf mühit üçün təhlükəsizlik tələblərinə görə ənənəvi kənd təsərrüfatı məhsullarına nisbətən daha ciddi və məcburi tələblərə, norma və qaydalara cavab verməlidir.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının standartları müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydada hazırlanır və təsdiq edilir.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının standartları hazırlanarkən müvafiq məhsullar üzrə beynəlxalq standartların tələbləri nəzərə alınmalıdır.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının standartları barədə müxtəlif vasitələrlə istehlakçıları tam və səhih informasiya ilə təmin edir, bu sahədə maarifləndirmə işləri aparır, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı subyektlərinin siyahısını mətbuatda dərc etdirməklə ictimaiyyəti məlumatlandırır.

Avropa ittifaqı ölkələrində Beynəlxalq təşkilatların işləyib hazırladıqları standartlar - İSO standartı, beynəlxalq qiymətləndirmə standartının əsasında tərtib edilmiş , ekolojitəmiz məhsullara aid edilən dürüst, dəqiq kriteriyalar mövcuddur. Əksər dünya ölkələri ekoloji standartlarını işləyib hazırlamışlar. Onlardan bəzilərini göstərək. ABŞ-da “NOP – standartları” (kənd təsərrüfatının federal üzvi proqramı), Avropa ittifaqında isə - “Ekoloji əkinçilik və kənd təsərrüfatı məhsulları və yeyinti məhsullarının müvafiq markalanılması haqqında” qanunvericiliyi (ES 2092/91) işlənib hazırlanmışdır.

Avropa ittifaqı ölkələrində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları və bioloji aktivlərə aid edilən əsas kriteriyalar aşağıdakılardır:

- *tərkibində genetik modifikasiyalaşmış komponentlərin olmaması;*
- *becərmədə pestisidlərdən, herbisidlərdən, zəhərləyici kimyəvi və süni gübrələrdən istifadə zamanı tərkibində inqrediyentlərin olmaması;*
- *tərkibində süni konservantların, boyaq maddələrinin və təmmlə əlavələrin olmaması.*

Müəyyən edilmiş meyarlara uyğun ekoloji təmiz bioloji aktivlər və kənd təsərrüfatı məhsulları dedikdə aşağıdakı xülasə edilmiş fikri başa düşürük:

Ekoloji təmiz bioloji aktivlərin – tərkibindən aşağıdakı inqrediyentlər olmayan, müəyyən edilməsi və tanınması meyarları olan aktivlərdir:

- *genetik modifikasiyalaşmış komponentlər;*
- *pestisidlər, herbisidlər, zəhərləyici kimyəvi maddə və süni gübrələrin istifadəsi zamanı becərmədə olan inqrediyentlər;*
- *süni konservantlar, boyaq maddələri və təmmlə əlavələr.*

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları aşağıdakı kriteriyaları təmin edən, müəssisənin bioloji aktivlərindən alınan (toplanan) məhsullardır:

- genetik modifikasiyalaşmış komponentlərin olmaması;
- pestisidlər, herbisidlərin zəhərləyici kimyəvi maddələrin və süni gübrələrin istifadəsi zamanı becərmələrdə inqrediyentlərin olmaması;
- süni konserbantlar, boyaq maddələri və təmli əlavələrin olmaması.

Ekoloji təmiz məhsulların alınmasında ətraf mühitin mühafizəsi mühüm rol oynayır. Odur ki, Respublika üzrə ətraf mühitin mühafizə göstəricilərinin dinamikasını nəzərdən keçirək.

Aşağıda Respublika üzrə ətraf mühitin mühafizəsini göstərən göstəricilər verilmişdir:

1. Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan istifadə üçün əsas kapitala yönəldilmiş vəsait,
2. Meşə təsərrüfatı,
3. Təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirini xarakterizə edən əsas göstəricilər,
4. İnqrediyentlər üzrə stasionar mənbələrdən ölkənin atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələr,
5. Şəhər və rayonlar üzrə stasionar mənbələrdən atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələr,
6. 2014-cü ildə şəhər və rayonlar üzrə su ehtiyatlarının əsas göstəriciləri,
7. Təhlükəli istehsalat tullantılarının yaranması, zərərsizləşdirilməsi və istifadə edilməsi,
8. Dövlət təbiət qoruqları və milli parklar,
9. Meşə yanğınları.

Cədvəl 12.1

Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə üçün əsas kapitala yönəldilmiş vəsait (min manat)

	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Cəmi	2912,3	190007,2	239275,2	339872,1	304599,4	216933,9
o cümlədən						
su ehtiyatlarının mühafizəsinə	1309,8	134936,9	189696,4	324214,9	285687,1	199309,3
atmosfer havasının mühafizəsinə	1503,9	-	-	-	9192,1	8889,4
torpaqların mühafizəsinə	98,6	55070,3	49597,8	15657,2	9720,2	8735,2

Cədvəl 12.2

Meşə təsərrüfatı

Meşə işləri	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Meşə fondu torpaqlarında meşə bərpası, min ha	9,7	10,6	10,5	10,5	10,1	10,1
O cümlədən:						
meşənin əkilməsi və səpilməsi	3,9	3,5	3,1	3,1	2,8	2,6
Yarğanlarda, qobularda, qumluqlarda və digər yararsız torpaqlarda süni meşə salınması, min ha	0,1	0,4	0,5	0,5	0,2	0,2
Meşə fondu torpaqlarında cavan ağacların qiymətli ağaclıqlar kateqoriyasına keçirilməsi, min ha	3,8	6,7	7,8	9,2	8,6	10,0
o cümlədən:						
meşə bitkiləri	0,9	2,5	2,9	3,4	2,9	3,4
Meşəyə xidmət və sanitariya Qırmaları – sahə, min ha	2,0	3,4	3,9	4,0	3,3	3,3
Satıla bilən oduncaq qırılmışdır, min m ³	16,4	28,7	32,5	33,5	27,4	26,8

**Təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirini xarakterizə
edən əsas göstəricilər**

	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Təbii mənbələrdən götürülən su, mlyn.m ³	12050	11566	11779	12484	12509	12123
Su istehlakı, mlyn.m ³	8607	7715	8012	8249	8229	8115
Təmizlənməmiş çirkab suların, sututarlara atılması, mlyn.m ³	161	164	223	220	248	265
Atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələr – cəmi, min ton	1054,3	956,8	1003,1	1075,8	1137,5	1155,3
O cümlədən:						
stasionar mənbələrdən	557,9	214,8	224,0	226,5	197,3	189,3
avtomobil nəqliyyatından	496,4	742,0	779,1	849,3	940,2	966,0
Yaranmış istehsal və istehlak tullantıları, min ton	2572	2282	2790	3097	1573	2386
İstifadə edilmiş və zərərsizləşdirilmiş istehsal və istehlak tullantıları, min ton	771	476	572	665	589	548

İnqrediyentlər üzrə stasionar mənbələrdən ölkənin atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələr (min ton)

İllər	Atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələr cəmi	o cümlədən				
		bərk maddələr	qazaoxşar və maye maddələr	onlardan		
				kükürd anhidridi (SO ₂)	Karbon oksidi (CO)	azot oksidləri (NO ₂)
2005	557,9	28,2	529,7	13,8	26,1	25,8
2006	344,2	23,7	320,5	12,4	16,0	29,3

2007	385,9	28,4	357,5	9,2	25,3	23,1
2008	295,0	31,3	263,7	8,0	37,4	33,6
2009	300,0	19,8	280,2	4,3	27,6	24,2
2010	214,8	19,3	195,5	2,2	27,2	19,8
2011	224,0	18,0	206,1	2,7	33,5	21,3
2012	226,5	9,9	216,6	3,3	34,9	23,7
2013	197,3	11,6	185,7	5,6	34,8	33,5
2014	189,3	9,0	180,3	1,6	32,2	19,5

Cədvəl 12.5

Şəhər və rayonlar üzrə stasionar mənbələrdən atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələr (min ton)

Şəhər və rayonlar	2010	2011	2012	2013	2014
Respublika üzrə cəmi	214,8	224,0	226,5	197,3	189,3
o cümlədən:					
Naxçıvan MR	19,3	27,4	32,3	34,7	28,6
Şəhərlər					
Bakı	164,6	160,2	156,7	132,0	134,1
Gəncə	0,4	0,35	0,36	0,3	0,2
Mingəçevir	1,6	2,5	3,6	2,2	2,1
Naftalan	-	-	0,002	0,01	0,01
Sumqayıt	2,2	3,9	5,5	4,6	1,4
Şirvan	8,7	8,9	8,8	8,1	7,1
Xankəndi	-	-	-	-	-
Rayonlar					
Abşeron	0,3	0,8	0,4	0,07	0,3
Ağcabədi	0,02	0,03	0,03	0,04	0,07
Ağdam	0,002	0,2	0,2	0,5	0,1
Ağdaş	0,2	0,8	0,7	0,7	1,1
Astafa	0,01	0,06	0,06	0,04	0,03
Ağsu	0,002	0,01	0,01	0,01	0,01
Ağstara	0,4	1,99	1,5	1,5	1,4
Balakən	0,001	0,008	0,01	0,06	0,01
Beyləqan	0,03	0,3	0,1	0,6	0,8
Bərdə	0,08	0,06	0,03	0,03	0,04

**2014-cü ildə şəhər və rayonlar üzrə su ehtiyatlarının
əsas göstəriciləri (milyon kub metr)**

Şəhər və rayonlar	Təbii mənbə- lərdən götürü- lən su	Su istehsalı				Çirkab suların sututar- lara atılma- sı	Su itkisi
		Cəmi	onlardan				
			məişət- içməli məqsəd- Lərə	Istehsa- lata	suvarna- ya və kənd təsərrü- fatının təchiza- tına		
Respublika üzrə, cəmi	12123,0	8115,3	313,0	2144,1	5571,7	5357,7	4007,7
O cümlədən:							
Naxçıvan MR	245,6	198,0	16,0	2,4	179,6	7,7	47,6
Şəhərlər							
Bakı	356,2	549,5	161,9	306,1	3,8	744,4	267,0
Gəncə	21,1	20,3	16,7	1,2	1,9	8,5	0,1
Mingəçevir	2386,9	957,6	5,3	941,9	0,1	6,1	641,3
Naftalan	0,5	0,5	0,5	-	-	0,2	0,1
Sumqayıt	196,8	224,5	22,3	201,8	0,4	235,8	33,8
Şirvan	655,8	657,3	4,1	652,4	0,8	2083,8	3,1
Rayonlar							
Abşeron	0,0	103,2	21,2	7,2	74,8	5,8	37,8
Ağcabədi	332,7	431,2	2,7	-	428,5	0,3	81,6
Ağdam	270,5	120,1	5,8	-	114,3	5,8	70,5
Ağdaş	203,2	131,2	1,2	-	130,0	0,5	73,0
Ağstafa	105,1	72,7	0,6	-	72,1	0,4	32,4
Ağsu	45,5	76,1	0,5	-	75,6	0,04	32,1
Astara	8,2	11,1	0,1	-	11,0	0,1	2,5
Balakən	23,4	16,9	0,8	-	16,0	-	6,7
Beyləqan	2,1	219,3	0,9	-	218,3	169,0	94,5
Bərdə	167,5	356,4	3,3	0,1	353,0	-	163,9

Cədvəl 12.7

**Təhlükəli istehsalat tullantılarının yaranması,
zərərsizləşdirilməsi və istifadə edilməsi (min ton)**

	2010	2011	2012	2013	2014
Yaranmış təhlükəli tullantılar	140,0	185,4	297,0	202,7	456,6
İstifadə edilmiş təhlükəli tullantılar	5,5	3,6	6,3	0,6	3,2
Zərərsizləşdirilmiş təhlükəli tullantılar	58,4	37,1	113,9	86,4	111,3

Cədvəl 12.8

**Dövlət təbiət qoruqları və milli parklar
(ilin əvvəlinə)**

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Dövlət təbiət qoruqlarının sayı	11	11	11	11	11	11
Onların sahəsi, min ha	216,8	209,1	209,1	209,1	209,1	209,1
Milli parkların sayı	8	8	8	9	9	9
Onların sahəsi, min ha	295,9	310,5	310,5	322,3	322,3	322,3

Cədvəl 12.9

Meşə yanğınları

	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Yanğın hadisələrinin sayı, vahid	2	24	4	8	-	14
Yanğın baş vermiş meşə sahəsi, ha	34,8	55,4	3,8	10,0	-	58
Yanğından dəymiş zərərin məbləği, manat	-	1113	245	863	-	4903

Beləliklə, ekoloji parametrlərin yaxşılaşdırılması ənənəvi texnologiyadan imtina nəticəsində məhsulun maya dəyərinin artması və onun çıxışının azalması ilə xarakterizə olunur. Göstərmək lazımdır ki, - qiymət artımı ekoloji təmiz məhsullara istehsal xərclərinin artması özünü doğruldurmu. Bizə görə, bu problemin həlli marketing metodunun köməyi ilə belə məhsulların düzgün mövqə tutmasından ibarətdir. Həmçinin situasianyı yaxşılaşdırmaq dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı sahələrinin subsidiyalaşdırılmasına kömək edir (qərb ölkələrində dövlət subsidiyaları və dotasiyaların olmasına baxmayaraq ekoloji məhsullara qiymətlər daha çox həqiqi dəyərdən artıq olmuşdur. Lakin Respublikada oxşar məhsullara olan qiymətlərdən xeyli aşağı olmuşdur). Dövlət ekoloji təmiz məhsulları istehsal edən və təbiətin mühafizəsinə məsrəfləri həyata keçirən müəssisələrə hər vasitə ilə kömək etməlidir və özünün vətəndaşların sağlamlığı qayğısına qalmalıdır və bu istiqamətdə birinci addım ekoloji rüsumlar üzrə ödəniş məbləğinin azalması, subsidiya şəklində - ekotexnologiya əsasında kənd təsərrüfatı istehsalının təşkilinə dair kənd təsərrüfatı istehsalçılarının genişlənməsi, ekoloji təmiz və genetik modifikasiyalaşmış məhsullar mütləq markalanmalı, nişanlanmalıdır.

Bakı şəhərinin supermarketlərində (“Moskva”, “Beş mərtəbə”) nəzarət satınalmaların tədqiqatı gedişində qərb standartlara müvafiq markalanmada – həqiqi EKO və QMO aşkar edilmədi.

Hər yerdə ekoloji təmiz məhsullar istehsal edilməsi mümkün deyildir, belə ki, belə məhsullar müəyyən istehlakçılar sahəsinə yönəldilir. Hansı ki, gəlirlər ona olan tələb ödəyir. Buna görə, müəyyən segment bazarını formalaşdırmaq lazımdır.

Müasir şəraitdə maya dəyəri üzrə ekoloji təmiz məhsulların qiymətləndirilməsi.

Ekoloji təmiz məhsulları qiymətləndirilməsinə gəlincə belə məsələ hazırkı vaxt anında çox aktualdır. Bu ekoloji təmiz məhsullara olan tələbin artması ilə əlaqədardır.

Müasir şəraitdə ekoloji təmiz məhsullar üçün maya dəyəri üzrə yanaşmadan istifadə etməni məqsədəuyğun hesab edirik. Belə ki, hazırkı vaxtda ekoloji təmiz məhsulların aktiv bazarı inkişaf etməmişdir, rəqabət yüksək deyil, qiymətlər isə şişirdilir. Müvafiq olaraq belə şəraitdə ədalətli dəyər dürüst olmayacaq. Buna görə maya dəyəri üzrə (tarixi dəyər) yanaşmadan istifadə etmək daha yaxşıdır, xüsusən ona görə ki, 41 N-li “Kənd təsərrüfatı” BMHS belə yanaşmanın tətbiq edilməsini qadağan etmir. Nə vaxt ekoloji təmiz məhsullar və bioloji aktivlər belə səviyyəyə qədər inkişaf etdiyi halda (sertifikatlaşmış məhsulları bu halda onu ekoloji təmiz məhsullar hesab etmək olar) alıcının diqqətinə görə onun istehsalçısı arasında rəqabət mövcud olacaqdır, bazar məhsulların qiymətini tənzimləyir və müəssisə ədalətli dəyəri üzrə uçota keçməyi bacarır. Belə ədalətli dəyəri satışa olan xərcləri çıxmaqla aktiv bazarda müəyyən ediləcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 41 N-li “Kənd təsərrüfatı” BMHS-da tələb edilən, digər oxşar ədalətli dəyərin istifadəsi heçdə həmişə göstərilmir. Məsələn, oxşar ənənəvi məhsullar əsasında ekoloji təmiz məhsulların ədalətli dəyərini müəyyən etmək, bu mümkün deyildir, belə ki, insan orqanizması üçün ekoloji təmiz məhsulların dəyər ifadəsində yararlılıq səviyyəsini ifadə etmək olmaz. İnsan orqanizminə ekoloji təmiz, həmçinin genetik modifikasiyalaşmış məhsulların və bioloji aktivlərin təsirinin tədqiqatı başa çatmayıb.

Qeyri-kafi rəqabət şəraitində ekoloji təmiz məhsulların dəyərinin süni şişirdilməsi mühasibat uçotu maddələrinin şişirdilməsinə gətirib çıxarır (misal üçün, hazırda ekoloji təmiz məhsul kimi 1 kq kartofun orta dəyəri 3,5 man., həmin vaxtda ənənəvi məhsulun orta bazar qiyməti – 1 kq 0,60 manatdır).

Müasir şəraitdə ekoloji təmiz məhsulların dəyəri ticarət qiymət əlavəsi nəzərə alınmaqla onun maya dəyərini ümumi şəkildə özündə göstərəcəkdir, hansı ki, belə məhsulları müəssisə özü müstəqil müəyyən edir. Müxtəlif satıcılarda ekoloji təmiz məhsulların qiymətləri 20-25 faiz həcmində tərəddüd edir. İstehsal edilən məhsulların maya dəyərinə hansıların daxil edilməsini, müəssisə müstəqil müəyyən edir, belə ki, Müvafiq sertifikatın verilməməsi şəraitində bəzi təşkilatlar ekoloji cəhətdən təmiz məhsullar hesab etdiyi istehsala daxil edilmiş hər hansı ekoloji elementlərdən (məhsul istehsalı zamanı əl əməyindən istifadə, gübrə istifadəsindən imtina etmək, genetik – modifikasiyalaşmış orqanizmlərin olmaması) istifadə edir.

Qərb mütəxəssisləri hesab edirlər ki ekoloji təmiz məhsulların istehsalı zamanı məhsulların maya dəyəri 30-40 % artır, istehsalın həcmi isə 28-40 % azalır. Bu şəraitdə ekoloji kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının effektivliyini təmin etmək əhəmiyyətlidir.

Bizim fikrimizə görə, Almaniyada ekoloji təmiz məhsullar istehsalının və sertifikatlaşdırma təcrübəsinin öyrənilməsi əsasında həqiqətən ekoloji təmiz məhsulların maya dəyəri aşağıdakı tərkiblərdən ibarətdir:

$$MD_{eko - ist.} = MD_{ist.vəs.dəy.} + MD_{təbi.res.} + X_{təb.fəal.} + S_{it.ist.vəs.} + C_{ek.öhd.} + C_{ləğv.çirk.nət.} + X_{ek.avad.}$$

burada $MD_{eko - ist}$ – ekoloji təmiz məhsulların
maya dəyəri (ümumi)

$MD_{ist.vəs.dəy.}$ - istehsal vəsaitinin dəyəri (ekoloji təmiz məhsulların ədalətli dəyərini müəyyən edilməsi tarixinə dürüst qiymətləndirmə);

$MD_{təbi.res}$ – istifadə olunan təbii resursların dəyəri;

$X_{təb.fəal}$ - təbiəti mühafizə fəaliyyətinə xərclər;

- $S_{it.ist.v\acute{e}s}$ - əlverişli ekoloji situasiyanın təmin edilməsi üçün lazımı, istehsal vəsaitinin dəyəri;
- $C_{ek.öhd}$ - cari ekoloji xərclər (ETTKİT-nə xərclər, ekoloji sahənin avadanlıqlarının saxlanması və istismarına xərclər və i.a.) və müəssisənin öhdəlikləri;
- $C_{l\acute{e}ğv.çirk.n\acute{e}t.}$ - gələcəkdə ekoloji sistemin çirklənməsinin nəticənin qarşısının alınması və ləğv edilmə üzrə əməyin dəyəri;
- $X_{ek.avad.}$ - ekoloji sahə, avadanlıqlarının əldə edilməsinə xərcləri göstərir.

Yuxarıda göstərilən düstur üzrə dəyər ekoloji məhsulun hər bir növü üzrə müəyyən edilir. Məsələn, istehsal vəsaitinin dəyəri kartofun böyüməsi üçün istifadə olunan təbii resursların dəyəri – kartof istehsalı üçün: kartof sahəsi üçün nəzərdə tutulmuş , gələcəkdə ekoloji sistemin çirklənməsinin nəticəsinin qarşısının alınması və ləğv edilmə üzrə əməyin dəyəri; təbiəti mühafizə fəaliyyətinə məsrəflər – kartofçuluğun ekoloji sertifikatın alınması üçün kartof istehsalından həmişəlik tullantıların istifadəsinə olan xərclər müəyyən edilir. Beləliklə bütün istehsal edilən kartofun ümumi maya dəyərini müəyyən edirik.

1 kq ekoloji təmiz kartofun müəyyən edilməsi üçün düsturdan istifadə edirik:

$$D \text{ 1 kq eko.kartof} = MD_{ek-ist.} : K_{kart.}$$

burada $D \text{ 1 kq.eko .kartof}$ – 1 kq ekoloji təmiz kartofun dəyəri;
 $MD_{ek-ist.}$ – cəmi istehsal edilən ekoloji təmiz məhsulun maya dəyəri;
 $K_{kart.}$ - becərilən kartofun kütləsi (kq-la).

Göstərilən düstur kənd təsərrüfatı müəssisələrinin məqsəddən asılı olaraq sonradan istifadə olunan, istehsal edilən kartofun (kənd təsərrüfatı heyvanlarının yemləndirilməsinə, toxumluq material üçün və i.a.) dəyərinin hesablanması üçün lazımdır.

Hazırda satılan ekoloji təmiz məhsulların dəyəri ticarət qiymət əlavəsi nəzərə alınmaqla yuxarıda göstərilən düstur əsasında müəyyən edilir. Bizim fikrimizə görə ticarət qiymət əlavəsinin həcmi 10-15 % həcmindən çox olmamaqla dövlət orqanları tərəfindən müəyyən edilir.

Gələcəkdə ədalətli dəyər üzrə ekoloji təmiz məhsulların qiymətləndirilməsi

Ədalətli dəyər üzrə uçotun necə həyata keçirilməsini nəzərdən keçirək, onda belə qiymətləndirmə obyektiv və dürüst olacaqdır (aktiv bazar o halda inkişaf edəcəkdir).

Totalım, müəssisə kartof becərir. 10895 sent. zədələnməmiş (çeşidlənmə, təmizlənmə və digər lazımı prosedurlardan sonra) əla keyfiyyətli ekoloji təmiz kartof məhsulu alınmışdır. Totalım ki, həmçinin ədalətli dəyəri müəyyən etmək üçün fəal bazar informasiya bazası inkişaf etmişdir. Nümunə üçün (aprel, 2013-cü il) WWW/eco/produkt/ru saytının məlumatlarından istifadə edirik

1 sent kartofun ədalətli dəyəri 1400 man. (sözsüz, hazırda kartofun belə qiyməti həddindən artıq artırılmış və onun maya dəyərindən fərqlənir) təşkil edir. Deməli, ekoloji təmiz kartofun ümumi ədalətli dəyəri (10895 sent x 1400) 15253 min man. təşkil edir. Belə qiymətləndirməni müəssisə daxili kartofun satışı üçün və eləcə də satış üçün də istifadə etmək olar.

Qeyd edək ki, fəal bazardan asılı olmadan məhsulların ədalətli dəyərini satış xərclərinə daxil edilməyəcəkdir.

Kondisiyaya uyğun olmayan ekoloji təmiz məhsulların uçotu.

Heyvanların yemlənməsi üçün çox tez-tez hallarda kondisiyaya uyğun olmayan – xırda, zədəli kartofdan istifadə edilir, belə ki, xırda kökümeyvələrin qidalılıq dəyəri standart məhsullara nisbətən

yuxarıdır. Totalım müəssisədə 3540 sent xırda və zədəli, lakin ekoloji təmiz kartof yetişdirilmişdir.

Ədalətli dəyər üzrə heyvanların növbəti yemlənməsində istifadə olunan belə kartofun qiymətləndirilməsi aşağıdakı qaydada aparılır. Məlumdur ki, 1 sent. Yemlik kökümeyvəliyələrin qidalılıq dəyəri 18 yem vahidi, 1 sent. Xırda kartofunku - - 30 yem vahidi təşkil edir. Beləliklə, 1 sent. Xırda kartofun qidalılıq dəyəri yemlik kökümeyvəliyələrin qidalılıq dəyərindən 1,7 dəfə (30/18) yüksəkdir.

Onun qidalılıq dəyəri nəzərə alınmaqla 1 sent. Xırda və sındırılmış kartofun ədalətli dəyəri 2380 man. (1400 x 1,7), xırda və əzilmiş kartofun cəmi dəyəri isə 3425,2 min man (2380 man. x 5540 sent.) bərabər olacaq.

Beləliklə, baş verən inteqrasiya prosesi şəraitində müəssisələrin kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirmədə tələbatın zəruriliyi meydana çıxır və artır. Bunun üçün fəal bazarın inkişafı lazımdır.

Ekoloji təmiz məhsulların uçotda əks etdirilməsi.

Müəssisə fəaliyyətini təşkil edənlərin ekoloji uçotu üçün aşağıdakı hesab və subhesabların istifadəsi tövsiyə edilir:

- 103, 113 N-li hesaba dair 113.4 N-li “Ekoloji istiqamətli aktivlərin əldə edilməsi” subhesabı, bu hesab ekoloji xarakterli əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsi tətbiq ediləcək;
- subhesablar üzrə detallaşdırmaqla 202 N-li “İstehsal məsrəfləri” hesabını açmaq: 202.11 “Ekoloji təyinatlı obyektlərin saxlanmasına məsrəflər”,
202.12 “Normativdənəlavə atmaya görə öhdəliklər üzrə xərclər”;
yeni 184 N-li “Uzunmüddətli bioloji aktivlər” hesabına dair subhesabların daxil edilməsi ,

184.1.1 “Bitkiçiliyin uzunmüddətli ekoloji təmiz bioloji aktivləri”;

184.2.1 “Heyvandarlığın uzunmüddətli ekoloji bioloji aktivlər”;

– yeni 131 N-li “Bitkiçiliyin cari bioloji aktivləri” və 131.2 N-li “Heyvandarlığın cari bioloji aktivləri” hesabına subhesabların daxil edilməsi;

131.1.1. “Bitkiçiliyin cari ekoloji təmiz bioloji aktivləri”;

131.2.1 “Heyvandarlığın cari ekoloji təmiz bioloji aktivləri”;

– 204 N-li “Hazır məhsullar” hesabına dair yeni subhesabların daxil edilməsi; 204.1.1 “Ekoloji təmiz hazır bitkiçilik məhsulları”;

204.2.1 “Ekoloji təmiz hazır heyvandarlıq məhsulları”;

– subhesablar üzrə bölünməklə 611 N-li “Kənd təsərrüfatı fəaliyyətindən sair gəlirlər və xərclər” və 731 N-li “Sair əməliyyat xərcləri” hesabını aparmaq:

1. “Ədalətli dəyər üzrə bioloji aktivlərin ilkin tanınmasından olan gəlirlər və xərclər”;

2. “Bioloji aktivlərin və kənd təsərrüfatı məhsullarının ədalətli dəyərinin dəyişməsindən olan gəlirlər və xərclər”;

3. “Ədalətli dəyər üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının ilkin tanınmasından olan gəlirlər və xərclər”;

4. “Alınan kənd təsərrüfatı məhsulları və bioloji aktivlərin saxlanmasına xərclər”;

5. “Kənd təsərrüfatı fəaliyyətindən mənfəət (zərər)”.

İlkin keyfiyyətdə ədalətli dəyər 41 N-li “Kənd təsərrüfatı” BMHS-na əsasən – maya dəyəri, onun oxşarı tətbiq olunacaqdır. Fəal bazar inkişaf etdikcə fəal bazarda müəyyən edilmiş ədalətli dəyəri istifadə etmək olar.

Hesablar və subhesablar üzrə belə detallaşdırma ekoloji cəhətdən təşkil olunmuş müəssisənin fəaliyyətinin nəzərə alınmasına imkan verir.

Nəzərdə tutulan mühasibat uçotu hesablarında bioloji aktivlərin və kənd təsərrüfatı məhsullarının mühasibat uçotu ekoloji təmiz bioloji aktivlər və kənd təsərrüfatı məhsullarını mühasibat uçotunda əks etdirməyə imkan verir.

Bioloji aktivlərin və kənd təsərrüfatı məhsullarının tövsiyə edilən uçotu qaydasını aşağıdakı kimi vermək olar.

Cədvəl 12.10

Ekoloji təmiz bioloji aktivlər və kənd təsərrüfatı məhsullarının uçotu üzrə ayrı-ayrı əməliyyatlar

1.	Ətraf mühitin mühafizəsi üçün istifadə olunan istehsal əmlakının əldə edilmişdir	103; 113; 121	431; 531; 103; 113; 184; 201
2.	Ekoloji təyinatlı obyektlərin saxlanılmasına məsrəflər əks etdirilmişdir	202.11	201; 112; 132; 533; 522; 513
3.	İstehsal edilmiş qısamüddətli bioloji aktivlərin maya dəyəri əks etdirilmişdir (maya dəyəri üzrə qiymətləndirmə)	202.11 (202.12)	202; 202-9; 202-8; 721
4.	Maya dəyəri üzrə ekoloji təmiz bioloji aktivlər uçota götürülmüşdür	131.11 (131.2.1)	202.11 (202.12)
5.	Maya dəyəri üzrə istehsal edilən ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları mədaxil edilmişdir	204.1.1 (204.2.1)	202.11 (202.12)

Qeyd edək ki, 202.11 N-li hesabdan 202.11 (202.12) N-li hesaba silinmə şirkətlərdə məhsulların maya dəyərinin formalaşması prosesinin bütünlüyünü pozmur. 103, 113 N-li hesab üzrə informasiyalar 131 N-li hesaba keçəcəkdir (əsas vəsaitlərin mədaxil

edilməsi qaydası üzrə) . 131, 202-11; (202-12); 202 N-li hesablardan informasiyalar müvafiq olaraq silinəcəkdir (gəlir olduqda – kreditə, xərc olduqda debetə). Hesabat dövrünün sonunda 611-1, 731; 611-2; 731,2; 611-3; 731-3; 611-4; 731-4 N-li hesablar üzrə informasiyalar 801 N0ii hesaba və 731 N-li hesaba silinəcəkdir.

Bioloji aktivlərin və onların bioloji transformasiyasının nəticələrini qiymətləndirmək üçün ədalətli dəyərin müəyyən edilməsi üsulları

Hər bir hesabat tarixinə olan vəziyyətə görə və ilkin tanınma anına bioloji aktivlər nə vaxt kifayət qədər dürüstlük dərəcəsinin müəyyən edilməsi ilə ədalətli dəyəri mümkün olmayan hallardan başqa, nəzərdə tutulan satış xərcləri çıxılmaqla ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilməsi tövsiyə olunur. Kənd təsərrüfatı məhsullarını, toplanılmış bioloji aktivləri məhsul yığımı yaxud digər məhsulun alınması anına müəyyən olunmuş nəzərdə tutulan satış xərclərini bütün hallarda çıxılmaqla ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirmək lazımdır.

Bu məqsədlə aşağıdakı bioloji aktivlərin və kənd təsərrüfatı məhsullarının ədalətli dəyərinin verilən üsulları tövsiyə olunur.

Təklif olunan satış xərcləri çıxılmaqla əmtəlik kənd təsərrüfatı məhsullarını qiymətləndirmək üçün ədalətli dəyər düstur üzrə müəyyən edilir:

$$\Theta D_{\text{em}} = B_{\text{q}} - NS_{\text{xk}}$$

burada ΘD_{em} - onun yığılması (alınması) anına nəzərdə tutulan satış xərcləri çıxılmaqla 1 sentner əmtəlik kənd təsərrüfatı məhsullarının ədalətli dəyəri, man.

B_{q} - onun çıxılması anına nəqliyyat xərclərini (NX) 1 sentner əmtəlik kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar qiyməti, man.

NS_{x} - hesablamada 1 sentner əmtəlik kənd təsərrüfatı məhsullarına nəzərdə tutulan satış xərcləri, man.

Sonra onun yığılması (alınması) anına bioloji aktivlərdən (kənd təsərrüfatı bitkiləri, heyvanlar) alınan bütün əmtəlik ümumi kənd təsərrüfatı məhsullar hesablamada nəzərdə tutulan satış xərcləri çıxılmaqla $\Theta D_{\text{əm}}$ ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilir.

$$\Theta D_{\text{əm}} \ddot{U}M = \Theta D_{\text{üm.}}$$

Burada $\ddot{U}M$ – bioloji aktivlərlə toplanılmış (alınmış) ümumi əmtəlik kənd təsərrüfatı məhsulları, sent.;

$\Theta D_{\text{üm.}}$ – nəzərdə tutulan satış xərcləri çıxılmaqla onun yığılması (alınması) anına ümumi əmtəlik kənd təsərrüfatı məhsullarının ədalətli dəyərini göstərir.

Misal. Tanınma anında ümumi süd istehsalı – 200 sent.; nəqliyyat xərcləri həcmi azaltmaqla, 1 sent. Südün bazar qiyməti 1,32 man.; 1 sent. Südün satışına xərclər (satış xərcləri – 1,00 man. təşkil edir). Burda 1 sen. Südün ədalətli dəyəri təşkil edir:

$$\Theta D_{\text{əm}} = 11,32 - 1,00 = 10,32 \text{ man.}$$

Bütün məhsulun ədalətli dəyəri

$$200 \cdot 10,32 = 2064 \text{ man.}$$

Əmtəlik olmayan kənd təsərrüfatı məhsullarının (hansı ki, bazarı yoxdur), xüsusilə özünün istehsalı olan yemlərin (ot, küləş, yaşıl kütlə və s.) və əlavə məhsulların ədalətli dəyəri, onların təsərrüfat – iqtisadi yararlılığına görə müəyyən edilməlidir.

Əgər küləş, çuğundur yarpaqları və i.a. kimi əlavə məhsullar satıla bilmir yaxud heyvandarlıqda döşəmə və yem şəklində istifadə olunur, iylənənlər isə gübrə kimi onların yararlılığı üzrə qiymətləndirmək lazımdır. Həmin qiymətləndirmə göstərilən

məhsulların ədalətli dəyəri şəklində yaraya bilər. Mal-qara yemi üçün istifadə olunan bitkiçiliyin əlavə məhsulları yaxud özünün istehsalı olan yemlər o halda elə qiymətləndirilir ki, həmin yem növünün (əlavə məhsulun) yem yaxud enerji vahidinə bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrində gəlir vardır və yem ödənişqabiliyyətli olur.

Birinci halda bitkiçiliyin əlavə məhsullarının küləşin və heyvandarlıqda peyinin ədalətli dəyərini mürəkkəb mineral gübrələrin satış qiymətindən və yuxarıda göstərilən məhsul növlərində olan təsiredici maddənin saxlanmasıdan (azot, fosfor və kalium) asılı olaraq müəyyən edilir.

$$\Theta D_{\text{əm. olm.}} = TE_m \times Q_{\text{güb.}}$$

burada $\Theta D_{\text{əm. olm.}}$ hesablamada 1 sen. (ton) əmtəəlik olmayan kənd təsərrüfatı məhsullarının ədalətli dəyəri, man.;

TE_m – 1 sen.küləş, 1 ton peyin yaxud digər əlavə məhsulda təsiredici maddənin saxlanması, kq;

$Q_{\text{güb.}}$ - mürəkkəb mineral gübrələrin təsiredici maddəsinin 1 kq-nın bazar qiyməti, man.

Misal. 1 ton peyində saxlanılan azot, fosfor və kalium – 2 %, mürəkkəb mineral gübrələrin təsiredici maddənin 1 kq-nın bazar qiyməti – 0,19 man. 1 ton peyinin ədalətli dəyəri müəyyən edilir:

$$\Theta D_{\text{əm. olm.}} = 1000 \times 0,02 \times 0,19 = 3,8 \text{ man.}$$

İkinci halda özünün istehsalı olan yemləri qiymətləndirmək üçün ədalətli dəyəri heyvandarlıq məhsullarının yemlərinin ödənişqabiliyyətindən asılı olaraq eyni yol ilə müəyyən etmək lazımdır, yəni heyvandarlıq məhsullarının bazar qiymətindən göstərilən yemlərin bazar qiymətini (yem harada istifadə olunur)

ayırmaq lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı metodikadan istifadə etmək olar:

$$\Theta D_{\text{em.olm.}} = Q_h \left(\frac{XG_{yx}}{100} \right) \dot{I}MEE\Theta_{iy} \times YVS_{iy}$$

burada Q_h – heyvandarlıq məhsullarının 1 sent bazar qiyməti, man.

XG_{yx} – heyvandarlıq məhsullarının maya dəyərinin strukturunda yemə olan xərclərin xüsusi çəkisi, %-lə;

$\dot{I}MEE\Theta_{iy}$ – heyvandarlıq məhsullarının istehsalı üçün i yem növünün istifadə olunan mübadilə enerjisinin effektivlik əmsalı;

YVS_{iy} - i yem növünün 1 sent. Saxlanılan yem vahidi, sent.

Misal. 1 sent silosun ədalətli dəyərini müəyyən etmək üçün ilkin məlumatlardan istifadə edirik: və satış xərcləri çıxılmadan 1 sent südün bazar qiyməti – 12,94 man.; $XG_{yx} = 41 \%$; $\dot{I}MEE\Theta_{iy} = 0,55$; $YVS_{iy} = 0,18$. Buradan $\Theta D_{\text{em.olm.}} = 12,94 \times 0,41 \times 0,55 \times 0,18 = 0,53$ man. Və ya həmin məqsəd üçün daha sadə metodikadan istifadə etmək olar:

$$\Theta D_{\text{em.olm}} = DQ_{vq} \times YVS_{iy}$$

burada DQ_{vq} – 1 sent. Vələmirin bazar dəyəri, man.

Misal. Çoxillik otların 1 sent otunda 0,32 sent. Yem vahidi vardır; 1 sent vələmirin bazar dəyəri – 3,55 man. Buradan çoxillik otların 1 sent otun ədalətli dəyəri təşkil edir:

$$\Theta D_{\text{em.olm}} = 3,55 \times 0,32 = 1,14 \text{ man.}$$

Nə vaxt onun ilkin tanınma anına kənd təsərrüfatı məhsullarının müəyyən edilmiş növü üçün bazar qiymətləri haqqında informasiya olmadıqda, bu məhsulların maya dəyəri möhkəmliyinə görə fərqlənmirsə, həmin bioloji aktivləri bir dəyər üzrə nəzərdə tutulan

satış xərcləri çıxılmaqla qəbul edilmiş ədalətli dəyər üzrə ($\Theta D_{\text{əm. olm}}$) qiymətləndirmək olar:

$$\Theta D_{\text{əm olm}} = \left(\frac{DX - MG_a}{M_{\text{əhq}}} - NTS_x \right)$$

burada DX - hesablamada 1 hek. Yaxud 1 baş mal-qaraya məhsul istehsalına olan dəyişən xərcləri, man.

$M_{\text{əhq}}$ – 1 hek.-dan həmin kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı (sent.) yaxud həmin heyvan növünün 1 başın məhsuldarlığı, sent. (qr.)

MG_q – hesablamada 1 ha yaxud 1 baş mal-qara üçün alternativ məhsulların marjinal gəliri, man.

Misal. 1 ha. Kökümeyvəliyə istehsalına dəyişən xərclər – 453,6 man.; kökümeyvəliyə məhsuldarlığı – 270 sen/ha; 1 ha kartof istehsalından marjinal gəlir – 97,2 man.; 1 sent məhsula olan satış xərcləri – 0,32 man. Buradan yemlik kökümeyvəliyə ədalətli dəyəri təşkil edir:

$$\Theta D_{\text{əm.məh.}} = (453,6 + 9,72) : 270 - 0,32 = 1,40 \text{ man.}$$

Göstərilən şəraitdə müəyyən olmamada həmçinin əvəzləməni ədalətli dəyər kimi istifadə etmək olar.

Heyvanlar nəzərdə tutulan satış xərcləri çıxılmaqla ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilir. Mal-qaranın ədalətli dəyəri özünün genetik xarakteristikasına malik olan cinslər və həmin yaşda olan heyvanların bazar dəyərindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Belə ki, müvafiq cinsli iri buynuzlu mal-qaranın balasının (buzovun) ədalətli dəyərini bir ortaillik inəyə bala çıxımını nəzərə almaqla, 1 buzovun qiyməti yaxud ətlik mal-qaranın diri çəkisinin satış qiyməti üzrə hesablamaq olar. Məsələn, 1 inəyə bala çıxımı 0,8 təşkil edir, təsərrüfatda satış üçün buzovun mümkün çəkisi 50 kq

müəyyən edilmişdir, deməli, ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirmək üçün balanın çəkisi təşkil edir:

$$50 \times 0,80 = 40 \text{ kq.}$$

burada nəzərdə tutulan satış xərcləri çıxılmaqla buzovun ədalətli dəyəri (ΘD_h) təşkil edir:

$$\Theta D_h = (40 \times BD_{\text{əm}}) - NTS_x ,$$

burada $BD_{\text{ə}}$ - nəzərdə tutulan satış xərcləri çıxılmaqla ətlik mal-qaranın 1 kq diri çəkinin bazar dəyəri, man.

Misal. Nəqliyyat xərcləri çıxılmaqla iri buynuzlu mal-qaranın 1 kq ətinin bazar qiyməti – 6 man., 1 baş buzova olan satış xərcləri – 0,13 man. Təşkil edir. Buradan

$$\Theta D_h = 40 \times 6 - 0,13 = 239,87 \text{ man.}$$

Digər heyvan növlərinin balasının ədalətli dəyərini eyni qaydada müəyyən etmək olar. Məsələn, donuzçuluqda balanın (donuz balasının, çosqanın) ədalətli dəyərini satış üçün yararlı, 1 çosqanın qiyməti yaxud ət üçün həmin cinsin donuzun diri çəkisinin satış qiyməti üzrə hesablamaq olar.

Müəssisədə eyni yaşda və müəyyən cins heyvanlar qrupu və istifadə istiqamətlər qrupu üzrə ədalətli dəyəri müəyyən etmək məqsədəuyğun olacaq. Bu zaman aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$\Theta D_h = (M_b \text{ OÇ } B_q) - \Pi TS_x,$$

burada M_b heyvanların sayı, başla

OÇ - ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirmə dövrünə (tanınma anına) bir baş heyvanın orta çəkisi, sent.

B_q – nəqliyyat və sair xərcləri çıxmaqla heyvanın 1 sent. Diri çəkisinin bazar dəyəri, man.;

ΠTS_x , - nəzərdə tutulan satış xərcləri, man.

Misal. Heyvanların (kökəldilməkdə olan iri buynuzlu mal-qara) sayı – 140 baş; bir başın orta çəkisi – 1,7 sent.; nəqliyyat xərcləri çıxılmaqla 1 sent. Diri çəkinin bazar qiyməti – 600 man; 140 baş heyvana satış xərcləri – 1,82 min man. iri buynuzlu heyvanlar qrupunun ədalətli dəyəri təşkil edir:

$$\Theta D_h = 140 \times 1,7 \times 0,6 - 1,82 = 140,98 \text{ min man.}$$

Çoxillik əkmələrin (bağların, üzümlüklərin və i.a.) ədalətli dəyərini (ΘD_ζ) müəyyən etmək üçün sahə göstəricilərini nəzərə almaq məqsədəuyğundur, məsələn 1 hektara olan bağ bitkilərinin dəyəri:

$$\Theta D_h = (S \text{ BBD}) - \Pi TS_x;$$

burada S – çoxillik əkmələrin sahəsi, ha;

BBD – 1 ha-da olan bağ bitkilərinin dəyəri, man.

Misal. Alma bağının sahəsi 50 ha; 8 illik bağ bitkilərinin (alma) dəyəri və həmin bağın 1 ha-dan gözlənilən gələcək iqtisadi gəlir – 115 min man.; nəzərdə tutulan satış xərcləri – 0,05 min man. Buradan

$$\Theta D_\zeta = 50 \times 1,15 - 0,05 = 57,45 \text{ min man.}$$

İndiki vaxt anına müəyyən vəziyyətdə olan bioloji aktivlərin bazar qiymətləri və digər dəyər göstəriciləri bəzən olmur. Bu halda

ədalətli dəyəri müəyyən etmək üçün aktivlərdən gözlənilən xalis pul axınlarının diskontlaşdırılmış dəyərindən istifadə olunur.

Misal. Müəssisə gələcəkdə bioloji aktivlərin ($M_{\text{bh q}}$) çıxmasından 81 man. Alınması nəzərdə tutulur, həmin dövrə kreditə orta faiz stavkası (f) – 13 %-dir. Bioloji aktivlərin diskontlaşdırılmış dəyəri (ΘD_d) belə müəyyən edilir

$$\Theta D_d = 81 \times (1 + 0,13) = 91,53 \text{ man.}$$

Bəzən maya dəyəri ədalətli dəyəərə təxminən bərabər ola bilər, onda ilkin məsrəflərin həyata keçirilməsi anında mühüm əhəmiyyətli bioloji transformasiya baş vermir (məsələn, çoxillik əkmələrin basdırılması bilavasitə hesabat tarixindən əvvəl olur); bioloji transformasiyanın qiymətə əhəmiyyətli təsiri gözlənilmir. Bu şəraitdə bioloji aktivlərin maya dəyəri onun ədalətli dəyəri şəklində qəbul edilir.

Misal. 1 ha çiyələyin basdırılmasına məsrəflər 243 man. Təşkil edir; basdırılan çiyələk sahəsi – 3 ha-dır. Bu şəraitdə basdırılan çiyələyin ədalətli dəyəri (243×3) 729 man. təşkil edir.

Mövzunun təkrarlanması üçün suallar

1. Hansı məhsul ekoloji təmiz hesab edilir? Bizim ölkədə normativlər varmı, onunla ekoloji təmiz yaxud, məsələn genetik modifikasiyalaşmışa dair məhsulları aid edən zaman əldə rəhbər tutulur?
2. Sizin fikrinizə görə bizim Respublikada ekoloji təmiz məhsullar tələbini etmək olarmı? Nə üçün?
3. Müasir şəraitdə ekoloji təmiz məhsulları necə qiymətləndirmək olar, o zaman belə məhsullar üçün bazar inkişaf etməmişdir?

4. Ekoloji təmiz məhsulları mühasibat uçotu hesablarında necə əks etdirmək olar? Bunun üçün hansı yeni hesabı mühasibat uçotunun hesablar planında aparmaq lazımdır?
5. 41 N-li “Kənd təsərrüfatı” BMHS-nın tələbini ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarına tətbiq etmək olarmı, siz necə hesab edirsiniz? Nə üçün? Maliyyə hesabatının hazırlanması və təqdimatı prinsiplərində və standartda göstərilən kriteriyalar belə məhsulların tanınması üçün kifayətdirmi, yaxud yenisi tələb edilir ?.

12-ci fəsil üzrə testlər

1. Bioloji aktivlər nədir?
 - a) Canlı heyvanlar və bitkilər;
 - b) heyvanlar və bitkilər;
 - c) mənfəəti kənd təsərrüfatı şirkətlərinə aid olan yaşayan heyvanlar və bitkilər.
2. Zooparkda olan heyvanlar:
 - a) bioloji aktivdir;
 - b) bioloji aktiv deyil;
 - c) BMHS – sferasına daxil edilmir.
- 3.41 N-li “Kənd təsərrüfatı BMHS-na əsasən taxılın dəyərini hansı tarixə müəyyən etmək lazımdır?
 - a) onun yığılı tarixinə;
 - b) saxlanma yerinə taxılın daşınması tarixinə;
 - c) hesabat dövrünün sonu üzrə.
4. Fəal bazarın mövcud olduğu zaman hansı dəyər üzrə bioloji aktivləri qiymətləndirmək lazımdır?
 - a) ədalətli dəyəri üzrə;

- b) maya dəyəri üzrə;
 - c) ödənilmə dəyəri üzrə;
 - d) bazar dəyəri üzrə.
5. Fəal bazar olmayan zaman hansı dəyər üzrə bioloji aktivləri qiymətləndirmək lazımdır?
- a) bazar dəyəri üzrə;
 - b) ədalətli dəyər üzrə;
 - c) diskontlaşdırılmış dəyər üzrə;
 - d) maya dəyəri üzrə.
6. “Kənd təsərrüfatı” fəaliyyətinə daxil edilir:
- a) heyvandarlıq;
 - b) meşəçilik;
 - c) bitkiçilik (birillik yaxud çoxillik kənd təsərrüfatı bitkiləri);
 - d) bağların və plantasiyaların ayrılması;
 - e) gülçülük və su təsərrüfatı (balıqçılıq) daxil olmaqla;
 - q) kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı.
7. Fəal bazar – bu bazardır, burada aşağıdakı bütün şərtlərə riayət olunur:
- a) bazarda satılan mallar, eyni cinslidirsə;
 - b) hər hansı vaxtda alıcı və satıcı sövdələşməsini aparmaq istəyənləri tapmaq olar;
 - c) ucuz qiymət haqqında informasiyalar;
 - d) bazar hər gün işləyir;
 - e) başqa variant.
8. Müəssisə bioloji aktivləri və kənd təsərrüfatı məhsulunun uçota qəbul edilməsini hansı halda, nə vaxt həyata keçirir:
- a) müəssisə keçmiş hadisələr nəticəsində aktivə nəzarət edirsə;
 - b) aktivin ədalətli və faktiki dəyəri etibarlı olaraq qiymətləndirilə bilərsə;
 - c) aktivlə əlaqədar olan gələcək iqtisadi səmərənin müəssisəyə daxil olacağı ehtimaldırsa;

d) başqa uçot variantı.

9. Aşağıda göstərilənlərdən nə 41 N-li BMHS üzrə uçota alınır?

a) dənizdə balıq;

ev heyvanları;

c) zooparkda olan heyvanlar;

d) sirkdə olan pələng;

e) hamısı;

q) cavabı öz variantınıza.

10. Ekoloji təmiz məhsullara aid etmək üçün hansı meyarları müəyyən etmək olar:

a)genetik modifikasiyalaşmış komponentlərin olmaması;

b) pestisidin, herbisidlərin, zəhərlikimyəvi maddələrin və süni gübrələrin istifadəsi zamanı becərmədə, inqrediyentin

olmaması;

c) süni konservantlar, boyaq və təmli əlavənin olmaması;

d) “EKO” yaxud “Bio” markalanma mərhələsi keçdi;

e) digər variantlar.

XIII FƏSİL MÜHASİBAT (MALİYYƏ) HESABATININ TƏHLİLİNİN ƏSASLARI

13.1. Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin vəzifələri və məzmunu Maliyyə təhlilinin subyektləri.

Müəssisə fəaliyyətində informasiya istifadəçiləri ilə bilavasitə və bilavasitə olmayanlar təhlilin subyektləri kimi çıxış edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci növbədə müəssisə vəsaitinin mülkiyyətçiləri, borc verənlər (banklar və i.a.) , mal verənlər, müştərilər (alıcılar), vergi orqanları, heyət və müəssisə rəhbərliyi aiddir. Hər bir təhlil subyekti öz maraqlarından asılı olaraq özünün mövqeyi ilə əlaqədar olan informasiyaları öyrənir. Belə ki, mülkiyyətçilərə xüsusi kapitalın artmasını yaxud azalmasını müəyyən etmək və müəssisə müdiriyyətinə ehtiyatların istifadəsinin səmərəliliyini qiymətləndirmək; kreditlərə – kreditləşmə şərti, kreditin qaytarılması təminatını kreditin uzadılmasının məqsədəuyğunluğunu, mülkiyyətçilərə, kreditlərə və mal verənlərə - öz kapitalının müəssisədə yerləşməsinin faydalı olmasını müəyyən etmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız müəssisənin rəhbərliyi idarəetmə məqsədi üçün aparılan, idarəetmə təhlili çərçivəsində təsərrüfat uçotunun məlumatlarından istifadə edərək, hesabatın təhlilini dərinləşdirmək olar.

İkinci qrup maliyyə hesabatı istifadəçiləri – bu təhlilin subyektləri – müəssisə fəaliyyəti ilə bilavasitə və marağı olmayanlardır, lakin müqavilə üzrə birinci qrup hesabat istehlakçılarının maraqlarını müdafiə edənlərdir. Bunlar auditor firmaları, komsultantlar, birjalar, hüquqşünaslar, dövri mətbuat, assosiasiyalar, həmkarlar ittifaqı və sairidir.

Ayrı-ayrı hallarda maliyyə vəziyyətinin təhlilinin aparılması üçün hesabat kifayət etmir. Bəzi qrup istifadəçilər, məsələn rəhbərlik və auditorlar əlavə informasiya mənbələrini (uçot məlumatlarını) cəlb etmək imkanları vardır. Lakin əsasən illik hesabat xarici təhlil üçün yeganə informasiya mənbəyidir.

Maliyyə təhlilinin məzmunu.

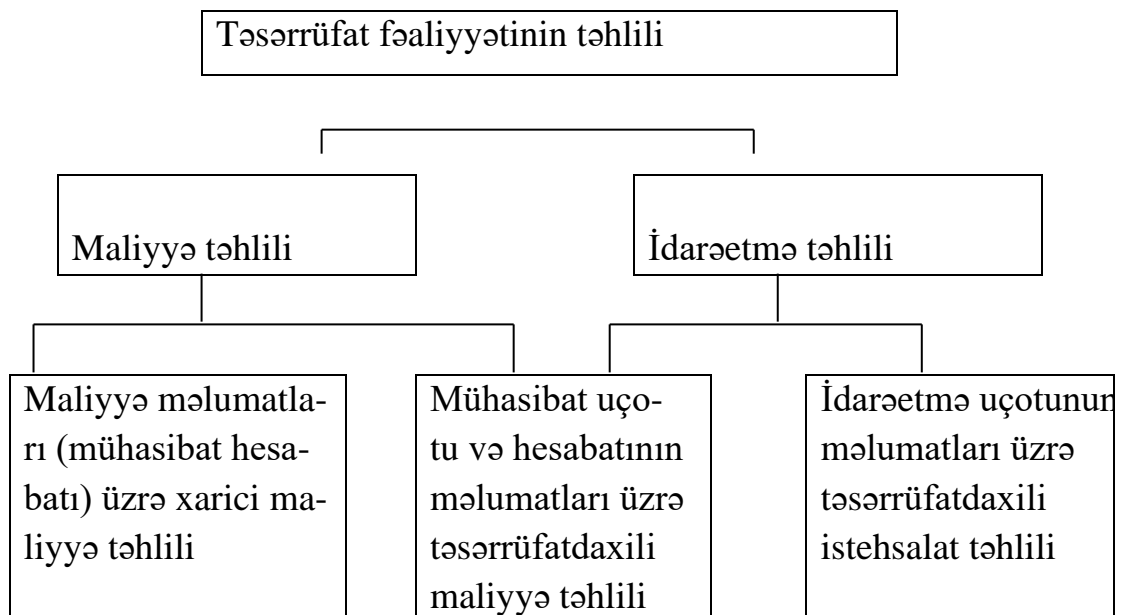
Maliyyə təhlilinin aparılmasının zəruriliyi.

Bazar iqtisadiyyatında müəssisənin mühasibat uçotu sisteminin ümumi maliyyə hesabatını formalaşdırmaq lazımdır. Belə ki mühasibat uçotu sistemi maliyyə uçotu və idarəetmə uçotuna bölünür. Müvafiq olaraq mühasibat iki yerə maliyyə (ümumi) mühasibatına və idarəetmə (analitik) mühasibatına bölünür.

Mühasibat uçotunun tərkib hissəsi kimi təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilini maliyyə təhlilinə və idarəetmə təhlilinə bölmək olar.

Sxem 13.1

Maliyyə və idarəetmə təhlilinin nümunəvi sxemi

Maliyyə təhlili sözü geniş mənada – bu maliyyə göstəricilərinin təhlilidir. Lakin tez-tez maliyyə təhlili anlayışı xarici informasiya istifadəçiləri ilə mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili ilə əlaqədardır. Xarici maliyyə təhlilini qısa mənada maliyyə təhlili adlandırmaq olar.

Müasir maliyyə planlaşdırılması hər şeydən əvvəl bazar konyukturasının tez dəyişməsi şəraitində özünün rəqabət qabiliyyətliliyinin möhkəmləndirilməsinə çalışmağa, müəssisənin strateji və taktiki təsərrüfatçılığına uyğunlaşmasını işləməyə yönəldilir. Maliyyə fəaliyyətində normativlərin istifadəsi müəssisənin öz işi kimi qalır, buna görə normativlər haqqında informasiyalar kommersiya sirri sahəsində əvvəldə olduğu kimi mühasibat hesabatından çıxarılır.

Planlaşdırılan müəssisənin normativlərdən kənarlaşmasının təhlili müvafiq olaraq təsərrüfatdaxili idarəetmə təhlilinin tərkib hissəsi olur. Mühasibat hesabatına əsaslanan, maliyyə göstəricilərinin təhlili, yəni hesabat məlumatları əsasında onunla maraqlanan müəssisələr, mülkiyyətçilər yaxud dövlət orqanları dairəsində aparılan təhlil xarici təhlil xarakteri daşıyır. Mühasibat hesabatı xarici informasiya istifadəçilərinə kommersiya sirri olan informasiyalara müraciət etmədən müəssisənin maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələrini kifayət qədər obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir.

Ümumi maliyyə hesabatının məlumatları üzrə müəssisə partnyorları ilə həyata keçirilən xarici maliyyə təhlilinin əsas məzmununu aşağıdakılar təşkil edir:

- mütləq mənfəət göstəricilərinin təhlili;
- nisbi rentabellik göstəricilərinin təhlili;
- müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin, balansın likvidliyinin, bazar sabitliyinin, maliyyə vəziyyətinin təhlili;
- avans verilən kapitalın istifadəsinin səmərəliliyinin təhlili;

- müəssisənin maliyyə vəziyyətinin iqtisadi diaqnostikası və emitentlərin reyting qiymətləndirilməsi.

Müəssisə fəaliyyəti haqqında müxtəlif iqtisadi informasiyalar və bu fəaliyyətin çoxlu üsulları mövcuddur.

Maliyyə hesabatının məlumatları üzrə maliyyə təhlilinə təhlilin klassiklik üsulu deyilir. Belə təhlilin metodları (üsulları) və təşkili beynəlxalq auditor fəaliyyəti standartlarında “Maliyyə hesabatının təhlili”ndə tövsiyə edilmişdir. Təsərrüfatdaxili maliyyə təhlili maliyyə hesabatından başqa informasiya mənbəyi şəklində mühasibat uçotu sisteminin məlumatlarını, istehsalın texniki hazırlanması, normativ və plan informasiyaları və s. haqqında məlumatları istifadə edir.

Təsərrüfat daxili maliyyə təhlilinin əsas məzmununu idarəetmənin optimallaşdırılması üçün əhəmiyyəti olan digər aspektlərlə, məsələn avans verilən kapitalın səmərəliliyinin təhlili, xərclərin, dövriyyə və mənfəətin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili ilə tamamlamaq olar.

Təsərrüfatdaxili (idarəetmə) təhlil sistemində idarəetmənin istehsalat uçotunun məlumatlarının cəlb edilməsi, başqa sözlə, kompleks iqtisadi təhlilin aparılması və müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi hesabına maliyyə təhlilini dərinləşdirmək olar.

Biznes-planının əsaslandırılması zamanı, onların həyata keçirilməsi zamanı, marketing sistemində, yəni istehsal və bazara yönəldilmiş məhsul, iş və xidmətin satışı sistemində maliyyə və istehsalatın təhlili məsələləri qarşılıqlı əlaqədə olur.

Maliyyə və istehsalatın təhlilinin qarşılıqlı iqtisadi göstəricilərin formalaşmasının ümumi sxemindən irəli gəlir.

Maliyyə göstəricilərinin formalaşması sistemi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə göstəricilərinin formalaşmasının ümumi sxemini nəzərdən keçirək (bax sxem 12.1).

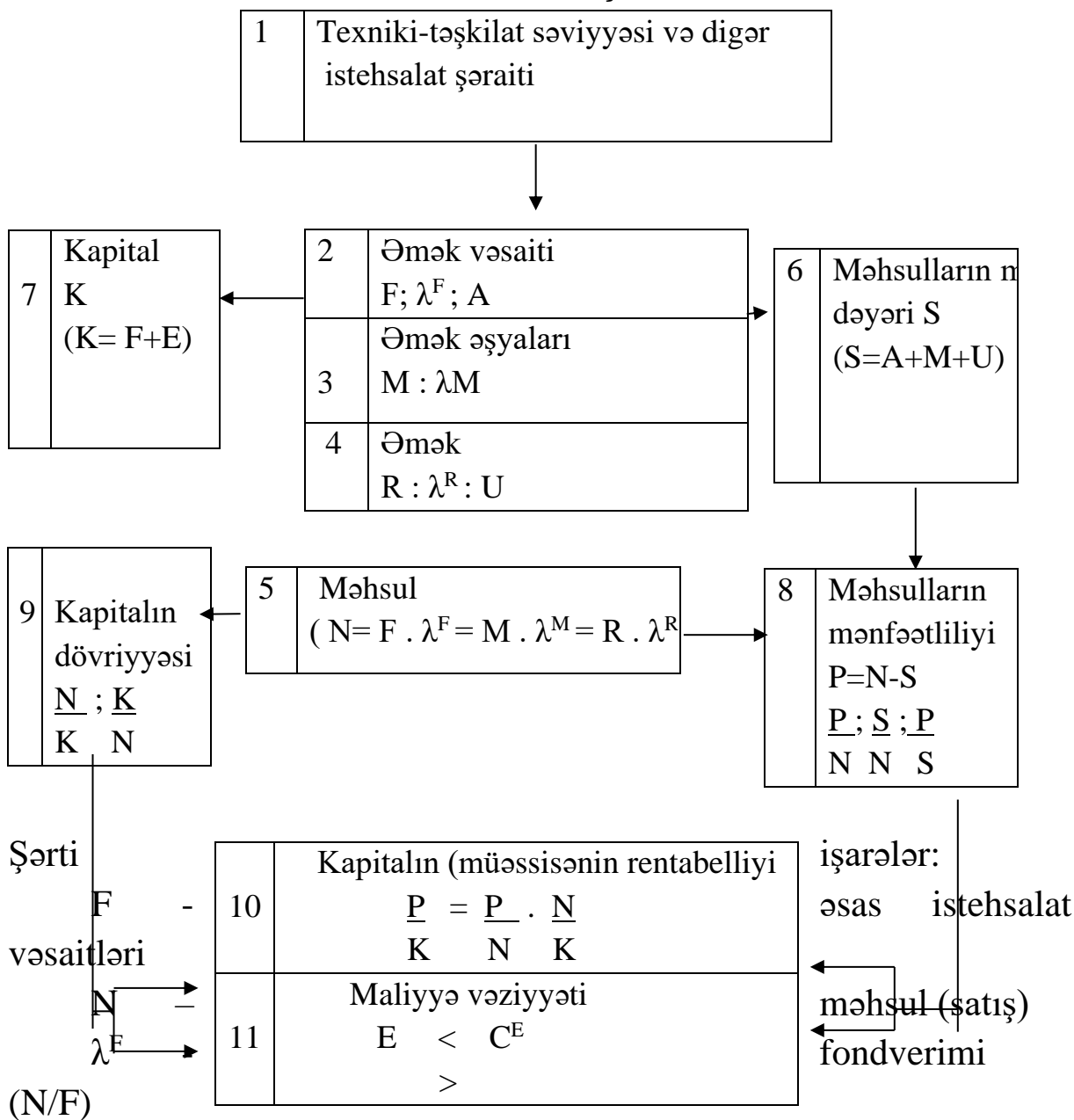
İqtisadi, istehsal münasibətləri, iqtisad elminin öyrənilmə predmetidir, məhsuldar qüvvələrlə sıxı əlaqədə olurlar. Sonuncunun məzmunu istehsalın texniki şəraiti ilə xarakterizə olunur, onlardan ümumiyyətlə əmək məhsuldarlığı və iqtisadi göstəricilər asılıdır.

Bunun əsasında müəssisənin sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün iqtisadi göstəriciləri istehsalın texniki-təşkilati səviyyəsində (blok 1) yəni istifadə olunan texnika və məhsulların keyfiyyəti, texnoloji proseslərin progressivliyi, əməyin texniki və enerji cəhətdən silahlanması, təmərküzləşmə səviyyəsi, ixtisaslaşma və uyğunlaşdırma, istehsal dövrəsinin uzunluğu və istehsalın ritmliliyi, istehsalın və idarəetmənin təşkili səviyyəsində durur.

Bilavasitə istehsalın texniki tərəfi iqtisadi təhlilin predmeti deyildir. Lakin iqtisadi göstəricilər, istehsalın texnikası və texnologiyası, onun təşkili ilə qarşılıqlı surətdə öyrənilir və bu halda iqtisadi təhlil texniki-iqtisadi təhlil xarakteri daşıyır.

Sxem 13.2

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə göstəricilərinin formalaşması

- A – amortizasiya
- M – material məsrəfləri
- λ^M - məhsul verimi (N/M)

R - istehsalat heyəti

λ^R - əmək məhsuldarlığı ((N/R)

U – heyətin əmək haqqı

S – məhsulların tam maya dəyəri

K – avans verilən kapital (xüsusi və borc)

P – mənfəət

E – dövriyyə vəsaitləri

C^E - dövriyyə vəsaitlərinin əmələ gəlmə mənbələri

İqtisadi göstəricilərin səviyyəsinə təbii şərait əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu vəziyyət bir sıra xalq təsərrüfatı sahələrində, xüsusilə kənd təsərrüfatında, çıxarma sənayesində mühüm rol oynayır. Təbii resurslardan istifadə səviyyəsi istehsalın texniki və təşkilati səviyyəsindən çox asılıdır və bununla yanaşı istehsalın texniki və təşkilati səviyyəsi göstəriciləri ilə yanaşı öyrənilir.

İqtisadi göstəricilər yalnız istehsalın texniki, təşkilati və şəraiti ilə deyil eyni zamanda istehsalat kollektivinin (heyətin) sosial şəraiti, müəssisənin xarici iqtisadi əlaqələri – alqı və satqı, bazarın maliyyələşməsi vəziyyəti ilə xarakterizə olunur. İstehsalın bütün bu şəraiti (texniki-təşkilati səviyyə, təbii şərait, istehsalat kollektivinin sosial inkişaf şəraiti və xarici iqtisadi şərait) material-istehsalat ehtiyatlarından (əmək vəsaiti – blok 2, əmək cisimləri – blok 3 və canlı əməyin özü – blok 4) istifadə səviyyəsindən asılıdır. Material istehsalat ehtiyatlarından intensiv istifadə əsas istehsal vəsaitlərinin fondverimi, materialverimi (məhsul istehsalının materialverimi), əmək məhsuldarlığı kimi ümumiləşmiş göstəricilərə imkan verir.

Material-istehsalat ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyi öz növbəsində üç ölçüdə aşkar edilir:

1) istehsal edilən və satılan məhsulların həcmi və keyfiyyətində (blok 5) (bununla belə, nə qədər məmulatın keyfiyyəti yüksək olarsa, bir o qədər də buraxılış qiymətində ifadə olunan məhsulun həcmi də

çox olar); 2) istehsala olan məsrəflərin yaxud istehlakın həcmində yəni məhsulların maya dəyəri (blok 6); 3) tətbiq olunan ehtiyatların həcmində (blok 7) yəni təsərrüfat fəaliyyəti üçün avans edilmiş əsas və dövriyyə vəsaitləri.

Məhsulların və istehsal xərclərinin həcm göstəricilərinin müqayisə edilməsi mənfəəti və məhsulların rentabelliğini (blok 8), eləcə də 1 manat məhsula düşən xərcləri xarakterizə edir. Məhsulların həcmi və avans edilmiş əsas və dövriyyə vəsaitlərinin miqdar göstəricilərinin müqayisəsi (blok 9) yəni kapitalın dövriyyəsi və təkrar istehsalı (blok 9) yəni əsas istehsalat fondlarının fondverimi və dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinə xarakterizə edir. Məcmuuda öz növbəsində alınan göstəricilər təsərrüfat fəaliyyətinin rentabellik səviyyəsini (blok 10) müəyyən edir. Ümumi rentabellik səviyyəsində düsturun sürətində olan yalnız məhsul satışından mənfəəti deyil, eyni zamanda digər maliyyə nəticələrini yəni bütün fəaliyyətin nəticələrini əks etdirir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti və ödəmə qabiliyyəti (blok 11) bir tərəfdən mənfəət üzrə planın və bütünlükdə maliyyə planının yerinə yetirilməsindən, digər tərəfdən dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinə asılıdır.

İqtisadiyyatın, o cümlədən müəssisənin sahibkarlıq (təsərrüfat) fəaliyyətinin formalaşmasının ümumi sxemi belədir.

Hər bir blokun ümumiləşmiş göstəriciləri sintetik adlanır. Məsələn, məhsulların satış həcmi – 5-ci blok üçün sintetik göstərici, bu məhsulların tam maya dəyəri – 6-cı blok üçün sintetik göstərici adlanır.

Bir blokun sintetik göstəricisi bu blok üçün yarım sistemdir, digər blok üçün onunla tabelidir, giriş üçün mühüm rol oynayır. Başqa cür desək, bu ümumiləşmiş göstəricilər vasitəsi ilə iqtisadi təhlil sistemində ayrı-ayrı bloklar arasında əlaqə yaradır. Hər bir blok

ayrılıqda analitik göstəricilər sistemini göstərir, onlardan bu ümumiləşmiş göstəricilər yığılır.

Maliyyə təhlilinin məqsədi , mərhələləri və metodları

Maliyyə hesabatının təhlilinə və analitik üsullara dair Beynəlxalq auditor fəaliyyəti standartları maliyyə təhlilinin məqsədi, mərhələləri və əsas üsulları (metodları) müəyyən edir. Analitik də toplanılmış biznes haqqında bütünlükdə təqdim olunan maliyyə hesabatına müvafiq auditor əsas nəticə çıxarır. **Maliyyə təhlilinin əsas məqsədi** təhlil anına hesabatda əks etdirilən keçmiş fəaliyyətin maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsidir, eləcə də müəssisənin gələcək potensialı, eləcə də təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi diaqnostikanın qiymətləndirilməsidir.

Maliyyə təhlili üç əsas mərhələyə bölünür:

1) təhlilin konkret məqsədinin və onun həyata keçirilməsinə dair üsul;

2) təhlil üçün təqdim olunmuş informasiyaların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi;

3) təhlilin üsullarının müəyyən edilməsi təhlilin özünün aparılması və alınan nəticələrin ümumiləşdirilməsi.

Birinci mərhələdə aparılan təhlil ilə əlaqədar, təhlilə dair üsul müəyyən edilir. Aşağıdakı əsas üsullar ola bilər:

- müəssisə göstəricilərinin, xalq təsərrüfatının yaxud sahələrin orta göstəricisi ilə müqayisə (belə göstəricilərə “ideal” yaxud “normativ” göstəricilər deyilir);

- həmin hesabat dövrünün göstəricilərini keçmiş dövrün göstəriciləri ilə, eləcə də hesabat dövrünün plan göstəriciləri ilə müqayisəsi;

- müəssisə göstəricilərinin digər oxşar firmanın – rəqiblərin göstəriciləri ilə müqayisə (təsərrüfatlar arası müqayisəli təhlil).

Sadalanın müqayisə növlü göstəricilərin hər birinin özünün xüsusiyyətləri var və müəyyən tələblərə tabedir.

Konkret müəssisənin göstəricilərinin xalq təsərrüfatı yaxud sahələr üzrə müqayisəsi istehsalın, texnologiyanın, tətbiq olunan texnikanın təşkili xüsusiyyətindən, mülkiyyətin təşkili-hüquqi formasından, müəssisənin coğrafi yerləşməsindən və digər amillərdən asılıdır. Xüsusiyyətlər bir müəssisənin göstəricilərinin müvəqqəti müqayisə edilməsinə az dərəcədə təsir edir, lakin burada konkret dövrün təbii və sosial şəraiti ölkələrin iqtisadiyyatının vəziyyətinin xüsusiyyətləri barədə söhbət gedir.

Təsərrüfatlar arasındakı təhlil prosesində xüsusi çətinlik meydana çıxır, o zaman müxtəlif təşkilatların texniki-təşkilati deyil və eyni zamanda maliyyə və digər iqtisadi göstəricilərin, maliyyə və digər informasiyaların “keyfiyyətini” müəyyən edən uçotu nizamlamaq lazımdır.

Təhlilin ikinci mərhələsində yalnız uçot məlumatlarını hesabı cəhətdən yoxlamaq deyil və eyni zamanda hesabat göstəricilərinin formalaşmasına uçot üsullarının təsirini müəyyən etməsinə nəticə çıxaran, informasiyaların “keyfiyyəti”nin qiymətləndirilməsi aparılır.

Üçüncü mərhələdə işçi üsulların və metodların məcmuu kimi həqiqətdə aparılan təhlil. Maliyyə təhlilini aşağıdakı əsas üsullara bölmək olar:

- **mütləq göstəricilərin təhlili** (balansın oxunması)
- **üfüqi (zaman) təhlil** - əvvəlki dövrlə hesabatın hər bir vəziyyətinin müqayisəsi;
- **şaquli (quruluş) təhlil** - bütünlükdə nəticəyə hesabatın hər bir mövqeyinin təsirini aşkar etməklə yekun maliyyə göstəricilərinin quruluşunun müəyyən edilməsi;
- **trend təhlili** - hesabatın hər bir mövqeyinin əvvəlki dövrlə müqayisəsi və trendin müəyyən edilməsi, yəni göstəricilər dinamikasının əsas təmayülü və ayrı-ayrı dövrlərin fərdi xüsusiyyətləri. Trendin köməyi ilə gələcəkdə olan göstəricilərin

mümkün olan qiyməti formalaşır, deməli perspektiv , proqnoz təhlil aparılır;

- **nisbi göstəricilərin təhlili** - (maliyyə əmsallarının) hesabatın ayrı-ayrı mövqeləri arasında münasibətlərin yaxud hesabatın ayrı-ayrı formalarında mövqelərin müəyyən edilməsi;

- **məkan təhlili** - onun maddələrinin təşkili üzrə hesabatın icmal göstəricilərinin müqayisəli təhlili (asılı firmaların, bölmələrin, sexlərin hesabat göstəriciləri);

- **amilli təhlil** - determinli yaxud stoxastik tədqiqat üsullarının köməyi ilə nəticə göstəricilərinə ayrı-ayrı amillərin (səbəb) təsirinin təhlili. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, amilli təhlil bir başa (təhlilin özü) yəni nəticə göstəricilərinin tərkib hissələrinə ayırılabilir və əksinə (sintez), onda ayrı-ayrı elementlər ümumi nəticə göstəricidə birləşdirilə bilər.

Maliyyə təhlilinin obyektləri müəssisənin maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyətidir.

13.2. Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhlili. Mühasibat mənfəətinin amilli təhlili

Müəssisə fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri istehsal, satış, təchizat və maliyyə nəticələrinin göstəriciləri sistemində pul ilə qiymətləndirməklə qurtarır. Bu göstəricilərin ümumiləşməsi müəssisənin illik və rüblük mühasibat hesabatının mənfəət və zərərlər haqqında hesabatında (2 N-li forma) verilir. Onun əsas məzmunu 14.1 nömrəli cədvəldə verilir.

Gəlirlər - mülkiyyətçilərin kapital qoyuluşu ilə əlaqəli olmayan, lakin kapitalda artım ilə nəticələnən və hesabat dövrü ərzində aktivlərin artması, daxil olması və ya öhdəliklərin azalması şəklində iqtisadi səmərənin artımıdır.

Xərclər - mülkiyyətçilər arasında kapitalın bölüşdürülməsi ilə əlaqəli olmayan, lakin kapitalın azalması ilə nəticələnən, hesabat

dövrü ərzində aktivlərin kənara axını və ya azalması və öhdəliklərin artması hesabına baş verən iqtisadi səmərənin azalmasıdır.

Mənfəət - müəssisənin gəlirlərinin xərclərdən yüksək olması kimi müəyyən edilir, əksinə olduqda zərər müəyyən edilir.

Adi fəaliyyət növündən gəlirlər satışdan gəlir adlanır hansı ki, satışdan olan gəlirlərdən, əməliyyat fəaliyyətindən olan gəlirlərdən və satışdankənar fəaliyyətdən ibarətdir. Sair gəlirlər anlayışına əməliyyat və satışdankənar fəaliyyətdən gəlirlər, eləcə də müstəsna hadisələrdən olan gəlirlər daxil edilir.

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticəsi (bax cədvəl 3) müxtəlif göstəricilərdə mənfəət (zərər) aşkar edilir. Belə ki, ümumi mühasibat mənfəəti (zərəri), yəni vergitutmaya qədər maliyyə nəticəsi satışdan, əməliyyat fəaliyyətindən olan gəlirlər və xərclərdən, satışdankənar əməliyyatlardan olan gəlirlər və xərclərdən olan məbləğləri özündə əks etdirir.

Ümumi mühasibat mənfəətinin hesablanma düsturu aşağıdakı kimi verilir:

$$P^m = \pm P^s \pm P^{bn} \pm P^{sk}$$

Burada P^{b-} - mühasibat mənfəəti yaxud zərəri

P^s - məhsulların, malların, işlərin, xidmətlərin satışının nəticəsini;

P^{bn} - əməliyyat fəaliyyətindən olan nəticəni;

P^{sk} - satışdankənar əməliyyatdan olan nəticəni göstərir.

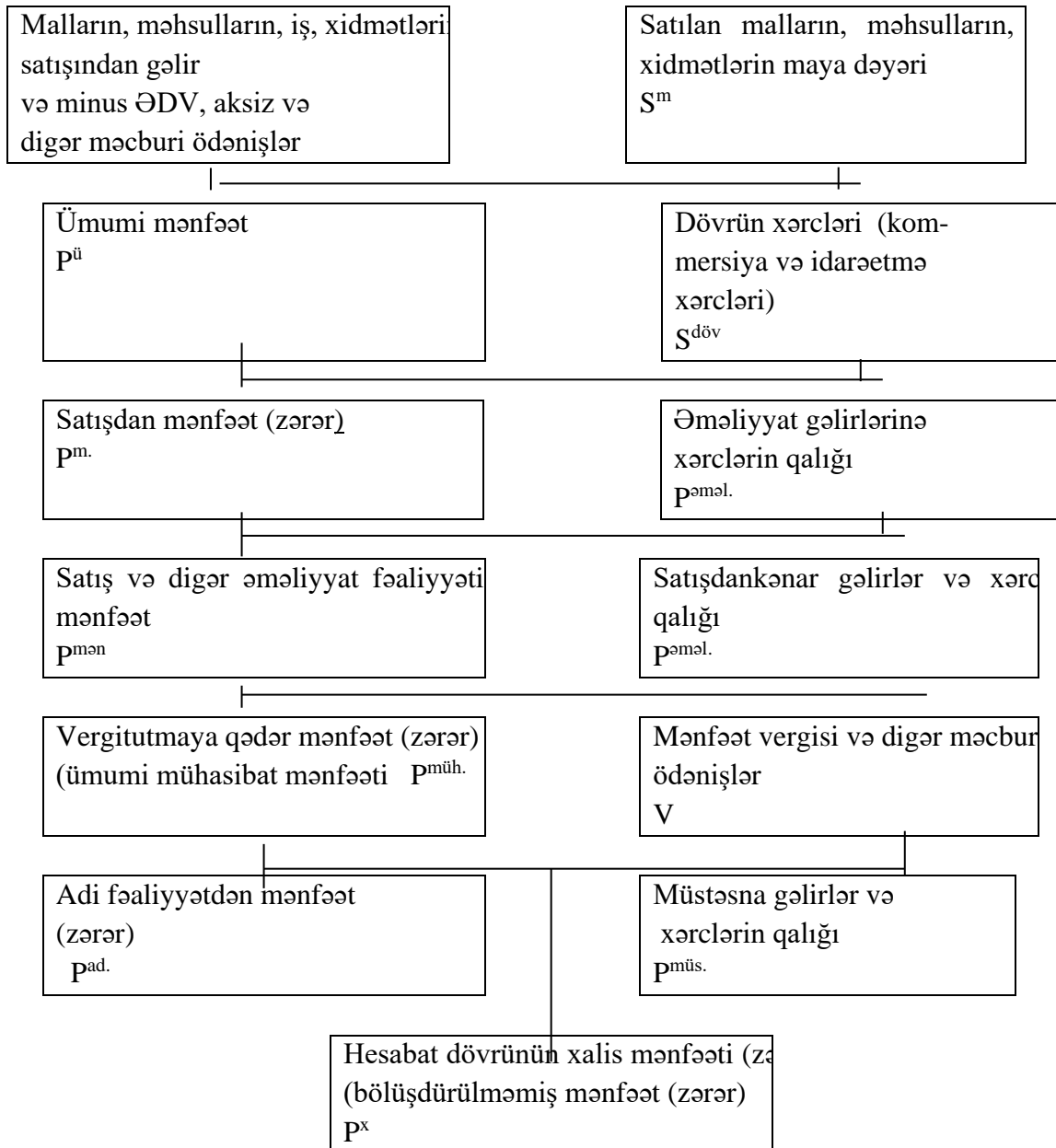
Əməliyyat gəlirləri və xərcləri müəyyən təsərrüfat əməliyyatlarının (əmlakın icarəyə verilməsi, əmlakın satışı, birgə fəaliyyətdə iştirak, borcun verilməsi və alınması və s.) başa çatması nəticəsində meydana çıxır.

Müəssisədən aslı olmayaraq – məzənnə fərqləri, dəyəri ödənilməyən alınan aktivlər, borcun silinməsi və s. təsərrüfat həyatı

faktlarının müəyyən edilməsi nəticəsində satışdankənar gəlirlər və xərclər vardır.

Sxem 13.3

Müəssisə göstəricilərinin formalaşması

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticəsi həmçinin məhsul satışından gəlir (ümumi gəlir) göstəicisi ilə xarakterizə olunur. Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından olan gəlir,

müəssisənin istehsal dövriyyəsinin başa çatmasını, müəssisənin istehsal vəsaitləri üçün avans verilən nağd pulun qaytarılmasını, vəsaitlərin dövriyyəsinin başladığını sübut edir. Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından olan gəlirdən satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyərini, eləcə də komersiya və idarəetmə xərclərini çıxdıqdan sonra satışdan olan xalis nəticəni (mənfəət yaxud zərər) alırıq. Satışdan olan mənfəəti düstur üzrə hesablamaq olar:

$$P^{mn} = \hat{G} - MD$$

Burada P^{mn} - satışdan olan maliyyə nəticəsini;

G - satışdan olan gəliri (ümumi gəliri)

MD – satışın tam maya dəyərini ($MD = MD^i + MD^f$) xərcləri göstərir

Maliyyə nəticəsi göstəriciləri müəssisə təsərrüfatçılığının mütləq səmərəliliyini xarakterizə edir. Mütləq qiymətləndirmə ilə yanaşı həmçinin təsərrüfatçılığın nisbi səmərəliliyi – rentabellik göstəricisi hesablanır. Mühasibat mənfəətinin müəssisə əmlakının (aktivin) orta dəyərinə nisbəti ümumi rentabelliliyi verir. Məhsulların rentabelliliyi satışdan olan mənfəətin satışdan olan gəlirə nisbəti kimi müəyyən edilir.

Həmçinin rentabelliğin hesablanması ümumi formulunda surət və məxrəci dəyişməklə çoxlu digər rentabellik göstəricisi hesablanır.

Müəssisə mənfəətinin səviyyəsi və dinamikasının təhlili üçün aşağıdakı cədvəl tərtib edilir (cədvəl 13.1).

Cədvəl 13.1

Müəssisənin mənfəət göstəricilərinin səviyyəsi və dinamikası

Göstəricilər	Keçən dövr ərzində	Hesabat dövrü ərzində	Bazisə nisbətən lə
Satışdan gəlir əlavə dəyər, aksiz vergisiz və oxşar məcburi ödənişsiz	1600	3500	218,7
Tam maya dəyəri	630	1090	173,0
Satışdan mənfəət	970	2410	248,4
Əməliyyat fəaliyyətindən nəticə	2	-	-
Satışdankənar əməliyyatlardan gəlirlər və xərclərin qalığı	6	-1	-
Mühasibat mənfəəti	576	2409	244,6
Xalis mənfəət	568	760	133,3

12.1 N-li cədvəlin məlumatlarından görünür ki, müəssisə hesabat dövründə özünün fəaliyyətində yüksək nəticəyə nail olmuşdur. Mühasibat mənfəəti 244,6 % və xalis mənfəət isə 133,3 % yüksəlmişdir. Satışın həcmnin artması və məhsul istehsalına olan xərclərin nisbətən aşağı salınması hesabına mənfəətin artımı mənfəətin artımı müsbət amil kimi sayılır.

Sonrakı təhlil hər bir aml üzrə məhsul satışından mənfəətin dəyişməsinin konkret səbəbini açmaqdan ibarət olmalıdır.

Satışdan mənfəətin amilli təhlili

Ümumi mühasibat mənfəəti (vergitutmaya qədər mənfəət) hesabat dövründə müəssisənin onun bütün tərəflərini nəzərə almaqla istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi maliyyə fəaliyyətinin maliyyə nəticəsini əks etdirir.

Satışdan mənfəət məhsul istehsalı və satışı amilləri ilə əlaqədardır. Buna görə analitikin əsas diqqəti bu göstəricinin dəyişməsinin səbəbi və amillərin tədqiqatına nəzarətdən ibarət olmalıdır.

Ümumi halda məhsul satışından mənfəət aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində dəyişir: satışın həcmi; məhsulların quruluşu; satış qiyməti; xammal, materiallar, yanacaqın qiyməti, enerji və daşıma tarifi; material və əmək ehtiyatlarına xərclərin səviyyəsi. Məhsul satışından mənfəətə amillərin təsirinin hesablanması formalaşması metodikasını nəzərdən keçirək:

2. Satış qiymətinin (ΔP_1) dəyişməsinin mənfəətə təsirinin hesablanması:

$$\Delta P_1 = N_1 \pm N_{1,0} = \sum P_{1q1} \pm \sum P_{0q1}$$

Burada $N_1 = \sum P_{1q1}$ - hesabat ilinin qiymətində hesabat ilində satış (p – məmulatın qiyməti; q – məmulatın miqdarı).

$N_{1,0} = \sum P_{0q1}$ - bazis ilinin qiymətində hesabat ilində satış

3. Satış həcmində dəyişmənin (ΔP_2) mənfəətə təsirinin hesablanması (baza maya dəyəri qiymətləndirmədə özünün məhsul satışının həcmi).

$$\Delta P_2 = P_0 K_1 - P_0 = P_0 (K_1 - 1)$$

Burada P_0 - bazis ilinin mənfəətini;

K_1 - bazis maya dəyəri üzrə satış həcminin artım əmsalı

$$K_1 = S_{1,0} / S_0$$

Burada $S_{1,0}$ - bazis dövrünün qiymət və tarifində hesabat dövrü ərzində satılan məhsulların faktiki maya dəyəri;

S_0 - bazis ilinin maya dəyəri

4. Məhsulların quruluşunda dəyişiklik ilə (ΔP_3) məhsulların həcmində dəyişmənin mənfəətə təsirinin hesablanması:

$$\Delta P_3 = P_0 (K_2 - K_1)$$

burada K_2 – satış qiyməti üzrə qiymətləndirmədə satış həcminin artım əmsali

$$K_2 = N_{1,0} / N_0$$

Burada $N_{1,0}$ – bazis dövrünün qiyməti üzrə hesabat dövründə satış;

N_0 – bazis dövründə satış.

5. Məhsulların maya dəyərini aşağı salınmasından (ΔP_4) olan qənaətin mənfəətə təsirinin hesablanması:

$$\Delta P_4 = S_{1,0} - S_1$$

Burada $S_{1,0}$ – bazis dövrü şəraitinə olan qiymətdə hesabat dövrünün satılan məhsulların maya dəyəri;

S_1 – hesabat dövrünün satılan məhsulların faktiki maya dəyəri

6. Məhsulların tərkibində struktur dəyişikliyi (ΔP_5) hesabına maya dəyərini dəyişməsinin mənfəətə təsirinin hesablanması:

$$\Delta P_5 = S_0 K_2 - S_{1,0}$$

Materiallar üçün qiymətin və xidmət üçün tariflər dəyişməsinin, eləcə də təsərrüfat intizamının (ΔP_7) pozulması ilə nəticələnən qənaətin mənfəətə təsiri mühasibat uçotunun məlumatları üzrə ayrıca hesablama ilə müəyyən edilir.

Hesabat dövrü ərzində satışdan mənfəətin ümumi dəyişməsi amili kənarlaşma məbləğini verir.

$$\Delta P = P_1 - P_0 = \Delta P_1 + \Delta P_2 + \Delta P_3 + \Delta P_4 + \Delta P_5 + \Delta P_6 + \Delta P_7$$

$$\text{Yaxud: } \Delta P = \sum_{i=1} \Delta P_i$$

Burada ΔP – mənfəətin ümumi dəyişməsi;

ΔP_1 – i amilinin hesabına mənfəətin dəyişməsinə göstərir.

Məhsul satışından mənfəətin amilli təhlili 12.2-ci cədvəldə ilkin və rəqəm məlumatları verilir.

Cədvəl 13.2

Amillər ilə məhsul satışından mənfəətin təhlili

min man.

Toplanan mənfəət	Bazis üzrə (plan)	Faktiki satılan məhsullar üçün bazis üzrə	Hesabat üzrə faktiki	Qiymətin dəyişməsinə düzəlişlə faktiki məlumatlar
Müəssisənin buraxılış qiymət məhsulların satışı	2500	2900	3500	3000
Məhsulların tam maya dəyəri	2000	2140	2799	2310
Mənfəət	500	760	701	690

Amillərin mənfəətə təsiri dərəcəsini müəyyən edək:

1) məhsullar üçün buraxılış qiymətinin dəyişməsi; qüvvədə olan qiymətlə məhsul satışından əldə olunan gəlirlə bazis ilinin qiyməti ilə hesabat ilində olan satış məbləği arasında olan fərq hesablanır. Bizim misalda göstərilən fərq 500 min man. (3500- 3000) bərabərdir. Əlavə mənfəət (500 min man.) əsasən inflyasiya nəticəsində alınmışdır. Mühasibat uçotunun məlumatlarının təhlili hər bir konkret halda qiymətin qalxması və səbəbini aşkar etməyə imkan verir.

2) materiallar üçün qiymətin enerji üçün tariflərin və daşınmanın qiymətinin, əmək haqqının tarif stavkasının (maaş) dəyişməsi: bunun üçün məhsulların maya dəyəri haqqında məlumatlardan istifadə olunur. Bizim misalda materiallar üçün qiymətin, enerji və daşıma üçün tariflərin artması nəticəsində 230 min

manat amortizasiyanın həcmi 160 min man., əmək haqqına 170 min man., 560 min man. məbləğində mənfəət aşağı salınmışdır.

3) təsərrüfat intizamının pozulması: əmək mühafizəsi, təhlükəsizlik texnikası üzrə tədbir planının yerinə yetirilməsi; texniki şəraitin standartlarının pozulması nəticəsində yaranır. Oxşar səbəblər hesabına alınan əlavə mənfəət 90 min man. aşkar edilmişdir.

4) bazis tam maya dəyəri üzrə qiymətləndirmədə (özünün məhsullarının həcmi) məhsulların həcmnin artması; bazis maya dəyəri üzrə qiymətləndirmədə məhsul satışı həcmnin artması əmsalı hesablanır. Bizim misalda 1,070 (2140:2000) bərabərdir. Sonra alınan əmsal ilə bazis mənfəətinə düzəliş edilir və ondan bazis mənfəətinin miqdarı çıxılır : $(500 \cdot 1,07) - 500 = 35$ min man.

5) məhsulların tərkibində struktur dəyişiklik hesabına məhsulların həcmnin azalması: bazis maya dəyəri üzrə qiymətləndirmədə məhsul satışı həcmnin artması əmsalı ilə buraxılış qiyməti üzrə qiymətləndirmədə məhsul satışı əmsalı arasında fərqin müəyyən edilməsinə dair hesablama aparılır. Hesablamanın nəticəsi:

$$500 \times \left(\frac{2900}{2500} - \frac{2140}{2000} \right) = -45 \text{ min man.}$$

6) qənaət rejimi hesabına məhsulların 1 manatına düşən xərclərin azalması; faktiki satılan məhsulların bazis tam maya dəyəri ilə materiallar və sair resursların qiymətinin dəyişməsi, təsərrüfat intizamının pozulması ilə əlaqədar səbəblər arasında olan fərq ilə ifadə olunur. Bizim misalda bu təsir

50 min man. (2360 – 2310) təşkil edir.

7. məhsulların tərkibində struktur dəyişiklik hesabına maya dəyərinin dəyişməsi: bazis tam maya dəyərinin məhsulların həcmnin artım əmsalına düzəlişin faktiki satılan məhsulların bazis tam maya dəyəri ilə müqayisəsi hesablanır:

$$(2000 \times 1,16) - 2140 = -180 \text{ min man.}$$

Mənfəət üzrə ümumi kənarlaşma 201 min man. (701 – 500) təşkil edir ki, bu da amilli təsirin məbləğinə uyğundur.

Məhsul satışından mənfəətə amillərin təsirinin hesablama nəticəsi aşağıdakı məlumatda verilir (min man.)

Göstəricilər	Məbləğ
Mənfəətin kənarlaşması – cəmi	-113
O cümlədən amillər hesabına:	
1) məhsullar üçün qiymətin dəyişməsi	500
2) materialla və tariflər üçün qiymətin dəyişməsi	-563
3) təsərrüfat intizamının pozulması	90
4) məhsulların həcmnin dəyişməsi	35
5) məhsulların stukturunun dəyişməsi	-45
6) xərc səviyyəsinin dəyişməsi (qənaət rejimi)	50
7) xərclərin quruluşunun dəyişməsi	-180

Rentabellik səviyyəsinin təhlili

Rentabellik göstəricilər sisteminə mühasibat hesabatının məlumatları üzrə aşağıdakı göstəricilər, qayda üzrə 1 N-li forma və 2 N-li forma daxil edilir.

Cədvəl 13.3
1N-li forma

Mühasibat balansı (qısaldılmış)

Min man.

Aktiv	Sətrin kodu	Hesabat ilinin əvvəlinə	Hesabat dövrünün Axırına
<i>1. Əsas vəsaitlər və sair dövriyyədən kənar aktivlər</i>			
əsas vəsaitlər	010	1230	1610
qeyri-maddi aktivlər	020	20	17

başə çatdırılmamış kapital qoyuluşları	040	126	260
uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	060	82	83
sair dövriyyədən kənar aktivlər	070	-	-
<i>I bölmə üzrə cəmi</i>	080	1458	1970
<i>II. Ehtiyatlar və məsrəflər</i>			
istehsal ehtiyatları	100	600	653
<i>II bölmə üzrə cəmi</i>	180	600	653
<i>III. Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər</i>			
yüklənmiş mallar (ƏDV)	199	580	635
debitorlarla hesablaşmalar	250	86	110
Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	270	20	22
pul vəsaitləri	280	90	170
sair dövriyyə aktivləri	320	-	-
<i>III bölmə üzrə cəmi</i>	330	776	937
Balans (080 + 180 + 330 –cu sətirlər)	360	2834	3560
<i>Zərərlər:</i>			
keçmiş illər	340	-	-
hesabat ilində (dövründə)	350	-	-

Passiv	Sətrin kodu	Hesabat ilinin əvvəlinə	Hesabat dövrünün axırına
Xüsusi vəsaitlərin mənbələri			
IV. Nizamnamə kapitalı	400	1500	1500
əlavə kapital	401	110	125
ehtiyat kapitalı	402	16	46
sosial sferalar fondu	430	858	-
məqsədli maliyyələşmələr və daxil olmalar	450	120	120
hesabat ilində bölüşdürülməmiş mənfəət	472	x	470
hesabat ilində örtülməyən zərər	471	x	-

<i>IV bölmə üzrə cəmi</i>	480	2484	2121
<i>V. Hesablaşmalar və sair passivlər</i>			
Uzunmüddətli kreditlər və borclar	510	-	-
sair uzunmüddətli öhdəliklər	610	-	-
qısamüddətli kreditlər və borclar	600	80	160
kreditor borcları	710	175	-
təsisçilərlə hesablaşmalar	725	95	-
gələcək dövrün gəlirləri	730	-	10
qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar	740	10	20
sair qısamüddətli borclar	760	-	1249
<i>V bölmə üzrə cəmi</i>	770	350	1439
Balans	780	2834	3560

1. Ümumi mühasibat mənfəəti üzrə aktivlərin (avans edilən kapitalın) ümumi rentabelliği:

$$\frac{M^v}{M^b}$$

burada M^v - vergitutmaya qədər mənfəəti;

M^b - mühasibat balansının yekununun orta hesabla miqdarını göstərir

Bizim misalda hesabat ili üçün bu göstərici 0,6347 (1754 : 2768) yaxud 63,47 % təşkil edir

2. Xalis mənfəət üzrə aktivlərin rentabelliği:

$$\frac{M^x}{M^b}$$

burada M^x - xalis mənfəəti göstərir

3. Ümumi mühasibat (yaxud xalis) mənfəəti üzrə istehsal aktivlərinin (əmlakının) rentabelliği

$$\frac{M^v}{M^b}$$

$$M^{is}$$

burada - Mis əsas istehsal vəsaitləri, qeyri maddi aktivlər və ehtiyatlar da daxil olmaqla istehsal aktivləri (əmlakı)

Bütün üç göstərici iqtisadi rentabellik adlanır, investisiyaların iqtisadi səmərəliliyini hesablamaq üçün istifadə olunur.

4. Xalis mənfəət üzrə xüsusi kapitalın rentabelliği:

$$\frac{M^x}{K^x}$$

burada - K^x - xüsusi kapitalın orta hesabla miqdarını yaxud IV bölmənin yekununu göstərir.

Bu göstərici maliyyə rentabelliği adlanır. Bu göstərici ilə yalnız aktivdən istifadənin səmərəliliği deyil, eyni zamanda kapitalla (xüsusi və borc) idarəetmənin səmərəliliği müəyyən edilir. Adi bazar iqtisadiyyatında xüsusi kapitalın “qiyməti” (yəni faizlə dividendin miqdarı) borc kapitalın “qiyməti”ndən (%) yüksək olur. Maliyyə alətlərinin səmərəsi meydana çıxır

$$\frac{M^x}{K^{xüs}} = \frac{M^x}{K} = \left(\frac{M^x}{K^{xüs}} - OF \right) \times \frac{K^3}{K^{xüs}}$$

burada OF – hesabat dövründə müəssisənin kredit və borclar üzrə orta hesabla faizi göstərir.

Maliyyə alətlərinin səmərəlilik düsturu, maliyyə rentabelliğinin qayda üzrə iqtisadi rentabellikdən (xalis mənfəət üzrə) yüksək olmasını göstərir, həm də nəzərə almaq lazımdır ki, 1) kredit və borclar üzrə orta faiz stavkası ilə iqtisadi rentabellik arasında olan fərq yüksək olarsa; 2) xüsusi kapital ilə borc kapital arasında nisbət nə qədər yüksək olarsa maliyyə rentabelliği iqtisadi rentabellikdən (xalis mənfəət üzrə yüksək olarsa. Deməli maliyyə rentabelliği aktivlərdən istifadənin səmərəliliği üzrə, eləcə də kapitalla idarəetmənin səmərəliliği üzrə maliyyə menecerinin qiymətləndirilmə işlərinin olmasını göstərir.

Aktivlərin rentabellik göstəricisi iki əsas amildən – göstəricidən asılıdır.

$$\frac{M}{K} = \frac{M}{G^s} \cdot \frac{G^s}{K}$$

Burada M – mənfəəti (yaxud mühasibat, yaxud xalis);

G^s – müəssisənin buraxılış qiymətində məhsul satışından gəliri (yəni ƏDV və digər dolaylı vergilərsiz).

$$\frac{M}{G^s}$$

- satışın mənfəətlilik (rentabellik) əmsalı;

$$\frac{G^s}{M}$$

- işgüzar aktivlik (kapitalverimi) əmsalı

Aktivlərin rentabellik amili kimi rentabellik sistemində, öz növbəsində satışın maya dəyərini müəyyən edilməsində satış məhsulunun rentabelliği mühüm yer tutur.

$$\frac{M}{G^s} = 1 - \frac{S^m}{G^s}$$

Burada S^m – satışın maya dəyərini göstərir

Aktivlərin rentabelliğinin amilli təhlil metodlarını üç modeldə aparmaq olar:

1) yuxarıda göstərilən iki amilli multiplikativ model:

$$\frac{M}{K} = \frac{M}{S^m} \times \frac{S^m}{K};$$

2) üçamilli model:

$$\frac{M}{K} = \frac{M}{D^{ka} + D^a} = \frac{\frac{M}{G^s}}{\frac{D^{ka}}{G^s} + \frac{D^a}{G^s}}$$

Burada D^{ka} – dövriyyədən kənar aktivlər (əsas kapital);

D^a - dövriyyə aktivləri (dövriyyə kapitalı yəni

$$K = D^{ka} + D^a$$

M

G^s - birinci amil (məhsulların gəlirliyi)

$\underline{D^{ka}}$

G^s - ikinci amil (əsas kapital üzrə kapitaltutumu);

$\underline{D^a}$

G^s - üçüncü amil (dövriyyə kapitalının dövretmə tutumu satılmış məhsulun 1 manatına düşən dövriyyə kapitalı əmsalı

3) üçamilli model (burada M^s - satışdan mənfəəti göstərir):

$$\frac{1 - \frac{M^s}{G^s}}{\frac{D^{ka}}{M^s} - \frac{D^a}{M^s}} = \frac{M}{K} = \frac{1 - \left(\frac{\Theta^h}{G^s} + \frac{M^x}{G^s} + \frac{A}{G^s} \right)}{\frac{D^{ka}}{G^s} + \frac{D^a}{G^s}}$$

Burada Θ^h - hesablamalarla birlikdə əmək haqqı;

M^x - material xərci;

A - amortizasiya;

$\underline{\Theta^h}$

G^s - satışın əmək tutumu;

$\underline{M^x}$

G^s - satışın material tutumu;

\underline{A}

G^s - satışın amortizasiya tutumu-

11.5-ci cədvəlin məlumatları üzrə amilli təhlilin metodikasını misallarla aydınlaşdırmaq.

Cədvəl 13.4

İki il ərzində müəssisə üzrə əsas göstəricilərin hesablanması

Səti	Ölçü vahidi	1-ci il (bazis)	2-ci il (hesab	Kənar-
------	-------------	-----------------	----------------	--------

nöm	Göstəricilər				laşma %-lə
1.	Məhsul (satış)	min man.	79600	83520	104,9
2.	a) istehsalat heyəti	nəfər	370	371	100,3
	b) Hesablaşmalarla birlikdə əmək haqqı	min man.	11537	11800	102,3
3.	Material məsrəfləri	min man.	50117	52364	104,5
4.	Amortizasiya	min man.	8210	8617	105,2,0
5.	Əsas istehsal vəsaitləri	min man.	73450	77691	105,8
6.	Dövriyyə vəsaitləri (ehtiyatları)	min man.	15006	15352	102,3
7.	a) əmək məhsuldarlığı(sətir 1 : sətir 2)	man.	215135	225121	104,6
	b) 1 man. əmək haqqına düşən məhsul (sətir 2 b)	man.	6,899	7,078	102,6
8.	Materialverimi (sətir 1 : sətir 3)	man.	1,588	1,595	100,4
9.	Amortizasiyaverimi (sətir 1 : sətir 4)	man.	9,695	9,692	99,9
10.	Fondverimi (sətir 1 : sətir 6)	man.	1,084	1,075	99,2
11.	Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi (sətir 1 : sətir 6)	dövriyyə-nin miqdarı	5,304	5,440	102,6
12.	Satışın maya dəyəri (sətir 2 b + sətir 3 + sətir 4 + sətir 5 + sətir 6)	min man.	69864	72781	104,2
13.	Satışdan mənfəət (sətir 1 – sətir 12)	min man.	9716	10739	110,5

Model üzrə baza ilinin rentabellik əmsalını (K^m_0) hesablayaq

$$K^m_0 = \frac{9716}{\frac{73450}{79600} + \frac{15006}{79600}} = \frac{0.1221}{0.9227 + 0.1885} = 0.1099 - 10.99\%$$

Hesabat ilinin rentabellik əmsalı (K^m_1) təşkil edir

$$K^m_1 = \frac{10739}{\frac{77691}{83520} + \frac{15352}{83520}} = \frac{0.1286}{0.9302 + 0.1838} = \frac{0.1286}{1.114} = 0.1154 - 11.54\%$$

Əmsalda fərq 0,0055 (0,1154 – 0,1099), faizdə 0,55 % təşkil edir.

Zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə amillərin təsirini müəyyən edək:

1) Satışın rentabelliği:

$$\frac{0,1286}{0,9302 + 0,183} = 0,1154; 0,1154 - 0,1099 = 0,0055 \text{ və ya } 55 \%$$

2) Əsas istehsalat fondlarının fondverimi:

$$\frac{0,1286}{0,9302 + 0,1885} = \frac{0,1286}{1,1187} = 0,1149;$$

$$0,1149 - 0,1099 = 0,005 \text{ və ya } 5 \%$$

2) Dövriyyə material vəsaitlərinin dövriyyəsi:

$$\frac{0,1286}{0,9302 + 0,1838} = \frac{0,1286}{1,114} = 0,1154$$

$$0,1154 - 0,1149 = 0,0005 \text{ və ya } 0,05 \%$$

İki ilin rentabelliyində üç amilin təsir məbləğində ümumi fərq təşkil edir.

$$\text{Faizlə } 0,55 + 0,05 + 0,05 = 0,65$$

13.3.Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili

Mühasibat balansı maddələrinin dinamikası və quruluşunun ümumi qiymətləndirilməsi

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti vəsaitlərin (aktivlərin) yerləşməsi və istifadəsi və onların əmələgəlmə mənbələri ilə (xüsusi kapital və öhdəliklər, yəni passiv) xarakterizə olunur. Bu məlumatlar müəssisənin balansında verilir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini müəyyən edən əsas amillər, birincisi maliyyə planının yerinə yetirilməsi və mənfəət hesabına xüsusi dövriyyə kapitalı tələbatı meydana çıxdıqca tamamlanması və ikincisi, dövriyyə vəsaitlərinin (aktivlərin) dövriyyəsinin sürəti.

Maliyyə vəziyyətinin aşkar edilməsində siqnal (məlumat) göstəriciləri – müəssisə, ödəməqabiliyyətli çıxış edir, yəni təsərrüfat müqavilələrinə uyğun olaraq malsatanların ödəmə tələbnaməsi vaxtında yerinə yetirilir, kreditləri qaytarılır, işçi heyətinin əmək ödənişi ödənilir, büdcəyə və büdcədən kənar fondlara ödənişlər vaxtında aparılır. Nə qədər ki, maliyyə planının yerinə yetirilməsi əsasən bütünlükdə istehsalat və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsindən asılıdır, onda demək olar ki, maliyyə vəziyyəti bütün təsərrüfat amillərinin məcmuusu ilə, xüsusən ümumiləşmiş göstəricilər ilə müəyyən edilir. Deməli həmçinin maliyyə vəziyyətinin təhlili üçün mənfəət və zərər haqqında cəlb edilir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin dinamikasını ümumi qiymətləndirmək üçün balans maddələrini likvidlik əlaməti üzrə (aktivin maddələri) və müddətli öhdəliklər (passivin maddələri) ayrıca spesifik qruplarda qruplaşdırılır. Balans maddələrinin əsasında müəssisənin əmlakının quruluşunun təhlili aparılır və bu aşağıdakı formada aparmaq daha əlverişlidir:

<u>Aktiv</u>	<u>Passiv</u>
1. Əmlak	1. Əmlakın mənbələri
1.1. Dövriyyə kapitalının əsas Kapitala çevrilən aktivlər	1.1. Xüsusi kapital
1.2. Dövriyyə aktivləri	1.2. Borc kapital
1.2.1. Ehtiyatlar	1.2.1. Uzunmüddətli öhdəliklər
1.2.2. Debitor borcları	1.2.2. Qısamüddətli kreditlər və borclar
1.2.3. Pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları.	1.2.3. Kreditor borcları

Belə sistemləşmiş qruplar üzrə balansın oxunuşu üfiqi və şaquli təhlil üsulundan istifadə etməklə aparılır. Aktiv və passiv maddələrin belə təhlili 11.6 və 11.7-ci cədvələ müvafiq aparılır.

Cədvəl 13.5

Analitik qruplaşma və balansın aktiv maddələrinin təhlili

Balansın aktivini	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Mütləq kəna ma, min man.	Artım tempi, %-lə
	Min man.	Yeku-na %-lə	Min man.	Yeku- na görə %-lə		
1.Əmlak – cəmi (sətir 360)	2834	100	3560	100	726	125,6
1.1. Dövriyyə kapitalının əsas kəna çevrilən aktivlər (sətir 080)	1458	51,4	1970	55,3	512	135,1

Cədvəl 6

1.2. Dövriyyə aktivləri (sətir 180 + 330)	1376	48,6	1590	44,7	214	115,6
1.2.1.Ehtiyatlar (sətir 180 + sətir 190)	1180	41,7	1288	36,2	108	109,2
1.2.2.Debitor borcları (sətir 250 və 260)	86	3,0	110	3,1	24	127,9
1.2.3. Pul vəsaitləri (sətir 270 və 280)	110	3,9	192	5,4	82	174,5

Cədvəl 13.6

Analitik qruplaşma və balansın passiv maddələrinin təhlili

Balansın passivi	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Mütləq kəna ma, min man.	Artım tempi, %-lə
	Min man.	Yeku-na görə %-	Min man.	Yeku- na görə %-lə		
1.Əmlakın mənbələri – cəmi (sətir 780)	2834	100	3560	100	726	125,6
1.1.Xüsusi kapital (sətir 480,730,740)	2494	88,0	2151	60,4	-343	-113,7
1.2.Borc kapital (sətir 600, 710,725,760)	350	12,0	1409	39,6	1059	302,6
1.2.1.Uzunmüddətli öhdəliklər (sətir 610)	-	-	-	-	-	-

1.2.2. Qısamüddətli kreditlər və borcları (sətir 600)	-	-	-	-	-	-
1.2.3.Kreditor borcları (sətir 710, 725 760)	270	9,5	124,0	35,1	979	362,6

Analitik netto – balansdan bilavasitə müəssisənin maliyyə vəziyyətinə xarakteristika vermək üçün lazımi məlumatlar almaq olar. Onlara aid edilir:

- müəssisənin əmlakının ümumi dəyəri = balansın yekunu, yaxud manatla
- dövriyyə kapitalının əsas kapitalla çevrilən aktivlərin dəyəri = balansın aktivinin I bölməsinin yekunu;
- dövriyyə vəsaitlərinin dəyəri = balansın aktivinin II bölməsinin yekunu;
- material dövriyyə vəsaitlərinin dəyəri = balansın aktivinin 180-ci sətiri;
- debitor borclarının həcmi, geniş mənada (digər dövriyyə aktivləri daxil olmaqla) = balansın aktivinin 250 və 320-ci sətirləri;
- sərbəst pul vəsaitləri, geniş mənada (qiymətli kağızlar və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları daxil olmaqla) = balansın aktivinin 270 və 280-ci sətirləri;
- zərərlərin həcmi = balansın aktivinin 340 və 350-ci sətirləri;
- xüsusi kapitalın dəyəri = balansın passivinin IV bölməsi (xüsusi kapitalın həcmi düzgün müəyyən etmək üçün balansın passivinin V bölməsinin 730 və 740-cı sətirləri əlavə etmək olar);
- əsas vəsaitlərin və digər dövriyyədən kənar aktivlərin formalaşması üçün qayda üzrə nəzərdə tutulan

uzunmüddətli kreditlər və borcların miqdarı = balansın passivinin V bölməsinin 510 və 610-cu sətirləri;

- dövriyyə aktivlərinin formalaşması üçün qayda üzrə nəzərdə tutulan qısamüddətli kreditlər bə borcların miqdarı = balansın passivinin V bölməsinin 600-cü sətiri;
- kreditor borclarının miqdarı, geniş mənada = balansın passivinin V bölməsinin 710, 725 və 760-cı sətirləri. 730 və 740-cı sətirlər müəssisənin xüsusi kapitalının üzərinə gəlinir.

Bu göstəricilərin üfüqi yaxud dinamik təhlili müəssisənin maliyyə vəziyyətinin xarakteristikası üçün əhəmiyyətlidir, belə ki, onların mütləq artımı və artım tempini müəyyən etməyə imkan verir. Eyni zamanda onun əmlakının dinamik dəyəri müəssisənin gücü haqqında maliyyə nəticələri informasiyalarının artımına dair əlavə məlumat verir.

Balansın aktiv və passivinin şaquli, quruluş təhlili maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün heç də az əhəmiyyətli deyil. Belə ki, xüsusi və borc kapitala münasibət, bazar əlaqələri şəraitində, onun maliyyə sabitliyi haqqında olan müəssisənin olmasını göstərir. Xüsusi riyazi-iqtisadi üsullardan (balansın həmin maddələrində olan orta artım, orta artım tempi, funksiyanın müəyyən edilməsi və s.) istifadə etməklə uzun müddət ərzində balansın ayrı-ayrı maddələrinin trend təhlilinin olması, müəssisənin maliyyə strategiyasına düzəliş, onun maliyyə vəsaitlərinin perspektivini müəyyən etmək üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır. Balansın aktiv və passivinin hər bir bölməsi üçün, maliyyə vəziyyətinin dəyişməsinin ümumi mənzərəsinin təfəsilatı üçün cədvəl (13.5 və 13.6-cı cədvəl forması üzrə) tərtib edilə bilər. Məsələn, ehtiyatların vəziyyətinin dinamikası və quruluşunun təqdimatı üçün 180-ci sətirdə göstəriləni balansın aktivinin II bölməsi

və balansın aktivinin III bölməsinin məlumatları əsasında tərtib edilən cədvəldən istifadə olunur. Bu cədvəlin mübtədasında ehtiyatları aşağıdakı elementlərə bölmək məqsədə uyğundur: istehsalat ehtiyatları; bitməmiş istehsal; gələcək dövrün xərcləri; hazır məhsul, mallar; sair ehtiyatlar.

Belə bir cədvəl əsas vəsaitlərin və qoyuluşların, pul vəsaitlərinin, debitor borclarının və sair aktivlərin, xüsusi vəsait mənbələrinin, kredit və digər borc vəsaitlərinin, kreditor və digər passivlərin dinamikası və quruluşunun təhlili üçün yararlıdır. Balansın aktivinin I bölməsinin “Əsas vəsaitlər” maddəsi üzrə daha ətraflı təhlil illik hesabatın 5 N-li formasının əsasında aparılır, həmin formada əsas vəsaitlərin ilin əvvəlinə və ilin sonuna quruluşu, hesabat dövründə onların daxil olması və çıxması ətraflı verilir.

Mühasibat uçotunun məlumatları üzrə balansın aktivinin II bölməsinin tərkibindən xüsusi fondlar və məqsədli maliyyələşmə vəsaitləri ilə ödənilməyən xərcləri, balansın passivinin V bölməsinin tərkibindən isə - ödənilməyənləri, xüsusilə vaxtında ödənilməyən ssudaları, vaxtında ödənilməyən mal satanların ödəmə tələbnaməsi, büdcəyə olan vergi borcunun və s. ayırmaq lazımdır.

Hesabat dövründə maliyyə vəziyyətinin dinamikasını ümumi qiymətləndirilməsi üçün müqayisəli analitik balansın tərtibi ilə yanaşı, hesabat dövrü ərzində təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin dəyişməsi ilə balansın yekununun dəyişməsinin müqayisəsi aparılır. Məsələn, buraxılış qiymətində məhsul satışından əldə edilən gəlirin dəyişməsi (əlavə dəyər və digər dolaylı vergilərsiz) haqqında informasiyalar illik hesabatın 2 N-li formasında (sətir 010) olur. Müqayisədə B^{sq} və B^b əmsallarının müqayisə edilməsi yolu ilə aparılır. Bu hesabat dövrü ərzində balansın yekununun orta qiymətinin dəyişməsinə müvafiq olaraq məhsul satışından əldə olunan gəlirin artımını göstərir. Əgər $B^{sq} > B^b$ hesabat dövründə müəssisənin maliyyə resurslarının istifadəsi, əvvəlki dövrə nisbətən daha səmərəli

olur; əgər $B^{sq} < B^b$ daha az səmərəlidir. Maliyyə nəticələrinin dəyişməsi ilə oxşar müqayisə müəssisənin əsas vəsaitləri və qoyuluşları, dövriyyə vəsaitləri, material dövriyyə vəsaitləri xüsusi vəsaitlərin mənbələri və s. ayrılıqda aparılır.

Balansın materialları üzrə maliyyə vəziyyətinin və ödəmə qabiliyyətinin təhlili

Hesabat dövründə maliyyə vəziyyətinin və onun dəyişməsinin ümumi xarakteristikasından sonra növbəti mühüm vəzifə maliyyə vəziyyətinin təhlilidir, müəssisənin maliyyə sabitliyinin mütləq göstəricilərin tədqiqidir. Həmin təhlil növü üçün hansı mütləq göstəricilərin maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin mahiyyətini əks etdirməsi məsələsi həlledici əhəmiyyətə malikdir. Onun cavabı hər şeydən əvvəl balans modeli ilə əlaqədardır. Bazar şəraitində bu model aşağıdakı formada olur:

$$D^a + \dot{I}^e + P^{mq} = X^{vm} + X^{uk} + X^{qk} + X^h$$

Burada D^a - dövriyyədən kənar aktivlər (əsas vəsaitlər və qoyuluşlar);

\dot{I}^e - istehsal ehtiyatları;

P^{mq} - pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları (debitor borcları) və sair aktivlər;

X^{vm} - xüsusi vəsait mənbələri;

X^{uk} - uzun müddətli kreditlər və borc vəsaitləri;

X^{qk} - qısamüddətli kreditlər və borc vəsaitləri;

X^h - hesablaşmaların (kreditor borcları) və sair passivləri göstərir.

Uzunmüddətli kreditləri və borcları başlıca olaraq əsas vəsaitlərin satın alınmasına və kapital qoyuluşuna yönəldilməsini nəzərə alaraq, ilkin balans formulunu alırıq:

$$\dot{I}^e + P^h = [(X^{vm} + X^{uk}) - B^a] + [X^{qk} + X^h]$$

Məhdudlaşma zamanı buradan nəticə çıxarmaq olar

$$\dot{I}^e \leq (X^{vm} + X^{uk}) - B^a$$

Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti şərti yerinə yetiriləcək yəni pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları (qiymətli kağızlar) və aktiv hesablaşmalar onun qısamüddətli borcunu ($X^{qk} + X^h$) ödəyir

$$P^h \geq X^{qk} + X^h$$

Beləliklə istehsalat ehtiyatlarının dəyəri və xüsusi və borc mənbələrinin miqdarı onların formalaşmasına münasibət müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyini müəyyən edir.

Ehtiyatların mənbələrlə formalaşması təminatı maliyyə sabitliyinin mahiyyətini göstərir, onda onun xarici aydınlaşmasında ödəmə qabiliyyəti necə çıxış edir. Həmin vaxtda ehtiyatların mənbələrlə təminat dərəcəsində, nəticə təminatı kimi çıxış edən bu və ya digər ödəmə qabiliyyəti (yaxud ödəmə qabiliyyəti olmayan) səbəbinin olmasıdır.

Xüsusən maliyyə sabitliyinin ümumiləşmiş göstəricisi ehtiyatların vəsait mənbələrinin miqdarı arasında olan fərq şəklində hesablanan ehtiyatların formalaşması üçün vəsait mənbələrinin artıq olması yaxud çatışmamasıdır. Bununla nəzərdə tutmaq lazımdır ki, nə qədər ki, balansın aktiv və passivin yekun bərabərliyinin eyni olması təminatında bütün mümkün olan mənbə növləri (kreditor borcları və sair mənbələr daxil olmaqla) məbləği kifayətdirsə müəyyən mənbə (xüsusi, kredit və digər borclar) vəsaitlərinin təminatının olmasıdır.

Müəssisə ehtiyatlarının ümumi miqdarı (I^e) balansın aktivinin II bölməsinin 180-ci sətirinə bərabərdir.

Ehtiyatların formalaşması mənbələrinin xarakteristikası üçün bir neçə göstəricidən istifadə olunur:

Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu (I^{xdv}), bərabərdir xüsusi vəsait mənbələri üzərinə gəlinir uzunmüddətli borc vəsaitləri, çıxılır əsas vəsaitlər və qoyuluşların miqdarı.

$$I^{xdv} = X^x + X^{uk} - B^a$$

burada I^{xdv} – xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu;

X^x - balansın passivinin IV bölməsinin yekunu;

X^{uk} – balansın passivinin V bölməsinin 500 və 510-cu sətirlər

B^a - balansın aktivinin I bölməsinin yekunu;

Ehtiyatların formalaşmasının əsas mənbələrinin ümumi miqdarı, maliyyə planında nəzərdə tutulmuş ehtiyatların formalaşması üçün qısamüddətli kredit və borc vəsaitləri və bundan əvvəl göstərilmiş göstəricilərin məbləğinə bərabərdir (həmin vaxtda vaxtında ödənilməyən ssudalar daxil edilmir):

$$I^{xdv} + X^{qk} = [(X^{vm} + X^{uk}) - B^a] + X^{qk} + X^{ös}$$

Burada X^{qk} – həmin halda uzunmüddətli ssudalarla birləşdirilməmiş, qısamüddətli kreditlər və borc vəsaitləri:

$X^{ös}$ -vaxtında ödənilməyən ssudalar (ssuda üzrə ödənilməyənlər)

Yuxarıda göstərilən istehsalat ehtiyatlarının formalaşması mənbələri dövriyyə vəsaitlərinin əsas kapitala çevrilməsi miqdarında azaldılmalıdır, bu halda balansın aktivinin II bölməsinin 180 və 330-

cu sətirlərində və fondlar və məqsədli maliyyələşmə vəsaiti ilə ödənilməyən digər xərclər olur.

Ehtiyatların formalaşmasının əsas mənbələrinin ümumi miqdarı göstəricisinə yaxın olanlar – kreditləşmə zamanı bankda zəçot edilən kreditor borcları hissəsi və ehtiyatların ödənilməyən hissəsi cəlb edilir, yüklənmiş mallar üçün isə qısamüddətli kredit verilir.

Bu miqdarın həcmi balansda əks etdirilmir, onlar üçün ancaq yuxarı həddi qiymətləndirilir. Yüklənmiş mallar üçün ssudalara hədd mallara görə debitor borclarından yuxarı həcmdə, kreditor borcları kreditləşmə zamanı bankda zəçot edilən miqdarda olur cəmi məbləğ mallar və xidmətlərə görə olan borcdan və avans alınan borcun miqdarından artıq olmur. Əgər bu miqdar uçota alınan məlumatlar əsasında daxili təhlil çərçivəsində olarsa, onda ehtiyatların formalaşmasının əsas mənbənin ümumi miqdar göstəricisi, yüklənmiş mallar üçün kredit hissəsi və kreditor borcları hissəsinin fərqiə düzəliş edilir.

Ehtiyatların formalaşmasının əsas mənbələrinin ümumi miqdarının qiymətləndirmə xarakter göstəricisində maliyyə vəziyyətinin xarici təhlili gedişində istifadə olunan informasiyaların məhdudlaşması labüddür.

Bu çatışmazlığa baxmayaraq, ehtiyatların formalaşma mənbələrinin ümumi miqdar göstəricisi maliyyə sabitliyi dərəcəsini müəyyən etmək üçün düzgün istiqamətdir, xüsusən ona görə ki, bank qanunvericiliyində təminatlı kreditinin (bank krediti) verilməsi imkanı nəzərdən keçirilir.

İstehsal ehtiyatlarının formalaşması mənbələrinin iki həcm göstəricisi ehtiyat mənbələri ilə onların formalaşmasının iki təminat göstəricisinə uyğundur: xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin artıq (+) yaxud çatışması (-):

$$\Delta \dot{I}^{xdv} = \dot{I}^{xdv} - \dot{I}^{ie} ;$$

Ehtiyatların formalaşması üçün əsas mənbələrin ümumi həcmnin artıq (+) yaxud çatışmaması

$$\Delta X^e = X^e - \dot{I}^e$$

Ehtiyat mənbələri ilə onların formalaşmasının iki təminat göstəricisinin hesablanması onların sabitlik dərəcəsi üzrə maliyyə vəziyyətini təsnifləşdirməyə imkan verir.

Maliyyə vəziyyətini dörd tipə bölmək olar:

1. maliyyə vəziyyətinin tam sabitliyi, az hallarda rast gəlinir və maliyyə sabitliyinin ifrat tipini özündə göstərir. O şərtlərlə verilir.

$$\dot{I}^e < \dot{I}^{xdv} + X^{qk} \text{ yaxud } \dot{I}^e < X^{xvm};$$

2) müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, onun ödəmə qabiliyyətini təmin edən **normal sabitlik**:

$$\dot{I}^e = \dot{I}^{xdv} + X^{qk} \text{ yaxud } \dot{I}^e = \dot{I}^{xdv};$$

3. **möhkəm olmayan (dəyişkən) maliyyə vəziyyəti** – ödəmə qabiliyyətinin pozulması ilə bağlıdır, bununla belə bu zaman xüsusi vəsait mənbələrinin tamamlanması və xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin artırılması hesabına tarazlığın bərpası imkanı saxlanılır:

$$\dot{I}^e = \dot{I}^{xdv} + X^{qk} + X^0 \text{ yaxud } \dot{I}^e = X^{dvm} + X^0$$

Burada X^0 maliyyə gərginliyini zəiflədən mənbələr;

4) **böhranlı maliyyə vəziyyəti**, bu zaman müəssisə müflis həddində olur, həmin vəziyyətdə müəssisənin pul vəsaitləri,

qısamüddətli qiymətli kağızları və debitor borcları hətta onun kreditor borclarını və vaxtı uzadılmış ssudanı ödəyə bilmir:

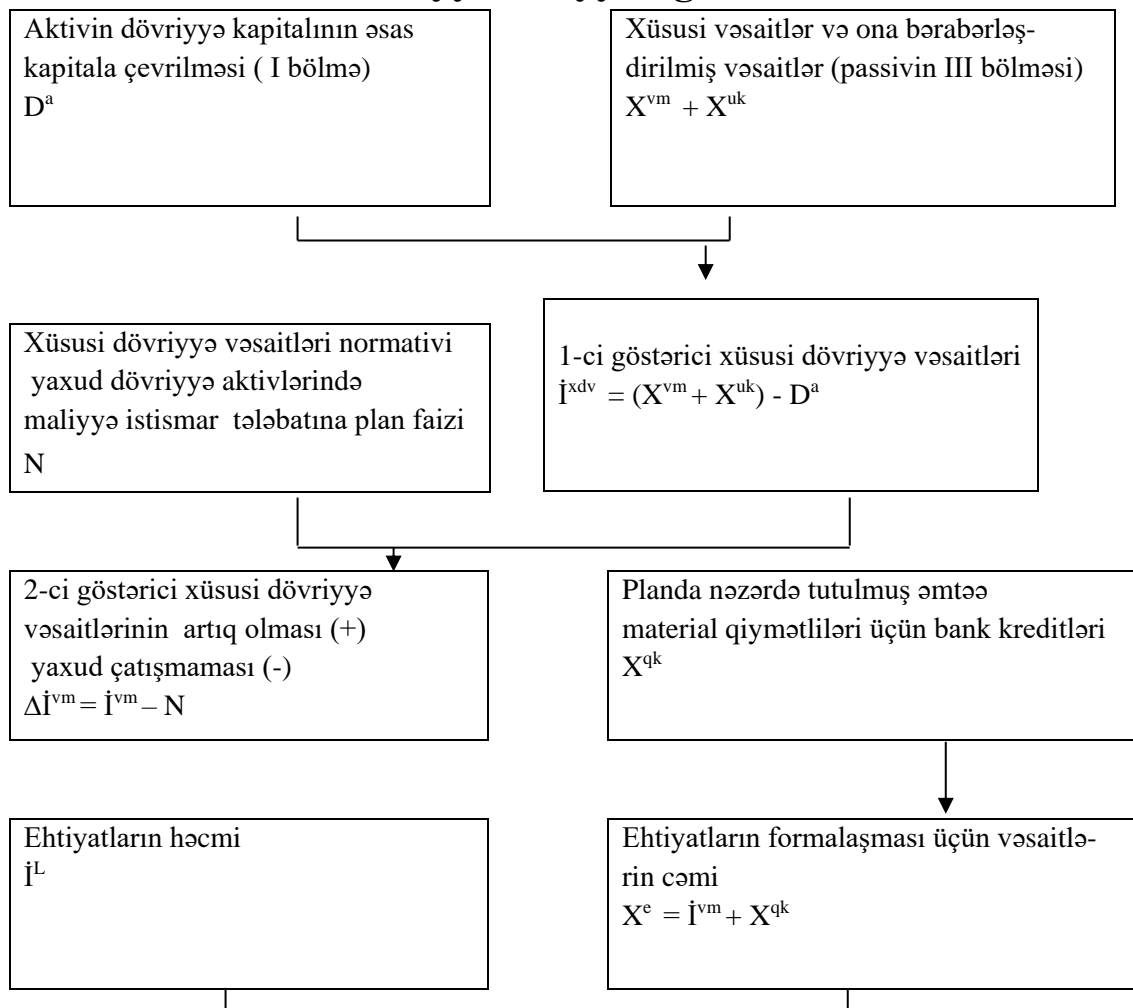
$$\dot{I}^e > \dot{I}^{dvm} + X^{qk} \text{ yaxud } \dot{I}^e > X^{dvm}$$

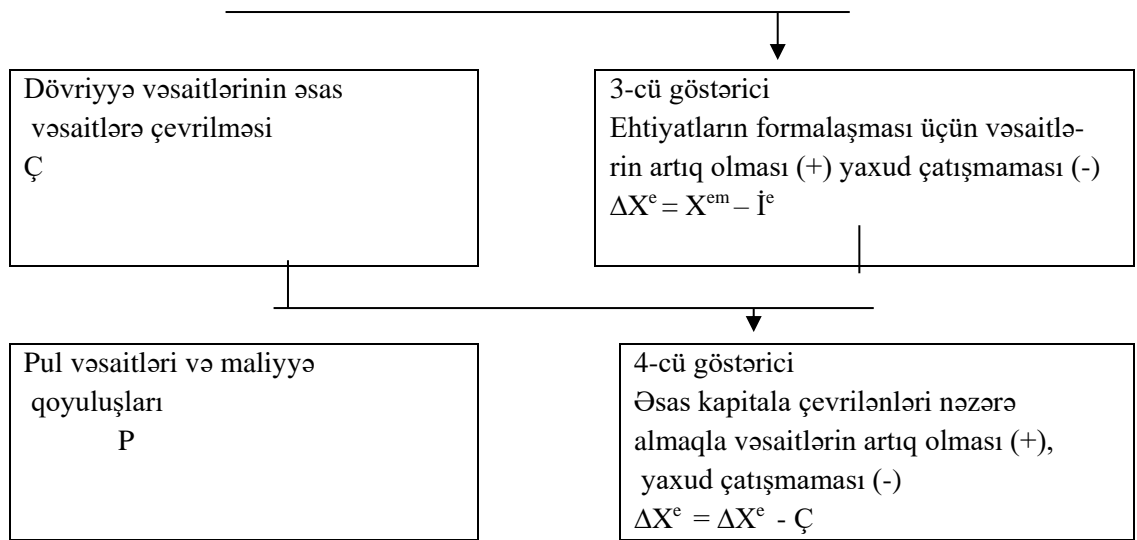
Verilən axırncı iki şərt vəziyyətində passivin optimal quruluşu ilə yanaşı, ehtiyatların səviyyəsini əsaslandırılmış şəkildə aşağı salmaq yolu ilə maliyyə sabitliyini bərpa etmək olar.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti göstəricilərinin ümumiləşdirici alqoritmləri hesablamaları sxemini aşağıdakı kimi vermək olar (sxem 13.4).

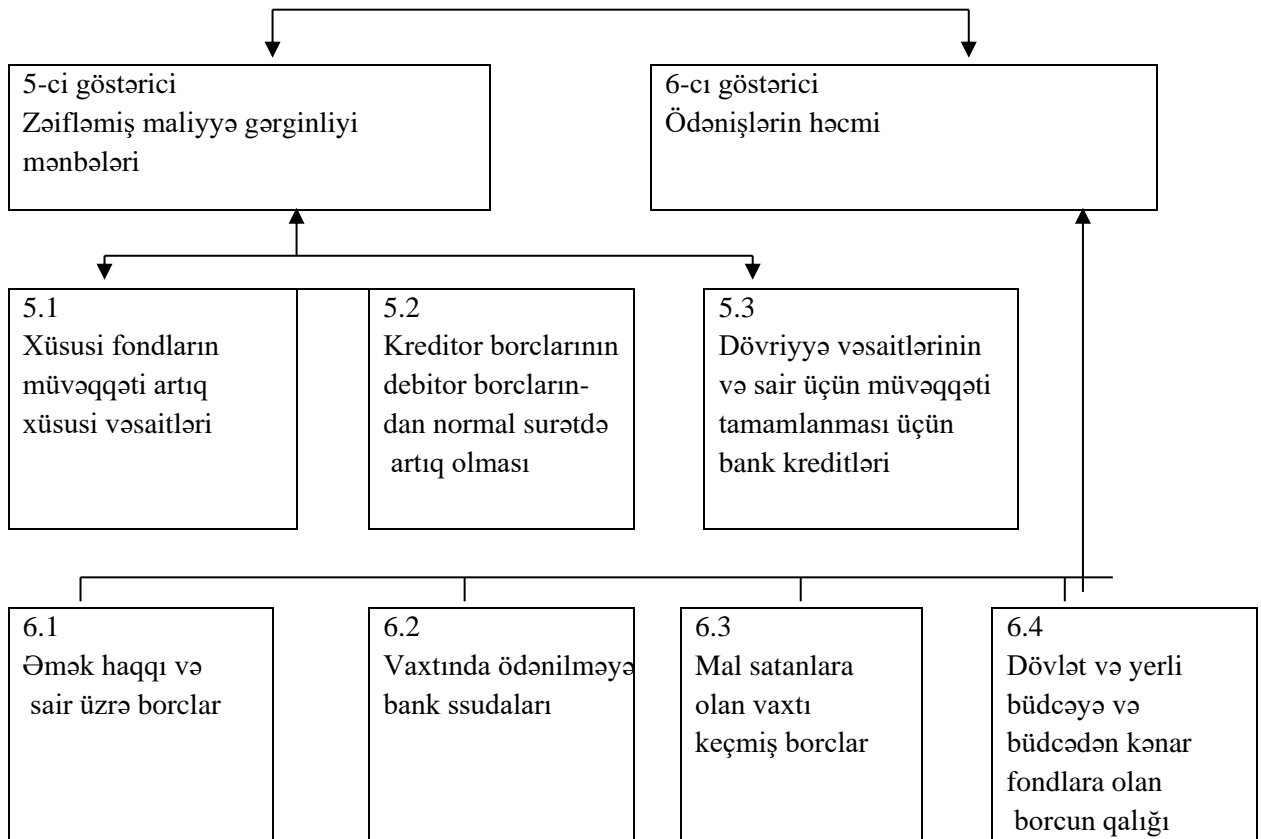
Sxem 13.4

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti göstəricilərinin təhlili

Çatışmayan vəsaitlərin tamamlanması

Daxili təhlil çərçivəsində aşağıdakı qarşılıqlı əlaqəli göstəricilər daxil olmaqla balansın ödəməqabiliyyətinin quruluşu əsasında müəssisənin maliyyə sabitliyinin dərinədən tədqiqatı aparılır.

1. Ödənişin ümumi həcmi:

- bank ssudası üzrə vaxtı keçmiş borclar;
- malsatanların hesab sənədləri üzrə vaxtı keçmiş borclar;
- büdcəyə və büdcədən kənar fondlara olan borclar;
- sair ödənişlər, o cümlədən əmək haqqı üzrə ödənişlər.

3) Ödənilməmənin səbəbləri:

- xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin çatışmaması;
- plandan əlavə əmtəə-material qiymətliləri ehtiyatlarının olması;
- vaxtında alıcıların ödəmədikləri yüklənmiş mallar;
- akseptdən imtina şəklində alıcılarda məsuliyyətli saxlanmada olan mallar;
- dövriyyə vəsaitlərinin əsaslı tikintiyə çevrilməsi, onların aldığı ssudalar üzrə işçilərin borcları, eləcə də xüsusi fondlar və məqsədli maliyyələşmə vəsaitləri ilə ödənilməyən xərclər.

3) Zəiflədilmiş maliyyə gərginliyi mənbələri:

- müvəqqəti artıq xüsusi vəsaitlər (iqtisadi həvəsləndirmə fondları, maliyyə ehtiyatları və s.);
- cəlb olunmuş vəsaitlər (kreditor borcların debitor borclardan normal surətdə artığı);
- dövriyyə vəsaitləri və digər borc vəsaitlərinin tamamlanması üçün bank kreditləri

Maliyyə vəziyyətinin, ödəniş intizamı və kredit münasibətlərinin təhlili üçün dinamika (məsələn rüblər üzrə) göstəricilərin məlumatları tövsiyə edilir.

Maliyyə vəziyyəti üçün ehtiyatların formalaşması mənbələri ilə yanaşı dövriyyə kapitalının (aktivin) dövriyyəsinin, xüsusən əmtəə-material qiymətlilərin dövriyyəsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Nə qədər ki, mühasibat hesabatında olmayan və kommersiya sirri hesab edilən, ehtiyatlar haqqında informasiyadan istifadə etmək nəzərdə tutulur, ehtiyatların vəziyyətinin dərinləşmiş təhlili, maliyyə vəziyyətinin daxili təhlilinin tərkib hissəsi şəklində aparılır.

Maliyyə vəziyyətinin daxili təhlilinin spesifik xüsusiyyətini istifadə olunmayan əmtəə-material qiymətlilərin təhlili kimi, müəssisənin ehtiyatlarının vəziyyətinin tədqiqi gedişində həll edilən mühüm vəzifənin misalında nəzərdən keçirək.

İstifadə edilməmiş, artıq olan əmtəə-material qiymətliləri müəssisənin maliyyə vəziyyəti sabitliyini xeyli dərəcədə pisləşdirir, belə ki, kreditləşmə planına daxil edilmir. Artıq olan material ehtiyatlarının miqdarı və quruluşu haqqında məlumat istifadə olunmayan əmtəə-material qiymətlilərin və normadan əlavə ehtiyatların meydana çıxma səbəblərinin təhlilinin aparılması üçün, onların yaradılması və toplanması xəbərdarlığı üzrə, onların təsərrüfatda olan dövriyyəsinin yaxşılaşdırılması üzrə eləcə də vasitəçi yaxud əmtəə birjası vasitəsi ilə maraqlanan alıcılar üzrə tədbirlərin planlaşdırılması üçün ilkin informasiyalar lazımdır. Belə informasiya son dərəcədə müəyyən edilmiş şəkildə olması tələb olunur.

Hər bir qrup vəziyyəti üzrə artıq material qiymətlilərin miqdarı konkret xammal, material, yanacaq və digər material ehtiyatlarının texniki xarakteristikasını dürüstləşdirməyə, material ehtiyatlarının nomenklaturaları, sortlar, ölçü, markası, profili, artikulu üzrə ayrılmalıdır, yəni spesifik xüsusiyyətləri göstərilmiş nomenklaturalar nöqtəyi-nəzərdən informasiyaları təqdim etmək lazımdır, ona görə ki, dürüstləşdirilmiş vəzifələri praktiki həlli gedişində lazım olar.

Artıq material qiymətliləri haqqında spesifik xüsusiyyəti göstərilmiş informasiyaların əsas mənbələri anbar uçotu kartoçkasıdır. Mədxil sənədləri daxil olduqca mühasibatlığın anbar uçotunun aparılmasının ənənəvi üsuluna müvafiq materialların

nomenklurası ilə M-17 N-li nümunəvi forma üzrə anbar uçotu kartoçkaları hazırlanır, sonra anbar doldurulur. Lakin müəssisələrdə bəzən nümunəvi formadan deyil, müəyyən sahəyə aid olan formadan istifadə olunur, yaxud hər bir müəssisənin özü hazırladığı anbar uçotu kartoçka formasından istifadə edilir. Bununla da çox vaxt müəssisələrdə əmtəə-material qiymətlilərin markası, sortu, tipi, ölçüsü üzrə spesifik xüsusiyyəti göstərilməmiş, birləşdirilmiş ehtiyatların qrup normaları hazırlanır və istifadə olunur. Müvafiq olaraq kartoçka rekvizitlərinin tərkibində nəzərdə tutulmuş minimum və maksimum ehtiyat norması bəzən onda göstərilmir. Beləliklə, anbar uçotu kartoçkasından normativdən artıq ehtiyatlar haqqında spesifik xüsusiyyəti göstərilmiş informasiyalar bəzən material ehtiyatlarının həmin növünün (markası, sortu, tipi, ölçüsü) məsarifi və onun ilin axırına qalığı haqqında informasiyalar almaq olmur. Əgər ilin axırına ehtiyat qalığı, il ərzində material ehtiyatı xərcini keçirsə, bu ehtiyatın saxlanması, bir ildən çox məsarifə kifayət etməsini sübut edir. Material ehtiyatları və istehsal məsrəflərinin kreditləşmə qaydasına əsasən, istehsalın illik tələbatından artıq əmtəə-material qiymətliləri gətirmək, bir ildən artıq hərəkətsiz saxlandıqda, o kreditləşmə planına daxil edilmir. Deməli, anbar uçotu kartoçkası həmin artıq ehtiyat növünün həcmi qiymətləndirməyə imkan verir.

Artıq ehtiyatların mütləq və nisbi həcmi qiymətləndirilməsinin nəticəsi 13.7-ci cədvəl formasında rəsmiləşdirilir.

Artıq material-istehsalat ehtiyatlarının mütləq və nisbi miqdarının qiymətləndirilməsi

Materialın, nomenklatur nömrəsi, markası, kodu, sortu, ölçüsünün adı	Qiyməti, man.	Cari ilin yanvarın 1-nə qalığı			Əvvəlki il ərzində məsarif edilib		Məsarif qalıqına nisbəti, %-lə	Əvvəlki ilin məsarif təminatı saxlanması şərti ilə cari ildə	
		Natural vahidində	manatla	Yekuna görə %-lə	Natural vahidində	Manatla		Artıq ehtiyatların həcmi	
								Manatla	Yekuna görə %-lə
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Trubka 2 Ş x 832087 57 x 45 x 900	1,4	235	329,0	0,6	100	140	60	448,7	1,1
...
Kəmərlər	5,4	320	1728,0	3,2	-	-	0	1382,0	3,4
...
Yekunu	X	X	53633,4	100	X	X	X	40468,7	100
Əvvəlki ildə hərəkətdə olmayan material növləri üzrə məbləği	X	X	18397,3	34,3	X	0	X	20275,8	50,1

Analitik hesablamalar əsasında olan alqoritmləri yazaq.

1-ci sütunda ehtiyat növü vahidinin qiyməti göstərilir. Onu C_i ilə işarə edək, burada i – ehtiyatın növünü göstərir.

2-ci sütunda natural ölçü vahidində cari ilin yanvarın 1-nə olan həmin ehtiyat növünün qalıq miqdarı göstərilir (V_i)

3-cü sütunda cari ilin əvvəlinə həmin ehtiyat növünün dəyəri əks etdirilir (m):

$$m_i = C_i V_i$$

4-cü sütunda az hərəkətdə olan və hərəkətdə olmayan ehtiyatların ümumi məbləğində qalığın xüsusi çəkisi verilir:

$$\sum_i \frac{m_i}{m_i} 100$$

5 və 6-cı sütunlarda natural (V_i) və dəyər (m_i) ifadəsində əvvəlki il ərzində həmin ehtiyat növünün məsarifinin miqdarı müvafiq olaraq göstərilir:

$$m_i^- = c_i V_i^-$$

7-ci sütunda ehtiyatların hərəkətinin xarakteristikasını özündə əks etdirən, həmin ehtiyat növü üçün məsarifin qalıq olan nisbəti verilir (W_i):

$$W_i = \frac{m_i^-}{m_i} 100$$

8-ci sütunda əvvəlki ilin məsarif tempini saxlamaq şərti ilə cari ildə həmin ehtiyat növü üzrə artıq ehtiyatların miqdarı əks etdirilir (m_i^+):

$$m_i^+ = m_i - m_i^-$$

9-cu sütunda artıq ehtiyatların ümumi məbləğində həmin ehtiyat növü üzrə artıq ehtiyatların xüsusi çəkisi göstərilir:

$$\sum_i \frac{m_i^+}{m_i^+} 100$$

20.8-ci cədvəldə əvvəlki ildə hərəkətdə olmayan həmin ehtiyat növləri üzrə məbləğ ayrıca verilir, yəni miqdarı, həcmi hesablanır.

$$\sum m_i = \sum m_i^+$$

$$\dot{I} : W_i = 0 = I : W_i = 0$$

Göstərilən alqoritmlərin, istifadə olunmayan əmtəə-material qiymətlilərin təhlilinin əsas metodik bəndlərini ifadə edək:

1) müəssisənin maliyyə şöbəsində olan materialın növləri üzrə (yarımfabrikat və s.) normativlərin (birləşdirilmiş nomenklatura nöqtəyi nəzərdən) və müəssisənin mühasibatlığının material qiymətlilərin uçotu şöbəsində olan, cari ilin yanvarın 1-nə əmtəə-material qiymətlilərin hərəkəti və qalığı haqqında hesabatın əsasında əmtəə-material qiymətlilərin növləri üzrə normativdən əlavə ehtiyatlar (həmçinin birləşdirilmiş nomenklatura nöqtəyi-nəzərinə müvafiq) çıxarılır və mütləq miqdar üzrə əhəmiyyətinə görə növbə ilə düzülür. Bununla dərinləşmiş təhlilin obyektləri müəyyən edilir;

2) normativdən əlavə qalıq aşkar edilən anbarlar üzrə material qiymətlilərin uçotu şöbəsində, anbar uçotu kartoçkası çıxarılır.

3) kartoçkalar ilə işin gedişində keçən ilin sonuna ehtiyatların qalığı onların illik məsarifi ilə müqayisə edilməsi yolu ilə artıq material ehtiyatları aşkar edilir və həmin növ artıq ehtiyatlara qiymət verilir (spesifik xüsusiyyəti olan nomenklaturalar nöqtəyi-nəzərindən);

4) normativdən kənarlaşan materiallar hər bir anbar üzrə hərəkəti və qalığı haqqında məlumatların yekunlaşdırılması aparılır. Keçən il ərzində məsarifi olmayan material növləri üzrə material qiymətlilərin dəyəri məbləği ayrıca hesablanır.

5) yoxlanılan bütün anbarlar üzrə məlumatların birləşməsi aparılır;

6) məlumatların işlənməsi və hesablanmış nəticənin təqdim edilməsi cari ildə məsarif tempində saxlanma şərti ilə olan artıq ehtiyatların miqdarının qiymətləndirilməsini göstərən analitik cədvəl formasında aparılır (bax cədvəl 11).

7) əmtəə-material qiymətlilərin yatıb qalması vəziyyətini qiymətləndirmək üçün ekspert müəyyən edilir;

8) ekspert üzrə analitik cədvəllərdən çıxarış edilir;

9) yatıb qalmış vəziyyətdə olan əmtəə-material qiymətlilərin ekspert qiymətləndirilməsi aparılır, onların təsərrüfatda işlənməsi yaxud satışına dair təkliflər verilir.

Balansın likvidliyinin təhlili

Müəssisənin maliyyəsinin gücləndirilməsi və krediti (borcu) ödəmə qabiliyyətinin zəruriliyi ilə əlaqədar bazar şəraitində balansın likvidliyinin təhlilinə tələbat meydana çıxır. Balansın likvidliyi ilə müəssisənin öhdəlikləri onun aktivləri ilə necə ödənilməsi, aktivlərin pul formasına çevrilmə vaxtının öhdəliyin ödənilmə vaxtına uyğun olması qabiliyyəti müəyyən edilir. Likvid aktivlər – 1) asan satıla bilən, pula çevrilə bilən vəsaitlərdir. Likvid aktivlərə aid edirlər: pullar, qızıl, qısamüddətli dövlət qiymətli kağızları, banklardakı cari hesablarda (tələb olunanadək) olan vəsaitlər, tez satılması mümkün olan səhmlər, istiqrazlar, satılan veksellər, əmlak qiymətliləri, ödəmə vaxtı çatmış veksellər;

2) borc öhdəliklərinin ödənilməsi üçün istifadə edilən vəsaitlər. Balansın aktivlərinin likvidliyi – aktivlərin pul vəsaitlərinə çevrilmə sürətidir (vaxtıdır). Həmin aktiv növünün pul formasında olmasına nə qədər az vaxt tələb olunursa, bir o qədər onun likvidliyi yüksək olur. Balansın likvidliyinin təhlili ödənilmə vaxtları üzrə qruplaşmış və onların artması qaydasında yerləşdirilmiş öhdəliklərlə, likvidlik dərəcəsinə görə qruplaşmış və azalma qaydasında yerləşdirilmiş aktivlər üzrə vəsaitlərin müqayisə edilməsi ilə nəticələnir. Aşağıda balansə görə qruplaşdırma verilir.

Müəssisənin aktivləri, likvidlik dərəcəsiindən yəni vəsaitlərinə çevrilmə sürətindən asılı olaraq aşağıdakı qruplara bölünür:

A 1) **daha yaxşı likvid aktivlər** - müəssisənin pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları (qiymətli kağızlar);

A 2) **tez pula çevrilən aktivlər** - debitor borcları və sair aktivlər. Yaxşı olardı ki, mühasibat uçotu məlumatlarından istifadə edərək fondlar və məqsədli maliyyələşmə vəsaiti ilə ödənilməyən xərcləri və alınan ssudalar üzrə işçilərlə hesablaşma məbləği çıxılsın. Fondlar və məqsədli maliyyələşmə vəsaitləri ilə ödənilməyən xərclər, eləcə də fəhlə və qulluqçular üçün bank ssudasının miqdarından artıq işçilərin aldıkları ssudalar üzrə işçilərlə hesablaşma miqdarının artması dövriyyə vəsaitlərinin əsas kapitalla çevrilməsini özündə əks etdirir (müəssisənin

xüsusi fond vəsaiti hesabına işçilərə ssudanın asılı olaraq bank ssudasından artıq işçilərlə hesablaşmanın artıq hissəsi, xüsusi vəsait mənbələrinin həcmindən əsas kapitala çıxılan azaldılır). Sair debitorlar və sair aktivlər maddəsi üzrə dövriyyə kapitalının əsas kapitala çevrilməsinin daxili təhlili gedişində onun artması müşahidə olunarsa həmçinin aktivlərin tez realizə olunması yekunundan azaldılır;

A 3) **az pula çevrilən aktivlər** - “Gələcək dövrün xərcləri” maddəsi istisna olmaqla, balansın aktivinin II bölməsinin “Ehtiyatlar” maddəsi qrupu, eləcə də balansın aktivinin I bölməsinin “Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları” və “Material qiymətlilərə mədaxilli qoyuluşlar” maddələri (digər müəssisələrin nizamnamə kapitalına qoyuluşların həcmi azaldılır) və hesabat tarixindən sonra 12 aydan yuxarı ödənişi gözlənilən debitor borcları (balansın III bölməsinin “Debitorlarla hesablaşmalar” maddəsi);

A 4) **çətin realizə olunan (pula çevrilən) aktivlər** - əvvəlki qruplara daxil olan maddələr istisna olmaqla balansın aktivinin I bölməsinin “Dövriyyədən kənar aktivlər” maddəsi.

Bununla balansın aktivinin I bölməsinin yekunundan yalnız “Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları” maddəsi üzrə əks etdirilən hissə məbləği çıxılır, çətin realizə olunan aktivlərin tərkibində digər müəssisələrin nizamnamə fonduna olan qoyuluşlar nəzərə alınır.

Balansın passivi onların ödənişinin müddətlilik dərəcəsinə görə qruplaşdırılır.

P 1) **daha çox olan təcili öhdəliklər** - onlara aid edilir: kreditor borcları, eləcə də 5 N-li formadan vaxtında ödənilməyən ssudalar. Daha çox öhdəliklərin tərkibində fəhlə və qulluqçular üçün ssudalar ancaq onların aldıkları ssudalar üzrə işçilərlə hesablaşma məbləği miqdarının keçməsi həcmində nəzərə alınır – bu keçmə məbləği təyinatı üzrə olmayan məqsədli bank ssudasından istifadəni göstərir və buna görə təcili ödəniş üçün daha çox likvidli aktivlərlə təminat olmalıdır:

P 2) **qısamüddətli passivlər** - qısamüddətli kreditlər və borc vəsaitləri;

P 3) **uzunmüddətli passivlər** - uzunmüddətli kreditlər və borclar;

P 4) **daimi passivlər** , yəni özünün vəsaitləri – balansın passivinin IV bölməsinin maddələri. Balansın aktiv və passiv yekununu saxlamaq üçün həmin qruplar aktivin II bölməsinin maddələri üzrə dövriyyə vəsaitlərinin əsas vəsaitlərə çevrilməsi məbləğində, aktivin II bölməsinin “Gələcək dövrün xərcləri” maddəsi üzrə miqdarı, zərərlərin miqdarı (passivin IV bölməsi) azaldılır və 730 və 740-cı sətirlər artırılır.

Balansın likvidliyini müəyyən etmək üçün aktiv və passiv üzrə verilən qrupların yekununu müqayisə etmək lazımdır. Əgər aşağıdakı

$$\left\{ \begin{array}{l} A1 \geq P1 \\ A2 \geq P2 \\ A3 \geq P3 \\ A4 \leq P4 \end{array} \right.$$

əlaqə varsa, balans tam likvid hesab edilir

Birinci üç bərabərsizliyə əməl olunubsa, dördüncü bərabərsizliyin yoxlanılması zəruriliyi meydana çıxır, odur ki, aktiv və passiv üzrə birinci üç qrupun yekunlarının müqayisə edilməsi əhəmiyyətlidir. Dördüncü bərabərsizlik “balanslaşdırıcı” xarakter daşıyır və bunun böyük iqtisadi mənası var: yəni ona əməl edilməsi müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitinin mövcudluğuna maliyyə sabitliyinə minimum səviyyədə riayət edilməsini təsdiq edir.

Əgər nə vaxt bir və ya bir neçə bərabərsizlik olarsa optimal variantda qeyd olunmuş əks işarə balansın mütləq likvidlikdən az və yaxud çox dərəcədə fərqlənməsini göstərir. Buna görə aktivin bir qrupu üzrə vəsaitin çatışmaması, digər qrup üzrə artıq olan vəsaitlə kompensasiya (bərpa edilir) edilir.

Balansın likvidliyinin təhlili cədvəl şəklində (11.9-cu cədvəldə verilən müəssisənin tam balansı əsasında tərtib edilən 9-cu cədvələ bax) rəsmiyyətə salınır. Bu cədvəlin 2, 3, 5, 6-cı sütunlarında hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna hesablanmış, aktiv və passiv qruplarının yekunları verilir. 7 və 8-ci sütunlarda hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna ödənişin artıq yaxud əskik olması miqdarı verilir.

Daha çox likvidli vəsaitlərin və tez realizə olunan aktivlərin daha çox olan təcili aktivlərlə və qısamüddətli passivlərlə müqayisə edilməsi cari likvidliyin aydınlaşdırılmasına imkan verir.

Az realizə olunan aktivlərin uzunmüddətli və ortamüddətli passivlərlə müqayisə edilməsi likvidliyin perspektivliyini əks etdirir. Cari likvidlik yaxın gələcəkdə aralıq vaxtlarda nəzərdən keçirilən vaxta müəssisənin ödəməqabiliyyətli (yaxud ödəməqabiliyyətli olmaması) olmasını təsdiq edir. Perspektivli likvidlik gələcək daxil olmalar və ödənişlər əsasında ödəməqabiliyyətli proqnozun olmasını özündə əks etdirir.

Balansın likvidliyinin təhlilini yuxarıda göstərilən sxem üzrə aparılması, passivdə öhdəliklərin ödənilmə vaxtının və aktivin likvidlik dərəcəsinin müvafiq olaraq istiqamətlənməsi qeyd olunmuşdur.

Mühasibat hesabatı əsasında xarici təhlili aparan analitik müəyyən olunmuş informasiyaları səhmana salır. Təhlilin nəticəsinin dəqiqləşdirilməsi üçün təqdim olunan metodika göstəricilərinə düzəliş, xüsusi metodlar tələb olunur.

1920-ci ildə analitik praktikada öhdəliklərin vaxtları və aktivlərin likvidliyinin orta statistika qiymətləndirilməsinə müvafiq aktiv və passiv qrupları arasında balans maddələrinin həcmələrinin yenidən bölüşdürülməsi aparılırdı. Yuxarıda verilən aktiv və passivlərin qruplaşması çərçivəsində normativə əsasən tez pula çevrilən aktivlərə debitor borcları və sair aktivlərin 80 %-i, hazır məhsulların 70 %-i, istehsalat ehtiyatları və bitməmiş istehsalatın 50 %-ni aid etmək lazımdır.

Balansın likvidliyinin təhlili

min man.

Aktiv	İlin əvvəlinə	İlin (dövrün) sonuna	Passiv	İlin əvvəlinə	İlin (dövrün) sonuna	Artıq yaxud əskik ödənişlər	
						İlin əvvəlinə	İlin sonuna
1	2	3	4	5	6	7	8
1.Daha çox likvid aktivlər (sət. 270 + 280)	110	192	1.Daha çox öhdəliklər (sət.710+720)	175	-	-65	+192
2.Tez pula çevrilən aktivlər (sətir 250+320)	86	110	2.Qısamüddətli öhdəliklər (sət.600+760)	80	1409	+6	-1299
3.Yavaş pula çevrilən aktivlər (sətir 180+199)	1180	1288	3.Uzun müddətli və qısamüddətli öhdəliklər (sətir510+610)	-	-	+1180	+1288
4.Çətin realizə olunan aktivlər (sətir 080)	1458	1970	4.Daimi passivlər	2579	2151	-1121	-181
Balans	2834	3560	Balans	2834	3560	X	X

Ağır (yavaş) realizə olunan aktivlərin tərkibinə debitor borclarının 20 %-i, hazır məhsulların 30 %-i, istehsalat ehtiyatları və bitməmiş istehsalatın 50 % daxil edilir. Bununla yanaşı qrupun tərkibində uzunmüddətli maliyyə qoyuluşların, təsisçilərlə hesablaşmalar və əmlaka görə hesablaşmaların müvafiq hissəsi saxlanılır. Kreditor borclarına gəldikdə yenidən bölüşdürmə eyni qaydada aparılmalıdır, yəni hissə qısamüddətli passivlərin tərkibinə daxil olmalıdır.

Həmçinin güzəştli normativ metodu çox təxminidir. Bununla belə, o təhlilin aparılması üçün əlverişlidir, belə ki, əgər normativlərin qeyd olunmuş əhəmiyyəti qəbul edilmişdirsə, onda hesablamalar gedişində əlavə informasiyanın cəlb edilməsi tələb olunmur. Balansın likvidliyini maliyyə vəziyyətinin daxili təhlili dairəsində yeni uçot məlumatlarından istifadə

etmək əsasında daha düzgün qiymətləndirmək olar. Bu halda aktiv və passivin birinci üç qrupundan (A1-A3 və P1-P3) hər hansı birinə daxil olan hər bir balans maddələri məbləği aktiv maddələr üçün müxtəlif vaxtlarda pul vəsaitlərinə çevrilməsinə və passiv maddələr üçün müxtəlif vaxtlarda (üç aya qədər; üç aydan altı aya qədər; altı aydan bir ilə qədər; bir ildən yuxarı) öhdəliklərin ödənilməsinə müvafiq hissələrə bölünür. Belə bölgüyə birinci növbədə debitor borcları və sair aktivlər, kreditor borcları və sair passivlər, eləcə də qısamüddətli kreditlər və borc vəsaitlərini əks etdirən maddələr üzrə məbləğlər salınır. Balansın aktivinin II “Ehtiyatlar” bölməsinin maddələr qrupu üzrə məbləği pul vəsaitlərinə çevrilmə vaxtları üzrə bölüşdürmək üçün ehtiyatların miqdarından (və digər qalıqlardan) istifadə olunur. Sonra likvidliyin dəyişməsi eyni intervalla aktiv üzrə miqdarlar və borcların ödənilməsi vaxtının dəyişməsi eyni intervalla passiv üzrə miqdarlar cəmlənir. Nəticədə aktiv və passiv üzrə dörd qrupun yekununu alırıq (çətin realizə olunan və daimi passivlər nəzərə alınmır).

Aktiv və passiv birinci qrupların yəni A1 və P1 (vaxtı üç aya qədər olanlar) yekunlarının müqayisəsi, cari ödənişlər və daxil olmalara olan münasibəti - əlaqəni göstərir. Aktiv və passiv üzrə ikinci qrupların , yəni A2 və P2 vaxtı(üç aydan altı aya qədər olanlar) yekunlarının müqayisəsi uzaq olmayan gələcəkdə cari likvidliyin artması yaxud azalması tendensiyasını göstərir. Üçüncü və dördüncü qrup üçün aktiv və passiv üzrə yekunların müqayisəsi uzaq gələcək barəsində ödənişlər və daxil olmalara olan münasibəti - əlaqəni göstərir. Bu sxem üzrə aparılan təhlil, hesablaşmaların öz vaxtında aparılması imkanları nöqtəyi-nəzərdən tam maliyyə vəziyyətini kifayət dərəcədə əks etdirir

Bütünlükdə balansın likvidliyini kompleks qiymətləndirmək üçün formula üzrə hesablanan ümumi likvidlik göstəricisindən istifadə etmək lazımdır.

$$\lambda = \frac{a_{iA1} + a_{2A2} + a_{3A3}}{a_{1P1} + a_{2P2} + a_{3P3}}$$

Burada A_i , P_i aktiv və passiv üzrə müvafiq qrupların yekunu;

a_i - çəki əmsalı

Müəssisənin bütün likvidli vəsaitləri məbləğinin bütün ödəniş öhdəlikləri məbləğinə (qısamüddətli eləcə də uzunmüddətli və ortamüddətli kimi) nisbəti balansın ümumi likvidlik göstəricisini göstərir, bu şərtlə ki, vəsaitlərin daxil olması və öhdəliklərin ödənilməsi vaxtları nöqtəyi-nəzərdən onların əhəmiyyəti nəzərə alınmış çəki əmsalları ilə göstərilən məbləğdə likvid vəsaitləri və ödəniş öhdəliklərinin müxtəlif qrupları daxil olur. Bu göstərici müxtəlif hesabat dövrlərinə aid müəssisə balansını, eləcə də müxtəlif müəssisələrin balansını müqayisə etməyə və hansı balansın daha çox ödəməqabiliyyətli olmasını aydınlaşdırmağa imkan verir.

Balansın likvidliyinin köməyi ilə likvidlik nöqtəyi nəzərdən müəssisədə maliyyə vəziyyətinin dəyişməsinin qiymətləndirilməsi aparılır. Həmçinin bu göstərici mühasibat hesabatı əsasında çoxlu potensiallı partnyorlardan daha çox etibarlı olanın seçilməsində istifadə olunur.

Maliyyə əmsallarının təhlili

Maliyyə əmsalları maliyyə vəziyyətinin mütləq göstəricisinə yaxud onların xətti tərtibə baxma şəklində hesablanan, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin mütləq göstəricilərini özündə əks etdirir. N.A.Blatovun təsnifatına əsasən maliyyə vəziyyətinin nisbi göstəriciləri bölgü əmsallarına və əlaqələndirmə (koordinasiya) əmsallarına bölünür.

Bölgü əmsalları - o halda tətbiq edilir ki, onda maliyyə vəziyyətinin bu və ya digər mütləq göstəricisi onun daxil olduğu yekun mütləq göstəricilər qrupu təşkil edir.

Əlaqələndirmə əmsalları (koordinasiya) müxtəlif iqtisadi faydası yaxud onların xətti tərtibi olan, maliyyə vəziyyətinin mütləq göstəricilərinə yanaşma üçün istifadə olunur.

Maliyyə əmsallarının təhlili onların qiymətini bazis miqdarları ilə müqayisə etməklə, eləcə də hesabat dövrü ərzində və onun arxasınca gələn illər ərzində onların ödənilməsi ilə nəticələnir. Bazis miqdarı kimi keçən dövrə dair maliyyə vəziyyəti nöqtəyi-nəzərdən əlverişli olan həmin müəssisənin göstəricisi müvəqqəti orta qiymətindən, orta sahə yaxud orta xalq təsərrüfatı göstərici qiymətindən, daha çox uğurlu olan rəqibin hesabat məlumatları üzrə hesablanan göstərici qiymətindən istifadə edilir. Bundan

başqa, müqayisə üçün baza kimi nisbi göstəricilər qiyməti maliyyə vəziyyəti sabitliyi nöqteyi-nəzərdən tənqidi yaxud optimal xarakterizə olunan, ekspert sorğu miqdarları nəticəsində alınan yaxud nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış qiymət ola bilər.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti və onun dəyişməsinə düzgün və tam xarakteristikası üçün kifayət miqdarda maliyyə əmsalları vardır. Ancaq bu göstəricilərin hər birində mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, burada maliyyə vəziyyətinin daha çox əhəmiyyətli tərəfi əks etdirilsin

İqtisadi faydasına görə nisbi maliyyə əmsalları sistemi xarakterli qruplara bölünür:

- 1) müəssisələrin rentabelliyyənin qiymətləndirilməsi göstəriciləri;
- 2) idarəetmənin səmərəliliyi yaxud məhsulların mənfəətliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri;
- 3) işgüzar aktivlik yaxud kapitalveriminin qiymətləndirilməsi göstəriciləri;
- 4) bazar sabitliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri;
- 5) ödəmə qabiliyyəti əsas kimi balansın likvidliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri.

Hər bir maliyyə əmsalları qrupundan əsaslarını və müəssisənin hesabatı üzrə onların hesablanmasını nəzərdən keçirək (bax cədvəl 11 və 11.4).

I. Müəssisələrin rentabelliyyənin qiymətləndirilməsi

1.1. Mühasibat mənfəəti üzrə müəssisələrin aktivinin (kapitalın)

$$\text{Ümumi rentabelliyyə} = \frac{\text{mühasibat mənfəəti}}{\text{əmlakların orta illik dəyəri}} \times 100\% = \frac{1639}{3197} \times 100\% = 51,27\%$$

1.2. Xalis mənfəət üzrə aktivlərin rentabelliyyə =

$$\frac{\text{xalis mənfəət}}{\text{əmlakların orta illik dəyəri}} \times 100\% = \frac{1311,2}{3197} \times 100\% = 41,01\%$$

1.3. Xalis mənfəət üzrə xüsusi kapitalın rentabelliyyə =

$$\frac{\text{xalis mən fəət}}{\text{xüsusi kapitalın orta illik miqdarı}} \times 100\% = \frac{1311,2}{2302} \times 100\% = 56,96\%$$

1.4. İstehsal fondlarının ümumi rentabelliği =

$$= \frac{\text{Mühasibat mən fəəti (yaxud satışdan mən fəət)}}{\text{Əsas istehsalat və dövriyyə aktivlərinin orta illik dəyəri}} \times 100\%$$

(hesablama 11.5-ci cədvəl üzrə verilmişdir)

Rentabellik göstəricisi, təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin daha ümumiləşdirici xarakteristikasını vermək üçün istifadə olunur. Onlara məhsulların rentabellik göstəricisi (onun idarəetmənin səmərəliliyi adlanması qəbul edilib) və kapitalverimi göstəricisi (onun işgüzar aktivlik adlanması qəbul edilmişdir) təsir edir. Bu asılılığı müəssisənin xalis rentabelliği misalında göstərək (əmsallarla bax cədvəl 11 və 11.4):

$$\frac{\text{xalis mən fəət}}{\text{əmlakların orta hesabla dəyəri}} = \frac{\text{xalis mən fəət}}{\text{satış (dövriyyə)}} \times \frac{\text{satış}}{\text{əmlakların orta illik dəyəri}} = 0,3746 \times 1,0948 = 0,4101$$

2. İdarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

2.1. 1 man. Satışa (dövriyyə) məhsullarının satışından mən fəət =

$$= \frac{\text{məhsul satışından mən fəət}}{\text{məhsul satışı (dövriyyə)}} \times 100\% = \frac{1757}{3500} \times 100\% = 50,2\%$$

2.2. 1 manat dövriyyəyə düşən xalis mən fəət =

$$\frac{\text{xalis mən fəət}}{\text{məhsul satışı (dövriyyə)}} \times 100\% = \frac{1311,2}{3500} \times 100\% = 37,46\%$$

2.3 1 manat dövriyyəyə düşən ümumi mən fəət =

$$\frac{\text{Mühasibat mən fəəti}}{\text{Məhsul satışı (dövriyyə)}} \times 100\% = \frac{1639}{3500} \times 100 = 46,83\%$$

İdarəetmənin səmərəliliyinin bütün göstəricilərinin fərqi düsturun surətindədir, yəni təsərrüfat fəaliyyətinin müəyyən tərəfini əks etdirən maliyyə nəticəsidir.

3. İşgüzar aktivliyin qiymətləndirilməsi.

$$\begin{aligned} 3.1. \text{ Ümumi kapitalverimi (fondverimi)} &= \\ &= \frac{\text{məhsul satışı (dövriyyə)}}{\text{əmlakların orta illik dəyəri}} = \frac{3500}{3197} = 1,09 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} 3.2. \text{ Əsas istehsalat vəsaitlərinin və qeyri-maddi aktivlərin verimi}^1 &= \\ &= \frac{\text{məhsul satışı (dövriyyə)}}{\text{əsas istehsalat vəsaitlərin və qeyri – maddi aktivlərin orta illik dəyəri}} = \frac{3500}{2631,1} = 1,33 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} 3.3. \text{ Bütün dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi} &= \\ &= \frac{\text{məhsul satışı (dövriyyə)}}{\text{dövriyyə aktivlərinin orta illik dəyəri}} = \frac{3500}{1483} = 2,36 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} 3.4. \text{ Ehtiyatların dövriyyəsi} &= \\ &= \frac{\text{məhsul satışı (dövriyyə)}}{\text{ehtiyatların orta illik dəyəri}} = \frac{3500}{626,5} = 5,59 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} 3.5. \text{ Debitor borclarının dövriyyəsi} &= \\ &= \frac{\text{məhsul satışı (dövriyyə)}}{\text{debitor borclarının orta illik miqdarı}} = \frac{3500}{98} = 35,71 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} 3.6. \text{ Bank aktivlərinin dövriyyəsi} &= \\ &= \frac{\text{məhsul satışı (dövriyyə)}}{\text{pul vəsaitləri və qiymətləri kagızların orta illik miqdarı}} = \frac{3500}{151} = 23,18 \end{aligned}$$

1) Məlumatlar illik mühasibat hesabatının 5 N-li formasından götürülür.

3.7. Xüsusi kapitala dair dövriyyə =

$$= \frac{\text{məhsul satışı (dövriyyə)}}{\text{xüsusi kapitalın orta illik miqdarı}} = \frac{3500}{2317,5} = 1,51$$

Nisbi maliyyə göstəriciləri əmsallarla və eləcə də faizlərlə ifadə oluna bilər. İşgüzar aktivlik göstəricisi əyani olaraq əmsallarla verilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işgüzar aktivliyin daha çox mühüm göstəricisi bütünlükdə xalq təsərrüfatı üzrə və sahələr üzrə normativlər müəyyən edilir. Belə normativlər, qayda üzrə bu əmsalların orta hesabla faktiki qiymətini əks etdirir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş əksər mədəni ölkələrdə ehtiyatların dövriyyə normativində - dövriyyə 3 yaxud təxminən 122 gündür, debitor borclarının dövriyyə normativində 4,9 yaxud 73 gündür Qeyd etmək lazımdır ki, dövr ərzində məsələn il – aktiv və passivin orta hesabla dəyəri, xronoloji qaydada aylıq məlumatlar üzrə hesablanır, əgər belə bir imkan yoxdursa – rüblük məlumatlar üzrə hesablanır, əgər maliyyə təhlili aparmanın sərəncamındadırsa, ancaq illik balansın məlumatları üzrə hesablama aparılır, bu halda sadə üsuldən istifadə olunur, yəni dövrün (ilin) əvvəlinə və sonuna olan məlumatlardan orta hesabla olan dəyər hesablanır.

13.4.Bazar sabitliyinin qiymətləndirilməsi (balansın quruluşunun kafiliyi)

Bazar sabitliyinin maliyyə əmsalları müəssisənin rentabellik, idarəetmənin və işgüzar aktivliyin səmərəlilik göstəricilərinə əsaslanır. Onlar müəyyən tarixə balansı tərtib edərək hesablanır və dinamikada nəzərdən keçirilir. Bu göstəricilərin hesablanması imkanını müəssisənin balansının məlumatları üzrə veririk.

4.1. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti sabitliyinin mühüm xarakteristikalarından biri, onun borc vəsaitlərindən asılı olmamasını göstərən, balansın ümumi yekununda xüsusi vəsait mənbələrinə bərabər olan hissə **muxtariyyət (maliyyə sabitliyi) əmsalıdır.**

Muxtariyyət əmsalının (Θ^m) normal minimum qiyməti 0,5 səviyyəsində qiymətləndirilir. Normal hədd

$$\Theta^m \geq 0,5$$

Bu müəssisənin bütün öhdəlikləri onun xüsusi vəsaitləri ilə örtülə bilər. Məhdudlaşdırma həddinin yerinə yetirilməsi nəinki müəssisə üçün əhəmiyyətlidir, eyni zamanda o, onun kreditorları üçün də əhəmiyyətlidir. Muxtariyyət əmsalının artımı gələcək dövrlərdə müəssisənin maliyyə sabitliyinin artmasını, maliyyə çətinlikləri riskinin aşağı düşməsinə təsdiq edir. Belə ənənə kreditorlar nöqtəyi-nəzəri ilə müəssisə öz öhdəliklərinin ödənilməsi təminatını yüksəldir.

4.2. Muxtariyyət əmsalını, müəssisənin öhdəlikləri miqdarının, onun xüsusi vəsaitləri miqdarına olan nisbətində bərabər olan, borc vəsaitlərinin xüsusi vəsaitlərə olan nisbəti əmsalı ($\Theta^{b/x}$) tamamlayır.

($\Theta^{b/x}$) və Θ^m əmsallarının qarşılıqlı əlaqəsi

$$\Theta^{b/x} = \frac{1}{\Theta^m} - 1,$$

Borc və xüsusi vəsaitlərin nisbəti əmsalı üçün normal hədd:

$$\Theta^{b/x} \leq 1$$

4.3. Müəssisənin minimum maliyyə sabitliyi saxlanılan zaman müəssisənin sürətdə hərəkət edən dövriyyə vəsaitlərinin dəyərinin, onun əsas vəsaitlərə çevrilmiş dəyərinə olan nisbətində məhdudlaşdırma həddi borc və xüsusi vəsaitlərin nisbəti əmsalından yuxarıda olmalıdır. Bu göstərici **sürətlə hərəkət edən dövriyyə vəsaitlərinin əsas vəsaitlərə çevrilən vəsaitlərə nisbəti əmsalı** adlanır ($\Theta^{sdv/\text{çəv}}$) və dövriyyə vəsaitləri (aktivin II və III bölmələri) aktivin əsas vəsaitlərinə (aktivin I bölməsi) bölməklə hesablanır.

Balansın aktivinin II və III bölmələrində olan vəsaitlərdən əsas vəsaitlərə çevrilən dövriyyə vəsaitlərinin miqdarı artdıqca dövriyyə vəsaitlərinin miqdarı azalır, hesablamada məxrəcdə olan vəsaitlərin miqdarı

isə artır, beləliklə müəssisənin real mövcud olan dövriyyə vəsaitlərinin miqdarı azalır.

4.4. Maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin xarakteristikasında müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin xüsusi vəsait mənbələrinin ümumi miqdarına olan nisbətində bərabər olan, **manevretmə əmsalı**_ olduqca əhəmiyyətlidir. O, onlarla nisbətən müstəqil manevretməyə imkan verən, müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin hansı hissəsinin sürətlə hərəkət edən formada olmasını göstərir. Manevretmə əmsalının qiymətinin yüksək olması maliyyə vəziyyətinin yüksək olmasını xarakterizə edir.

4.5. Maliyyə sabitliyinin təhlili üçün ehtiyatların əmələ gəlmə mənbələrinin vəsaitləri ilə müəssisənin mütləq təminat göstəricilərinin hansı rol oynamasına müvafiq olaraq maliyyə vəziyyətinin nisbi sabitlik göstəricilərindən biri xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin miqdarının müəssisənin balansının aktivinin II və III bölmələrinin məbləğinə olan nisbətində bərabər olan xüsusi vəsaitlərin əmələ gəlmə mənbələri ilə dövriyyə aktivlərinin təminat əmsalıdır. Təsərrüfat təcrübəsində orta statistika məlumatlarının əsasında alınan, onun normal həddi aşağıdakı kimi olur:

$$\Theta^t \geq 0,1$$

4.6. Müəssisə vəsaitlərinin quruluşunun mühüm xarakteristikasını əsas vəsaitlərin, kapital qoyuluşunun, qeyri-maddi aktivlərin, ehtiyatların dəyərinin balansın yekununa olan nisbətində bərabər olan, **istehsalat təyinatlı əmlakın real dəyəri əmsalını**_ verir ($\Theta^{is.ə}$).

Təsərrüfat təcrübəsinin məlumatları əsasında göstəricinin aşağıdakı həddi normal hesab edilir:

$$\Theta^{is.ə} \geq 0,5$$

Müəyyən olunmuş həddən aşağı göstəricinin qiymətinin aşağı düşməsi vəziyyəti yarandıqda, istehsalat təyinatlı əmlakı artırmaq üçün, əgər hesabat dövründə maliyyə nəticəsi xüsusi vəsait mənbələrini tamamlamağa imkan vermirsə, onda uzunmüddətli borc vəsaitlərini cəlb etmək məqsədəuyğun olar

4.7. Müəssisə vəsaiti mənbələrinin quruluşunun xarakteristikası üçün muxtariyyət, borc və xüsusi vəsaitlər nisbəti, manevretmə əmsalları ilə

yanaşı ayrı-ayrı qrup mənbələrinin quruluşunun tərkibində müxtəlif dəyişiklikləri əks etdirən daha çox xüsusi göstəricilərdən istifadə etmək lazımdır. Belə göstəricilərə birinci növbədə uzunmüddətli kreditlər və borc vəsaitləri miqdarının müəssisənin xüsusi vəsait mənbələri və uzunmüddətli kredit və borc məbləğinə olan nisbətə bərabər olan **cəlb olunan uzunmüddətli borc vəsaitləri əmsalı** aid edilir.

Cəlb olunan borc vəsaitləri əmsalı kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi zamanı borc vəsaitlərinin payını (xüsusi çəkisini) təxmini qiymətləndirməyə imkan verir.

4.8. Qısamüddətli borclar əmsalı ümumi öhdəliklər məbləğində müəssisənin qısamüddətli öhdəliklərinin payını (xüsusi çəkisini) ifadə edir.

4.9. Ehtiyatların formalaşdırma mənbələrinin muxtariyyət əmsalı xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatların əsas formalaşdırma mənbələrinin ümumi məbləğində payını (xüsusi çəkisini) göstərir.

4.10. Kreditor borcları və sair passivlər əmsalı kreditor borcları və sair passivlərin müəssisə öhdəliklərinin ümumi məbləğində olan payını (xüsusi çəkisini) ifadə edir.

5. Müəssisə balansının likvidliyinin qiymətləndirilməsi

Yuxarıda nəzərdən keçirilmiş balansın likvidliyinin ümumi göstəricisi yaxın və uzaq gələcəkdə - bütün öhdəlik növləri üzrə müəssisənin hesablaşmaların həyata keçirmə qabiliyyətini ifadə edir. Bu göstərici xüsusilə qısamüddətli öhdəliyin ödənilməsini planda müəssisənin imkanları haqqında təsəvvür vermir. Buna görə müəssisənin ödəməqabiliyyətini qiymətləndirmək üçün qısamüddətli öhdəliklərin örtülməsi şəklində nəzərdən keçirilmiş likvidli vəsaitlərin yığılmasında fərqlənən üç nisbi likvidlik göstəricisi istifadə olunur.

Təcrübədən çıxan məlumatların, ekspert sorğuların, riyazi modelləşdirmə və i.a. statistik işlənməsi əsasında alınan likvidlik göstəricilərinin normal həddi aşağıda verilir və bu da kapitalist firmalarının əsas təsərrüfat təcrübəsinə uyğundur. Onları müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı istifadə etmək olar.

5.1. Mütləq likvidlik əmsalı ($\Theta^{\text{müt}}$).

Bu əmsal daha çox likvidli aktivlərin miqdarının daha çox olan təcili öhdəliklər və qısamüddətli passivlərin məbləğinə olan nisbətinə bərabərdir.

Daha çox likvidli aktivlər dedikdə, balansın likvidliyinin təhlili üçün balans maddələrinin qruplaşması zamanı müəyyən olunmuş müəssisənin pul vəsaitlərini və qısamüddətli qiymətli kağızları başa düşürük. Daha çox olan təcili öhdəliklər və qısamüddətli passivlər kimi verilən, müəssisənin qısamüddətli öhdəliklərinə daxil edilir: kreditor borcları və sair passivlər; vaxtında ödənilməyən ssudalar, qısamüddətli kreditlər və borc vəsaitləri.

Mütləq likvidlik əmsalı (mütləq örtülmə əmsalı) yaxın zamanlarda müəssisə qısamüddətli borcun hansı hissəsini ödəyə bilər. Bu göstəricinin normal həddi aşağıdakı kimi qəbul edilmişdir:

$$\Theta^{\text{müt.}} \geq 0,2 - 0,5$$

5.2. Sürətləndirilmiş likvidlik əmsallarını ($\Theta^{\text{sür.}}$) yaxud aralıq örtülmə əmsalını hesablamaq üçün nisbi göstəricinin sürətində likvidli vəsaitlərin tərkibinə debitor borcları və sair aktivlər əlavə olunur. Beləliklə balansın aktivinin II və III bölmələrinin yekunundan həmin bölmələrin maddələri üzrə əsas vəsaitlərə çevrilən dövriyyə vəsaitləri və ehtiyatları (yəni fond və məqsədli maliyyələşmə vəsaitləri ilə örtülməyən xərclər və i.a.) çıxıldıqdan sonra qalan miqdara bərabərdir. Müəssisənin debitorlarla hesablaşmaları öz vaxtında aparılması şəraitində likvidlik əmsalı ödəniş imkanlarının proqnozlaşdırılmasını göstərir.

Likvidlik əmsalının aşağı normal həddinin qiymətləndirilməsini aşağıdakı kimi görmək olar:

$$\Theta^{\text{sür.}} \geq 1$$

5.3. Əgər həmçinin ehtiyatlar (gələcək dövrün xərcləri çıxılmaqla) likvidli vəsaitlərin tərkibinə daxil olursa, nəticədə *cari likvidlik əmsalı* (Θ^{cl}) yaxud ümumi likvidlik əmsalı alınır. O, müəssisənin bütün dövriyyə vəsaitlərinin (sürətlə pula çevrilən) (balansın aktivinin II bölməsinin maddələri üzrə gələcək dövrün xərcləri çıxılmaqla) qısamüddətli öhdəliklərin miqdarına olan nisbətində bərabərdir. Ümumi və cari likvidlik əmsalı debitorlarla hesablaşmaların nəinki öz vaxtında aparılmasını və eyni zamanda hazır məhsulların əlverişli şəraitdə satışını və maddi dövriyyə vəsaitlərinin digər elementlərinə ehtiyac şəraitində satışı qiymətləndirməyə,

müəssisənin ödəmə imkanlarını göstərir. Onun üçün normal məhdudlaşdırma həddi

$$\Theta^{cl} \geq 2$$

Müxtəlif likvidlik göstəriciləri nəinki likvidli vəsaitlərin müxtəlif uçotu dərəcəsi zamanı müəssisənin maliyyə vəziyyəti sabitliyinin hərtərəfli xarakteristikasını verir, eyni zamanda analitik informasiyalarla müxtəlif xarici istifadəçilərin maraqlarına cavab verir.

Xammal və materialları satanlar üçün isə mütləq likvidlik əmsalı daha çox maraqlıdır. Müəssisəyə kredit verən bank sürətləndirilmiş likvidlik əmsalına daha çox diqqət yetirir. Səhm və istiqraz sahibləri və alıcılar cari likvidlik əmsalı üzrə onun maliyyə sabitliyini daha çox dərəcədə qiymətləndirir.

Maliyyə göstəricilərinin təhlili və aparılan hesablamalardan nəticə çıxır ki, hər bir əmsal qrupu müəssisənin maliyyə vəziyyətinin müəyyən tərəfini əks etdirir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, nisbi maliyyə göstəriciləri yalnız müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və onun ödəmə qabiliyyətinin təxmini göstərilən (ilk) indikatorudur.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin signal göstəricisi onun ödəmə qabiliyyətidir, bu göstərici ödəniləcək pulu vaxtında ödəmə ödəməmə və onların səbəbləri balansda nəzərdən keçirilməklə mütləq məlumatlarla xarakterizə olunur.

Hazırda olan ödəniləcək pulu vaxtında ödəməmə, eləcə də daxili maliyyə intizamının və daxili ödəməmənin pozulmasını nəzərə almaqla müəssisənin maliyyə vəziyyətini aşağıdakı sıra ilə xarakterizə etmək olar:

Maliyyə vəziyyətinin mütləq və normal sabitliyi ödəniləcək pulu vaxtında ödəməmə və onların əmələ gəlmə səbəblərinin olmaması, yaxud işin normal yaxud yüksək rentabelli olması, daxili və xarici maliyyə intizamında pozulma halının olmaması ilə xarakterizə olunur;

Qeyri sabit (böhranqabağı) maliyyə vəziyyəti sabit maliyyə intizamının pozulmasının mövcud olması (əməyin ödənişində gecikmə, ehtiyat fondu və iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının müvəqqəti artıq xüsusi vəsaitlərindən istifadə və s.) ödənişlərdə və hesablaşma hesabına pulun daxil olmasında fasilənin olması, maliyyə planının o cümlədən mənfəət üzrə planın yerinə yetirilməsi ilə xarakterizə olunur.

Böhranlı maliyyə vəziyyəti maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabitliyinin yuxarıda göstərilən əlaqələndirmədən əlavə ödəməmənin müntəzəm olması ilə xarakterizə olunur. Böhranlı vəziyyəti aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar: birinci dərəcəli (vaxtı uzadılmış bank ssudasının və mallara görə malsatanlara vaxtıkeçmiş borcun olması); ikinci dərəcəli (bir də büdcəyə borcun olması); üçüncü dərəcəli (bir də əməyin ödənişində və icra sənədləri üzrə digər ödənişlərdə fasilənin olması). Bütün bunlar müəssisənin müflisləşmə mərhələsinə qədəm qoyduğunu əks etdirir.

Kompleks maliyyə təhlili və emitentin reytinginin qiymətləndirilməsi

Hesabat məlumatları üzrə kompleks maliyyə təhlili sistemində müəssisənin iqtisadi səmərəliliyi və onun maliyyə vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi mühüm yer tutur.

Fəaliyyəti qiymətləndirilməsi maliyyə təhlilinin birinci mərhələsində aparılır, bu mərhələdə analitik işlərin əsas istiqaməti müəyyən edilir (qabaqcadan qiymətləndirmə) və axırda təhlilin yekunu aparılır (son, qəti qiymətləndirmə). Son qiymətləndirmə konkret vəziyyətdə optimal idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması və qəbulu üçün mühüm informasiya mənbəyidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə vəziyyəti və işgüzar aktivliyi haqqında obyektiv və dürüst informasiyaya dair iqtisadi proseslərin iştirakçılarının marağı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bazar münasibətlərinin bütün subyektləri sahibkarlar (səhmdarlar), investorlar, banklar, birjalar, malsatanlar, alıcılar, sifarişçilər, sığorta şirkətləri, reklam agentliyi – öz partnyorlarının rəqabət qabiliyyətli və ümidverici olmasının birmənalı qiymətləndirilməsində maraqlıdırlar. Belə qiymətləndirməyə müxtəlif metodlarla və müxtəlif meyarlardan istifadə etməklə nail olmaq olar. Məsələn, balla qiymətləndirmə metodu geniş yayılmışdır.

Aşağıda bazar münasibətləri şəraitində maliyyə təhlilinin nəzəriyyəsi və metodikasına əsaslanmış, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin kompleks müqayisəli reyting qiymətləndirilməsi metodikası verilir. Bu prosedura aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

Birinci mərhələdə sifarişçi müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən və ödəniş qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün tələb

olunan keyfiyyət göstəriciləri (adətən nisbi göstəricilər) toplanır və çıxış məlumatlarının matrisi tərtib edilir.

Reyting qiymətləndirilməsinin sonrakı mərhələsində müəssisənin istehsal və maliyyə fəaliyyətinin yaxud bütünlükdə təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm parametrləri (göstəriciləri) nəzərə alınır. Onun tərtibi zamanı müəssisənin istehsal potensialı, onun məhsullarının rentabelliği, istehsal və maliyyə resurslarının istifadəsinin səmərəliliği vəsaitlərin yerləşməsi və vəziyyəti, onların mənbələri haqqında və s. haqqında olan məlumatlar istifadə olunur. Maliyyə vəziyyətinin düzgün və obyektiv qiymətləndirilməsi göstəricilərin sərbəst toplanmasına baza ola bilməz. Buna görə fəaliyyətin çıxış göstəricilərinin əsaslandırılması və seçilməsi analitik qiymətləndirmədə idarəetmə subyektinin tələbində, qiymətləndirmə məqsədindən asılı olaraq aparılır. 13.9-cu cədvəldə ümumi müqayisəli qiymətləndirmə üçün nümunəvi çıxış göstəricilərinin toplanması verilir.

Cədvəl 13.9

Ümumi mühasibat hesabatının məlumatları üzrə reyting qiymətləndirilməsi üçün fəaliyyətin çıxış göstəriciləri sistemi

I qrup Təsərrüfat fəaliyyətinin mənfəətliliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri	II qrup İdarə etmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilmə göstəriciləri	III qrup İşgüzar aktivliyin qiymətləndirmə göstəriciləri	IV qrup Baza sabitliyi və likvidliyin qiymətləndirmə göstəriciləri
1. Müəssisənin ümumi rentabelliği – aktivlərin 1 manatına düşən ümumi mənfəət 2. Müəssisənin xalis rentabelliği – aktivlərin 1 manatına düşən xalis mənfəət 3. Xüsusi kapitalın rentabelliği – xüsusi kapitalın 1 manatına düşən xalis mənfəət 4. İstehsalat fondlarına dair ümumi rentabellik – ümumi mənfəətin orta hesabla əsas istehsalat fondları və əmtəə-	1. Ümumi satışın 1 manatına düşən məhsul satışından mənfəət 2. Məhsul satışı həcmnin 1 manatına düşən xalis mənfəət 3. Məhsul satışı həcmnin 1 manatına düşən ümumi mənfəət	1. Bütün aktivlərin verimi – aktivlərin 1 manatına düşən məhsul satışından gəlir 2. Əsas fondların verimi - əsas fondların 1 manatına düşən məhsul satışından gəlir. 3. Dövrüyyə fondlarının dövr sürəti – dövrüyyə vəsaitlərinin 1 manatına düşən məhsul satışından gəlir 4. Ehtiyatların dövr sürəti – ehtiyatların 1 manatına düşən məhsul satışından gəlir	1. Cari likvidlik əmsalı – təcili öhdəliklərin 1 manatına düşən dövrüyyə vəsaitləri. 2. Sürətləndirilmiş likvidlik əmsalı – təcili öhdəliklərin 1 manatına düşən pul vəsaitləri hesablaşmalar və sair aktivlər 3. Daimi aktiv indeksi – xüsusi vəsaitlərə dair əsas fondlar və digər dövrüyyədən kənar aktivlər. 4. Müstəqillik əmsalı – balansın yekununun 1

material qiymətlilərində dövriyyə vəsaitlərinin miqdarına olan nisbəti		<p>5. Debitor borclarının dövr sürəti – debitor borclarının 1 manatına düşən məhsul satışından gəlir</p> <p>6. Bank aktivlərinin dövr sürəti – bank aktivlərinin 1 manatına düşən satışdan gəlir</p> <p>7. Xüsusi kapitalın verimi – xüsusi kapitalın 1 manatına düşən satışdan gəlir</p>	<p>manatına düşən xüsusi vəsaitlər.</p> <p>5. Xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə dövriyyə aktivlərinin təminatı bütün dövriyyə vəsaitlərinin 1 manatına düşən xüsusi dövriyyə vəsaitləri</p>
--	--	---	--

Təklif olunan göstəricilər sistemi müəssisənin ümumi hesabatının məlumatlarına əsaslanır. Bu tələb kompleks qiymətləndirmə metodikasının özündəki obyektiv və nəticəli qiymətləndirmə imkanı verir, iqtisadi proseslərin bütün iştirakçılarna müəssisənin maliyyə vəziyyətində olan dəyişikliklərə nəzarət etməyə imkan verir, kütləvi qiymətləndirmə aparılır. Reyting qiymətləndirilməsi üçün çıxış göstəriciləri dörd qrupda birləşdirilir (bu sistemdə müəssisənin zərərsizliyi nəzərdən keçirilməyib).

Birinci qrupa daha çox ümumiləşmiş və mühüm göstəricilər mənfəətliliyinin (rentabelliynin) qiymətləndirilməsi göstəriciləri daxil edilir. Müəssisənin rentabellik göstəricisi ümumi halda mənfəətin alınmasında iştirak edən müəssisələrin vəsaitlərinə (əmlakına) dair mənfəətə olan münasibətləri özündə əks etdirir. Buna görə burada müqayisəli qiymətləndirmə üçün daha çox mühüm olan, xalis mənfəətin müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin həcminə yaxud bütün əmlakına olan nisbəti üzrə hesablanmış rentabellik göstəricisidir.

İkinci qrup müəssisənin idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri təşkil edir.

Üçüncü qrupa müəssisənin işgüzar aktivliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri daxil edilir.

Dördüncü qrupda müəssisənin bazar sabitliyi və likvidliyinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri birləşdirilir. Əksər maliyyə əmsallarının hesablanma metodikası yuxarıda verilmişdir.

Daimi aktiv indeksi əsas vəsaitlərin və sair dövriyyədən kənar aktivlərin (1 N-li forma, sət. 080) xüsusi vəsait mənbələrinə (1 N-li forma, sət. 480) olan nisbəti ilə hesablanır.

Səhmdar şirkətlərin bazar sabitliyinin xarakteristikası zamanı 1 səhmə düşən xalis mənfəət, 1 səhmə düşən dividend, səhmin bazar kursuna (məzənnəsinə) dair 1 səhmə düşən dividend və s. kimi nisbi göstəricilərin istifadəsi yararlıdır.

Bir mühüm cəhəti qeyd etmək lazımdır. Çıxış göstəricilərinin qiymətləndirilməsi arasında hesabat dövrü ərzində mənfəətin, məhsulların həcmi xarakterizə edən yekun, nəticə göstəriciləri vardır. Bunla birlikdə balans göstəriciləri arasında hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna hesablanan yeni eyni cəhətli xarakterlər vardır. Nə qədər ki, 11.10-cu cədvələ daxil olan bütün çıxış göstəriciləri nisbidir, onda onların hesablanması qaydasının metodoloji əsaslandırılması zəruriliyi meydana çıxır. Bu göstəricilərin dövrün (ilin) əvvəlinə və sonuna hesablanması həyata keçirilməsi fikrinin olmaması haqqında məlumat verilir.

Orta hesabla balans maddələrinin qiymətinə dair hesablama aparmaq (2-yə bölünən, dövrün əvvəlinə və sonuna olan məlumatlar məbləği) daha çox məqsədə uyğundur.

Maliyyə təhlili üçün (illər ərzində mühasibat hesabatlarının mövcud olduğu zaman hər bir dövr ərzində orta hesabla məlumatlar əsasında balans üzrə hesablanan, reyting qiymətləndirilməsi üçün çıxış göstəricilərinin avtomatlaşdırılmış məlumatlar bazasını təşkil etmək məqsədəuyğundur.

Reyting qiymətləndirilməsinin yekun göstəricisi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin hər bir göstəricisini bütün müqayisə olunan parametrlər üzrə ən yaxşı nəticəsi olan şərti etalon müəssisənin həmin göstəriciləri ilə müqayisə edilməsi yolu ilə hesablanır. Etalon müqayisə bütün göstəriciləri ən yüksək olan ən yaxşı real yaxud şərti rəqib hesab olunur.

Belə fikir bazar rəqabətliliyi təcrübəsinə uyğundur, hansı ki, hər bir sərbəst məhsul istehsal edən çalışır ki, fəaliyyətinin göstəriciləri üzrə özünün rəqibindən yaxşı olmasını görür.

Əgər bazar münasibətləri şəraitində olan subyektlər yalnız tamamilə müəyyən olunmuş təsərrüfat fəaliyyəti obyektlərini maraqlandırarsa, onda etalon müəssisə eynitipli obyektlərin məcmuundan ibarət formalaşır. Lakin

əksər hallarda etalon müəssisəni fəaliyyətin müxtəlif sahələrinə dair olan, obyektlərin iş göstəriciləri ilə xarakterizə etmək olar. Bu qiymətləndirmə metodunun tətbiqinə mane olmur, ona görə ki, müxtəlif cinsli təsərrüfat obyektləri üçün maliyyə göstəriciləri müqayisə olunandır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin müqayisəli reyting qiymətləndirilməsi alqoritmini ümumi şəkildə aşağıdakı ardıcılıqda vermək olar:

1. Çıxış məlumatları matrissalar şəklində (a_{ij}) verilir, yəni cədvəldə sətirlər üzrə göstəricilərin nömrəsi ($i = 1, 2, 3, \dots, n$). Sütunlar üzrə isə - müəssisənin nömrəsi ($j = 1, 2, 3, \dots, m$) yazılır.
2. Hər bir göstərici üzrə maksimum qiymət olur, bu sütunda şərti etalon müəssisəyə qeyd edilir ($m + 1$).
3. Etalon müəssisənin müvafiq göstəricilərinin çıxış göstəriciləri matrissaları a_{ij} aşağıdakı düstur üzrə standartlaşır.

$$X_{ij} = \frac{a_{ij}}{\max_i a_{ij}} \quad (1)$$

Burada X_{ij} – i – müəssisənin maliyyə vəziyyətinin standartlaşmış göstəricisidir.

Hər bir təhlil olunan müəssisə üçün onun reyting qiymətləndirilməsi düstur üzrə müəyyən edilir:

$$R_j = \sqrt{(1 \pm X_{1j})^2 + (1 \pm X_{2j})^2 + \dots + (1 \pm X_{nj})^2}$$

$X_{1j}, X_{2j}, \dots, X_{nj}$ – təhlil olunan müəssisənin standartlaşmış göstəriciləri.

5. Reyting qiymətinin dəyişməsi qaydasında müəssisələr sıra ilə düzülür.

2-ci düstur üzrə alınan müqayisəli qiymətləndirmənin minimum qiyməti ilə müəssisənin ən yüksək reytingi olur.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin reyting qiymətləndirmədən alınan ifadə edən alqoritm balansın tərtibi tarixinə (dövrün sonuna olan məlumat üzrə) yaxud dinamikada müəssisəni müqayisə etmək üçün tətbiq oluna bilər.

Birinci halda çıxış göstəriciləri 11.10-cu cədvəlin əsasında dövrün sonuna balansın və maliyyə hesabatının məlumatları üzrə hesablanır. Müəssisənin reytingi müvafiq olaraq dövrün sonuna müəyyən edilir.

İkinci halda çıxış göstəriciləri artım əmsalları tempi kimi 11.10-cu cədvəlin əsasında hesablanır; dövrün sonuna məlumatlar dövrün əvvəlinə

olan müvafiq göstəricilərin qiymətinə və ya hesabat dövrü göstəricilərinin orta qiymətinə, eyni zamanda əvvəlki dövrün müvafiq göstəricilərinin orta hesabla olan qiymətinə (yaxud digər müqayisə bazasına) bölünür. Beləliklə, müəyyən tarixə yalnız müəssisənin cari maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi aparılmır, eyni zamanda onun dinamikası perspektivi üçün bu vəziyyətin dəyişməsi üzrə qabiliyyətini gücləndirir.

Belə qiymətləndirmə fəaliyyətin həmin sahəsində müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyinin güclənməsinin etibarlı ölçüsüdür. Həmçinin müəssisənin cari maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməklə onun bütün istehsal və maliyyə resurslarının daha səmərəli istifadə səviyyəsi müəyyən edilir.

Mövcud hazırkı və ya temp göstəricilərinin (yəni çıxış göstəricilərinin miqdarının iki dəfə artırılması) 11.10-cu cədvələ daxil edilə bilməsi müəssisə fəaliyyətinin vəziyyəti və dinamikasını xarakterizə edən ümumiləşdirilmiş reyting qiymətləndirilməsini almağa imkan verir.

Bankın və vergi orqanlarının verdiyi arayışlardan, statistik hesabat formalarından və digər informasiya mənbələrindən alınan əlavə göstəriciləri daxil etmək hesabına 11.10-cu cədvəlin məlumatlarını genişləndirmək olar. Xüsusən təklif olunan göstəricilər sistemi heç də onlar eyni istiqamətdə olmurlar. Əksər hallarda göstəricilərin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa bir o qədər müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşı qiymətləndirmək olar, onun artım tempi yüksək olar.

Eyni istiqamətli göstəricilər zamanı reyting qiymətləndirilməsi alqoritmini dəyişdirmək olar. 2-ci düsturun əvəzinə aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$R_j^1 = \sqrt{a_{1j}^2 + a_{2j}^2 + \dots + a_{nj}^2} \quad (3)$$

Göstəriciləri çəkisi olan (əhəmiyyəti olan) düsturla da aparmaq olar:

$$R_j^{11} = \sqrt{K_1 a_{1j}^2 + K_2 a_{2j}^2 + \dots + K_n a_{nj}^2} \quad (4)$$

$$R_j^{111} = \sqrt{K_1 (1 \pm X_{1j})^2 + K_2 (1 \pm X_{2j})^2 + \dots + K_n (1 \pm X_{nj})^2} \quad (5)$$

burada K_1, K_2, \dots, K_n – ekspert yolu ilə çəki əmsallarını göstərir.

3-cü düstur vasitəsilə etalon müəssisələrdən minimum kənarlaşma üzrə deyil, koordinatın əvvəlindən maksimum uzaqlaşması üzrə təhlil olunan i – müəssisəsi üçün reyting qiymətləndirilməsi müəyyən edilir.

Müəssisənin reytinginin yüksək olması sadəcə olaraq o deməkdir ki, burada bütün eyni istiqamətli göstəricilər üzrə ümumi nəticə, digərlərinə nisbətən yüksəkdir.

4-cü düstur 3-cü düsturun dəyişdirilmiş formasıdır. O, ekspert yolu ilə müəyyən edilmiş göstəricilərin əhəmiyyətini nəzərə alır. İstifadəçilərin tələbinə uyğun olaraq qiymətləndirmədə fərq olan zaman ayrı-ayrı göstəricilər üçün çəki əmsallarının tətbiq edilməsi zəruriliyi yaranır.

5-ci düstur 2-ci düsturun eyni ilə dəyişmiş formasıdır. O, etalon müəssisəyə dair olan reyting qiymətləndirilməsinin hesablanması zamanı ayrı-ayrı müxtəlif göstəricilərin əhəmiyyətini nəzərə alır.

Çoxölçülü müqayisəli təhlil metodikası sayılan bu metodikada kredit almaq rəqabətində olan bütün müəssisələrin real nailiyyətlərini göstərən nisbi göstəricilərdən istifadə etməklə, reyting qiyməti kəmiyyətlərini hesabladığına görə onun üstünlükləri çoxdur. Bu üsuldan istifadə edildikdə qısamüddətə və nisbətən aşağı faiz dərəcələri ilə az borc verilməli, habelə daha uzunmüddətə, ağır şərtlərlə və yüksək faiz dərəcələri ilə, borc verilməli müəssisələri seçmək asan olur.

XIV FƏSİL

MALİYYƏ ƏMSALLARININ HESABLANMASI VƏ TƏHLİLİ

14.1. Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili prosesində maliyyə əmsallarının istifadəsi. Üsulun imkanları və çatışmazlığı

Maliyyə əmsallarının hesablanması daha çox məlum olan və tez-tez istifadə olunan maliyyə hesabatının təhlili üsullarından biridir. Bu üsul göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqəni görməyə və onların dəyişməsi ideyasını qiymətləndirməyə imkan verir.

Göstəricilərin aparılma dinamikasının aydınlaşdırılması üsulunun dərinədən öyrənilməsi analitikə problemi görməyə, onun inkişafının nəticəsinə qiymət verməyə və öz vaxtında onun həlli yollarına plan qurmağa imkan verir.

Ayrı-ayrı qruplara bölünmüş, maliyyə əmsallarının istifadəsi, onun aydın başa düşülməsi üçün daha münasib hesabat informasiyalarını təqdim etməyə imkan verir. Maliyyə əmsalının nisbi göstəriciləri, dinamikanın qiymətləndirilməsini aparmağa, həmçinin sahələrin müqayisəsi ilə məşğul olmağa imkan verir.

Maliyyə əmsalları daha geniş tətbiqini tapır:

- müəssisələrin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən, göstəricilərin dinamikasının təhlili zamanı;
- proqnoz hesablamalar prosesində göstəricilərin aparılması ideyasının qiymətləndirilməsi zamanı;
- sahələrin müqayisəsi zamanı.

Bununla yanaşı maliyyə əmsallarının hesablanması, müvəffəqiyyətlə üsulların tətbiqidir, hansı ki, bu nə qədər hesablama texnikasını yaxşı bilməklə, nə qədər istifadə olunan informasiyanı başa düşmək qabiliyyəti və alınan hesablama nəticələrinin analitik izahının bacarması ilə müəyyən edilir. Əks halda son dərəcə iqtisadi xarakter, daha doğrusu hesabi xarakter daşıyır.

Analitik maliyyə əmsallarının nəticələrini istifadə edərək müəyyən iqtisadi səbəblərlə göstəricilərin alınan qiymətlərini əlaqələndirməlidir. Bu təhlil olunan müəssisələrin maliyyə vəziyyəti və onun maliyyə sabitliyi haqqında bilik dairəsini genişləndirməyə imkan verir.

Maliyyə əmsallarının tətbiqi aşağıdakı problemlərin başa düşülməsini tələb edir:

- maliyyə hesabatı göstəricilərinin etibarlılığı . Nə qədər etibarlı informasiyanın , hesabatda əksini tapması, birbaşa təhlilin nəticəsindən asılıdır. Belə ki, məsələn, debitor borclarının tərkibində bu cür adlanan şübhəli borcun olması bu barədə informasiyaların olmaması dövrüyyə və xalis aktivlərin həcmi artırır, deməli likvidlik əmsalları, maliyyə strukturu, satışın rentabelliği və aktivlərin rentabelliği kimi, göstəricilərin qiymətləri təhrif edilir

- hesabatın göstəricilərinin müqayisəliliyi. Göstəricilərin hesablanması nəticələri və onların seçilmiş uçot siyasətindən asılıdır. Göstəricilərin təhlili zamanı, aktivlərin həcminə olan təsiri, aydınlaşdırmaq lazımdır, aktivlərin qiymətləndirilməsinin hansı üsulunu müəssisə tətbiq edir və müqayisə olunan dövrlərdə uçot siyasətinin dəyişdirilməsi, faktının yeri varmı. Qiymətləndirmə variantının seçilməsi imkanları konkret maddələrə toxunur:

- əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin qalıq dəyərlərinin həcminə (amortizasiya siyasətinin müxtəlif variantlarının seçilməsi, həmçinin obyektlərin yararlı istifadə vaxtlarının müəyyən edilməsi imkanları nəticəsində);

- istehsalat ehtiyatlarının həcminə (onların qiymətləndirilməsinin müxtəlif variantlarının istifadəsi imkanları);

- başa çatmamış istehsalın həcmi, həmçinin hazır məhsulların dəyəri (faktiki yaxud plan (normativ) maya dəyəri üzrə ehtimallar; seçilmiş uçot siyasətindən asılı olaraq hazır məhsulların və bitməmiş istehsalın maya dəyərinin formalaşmasında iştirak edən xərclərin həcmi , müxtəlif ola bilər);

- debitor borcları (subyektiv olaraq kifayət qədər alıcıların borclarının tələb edilməsi üçün real qiymətləndirmə);

- qarşıdakı xərclərin ödənilməsi üçün ehtiyatların həcmi (qarşıdakı xərclərin real məbləğini onların həyata keçirilməsinə qədər düzgün müəyyən etmək mümkün olmur);
- qiymətləndirilmiş ehtiyatlar (təqribi qiymətləndirmə);
- maliyyə öhdəliklərinin tam məbləği;
- xüsusi kapitalın həcmi (aktivlərin və öhdəliklərin qiymətləndirilməsinin seçilməsi üsulundan asılıdır);
- alınan gəlirlər və çəkilən xərclər (onların tanınmasına sair qüvvədə olan mövcud yanaşmalar);
- hesabat göstəricilərinin qarşılıqlı asılılığı. Maliyyə hesabatının təhlili prosesində göstəricilər bir-birinə təsir göstərə bilər, gücləndirər yaxud zəiflədə. Bu cür satışın rentabelliyyəsinin artırılması aktivlərin dövriyyəsinin aşağı düşməsinə demək olar. Əksinə, qiymətin aşağı düşməsi və nəticə kimi, satılan məhsulların rentabelliyyəti satışın artmasına səbəb ola bilər və bu aktivlərə daxil olan , vəsaitlərin dövriyyəsinin sürətlənməsi deməkdir.

14.2. Maliyyə əmsallarının sistemləri

Təhlil prosesindən istifadə edərək maliyyə əmsallarını iqtisadi məzmununa görə birləşdirilmiş, müəyyən qruplara bölmək olar. Onda , maliyyə hesabatının təhlilində aşağıdakı qrup göstəriciləri ayırmaq olar:

- *cari ödəniş qabiliyyətinin likvidliyi;*
- *dövriyyə vəsaitlərinin işgüzar aktivliyi;*
- *maliyyə strukturları və uzunmüddətli ödəniş qabiliyyətliləri;*
- *ödəniş qabiliyyətliləri;*
- *biznesin effektivliyi;*
- *qiymətli kağızlar bazarının fəallığı.*

Praktikada çoxlu sayda hər qrupun göstəricilərini hesablamaq zəruriliyi yoxdur. Adətən analitik daha çox əhəmiyyətli və lazım gəldikdə təhlilin digər alətləri ilə onları tamamlayır.

14.2.1. Cari ödəniş qabiliyyəti və likvidlik göstəriciləri

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin mühüm meyarlarından biri onun ödəniş qabiliyyətidir. Təhlilin praktikasında uzunmüddətli və cari ödəniş qabiliyyəti fərqləndirilir. Uzunmüddətli ödəniş qabiliyyəti dedikdə uzunmüddətli perspektivdə özünün öhdəlikləri üzrə müəssisənin tədiyyələrinin vaxtında ödənilməsi qabiliyyəti başa düşülür.

Özünün qısamüddətli öhdəlikləri üzrə müəssisənin hesablaşma qabiliyyəti cari ödəniş qabiliyyəti adlanması qəbul edilmişdir. Başqa cür desək nə vaxt müəssisə dövriyyə aktivlərindən istifadə edərək, özünün qısamüddətli öhdəliklərini yerinə yetirmək vəziyyətində olduqda o ödəniş qabiliyyətli hesab edilir.

Səbəbi ondan ibarətdir ki, təhlil zamanı cari ödəniş qabiliyyəti birinci növbədə dövriyyə aktivlərinə yönəldilir, belə ki, istehsal prosesində qüvvədə olan özünün xüsusi funksional rolunda müəssisənin cari öhdəliklərinin ödənilməsi mənbəyi kimi əsas vəsaitlər nəzərdə tutulmur və bundan başqa onların tez həyata keçirilməsini çətinləşdirir.

Müəssisənin cari ödəniş qabiliyyətinə bilavasitə onun dövriyyə aktivlərinin likvidliyi (onların pul formasına yaxud öhdəliklərin azalması üçün istifadə imkanları) təsir edir. Onların likvidlik nöqtəyi-nəzərindən dövriyyə aktivlərinin tərkibi və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi təhlilin likvidliyi adını almışdır.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, təhlilin likvidliyi müxtəlif məqsədləri izləyə bilər, deməli dövriyyə aktivlərinin vəziyyətini və onların qısamüddətli öhdəliklərlə əlaqəsini xarakterizə edən müxtəlif aspektlərə diqqəti cəlb etmək, analitik məqsədlərdə isə müəssisənin likvidliyini xarakterizə edən göstəriciləri iki qrupa ayırmaq olar: **müəssisənin işləmə fəaliyyətini xarakterizə edən əmsallar və likvidli müəssisənin təhlili üçün tətbiq edilən əmsallar.**

Aktivlərin likvidləşməsi imkanlarını xarakterizə edən göstəricilər, xarici praktikada maliyyə təhlili tez-tez empirik təcrübə qaydalarına əsaslanır, buna əsasən hərracın aparılması zamanı yaxud təcili satış zamanı satış qiyməti aktivlərin bazar dəyərinin təxminən yarısını təşkil edir. Bununla yanaşı başa düşmək lazımdır ki, həmin qaydaya nümunə istiqaməti şəklində nəzərdən keçirilir, nə qədər ki, likvidli müəssisə üçün və mövcudluq üçün, eləcə də qısamüddətli öhdəliyin ödənilməsi üçün lazım olan, dövriyyə

aktivlərinin əsaslandırılmış səviyyəsi onun fəaliyyət sahəsindən həmçinin qısamüddətli pul vəsaitləri axınlarının tərəddüd etməsindən asılıdır.

Likvidliyin qiymətləndirilməsində aktivlərin və öhdəliklərin dövriyyəyə (öhdəlik üçün qısamüddətliyyəyə) aid edilməsi meyarı birinci satış və ikinci yaxın gələcəkdə bir il ərzində ödənişi imkanlarıdır. Lakin həmin meyar balansın o maddəsinin müəyyən edilməsində hansı ki, dövriyyəyə keçirilməlidir - vahid deyildir. Xüsusi ilə, tikintidə başa çatmamış istehsal, onun dövriyyə müddəti, baxmayaraq bir ilə nisbətən xeyli yüksək ola bilər, buna baxmayaraq dövriyyə aktivlərinə aid edilir.

Dövriyyə şəklində aktivlərin və öhdəliklərin tanınması üçün ikinci meyarı müəssisənin adi əməliyyat sikli ərzində onların istehlakı yaxud ödənişi şərtidir.

Əməliyyat sikli dedikdə material qiymətlilərin tədarük anı ilə satılan məhsulların (malların) yaxud göstərilən xidmətlərin ödənişi anı arasında olan orta aralıq vaxtı başa düşülür.

Mühasibat uçotunun tənzimlənməsi sistemində dövriyyə aktivləri dedikdə pul vəsaitləri və digər aktivlər başa düşülür, onlara olan münasibəti göstərmək olar: onlar pul vəsaitlərinə çevriləcək yaxud satılacaq, yaxud əgər 12 ayı ötüb keçirsə, adi əməliyyat sikli yaxud 12 ay ərzində istehlak ediləcəkdir.

Cari ödəniş qabiliyyətinin təhlilinin əsaslandırılmış nəticəsinin alınması üçün müəssisənin balansında adlanan aktiv meyarları müvafiq olaraq necə qruplaşması əhəmiyyətlidir. Belə, mövcud mühasibat balansı formasında “dövriyyə” adlanan aktivlərin tərkibinə, həqiqətdə olmayan belələrini, bəzi maddələri daxil edirlər. Xüsusi ilə bu ödənişi hesabat tarixindən sonra 12 aydan sonra ödənişi gözlənilən debitor borcları maddələrinə aid olanlardır.

Bir ildən artıq müddətə bağlanmış, müqavilə üzrə debitor borcları qaydada müstəsna təşkil edir. müəssisənin adi əməliyyat sikli ərzində dövriyyə aktivlərinə aid edilən meyar onun dövriyyə müddəti olacaqdır. Dövriyyə aktivlərinin tərkibində belə debitor borclarının mövcudluğu izahlı qeydlərdə izah edilməlidir, bununla bərabər xüsusi yanaşmalar xarici istifadəçini göstərmək lazımdır.

Müəssisənin likvidliyini qabaqcadan qiymətləndirmək üçün mühasibat balansının məlumatları cəlb edilir. Balansın aktivinin II və III bölməsində

əks etdirilən informasiyalar hesabat ilinin əvvəlinə və sonuna dövriyyə aktivlərinin həcmi xarakterizə edir. Müəssisənin qısamüddətli öhdəlikləri haqqında məlumatlar balansın passivinin V bölməsində və onun keyfiyyət tərkibini təşkilini açıqlayan izahlı qeydində vardır.

Qısamüddətli öhdəliyə, qayda üzrə hesabat tarixi günü ilə bir il ərzində ödənişi gözlənilən tələblər aid edilir. Ona uzunmüddətli öhdəlikləri aid etmək lazımdır, qismən ödənişi göstərilən vaxtda (hesabat tarixi günü ilə yaxın 12 ayda) aparılır. Bununla uzunmüddətli öhdəliyin cari hissəsi izahlı qeydlərdə əks etdirilməlidir və izah edilməlidir.

Müəssisənin dövriyyə aktivləri yüksək yaxud aşağı dərəcədə likvidli ola bilər, nə qədər ki, onların tərkibinə müxtəlif vəsaitlər daxil olursa, onların arasında xarici borcların ödənişi üçün asanrealizə olunan, eləcə də çətinrealizə olunan vəsaitlər olur.

Bununla əlaqədar olaraq şərti olaraq dövriyyə aktivləri maddələri onların likvidlik dərəcəsindən asılı olaraq üç qrupa bölmək məqsədəuyğun olardı:

1) Satışa tezliklə hazır olan likvidli vəsaitlər (ul vəsaitləri, yüksəklikvidli qiymətli kağızlar);

2) Müəssisənin sərəncamında olan vəsaitlər (alıcıların öhdəlikləri, əmtə-material qiymətliləri);

3) Likvidli olmayan vəsaitlər (uzunmüddətə yaranmış debitorlara olan tələblər, şübhəli debitor borcları, başa çatmamış istehsal, gələcək dövrlərin xərcləri).

Bu qruplarda nisbətlər bir-birinə olan münasibətə görə olmalıdır, nisbətlər müəyyən edilir: müəssisənin fəaliyyət sahəsi və xarakteri; müəssisənin dövriyyə vəsaitini sürəti; dövriyyə və dövriyyədən kənar aktivlərin nisbəti; aktivin nəzərdə tutulan maddələrinin örtülməsinə, məbləğ və təcili öhdəliklər; cari aktivlərin likvidlik dərəcəsi.

Göstərilən qruplara dövriyyə vəsaitlərinin o, yaxud digər maddələrinin aid edilməsi konkret şəraitdən asılı olaraq dəyişə bilər: müəssisənin debitorlarının tərkibinə bütünlüklə debitor borclarının müxtəlif maddələri aid edilir və onun bir hissəsi ikinci qrupa, digər hissəsi üçüncü qrupa düşə bilər; Müxtəlif istehsal sikli uzunluğunda bitməmiş istehsal ya ikinci, ya da üçüncü qrupa aid edilə bilər.

Qısamüddətli passivlərin tərkibində müxtəlif müddətlik dərəcəli öhdəlikləri ayırmaq olar. Buna görə qabaqcadan təhlil mərhələsində likvidliyin qiymətləndirmə üsullarından biri passivin elementi ilə aktivin müəyyən elementinin müqayisəsidir. Bu məqsədlə müəssisənin öhdəlikləri onların müddətlik dərəcəsinə görə onun aktivləri likvidlik (realizə olunma) dərəcəsinə görə qruplaşdırılır.

Təhlil prosesində müəssisənin daha çox təcili öhdəlikləri (ödəniş vaxtı cari ayda başlayır) maksimum likvidliyə malik (pul vəsaitləri, asanrealizə olunan qiymətli kağızlar), aktivlərin həcmi ilə müqayisə edilməlidir. Bununla örtülməyən qalan, təcili öhdəliyin bir hissəsi az likvidli aktivlərlə (maliyyə vəziyyətinin sabitliyi ilə müəssisənin debitor borcları, asanrealizə olunan əmtəə-material qiymətliləri ehtiyatları və digər dövriyyə aktivləri, hansı ki, konkret müəssisə üçün yüksəklikvidli kimi tanına bilər) birləşdirilir.

Sair qısamüddətli öhdəlikləri sair debitorlar, hazır məhsullar, istehsal ehtiyatları kimi belə aktivlərə aid etmək olar. Nə qədər ki, o daha çox müəssisənin ödəniş qabiliyyətindən yaxud onun müflisləşmə haqqında hərəkətə gətirmə işinin oyanması imkanları ilə onun ödəniş qabiliyyətindən daha çox asılıdır, aktivin və passivin həmin qrupları arasında uyğunluq təmin edilmiş olur.

Məsələ ondan ibarətdir ki, əgər aktivin çətinrealizə olunan maddələrinə kapital qoyuluşu olarsa aktivin maddələrinin onun öhdəliklərini, kifayət qədər ötüb keçərsə ödəniş qabiliyyəti olmayan müəssisələr tanına bilər.

Maliyyə hesabatının təhlili prosesində aşağıdakı likvidliyin əsas göstəricilərindən istifadə olunur.

Mütləq likvidlik əmsalı (təcillilik əmsalı) pul vəsaitləri və tezrealizə olunan qiymətli kağızların (pul ekvivalentləri) qısamüddətli borclara nisbəti kimi hesablanır. Göstəricinin hesablanması üçün analitik balansdan istifadə olunur, tərtib edilmiş metodikası əvvəl nəzərdən keçirilmişdir.

Bundan başqa, qısamüddətli öhdəlik məbləğinin hesablanması üçün balansın V bölməsinin yekununa qarşıdakı 12 ay ərzində ödənişə məxsus olan “Uzunmüddətli bank kreditləri” və “Uzunmüddətli borclar” maddələri əlavə edilməlidir.

Praktikada tezrealizəolunan qiymətli kağızların müəyyən edilməsi çətinliyi doğurur. Ümumi qaydaya görə nəzərdən keçirilən göstəricinin

hesablanılmasında konkret aktivin daxil edilməsi imkanı əsas zərər məbləği riskinin olmaması və tədarükünün minimum vaxt kimi, belə şərtlərin yerinə yetirilməsindən asılıdır.

Bununla bərabər təhlilin praktikasında aktivin həmin qrupu səhvən balansın “Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları” maddəsinə bərabərləşdirilir. Məlumdur ki, asılı cəmiyyətlərdə həmin maddənin tərkibinə qısamüddətli investisiyalar, səhmdarlardan satın alınmışlar, xüsusi səhmlər, digər təşkilatların qiymətli kağızlarına investisiyalar, dövlət qiymətli kağızları və s. , həmçinin verilən borclar daxil edilir.

Dəqiqləşdirilmiş likvidlik əmsalı pul vəsaitlərinin , yüksək likvidli qiymətli kağızlar və debitor borclarının (balansın aktivinin III bölməsi) qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti kimi müəyyən edilir.

Bu göstərici cari öhdəliklərin o hissəsini xarakterizə edir ki, hansı ki, yalnız nağd mövcudluq hesabına deyil və eyni zamanda göndərilmiş göndərilmiş məhsullar, yerinə yetirilmiş işlər yaxud göstərilən xidmətlərə görə gözlənilən daxil olmalar hesabına ödəniş aparılır.

Həmin göstəricinin hesablanılması zamanı əmələ gələn əsas problemlərdən biri hesablamaya daxil edilən debitor borcları maddəsinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Həmin məsələnin hesablanılması zamanı uzunmüddətli debitor borclarının likvidli vəsaitlərin tərkibinə daxil edilməsi haqqında məsələni biz artıq əvvəl müzakirə etmişdik Ümumi halda uzunmüddətli debitor borclarını dəqiqləşdirilmiş likvidlik əmsalının sürətinə daxil edilmir. Lakin, hesabat tarixindən sonra 12 ay ərzində ödənişi gözlənilən debitor borcları tam həcmdə həmin göstəricinin hesablamasına daxil etmək olmaz, belə ki, onun əsas təyinat müəssisənin cari öhdəliklərinin və pul formasına daha çox çevrilməsi imkanlarının, aktivlərin müqayisəsindən ibarətdir.

Hazırda nizamnamə kapitalına haqq üzrə iştirakçıların (təsisçilərin) borcları balansda debitor borclarının tərkibində əks etdirilir. Mahiyyətinə görə nə qədər ki, müəssisənin nizamnamə kapitalının formalaşması və ödənilməsinin həcmnin müəyyən edilməsinə imkan verir, həmin maddə nizamnamə kapitalı üçün tənzimləyicidir.

Likvidli aktivlərin tərkibinə nəzərdən keçirilən maddənin daxil edilməsi ona gətirib çıxarır ki, nizamnamə kapitalına haqq üzrə iştirakçılar özlərinin

borclarını nə qədər aşağı dərəcədə ödəyirsə, dəqiqləşdirilmiş likvidlik əmsalı bir o qədər yüksək olur. Aydın ki, bu sağlam fikrə ziddir və iqtisadi qərarların qəbul edilməsi üçün təhlilin nəticələrini istifadə edən şəxslərin yanılmasına gətirib çıxarır. Deyilənlərin nəticəsi olaraq, həmin maddəni dəqiqləşdirilmiş likvidlik əmsalının hesablanılmasında debitor borclarının tərkibindən çıxarılmalıdır.

“Sair debitorlar” maddəsi maliyyə və vergi orqanlarına borcları maddi zərərin ödənilməsi üzrə və s. üzrə, bank krediti yaxud müəssisənin vəsaitləri hesabına ssuda və borcların verilməsi üzrə işçilərin borcları daxil olan ən müxtəlif məbləğ qrupunu birləşdirir. Həmçinin burada təhtəhesab şəxslər üzrə borclar onların qəbulu zamanı aşkar edilən əmtəə-material qiymətlilərin çatışmaması üzrə, mal göndərənlərlə hesablaşmalar üzrə borclar müəyyən olunmuş borcların cərimələri, peniyaları, dəbbələmələri və digər məbləğlər əks etdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən məbləğlərdən çoxu tez realizəolunanlardan fərqlənir. Xüsusilə maliyyə və vergi orqanlarına yenidən ödəniş aşağıdakı ödənişlər hesabına yenidən hesablamadan sonra adətən balansdan “çıxır”; qayda üzrə, işçilərin borcları gələcək mükafatlandırmadan tutulmaların hesabına uzun müddət ərzində ödənilir; iddia müddətinin keçməsi üzrə, müəssisədən çıxarılan şəxslərə aid edilən borclar zərəre silinə bilər; iddialar üzrə hesablaşmalar uzun müddət ərzində ödənilməmiş kimi qalır, və i.a.

Bununla əlaqədar mövcud informasiyadan asılı olaraq, likvidli aktivlərin tərkibinə onun daxil edilməsi haqqında məsələni həll edərək “Sair debitorlar” maddəsinin “keyfiyyəti”ni qiymətləndirmək lazımdır. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi informasiyaların əhəmiyyətlik prinsipini yada salaraq nəzərə almaq lazımdır ki, həmin maddə üzrə xeyli məbləği, balansın bütün qalan maddələri kimi izahlı qeydlərdə araşdırılmalıdır.

Əgər nəzərdən keçirilənin tərkibi və strukturu haqqında lazımi informasiyası olan şəxs, məsələn mühasib-analitik təhlili aparsa, qiymətləndirmə kifayət qədər düzgün aparıla bilər: az ehtimallı yaxud real olmayan debitor borcları hesablamadan çıxarılır. O halda, əgər xarici informasiya istifadəçiləri təhlil apararsa, ona gərəkdir ki, təhlili mühasibat balansı və izahlı qeydlərə dair əlavədə debitor borclarının açıqlanılmasına

istiqamətləndirsin, belə informasiyalar olmadıqda yaxşı olardı ki, açıqlanmayan debitor borcları məbləğinin etibarlılığının qiymətləndirilməsində ehtiyatla yanaşma fikri saxlanılsın.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən əmsalın hesablanılmasının nəticəsi üzrə nəticələrin dürüstlüyü və onun dinamikası debitor borclarının keyfiyyətindən (borcun yaranma vaxtı, borclunun maliyyə vəziyyəti və s.) asılıdır. Şübhəli debitor borclarının xeyli xüsusi çəkisi müəssisənin maliyyə sabitliyinə təhlükə yarada bilər, təhlil olunan müəssisənin vəziyyəti onu göstərir ki, maliyyə vəziyyətində o qeyro-qənaətbəxşdir.

Müəssisənin ümumi likvidlik əmsalı (örtülmə əmsalı) bütün dövriyyə aktivlərinin qısamüddətli öhdəliklərə olan nisbətini özündə göstərir. O, müəyyən etməyə imkan verir ki, dövriyyə aktivləri qısamüddətli öhdəlikləri örtür. Cari passivlərə olan münasibətə görə dövriyyə aktivlərinin həcmi nə qədər çox olarsa, inamlılıq bir o qədər çox olar ki, mövcud aktivlər hesabına mövcud olan öhdəliklər ödəniləcəkdir.

Həmin göstəricinin ehtimal edilə bilən qiymətini əsaslandırmaq xeyli mürəkkəbdir. Aydındır ki, onun həcmi müəssisənin fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq dəyişəcəkdir. Belə ki, obyektiv səbəb üzündən - çətinrealizə olunan aktivlərin, məsələn dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində xüsusi çəkisi sikli çoxdur, ticarət, təchizat və satış müəssisələrinə nisbətən uzun əməliyyat sikli olan sənaye və tikinti müəssisələri üçün örtülmə əmsalının daha yüksək qiyməti lazımdır.

Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, cari likvidlik əmsalının qiyməti sahələr üzrə tərəddüd edir və amillərdən , birinci növbədə dövriyyə aktivləri və onların likvidliyindən asılıdır.

Nəzərdən keçirilən likvidlik əmsallarının müəyyən nöqsanları , çatmamazlıqları vardır, hər şeydən əvvəl belələrindən:

- Statiklik – konkret tarixə onun vəziyyəti üzrə müəssisənin əmlak vəziyyətini xarakterizə edən, balans məlumatlarının əsasında göstərilən göstəricilər hesablanır, deməli onlar eyni vaxtlıdır. Burada onların dinamikasının bir neçə dövr ərzində təhlili zəruridir;
- “ölü” adlandırılan maddə kimi, məsələn likvidli olmayan əmtəə-material qiymətliləri ehtiyatları yaxud debitor borclarının dövriyyə aktivlərinin tərkibinə daxil edilməsi nəticəsində (örtülmə,

dəqiqləşdirilmiş likvidlikdə) göstəricinin qiymətinin şişirdilməsi imkanları;

- Gələcək pul daxil olmaları və ödənişlərin proqnozlaşması üçün az informativlik, xüsusi ilə bu cari ödəniş qabiliyyətinin təhlilinin əsas vəzifəsidir. Buna görə likvidlik göstəricilərinin təhlilinin obyektivliyinin yüksəldilməsi üçün debitor borclarının “keyfittəti”nin müəyyən dərəcədə qiymətləndirilməsinə imkan verən, qabaqcadan işlər aparmaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl borcun yaranma vaxtını və tərkibini qiymətləndirmək tələb olunur, əməllə gəlmə vaxtında əhəmiyyətli fərqləri olan, borc növlərinin bir maddədə birləşməməsini aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Debitor borclarının bu həcmi (borcun tələb edilməsi üçün əzətiməllı olan çıxıldıqda) nəzərə alınmaqla artıq düzəliş edilmişlər likvidlik göstəricisinin hesablanılmasına daxil etmək lazımdır.
- Gələcəkdə pul vəsaitlərinin xeyli çıxması ilə nəticələnən, perspektiv ödənişlərin nəzərə alınmaması nəticəsi kimi, likvidlik əmsalının hesablanılmasında nəzərə alınmayan və balansda əks etdirilməyən şərti öhdəliyin mövcudluğu.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ən tövsiyə edilən göstəricinin qiymətini müəssisənin fəaliyyəti sahəsində və xüsusi ilə kapitalın dövriyyəsində nəzərə almaq lazımdır.

Beləliklə, istehsal fəaliyyətinin xüsusiyyəti nəzərə alınmadan qısamüddətli öhdəliklər və dövriyyə aktivlərinin həcmnin mexaniki müqayisəsi maliyyə vəziyyətinin dürüst qiymətləndirilməsini demək olar.

Cari ödəniş qabiliyyətinin daha ətraflı təhlili, təhlilin nəticəsinin dəqiqləşdirilməsinə imkan verən, əlavə alətlərin istifadəsini göstərir.

Əsas məsələ, belə təhlildə aşağıdakıları aydınlaşdırmaqdır:

- dövriyyə aktivləri və qısamüddətli öhdəliklərin keyfiyyət tərkibi;
- dövriyyə aktivlərinin dövriyyə sürəti və onun cari passivlərin dövriyyə sürətinə uyğunluğu;
- aktivin və passivin maddələrinin qiymətləndirilməsinin uçot siyasəti.

Cari ödəniş qabiliyyətinin təhlili üçün çox əhəmiyyətli dövriyyə aktivləri və qısamüddətli öhdəliklərin müxtəlifliyini xarakterizə edən, göstəricinin dinamikasıdır. Həmin göstərici **xalis dövriyyə aktivləri** adını

almışdır. Onun təhlili prosesində hər şeydən əvvəl onun dəyişməsi səbəblərini aydınlaşdırmaq lazımdır, nəzərə almaq lazımdır ki, onun müntəzəm artımı ilə xüsusi dövriyyə kapitalının artıq həcmi müşahidə etmək olar, onun azalması ilə xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin çatışmamazlığını xarakterizə etmək olar.

Likvidlik göstəricilərinin hesablaması cədv. 14.1-də verilmişdir.

Cədvəl 14.1

Likvidlik əmsallarının təhlili

Göstəricilər	Hesablama düsturları	Keçən dövrün əvvəlinə	Hesabat dövrünün əvvəlinə	Hesabat dövrünün sonuna
Cari likvidlik əmsalı	Dövriyyə aktivləri : : qısamüddətli öhdəliklər	108124 : : 54054 = = 2,0	203007 : :208027 = =0,976	385400 : : 384858 = = 1,00
Aralıq likvidlik əmsalı	(Qısamüddətli debitor borcları + qısamüddətli maliyyə qoyuluşları+pul vəsaitləri) : qısamüddətli öhdəliklər	53281 : :54054 = =0,99	91227 : : 208027 = = 0,44	239628 : : 384858 = = 0,62
Mütləq likvidlik əmsalı	(Pul vəsaitləri + Yüksək likvidli qiymətli kağızlar) : Qısamüddətli öhdəliklər	(22877 + + 5553) : : 54054 = = 0,53	(225 + + 6671) : 208027 = 0,03	(3715 + + 10179) : : 384858 = = 0,04
Xalis dövriyyə aktivləri	Dövriyyə aktivləri – - qısamüddətli öhdəliklər	108124 – -54054 = 54070	203007 – -208027 = (5020)=	385400- - 384858 = = 542

Qısamüddətli öhdəliklərin tərkibinə qısamüddətli kreditlər və borclar, kreditor borcları, dividend üzrə iştirakçılara borclar, sair öhdəliklər daxil edilmişdir.

Cədv. 14.1 məlumatları üzrə nəticə çıxarmaq olar ki, təhlil olunan dövr ərzində dövriyyə aktivlərinin qısamüddətli öhdəliklərinə nisbətində olduqca çox əhəmiyyətli dəyişikliklər olmuşdur. Belə ki, keçən ilin əvvəlinə öhdəliklər üzərində dövriyyə aktivlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artıq olmasını qeyd etmək olar. Praktiki olaraq bütün nəzərdən keçirilən əmsalların yüksək qiyməti müəssisənin keçən ilin əvvəlində özünün öhdəliklərinin ödənilməsinin təminatı üçün kifayət miqdarda vəsaitin yerləşdirilməsinə imkan vermişdir.

Həmin vaxtda hesabat ilinin əvvəlinə göstəricinin qiymətinin kəskin dərəcədə aşağı düşməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Alınan dinamikanın aydınlaşması aşağıdakı kimi ola bilər. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın nəzərdən keçirilməsi keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində satışın həcmnin xeyli artmasını görməyə imkan verir. Bu dövriyyə aktivlərinin artımına gətirib çıxarmasını ehtimal etmək olar. Keçən il ərzində mühasibat balansının məlumatları üzrə dövriyyə aktivləri 1,88 dəfə artmışdır. Dövriyyə aktivlərinin artımı xeyli mənbələrin həcmnin olmasını tələb edir. Xüsusi dövriyyə kapitalının çatışmamazlığı qısamüddətli cəlb edilmənin əsasında borc maliyyələşməsinin artmasının zəruriliyinə gətirib çıxarır. Bu dövrdə kreditlərin və borcların xeyli artmasının qeyd edilməsi təsadüfi olmamışdır.

Müəyyən dərəcədə gələcəkdə olan vəziyyət stabilləşdirilmişdir. Müəssisə qısamüddətli öhdəliklər üzərində dövriyyə aktivlərinin artmasını təmin etmişdir (bax – hesabat dövrünün sonuna olan məlumatlar), lakin debitor və kreditor borclarının dövriyyə sürəti, həmçinin kreditlərin və borcların cəlb edilməsi şəraitinin daha dərinədən öyrənilməsindən sonra təhlil olunan müəssisənin ödəniş qabiliyyəti haqqında son nəticəni çıxarmaq olar.

14.2.2. Vəsaitlərin işgüzar aktivliyi və dövretmə göstəriciləri

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti, onun likvidliyi və ödəniş qabiliyyəti vəsaitlərin nə qədər tez aktivlərə qoyuluşundan, real pula çevrilməsindən bilavasitə asılıdır. Belə təsir vəsaitlərin dövriyyə sürətinin əlaqəsi ilə izah olunur:

- avans edilən kapitalın lazımi minimum həcmi və onunla pul

vəsaitlərinin verilməsinin (bank kreditlərindən istifadəyə görə faizlər səhmlər üzrə dividendlər və s.) əlaqəsi;

- əlavə maliyyələşmə mənbələrinə tələbat (və onlara görə ödəniş);
- əmtəə-material qiymətlilərinə malik olmaq və onların saxlanması ilə əlaqədar, məsrəf məbləği;
- ödənilən verginin həcmi və s.

Pul vəsaitlərinin cari məsarifi və onların daxil olması qayda üzrə ödəniş qabiliyyətinin saxlanması məqsədi ilə artıq yaxud az həcmdə maliyyələşməyə tələbatın əmələ gəlməsi nəticədə müəssisədə - vaxtlar üzrə uyğun gəlmir. Dövriyyə aktivlərinin dövriyyə sürəti nə qədər aşağı olarsa, maliyyələşməyə tələbat bir o qədər yüksək olur.

Məlumdur ki, xarici maliyyələşmə bahalıdır və müəyyən məhdud şərt vardır. Xüsusi mənbələr kapitalın artımını, birinci növbədə lazımı mənfəətin alınma qabiliyyətini məhdudlaşdırır. Beləliklə, müəssisə dövriyyə aktivlərini idarə edərək xarici mənbələrdən pul vəsaitlərinin alınmasında az dərəcədə asılılıq imkanı əldə edir. Təsadüfi deyildir ki, dövriyyə aktivlərinin idarə edilməsinin effektivliyi kapitalla tələbatın kifayətləndirici üsullarından biri kimi nəzərdən keçirilir.

Dövriyyə aktivlərinin ayrı-ayrı növlərinin müxtəlif dövriyyə sürəti vardır.

Vəsaitlərin dövriyyədə olmasının müddəti müxtəlif istiqamətli xarici və daxili amillərin təsirinin məcmu ilə müəyyən edilir.

Xarici amillərə aid etmək lazımdır:

- Müəssisənin fəaliyyət sahəsini (istehsal, təchizat-satış, vasitəçilik və s.);
- Sahə məxsusluğu (şübhə doğurmur ki, dəzgahqayırma zavodunda və qənnadı fabrikasında dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi obyektiv olaraq müxtəlif olacaqdır);
- Müəssisənin miqyası (əksər hallarda iri müəssisələrə nisbətən kiçik müəssisələrdə vəsaitlərin dövriyyəsi yüksək olur – bu kiçik biznesin əsas üstünlüklərindən biridir) və digərləri.

Həmçinin xarici amillərə nağdsız hesablaşmaların və onunla əlaqədar müəssisənin təsərrüfatçılığın yaranmış sistemi, ölkədə ümumi iqtisadi vəziyyətə aid etmək lazımdır.

Belə ki, malgöndərənələr və alıcılarla bağlanmış təsərrüfat əlaqələrinin olmaması, inflyasiya prosesləri vəsaitlərin dövriyyə prosesinin xeyli gecikməsinə, ehtiyatların məcburən toplanılmasına gətirib çıxarır.

Daxili amillərə aktivlərlə idarəetmə strategiyasının ümumi effektivliyinin (yaxud onun olmaması) əmtəə m- material qiymətlilərin qiymətləndirmə metodikasına, aktivlərin strukturuna, qiymət siyasətinə aid edilir, bu özünün vəsaitlərinin dövriyyəsinin uzunluğuna təsir çox yaxud az sərbəstliyə nə verir.

Dövriyyə aktivlərinin dövriyyə sürətindən müəssisənin ödəniş qabiliyyətindən bilavasitə asılılığı onun dövriyyəsinin geniş təhlilinin aparılmasını zəruri edir.

Dövretmə qabiliyyətinin təhlilinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o dinamikada müəssisənin maliyyə vəziyyətinin mənzərəsini görməyə imkan verir. Əgər nəzərdən keçirilən likvidlik göstəriciləri statikada dövriyyə aktivlərinin qısamüddətli passivlərə nisbətini qiymətləndirilməsini tərtib etməyə imkan verirsə, dövriyyə vəsaitlərinə mane olan, kapitalın dövriyyəsinin təhlili təhlil olunan aktivlərin və öhdəliklərin göstəricilərinin bu və ya digər qiyməti, həmçinin onların dəyişməsi meylini şərtləndirən səbəbləri müəyyən etməyə imkan verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövriyyə aktivlərinin dövretmə əmsalının həcminə müəssisədə qəbul olunan onların qiymətləndirmə metodikası bilavasitə təsir göstərir.

Dövriyyə aktivlərinin dövriyyə göstəricilərinə onların qiymətləndirilməsinin bu və ya digər metodundan istifadənin hansı təsir etməsini aydınlaşdıraraq. İndiyə qədər bizim ölkədə daha geniş yayılan tedarük edilmənin faktiki maya dəyəri üzrə qiymətləndirmə metodu olmuşdur. Lakin bir çox müəssisələr üçün xarakterik olan ehtiyatların uzun müddət saxlanması şəraitində onun istifadəsi zamanı birinci satılan məhsulların maya dəyəri aşağı düşür (və deməli mənfəət və onun ödənilən vergisi artır), ikinci, qalan materialların dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə azalır, deməli onların dövr etməsi süni olaraq artırılır.

Vaxta görə sonuncu alınanların dəyəri üzrə (LİFO) materialların qiymətləndirmə metodundan istifadə heç olmasa və son dərəcə vergi

tutma nöqteyi-nəzərdən cəlbədiciliyi (inflasiya şəraitində nə qədər ki, bu metod satılan məhsulların maya dəyərini maksimuma qaldırır), onların azalması cəhətindən materialların qalıq həcmnin təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Nəticədə və bu halda aktivlərin dövretmə qabiliyyəti göstəricilərin dürüstlüyü aşağı düşür.

Vaxta görə birinci alınanlarındəyəri üzrə (FIFO metodu) əmtəə-material qiymətliləri ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi ona gətirib çıxarır ki, satılan məhsulların maya dəyəri daha aşağı material qiymətinindən (inflasiya şəraitində) asılı olaraq formalaşır, onların qalıqları isə maksimum dəyər (bazar) üzrə qiymətləndirilir. Buna görə bu halda dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi əvvəl nəzərdən keçirilən qiymətləndirmə metodundan istifadəyə nisbətən obyektiv olaraq aşağı olacaqdır. Beləliklə, görünür ki, idarəetmə komandasının aktivlərlə idarəetmənin vəzifələrindən və seçilmiş strategiyadan asılı olaraq özünün aktivlərinin dövretmə əmsalının həcmnin müəyyən tənzimləmə imkanı vardır.

Ümumi halda əmlaka qoyulmuş, vəsaitin dövriyyəsi aşağıdakı əsas göstəricilərlə qiymətləndirilir: dövriyyə sürəti (dövrələrin sayı, hansı ki, təhlil olunan dövr ərzində müəssisənin kapitalı yaxud onu təşkil edənlər başa çatır) və dövriyyə dövrü-orta müddətə bu dövrdə istehsal kommersiya əməliyyatlarına müəssisənin qoyduğu pul vəsaitləri geri qaytarılır.

Ənənəvi dövretmə qabiliyyəti göstəricilərinin hesablanması üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə olunur:

$$\Theta_{\text{aktivlərin dövriyyəsi}} = \frac{\text{satışdan daxil olan gəlir}}{\text{orta hesabla aktivlərin həcmi}} \quad (14.1)$$

$$\Theta_{\text{dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi}} = \frac{\text{satışdan daxil olan gəlir}}{\text{orta hesabla dövriyyə aktivləri}} \quad (14.1a)$$

Balansın məlumatları üzrə orta hesabla aktivlərin həcmi, o cümlədən dövriyyə aktivləri orta hesabi düstur üzrə müəyyən edilir:

$$\text{Aktivlərin orta həcmi} : \frac{DA_{\text{əv}} + DA_s}{2}$$

Burada $DA_{\text{əv}}$, DA_s dövrün əvvəlinə və sonuna aktivlərin həcmi göstərir.

Əgər rübə (yarım ilə) nisbətən, dövr ərzində təhlil çox aparılırsa, orta hesablama həcmi oxçar üsulu onun xeyli təhrif olunmasına gətirə bilər. Aktivlərin ortahəcmi daha düzgün hesablanması aktivlərin vəziyyəti haqqında aylıq məlumatları üzrə alınacaqdır. Onda aktivlərin həcmi düstur üzrə müəyyən edilir:

Aktivlərin orta

$$\text{həcmi} = \frac{DA_{1/2} + DA_2 + DA_3 + \dots + DA_{n-1} + DA_{n/2}}{n-1}$$

burada $DA_n - n - a$ ayda aktivlərin həcmi.

Qismən dövretmə göstəricilərinin təhlili zamanı, məsələn debitor borclarının dövriyyəsində gəlir göstəricisinin əvəzinə ödənilən debitor öhdəlikləri məbləğinin həcmindən (debitorlardan daxil olan məbləğ) istifadə edilə bilər.

Aktivlər dövriyyəsinin digər xarakteristikası bir dövriyyə gününün uzunluğunu özündə göstərən həcmdir (T_0):

$$T_0 = \frac{OAU}{G} \quad (14.2)$$

brada OA – aktivlərin orta həcmi;

U - təhlilolunan dövrün uzunluğu;

G - məhsul satışından gəlir.

Dövriyyə aktivləri üçün eyni hesablama aparılır.

Aktivlərin dövriyyəsi hesablaması cədv. 14.2-də verilmişdir.

Aktivlərin dövriyyəsinin təhlili

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Dəyişik- lik
1.Satışdan daxil olan gəlir, min man.	919531	1421338	501807
2.Dövrün əvvəlinə aktivlər, t8-döv.dair	329803	563117	233314
3.Dövrün sonuna aktivlər, min man.	563117	838153	275036
4.Aktivlərin orta həcmi, min man.	446466	701703	255243
5.Dövrün əvvəlinə dövriyyə aktivləri, min man.	108124	207007	94883
6.Dövrün sonuna dövriyyə aktivləri, min man.	203007	385400	182393
7.Dövriyyə aktivlərinin orta həcmi, min man.	155565	294203	138038
8-Ə aktivlərin dövriyyəsi, dəfəli sayı (sət.1 : sət. 4)	2,060	2,027	-0,033
***dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi *dəfələrin sayı (sət. 1 : sət. 7)	5,911	4,831	-1,080
10.Aktivlərin dövriyyə dövrü, 365 gün (sət.1/sət.4)	177,2	180,1	2,9
11.Dövriyyə aktivlərinin dövriyyə dövrü, 365 gün : (sət. 1/ sət. 7)	61,7	75,6	13,9

Cədv. 14.2-nin məlumatlarından görünür ki, təhlil olunan hesabat ilində aktivlərin dövriyyəsinin gecikməsi olmuşdur. Belə ki, aktivlərin dövriyyə əmsalı 2,060 dəfədən 2,027 dəfəyə qədər düşmüş və müvafiq olaraq aktivlərin dövriyyə dövrü 177,2 gündən 180,1 günə qədər artmışdır.

Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi daha çox aşağı düşmüşdür. Dövriyyə aktivlərinin dövretmə əmsalı 5,911-dən 4,831 qədər aşağı düşmüşdür, dövriyyə aktivlərinin dövriyyə dövrünün uzunluğu isə 13,9 gün, 61,7 gündən 75,6 günə qədər artmışdır.

Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin aşağı düşməsi səbəbini dövriyyə aktivlərinin dövriyyə sürətinin gecikməsi ilə izah etmək olar.

Sair bərabər şəraitdə (fəaliyyətin miqyası, aktivlərin strukturu, xərclərin strukturu) vəsaitlərin dövriyyə sürətinin dəyişməsi ona gətirib çıxarır ki, dövriyyə aktivlərinin həcmi dəyişir.

Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin gecikməsi, onların qalığının artmasına dövriyyənin sürətlənməsi isə - onların azalmasına gətirib çıxarır.

Bu şəraitdə müəssisədə ya əlavə maliyyələşməyə tələbat, ehtiyac əmələ gəlir, ya da onların dövriyyəsinin sürətlənməsi ilə əlaqədar vəsaitlərin dövriyyədən azad olunur.

Vəsaitlərin dövriyyəsində əlavə cəlb edilənin (azad edilənin) həcmi daha sadə üsulda düstur üzrə hesablamaq olar:

$$C(A) = \frac{SG}{\Theta} (T_{\text{toda}} - T_{\text{kda}})$$

Burada $C(A)$ – dövriyyə aktivləri vəsaitlərinin dövriyyəsinin dəyişməsi nəticəsində cəlb ediləni (azad ediləni);

T_{toda} , T_{kda} – təhlil olunan dövrdə və müvafiq olaraq keçən dövrdə dövriyyə aktivlərinin dövriyyə dövrü.

Bizim misalda:

Beləliklə 13,9 gün dövriyyənin gecikməsi

$$(C(A) = \frac{1421338}{365} (75,6 - 61,7) = 54128 \text{ min man.})$$

bir dövriyyə ərzində 54128 min man. əlavə vəsaitin cəlb edilməsini tələb edir. Cədv.14.2 məlumatları üzrə hesabat ilində dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi 4,831 dəfə təşkil edir, deməli il ərzində əlavə cəlb edilən vəsait 261492 min man. ($54128 \cdot 4,831$) təşkil edir. Balansın passivinin təhlili göstərir ki, müəssisə üçün belə vəsaitlərə birinci növbədə qısamüddətli bank krediti lazımdır.

Dövriyyə aktivlərinin ümumi dövriyyəsinin aşağı düşməsi səbəblərini aşkar etmək üçün dövriyyə vəsaitlərinin əsas növlərinin (istehsal ehtiyatları, hazır məhsullar yaxud mallar, debitor borcları) dövriyyə sürəti və dövriyyə dövründə dəyişikliyi təhlil etmək lazımdır.

Malların və debitor borclarının dövriyyəsinə qiymətləndirmək üçün düsturlardan (14,1) və (14.2) istifadə olunur, istehsal ehtiyatları və hazır

məhsulların dövriyyəsinə hesablayan zaman satılan məhsulların maya dəyərinin həcminə (satışdan daxil olan gəlir əvəzinə) əsaslanan , ona yaxın düsturlar tətbiq edilir:

$$\text{Ehtiyatların dövriyyəsi} = \frac{\text{satışın maya dəyəri}}{\text{ehtiyatların orta həcmi}} \quad (14.3)$$

Ehtiyatların orta həcmi artıq nəzərdən keçirilmiş üsul ilə müəyyən dilir:

Ehtiyatların

$$\text{orta həcmi} = \frac{\text{dövrün əvvəlinə ehtiyatların qalıqları} + \text{dövrün sonuna ehtiyatların qalıqları}}{2}$$

Orta əmtəə-material ehtiyatlarının daha düzgün hesablanması materialların aylıq qalıqları haqqında məlumatlara əsaslanır.

Nəzərdən keçirilən müəssisənin misalında debitor borcları və ehtiyatların dövriyyəsinin təhlilini aparaq. Bunun üçün cədv. 14.3 doldurulur.

Cədvəl 14.3

Ehtiyatların və debitor borclarının dövriyyəsinin təhlili

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Dəyişiklik
1.Satışdan daxil olan gəlir, min man.	919531	1421338	501807
2.Maya dəyəri, min man.	743306	1074753	331447
3.Dövrün əvvəlinə ehtiyatlar, min man.	45573	99441	53868
4.Dövrün sonuna ehtiyatlar, min man.	99441	125656	26215
5.Ehtiyatların orta həcmi, min man.	72507	112549	40042
6.Dövrün əvvəlinə debitor borcları, min man.	24851	42188	17337
7.Dövrün sonuna debitor borcları, min man.	42188	117392	75204
8.Debitor borclarının orta həcmi, min man.	33519	79790	46271
9.Ehtiyatların dövriyyəsinə dair ,* sayı, (sət. 2 : sət. 5)	10,25	9,55	-0,7
10.Debitor borclarının dövriyyəsinə dair dəfələrin sayı (sət. 1 : sət. 8)	27,40	17,80	-9,6
11.Ehtiyatların dövriyyə dövrü, gün* (365 x sət.5/sət.2)	35,6	38,2	2,6

12.Debitor borclarının dövriyyə dövrü, gün (365 x sət. 8/ sət. 1)	13,3	20,5	7,2
--	------	------	-----

* Praktikada ehtiyatların dövriyyə göstəricilərinin hesablanması təxminən onların ayrı-ayrı növlərinə dair (xammal və materiallar, hazır məhsullar, bitməmiş istehsal) ayrılıqda yerinə yetirilir. Lakin, nə qədər ki, təhlil olunan müəssisənin hazır məhsullar və bitməmiş istehsal ehtiyatlarının xüsusi çəkisi cüzdür, ehtimal edilə bilər.

Aparılan təhlil dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin dəyişməsinə açıqlayır. Birinci növbədə, debitorlarla hesablaşmaların orta müddəti 13,3 gündən 20,5 günə qədər artımını qeyd etmək lazımdır. Bu öz növbəsində ehtiyatların və debitor borclarının gələcək təhlilinin aparılmasının zəruri olmasını göstərir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hesablama üçün (mühasibat-hesabatının məlumatlarına əsaslanır) düsturlar (14.1) və (14.2) daha sadədir, ancaq müəyyən dərəcədə əməliyyat sikli mərhələsi üzrə vəsaitlərin hərəkətinin uzunluğunu xarakterizə edir. Əmlakın konkret növünə qoyulmuş, vəsaitlərin dövriyyə dövrünün daha düzgün hesablanması, düstur üzrə aparıla bilər.

$$\text{Dövriyyə dövrü} = \frac{\text{hesab üzrə orta qalıq} \times \text{təhlil olunan dövrün uzunluğu}}{\text{dövr ərzində dövriyyə}} \quad (14.5)$$

Burada orta qalıq konkret mühasibat hesabında uçota alınan qalıqların həcmi dövrü ərzində özündə ortanı göstərir .

Bu halda dövriyyə dedikdə təhlil olunan dövr ərzində bu və ya digər aktiv hesabın kredit dövriyyəsinin həcmi başa düşülür, hansı ki, Baş kitabdan yaxud dövriyyə cədvəlindən (“Materiallar”, “Hazır məhsullar”, “Debitor borcları”) götürülür.

Məsələn, əgər bizi maraqlandırarsa, dövriyyə aktivlərinin bu yaxud digər növü nə qədər vaxta (material qiymətliləri yaxud üçüncü şəxsin öhdəlikləri – debitorlar haqqında söhbəti gedir, fərqi yoxdur) müəssisənin balansında uçota alınır (əmtə-material qiymətliləri ehtiyatlarının saxlanılma dövrü və ya debitor borclarının ödəniş vaxtı

necədir, başqa nə var), onda kredit üzrə əks etdirilənləri (nə qədər ki, debet dövriyyəsi əmlakın toplanılmasını yaxud alıcıların öhdəliklərinin artmasını xarakterizə edir) yəni hesabdən “çıxan” məbləğləri istifadə etmək lazımdır.

(14.5) düsturu hərtərəflidir və müəssisənin nəinki aktivinin və eyni zamanda passivinin (öhdəlikləri) dövriyyə dövrünü müəyyən etmək üçün istifadə oluna bilər. Bu halda təhlil olunan passiv hesab üzrə (“Malgöndərənlər və podratçılarla hesablaşmalar”, “Vergi və rüsumlar üzrə hesablaşmalar”) orta qalıqlar götürülür, dövriyyəsi dedikdə dövr ərzində onun debet dövriyyəsinin həcmi başa düşülür. Bununla məntiqi fikir aşağıdakı kimi olacaqdır: passiv hesabın dövriyyə dövrü kreditor borclarının orta ödəniş vaxtının özündə yığılmasını göstərir. Deməli, onun hesablanması üçün hesabdən öhdəlik məbləğinin “çıxmasını” xarakterizə edən dövriyyəni, yəni debet dövriyyəsinə götürmək lazımdır.

(14.2) və (14.5) düsturları müstəqil mənalı olmasına görə fərqlənir, lakin bu son dərəcə əhəmiyyətli fərqdır. Misal olaraq ticarət müəssisəsini nəzərdən keçirək, hansı ki, mallar alış qiyməti üzrə uçota alınır (14.5) düsturu üzrə hesablama üçün istifadə olunan, “Mallar” hesabının kredit dövriyyəsi birinci növbədə ticarət əlavəsi olan həcm (14.2) düsturundan istifadə dərək, satışdan daxil olan gəlirdən (satılan malların satış dəyəri) fərqlənəcəkdir. Onda tamamilə aydın olur ki, (14.5) düsturu üzrə nəticə (14.2) düsturu üzrə hesablanmış oxşar göstəricinin həcminə nisbətən kiçik olacaqdır. Başqa sözlə (14.2) düsturundan istifadə malların real vaxtının azalmasına gətirib çıxarır. Müvafiq olaraq ticarət əlavəsi nə qədər çox olarsa, hesablamalar nəticəsində ayrılmanın həcmi çox olaraq, və təhrif olunanların həcmi çox olacaq, yəni əmtəəlik kapitalın (əmtəəlik kapital dedikdə adətən əmtəəlik əməliyyatlara qoyulan , vəsaitlər başa düşülür) dövriyyəsi dövrünün uzunluğu azalacaqdır.

“Hazır məhsullar” hesabının kredit dövriyyəsi (satılan məhsulların faktiki istehsal maya dəyərinə uyğundur) hər şeydən əvvəl mənfəətə qoyulan , həmçinin kommersiya xərcləri məbləği satışdan daxil olan gəlirdən fərqlənəcəkdir. Müvafiq olaraq, mənfəət və kommersiya

xərclərinin həcmi nə qədər çox olarsa, anbarda hazır məhsulların real saxlanılma vaxtı bir o qədər təhrif olunacaqdır.

Deyilənlərdən demək lazımdır, (14.2) düsturu istehsal və tədavülü ayrı-ayrı mərhələləri üzrə vəsaitlər hərəkət sürətini qiymətləndirmək üçün yararsızdır? Yox demək olmaz. Müvafiq olaraq, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsini aparan, şəxs (mühasib, maliyyə meneceri) ona əlverişli olan metodu seçmək ixtiyarı verilir. Burada əsas – seçilmiş metodun çatışmamazlığını (məhdudlaşdırılmasını) göstərmək və alınan nəticəyə düzəliş etməyi bacarmaqdır. Təbii ki, malın dövriyyəsinə qiymətləndirmək üçün ümumi əmtəə dövriyyəsi göstəricisindən istifadə olunur, ticarət 20 % təşkil edir, (14.2) düsturu üzrə malların orta saxlanılma vaxtı 60 günə bərabərdir. Hesablama çətin deyil, 12 gün $(60 \cdot 1,2 - 60)$ üçün, son dərəcə əmtəə-material qiymətliləri ehtiyatlarının real saxlanılma vaxtı çox olacaqdır.

14.2.3. Maliyyə strukturları və uzunmüddətli ödəniş qabiliyyəti göstəriciləri

Müasir şəraitdə məcmu mənbələrin strukturu o amildir ki, hansı ki, təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinə bilavasitə təsir edir. Vəsait mənbələrinin strukturunun təhlilində açar məsələ xüsusi və borc vəsaitlərinin səmərəli nisbətlərinin qiymətləndirilməsidir.

Xüsusi kapitalın müəssisənin maliyyələşməsinə, birinci, mənfəətin investisiyaya qoyulması yolu ilə, ikinci, müəssisə kapitalının artırılması hesabına (yeni borc qiymətli kağızların buraxılışı) həyata keçirilə bilər.

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşməsi üçün məlumatlardan istifadə məhduddur və investisiyaya ayrılma həcmi müəyyən edən, xalis mənfəətin bölüşdürülməsi siyasətindən, həmçinin əlavə səhm buraxılış imkanlarından asılıdır.

O problemi nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisəyə toxunur, hansı ki təşkilati-hüquqi formanın dəyişməsi və açıq tipli səhmdar cəmiyyətinin yaradılması vasitəsi ilə əlavə kapitalın cəlb edilməsi haqqında həlledici məsələ. Belə qərarın həlli üçün əvvəlcə: kapitalla tələbatı müəyyən etmək (son dərəcə “nə qədər çoxdursa, bir o qədər yaxşıdır” inamına əsaslanan yanaşma səhv ola bilər); yeni hüquqi statusa keçməklə əlaqədar,

xərclərin qiymətləndirilməsi; Şərtləşdirilmiş məsələnin üstünlükləri və yeni problemin aşkar edilməsi.

Problemin biri bilavasitə onunla əlaqədardır ki, müəssisəyə öz vəsaitini qoyan səhmdarlar, qayda üzrə dividendin artmasında maraqlıdırlar. Bununla bu və ya digər dividend siyasəti tez-tez müəssisənin investisiya cəlb ediciliyini müəyyən edir. Səhmdar cəmiyyətinin rəhbərliyinin səhmdarlara təziqi nəticəsində müəssisənin uzunmüddətli inkişafı məqsədilə qazanılmış xalis mənfəətin zərəre “sərf edilməsi” siyasətinin seçilməsi lazım gələ bilər.

Başqa problem, statusun dəyişməsində xeyli xərclərin olması ilə əlaqədar müəssisəyə toxunmadır. Belə xərclər lazımi qeydiyyat sənədlərinin hazırlanılmasının mürəkkəbliyindən, hüquqi və maliyyə xarakterli məsləhət xidmətlərinə tələbatdan, mühasibat hesabatının auditor yoxlamasının aparılmasının vacibliyindən asılıdır. O halda ki, əgər müəssisənin potensial investorların tərkibində xarici kapital qoyanlar çıxış edir, onlar öhdəlik kimi beynəlxalq tanınması olan, şirkətlərdən auditor rəyinin alınması tələbini irəli sürə bilər. Tamamilə aydındır ki, belə şirkətlərin xidmətləri adətən bütünlüklə bahaqiymətlidir.

Göstərilən xərclərlə yanaşı uçot və mühasibat hesabatının məcburi illik auditor yoxlamasının ödənişi açıq hesabatın tərtibi və onun maraqlı olan şəxslərə göndərilməsi və s. ilə bağlı xeyli cari xərclərə müəssisə hazır olmalıdır.

Borc mənbələrindən maliyyələşmə müəyyən maliyyələşmə etibarlı olan müəssisəni təmin etmiş, şərtlərə riayət edilməsini fikrində tutur. Xüsusilə, borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinin məqsədəuyğunluğu haqqında məsələnin həllində müəssisədə yaranmış passivlərin strukturunu qiymətləndirmək lazımdır. Belə şəraitdə ödəniş qabiliyyətinin nə qədər riski həddindən artıq yüksək olur. Onda borcun xüsusi çəkisinin yüksək olması, yeni borc vəsaitinin cəlb edilməsində ağılsızlıq edilmiş (qorxulu) olur.

Borc vəsaitlərinə cəlb edilməklə, müəssisə üstünlüklər əldə edir, lakin onlar müəyyən vəziyyətlərdə əks effekt verə bilər, müəssisənin maliyyə vəziyyəti pisləşər, onu müflisləşməyə yaxınlaşdırar.

Nə qədər ki, kreditor müəssisənin gələcək gəlirləri sahəsində bir başa iddiasını göstərmir, borc mənbələrindən aktivlərin maliyyələşməsi bir o qədər cəzbedici ola bilər. Nəticədən asılı olmayaraq kreditorun şərtləşdirilmiş əsas borc məbləğinə və ona dair olan faizlərə iddia qaldırmaq hüququ vardır. Mal göndərənlərin əmtəlik kredit şəklində aldığı borc vəsaitləri üçün, sonuncu tərtib edən aydın və aydın olmayan şəkildə çıxış edə bilər.

Borc öhdəliklərinin sahibkar (əgər yalnız öhdəliklərin yenidən maliyyələşdirilməsi halının, yeri olmayan və onu müəssisənin səhmləri ilə ödəyən) payının zəiflədilməsinə gətirib çıxarmaması nöqtəyindən nəzərdən borc vəsaitlərinin mövcudluğu xüsusi kapitalın strukturunu dəyişmir.

Borc vəsaitlərindən istifadəyə görə haqq, müəssisənin vergi xərclərin azaldır, vergitutma bazasının hesablanması zamanı nəzərə alınır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən uzunmüddətli öhdəliklərin bütün növü üzrə faizlər şəklində xərclər, o cümlədən vergi ödəyicilərinin buraxdıqları qiymətli kağızlar və digər öhdəliklər üzrə hesablanmış faizlər vergitutma məqsədi üçün uçota alınan, satışdankənar xərclərin tərkibinə daxil edilir. Bununla verilən kreditin yaxud borcun verilmə xarakterindən (cari və (yaxud) investisiya) asılı olmayaraq hər hansı növ borc öhdəlikləri üzrə faizlər xərclərdə tanınır.

Əksər hallarda öhdəliklərin həcmi və onların ödəniş vaxtları qabaqcadan məlumdur (xüsusi ilə təminatlı öhdəlik halları istisnaq təşkil edir), bu da pul axınlarının maliyyə planlaşdırılmasını asanlaşdırır.

Həmin vaxtda borc vəsaitlərindən istifadəyə görə haqla əlaqədar xərclər, müəssisənin zərərsizlik dərəcəsini qarışdırır. Bunun üçün zərərsizlik işlərinə nail olmaq üçün müəssisəyə çoxlu satış həcmi təmin etmək lazımdır. Beləliklə, borc kapitalın yüksək xüsusi çəkisi ilə məhsula tələbat aşağı düşməsi, faiz stavkasının xeyli dəyişməsi, məsrəfin artması, mövsümi tərəddüdlük kimi görünməyən vəziyyət hallarında maneə üçün müəssisənin az imkanı olur.

Maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabitliyi şəraitində bu ödəniş qabiliyyətinin itirilməsi səbəblərindən biri ola bilər, belə ki, müəssisə

artan xərcləri ödəmək üçün, lazım olan çoxlu vəsait axınını təmin etmək vəziyyətində olmur.

Bütün bu anlar passivlərin səmərəli strukturlarının qiymətləndirilməsi zamanı maliyyə təhlilində nəzərə alınmalıdır.

Məcmu kapitalın strukturunu xarakterizə edən əsas göstəricilərə müstəqillik əmsalı, maliyyə sabitlik əmsalı, uzunmüddətli borc kapitalından asılılıq əmsalı, maliyyələşmə əmsalı və digərləri aid edilir.

Verilmiş əmsalların əsas təyinatı ondan ibarətdir ki, onlar kreditorların və müəssisənin maliyyə sabitliyi maraqlarının müdafiə dərəcəsini xarakterizə etsin. Verilmiş – məlum əmsalları hesablamaq üçün aşağıda düsturlar verilmişdir:

$$\Theta_{\text{müstəqillik}} = \frac{\text{xüsusi kapital}}{\text{balansın valyutası (yekunu)}} 100 \quad (14.6)$$

Nə qədər ki, müəssisənin ümumi əmlakının dəyərində mülkiyyətçilərin qoyduğu vəsait hissəsini xarakterizə edir, bu əmsal investorlar üçün və müəssisə kreditorları üçün əhəmiyyətlidir. Müəssisə kreditorların marağına zərər vurmada aktivlərin həcmi nə qədər azalda bilər. Təhlil olunan müəssisənin mühasibat balansının məlumatları müstəqillik əmsalının qiyməti (keçən ilin əvvəlinə 68,1 %, hesabat ilinin əvvəlinə 59,2 %) kifayət qədər yüksək olmasını təsdiq edir.

Nəhayət, təhlil olunan göstəricinin qiyməti hesabat ilinin sonuna 49,04 %-ə qədər düşmüşdür. Beləliklə, nəticə çıxarmaq olar ki, müəssisənin əmlakının çox hissəsi xüsusi kapitalın hesabına formalaşır.

Həmin göstəricinin təhlili prosesində hər şeydən qabaq, xüsusi kapitalın təhlili nəticələrini cəlb etmək lazımdır, təhlilin gedişində onun strukturlarına qiymət verilməlidir, həmçinin tərkibini təşkil edənlərin səbəbləri aydınlaşdırılır.

Fikir vardır ki, əgər müstəqillik əmsalının qiyməti 50 %-ə bərabər, yaxud artıq olması kreditorun riski minimuma enir: müəssisənin xüsusi vəsaitləri hesabına formalaşmış əmlakın yarısının reallaşdırılması, satılıb pula çevrilməsi özünün borc öhdəliklərini ödəməyə kömək edir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin vəziyyəti ümumi qayda kimi istifadə etmək

olmaz. O müəssisə fəaliyyətinin spesifikasiyasını özünə xas olanı, hər şeydən əvvəl onun sahə məxsusluğunu nəzərə alınmaqla dəqiqləşdirməyə ehtiyacın olmasını göstərir. Bundan başqa, passivlərin strukturunun nisbətən səmərəli olması nəticəsinin əsaslandırılması aktivlər və öhdəliklər haqqında mühasibat balansının informasiyalarının etibarlılığından asılıdır. Xüsusi kapitalın qiymətləndirilməsinin təhrifi hansı həddədirsə aktivlərin və öhdəliklərin təhrifidə eyni həddədir.

Maliyyə strukturlarının təhlili zamanı istifadə olunan əmsallardan biri – **maliyyə sabitlik əmsalıdır** (uzunmüddətli passivlər əmsalı). Onun hesablanması üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə olunur.

Əmaliyyə

$$\text{sabitliyi} = \frac{\text{xüsusi kapital} + \text{uzunmüddətli passivlər}}{\text{balansın valyutası}} 100 \quad (14.7)$$

Əmsalın qiyməti maliyyələşmə mənbəyinin xüsusi çəkisini göstərir ki, bunu müəssisə uzun müddət öz fəaliyyətində istifadə edə bilər. Nəzərdən keçirilən müəssisənin məlumatları üzrə iki il ərzində uzunmüddətli maliyyələşmə mənbələrinin xüsusi çəkisi 83,6-dan 54,1 %-ə enmişdir.

Ə uzunmüddətli

$$\text{öhdəliklərdən} = \frac{\text{uzunmüddətli öhdəliklər}}{\text{xüsusi kapital} + \text{uzunmüddətli öhdəliklər}} 100 \quad (14.8)$$

asılılıq

Uzunmüddətli kapitalın (xüsusi kapitalın və uzunmüddətli öhdəliklər daxil edilir) təhlili zamanı hansı dərəcədə müəssisənin uzunmüddətli kreditlər və borclardan asılı olmasını qiymətləndirmək məqsəduyğundur. Bu məqsədlə və maliyyələşmənin uzunmüddətli borc mənbələrindən asılılıq əmsalı hesablanır. Bununla nəzərdən keçiriləndən cari passivlər çıxılır və bütün diqqət kapitalın stabil mənbələrində və onlara olan münasibətdə bir yerə yığılır.

Təhlil olunan müəssisə üçün həmin göstəricinin dinamikası belədir: hesabat ilinin əvvəlinə 18,5 % və hesabat ilinin sonuna 9,3 %

olmuşdur, yəni uzunmüddətli öhdəliklər onun stabil maliyyələşmə mənbələrinin xeyli hissəsini təşkil edir. Beləliklə maliyyələşmənin uzunmüddətli borc mənbələrindən asılılığı haqqında zəifdir demək olar.

Xüsusi və borc kapitalın nisbətini qiymətləndirmək üçün maliyyələşmə əmsalından istifadə olunur:

$$\Theta \text{ maliyyələşmə} = \frac{\text{xüsusi kapital}}{\text{borc kapitalı}} \quad (14.9)$$

Əmsal göstərir ki, müəssisə fəaliyyətinin hansı hissəsi xüsusi vəsait hesabına, hansı hissə isə borc vəsaiti hesabına maliyyələşir.

Təhlil olunan müəssisədə iki il ərzində həmin əmsalın qiymətinin dəyişməsi 2,1-dən 0,98 qədər təşkil etmişdir. Beləliklə, təhlil olunan göstəricinin təhlükəsizliyi haqqında qabaqcadan demək olar.

“Kür” MMC passivinin strukturları göstəricilərinin hesablamalarının nəticələri cədv. 14.4-də verilmişdir.

Cədvəl 14.4

Maliyyə strukturunu xarakterizə edən göstəricilər (hesabat dövrü ərzində)

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Dəyişiklik
1.Xüsusi kapital, min man.	333325	411020	77695
2.Uzunmüddətli öhdəliklər, min man.	21765	42274	20509
3.Qısamüddətli öhdəliklər, min man.	208027	384858	176831
4.Borc kapitalı, min man.	229792	427133	197341
5.Məcmu passivlər, min man.	563117	838153	275036
6.Müstəqillik əmsalı ((sət.1/sət.5) x 100 %)	59,19	49,04	-10,15
7.Maliyyə sabitlik əmsalı ((sət.1 + sət.2) / sət.5 x 100 %)	63,0	54,1	-8,9
8.Maliyyələşmə əmsalı (sət.1 / sət. 4)	1,45	0,98	-0,47
9.Maliyyə rıçaqı əmsalı (sət.4/sət 1)	0,69	1,02	0,33

Hesab edilir ki, əgər maliyyələşmə əmsalının həcmi 1-dən azdırsa (müəssisə əmlakın çox hissəsini borc vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir). Onda bu xeyli maliyyə riskinin olmasını göstərir və çox vaxt kreditin alınması imkanları çətinləşir.

Dərhal nəzərdən keçirilən göstəricinin qiymətinin izahı sahəsində tövsiyələrdə bir başa nəzarətdən qorumaq lazımdır. Bir sıra müəssisələrdə ümumi mənbələrin həcmində xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi yarıdan azını təşkil edə bilər və belə müəssisələr heç olmasa kifayət qədər yüksək maliyyə sabitliyini saxlayacaqdır. Bu birinci növbədə daimi məsrəflərin aşağı səviyyəsini (məsələn, ticarət və vasitəçi təşkilatları), təchizat və satış kanalı ilə təşkil edilmiş, satılan məhsullara stabil tələbatı, aktivlərin yüksək dövriyyəsinə xarakterizə edən müəssisələrə aiddir.

Kapital həcmli müəssisələrdə xeyli xüsusi çəkisi olan məqsədli təyinatlı aktivlərin (məsələn, maşınqayırma kompleksinin müəssisəsi) uzun dövrdə vəsaitlərin dövriyyəsi, 40-50 %-də borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisi maliyyə sabitliyi üçün qorxulu ola bilər.

Müəssisə əmlakının mənbələrinin strukturlarını qiymətləndirən zaman aktivdə onların yerləşməsinin təhlilinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Misal 1. A müəssisəsinin balansının strukturu aşağıdakı məlumatlarla xarakterizə olunur (%):

<u>Aktiv</u>			<u>Passiv</u>	
Dövriyyədən kənar aktivlər	60		Xüsusi kapital	55
Dövriyyə aktivləri	40		<u>Qısamüddətli passivlər</u>	<u>45</u>
Balans	100		Balans	100

A müəssisəsinin kifayət qədər stabil vəziyyətini ilk baxışdan bizim misalda mənbələrin strukturu təsdiq edir: onun fəaliyyəti böyük həcmdə xüsusi kapitalın hesabına (55 %) az həcmdə borc kapitalın hesabına (45 %) maliyyələşir. Lakin aktivdə vəsaitlərin yerləşməsinin təhlilinin nəticələri onun maliyyə sabitliyinin nisbətən ciddi qorxusunun olmasını göstərir. Əmlakın yarıdan çoxu (60 %) uzun müddət istifadə edilməsini xarakterizə edir, deməli uzun müddətə xərcini çoxaldır. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, bu qrup əmlak cari ödəniş qabiliyyətinin təminatı zamanı hesablamağa düşmür. Satış üçün (istehsal istehlakı) nəzərdə tutulan, aktivlər cəmi 40 % düşür.

Göründüyü kimi, belə müəssisələrdə cari öhdəliklər dövriyyə aktivlərinin həcmi ötürüb keçir. Bu nəticə çıxarmağa imkan verir ki, uzunmüddət xarakterli aktivlər bir hissəsi müəssisənin qısamüddətli öhdəlikləri hesabına formalaşmışdır (və, deməli, vəsait qoyuluşunun ödənişinə nisbətən, onların ödəniş vaxtının, əvvəl başlanmasını gözləmək olar).

Beləliklə “A” müəssisəsi vəsaitlərin yerləşməsinin baxmayaraq – son dərəcə genişləndirilmiş üsulunun təhlükəlisini seçmişdir, nəticə son dərəcə ağır maliyyə vəsiyyəti olmuşdur.

Deməli daşınmaz əmlakın xüsusi çəkisi yüksək olan müəssisənin xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi yüksək olmalıdır (uzunmüddətli maliyyələşmənin həcmi üçün uzunmüddətli aktivlərin həcmi örtür). Maliyyə sabitliyinin təminatının ümumi qaydası: uzunmüddətli aktivlər xüsusi kimi, eləcə də borc kimi – uzunmüddətli mənbələr hesabına formalaşmalı idi. Əgər müəssisə uzunmüddətə cəlb edilən borc vəsaitlərinə malik deyilsə, əsas vəsaitlər və digər dövriyyədən kənar aktivlər xüsusi kapital hesabına formalaşmalıdır.

Misal 2. “B” müəssisəsinin təsərrüfat vəsaitləri və onların əmələ gəlmə mənbələrinin aşağıdakı strukturu vardır (%).

Aktiv		Passiv	
Dövriyyədən kənar aktivlər*	30	Xüsusi kapital	65
Baş çatmamış istehsal	30	Qısamüddətli passivlər	35
Gələcək dövrün xərcləri	5		
Hazır məhsullar	14		
Debitorlar	20		
<u>Pul vəsaitləri</u>	<u>1</u>		
Balans	100	Balans	100

* Nə vaxt müəssisə, məhsul buraxılışı ilə məşğuldursa, istehsal binasını və əsas avadanlıqları (məsələn, zavodun sexlərindən birini) icarəyə verirsə, xüsusi çəkisi yüksək olmayan uzunmüddətli aktivlər sütununun yeri vardır.

Göründüyü kimi “B” müəssisəsi xüsusi kapital hissəsinə malikdir. Bununla cəlb edilən qısamüddətli əsasda borc vəsaitlərinin həcmi dövriyyə aktivləri məbləğinə nisbətən 2 dəfə azdır: müvafiq olaraq balansın valyutasının 35 və 70 %-dir. Lakin “A” müəssisəsindəki kimi, çətin realizə olunan aktivlər – 60 %-dən yuxarıdır (lazım gəldikdə anbarda hazır məhsullar tam satıla bilər, bütün alıcılar – borclular özünün öhdəlikləri üzrə hesablaşsınlar). Deməli, xüsusi kapitalın borc kapitalından artıq olmasına baxmayaraq aktivdə vəsaitlərin yaranmış strukturu təhlükəli ola bilər. Belə müəssisələrin maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün, borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisini azaltmaq lazımdır.

Deməli elələri xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbətlərinə təsir edən – müəssisə xərclərinin strukturu eyni amildir. Hər hansı müəssisənin xərclərinin tərkibində elələri vardır ki, onların həcmi bilavasitə işgüzar fəallıqdan asılıdır (onlar şərti-dəyişən adlandırılmış) elələri də vardır ki, müəyyən mərhələdə fəaliyyət həcmindən (şərti-daimi) asılı deyil (zəif asılıdır) – sonuncuya amortizasiya, icarə haqqı, inzibati-idarə heyətinin əmək haqqı və s. aid edilir. Əgər hər-hansı səbəbdən onun gəliri aşağı düşürsə, məhsulların maya dəyərində şərti-daimi xərclərin həcmi nə qədər çoxdursa, müəssisənin ödəniş qabiliyyəti riski bir o qədər yüksəkdir. Deməli, ümumi xərc məbləğində daimi xərclərin xüsusi çəkisi çox olan müəssisələrin xüsusi kapitalının həcmi də çox olmalıdır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinə gəlirlər və xərclər nisbətlərinin təsiri iqtisadi ədəbiyyatlarda dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Burada diqqəti ona yetirək ki, balansın təhlili probleminə həsr olunmuş yerli əsaslı ədəbiyyatda xüsusi kapitalın hissəsini kritik satışın həcmindən (ancaq daimi və dəyişən xərc məbləğlərini örtən, satış həcmi) müəyyən edilmiş üsulu mövcud idi.

Həmin üsulun məğzi aşağıdakılardan ibarətdir: göstərilir ki, müəssisə sahibindən başqa heç kim kapital verməyə borclu deyil, hansı ki, satış həcmi onun bütün xərclərini örtmədikdə müəssisə fəaliyyətini həyata keçirmək üçün lazımdır. **Buna görə kritik həcm nə qədər yüksəkdirsə xüsusi kapitalda bir o qədər yüksək olmalıdır.** Başqa sözlə kritik həcmə xüsusi kapital arasında aşağıdakı nisbətlərdə ifadə olunan birbaşamütənasıblıq asılılıq mövcuddur:

$$\frac{XK_h}{P} = \frac{V_k}{V}$$

Burada XK_h – kritik və faktiki satışın müəyyən nisbətlərinə müvafiq xüsusi kapitalın hesablaşma həcmi

P – məcmu passivlər;

V_k – kritik satış həcmi (sıfır mənfəətində satış həcmi);

V – dövr ərzində faktiki satış həcmi.

Bu nisbətlərdən, burada ancaq məlum olmayan XK_n -nin həcmi çıxardaq:

$$XK_h = P \frac{V_k}{V} \quad (14.10)$$

Müəssisənin dəyişən və daimi xərclərinin məbləği kimi kritik satış həcmi¹⁾ müəyyən edilir. Təxminən mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın formalaşdırılmasının mövcud qaydasına dair həmin kəmiyyəti adi fəaliyyətdən olan xərcləri kimi müəyyən etmək olar. Onda kəsrin surətində adi fəaliyyətdən xərclər, məxrəcində isə adi fəaliyyətdən gəlirlər, yaxud satışdan daxil olan gəlirlər göstərilir.

Buradan nəticə çıxır ki, əgər hesablanmış nəzəri həcmdən fərqlənən XK məbləğində xüsusi kapital balansda əks etdirilmiş, nə vaxt $XK < XK_h$ halında nəticə çıxır ki, adi fəaliyyətin gəlirləri və xərclərinin müəyyən nisbəti şəraitində xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi həddindən artıq aşağıdır, bu halda kreditor üçün kapitalın strukturunun özü təhlükəlidir.

Təhlil olunan müəssisə üçün hesabat dövründə adi fəaliyyətdən xərclər 1291546 min man. (1074753 + 56680 + 160113), satışdan saxıl olan gəlir – 1421338 min man., məcmu passivlərin orta həcmi – 700635 min man. təşkil edir. Bu məlumatlar üzrə xüsusi kapitalın həcmi hesablanır, hansı ki müəssisədə gəlirlərin və xərclərin müəyyən strukturuna uyğundur:

$$XK_h = 700635 \cdot 1291546 / 1421338 = 636655 \text{ min man.}$$

¹⁾Kritik həcm xərclərin bərabər həcminə satışın həcminə uyğundur.

Hesabat dövrü ərzində balansın məlumatları üzrə xüsusi kapitalın orta həcmi (real olan) 372172 min man. təşkil edir. Beləliklə, xüsusi kapitalın real həcmi onu hesablanmış “təhlükəsizlik” qiymətindən aşağı olmuşdur, bu passivin strukturunun formalaşmasının maliyyə riskinin müəyyən edilməsini göstərir.

Passivin strukturunun səmərəliliyinin nəzərdən keçirilən qiymətləndirmə kriteriyası satışın rentabellik amilinin nəzərə alınmasına əsaslanır. Həqiqətən, satışın faktiki və kritik həcmi arasında olan fərq satışın maliyyə nəticəsini xarakterizə edir. Satışın həcminə dair satışdan nəticə nə qədər aşağı olarsa, satışın kritik və faktiki həcm nisbətləri nə qədər yuxarı olarsa, bərabər şəraitdə kreditorların riski bir o qədər yüksək olar və deməli xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi bir o qədər yüksək olmalıdır.

Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, bu kriteriya, hansı ki, nisbi göstərici kimi (kritik satış həcmi faktikiyə olan nisbətinin faizlə ifadəsi) müəyyən edilir, satışdan mütləq mənfəət kütləsi nəzərə alınmır, hansı ki, satışın həcmi müəssisədə vəsaitin dövriyyəsi üçün asılıdır.

Dövriyyənin yüksək sürəti zamanı və hətta nisbətən yüksək olmayan satış rentabelliği zamanı mənfəətin artımı alınma bilər ki, bu da özünə xidmət daxil olmaqla müəssisənin normal işləməsinin təminatı üçün lazımdır. Bu şəraitdə kreditorlar üçün xüsusi olaraq risksiz borc kapitalın xüsusi çəkisi arta bilər.

Deyilənləri aşağıdakı düsturların köməyi ilə təsdiq etmək olar:

$$S_{\text{mən.}} = (S_{\text{mən}} / SG) \cdot SG, \quad (14.11)$$

burada $S_{\text{mən}}$ – satışdan mənfəət;

SG - satışdan gəlir;

$S_{\text{mən}} / SG$ – satışın rentabelliğini göstərir.

(14.11) düsturu satışdan mənfəət göstəricisinin dəyişməsinə iki amilin (satışın rentabelliği və satışdan gəlir) təsirini qiymətləndirməyə imkan verən, amillərin sadə modelini özündə göstərir.

Həmin vaxtda satışdan gəlirin həcmi dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsidən asılıdır, yəni

$$SG = (SG / DA) DA,$$

burada DA – dövriyyə aktivlərinin həcmi (orta);

SG/DA – dövriyyə aktivlərinin dövriyyə əmsalı.

Onda

$$SM_{sm} = (SG / DA) DA (SM_{sm} / SG).$$

Beləliklə, məcmu kapitalın strukturunun səmərəliliyinin təhlili zamanı vəsaitlərin dövriyyə sürətini nəzərə almaq lazımdır, hansı ki, çox cəhətdən passivin strukturunun səmərəli olması yaxud səmərəli olmaması müəyyən edilir.

Dövriyyə vəsaitinin sürəti yüksək olan müəssisənin kreditorlar üçün riski artırmadan xüsusi ödəniş qabiliyyəti üçün təhlükəsiz məcmu passivlərdə borc mənbələrinin böyük xüsusi çəkisi ola bilər. Kapitalın dövriyyəsi yüksək olan müəssisə pul vəsaitinin asanlıqla daxil olmasını təmin edir və deməli özünün öhdəlikləri üzrə hesablaşır, buna görə belə müəssisə kreditorlar və borc verənlər üçün daha cəzbedicidir.

Kreditor borclarının ödəniş vaxtı və əməliyyat siklinin uzunluq əlaqələrinin olması vəsait mənbələrinin strukturunun qiymətləndirilməsi zamanı xüsusi əhəmiyyəti vardır, bu heçdə həmişə praktikada nəzərə alınmır. Kreditora xidmət edən kapitalın əməliyyat sikli nə qədər daha çoxdursa, müəssisədə xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi bir o qədər az ola bilər.

Satışın rentabelliği və aktivlərin dövriyyəsi amilləri birlikdə müəssisənin aktivlərinə kapital qoyuluşunun rentabelliyinə təsir edir. Deməli, kapitalın strukturunun səmərəliliyinin təhlili zamanı aktivlərə qoyuluşun gəlirliyi nəzərə alınmalıdır.

Növbəti aspekt, hazırda və gələcəkdə vəsait mənbələrinin dürüstlüyü və sərbəst seçilməsi ilə əlaqədar, təhlil zamanı nəzərə alınmalıdır. Hazırda maliyyələşmə üzrə konkret qərarların qəbul edilməsində gələcəkdə vəsaitlərin cəlb edilməsi imkanını məhdudlaşdırmaq olar. Məsələn,

uzunmüddətli təminat öhdəlikləri əsasında kredit resurslarının cəlb edilməsi ilə əlaqədar gələcəkdə (mövcud öhdəliklərin ödənişinə qədər) oxşar mənbələrə dair yol çətinləşə bilər.

Məcmu kapitalın strukturunu xarakterizə edən maliyyə əmsallarında, adətən müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqədar xarakterlik risk şəklində nəzərdən keçirilir. Borcun xüsusi çəkisi nə qədər yüksək olarsa, ona xidmət üçün lazımı , pul vəsaitlərinə tələbat bir o qədər yüksək olur.

Maliyyə vəziyyətinin ağırlaşması halında belə müəssisənin ödəniş qabiliyyəti riski yüksək olur.

Göstərilən əmsallarla müəssisədə “problem nöqtəsi”-nin axtarışı aləti kimi nəzərdən keçirilir. Borcun xüsusi çəkisi nə qədər az olarsa, kapitalın strukturunun dərinədən təhlilinə zərurilik bir o qədər az olar. Öhdəlik borcunun yüksək xüsusi çəkisi zamanı hər şeydən əvvəl fəaliyyətin gəlirliyi, mövcud öhdəliyin örtülməsi üçün lazımı pul vəsaitlərinin generasiya edilməsində müəssisə qabiliyyəti, borc kapitalın tərkibi və strukturunu (balansın məlumatları ancaq müəssisənin öhdəliklər hissəsində özündə göstərə bilər), xüsusi kapitalın strukturunu ilə əlaqədar məsələlər sahəsinə baxılmasını tələb edir.

Məcmu kapitalın strukturuna həmçinin əmtəəlik bazarın konyunkturası təsir edir. Müəssisə məhsuluna tələb stabil ödəniş qabiliyyəti böyük həcmdə borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinə imkan verir. Müəssisənin maliyyə riskinin əlverişli olmayan bazar konyunkturası vəziyyətində, birinci növbədə xidmətin zəruriliyi ilə əlaqədar borc kapitalı artır. Xeyli maliyyə riskinin aşkar edilməsinin nəticəsi olaraq müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin, deməli xüsusi kapitalın rentabelliyyətinin aşağı salınması ehtimalı yüksəkdir.

Mülkiyyətçinin və idarəetmə komandasının siyasəti passivin strukturuna əhəmiyyətli təsir edir. Qəbul edilməmiş maliyyə riskinin yüksək səviyyəsi passivlərin idarə edilməsinə dair mühafizəkar yanaşmanı , yəni minimum həcmdə borc kapitalın cəlb edilməsinə cəhd göstərilməsini formalaşdırır.

Əksinə, xüsusi kapitalla yüksək mənfəət alınması cəhdi, bu maliyyə riskinin artımı ilə bağlılığına baxmayaraq borc kapital hissəsinin nəzərdə tutulan artımı, aqressiv-təcavüzkar siyasəti müəyyən edir.

Beləliklə, müəssisənin passivinin strukturunun nisbətən səmərəliliyinin əsaslandırılmış nəticə çıxarılması göstərilən amillərə onların məcmuunda baxılması şəraitində mümkün ola bilər.

Müəyyən edilmiş prinsipial amilləri nəzərə almaqla müəssisənin passivinin strukturunun təhlilini şərti olaraq iki mərhələyə bölmək olar:

- a) konkret müəssisə üçün, yəni kapitalın məqsədi strukturunun əsaslandırılması üçün xüsusi və borc kapitalın səmərəli nisbətlərinin müəyyən edilməsi;
- b) kapitalın məqsədli strukturunun formalaşması və saxlanması yaxud ondan yol verilən kənarlaşmanın zəruriliyi zamanı əsaslandırma üçün tələb olunan vaxtlarda kapitalın lazımi növləri və həcmnin cəlb edilməsi şəraitini qiymətləndirmək.

14.2.4. Biznesin effektivliyinin qiymətləndirmə göstəriciləri

Müəssisə fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə maliyyə hesabatının təhlili nəzəriyyə və praktikada tətbiqi məqsədi kimi eləcə də onların hesablanması metodika və şərh kimi fərqlənən müxtəlif gəlirlik göstəriciləri tətbiq edilir. Bu onların qarşılıqlı əlaqəsi problemini yaradır və ən əsası, göstəricini əsaslandırmaqdır, hansı ki, bunu fəaliyyətin effektivliyinin ümumiləşdirici kriteriyası kimi istifadə etmək olar. Fəaliyyətin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin belə kriteriyasının mövcudluğu müəssisənin maliyyə vəziyyətinin tam mənzərəsini yaratmağa və onun perspektivini xarakterizə etməyə imkan verir.

Bununla qismən xarakterli bütün qalan göstəricilərin dəyişməsi onların ümumiləşdirici göstəricisinə təsiri vəziyyəti ilə nəzərdən keçirilir. Bununla bərabər müxtəlif cəhətdən müəssisə fəaliyyətinin effektivliyini xarakterizə edən göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsi təmin edilir.

İnvestisiyadan mənfəət alınması məqsədi ilə kapitalın investorları (səhmdarları) öz vəsaitlərini müəssisəyə qoyurlar, buna görə səhmdarlar nöqtəyi-nəzərindən təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin ən yaxşı qiymətləndirilməsi qoyulan kapitalla mənfəətin mövcud olmasıdır. Kapital

qoyuluşuna səhmdarların (sahibkarların) mənfəət göstəricisi xüsusi kapitalın rentabelliği adlanır, düstur üzrə müəyyən edilir:

$$\text{Xüsusi kapitalın rentabelliği} = \frac{\text{xalis mənfəət}}{\text{xüsusi kapital}} \cdot 100 \quad (14.2)$$

Yadda saxlamaq lazımdır ki, müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün həmin göstəricinin xüsusi əhəmiyyəti, onun hesablamə üsuluna diqqət yetirmək lazımdır.

(14.12) düsturunun surətində o son maliyyə nəticəsi özündə göstərilir ki, hansı ki, sahibkarın sərəncamında qalır. Onun məxrəcində aşağıdakı tərkibdə daxil edilən və müəssisənin sərəncamına, sahibkara verilən, kapitalın həcmi əks etdirilir: nizamnamə kapitalı, əlavə kapitalı; xalis mənfəət hesabına formalaşmış, ehtiyatlar; bölüşdürülməmiş mənfəət.

Qeyd edək ki, analitik nəticənin tərtib edilməsi məqsədi ilə göstəricinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək üçün kapitalın strukturunun təhlili zamanında olduğu kimi, eləcə də onun ayrı-ayrı təşkil edənlərin rentabelliğinin qiymətləndirilməsi zamanı, xüsusi kapitalın həcmi xarakterizə edən, göstəricinin hesablamə metodikasının vahidliyini saxlamaq lazımdır. Belə problem analitik balansın tərtib edilməsi mərhələsində həll edilir.

Nə qədər ki, xüsusi kapitalın həcmi hərdən bir dəyişir, onun hesablamə üsulunu seçmək lazımdır, hansı ki, ola bilər:

1) konkret tarixə (dövrün sonuna) onun vəziyyəti haqqında məlumatlar üzrə hesablamə; 2) dövr ərzində orta həcmi müəyyən edilməsi.

Misal 3. Təhlil olunan dövrə müəssisənin xalis mənfəəti 3000 man.; dövrün əvvəlinə xüsusi kapitalın həcmi – 20000 man., dövrün sonuna – 23000 man. (20000 + 3000) təşkil edir.

Ayrılmaları iki üsul ilə xüsusi kapitalın rentabelliğinin hesablanması göstərir:

$$1) \text{Xüsusi kapitalın rentabelliği} = \frac{3000}{23000} \cdot 100 = 13\%;$$

$$2) \text{Xüsusi kapitalin rentabelliği} = \frac{3000}{((20000 + 23000) / 2)} = 14 \%$$

İkinci variantın mənfəətlə işləyən müəssisə üçün daha yüksək nəticəni təmin etməsini qeyd etmək çətin deyil (o, qayda üzrə demək olar ki, daha düzgün olanını göstərir, həmçinin müəyyən dərəcədə təhlil olunan dövr ərzində mənfəətin formalaşması prosesini əks etdirir).

Təhlildə hesablamaların seçilmiş üsulunun saxlanılmasını qeyd etmək lazımdır, ona görə ki, dinamikada rentabellik göstəricisinin müqayisə edilməsi imkanını təmin edir.

Səhmdar cəmiyyəti formasında fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün icra edilmiş adi və imtiyazlı səhmlərlə, iştirakçıların nizamnamə kapitalına qoyuluşların fərqləndirilməsi zəruriliyi əmələ gəlir. Buna müvafiq olaraq bütün səhmdar (xüsusi) kapitala düşən mənfəəti və ödənilən adi səhmlərə düşən mənfəəti fərqləndirmək lazımdır. Sonuncu göstəricini hesablayan zaman imtiyazlı səhmlərin buraxılışının konkret şərtlərini nəzərdə tutmaq lazımdır. Qayda üzrə onların sahibləri kapitalda iştirak edir, hansı ki, alınmış mənfəətlərdə - müəyyən edilmiş faiz dairəsində imtiyazlı səhmlərin nominal dəyərində uyğundur. Onda mənfəətin qalan hissəsi adi səhmlərin sahiblərinə məxsusdur.

Lakin ayrı-ayrı hallarda imtiyazlı səhmlərin sahiblərinin müəyyən edilmiş faizdən başqa mənfəət alınması hüququ vardır. Beləliklə hər bir konkret şəraitdə imtiyazlı səhmlərin buraxılış şərtlərinə diqqət yetirmək lazımdır.

Bunun üçün adi səhm sahiblərinə çatması mənfəəti müəyyən etmək üçün, birinci imtiyazlı səhm sahiblərini xüsusi çəki əsasında xüsusi kapitalın ümumi həcmindən çıxmaq və ikinci ümumi xalis mənfəət məbləğindən vergiləri və fəvqəladə ödənişləri çıxmaq, imtiyazlı səhmlər üzrə gəlirlərin həcmi çıxmaq lazımdır.

Belə hazırlıq işləri nəticəsində göstəricini hesablamaq olar:

$$H_{\text{xk(m)}} = \frac{M_{\text{ç}}}{XK - K_{\text{im}}} 100,$$

burada $M_{\text{ç}}$ – sadə səhm sahiblərinə çatması mənfəət;

XK – xüsusi kapital;

K_{im} – imtiyazlı səhm sahiblərinin əmanəti

Əgər (14.12) düsturu göstəricisi sahibkarın məcmu kapitalına düşən, mənfəət səviyyəsini xarakterizə edirsə (14.13) düsturu göstəricisi bütün sahibkarlıq riskində olanın mülkiyyətçinin əmanəti hesabına formalaşmış vəsaitlərin normada qaytarılmasını göstərir. Sonuncu göstərici adi səhmin mənfəət göstəricisindən fərqləndirmək lazımdır, hesablama metodikası sonra nəzərdən keçiriləcəkdir.

Xüsusi kapitalın rentabelliği müəssisə fəaliyyətinin effektivliyini kompleks xarakterizə edən, ümumiləşdirici göstərici olmaqla əməliyyat, investisiya və müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin üç əsas göstəricinin funksiyasıdır.

Əməliyyat fəaliyyətinin gəlirliyi. Gəlirlik göstəriciləri arasında xüsusi kapitalın rentabelliğinin qiymətləndirilməsində əsas xarakteristika əməliyyat fəaliyyətinin gəlirliyidir, hansı ki, burada da öz növbəsində iki qrup göstəricini xarakterizə etmək olar. Birinci qrup göstəricilər mənfəət və qoyulan kapital nisbətini özündə göstərir və müəssisənin aktivinə kapital qoyuluşunun gəlirliyini xarakterizə edir. İkinci qrup – mənfəət və satış həcmi nisbətini, hansı ki, satışın effektivliyini xarakterizə edir. İkinci qrup göstəriciyə dair həmçinin mənfəətin istehsal xərclərinə nisbəti özündə göstərən, göstəricini aid etmək olar.

Əməliyyat fəaliyyətinin gəlirliyinin ümumiləşdirici miqdar xarakteristikası şəklində, aktivlərin rentabelliği adını almış, maliyyə əmsalından istifadə etmək olar. Göstəricinin iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, o müəssisənin aktivlərinə qoyulan hər manatla verməni xarakterizə edir.

$$R_{\text{aktivlərin}} = \frac{\text{Mənfəət}}{\text{Aktivlərin orta həcmi}} 100$$

Analitik məqsədlərdə bütün məcmu aktivlər kimi, eləcə də dövriyyə aktivlərinin rentabelliği müəyyən edilir:

$$R_{\text{dövriyyə aktivləri}} = \frac{\text{Mənfəət}}{\text{Dövriyyə aktivlərinin orta həcmi}} 100 \quad (14.15)$$

Mənfəət və satışın həcmi nisbəti üzrə satışın rentabelliği adını almış, göstəricinin həcmi müəyyən edilir. Onun hesablanması üçün düsturdan istifadə edilir:

$$R \text{ satış} = \frac{Mənfəət}{Məhsul satışından gəlir} \cdot 100 \quad (14.16)$$

(14.16) düsturu əsasında satışın rentabelliğinin göstəricilər qrupunu hesablamaq ola bilər, hesablamalarda fərq surətin seçilməsi ilə əlaqədar olacaqdır. Sonuncu şəkildə ümumi mənfəət, satışdan mənfəət, vergitutulanaqəd mənfəət, adi fəaliyyətdən mənfəət yaxud xalis mənfəəti seçmək olar. Təhlilin praktikasında nəzərdən keçirilən göstərici aralıq gəlirlik səviyyəsi adını almışdır.

Satışın rentabellik əmsalı satışın hər bir manatı ilə müəssisə hansı mənfəətin alınmasını göstərir.

Satışın rentabellik göstəricilərinin həcmi müəssisənin fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq geniş müxtəlif şəkildə göstərilir. Bu anbar ehtiyatlarının həcmi, kreditləşmə vaxtlarında, təsərrüfat əməliyyatları üçün lazım olan, istifadə olunan kapitalın həcmindəki fərqlərlə əlaqədar, vəsaitin dövriyyə sürətindəki fərqlərlə və s. izah edilir. Çoxlu mənfəətin alınması, kifayətləndirici nəticənin əldə olunması üçün kapital dövriyyəsinin uzunluğu lazım gəlir. Hesablamada satılan məhsulların həcmində mənfəətin az həcmi zamanı, kapitalın daha sürətli dövriyyəsi o nəticəyə gətirir.

Bir sahə çərçivəsində satışın rentabellik göstəricilərinin qiymətlərindəki fərqlə konkret müəssisədə idarəetmənin bilavasitə effektivliyi müəyyən edilir.

Satışın rentabellik göstəricisinin həcmi müəssisənin kapitalının strukturundan birbaşa asılı olur. Aydındır ki, sair bərabər şəraitdə öhdəliklərin həcmi nə qədər çox olarsa (və müvafiq olaraq, borc vəsaitlərinə görə haqq), satışın rentabelliği bir o qədər az olacaqdır.

Satışın rentabelliğinin təhlilinin birinci mərhələsi mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın təhlilinin şaquli təhlilidir, hansı ki, bu hesabatın əsas elementlərinin (maya dəyəri, komməriya və idarəetmə xərcləri, maliyyə nəticələri və gəlirin göstəriciləri) əlaqələrini aşkar etməyə imkan verir.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın şaquli təhlilinin metodikası əvvəlki paraqraflarda verilmişdir.

Konkret müəssisənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təhlilin nəticələri detallaşdırılmış şəkildə olmalıdır ki, beləliklə alınan məlumatlar onların dəyişiklik səbəblərini açıqlasın. Bu, adi fəaliyyətin xərc maddələrinin daha ətraflı nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Buraxılan məlumatların nomenklaturaları və məhsul vahidinin maya dəyərinin necə dəyişməsi, belə amillər nəzərə alınmaqla həmin göstəricinin dinamikası izah edilməlidir.

Nə vaxt əməliyyat və satışdankənar gəlirlər və xərclər son maliyyə nəticəsinə o halda təsir edir ki, hesabat dövründə onların əmələ gəlmə səbəblərinin və gələcəkdə aşkar edilməsi ehtimalını qiymətləndirmək əhəmiyyətlidir.

Həmçinin nəzərdə tutmaq lazımdır ki, məhsul satışından gəlirin tərkibində gəlirlər və xərclərin nisbətlərinin dinamikası yalnız resursların istifadəsinin effektivliyindən deyil və uçotun aparılma prinsipinin müəssisədə tətbiqindən asılıdır.

Qəbul edilmiş uçot siyasətindən asılı olaraq aktivlərin qiymətləndirilməsinin və müəyyən olunmuş istifadə vaxtında, onların silinməsi qaydasının bu və ya digər üsulunun seçilməsi hesabına müəssisənin - mənfəətin həcmnin artırılması yaxud azaldılması imkanı vardır.

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin həcmi uçot siyasətinin məsələlərinə dair olanlardan asılıdır, birinci növbədə aid edilir:

- əsas vəsaitlərin amortizasiyasının hesablanması üsulunun seçilməsi;
- materialların qiymətləndirmə üsulunun seçilməsi;
- dövriyyədən kənar aktivlərin yararlı istifadə vaxtlarının müəyyən edilməsi;
- ayrı-ayrı xərc növlərinin satılan məhsulların maya dəyərinə aid edilməsi qaydasının seçilməsi (məsrəflərin olması üzrə xərclərin maya dəyərinə bilavasitə silinməsi yaxud qabaqcadan qarşıdakı xərclərə daxil edilməsi yolu ilə);
- konkret məhsul növünün maya dəyərinə bilavasitə aid edilən məsrəflərin tərkibinin müəyyən edilməsi;

- üstəlik (əlavə) xərclərin tərkibinin müəyyən edilməsi və onların bölüşdürülməsi üsulu və s.

Sadalanın maddələrindən hər hansı üzrə uçot siyasətinin nə qədər dəyişməsi gəlirlər və xərclərin əlaqələrinə təsir göstərir, bu prinsipial an hökmən satışın rentabelliyyəsinin təhlilində nəzərə alınmalıdır.

2 N-li formanın məlumatları üzrə göstəricilərin strukturunun təhlili ümumi xarakter daşıyır və satışın rentabellik göstəricilərinin dəyişməsinin qiymətləndirilməsinin ilkin mərhələsi kimi nəzərdən keçirmək olar. Təhlilin növbəti mərhələsində bütünlükdə müəssisədə satışın rentabelliyyəsinə ayrı-ayrı məhsul növlərinin (yaxud fəaliyyət növünün) rentabelliyyəsinin, həmçinin satışın strukturunda dəyişmənin təsirini aşkar etmək lazımdır.

Təhlil belə ardıcılıqda aparılır:

1. Satışın ümumi həcmində hər bir məhsul növünün (fəaliyyət növünün) xüsusi çəkisi hesablanır.
2. Ayrı-ayrı məhsul növləri (fəaliyyət növü) üçün rentabelliyyənin qiyməti hesablanır. Bununla ayrı-ayrı məhsul (fəaliyyət) növləri üzrə ümumi mənfəətin bu məhsul (fəaliyyət) növündən əldə edilən gəlirə nisbəti kimi hesablanılan göstəricidən istifadə olunur.
3. Ayrı-ayrı məhsul növlərinin (fəaliyyət növünün) rentabelliyyəsinin bütün satılan məhsul üçün onun orta səviyyəsinə təsiri müəyyən edilir. Bunun üçün ayrı-ayrı məhsul (fəaliyyət) növünün rentabelliyyəsinin qiyməti satışın ümumi həcmində məhsulların xüsusi çəkisinə vurulur. Bununla da düstur üzrə satışın rentabelliyyəsi müəyyən edilir.

$$\text{Satışın rentabelliyyəsi} = \sum_{i=1}^n p_i \times q_i$$

burada P_i – i məhsul (fəaliyyət) növünün rentabelliyyəsi;

q_i - satışın ümumi həcmində i məhsul (fəaliyyət) növünün xüsusi çəkisi;

n - buraxılan məhsul növünün (fəaliyyət növünün) miqdarı.

Ayrı-ayrı məhsul (fəaliyyət) növlərinin rentabelliyyəsinin faktiki və baza həcmələri arasında olan fərqin satılan məhsulların həcmində onların faktiki xüsusi çəkisinə vurmaqla buraxılan məhsul növlərinin (fəaliyyət növünün)

fərđi rentabelliynin dəyişməsi ilə əlaqədar , təsir müəyyən edilir; i məhsul (fəaliyyət) növünün baza rentabelliynin faktiki və plan xüsusi çəkisi arasında olan fərqə vurulması struktur amillərin təsirini xarakterizə edir.

Təhlil olunan müəssisənin illik hesabatının məlumatları üzrə görmək olar ki, "Kür" MMC üç fəaliyyət növünü (məhsul istehsalı, xidmət göstərilməsi, malların satışı) həyata keçirilir.

Təhlil üçün ilkin məlumatlar cədv. 14.5-də verilmişdir.

Cədvəl 14.5

Satışın rentabelliği və strukturu haqqında məlumatlar

Fəaliyyət növləri	Hesabat dövrü			Keçən dövr		
	Ümumi mənfəət, min man.	Satışın rentabelliği, %-lə	Gəlirdə satışın xüsusi çəkisi	Ümumi mənfəət, min man.	Satışın rentabelliği, %-lə	Gəlirdə satışın xüsusi çəkisi
A	1	2	3	4	5	6
1.Özünün istehsalının məhsulları	339166	27,73	0,84	172699	21,31	0,87
2.İşlər və xidmətlər	1080	38,68	0,002	352	40,68	0,001
3.Mallar	6339	3,24	0,14	3174	2,93	0,12
Cəmi	346585	24,38	10	176225	19,16	1,0

Aparılan hesablamaların nəticələrini ümumiləşdirmək üçün cədv.14.6-dan istifadə olunur.

Cədvəl 14.6

Satışın rentabellik amillərinin təhlili

Fəaliyyət növləri	Satışın rentabelliğinin təsiri, %-lə	Satışın strukturunun təsiri, %-lə	Satışın rentabelliğinin dəyişməsinə təsirin yekunu, %-lə
A	1	2	3
1. Özünün istehsalının məhsulları	5,52	-0,43	5,09

2. İşlər və xidmətlər	-0,004	0,04	0,036
3. Mallar	0,04	0,06	0,1
Cəmi	5,56	-0,33	5,23

Cədvəl 14.6 göstəriciləri cədv. 14.5-in məlumatlarına əsaslanır. Belə ki, ayrı-ayrı məhsul (fəaliyyət) növlərinin satışın rentabelliynin təsirinin hesablama qiymətini əks etdirən, cədv 14.6-nın 1-ci qrafası belə müəyyən edilir cədv. 14.5-də (q.2 – qr.5) x qr.3. Satışın strukturunda dəyişikliyin təsirini açıqlayan, cədv 14.6-da qrafa 2 belə müəyyən edilir cədv. 14.5-də (qr 3 – qr. 6) x qr. 5.

Cədv. 14.5-dən görünür ki, satılan məhsulların rentabelliyni hesabat dövründə keçən il ilə müqayisədə 19,16 %-dən 24,38 %-ə qədər artmışdır. “Kür” MMC-də satışın ümumi rentabelliynin artmasının əsas səbəbi özünün istehsalı olan məhsulların rentabelliynin 21,3-dən 27,7 %-ə qədər artması olmuşdur. Nəticədə bu satışın rentabelliyni 5,5 % artmışdır. Satışın rentabelliynin dəyişməsinə biznesin qalan seqmentlərinin əhəmiyyətli təsiri olmuşdur.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, ayrı-ayrı məhsul növləri nöqtəyindən nəzərdən satışın rentabelliynin təhlili üçün lazımi şərait buraxılan məhsul növləri üzrə məsrəflərin ayrıca analitik uçotunun aparılmasıdır.

Aktivlərin dövriyyəsi, satışın rentabelliyni və aktivlərin rentabellik göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur, hansı ki, bunu düsturla vermək olar:

$$\text{Aktivlərin rentabelliyni} = \text{Aktivlərin dövriyyəsi} \times \text{Satışın rentabelliyni}$$

Həqiqətən

$$\frac{\text{Mənfəət}}{\text{Aktivlərin orta həcmi}} = \frac{\text{Satışdan gəlir}}{\text{Aktivlərin orta həcmi}} \times \frac{\text{Mənfəət}}{\text{Satışdan gəlir}}$$

Başqa sözlə, aktivlərə qoyulan, hər manatdan alınan, müəssisənin mənfəəti vəsaitlərin dövriyyə sürətindən və satışdan əldə olunan gəlirdə mənfəətin xüsusi çəkisindən asılıdır. Bu əlaqələr aşağıdakı qaydada aydınlaşdırıla bilər.

Bir tərəfdən, satışın rentabellik qiymətinin yüksək olması hələ müəssisənin məcmu kapitalının istifadəsinin yüksək verimi demək deyildir. Digər tərəfdən, kiçik xalis mənfəətin satışdan olan gəlirə nisbəti müəssisənin aktivinə qoyuluşun aşağı rentabelliği göstərməsi məcburi deyil.

Müəssisə aktivlərinin dövriyyə sürətinin - müəyyənedici anı. O halda, əgər dövr ərzində satışdan gəlir 20000 man. və formalaşmış məcmu aktivlər həcminin 20000 man. olarsa müəssisənin məcmu aktivlərin veriminin 20 %-ni almaq üçün 20 %-də satışın rentabelliğini təmin etmək lazımdır. Əgər həmin gəlirin alınması üçün ona ancaq aktivlərin yarısı (10000 man.) tələb olunursa, onda satış manatından ancaq 10 % mənfəət alır, yəni aktivlərin dövriyyə sürəti nə qədər yüksək olarsa, mənfəət məbləği bir o qədər aşağı olar, hansı ki, tələb olunan aktivlərin verimini təmin etmək üçün lazımdır.

Ümumi halda aktivlərin dövriyyəsi satış həcmindən və aktivlərin orta həcmindən asılıdır. Lakin müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirən analitik birinci növbədə aktivlərin səmərəli strukturu nöqtəyi-nəzərdən bu göstəricinin nəzərdən keçirilməsinə yanaşmalıdır. Bu məqsədlə aktivlərin dövriyyə əmsalını iki amilin dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi əmsalı və aktivlərin ümumi həcmində dövriyyə aktivlərinin hasili kimi vermək olar:

$$\frac{\partial_{\text{aktivlərin dövriyyəsi}}}{\partial_{\text{aktivlərinin dövriyyəsi}}} = \frac{\partial_{\text{dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi}}}{\partial_{\text{Məcmu aktivlərdə dövriyyə xüsusi aktivlərinin çəkisi}}} \quad (14.19)$$

$$\frac{\text{Satışdan gəlir}}{\text{Aktivlər}} = \frac{\text{Satışdan gəlir}}{\text{Dövriyyə aktivləri}} \times \frac{\text{Dövriyyə aktivləri}}{\text{Aktivlər}}$$

Analitikdə həmin əlaqələrin təhlili nəticəsində aktivlərin dövriyyəsinin təhlilinin konkret nəticələri imkanları aşkar edilir, mühasibat balansının o maddəsi aşkar edilir ki, hansı ki, müəssisənin vəsaitinin dövriyyə sürətinə təsir edir.

Qeyd edək ki, aktivlərin istifadəsinin effektivlik səviyyəsini müəyyən edən, iki nəzərdən keçirilən göstəricilərdən , satışın rentabellik göstəricisinə gəldikdə qayda üzrə aktivlərin ümumi rentabelliyyə onun təsirini gücləndirmək üçün müəssisə geniş sərbəst manevr vəziyyətində olur.

1421338 min man. satışdan gəlirin həcmi zamanı 121960 min man. həcmində xalis mənfəətin alınması üçün təhlil olunan “Kür” MMC 446460 min man. həcmində aktivlərə hesabat ilində təsir göstərmişdir. Deməli, aktivlərin rentabelliyyə hesabat ili üçün təşkil edir:

$$R_{\text{aktivlər}} = \frac{1421338}{446460} \cdot \frac{121960}{1421338} 100 \% = 3,184 \cdot 8,58 = 27,32 \%$$

Keçən il üçün oxşar olaraq:

$$R_{\text{aktivlər}} = 2,06 \cdot 7,48 = 15,40 \%$$

11,92 % aktivlərin rentabelliyyənin dəyişməsi satışın rentabelliyyənin artması ilə əlaqədardır. Dövriyyənin gecikməsi aktivin rentabelliyyənin həcmi bir qədər aşağı salır. Aktivlərin rentabelliyyənin dəyişməsinə amillərin təsirinin miqdarca qiymətləndirilməsi aşağıdakı kimi olacaqdır:7

Satışın rentabelliyyənin dəyişməsi hesabına

$$(8,58 - 7,48) \cdot 3,184 = 3,50 \%;$$

Aktivlərin dövriyyəsi hesabına:

$$(3,184 - 2,06) \cdot 7,48 = 8,42 \%;$$

Aktivlərin rentabelliyyənin ümumi dəyişməsi: 11,92 %

$$3,50 + 8,42 = 11,92 \%$$

Təhlilin nəticəsini cədv. 14,7 şəkildə verək.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, məlumatlar ümumiləşdirici xarakter daşıyır və satışın rentabelliği və aktivlərin dövriyyəsinin aparılan təhlilinin nəticələri üzrə formalaşır.

Cədvəl 14.7

Aktivlərin istifadəsinin effektivliyinə aktivlərin dövriyyəsinin və satışın rentabelliğinin təsirinin qiymətləndirilməsi

Sətrin nömrəsi	Göstəricilər	Keçən dövr	Hesabat dövrü	Dəyişiklik (+,-)
1.	Satışın rentabelliği, %-lə	7,48	8,58	1,1
2	Aktivlərin dövriyyəsi, dövrlərin sayı	2,06	3,184	1,124
3	Aktivlərin rentabelliği, %-lə	15,40	27,32	11,92
4	Aktivlərin rentabelliğinin dəyişməsinə təsiri:			
	a) aktivlərin dövriyyəsi			8,42
	b) satışın rentabelliği			3,50

Nəzərdən keçirilən rentabellik göstəriciləri müəssisə fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinə dair bir yanaşmanı xarakterizə edir: onlar konkret müəssisədə kapital qoyuluşunun gəlirliyi haqqında olanı göstərir. Lakin istehsal xərclərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsini göstərən, başqa yanaşmada mümkündür. Həmin üsul çərçivəsində satışdan olan gəlirin xərclərə yaxud xərclərə dair mənfəətə (vergitutulana) nisbətini özündə göstərən, göstərici hesablanır.

Müəssisənin mənfəətinin alınması üçün istehlak olunan xammal və materialların dəyəri əməyin ödənişi, üstəlik xərclər (ümumistehsalat, ümumtəsərrüfat, kommersiya) satış qiymətləri ilə müəyyən nisbətdə olmalıdır.

Müəssisənin idarəetmə xidmətində xərclər və gəlirlər müvafiq üsul ilə hesablama nisbətində olmalıdır, bu zaman kapital ilə gəlir kifayətləndirici olacaqdır. Müvafiq dövr ərzində məhsul istehsalı və satışına çəkilən xərclərin ən sadə həcmi mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın I bölməsindən alınabilir.

Xərclərin həcmi xarakterizə edən, daha bir göstərici, ödənişli borc əsasında cəlb edilən vəsaitləri öz fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün istifadə olunanı hesablamaq məqsəduyğundur. Bu zaman tam xərc məbləğindən borc kapitala görə faiz ödənişi ilə əlaqədar xərclər çıxılır. Onda satışdan olan gəlirlə xərclərin alınan həcmi arasındakı fərq borc vəsaitlərinin istifadəsinə görə faizin və verginin ödənişinə qədər mənfəəti özündə göstərir. Bu göstərici faizin ödənişi əmsalını hesablamaq üçün müəssisənin krediti ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirən zaman geniş istifadə olunur:

$$\bullet \text{faizin ödənişi} = - \frac{\text{Faizlərin və vergilərin ödənişinə qədər mənfəət}}{\text{Dövr ərzində ödənilən faizlər}} \quad (14.20)$$

Həmin əmsal tövsiyə edilən qiymətin cəhətləri üzrə müxtəlif şəkildə göstərilir, lakin qatda üzrə 2-3 bərabər onun həcmi minimum olaraq zərərsiz hesab edilir.

Nəhayət dəyişən xərclərin həcmində gəlirin və maya dəyərinin nisbətlərini müəyyən etmək son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu nisbət istehsal amillərinin dəyişməsi və xarici mühitdən asılı olaraq (məsələn, xammal və materialların, xidmətlərin qiyməti) maliyyə nəticələrinin dəyişməsinə proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Bütün sadalanan xərc növləri haqqında məlumatlar həmişə müəssisə rəhbərliyinin sərəncamında olur.

Əməliyyat fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin iki nəzərdən keçirilən metodu (kapital qoyuluşunun gəlirliyi və resursların istehlakının effektivliyi nöqtəyi-nəzərdən) bir-birini tamamlayır. Aktivlərlə idarə etmənin effektivliyi ancaq sadalanan göstəricilərin məcmu təhlili zamanı qiymətləndirmək ola bilər. Bununla qeyd etmək əhəmiyyətlidir ki, çəkilən xərclərin gəlirliyini xarakterizə edən göstəriciləri, satışın rentabelliği müəyyən edir. Satışın rentabelliği öz növbəsində müəssisənin aktivlərinə kapital qoyuluşunun rentabelliğine təsir etməsini göstərir.

İki – A və B müəssisəsini müqayisə edək, hansı ki, fəaliyyəti cədv. 14.8-də verilən məlumatlarla xarakterizə olunur.

Cədvəl 14.8

A və B müəssisəsinin fəaliyyətinin göstəriciləri

Sətir N-si	Göstəricilər	A müəssisəsi	B müəssisəsi
1.	Satışdan gəlir, min man.	244	250
2	Məhsul istehsalı və satışına çəkilən xərclər (kommersiya və idarəetmə xərcləri daxil olmaqla), min man.	210	216
3	Satışın nəticəsi, min man.	34	34
4	Xalis mənfəət, min man.	8,6	8,6
5	Satışdan gəlir / xərclər (sət.1/səy.2 • 100), %-lə	116,2	115,7
6	Mənfəət / xərclər (sət.3 / sət. 2 • 100), %-lə	16,2	15,7

Göründüyü kimi A müəssisəsində gəlirlərin və edilən xərclərin nisbətləri (116,2 və 16,2 %) yüksək olmuşdur. Lakin buradan hələ nəticə çıxır ki, nə qədər ki, indiyə kimi ehtiyatların formalaşdırılması siyasətinin qəbuluna diqqət yetirilməmişdir (və deməli, aktivlərin məcmu həcminə) A müəssisəsi ösz aktivləri ilə yaxşı idarə olunur. Belə ki, A müəssisəsinin aktivlərinin rentabelliği 6,6 % ($8,6 / 130 \cdot 100$), B müəssisənininki isə 7,2 % ($8,6 / 120 \cdot 100$) təşkil edir. Bunun səbəbi aktivlərin dövriyyəsinin müxtəlif olmasıdır: dövr ərzində dövriyyələrin sayı A müəssisəsində 1,88 ($244 / 130$), onda B müəssisəsində isə - 2,08 ($250 / 120$) təşkil edir.

A müəssisəsinin balansı		B müəssisəsinin balansı	
Aktiv		Passiv	
Əsas vəsaitlər	50	Əsas vəsaitlər	40
İstehsal ehtiyatları	60	İstehsal ehtiyatları	60
Sair aktivlər	20	Sair aktivlər	20
Balans	130	Balans	120

İnvestisiya fəaliyyətinin gəlirliyi. Əgər müəssisənin fəaliyyəti perspektivə doğru istiqamətləndirilmişdirsə, ona investisiya siyasətini işləyib hazırlamaq lazımdır, hansı ki, mühüm xarakteristikası investisiya fəaliyyətinin gəlirlik göstəricisidir.

İnvestisiya qoyulan müəssisələrdə vəsaitlər haqqında informasiyalar xüsusi kapitalın və uzunmüddətli öhdəliklərin məbləği kimi (yaxud , məcmu passivlərin və qısamüddətli öhdəliklərin fərqi kimi) balansın məlumatları üzrə olanlar nəzərdə tutula bilər.

İnvestisiya qoyulan müəssisələrdə vəsaitlərin istifadəsinin effektivliyini ümumi şəkildə əks etdirən göstərici investisiyanın rentabelliqidir.

İnvestisiyanın

$$\text{rentabelliği} = \frac{\text{Mənfəət (vergi ödənişi qədər)}}{\text{Balansın valyutası} * \text{Qısamüddətli öhdəliklərin həcmi}} \quad (14.2)$$

Mühasibat hesabatının təhlili praktikasında həmin göstərici müəssisənin idarə edilməsinin effektivliyini qiymətləndirmək, onun qoyulan kapitaldan lazımı verimin təmin etmə qabiliyyəti və proqnozlaşma üçün hesablama bazasını müəyyən etmək üçün əsasən istifadə olunur.

İnvestisiya rentabellik göstəricisi investisiya ilə idarə etmənin ustalığının qiymətləndirilməsinin sadə üsulu kimi nəzərdən keçirilir.

Hesabat məlumatlarından istifadə qoyulan investisiya kapitalına müəyyən verimin mənzərəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Lakin investisiyanın məqsəduyğunluğunun təhlili zamanı nəinki müəyyən gəlirliyi qiymətləndirmək, xüsusilə investora məsrəf kapitalının kompensasiyası üçün lazımı tələb olunan gəlirliyi qiymətləndirmək əhəmiyyətlidir.

İnvestisiya qoyulan vəsaitin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin digər variantı qərb təhlil praktikasında geniş istifadə olunan, düstur üzrə müəyyən edilən investisiyanın rentabellik (ROI) göstəricisidir:

$$\text{Rentabellik } i = \frac{\text{vergi tutulduqdan sonra əməliyyat mənfəəti}}{\text{İnvestisiyaya qoyulan kapitalın məcmu}} \cdot 100 \% \quad (14.22)$$

burada əməliyyat mənfəəti – faizlərin və vergilərin ödənişinə qədər fəaliyyətin maliyyə nəticəsidir. Həmin göstərici məlum EBİT adını almışdır.

Vergitutulduqdan sonra əməliyyat mənfəətinin həcmi borc vəsaitlərindən istifadəyə görə faizlərin həcminə düzəliş edilmiş

vergitutulma amili və xalis mənfəət məbləği şəklində vermək olar. Onda investisiyanın rentabelliği göstəricisini aşağıdakı şəkildə vermək olar:

$$\text{İnvestisiyanın rentabelliği} = \frac{XM + \% \% (1 - S_v)}{\text{investisiyaya qoyulmuş kapitala məcmu}} 100 \%, \quad (14.23)$$

burada XM – xalis mənfəət;

$\% \%$ - borc vəsaitlərindən istifadəyə görə faizlərin həcmi;

S_v - mənfəət vergisi stavkası (məsələn, 22 % vergi stavkası zamanı S_v həcmi = 0,22) :

investisiyaya qoyulan kapitalın məcmu – xüsusi və borc kapital qoyuluşunun məcmu.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirilən göstərici təhlilin respublika praktikasında daha geniş yayılmışdır.

İnvestisiya fəaliyyətinin gəlirliyinin qiymətləndirilməsinin müəyyən etmə alətlərindən daha biri, **investisiyanın daxili gəlirlik səviyyəsini** xarakterizə edən göstəricidir.

Sonuncunu diskontlaşdırma stavkası kimi müəyyən etmək olar, hansı ki, investisiyanın gəlirliyinin diskontlaşdırılmasının düzgünlüyü investisiya kapitalının məsrəfinə uyğundur. Daxili gəlirlik səviyyəsinin hesablanması üçün düsturun ümumi şəkli belə olacaqdır:

$$\sum_{t=1}^n \frac{R_t}{(1+i)^t} - I = 0 \quad (14.24)$$

Burada R_t – t dövründə investisiyadan gəlirlərin xərcləri ötüb keçməsi;

I - investisiyanın həcmi (eyni kapitalın məsrəfi halında. Əgər investisiya qoyuluşu prosesi vaxtlar üzrə uzanırsa, onda daxili gəlirlik səviyyəsini hesablamaq üçün t investisiya dövrünün həcmi müvafiq dövrün diskontlaşdırma əmsalına vurulur);

t – layihə satışının konkret dövrü;

i – diskontlaşdırma stavkası.

I stavkası haqqında tənliyin həll edilməsi ilə investisiyanın daxili gəlirlik səviyyəsi müəyyən edilir.

Əgər j gəlirlik səviyyəsi vasitəsi ilə investoru qeyd etmək tələb olunursa, onda investisiya fəaliyyətini aşağıdakı şərtin yerinə yetirilməsi zamanı effektivlik kimi xarakterizə etmək olar: $i > j$.

İnvestisiyanın daxili gəlirlik səviyyəsinin müəyyən edilməsi nəticəsi əsasında onların **qəbul edilə** bilməsinə qiymət vermək olar. Əgər təhlil olunan göstərici konkret şəraitdə lazımi gəlirlik səviyyəsinə uyğundursa (yəni $i > j$), investisiyalar məqsədəuyğun sayılır. Daxili gəlirlik səviyyəsi tələb olunan səviyyədən aşağıdırsa ($i < j$) investisiyaların qəbul edilə bilməməsi kimi qiymətləndirilir.

Həmin vəziyyət investisiya fəaliyyətinin xüsusi kapitalın rentabellik göstəricisinə təsiri mexanizmini başa düşmək üçün prinsipial olaraq əhəmiyyətlidir. İş ondan ibarətdir ki, məcmu kapitalın (mülkiyyətçilərin və kreditorların) tələb olunan gəlirlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsində vəsaitlərin investisiyaya qoyulma riskini nəzərə almaqla xüsusi kapitalın lazımi gəlirlik səviyyəsi və borc kapitalın cəlb edilməsi ilə əlaqədar maliyyə xərclərinin ödənilməsinə ötürür. i investisiyasının daxili gəlirlik səviyyəsinin j tələb olunan gəlirlik səviyyəsinə uyğunluğu o deməkdir ki, investisiya məsələsinin həyata keçirilməsi xüsusi kapitalın lazımi rentabelliğini təmin edir.

Maliyyə fəaliyyətinin gəlirliyi.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyəti xarici vəsait mənbələrinin n cəlb edilməsi ilə əlaqədardır. Maliyyə fəaliyyətinin gəlirliyi və onun xüsusi kapitalın rentabelliyinə təsirinin təhlilində mövqe xarakteristikası maliyyələşmənin strukturu, həmçinin ayrı-ayrı onu təşkil edənlərin dəyəridir.

Maliyyə fəaliyyətinin gəlirliyini xarakterizə edən , göstəricilər sistemində investisiyanın rentabelliğini (ROI) borc kapitalın qiymətini (dəyərini) , həmçinin passivin strukturunu əks etdirən əmsalları daxil etmək lazımdır

Praktikda ROI müxtəlif üsulları tətbiq edilir. Hər şeydən əvvəl fərq istifadə olunan kapitalın həcmi, yəni düsturun məxrəcinin müəyyən edilməsinə aiddir.

İstifadə olunan kapitalın həcmi necə alına bilər:

1) qalıq dəyəri üzrə uzunmüddətli (dövriyyədənəknar) aktivlərin və dövriyyə aktivlərinin məbləği, yəni səhmdarlardan satın alınmış, xüsusi səhmlər, təsisçilərlə hesablaşmalar (nizamnamə kapitalına qoyuluş üzrə) maddələri çıxılmaqla, balansın aktivinin I, II və III bölmələrinin yekun məbləği;

2) qalıq dəyəri üzrə uzunmüddətli (dövriyyədənəknar) aktivlərin və dövriyyə aktivlərinin məbləği, yəni kreditor borcları maddəsi və səhmdarlardan satın alınmış, xüsusi səhmlər, təsisçilərlə hesablaşmalar (nizamnamə kapitalına qoyuluş üzrə) maddələri çıxılmaqla, balansın aktivinin I, II və III bölmələrinin yekun məbləği;

Hesablaşmalarda bu zaman investisiyaya qoyulan kapitalın həcmnin orta dövr ərzində istifadəsi məqsədəuyğundur

Borc kapitalın qiymətini müəyyən etmək üçün düsturdan istifadə etmək olar:

$$\text{Borc kapitalın qiyməti} = \frac{\% \% (1 - S_v)}{\text{Borc kapital}} 100 \% \quad (14.25)$$

Burada %% – borc vəsaitlərindən istifadəyə görə faizlər;

S_v – mənfəət vergisinin stavkası.

Düsturun surəti və məxrəcinin müqayisəsinin təminatı məqsədi ilə dəqiqləşdirilmiş hesablaşma mümkündür.

$$\text{Borc kapitalının qiyməti} = \frac{\% \% (1 - S_v)}{\frac{\text{Borc kapitalı} - \text{Kreditor borcları}}{100 \%}} \quad (14.26)$$

Maliyyə rıçaqının effektivliyinin təsirini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan xüsusi kapitalın, borc vəsaitlərinin rentabelliği və investisiyanın rentabelliği göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqəsini aşağıdakı nisbətlərdə ifadəsini tapır:

$$R_{xk} = R_i + \frac{BK}{XK} ((R_i - Q_{bk})), \quad (14.27)$$

Burada R_{xk} – xüsusi kapitalın rentabelliği;

XK – xüsusi kapital;

BK – borc kapitalı;

R_i – investisiyanın rentabelliği;

Q_{bk} – borc kapitalın qiyməti.

Bu nisbətlər borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğunluq həddini müəyyən edir. Onun mənası ondan ibarətdir ki, müəssisəyə qoyuluşun rentabelliyyində hələlik borc vəsaitlərinin qiyməti yüksəkdir, borc və xüsusi vəsaitlərin nisbəti nə qədər yuxarı olarsa, xüsusi kapitalın rentabelliği o sürətlə artacaqdır. Lakin borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisi artdıqca mənfəət azalmağa başlayır (mənfəətin bütün çox hissəsi faizlərin ödənişinə yönəldilir). Nəticədə borc vəsaitlərinin qiyməti aşağı olur, müəssisəyə qoyuluşun rentabelliği düşür. öz növbəsində bu xüsusi kapitalın aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Misal kimi cədv. 14.9-da verək.

Cədvəl 14.9

Passivin strukturu və borc vəsaitlərinin qiymətlərinin xüsusi kapitalın rentabelliğinin həcminə təsiri¹⁾

Kapitalın struk- turu: borc kapi- tal / xüsusi kapital	Borc kapita- lın qiymə- ti, %-lə	Qoyuluşun rentabelliği zamanı xüsusi kapitalın rentabelliği, %--lə				
		30	40	50	60	70
1/4	50	25	37,5	50	62,5	75
1/2	50	20	35	50	65	80
3/4	50	15	32,5	50	67,5	85
1	50	10	30	50	70	90
2	50	-10	20	50	80	110
3	50	-30	10	50	90	130

Göründüyü kimi müəssisədə qoyuluşun gəlirliyi nə qədər yüksəkdirsə, borc kapitalın passivlərinin məcmununun strukturuna daxil etməklə xüsusi kapitalın rentabelliği o qədər əhəmiyyətlidir. Bununla yanaşı borc vəsaitlərinin qiymətlərinin qoyuluşun rentabelliğini nə qədər ötürüb keçirsə, borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisi artdıqca xüsusi kapitalın rentabelliği o qədər tez aşağı düşəcəkdir.

1) O.B.Efimovoy və M.V.Melnik – Maliyyə hesabatının təhlili – dərs vəsaitindən götürülmüşdür. 2006-cı il. Səh. 316.

Daha bir prinsipial momentə diqqət yetirilməlidir. Verilən cədvəldən kapitalın müxtəlif strukturunda borc vəsaitlərinin qiyməti dəyişməmişdir, stabil olaraq qalır. Vəziyyətin real şəraiti başqadır, borc kapitalın xüsusi çəkisi artdıqca riskə görə ödənişin faiz stavkasına daxil edilməsi hesabına borc vəsaitlərinin qiyməti və deməli kreditorlar üçün risk artır. Həmin şəraitdə maliyyə rıçaqının müsbət effektini təmin etmək üçün müəssisəyə lazımdır ki, qoyuluşun rentabelliğini artırsın ki, həmin göstərici borc kapitalının qiymətini yüksəldə bilsin. Başqa cür onun xüsusi kapitalının rentabelliği aşağı düşməyə başlayacaqdır.

Maliyyə rıçaqının effektinin təsirini hesablamaq üçün cədvəl 14.10-dan istifadə etmək olar.

Cədv. 14.10-nun 6-cı sətiri üzrə investisiyanın rentabelliği əks etdirilir.

Sət. 7 üzrə aktivə qoyulan orta gəlirlik faizindən asılı olaraq, borc kapitalın istifadəsi nəticəsində alınan, mənfəət məbləğinin hesablama həcmi əks etdirilir.

Cədvəl 14.10

“Kür” MMC üçün maliyyə rıçaqının maliyyələşməsinin
effektinin hesablamaları

Göstəricilər	Hesabat ili	Keçən il	Dəyişiklik
1. Xüsusi kapital (orta həcmi), min man.	372173	278965	93208
2. Maliyyə rıçaqının effektini hesablamaq üçün qəbul edilmiş, borc kapitalı (orta həcmi), min man.	212919	94954	117965
3. Borc vəsaitlərinin istifadəsinə görə faizlər, min man.	1350	920	430
4. Xalis mənfəət, min man.	121960	68730	53230
5. Vergitutulması nəzərə alınmaqla əməliyyat Mənfəəti = xalis mənfəət + ödənilmiş faizlər x $(1-S_x)$	122987	69428	53559
6. İnvestisiyanın rentabelliği (sət. 5 / (sət.1 + sət. 2) x 100	21,0	18,6	2,4
7. Borc kapitalın istifadəsindən alınan, mənfəət (sət. 6 x sət. 2) / 100	44713	17662	13249
8Borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi hesabına xüsusi kapitalın rentabelliğinin artması (azalması)	11,8	6,0	5,8

$(\text{sət. 7} - \text{sət. 3} \times (1 - S_v)) / \text{sət. 1} \times 100$			
9. Borc kapitalın istifadəsi nəzərə alınmaqla xüsusi kapitalın rentabelliği (sət. 6 – sət. 8)	32,8	24,6	8,2
10. Xüsusi kapitalın rentabelliğinin yoxlama hesablaması (sət.4 / sət. 1 x 100 %)	32,8	24,6	8,2
11. Borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinin effekti (sət. 9 – sət. 6)	11,8	6,0	5,8

Sət.8 üzrə borc vəsaitlərinin istifadəsi hesabına aktivə qoyuluşun müəyyən gəlirlilik səviyyəsinə (cədv. 14.10, sət. 6) nisbətən xüsusi kapitalın rentabelliğinin dəyişməsinə əks etdirən tapılır.

9-cu sətir xüsusi kapitalın rentabelliğini xarakterizə edir və sət. 6 və sət. 8 məbləği müəyyən edilir.

Əgər 11-ci sətir üzrə əks etdirilən göstəricinin qiyməti, sıfırdan yuxarıdırsa, maliyyə rıçağının effekti xüsusi kapitalın rentabelliğine müsbət təsir edir.

Əgər 11-ci göstəricinin qiyməti sıfıra bərabərdirsə, onda maliyyə rıçağının təsiri neytral olacaqdır.

Əgər 11-ci göstəricinin qiyməti sıfırdan aşağıdırsa, onda xüsusi kapitalın rentabelliğine maliyyə rıçağının təsiri neqativ təsir olacaqdır.

Nəzərdən keçirilən vəziyyətdə maliyyə rıçağının effekti müsbət olmuşdur.. Keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində onun təsirinin daha çox olması borc kapitalın xüsusi çəkisi ilə əlaqədardır.

Qeyd etmək əhəmiyyətlidir ki, nə qədər ki, borc vəsaitlərinin cəlb edilmə şəraiti xüsusi kapitalın rentabelliğine o təsiri əks etdirir, nəzərdən keçirilən qarşılıqlı əlaqə müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin effektivlik xarakteristikasıdır.

Beləliklə, müəssisənin əməliyyat, investisiya və maliyyə fəaliyyətinin effektivliyini xarakterizə edən gəlirlilik göstəriciləri sistemi nəzərdən keçirilmişdir.

Nəzərdən keçirilən rentabellik göstəricilərinin dinamikası haqqında məlumatlar cədv. 14.11-də verilmişdir.

Cədvəl 14.11

“Kür” MMC fəaliyyətinin rentabellik göstəricilər sistemi, %-lə

Göstəricilər	Keçən il	Hesabat ili	Kənarlaşma (+,-)
1.Aktivlərin rentabelliği	15,4	17,4	2,0
2.Satışın rentabelliği	7,48	8,58	1,1
3.Xüsusi kapitalın rentabelliği	24,6	32,8	8,2
4.İnvestisiyanın rentabelliği	18,6	21,0	2,4

Cədv. 14.11-in məlumatları aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir.

Keçən il ilə müqayisədə hesabat dövründə xüsusi kapitalın rentabelliği 8,2 % artmışdır. Bunun əsas səbəbi eyni zamanda aktivə qoyuluşun (investisiya qoyuluşunun) gəlirliyinin artmasında borc kapitalın xüsusi çəkisinin artması və borc kapitalın istifadəsinin dəyərinin aşağı düşməsi, satışın rentabelliğinin artması olmuşdur.

Bununla bərabər xüsusi kapitalın rentabelliğini hələ də artırmaq olar. Təhlil olunan dövrdə onun həcminə keçən il ilə müqayisədə aktivlərin dövriyyəsinin aşağı düşməsinin neqativ təsiri olmuşdur. Onunla idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə lazımi tədbirlərin görülməsi nə edər, aktivlərin dövriyyəsinin gecikməsinə birinci növbədə dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin gecikməsinin təsiri olmuşdur (əvvəl aydınlaşdırıldığı kimi, bu debitor borclarının ödəniş vaxtının və ehtiyatların artmasının gecikməsi ilə əlaqədardır).

Maliyyə təhlilini yekunlaşdıraraq “Kür” MMC əsas iqtisadi göstəricilərin əlaqələrini əks etdirən, yekun cədvəlini (cədv. 14.12) tərtib etmək yararlıdır. Alınan nəticənin müqayisəsi üçün orta hesabla müəssisə i üzrə əsas maliyyə əmsallarının qiymətini xarakterizə edən, məlumatlar istifadə olunur.

Cədv. 14.12-nin məlumatları nəticə çıxarmağa imkan verir ki, “Kür” MMC-nin fəaliyyətinin bütün göstəriciləri praktiki olaraq cari likvidlik əmsalı müstəsna olmaqla, ortasahəni ötüb keçir. Bu birinci növbədə rentabellik göstəricilərinə aiddir. Artımın daha çox olması xüsusi kapitalın rentabellik əmsalı ilə əlaqədardır. Bütün bunlar effektivliyin dürüstlüyü kimi təhlil olunan dövrdə “Kür” MMC fəaliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir.

Cədvəl 14.12

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin icmal qiymətləndirilməsi

Göstəricilər	Sahələr üzrə orta göstəricilər	“Kür” MMC məlumatları
Likvidlik və ödəniş qabiliyyəti, dövriyyə aktivlərinin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti	1,89	1,0
Dövriyyə, günlə: məcmu aktivlər	179	180
dövriyyə aktivləri	91,0	75,6
debitor borclarə	45,0	20,5
ehtiyatlar	56,0	38,2
Rentabellik, %-lə: satış	6,12	15,4
məcmu aktivlər	4,83	7,5
xüsusikapital	7,13	32,8

14.2.5. Qiymətli kağızlar bazarında fəallıq göstəriciləri

Müəssisə fəaliyyətini xarakterizə edən, göstəricilər arasında bir səhmə düşən mənfəət göstəricisi qiymətli kağızlar bazarının normativ tənzimlənmə vaxtına görə qiymətli kağızlar bazarına aid edilir.

Həmin göstərici müəssisənin bazar fəallığının xarakteristikası üçün ən mühüm istifadə olunanlardan biridir. O göstərici ki, hesabat dövrüdə qazanılmış xalis mənfəətin hansı məbləği şirkətin bir adi səhminə düşür. Bu göstərici maliyyə ədəbiyyatında ənənəyə əsaslanan EPS kimi göstərilir.

Səhmə düşən mənfəət göstəricisi adi səhm sahibinin gəlirlik xarakteristikasıdır, dividendlərin ödənişi və vəsaitin investisiyaya qoyulması haqqında məsələnin həlli zamanı nəzərə alınır.

EPS-in müsbət dinamikası – şirkətin investisiya cəlbedicilik amilidir.

Göstəricinin dəyişməsinin perspektivinin qiymətləndirilməsi çox mühümdür. Bu müəssisənin uzunmüddətli öhdəliklərin yaxud imiyazlı səhmlər hissəsinin buraxılma şərtinə əsasən adi səhmlərə konversiya edilmişlər ola bilər. Nə qədər ki, göstərici potensial aralanma imkanını göstərir, belə informasiyaya malik olmaq investor üçün əhəmiyyətlidir. Öz

növbəsində bu, indiki adi səhm sahibinə düşənin onların xalis mənfəətdən aldıkları hissənin azalmasını göstərir. Aralanma imkanının xarakteristikası üçün səhmə düşən aralanmış mənfəət göstəricisindən istifadə olunur.

Bir səhmə düşən mənfəət göstəricisini müəyyən etmək üçün baza düsturunun forması belədir:

$$\text{Bir səhmə düşən mənfəət} = \frac{\text{Xalis mənfəət} - \text{imtiyazlı səhmə düşən mənfəət}}{\text{Tədavüldə olan adi səhmlərin miqdarı}} \quad (14.28)$$

Həmin göstəricinin hesablanma qaydası beynəlxalq praktikada 33 N-li “Səhm mənfəəti” BMHS-nın tələbləri ilə müəyyən edilir. Bu səhmə düşən, mənfəət haqqında informasiyanın açıqlanması üzrə Metodiki tövsiyələr “Qiymətli kağızlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 1998-ci il trixli qanunu ilə fəaliyyət göstərir.

33 N-li BMHS həmçinin “Qiymətli kağızlar haqqında” qanunun tələblərinə əsasən səhmdar cəmiyyətləri səhmləri üçün qiymətli kağızlar bazarına müraciət edir, iki göstərici – səhmin baza mənfəəti (zərəri) və səhmin ayrılan mənfəəti (zərəri) şəklində, bir səhmə düşən mənfəət haqqında informasiyaları açıqlayır

Səhmin baza mənfəəti (zərəri) hesabat dövrünün baza mənfəətinin (zərərin) hesabat dövrü ərzində tədavüldə olan adi səhmlərin ortaçəkili miqdarına nisbəti kimi müəyyən edilir.

Hesabat dövrünün baza mənfəəti (zərəri) hesabat dövrü ərzində hesablanmış, imtiyazlı səhmlər üzrə dividend məbləğinin azalmasını, xalis mənfəətin həcmi özündə göstərir.

Hesabat dövrünün baza mənfəəti (zərəri) hesablanan zaman imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlər, o cümlədən hesabat ilində verilənlər yaxud elan edilənlər, keçən hesabat dövründə toplananlar hesablamaya qəbul edilmir.

Qiymətli kağızlar haqqında Qanuna (1998-ci il) əsasən, hesabat dövrü ərzində tədavüldə olan, adi səhmlərin ortaçəkili miqdarını hesablamaq üçün hər ayın biri vəziyyətinə tədavüldə olan adi səhmlərin miqdarı toplanır. Sonra alınan nəticə hesabat dövründə ayların sayına bölünür. Qyd edək ki, daha düzgün hesablamada tədavüldə olan adi səhmləri ay ərzində olanı deyil, gün haqqında olan miqdar məlumatlarından istifadə olunur.

Tədavüldə olan, adi səhmlərin ortaçəkili miqdarının hesablanmasını cədv. 14.13-ün məlumatlarının köməyi ilə yerinə yetirək.

Cədvəl 14.13

Tədavüldə olan səhmlərin miqdarının hesablanması

Tarix	Buraxılmış (pul vəsaitləri ilə ödənilmiş, əlavə səhmlərin miqdarı)	Satın alınmış (səhmdarlardan satın alınan səhmlərin miqdarı)	Tədavüldə olan adi səhmlərin miqdarı
01.01	-		1400
01.03	900		2300
01.08		200	2100
Yekunu 31.12	300	200	2100

Tədavüldə olan , adi səhmlərin ortaçəkili miqdarı:

$$(1400 \cdot 12 + 900 \cdot 10 - 200 \cdot 5) / 12 = 2067 \text{ yaxud}$$

$$(1400 \cdot 2 + 2300 \cdot 5 + 2100 \cdot 5) / 12 = 2067.$$

Hesablamada adi səhmlərə onların birinci sahibinin əmələ gəlmə hüququ anına onların ortaçəkilinn miqdarı daxil edilir.

Tədavüldə adi səhmlərin ortaçəkili miqdarını (ASOÇM) hesablamaya daxil edərkən, bütün səhmlərin eyni qiymət şəraitinə çevrilməsini göstərir. Əgər qiymət şərtləri eyni deyilsə, məsələn yeni buraxılan səhmlər bazar dəyərindən aşağı qiymətlə yerləşdirilir, hesablama üçün ASOÇM o nisbətdə tədavüldə səhmlərin miqdarında düzəliş edilir ki, hansında qiymət şərtləri fərqlənir.

Cəmiyyətin nə vaxt əlavə kapital (yenidən qiymətləndirmə) hesabına özünün nizamnamə kapitalının artırılması halında əvvəlki dövrlə müqayisədə səhm mənfəətinin hesablanması və onun təhlilinin dinamikası zamanı oxşar problemlər əmələ gəlir. Bu halda nizamnamə kapitalının nominal həcmi baxmayaraq artır, mənfəətin yenidən bölüşdürülməsi baş vermir –

səhm mənfəəti formal olaraq azalmalıdır. Lakin xalis mənfəətdə səhmdarların payında real dəyişiklik yoxdur və bunu göstərmək lazımdır.

Yenidən qiymətləndirmə hesabına nizamnamə kapitalının artması və bununla əlaqədar səhmin əlavə yerləşdirilməsi parçalanma kimi nə əlavə mənfəətin alınmasına, nə də payın dəyişməsinə gətirir. Nə qədər ki, kapitalda keyfiyyət dəyişikliyi deyil, onlar texniki cəhətdən müşayiət olunur, onları texniki buraxılışla adlandırmaq olar. Əgər bütün keçmiş dövrlərdə, eləcə də hesabda olan yeni səhmlər olarsa, bu şəraitdə səhm mənfəətinin hesablanması 33 N-li BMHS uyğun aparılır. Beləliklə tədavüldə olan, adi səhmlərin ortaçəkili miqdarı aşağıdakı hallarda düzəliş edilir:

- səhmdarlar arasında onların bölüşdürülməsi yolu ilə ödənişsiz adi səhmlərin yerləşməsi vaxtı ona məxsus səhmlərin miqdarına proporsional olaraq, onların miqdarı hər bir adi səhm sahibinə bölüşdürülür;
- bazar dəyərindən aşağı qiymət üzrə əlavə adi səhmlərin yerləşməsi.

Birinci halda yerləşmə tarixinə qədər tədavüldə olan, adi səhmlərin miqdarı, o nisbətdə düzəliş edilir ki, aparılan yerləşmə nəticəsinə o hansında dəyişiklik olmuşdur.

Hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna məlumatların müqayisəsi məqsədi ilə hesabat dövrünün əvvəlinə adi səhmlər yerləşmiş hesab edilir.

Hərçəndi 01.01-ə tədavüldə olan, səhmlərin miqdarı 1400 ədəd təşkil edir. 2000 - ədəd miqdarında ödənişsiz onların əlavə səhm buraxılışı olmuşdur. Əgər nəzərdən keçirilən dövrdə adi səhmlərlə digər əməliyyatlar olmamışdırsa, onda tədavüldə olan, səhmlərin miqdarı 3400 ədəd təşkil edir.

Sonra tutalım ki, keçən ildə tədavüldə olan, ortaçəkili səhmlərin miqdarı 1100 ədəd təşkil edir. Onda keçən il ərzində düzəliş edilmiş ortaçəkili səhmlərin miqdarı 2671 ədədə ($1100 \cdot 3400$) bərabərdir.

Bazar dəyərindən aşağı onların qiyməti üzrə adi səhmlərin yerləşməsi zamanı tədavüldə olan ortaçəkili səhmləri hesablamaq üçün belə yerləşməyə qədər tədavüldə olan, bütün adi səhmlər onların miqdarının artmasına müvafiq olan zaman bazar dəyərindən aşağı qiymət üzrə ödənilmiş hesab edilir.

Tutalım 01.01-ə tədavüldə olan, səhmlərin miqdarı 1400 ədəd, səhmə görə onların bazar qiymət 4 man. təşkil edir. 01.09 tarixli əlavə səhm buraxılışı gedişində , səhmə görə qiyməti 3,6 manatdan 450 ədəd

yerləşdirilmişdir. Əgər nəzərdən keçirilən dövrdə adi səhmlərə digər əməliyyatlar olmamışdırsa, onda tədavüldə olan ümumi səhmlərin miqdarı 1850 ədədə bərabər olacaq. Bu qiymətə səhmin qiymətinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla düzəliş edilməlidir. Bunun üçün müəyyən edilən ortaçəkili həcm kimi, bir adi səhmin orta dəyəri hesablanır. Çəkili əmsal şəklində, müxtəlif qiymət üzrə yerləşmiş, səhmlərin miqdarının xüsusi çəkisi çıxış edir

Yerləşmənin qurtarması anına tədavüldə bir adi səhmin orta hesablaşma dəyəri (OHD) düstur üzrə müəyyən edilir.

$$\frac{\text{Tədavüldə bütün adi səhmlərin məcmu dəyəri}}{\text{Tədavüldə olan səhmlərin miqdarı}}$$

Tədavüldə bütün adi səhmlərin məcmu dəyərini özündəki kəmiyyətin məbləğini göstərir:

- yerləşməyə qədər tədavüldə olan, adi səhmlərin bazar dəyəri;
- bazar dəyərindən aşağı qiymət üzrə adi səhmlərin yerləşməsindən alınan vəsaitlər.

Bizim misalda QHD təşkil edir:

$$(1400 \cdot 4 + 450 \cdot 3,6) / 1850 = 3,90 \text{ man.}$$

Ortaçəkili adi səhmlərin miqdarını hesablamaq üçün onların bazar dəyərinin adi səhmlərin orta hesablaşma dəyərinin alınan qiymətinə nisbəti ilə düzəliş əmsal hesablanır. Bizim misalda onun qiyməti 1,026 (4/3,90) təşkil edir. Onda hesabat ilində tədavüldə olan , ortaçəkili adi səhmlərin miqdarının hesablanması aşağıdakı qaydada yerinə yetirilir:

$$(1400 \cdot 1,026 \cdot 8 + 1850 \cdot 4) / 12 = 1574.$$

Əgər keçən ildə tədavüldə olan artıq çəkili səhmlərin miqdarı 1100 ədəd təşkil edirsə, onda keçən il ərzində düzəliş edilməli olan miqdar 1129 ədədə (1100 • 1,026) bərabər olacaq.

Sonra səhmin aralanan mənfəətinin hesablanması nəzərdən keçirək.

Səhmin mənfəətinin “parçalanması” bildirir ki, SÖ vardır, yaxud gələcəkdə adi səhmlərin buraxılışı üzrə öhdəliklər əmələ gələ bilər və, deməli əgər bu öhdəliklər yerinə yetiriləcəksə, bir səhmə düşən mənfəətin həcmi az olacaq. Məsələn , istiqrazların mövcud olması, hansı ki, adi səhmlərə konversiya edilə bilər, bu o deməkdir ki, bir səhmə düşən mənfəətin potensial ixtisarı mümkündür.

Mövcud olana və potensiallı səhmdarlara bilmək lazımdır ki, adi səhmlərin buraxılışı üzrə öz öhdəliklərini cəmiyyətdə icrası nəticəsində mənfəətdə onların payı nə qədər ixtisar edilə bilər.

Beləliklə, səhmin baza mənfəəti (zərəri) göstəricilərindən fərqli olaraq, səhmin parçalanmış mənfəət (zərər) göstəricisi, faktiki məlumatlar əsasında müəyyən edilir, proqnoz xarakteri vardır və aşağıdakı hallarda bir adi səhmə düşən mənfəətin maksimum azalması yaxud zərərin artması dərəcəsi imkanını göstərir.

- Səhmdar cəmiyyətinin bütün konversiya edilmiş qiymətli kağızlarının adi səhmlərə konversiyası (mübadilə edilməsi);
- Onların bazar dəyərindən aşağı qiymət üzrə emitentdən adi səhmlərin alqı-satqı müqaviləsinin icrasında konversiya edilmiş qiymətli kağızlara imtiyazlı səhmlər və digər qiymətli kağızlar aid edilir, hansı ki, onların sahibinə cəmiyyətin adi səhmlərinə onların konversiyasını tələb etməyə imkan verir.

“aralanan” mənfəət dedikdə cəmiyyətin aktivlərinin artmasına müvafiq olmadan əlavə adi səhmlərin gələcəkdə buraxılışı imkanı hesabına bir adi səhmə düşənin hesablanmasında onun azalması yaxud zərərin artması başa düşülür.

Səhmin aralanan mənfəətinin (zərərinin) həcmi hesablaşmaq üçün səhmin baza mənfəətinin qiymətinə düzəliş edilir. Bununla səhmin baza mənfəətinin hesablanması zamanı istifadə olunan, düsturun surəti – imtiyazlı səhmlər üzrə dividend şəklində ödənişin azalması; digər konversiya olunan qiymətli kağızlar üzrə faizlərə qənaət; konversiya ilə əlaqədar digər mümkün olan gəlirlər və xərclər – məsələn konversiya edilən qiymətli kağızların yerləşmə qiyməti ilə nominal dəyəri arasında

fərqin silinmə məbləği hesabına baza mənfəətinin mümkün artımı nəzərə alınmaqla düzəliş edilir.

Həmin vaxt göstərilən düsturun məxrəci tədavüldə olan adi səhmlərin mümkün olan artma miqdarı nəzərə alınmaqla düzəliş edilir.

Mənfəətin dəyişməsinin mümkün hesablanması və tədavüldə orta çəkili adi səhmlərin miqdarının artımı konversiya edilmiş qiymətli kağızların hər bir növü və buraxılışı üzrə onların bazar dəyərindən aşağı qiymət üzrə emitentdə adi səhmlərin hər bir alqı-atqı müqaviləsi üzrə həyata keçirilir. Son halda səhmin aralanan mənfəət düsturunun məxrəcini hesablamaq üçün belə müqavilə üzrə yerləşən adi səhmlərin həmin hissəsi əsasən, bazar dəyəri üzrə ödənilməsi, qalan hissə isə - ödənişsiz qalması ehtimal edilir. Tədavüldə orta çəkili adi səhmlərin miqdarının mümkün artımının hesablanması zamanı onlardan ödənişsiz yerləşənlər nəzərə alınır.

Konversiya edilmiş qiymətli kağızların və əvvəl göstərilmiş müqavilənin hər bir növü üçün mənfəətin mümkün artımının, tədavüldə olan ortaçəkili adi səhmlərin miqdarının mümkün artımına nisbəti hesablanır.

Alınan qiymətlər aşağı qiymətdən yuxarı qiymətə doğru artma qaydasında düzülür.

Beləliklə, onun mümkün artımının həcminə düzəliş edilmiş, baza mənfəətini, düzəliş edilmiş adi səhmlərin miqdarına nisbətini özündə göstərir.

Səhmin aralanmış mənfəət göstəricisini hesablamaq üçün yalnız o konversiya edilmiş qiymətli kağızlara yaxud müqaviləyə diqqət yetirilir ki, hansı ki, “aralanan” effekti vardır, yəni səhmin baza mənfəətinin qiyməti azalır.

“Antiaralanma” effekti olan konversiya edilən qiymətli kağızlar (səhmin baza mənfəətinin qiymətini artırır) hesablamağa qəbul edilmir.

Səhmin aralanmış mənfəətinin hesablanması üçün aşağıdakı məlumatlardan istifadə edək

İmtiyazlı səhmlər üzrə dividend çıxılmaqla səhmdar cəmiyyətinin xalis mənfəəti 800000 man., tədavüldə olan ortaçəkili adi səhmlərin miqdarı – 32000 ədəd səhmə düşən baza mənfəəti – 25 man. təşkil edir.

Adiyə konversiya edilən (hesablamada iki adi səhmə bir imtiyazlı konvrsiya edilir) adi və imtiyazlı səhmlər nizamnamə kapitalına qoyulmuşdur. Bir imtiyazlı səhmə düşən dividend – 5 man., imtiyazlı səhmlərin miqdarı – 4000 ədəd.

Səhmdar cəmiyyətinin adi səhmlərinin bazar dəyəri səhmə görə 4 man. təşkil edir. Səhmin qiyməti 3,60 man. 800 ədəd adi səhmin əldə edilməsinə imkan verən müqavilə vardır.

Aralanan mənfəətin hesablanması bir neçə mərhələdə yerinə yetirilir.

1. Əlavə səhmə mümkün olan mənfəət artımı hesablanır

1.1. **İmtiyazlı səhmlərin konversiya edilməsi mümkünlüyü.**

$$\begin{array}{rcl} \text{Mənfəətin mümkün artımı} & 5 \cdot 4000 & \\ & & = 2,5 \text{ man.} \end{array}$$

$$\text{Adi səhmlərin mümkün artımını} \quad 2 \cdot 4000$$

1.2. Müqavilənin icrasının mümkünlüyü:

$$\text{Mənfəətin mümkün artımı} \quad = 0$$

Adi səhmlərin mümkün artımı:

$$(800 - 4 - 800 - 3,60) / 4 = 80 \text{ ədəd.}$$

$$\text{Mənfəətin mümkün artımı} \quad 0$$

$$\text{Adi səhmlərin mümkün artımı} \quad (800 \cdot 4 - 800 \cdot 3,60) / 4$$

2. Səhmin aralanmış mənfəəti hesablanır.

2.1. Müqavilənin mümkün icrası:

$$\text{Səhm mənfəəti} = \frac{800000 + 0}{32000 + 80} = 24,94$$

2.2. İmtiyazlı səhmlərin mümkün olan konversiyası:

$$\text{Səhm mənfəəti} = \frac{800000 + 5 \cdot 4000}{32000 + 2 \cdot 4000} = 20,11$$

Səhmin aralanan mənfəətinin nəzərə alınması bir adi səhmə düşən, baza mənfəətinin **maksimum mümkün** azalma dərəcəsinə xarakterizə edir, nəzərdən keçirilən misal üçün axtarılan göstəricinin qiyməti bir adi səhmə düşən 20,11 man. təşkil edir.

Səhm mənfəətinin həcmnin dəyişməsi səbəblərinin təhlili

Səhm mənfəəti (zərəri) göstəricisinin təhlili hər şeydən əvvəl hesabat dövrünün xalis mənfəətinin (örtülməmiş zərərin) təhlilinin nəticələrinə əsaslanır, təhlilin gedişində alınan maliyyə nəticəsinə təsir göstərən, əsas amillər qiymətləndirilir. Bu və ya digər emitentin cəlbəddi səhmlərini qiymətləndirmək üçün səhm mənfəəti göstəricisindən istifadə edərək, investor birinci növbədə gələcəkdə, bir adi səhmə düşən, stabil mənfəətin alınmasını qiymətləndirməlidir. Mühasibat hesabatının istifadəçilərindən heç kim başqa cür hərəkət etməz, investor alınan mənfəətin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində maraqlıdır və bu məqsədlə adi fəaliyyətdən gəlirlərin və xərclər və sair gəlirlərin formalaşmasına onun qoyuluşu, alınan maliyyə nəticələrini təşkil edilənlər təhlil edilməlidir. Belə qiymətləndirmədə mənfəət və zərərlər haqqında hesabat göstəricilərin dinamikasının təhlilinin nəticələri yararlı ola bilər, hansı ki, metodikası III fəsildə nəzərdən keçirilmişdir.

Məlumatlar üzrə səhm mənfəəti göstəricisinin və onun dəyişməsi səbəblərinin dinamikasını təhlil edərək, səhm göstəricisinə münasibətdə səhmdar cəmiyyətinin vəziyyəti açıqlanır, mənfəətin aralanmasının zərərli olmasını müzakirə edə bilər.

Tədavüldə adi səhmlərin miqdarı və xalis mənfəətin həcmnin dəyişməsinin təsirini əks etdirən, səhm mənfəətinin həcmnin dəyişməsi və səbəblərinin amilli təhlilinin aparılması üçün cədv. 14.14-dən istifadə etmək olar.

Cədvəl 14.14

Səhm mənfəəti göstəricisinin amilli təhlili

Sıra N-si	Amillərin təsirinə qiymətləndirilməsi	Hesablama	Məbləği, man.
1.	Göstəricinin ümumi dəyişməsi	$XM_1:OÇAS_1 - XM_0:OÇAS_0$	

2.	O cümlədən tədavüldə olan səhmlərin miqdarının dəyişməsi hesabına	$XM_0:OÇAS_1 - XM_0:OÇAS_0$	
3.	O cümlədən xalis mənfəətin həcmnin dəyişməsi hesabına	$XM_1:OÇAS_1 - XM_0:OÇAS_1$	

Qeyd. XM_1, XM_0 – hesabat və keçən dövrlərə müvafiq xalis mənfəət (zərə).
 $OÇAS_1, OÇAS_0$ – tədavüldə olan ortaçəkili adi səhmlərin miqdarı.

Amillərin təsirini hesablayan zaman keçən dövrün düzəliş edilmiş səhm mənfəətinin həcmi istifadə etmək lazımdır. Əgər keçən dövründəkindənsə, uçot siyasətindən asılı olaraq hesabat dövründə xalis mənfəətin həcmi formalaşır, hesablama da hesabat ilinin uçot siyasəti və uçotun metodologiyasının tələblərindən asılı olaraq hesablanmış xalis mənfəətin həcmində keçən il ərzində olan səhm mənfəət göstəricisinə müraciət olunur.

Alınan nəticənin detallandırılması üçün hər şeydən əvvəl, xalis mənfəətin həcmnin nə hesabına dəyişməsinə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Xalis mənfəətin dəyişmə səbəblərini qiymətləndirmək üçün aşağıdakıları ayırmaq lazımdır:

1. Xalis mənfəətin ümumi dəyişməsi, o cümlədən hansı hesab:

- 1.1) satışdan gəlirin dəyişməsi;
- 1.2) satışın maya dəyərinin dəyişməsi;
- 1.3) kommersiya xərclərinin dəyişməsi;
- 1.4) idarətmə xərclərinin dəyişməsi.

2. Əməliyyat gəlirləri və xərclərinin nəticəsinin dəyişməsi.

3. Satışdankənar gəlirlər və xərclərin dəyişməsi;

4. Uçotun metodologiyası və uçot siyasətinin dəyişməsi

Bazar fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün əvvəl nəzərdən keçirilmiş səhm mənfəəti göstəricisi ilə yanaşı müəssisə - emitent digər göstəricidən istifadə edir.

“bölünə bilən mənfəət” əmsalı -, yaxud “qiymət-mənfəət” səhm mənfəəti göstəricisinin inkişafıdır və fond bazarı kimi şirkətin adi

səhmlərinin qiymətləndirilməsinin xarakteristikası üçün istifadə olunur. Maliyyə ədəbiyyatında həmin əmsal ənənəvi olaraq P : E kimi göstərilir.

$$\text{“bölünə bilən mənfəət” əmsalı (P:E)} = \frac{\text{Adi səhmin bazar məzənnəsi}}{\text{Bir səhmə düşən mənfəət}} \quad (14.30)$$

Misal 4. Səhmin baza mənfəəti – 7,2 man. səhmin bazar dəyəri – 4 man.

$$\text{“bölünə bilən mənfəət” əmsalı} = 4:7,2 = 0,55.$$

Beləliklə, hesabət ilində alınan təxminən /2 xalis mənfəət yaxud 0,,55 təşkil edən, kurs üzrə səhmə müraciət olunur.

Həmin əmsal maliyyə pressədə geniş istifadə olunur. Əmsal həmin şirkət 1 man. xalis mənfəətə investorların nə qədər ödəməyə razı olmasını göstərir. Bizim misalda investorlar 1 man. xalis mənfəətə görə, onun səhmlərini satın alaraq 0,55 qəpik ödəməyə hazırdır. P.E. nə qədər yüksəkdirsə, qayda üzrə qiymətli kağızlar investorların gözündə o qədər cəlb edicidir.

“bölünə bilən gəlir” əmsalı – adi səhmlərin bazar kursu ilə hesablamada bir səhmə düşən satış həcmindən ibarətdir. O səhmin yenidən qiymətləndirilməsinin müəyyən edilməsinin əlvrişli vasitəsi hesab edilir, hansı ki, səhmlərin investora doğru qaçmasına nəzarət edilir. Hesab edilir ki, xüsusi ilə onun tətbiqi, mənfəəti dürüst olmayan şirkət üçün özünü doğrultmuşdur. Bu halda “bölünə bilən mənfəət” əmsalının tətbiqi yanlış fikrə gətirir, onda “bölünə bilən gəlir” isə daha real mənzərəni verə bilər.

Bu əmsal üçün başlıca prinsip ona gətirir ki, “bölünə bilən gəlir” əmsalı nə qədər aşağıdırsa bir o qədər ehtimal azdır, bu səhmlər yenidən qiymətləndiriləcək. Əmsal aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$\text{“bölünə bilən gəlir” əmsalı} = \frac{\text{Adi səhmin bazar kursu}}{\text{hesablamada bir səhmə düşən illik gəlir}} \quad (14.31)$$

Düsturun məxrəci istisna təşkil edən kimi dövrün gəlirinin tədaviyə olan adi səhmlərin miqdarına bölməklə müəyyən edilir.

Misal 5. Bir səhmin bazar kursu 4 man., şirkətin illik gəliri – 3200 min man. Tədavüldə olan adi səhmlərin miqdarı - 32 min ədəd “bölünə bilən gəlir” əmsalı = $4/100 = 0,04$. Cari bazar kursu 4 man. olan zaman hesablamada səhmə düşən satışın həcmi /5-ə bərabər bölünə bilənlə adi səhmlər satılır. Bunu aşağı qiymət kimi, səhmlərin özü isə - fond bazarında gizli potensial əməliyyatlarla qiymətli kağızlar kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Həmin göstəricinin istifadəsinin müəyyən zərərliyi mövcuddur: yüksək gəlir borc kapitalın yüksək xüsusi çəkisinin nəticəsi ola bilər.

Nə qədər ki xalis mənfəətin hesablanması zamanı kreditlər və digər borc vəsaitləri üzrə faizlər artıq nəzərə alınmış, əvvəlki göstəricidə (“bölünə bilən mənfəət”) bu qorxulu deyildir.

Bundan başqa istifadə olunur:

- **“bir səhmə düşən dividendlər” əmsalı**

Bu əmsal “səhm mənfəəti” oxşar göstərici ilə müəyyən edilir;

- **dividentlərin ödənişi əmsalı** - dividend şəklində verilən, xalis mənfəət hissəsini xarakterizə edir;

- **səhmin balans dəyəri** – müəssisənin xalis aktivlərini tədavüldə olan adi səhmlərin miqdarına bölməklə müəyyən edilir;

- “bazar kursu / səhmin balans dəyəri” əmsalı.

Həmin əmsal şirkətin səhmlərinin balans və bazar qiyməti ilə dəyərini müqayisə etməyə imkan verir.

Nəzərdən keçirilən göstəricilər sistemi təhlil olunan müəssisənin maliyyə vəziyyətini kompleks qiymətləndirməyə imkan verir.

Yoxlama sualları

1. “Likvidlik” termini dedikdə nə başa düşülür? Likvidliklə gələcək problemi görmək üçün hansı metod istifadə oluna bilər? Belə problemin qarşısını necə almağı, izah edin.

2. Müəssisəni xalis dövriyyə aktivləri ilə (XDA) idarə etmək nə üçün əhəmiyyətlidir? Müəssisənin ödənişqabiliyyəti nöqtəyi-nəzərdən XDA artım əhəmiyyətini necə qiymətləndirmək olar?

3. Balansın məlumatları üzrə xüsusi kapital 200 min man., borc kapitalı – 160 min man. təşkil edir. Məcmu kapitalın strukturunun təhlili zamanı analitik hansı nəticəyə gələ bilər? Həmin informasiya kifayətdirmi? Cavabı izah edin.

4. Kreditor borclarının orta ödəniş vaxtını necə qiymətləndirilir? Əsas hesablaşma üsulları hansılardır, və onların analitik imkanlarına qiymət verin.

5. Nəyə görə mal satanlara kreditor borcları mühüm maliyyələşmə mənbəyi hesab edilir? Vəziyyəti hansı qaydada qiymətləndirmək olar:

A) kreditor borclarının artım ənənəsi,

B) kreditor borclarının ixtisar edilmə ənənəsi?

Əsaslandırılmış cavab üçün sizə əlavə hansı informasiya lazımdır?

6.İnflyasiyanın qeyristabil tempi necədir və faiz stavkası məqsədli məcmu kapitalın strukturuna təsir edə bilərmi?

7.Aktivlərin rentabelliği və satışın rentabelliği necə qarşılıqlı əlaqədədir? Bu qarşılıqlı əlaqənin iqtisadi xarakterini izah edin.

8. Analitikin qarşısında müəssisənin aktivinə kapital qoyuluşunun rentabelliğinin yüksəldilməsi üzrə tədbirlər proqramını işləyib hazırlamaq vəzifəsi durur. Birinci növbədə hansı tədbiri aparmaq lazımdır ?

9. Kreditor borclarının ödəniş vaxtının artırılması onun qalığının artmasına gətirir. Müəssisənin dövriyyə aktivlərinin maliyyələşməsində bu tələbata necə demək olar? Siz analitik belə ənənəni necə izah edə bilərsiniz? Əsaslandırılmış cavab üçün sizə hansı informasiya lazımdır?

10. Hesabata əsasən hesablanılan əmsallar, adətən dəqiqləşməyə ehtiyaclıdır. Maliyyə vəziyyətinə daha dürüst qiymət vermək üçün , siz hansı əlavə informasiyadan istifadə edərdiniz?

11. Müxtəlif müəssisələrin fəaliyyətinin nəticələri effektivliyinin müqayisəsi zamanı analitik hansı roblemlərlə qarşılaşır? Belə problemi necə həll etmək olar? Cavabı izah edin.

12. Cari likvidlik əmsalını necə qaldırmaq olar? Qoyulan vəzifənin mümkün olan həlli yollarını izah edin.

13. Təhlil lanan dövrdə xalis dövriyyə aktivlərinin artımı qeyd olunmuşdur. Müəssisənin ödəniş qabiliyyəti nöqtəyi-nəzərdən həmin

faktı necə qiymətləndirmək lazımdır? Düzəliş nəticəsi üçün hansı əlavə informasiya tələb edilir?

14. Nə üçün ödəniş qabiliyyətinin qiymətləndirilməsini likvidlik göstəricisinin hesablaması ilə məhdudlaşdırmaq olmur?

XV FƏSİL

MÜHASİBAT HESABATININ TƏHLİLİ MƏQSƏDİ ÜÇÜN MÜHASİBAT HESABATI İNFORMASIYALARININ AÇIQLANMASI

Mühasibat hesabatının təhlilinin obyektivliyi onda olan informasiyaların tamlığı və keyfiyyətindən çox asılıdır. Beynəlxalq və respublikanın uçot praktikasında mühasibat (maliyyə) hesabatının inkişafının müasir meyli belədir, aydınlaşdırıcı informasiyaları (qeydləri, şərtləri) xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Qeydlərin, şərtlərin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar imkan verir:

- Hesabatın maddələrini daha tam xarakterizə etməyə;
- Hesabat məlumatlarını detallandırmağa;
- Mühasibat hesabatının ayrılmaz hissəsi kimi informasiyanın keyfiyyət xarakterini təqdim etməyə;
- Hesabat göstəricilərinin müqayisəliliyini təmin etməyə;
- Biznesin inkişafının əsas sahəsini və inkişafını müəyyən etməyə imkan verir.

Bütün bunlar hesabatın informasiyalarının analitik əhəmiyyətini yüksəltməyə imkan verir.

Qeydlərin, şərtlərin (aydınlaşdırıcı informasiyaların) əsas funksiyası Əsas hesabat formalarında təqdim edilənlər açıqlanması , dəqiqləşdirilməsi və informasiyaların tamamlanmasıdır.

Mühasibat hesabatının aydınlaşdırıcı informasiyanın məzmunu birinci növbədə vacib məlumatlar, hansı ki, Respublikada mühasibat uçotunun aparılmasını və hesabatı tənzimləyən , əsas normativ sənədlərdə nəzərdə tutulan açıqlamalar tərtib edilir.

Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdə tutulan normativ aktlarla göstərilən məlumatların siyahısı o halda genişlənilir ki, o zaman bu hesabat informasiyalarının dürüst təqdimatı üçün lazımdır.

Aydınlaşdırıcı informasiya müəssisə haqqında ümumi məlumatları açıqlamalıdır tam adı, hüquqi ünvanı, dövlət qeydiyyat tarixi, dövlət

qeydiyyat nömrəsi, qeydiyyatı aparan orqanın adı. Hesabat tarixinə və keçən dövr ərzində olan işçilərin sayı haqqında informasiyanı əks etdirmək məqsədəuyğundur. Şirkət qrupları üçün qrupun strukturunu açıqlamaq, törəmə və asılı cəmiyyətləri ayırmaq lazımdır. Ayrılmış struktur bölmələrin (filialların, nümayəndəliklərin) mövcudluqlarını göstərmək lazımdır.

Təhlilolunan müəssisənin biznesinin spesifikasiyasını başa düşmək üçün onun fəaliyyətinin qısa xarakteristikasını vermək lazımdır. Alınmış lisenziyalar haqqında informasiyanı cədv. 15.1 şəklində vermək olar.

Cədvəl 15..1

Alınan lisenziyalar

Sıra Nösi	Fəaliyyət növü	Lisenziyanın qeydiyyat nömrəsi	Lisenziyanın verilmə tarixi	Lisenziya fəaliyyəti vaxtının qurtarma tarixi	Lisenziyanı verən, orqanın adı

Hesabat formalarının informasiyalarının açıqlanması. Əlavələrdə hansı ki, mühasibat hesabatı formalarında o maddələr açıqlanmaya məxsusdur, balansın və mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın maddələri izah edilir və şərh edilir, hansı ki, müəssisənin real maliyyə vəziyyətinin başa düşülməsi üçün əhəmiyyətlidir. Məsələn, sair debitor maddələri üzrə xeyli aydınlaşdırılmamış məbləğ likvidliyin təhlilinin dürüst olmayan nəticəsinə gətirib çıxara bilər. Xüsusi kapitalın dəyişməsi səbəbləri haqqında informasiyanın olmaması müəssisənin maliyyə sabitliyinin xarici istifadəçisinin qeyri adekvat qiymətləndirilməsinə gətirər.

Tətbiqolunan uçot siyasətinin açıqlanması. Müəssisələr hazırkı vaxtda uçot siyasəti variantlarının xeyli naboruna malikdir, bununla

belə milli uçot standartlarının beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına uyğunlaşması üzrə uçotun çoxvariantlı olması daha artıq genişlənir.

Hesabata dair qeydlər, şərtlərin (aydınlaşdırıcı qeydin) köməyi ilə istifadəçilər uçot prinsipləri haqqında vacib məlumatlar alır, bunlara əsasən hansı ki, müəssisənin sazişlər haqqında informasiyaları hesabatın göstəricilərində dəyişdirilir.

Uçot siyasəti haqqında informasiyaların açıqlanmasının zəruriliyi onunla əlaqədardır ki, hazırda mühasibat (maliyyə) hesabatının göstəricilərinin və vergi hesablamalarının formalaşması prosesi müxtəlif yanaşmalara əsaslanır. Bununla əlaqədar gəlirlər, xərclər və maliyyə nəticələrinin həcminə aid olan, mühasibat və vergi hesabatlarının məlumatlarının müqayisəliliyinin təmin edilməsi problemi əmələ gəlir.

Mühasibat hesabatının təhlili məqsədi üçün heçdə az əhəmiyyətli olmayan **uçot siyasətinin dəyişməsi faktlarının açıqlanmasıdır**. “Uçot siyasəti, uçot qiymətlərində dəyişikliklər və səhvlər üzrə” kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartının tələblərinə uyğun olaraq uçot siyasətində və uçot qiymətlərində edilən dəyişikliklərə müəssisənin maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmə qabiliyyəti və uçot qaydaları ilə yanaşı, uçot siyasətinin seçilməsi və dəyişdirilməsi üçün istifadə olunan meyarlar açıqlanmağa məxsusdur.

İnformasiyaya daxil edilməlidir:

- Uçot siyasətinin dəyişilməsi səbəbini;
- Pul ifadəsində dəyişiklik nəticəsinin qiymətləndirilməsi (hesabat ilinin və hər bir digər dövrün məlumatlarının hesabat ili ərzində mühasibat hesabatına daxil edilən məlumatlara nisbəti);
- Hesabata keçən dövrün müvafiq məlumatlarının hesabat ilinin mühasibat hesabatına daxil edilənlər, düzəliş edilənlərdir.

Əgər müəssisə uçot siyasətinin dəyişilməsini planlaşdırırsa, uçot siyasətinə daxil edilən dəyişikliklər, həmçinin onları yaradan səbəblər haqqında informasiyanı vermək lazımdır. Bu vəziyyət mühasibat hesabatı məlumatları üzrə maliyyə vəziyyətinin proqnoz təhlilinin aparılması zamanı xüsusi ilə əhəmiyyətlidir.

Uçot siyasətinin dəyişməsinin nəticəsi hesabatə keçən dövrlər ərzində olan müvafiq məlumatların hesabat dövrü ərzindəki mühasibat hesabatına daxil edilən düzəlişlər vasitəsi ilə əks etdirilir.

Göstərilən nəticə iki il ərzində minimum miqdar göstəricilərinin təqdim edilmə tələblərindən asılı olaraq mühasibat hesabatında o halda əks etdirilir ki, nə vaxt keçən dövrlərdə bu nəticənin pul ifadəsində qiymətləndirilməsi kifayət qədər etibarlılıq dərəcəsi məhsulunun olmamasından başqa. Lakin bu halda açıqlamalarda qeyd etmək lazımdır ki, etibarlı miqdar qiymətləndirilməsi göstərilən dəyişikliyin nəticəsi ola bilməz.

Nə qədər ki, praktiki olaraq uçot siyasətinin hər hansı maddəsi müəssisənin əmlak vəziyyəti və onun maliyyə nəticələri haqqında informasiyanın təqdim edilməsinə təsir edirsə mühasibat hesabatı məlumatlarının düzəliş nəticələrinin təhlilinin təminatı üçün uçot siyasətində bütün dəyişikliklərin açıqlanması zəruriliyinin prinsiplial əhəmiyyəti vardır. Aydındır ki, keçən dövrlə müqayisədə uçot siyasətinin dəyişməsi təhlilolunan göstəricinin dinamikası və deməli maliyyə vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsinə təsir etməsi qaçılmazdır.

Dəyişikliyin miqdar qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı cədvəl tərtib etmək olar (bax cədvəl 15.2), man.

Cədvəl 15.2

Göstəricilər	Hesabat dövrü	Keçən dövr	Hesabat dövrünün uçot siyasətindən asılı olaraq keçən dövr ərzində göstəricinin düzəliş qiyməti	Göstəricinin həcminə uçot siyasətinin dəyişməsinin təsiri
A	1	2	3	4
Material məsrəfləri	7136	5478	6510	1032

Cədvəlin birinci qrafasına uçot siyasətinə olan münasibətdə o göstəricilər daxil edilir ki, hansı ki, keçən il ilə müqayisədə hesabat ilində dəyişmişdir.

2-ci qrafada yeni uçot siyasətindən asılı olaraq hesabat dövründə göstəricinin qiyməti , 3-cü qrafada - əvvəlki uçot siyasətindən asılı olaraq keçən dövrdə göstəricinin qiyməti verilir.

4-cü qrafada yeni uçot siyasətindən (hesabat ilinin) asılı olaraq keçən il ərzində düzəliş edilmiş göstəricinin qiyməti əks etdirilir. 3 və 4-cü qrafalarında əks etdirilən, qiymət fərqi nəzarətdən keçirilən göstəriciyə uçot siyasətinin dəyişməsinin təsirini müəyyən etməyə imkan verir. Göstəricinin dinamikasının təhlili üçün, bu halda nə qədər ki, bu göstəricilər müqayisə olunandır, 2 və 4-cü qrafalarda əks etdirilənlər, qiymət fərqi nəzərdən keçirilir.

Məsələn, hesabat dövründə ehtiyatlar **LİFO** metodu üzrə qiymətləndirilmişdir, onda keçən ildəki kimi orta maya dəyəri metodu tətbiq edilmişdir. Məlumdur ki, ehtiyatların qiymət artımı şəraitində LİFO metodunun istifadəsi, orta maya dəyəri metodu ilə müqayisədə material məsrəflərinin həcmi artırır . Bu 3 və 4-cü qrafaların müqayisəsi zamanı görünür. 1032 man. həcmində fərq göstərir ki, uçot siyasətinin dəyişməsi nəticəsində maya dəyəri və deməli, material məsrəflərinin həcmi dəyişmişdir (artmışdı)

Əhəmiyyətli, vacib göstəricilərin açıqlanması. Bu bölmədə hesabatın əhəmiyyətli göstəriciləri, həmçinin uçot hesabat dövrünün göstəriciləri ilə müqayisədə hesabat ilində mühasibat hesabatının əsas maddələrinin göstəricilərinin xeyli dəyişməsinə gətirən səbəblər haqqında informasiyalar açıqlanır.

Əsas aktivlər qrupunun mövcudluğunun və onların dinamikasının xarakteristikasını vermək əhəmiyyətlidir. Belə informasiyanı dövriyyədən kənar (uzunmüddətli) və dövriyyə aktivləri nöqtəyi nəzərindən vermək məqsədəuyğundur.

Açıqlanmaya məxsusdur:

- Girovla yüklənmiş, əmlakın dəyəri və növləri;
- Maliyyə qoyuluşlarının yenidən qiymətləndirilməsi üçün ehtiyatlar material qiymətlilərin dəyərinin aşağı salınması üçün ehtiyatlar, şübhəli ehtiyatlar haqqında məlumatlar.

Maliyyə qoyuluşlarının yenidən qiymətləndirilməsi üçün ehtiyatlar haqqında məlumatlar cədv. 15.3-də göstərilmişdir.

Cədvəl 15.3

Maliyyə qoyuluşlarının növləri	Ehtiyatın həcmi			
	İlin əvvəlinə qalıq	Hesablanıb	İstifadə edilmişdir	İlin sonuna qalıq

Mühasibat hesabatının aydınlaşdırıcı hissəsində girova verilən material-istehsal ehtiyatlarının dəyəri açıqlanmağa məxsusdur.

Material qiymətlilərin dəyərinin aşağı salınması üçün ehtiyatlar haqqında məlumatlar cədv. 15.4-də verilmişdir.

Cədvəl 15.4

Material-istehsal ehtiyatlarının növləri	Ehtiyatın həcmi			
	İlin əvvəlinə qalıq	Hesablanıb	İstifadə edilib	İlin sonuna qalıq

Debitor və kreditor borcları. Müəssisələrin iri debitorlarının siyahısı cədv. 15.5 şəklində göstərilə bilər.

Mühüm kreditorlar haqqında informasiya eyni fiormada təqdim oluna bilər.

Cədvəl 15.5

Debitorlar	Cari il, min man.	Keçən il, min man.
------------	-------------------	--------------------

Hesabat tarixindən sonra 12 aydan sonra ödənişi gözlənilən debitor borcları

Yekunu		

Hesabat tarixindən sonra 12 ay ərzində ödənişi gözlənilən debitor borcları

Yekunu		

Şübhəli borclar üzrə ehtiyat haqqında məlumatları cədv. 15.6 şəklində göstərək.

Debitor borvlarının növü	Ehtiyatın həcmi			
	İlin əvvəlinə qalıq	Hesablanıb	İstifadə edilib	İlin sonuna qalıq

Gəlirlər haqqında informasiyanın açıqlanması. “Gəlirlər üzrə” kommersiya təşkilatları üçün 6 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartına əsasən hesabat dövrü ərzində olan gəlirlər satışdan daxil olan gəlirə, əməliyyat gəlirləri, satışdankənar və fəvqəladə gəlirlərə bölünür.

Gəlirləri (məhsul satışından göstərilən xidmətdən və s.), əməliyyat gəlirlərini (icarə haqqı), səmərələşdirmə üçün patentdən, sənaye nümunələri və digər intellektual mülkiyyət növündən irəli gələn, ödənişə görə hüquq verilməsi ilə əlaqədar gəlirlər) və hesabat dövrü ərzində ümumi gəlir məbləğinin beş və daha çox faizini təşkil edən gəlirlərin müəssisələrə izah edilməsi tövsiyə olunur.

Bir çox müəssisələrdə hesablaşma xarakterinin müəyyən edilməsi ilə xüsusi ilə ən vacibi qeyri pul formasında nəzərdə tutulmuş öhdəliklərin icrası, müqavilənin yerinə yetirilməsi nəticəsində alınan gəlir haqqında informasiyadır.

Bununla əlaqədar informasiyalar açıqlanmalıdır: müəssisə göstərilməklə müqavilə bağlanmış müəssisələrin miqdarı, haqqında hansı ki, belə gəlirin əsas hissəsi mədaxil edilir; göstərilən müqavilə üzrə hər bir müəssisədən alınan gəlir hissəsi haqqında; müəssisəyə verilən, məhsulların dəyərinin müəyyən edilməsi üsulu haqqında. Bundan əlavə, mühasibat uçotu qaydalarına müvafiq mənfəət və zərərlər hesabına daxil edilməyən gəlirlərin (gələcək dövrün gəlirlərinin) açıqlanması tələb olunur.

Xərclər haqqında informasiyanın açıqlanması. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda əks etdirilən, bütün xərclər satılan malların, məhsulların, iş, xidmətlətin maya dəyərinə, kommersiya xərcləri, idarəetmə, əməliyyat, satışdankənar və fəvqəladə xərclərə bölünür.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı açıqlayan göstəricilərin informasiyalarını ayıran zaman, hesabat ili ərzində gəlirlərin ümumi məbləğinin beş və daha çox faizini təşkil edən, gəlir növləri, eyni zamanda xərclərin hər bir növünün müvafiq hissəsinin əks etdirilməsini tövsiyə edilir.

Hesabata dair izahatlarda məsrəf elementləri nöqtəyi nəzərindən (5 N-li Mühasibat balansına dair əlavə formasının müvafiq bölməsi şəklində) adi fəaliyyət növü üzrə xərclər haqqında informasiyalar, həmçinin qarşıdakı xərclərlə əlaqədar ayırmalar, qiymət ehtiyatlarının formalaşması və s. informasiyalar açıqlanmalıdır.

Bundan başqa, o xərclər açıqlanmalıdır ki, hansı ki, mühasibat uçotu qaydasına müvafiq olaraq hesabat dövründə mənfəət və zərərlər hesabına daxil edilmir (gələcək dövrün xərcləri). Belə informasiya pul axınının təhlili zamanı yararlı ola bilər.

Biznesin seqmentləri haqqında informasiyaların açıqlanması. Müxtəlif coğrafi regionlar və (yaxud) əmtəə bazarları öz fəaliyyətini genişləndirərək, müəssisələr çalışır, müxtəlif fəaliyyət növü ilə məşğul

olur, sahibkarlıq riskini məhdudlaşdırır və bazar konyukturasının dəyişməsi şəraitində maliyyə sabitliyini təmin edir.

Ayrı-ayrı seqmentləri və biznesin istiqamətini xarakterizə edən informasiyaların mühasibat balansı və mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın bir maddəsində birləşməsi, hesabatın xarici istifadəçisinə onların hər birinin deməli, bütünlükdə müəssisənin inkişaf riskini qiymətləndirmə imkanı vermir. Məhz ona görə uçot və hesabatın beynəlxalq və respublika praktikasında ayrı-ayrı seqmentlər nöqtəyindən nəzərdə informasiyaların açıqlanması üzrə nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq uçot standartı əməliyyat və coğrafi seqment üzrə informasiyanı ayırmağı tövsiyə edir.

Əməliyyat seqmentini ayıran meyar müxtəlif risklər və ayrı-ayrı məhsul növləri istehsalından yaxud göstərilən xidmətdən olan gəlirdir.

Coğrafi seqmentdə şirkətin hissəsinin ayrılması meyarı hesab edilir: iqtisadi və siyasi şəraitin özşarlılığı, müəyyən regionda mövcud olan xüsusi risklərin , aparılan əməliyyatların, valyuta riski və məhdudlaşmanın eyniliyi.

Risklər, hansı ki, müəssisəyə meyilli, və onun rentabellik səviyyəsi onun aktivlərinin yerləşməsindən və malların, iş, xidmətlərin satış bazarından asılıdır. Bu coğrafi seqmentin iki tipini ayırmağa imkan verir;:aktivlərin yerləşməsinə əsaslanan və alıcıların və satış bazarının yerləşməsinə əsaslanan. Adətən daxili hesabat sistemi coğrafi risklərin əmələ gəlmə mənbələri haqqında təsəvvür verir. Buna müvafiq olaraq iki coğrafi seqment tipindən hansı, onun üçün yüksək dərəcədə xarakterik olmasını müəssisə müstəqil müəyyən edir.

BMHS gəlirlər, xərclər, fəaliyyətin nəticələri, istifadə olunan aktivlər və öhdəliklər haqqında informasiyanı ayrı-ayrı seqmentlər üzrə açıqlanmasını tövsiyə edir.

Hesabat seqmentlərinin formalaşması və ayrılması hissəsində müəssisənin vəziyyəti uçot siyasətinin ayrıca maddəsində rəsmiləşdirilməlidir. Keçən hesabat dövründə ayrılan seqment, göstərilən şəraitdən asılı olmayaraq cari dövrün hesabatında ayrılmalıdır.

Biznesin ayrı-ayrı seqmentlərinin risklərinin əhəmiyyətliliyini , həmçinin məcmu maliyyə nəticələrinin formalaşmasında onların iştirak

dərəcəsi nəzərə alınmaqla müəssisə əməliyyat və coğrafi seqment üzrə informasiyaların təqdim edilməsinin prioritetliyini müstəqil müəyyən edir, hansı ki, açıqlanmağa məxsus, məlumatların həcmi şərtləndirir. Tanınan prioritet informasiyasına birinci deyilir. Belə informasiya ikinci tanına nisbətən hesabatda daha ətraflı açıqlanır.

BMHS-na əsasən hesabat seqmenti nöqteyi-nəzərindən ilkin informasiyaların tərkibində açıqlanması tövsiyə edilir: xarici alıcılara satışdan alınan və digər seqmentlə olan əməliyyatlardan olan gəlir daxil olmaqla ümumi gəlirin həcmi; maliyyə nəticəsi; aktivlərin balans dəyəri; öhdəliklərin həcmi ; əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərə kapital qoyuluşunun həcmi; amortizasiya ayırmalarının məbləği; seqmentlərin asılı və törəmə cəmiyyətlərində məcmu xalis mənfəətin xüsusi çəkisi; asılı və törəmə cəmiyyətlərinə, habelə birgə fəaliyyətə qoyuluşların ümumi həcmi.

Seqment üzrə informasiyaların təhlili zamanı, bir halda ki, konkret seqmentlərin seçilməsi və onların prioritetliyinin qiymətləndirilməsi; subyektivlik amilini nəzərə almaq lazımdır, tərtibçi müstəqil hesabat tərtib edir.

Şərti öhdəliklərin açıqlanması. Bir sıra obyektiv səbəblər üzrə müəssisələrin ancaq öhdəliklər hissəsi balansın passivində əks etdirilir. Öhdəliklərin tam məbləği aydınlaşdırılmalarda açıqlanmalıdır. Tanınanlardan asılı olaraq aydınlaşdırılmalarda öhdəliklər haqqında məlumatlar açıqlanır, hansı ki, nə qədər ki, balansın tərtib edilməsi tarixinə onların həcmi düzgün müəyyən etmək və qiymətləndirmək olmur, öhdəliklər şərti yaxud müəyyən edilməmiş kimi qəbul edilir.

Şərti öhdəliklərə misal olaraq göstərmək olar: məhsulların, malların, yerinə yetirilən iş, göstərilən xidmətin hesabat dövründə satışı haqqında təminatlı öhdəliklər, mühasibat hesabatının imzalanması tarixinə qədər ödəniş vaxtı çatmayan, nəzərə alınmış (diskontlaşdırılmış) hesabat tarixinə qədər veksəl; öhdəliklər – məhkəmə-istintaqın mənfəətinə əmələ gələ bilər, burada müəssisə cavabdeh kimi çıxış edir və nəticəsi ancaq növbəti hesabat dövründə qəbul edilə bilər; hesabat tarixinə icazə verilməmiş vergi orqanları ilə olan ziddiyyət – və digər öhdəliklərin əmələ gəlmə ehtimalı müəyyən vəziyyətdə mövcuddur.

Belə informasiyanın mövcudluğu likvidlik və cari ödəniş qabiliyyətinin təhlilinin nəticələrinin dəqiqləşdirilməsinə kömək edir, bir halda ki, hətta şərti öhdəliklərin likvidlik göstəricisinin hesablanmasına daxil etmək mümkün olmayan zaman onların həyata keçirilməsi haqqında informasiyanın özü xarici istifadəçiyə mövcud öhdəlik və dövriyyə aktivlərinə nisbətində dair öz nəticələrinin mühasibat hesabatında düzəliş etməyə imkan verir.

Həmin informasiyaların əks etdirilməsi zərurilə göstəriş “Təsərrüfat fəaliyyətinin şərti faktları” Mühasibat Uçotu Qaydalarında vardır. Bu MUQ-na əsasən hesabatla dair aydınlaşdırmalarda öhdəliyin qısa xarakteristikası və onun icrasının gözlənilən vaxtı, qeyri müəyyənlik haqqında məlumat, mövcud icra vaxtı və öhdəlik həcmi kimi informasiyaların cari ödəniş qabiliyyətinin təhlili üçün belə lazımi informasiyalar açıqlanır.

Bundan başqa şərti faktın nəticəsi ilə əlaqədar yaradılmış, hər bir ehtiyata dair informasiyalar açıqlanmalıdır. Belə ehtiyatın formalaşması və istifadəsi haqqında informasiyalar müəssisələrin pul axınlarının təhlili üçün lazımdır.

Hesabatda şərti öhdəliklərin əks etdirilməsinin əsas metodik problemi qeyri müəyyənlik amilinin qiymətləndirilməsidir. Gələcək hadisələrlə əlaqədar, qeyri müəyyənlik mümkün nəticə dairəsində ifadə oluna bilər. Bu dairə mövcud informasiyalardan asılı olaraq ehtimalların miqdar bölüşdürülməsi şəklində təqdim etmək olar (BMHS 10).

Ehtimallıq yaxud az ehtimallıq dərəcəsinə dair onun aid edilməsi nöqteyi-nəzərdən hadisələrin qiymətləndirilməsini hesabat tərtibçisi müstəqil aparır, bununla o özünün peşəkarlıq fikrində o oxşar situasiyanın bilik və təcrübəsinə əsaslanır. Bu şərti öhdəlik haqqında informasiyaların etibarlılığının qiymətləndirilməsinin zəruriliyi ilə əlaqədar, istifadəçi üçün problem yaradır.

Şərti öhdəliklər haqqında informasiyaların açıqlanmasına nümunələr aşağıda verilmişdir.

Misal 1. Müəssisə hesabat ilinin dekabrın 31-i vəziyyətinə görə üçüncü şəxsə ümumi 100 min mab. məbləğinə zamindir. Müəssisənin r

Rəhbərliyi bu zəminlik ilə əlaqədar hər-hansı əhəmiyyətli öhdəliyin əmələ gəlməsini gözləmir.

Misal 2. Müəssisə arbitraj prosesinə cavabdehdir. Müəssisə rəhbərliyinin fikrinə görə, bu prosesin nəticələri, müəssisənin maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmir. Bir halda ki, dövrüyyəsi 2 mil. olan müəssisə üçün 20 min man. təşkil edən cərimə məbləği nəticəsi müəssisə üçün əlverişli olmayan hal, əhəmiyyətli deyildir.

Misal 3. Müəssisənin cari ilin dekabrın 31 vəziyyətinə görə bədcəyə ödənişlərin ödənilməsinə dair vergi orqanları ilə fikir ayrılığı vardır.(cədv. 15.7).

Cədvəl 15.7

S N-si	Vergi öhdəliyi	Mühasibat uçotunun məlumatları üzrə	Vergi orqanlarının məlumatları üzrə	Kənarlaşma
1.	Mənfəət vergisi, o cümlədən			
	əsas ödənişlər			
	penyalar			
	cərimələr			
2.	ƏDV, o cümlədən			
	əsas ödənişlər			
	penyalar			
	cərimələr			
	Yekunu			

Əgər müəssisə şərti öhdəliklərlə mövcud hesabat tarixi ilə əlaqədar ehtiyatları formalaşdırırsa, onda aşağıdakı informasiyalar açıqlanır (bax cədv. 15.8 məlumatlarına).

Cədvəl 15.8

Şərti fakt	Ehtiyatın həcmi				
	İlin əvvəlinə qalıq	Hesablanıb	İstifadə olunub	Artıq hesablanıb	İlin sonuna qalıq

Əgər müəssisə fəaliyyət hisəsinin dayandırılması haqqında qərar qəbul etmişdirsə, həmin bölmədə MUQ-na əsasən aşağıdakı informasiyalar açıqlanır:

- Dayandırılan fəaliyyətinin rümləməyatin təsviri;
- Fəaliyyətin dayandırılması olan çərçivədə əməliyyat yaxud coğrafi seqment (məcmu seqmentin , seqment hissəsi);
- dayandırılan fəaliyyətin tanınma tarixi;
- dayandırılmasının başa çatması tarixi yaxud dövr;
- fəaliyyətin dayandırılması çərçivəsində çıxışa, yaxud ödənişə təqdim edilən, müəssisə aktivləri və öhdəliklərin dəyəri;
- gəlirlərin , xərclərin, vergitutulanadək mənfəət və zərərlərin məbləği, həmçinin fəaliyyətin dayandırılmasına aid edilən hesablanmış mənfəət vergisi məbləği;
- cari hesabat dövrü ərzində cari, investisiya və maliyyə fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərindən dayandırılmış fəaliyyətə aid edilən, pul vəsaitlərinin hərəkəti.

Hesabatın təqdim edilməsi tarixinədək, hesabat tarixindən sonra yeri olan , əhəmiyyətli hadisələrin açıqlanması. Müəssisələrin bütün təsərrüfat əməliyyatları avtomatik dayandırıldıqdan sonra maliyyə ilinin sonu nəticələnmiş.

Balans hesabatı tarixindən sonrakı hadisələr balans hesabatı tarixi ilə maliyyə hesabatlarının dərc edilməsi üçün təsdiq olunduğu tarix arasındakı dövrdə baş verən mənfəət və ya müsbət xarakterli hadisələrdir. Bu hadisələrin iki növü vardır:

a) balans hesabatı tarixində mövcud olan şərtləri təsdiqləyən hadisələr (düzəliş edilməsini nəzərdə tutan balans hesabatı tarixindən sonrakı hadisələr adlanır); və

b) balans hesabatı tarixindən sonra yaranmış şərtləri təsdiqləyən hadisələr (düzəliş edilməsini nəzərdə tutmayan balans hesabatı tarixindən sonrakı hadisələr adlanır).

Balans hesabatı tarixindən sonrakı hadisələrə maliyyə hesabatlarının dərc olunmaq üçün təsdiq etdiyi tarixə qədər olan bütün hadisələr aiddir,

hətta əgər bu hadisələr mənfəətin və ya digər seçilmiş məlumatın ictimaiyyətə açıqlanmasından sonra baş vermişsə belə.

Hesabat ilində yaxud hesabat tarixləri arasında və hesabatın imzalanması tarixində başlamış mühasibat hesabatının təqdim edilməsi vaxtının keçməsinə qədər olan ayrı-ayrı hadisələr müəssisələr əmlakın, öhdəliklərin və xüsusi kapitalın həcminə və deməli, hesabat göstəricilərin dürüstlüyünə təsir göstərə bilər.

Maliyyə vəziyyəti üçün belə əhəmiyyətli hadisələrə misalları – iri zərərlərin alınması, satış qiymətinin aşağı düşməsi, ehtiyatların qiymətinin kəskin artması, mühüm müştərilərin əldə edilməsi, yaxud itkisi, əsas vəsaitlərin yaxud maliyyə qoyuluşlarının dəyərinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınması, xarici valyuta məzənnələrinin dəyişməsinin proqnoz edilməməsi, səhmlərin emissiyası və digər qiymətli kağızlar haqqında qərar qəbul edilməsi, səhmdar cəmiyyətinin illik dividendlərin həcmnin elan edilməsi, məhkəmə proseslərinin başlanması yaxud qurtarması, ixrac-idxal dəyişikliyin tənzimlənməsi, filialların yaradılması yaxud bağlanması və digər əhəmiyyətli hadisələr.

Buna baxmayaraq , həmin hadisələr növbəti hesabat dövrü ərzində mühasibat yazılışları ilə rəsmiyyətə salınacaq, bir halda ki, göstərilən hadisələr real maliyyə vəziyyətinin obyektiv əks etdirilməsinə bilavasitə təsir göstərir, hesabat dövrü ərzində məlumatların təqdim edilməsi zamanı onlar haqqında informasiyalar açıqlanmalıdır. Hesabat tarixindən sonra yeri olan, hadisələrin nəticəsinin hesabatda əks etdirilməsi qaydası “Balans hesabatı tarixindən sonrakı hadisələr üzrə” kommərsiya təşkilatları üçün 9 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartlarında (23 iyul 2007-ci il) göstərilmişdir ki, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Hesabat tarixindən sonra yeri olan , hadisələr haqqında informasiyaların əks etdirilməsinə aid olan, əsas problem MMHS əsasən tələb olunan bir hadisənin təsirinin əks etdirilməsində mühasibat hesabat göstəricilərinə lazımi düzəlişlər edilir, həmin vaxtda istifadəçinin hesabatın ümumi faydasını başa düşmək üçün əhəmiyyətli olan digər hadisələr əlavələrdə, izahlı qeydlərdə açıqlanmalıdır.

Hesabat tarixindən sonra olan hadisələr haqqında çox mühüm informasiyaların əks etdirilməsi üsulu haqqında məsələnin həlli zamanı aşağıdakıları rəhbər tutmaq lazımdır:

MMUS-na əsasən müəssisə, düzəliş edilməsini nəzərdə tutan balans hesabatı tərtibindən sonrakı hadisələri əks etdirmək üçün maliyyə hesabatlarında tanınmış məbləğlərə düzəlişlər etməlidir.

Müəssisənin maliyyə hesabatlarında tanınmış məbləğlərə düzəliş etməsini və ya əvvəl tanınmayan maddələri tanımasını tələb edən balans hesabatı tarixindən sonrakı hadisələrə dair bəzi misallar aşağıda təqdim edilir:

a) balans hesabatı tarixindən sonra müəssisənin balans hesabatı tarixində cari öhdəliyə sahib olmasını təsdiq edən məhkəmə qərarı. Müəssisə bu məhkəmə qərarı ilə əlaqəli olan əvvəlcədən tanınmış hər hansı qiymətləndirilmiş öhdəliyə 10 N-li Milli Mühasibat Uçotu Standartına uyğun olaraq düzəlişlər etməli və ya yeni qiymətləndirilmiş öhdəliyi tanımalıdır.

b) balans hesabatı tarixindən sonra aktivin balans hesabatı tarixində qiymətdən düşməsi haqqında və ya həmin aktiv üzrə daha əvvəl tanınmış qiymətdən düşmə üzrə zərərə düzəliş edilməli olduğu haqqında məlumatın əldə edilməsi. Məsələn:

(i) müştərinin balans hesabatı tarixindən sonra müflisləşməsi adətən ticarət əməliyyatlarına aid debitor borcları ilə əlaqədar zərərin balans hesabatı tarixində mövcud olduğunu və müəssisənin həmin debitor borcu məbləğinə düzəliş etməli olduğunu təsdiq edir; və

(ii) balans hesabatı tarixindən sonra ehtiyatların satılması bu ehtiyatların balans hesabatı tarixində mümkün xalis satış dəyərinə malik olmasını sübut edə bilər.

c) balans hesabatı tarixindən əvvəl alınmış aktivlərin ilkin dəyərinin və ya balans hesabatı tarixindən əvvəl satılmış aktivlərin satışından daxilolmaların balans hesabatı tarixindən sonra müəyyən edilməsi.

e) maliyyə hesabatlarının düzgün olmadığını göstərən saxtakarlığın və səhvlərin müəyyən edilməsi.

Müəssisə düzəliş edilməsini nəzərdə tutmayan balans hesabatı tarixindən sonrakı hadisələri əks etdirmək üçün maliyyə hesabatlarında tanınmış məbləğlərə düzəlişlər etməməlidir.

Müəssisə maliyyə hesabatlarının dərc olunmaq üçün təsdiq olunduğu tarixi və bu təsdiqin kim tərəfindən edildiyini açıqlamalıdır.

Balans hesabatı tarixində olan şərtlər haqqında açıqlamanın dəqiqləşdirilməsi - Əgər müəssisə balans hesabatı tarixindən sonra balans hesabatı tarixində mövcud olan şərtlər haqqında məlumat almışsa, yeni məlumatlar həmin şərtlər ilə əlaqədar açıqlamaları dəqiqləşdirməlidir.

Bəzi hallarda, hətta bu məlumat maliyyə hesabatında tanınmış məbləğdə təsir göstərmədiyi halda, müəssisə balans hesabatı tarixindən sonra alınmış məlumatı əks etdirmək üçün maliyyə hesabatında edilmiş açıqlamanı dəqiqləşdirməlidir.

Bağlı şəxslər haqqında informasiyaların açıqlanması (müəssisə fəaliyyətinə təsir göstərmə qabiliyyətli hüquqi yaxud fiziki şəxslər) onlarla münasibət xarakteri, əməliyyatın həcmi, hesabat dövrünün sonuna başa çatmamış əməliyyatlar üzrə dəyər göstəriciləri, qiymətin əmələ gəlmə siyasəti açıqlanır.

MUQ-na əsasən (2000) bağlı şəxslərlə əməliyyatlar ola bilər: .

- malların, işlərin, xidmətlərin əldə edilməsi və satışı;
- əsas vəsaitlərin və digər aktivlərin əldə edilməsi və satışı;
- əmlakın icarəsi və icarəyə əmlakın verilməsi;
- elmi tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin nəticələrinin verilməsi;
- borcların verilməsi daxil olmaqla, maliyyə əməliyyatları və digər təşkilatların nizamnamə kapitalında iştirak;
- zəmanət və girovların verilməsi və alınması;
- digər əməliyyatlar.

Bağlı şəxslərlə əməliyyatlar haqqında informasiyaları cədvəl 15.9-da vermək olar.

Cədvəl 15.9

	Əməliyyat	Əməliyyatın həcmi, min	Əməliyyatın həcmi, min	Qiymətin müəyyən
--	-----------	------------------------	------------------------	------------------

Bağlı şəxs	növü	man. cari qolu göstərmək	man., keçən qolu göstərmək	edilməsi üsulları

Bağlı şəxsə və müəssisə arasında münasibətin xarakteri müəyyən edildikdə aşağıdakı meyarlardan istifadə etmək olar. Fiziki şəxs yaxud müəssisə digər təşkilata nəzarət edir, onda belə fiziki şəxs yaxud təşkilatın hüququ vardır:

- səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin 50 %-dən çoxuna səsverənlər, yaxud məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalının 50 %-dən çoxu olanlar sərəncam verirlər (bilavasitə yaxud özünün törəmə cəmiyyəti vasitəsi ilə);
- məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalının 20 %-dən çox olanlar, yaxud səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin 20 %-dən çoxuna səsverənlər sərəncam verirlər (bilavasitə yaxud özünün törəmə cəmiyyəti) və bu cəmiyyətlərdə qəbul edilən qərarı müəyyən etmək mümkündür.

Fiziki şəxs yaxud müəssisə digər müəssisəyə xeyli təsir göstərir, onda digər müəssisənin qərarının qəbul edilməsində iştirak etmək imkanı olur, lakin ona nəzarət etmir.

Bağlı şəxslərlə münasibətin xarakteri haqqında məlumatlar cədv. 15.10-da göstərilir.

Cədvəl 15.10

Müəssisələrin adı (bağlı şəxslərin a.a.f.)	Bağlı şəxslərlə münasibətin xarakteri	Müəssisələrdə işgüzar iştirak	
		Səhmin nominal dəyəri / kapitalın hissəsi, min man.	Nizamnamə kapitalında xüsusi çəki, %
	Xeyli təsir		
	Xeyli təsir		

Baş direktora, direktorlar şurası üzvlərinin mükafatlandırılması haqqında məlumatlar cədv. 15.11-dəki şəkildə vermək olar

Cədvəl 15.11

Famili- yası, a.a.	Vəzifəsi	Mükafat növü				Yekunu	
		Əmək haqqı		Sair (mükafat, iştirak hüququ və i.a.)		Cari il min man.	Keçən il min man.
		Cari il, min man.	Keçən il, min man.	Cari il, min man.	Keçən il, min man.		
	Direktorlar şurasının sədri						
	Direktorlar şurasının üzvü						
	Baş direktor						
Yekunu							

Borc vəsaitləri üzrə məlumat müəssisənin cari ödəniş qabiliyyəti, həmçinin maliyyə rıçaqın effektinin təhlili üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər və material istehsal ehtiyatlarının ilk dəyərinə daxil edilən faizlərin , həmçinin tanınmış əməliyyat xərcləri haqqında informasiyanı cədv. 15.12-də vermək olar.

Cədvəl 15.12

Adı	Cari il min man.	Keçən il, min man.
Əsas vəsaitlər obyektlərinin əldə edilməsində faktiki məsrəflərin tərkibində uçota alınan faizlər		
Qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsinə faktiki məsrəflərin tərkibində, uçota alınan ,faizlər		
Material-istehsal ehtiyatlarının əldə edilməsində faktiki məsrəflərin tərkibində, uçota alınan, faizlər		
Tanınan əməliyyat xərclərində, faizlər		

Cədv. 15.13-də olan məlumatlar borclar və kreditlər haqqında informasiyanın təhlili üçün əhəmiyyətlidir.

Cədvəl 15.13

Sıra N-si	Borc verənin adı	Kreditin (borcun) məbləği	Ödəniş vaxtı

Verilən veksellər haqqında informasiyanı eyni qaydada tərtib etmək olar.

Cəlb edilən lazımi borc vəsaitlərinin tərkibi, strukturu və dəyərinin təhlili üçün onların **xidməti üzrə borclar, kreditlər və məsrəflər haqqında** informasiyalardır.

MUQ-nın tələblərinə əsasən - əsas borc , kredit növləri üzrə kəmiyyətin mövcudluğu və dəyişməsi, verilən vekselin ödənilməsi vaxtları, növləri, kəmiyyəti və istiqrazların yerləşməsi; əsas növ borc və kreditlərin ödəniş vaxtları; borc və kreditlərin orta çəkili stavkasının həcmi, borc və kreditlər üzrə məsrəf məbləğləri haqqında informasiya mühasibat hesabatında əks etdirilməlidir.

Fəaliyyətin dayandırılması faktları müəssisələrin fəaliyyətin maliyyə nəticəsinə, onun aktivləri və öhdəliklərinə bilavasitə təsir göstərir. Belə informasiyanın açıqlanması hər şeydən əvvəl müəssisələrin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən, əsas göstəricilərin dinamikasının təhlilinə tələbat müəyyən edilir.

Aydındır ki, fəaliyyətin hər hansı növünün dayandırılması birdəfəlik xarakter daşıyır və deməli adi müəssisə fəaliyyəti kimi təhlildə nəzərdən keçirilməlidir. Beləliklə, həmin informasiya hesabat dövründə müəssisə fəaliyyətinin effektivliyinin nəticələrini düzəliş etməyə imkan verir.

Xüsusilə buna görə MUQ-nun “Fəaliyyətin dayandırılması üzrə informasiyada” – bu fəaliyyətə dair aid olan, vergitutulanadək mənfəət yaxud zərərlərin , gəlirlərin , xərclərin həcmi, fəaliyyətin dayandırılması ilə əlaqədar ödənişə yaxud çıxdaça dair nəzərdə tutulan aktivlərin və öhdəliklərin dəyəri, fəaliyyətin dayandırılması haqqında məlumatın açıqlanması göstərilir.

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin həcminə, deməli onun rentabelliyyəsinə **elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor və texnoloji işlərə xərclər** təsir edir. Bu MUQ-da nəzərə alınmaqla elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor və texnoloji işlər üzrə xərclərin silinməsi üsulu haqqında, həmçinin belə işlərin nəticələrinin istifadəsi vaxtları haqqında informasiyanın açıqlanması tövsiyə edilir.

Balansın təhlili prosesində **vergi aktivləri və təxirə salınmış vergi öhdəliklərinin** həcmi və tərkibi haqqında informasiya lazımdır. MUQ “Mənfəət vergisi üzrə hesablaşmaların uçotu”nda əsasən təxirə salınmış vergi aktivləri və təxirə salınmış vergi öhdəlikləri dövrüyyədən-kənar aktivlər və uzunmüddətli öhdəliklər şəklində müvafiq mühasibat balansında əks etdirilir.

Hazırkı MUQ mənfəət vergisi üzrə şərti gəlir (xərc), mənfəət vergisi üzrə şərti xərc (gəlirin) lazımi düzəlişinə çağıran daimi və müvəqqəti fərqlər, daimi vergi öhdəlikləri məbləğləri, təxirə salınmış vergi aktivləri və təxirə salınmış vergi öhdəlikləri, tətbiq olunan vergi stavkasının dəyişməsi səbəbləri haqqında məlumatların, həmçinin aktivlərin, öhdəliklərin, maliyyə nəticələrinin təhlili üçün digər lazımi məlumatların açıqlanması tövsiyə edilir.

İnvestisiya fəaliyyətinin təhlili üçün **müəssisələrin maliyyə qoyuluşları haqqında informasiya** lazımdır. MUQ “Maliyyə qoyuluşlarının uçotu”na əsasən maliyyə qoyuluşlarının qiymətləndirilməsi üsulları və onların dəyişməsinin nəticələri haqqında, cari bazar dəyəri ilə əvvəlki qiymətləndirmə arasındakı fərqlər, maliyyə qoyuluşlarının yenidən qiymətləndirilməsi üçün ehtiyatlar haqqında və digər lazımi məlumatlar hesabatda açıqlanmalıdır.

Mühasibat hesabatı məlumatları üzrə maliyyə vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün çox vacib olan **xüsusi yaxud müəssisələrin təhrif olunmuş real maliyyə vəziyyəti, fəvqəladə vəziyyətdir**. Misal şəklində hər şeydən qabaq mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın tərkibində, məsələn, fəaliyyət növünün dayandırılmasından zərərlər, hesabat ilində aşkar edilmiş, keçən illərin mənfəəti (zərəri) müstəsna maddələr yaxud fəvqəladə adlandırmaq lazımdır. Belə informasiyanın açıqlanmasının zəruriliyi mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın

hazırlanmasının əsas məqsədindən irəli gəlir – onu gələcək maliyyə nəticələrinin proqnozu üçün istifadə etmək olar. Aydın ki, maliyyə nəticələrinin proqnoz təhlili prosesində hesabatın tərkibində qeyri standart göstəricilər müstəsna və aşkar edilməlidir. Təsadüfi deyil ki, BMHS-da iki mənfəət göstəricisi ayrılmışdır: adi fəaliyyət növündən mənfəət və fəvqəladə vəziyyət nəticəsində alınan mənfəət. Hesabatın tərtibinə dair oxşar yanaşma respublika praktikasında nəzərdə tutulmuşdur.

Hesabata dair aydınlaşdırmalarda **aydın olmayan əsas maliyyə göstəricilərinin dəyişməsi meylinə izahat vermək lazımdır**. Məsələn, debitor borclarının dəyişməsinin artırılmasına dair meyliliyin müəyyən edilməsi zamanı alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar siyasəti onun aşağı salınmasına gətirə bilər. Aydın ki, balansda debitor borclarının qalığının azalmasına bu halda müəssisənin işgüzar aktivliyinin aşağı salınması kimi nəzərdən keçirilə bilməz. Həmin faktın bilinməməsi özlüyündə xarici istifadəçinin səhv nəticə çıxarmasına səbəb olar, əgər tutaq ki, ümumi halda debitor borclarının həcmində azalma və bunun nəticəsi kimi, likvidlik əmsalının qiyməti ödəniş qabiliyyətinin azalması kimi izah edilə bilər.

Mövcud hesabat formalarından kənarlaşmanın əsaslandırılması. Hazırda müəssisəyə hüquq verilir ki, hesabat göstəricilərinin minimum lazımi tərkibi nəzərdə tutulmaqla və hesabat formasının strukturu saxlanılmaqla mühasibat uçotunun aparılması və mühasibat hesabatı üzrə əsasnamənin qaydaları və tələblərinə müvafiq onların müstəqil işləyib hazırladıqları, blank formasında mühasibat hesabatını tərtib və təqdim edə bilərlər.

Formanın seçilməsində böyük sərbəstliyə baxmayaraq təqdim edilən hesabat formalarının məlumatlarının aydın olması və müqayisəlilik tələbinin ödənilməsi üçün məlumatlar tərkibi və strukturu üzrə fərqlənməməlidir. Bununla xarici istifadəçi üçün mühasibat hesabatı göstəricilərinin təhlili və müqayisə etmək imkanları yüngülləşir.

Əgər müəssisənin müstəqil işləyib hazırladığı forma əvvəl təqdim edilən illik mühasibat formasından fərqlənirsə, belə dəyişikliyin izahata

ehtiyacı vardır. Hesabatda bu kimi dəyişikliyin səbəbləri yeni filialların açılması və (yaxud) bağlanması, törəmə və asılı cəmiyyətlərə kapital qoyuluşu və maliyyə vəziyyəti faktlarının qiymətləndirilməsi üçün digər əhəmiyyətli ola bilər.

Bu məlumatların açıqlanması vasitəsi ilə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın və illik balansın bir biri ilə olan növbəti müqayisəlilik təmin edilir.

Əvvəlki dövrlərdə buraxılmış , uçotda olan əhəmiyyətli səhvi aşkar edilmişlərin hesabat dövründə açıqlanması müəssisənin real maliyyə vəziyyəti göstəricilərinin təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Qeyd edək ki, əhəmiyyətli mühasibat uçotunda əhəmiyyətli səhv tanına bilər, hansı ki, xalis aktivlər yaxud maliyyə nəticələri haqqında informasiyaların təhrifinə gətirib çıxarar. Misal şəklində gələcəkdə gəlirlərin alınması ehtimalının olmaması üzrə, xərc şəklində aktivlərin tanınması yaxud debitor borclarının alınması üçün aktivlərin tərkibində keçən hesabat dövrlərinə daxil edilməsinin real olmamasını misal göstərmək olar.

Mühasibat hesabatının informasiyasının təhrifinə səbəb olan, hər bir aşkar edilmiş əhəmiyyətli uçot səhvi, miqdarca qiymətləndirilməli və təsvir edilməlidir. Bundan başqa izahatda göstərilməlidir, səhv hansı üsulla düzəldilməlidir, (və məlumatların düzəliş edilməsinin qeyri mümkünlüyü göstərilir)

BMHS-na əsasən aşkar edilmiş əhəmiyyətli səhvlər haqqında informasiyanın əks etdirilməsinin aşağıdakı qaydası mövcuddur.

Səhvlər maliyyə hesabatları elementlərinin tanınması , qiymətləndirilməsi, təqdim edilməsi və ya açıqlanması üzrə yarana bilər. Maliyyə vəziyyətinin, maliyyə nəticələrinin və ya pul vəsaitləri hərəkətinin müəyyən şəkildə təqdimatına nail olmaq üçün maliyyə hesabatlarında qəsdən əhəmiyyətli və ya əhəmiyyətsiz səhvlər buraxıldıqda, bu maliyyə hesabatları Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun hesab edilmirlər. Cari hesabat dövründə aşkar edilmiş bu dövrün ehtimal edilən səhvləri maliyyə hesabatı dərc olunmaq üçün təsdiq edilənədək düzəldilməlidir. Lakin bəzən əhəmiyyətli səhvlər növbəti hesabat dövrünədək aşkar edilmədiyindən,

bu səhvlər növbəti hesabat dövrünün maliyyə hesabatlarında təqdim edilmiş müqayisəli məlumatlarda düzəldilməlidir.

Müəssisə keçmiş hesabat dövrünün əhəmiyyətli səhvlərini, onlar aşkar edildikdən sonra, dərc edilmək üçün təsdiq edilmiş maliyyə hesabatlarının ilk məcmusunda retrospektiv qaydada aşağıdakıları əhatə edərək düzəltməlidir:

a) bu səhvlərin buraxıldığı keçmiş hesabat dövrü (dövrələri) üzrə müqayisəli məlumat yenidən təqdim edilməlidir; və ya

b) əgər bu səhv, təqdim edilmiş ən erkən keçmiş hesabat dövründən əvvəl buraxılmışdırsa, təqdim edilmiş ən erkən hesabat dövrü üzrə aktivlərin, öhdəliklərin və kapitalın hesabat dövrünün əvvəlinə olan qalıqları yenidən hesablanaraq təqdim edilməlidir.

Əvvəlki hesabat dövrünün səhvi, onun konkret dövr üzrə təsirini və ya ümumi təsirinin müəyyənləşdirilməsi qeyri-mümkün olduğu hallar istisna olmaqla, retrospektiv şəkildə yenidən hesablanaraq düzəldilməlidir.

Bununla hesabat üçün xalis aktivlər, maliyyə nəticələri və pul axınlarını xarakterizə edən, əsas göstəricilərin dinamikası haqqında informasiyaların dürüstlüyünə təsir edən, əhəmiyyətli səhvlər izahatlarda açıqlanmalıdır, istifadəçilərin maraqlandıqları qərarların qəbulu üçün istifadə edə bilər.

Valyutanın yenidən hesablanması üsulunun açıqlanması. Xarici partnyorlarla çoxtərəfli iqtisadi əlaqələri olan, müəssisənin mühasibat hesabatı informasiyalarının istifadəçiləri üçün valyutanın yenidən hesablanması üsulu haqqında məlumat vacibdir, maddə üçün əsas xarici valyuta məbləği durur, belə ki, müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi kimi, həmçinin onların əmlakı və maliyyə vəziyyəti yenidən hesablanma üsulundan bir başa asılıdır. Həmin növün informasiyasına xarici valyutanın mübadilə məzənnəsinin dəyişməsi nəticəsində əmələ gələn, həyata keçirilməyən mənfəət və zərərlərin, valyuta növü aiddir.

Hesabat formalarının dəqiqləşdirilməsi hesabatın əsas formalarını həddindən artıq yükləmədən, əyani və aydın formada tam informasiyanın təqdim edilməsinə imkan verir. Məsələn, mənfəət və zərərlər haqqında hesabat məlumatlarının dəqiqləşdirilməsi üçün

məlumatlar əhəmiyyətlidir, hesabat ili ərzində cəmiyyətin mənfəətin bölüşdürülməsi yaxud zərərin örtülməsi haqqında səhmdarın ümumi yığıncağının qərarına gəlincə, əgər onlar ayrılıqda yaxud digər sənədin tərkibində dərc edilməyibsə, “Səhmdar cəmiyyətləri haqqında” qanuna müvafiq məxsusi olanlar kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilir.

Hesabat məlumatlarının açıqlanması zamanı xüsusi diqqət xüsusi kapitalın həcmi haqqında informasiya əldə etməkdir, bir halda ki, düzəliş onun edilməsindən asılıdır müəssisənin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi etibarlıdır.

Xüsusi kapitalın tərkibinə daxil edilən, ayrı-ayrı maddələrin dəyişməsi səbəblərinin nəzərdən keçirilməsinə dair birmənalı olmayan yanaşmalara diqqət yetirmək və bunu hesabatı dair izahatda nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, “əlavə kapitalın” həcmi və dəyişməsi səbəbləri haqqında informasiya dəqiqləşdirməni tələb edir, bir halda ki, bu maddənin tərkibində kifayət qədər müxtəlif cinsli iqtisadi elementlər birləşdirilir, hansı ki, kapitalın strukturuna təsir edir və onun dəyişməsinə müxtəlif cür qiymətləndirmək olar.

Yoxlama sualları

1. İzahat informasiyaları nədir və onun təyinatı hansıdır?
2. İzahat informasiyalarının funksiyaları hansılardır?
3. Nə üçün mühasibat hesabatına dair izahatlarda müəssisənin uçot siyasətini açıqlamaq lazımdır? Nə üçün belə informasiya maliyyə hesabatının təhlilində lazımdır?
4. Hesabatı dair izahatlarda hansı məqsədlə uçot siyasətinin dəyişməsi faktlarını açıqlamaq lazımdır?
5. Şərti hadisələr nədir və hansı qaydada onlar haqqında informasiyanı mühasibat hesabatında əks etdirmək lazımdır?
6. Hesabat tarixindən sonrakı hadisələr nədir və nə üçün onlar haqqında informasiya müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlili üçün əhəmiyyətlidir?
7. Gəlirlər və xərclər haqqında olan məlumatlar nəyi göstərir, hansı ki, mühasibat hesabatının formalaşması zamanı açıqlanmalıdır.

Belə informasiya müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhlili zamanı necə istifadə olunur?

8. Nə üçün bağlı şəxslər haqqında informasiyanı açıqlamaq lazımdır?
9. Biznesin seqmentləri haqqında informasiya nə üçün lazımdır?
Belə informasiyanı hansı müəssisələr hesabatda açıqlamalıdır?

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1

Keçən ilin nümunəvi balansı

Keçən il ərzində

MÜHASİBAT BALANSI

Müəssisə

“Kür” MMC

Fəaliyyət növü

cihaz istehsalı

Ölçü vahidi

min man.

A K T İ V	Sətir kodu	İlin əvvəlinə	İlin sonuna
I. Dövriyyədən kənar aktivlər			
Qeyri-maddi aktivlər	020	215	2288
Əsas vəsaitlər	010	72626	82269
Başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları	040	1568	1677
Maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşları	035	-	-
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	050	320	326
Təxirə salınmış vergi aktivləri	065	-	-
Sair dövriyyədən kənar aktivlər	070	-	-
I bölmə üzrə yekunu	080	74729	86580
II. Ehtiyatlar və məsrəflər			
Ehtiyatlar	100	03357	24523
O cümlədən Xammal, materiallar və digər oxşar qiymətlilər	100	24023	20388
Böyüdülməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar	110	-	-
Bitməmiş istehsal	130	-	-
Yenidən satış üçün hazır məhsullar və mallar	150	1997	3397

Alınmış qiymətlilər üzrə əlavə dəyər vergisi	175	2458	6140
Gələcək dövrün xərcləri	140	336	737
Sair ehtiyatlar və məsrəflər	176		
II bölmə üzrə cəmi	180	28816	30662
III. Pul vəsaitləri , hesablaşmalar və sair aktivlər			
Yüklənmiş mallar	199	-	-
Debitor borcları (ödənişi hesabat tarixindən 12 ay sonra gözlənilir)	200- 250	-	-
o cümlədən: alıcılar, sifarişçilər	200	-	-
Debitor borcları (ödənişi hesabat tarixindən sonra 12 ay ərzində gözlənilir)	200- 250	12280	16648
o cümlədən: alıcılar və sifarişçilər	200	8798	5586
Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	270	-	-
Pul vəsaitləri	290- 310	1009	2880
Sair dövriyyə aktivləri	320	-	-
III bölmə üzrə cəmi	330	13289	19528
Balans	360	116834	136750
P A S S İ V	Sətrin kodu	İlin əvvəlinə	İlin sonuna
1	2	3	4
IV. Kapital və ehtiyatlar			
Nizamnamə kapitalı	400	47	47
Səhmdarlardan alınmış xüsusi səhmlər		(-)	(-)
Əlavə kapital	401	64194	64823
Ehtiyat kapitalı	402	1203	1626
O cümlədən: qanunvericiliyə müvafiq yaradılan ehtiyatlar	410	1203	1626
təsis sənədlərinə müvafiq			

yaradılan ehtiyatlar	411	-	-
Bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərər)	472	5990	25046
IV bölmə üzrə yekunu	480	71435	91541
V.. Uzunmüddətli , qısamüddətli öhdəliklər			
Uzunmüddətli borclar və kreditlər	500	4601	5696
Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	501	-	-
Sair uzunmüddətli öhdəliklər	502	-	4
Qısamüddətli borclar və kreditlər	600	24739	13169
Kreditor borcları	630	16059	26340
o cümlədən:			
malsatanlar və podratçılar	630	11767	21640
müəssisə heyətinə olan borclar	650	673	1115
dövlət büdcədən kənar fondlara borclar	690	357	552
Vergi və rüsumlar üzrə borclar	700	943	783
Sair kreditorlarla hesablaşmalar	710	2319	2250
Təsisçilərlə hesablaşmalar	725	-	-
Gələcək dövrün gəlirləri	730	-	-
Qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar	740	-	-
Sair qısamüddətli öhdəlikləri	760	-	-
V bölmə üzrə yekunu	770	45399	45209
Balans	780	116834	136750

Müdir Alıyev M.M.

Baş mühasib Süleymanov H.İ.

ƏLAVƏ 2

Hesabat ili ərzində balansın nümunəsi

Hesabat ili ərzində

MÜHASİBAT BALANSI

Müəssisə "Kür" MMC
Fəaliyyət növü cihaz istehsalı
Ölçü vahidi min man

A K T İ V	Sətrin kodu	İlin əvvəlinə	İlin sonuna
1	2	3	4
I. Dövriyyədənknar aktivlər			
Qeyri-maddi aktivlər	020	2288	2168
Əsas vəsaitlər	010	82269	85392
Başa çatmamış tikinti	040	1677	10394
Maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşu	035	-	-
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	050	326	1048
Təxirə salınmış vergi aktivləri	065	-	462
Sair dövriyyədənknar aktivlər	070	-	-
I bölmə üzrə yekunu	080	86560	99464
II. Ehtiyatlar və məsrəflər			
Ehtiyatlar	100	24523	47939
o cümlədən:			
xammal, material qiymətlilər	106	20388	33477
Böyüdülməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar	110	-	-
Bitməmiş istehsal	130	-	-
Yenidən satış üçün hazır məhsul və mallar	150	3397	12211

Alınmış qiymətlilər üzrə əlavə dəyər vergisi	175	6140	7828
Gələcək dövrün xərcləri	140	737	2235
Sair ehtiyatlar və məsrəflər	176	-	16
II bölmə üzrə cəmi	180	30662	55766
III. Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər			
Yüklənmiş mallar	199	-	-
Debitor borcları (ödənişi hesabat tarixindən 12 ay sonra gözlənilir)	200- 250	-	-
o cümləsən: alıcılar, sifarişçilər	200	-	-
Debitor borcları (hesabat tarixindən sonra 12 ay ərzində ödənişi gözlənilir)	200- 250	16648	35970
O cümlədən: Alıcılar və sifarişçilər	200	5586	28209
Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	270	-	-
Pul vəsaitləri	290- 310	2880	2406
Sair dövriyyə aktivləri	320	-	-
III bölmə üzrə yekunu	330	19528	38376
Balans	360	136750	193606
P A S S İ V	Sətrin kodu	İlin əvvəlinə	İlin sonuna
1	2	3	4
IV. Kapital və ehtiyatlar			
Nizamnamə kapitalı	400	-	-
Səhmdarlardan satın alınmış xüsusi səhmlər			
Əlavə kapital	401		
Ehtiyat kapitalı	402		
O cümlədən: Qanunvericiliyə uyğun yaradılmış ehtiyatlar	410		

təsis sənədlərinə uyğun yaradılmış ehtiyatlar	411	-	-
Bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərər)	472	25046	49205
V bölmə üzrə yekunu	480	91541	11647
V. Uzun və qısamüddətli öhdəliklər			
Uzunmüddətli borclar və kreditlər	500	5696	34770
Təxirə salınmış öhdəliklər	501	-	5577
Sair uzunmüddətli öhdəliklər	502	4	4
Qısamüddətli borclar və kreditlər	600	13169	13086
kreditor borcları	630	26340	23752
malsatanlar və podratçılar	650	21640	19902
müəssisə heyətinə borclar	650	1115	2341
dövlət büdcədən kənar fondlara borclar	690	552	437
vergi və rüsumlar üzrə borclar	700	783	512
Sair kreditorlar	710	2250	559
Gəlirlərin ödənişi üzrə iştirakçılara (təsisçilərə) borclar	725	-	-
Gələcək dövrün gəlirləri	730	-	-
Qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar	740	-	-
Sair qısamüddətli öhdəliklər	760	-	-
V bölmə üzrə yekunu	770	45209	77189
Balans	780	136750	193606

Müdür Alıyev M.M

Baş mühasib Süleymanov H.İ.

ƏLAVƏ 3

Hesabat ili ərzində mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın nümunəsi

Hesabat ili ərzində

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat

Müəssisə

“Kür” MMC

Fəaliyyət növü

cihaz istehsalı

Ölçü vahidi

min man

Göstəricilərin adı	Sətir kodu	Hesabat dövrü ərzində	Keçən ilin eyni dövrü ərzində
1	2	3	4
Adi fəaliyyət növü üzrə gəlirlər və xərclər			
Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir (əlavə dəyər vergisi, aksiz və oxşar ödəniş öhdəlikləri vergisi çıxılmaqla)	010	488441	325450
Satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri	020	(369265)	(244895)
Ümumi mənfəət	029	119176	80555
Kommersiya xərcləri	030	(49410)	(33494)
İdarəetmə xərcləri	040	(20900)	(14987)
Satışdan mənfəət (zərər)	050	48866	32074
Sair gəlirlər və xərclər			
Alınmaya dair faizlər	060	742	1009
Ödənişə dair faizlər	070	(6248)	(4379)
Digər müəssisələrdən gəlirlər	080	-	-
Sair gəlirlər	090	3520	1289
Sair xərclər	100	(10523)	(2587)
Vergitutulanadək mənfəət (zərər)	140	36357	27405
Təxirə salınmış vergi aktivləri	141	461	-

Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	142	1418	-
Cari mənfəət vergisi	150	(9451)	(6577)
Hesabat dövrünün xalis mənfəəti (zərəri)	190	25948	20828
Arayış			
Sabit vergi öhdəlikləri (aktivləri)	200	1683	-
Səhmə düşən baza mənfəəti (zərəri)	201	1	-
Səhmə düşən aralanmış mənfəət (zərər)	202	-	-

Mənfəət və zərərlərin ayrılıqda açıqlanması

Göstəricilərin adı	Sətrin kodu	Hesabat dövrü ərzində		Keçən ilin oxşar dövrü ərzində	
		mən-fəət	zərər	mən-fəət	zərər
Tanınan cərimələr, peniyalar və dəbbələmələr yaxud onların tələb edilməsi haqqında məhkəmənin (arbitraj məhkəməsinin) qərarı ilə alınanlar	2100	9		4	
Keçən ilin mənfəəti (zərəri)	220	430	128	-	-
İcra öhdəliklərin mənsub olmayan, yaxud istifadə olunmasına səbəb olan zərərlərin ödənilməsi	230	-	-	-	-
Xarici valyuta əməliyyatları üzrə məzənnə fərqləri	240	24	-	1	-
Qiymət ehtiyatlarına ayırmalar	250	-	-	-	-
İddia müddəti keçmiş debitor və kreditor borclarının silinməsi	260	-	197	-	-

Müdür Abdullayev M.M.

Baş mühasib Süleymanov H.İ.

ƏLAVƏ 4

Kapitalın dəyişməsi haqqında hesabatın nümunəsi

Hesabat ili ərzində

Kapitalın dəyişməsi haqqında hesabat

Müəssisə

“Kür” MMC

Fəaliyyət növü

cihaz istehsalı

Ölçü vahidi

min man

I. Kapitalın dəyişməsi

Göstərici		Nizam- namə kapi- talı	Əlavə kapi- tal	Ehti- yat kapi- talı	Bölüşdürül- məmiş mən- fəət(örtülmə- miş zərər)	Yeku- nu
adları	kodu					
1	2	3	4	5	6	7
Keçən ilin 31 de- kabrına qalıq	010	47	64194	1203	5991	71435
Keçən il Uçot siyasətində dəyişiklik	011	x	x	x	-	-
Əsas vəsait obyekt- lərinin yenidən qiymətləndirilməsi- nin nəticəsi	012	x	628	x	-	628
Keçən ilin yanvarın 1-nə qalıq	020	47	64822	1203	5991	72063
Xarici valyutanın yenidən hesablanma- sının nəticəsi	023	x	-	x	x	-
Xalis mənfəət	025	x	x	x	20828	20828

Dividentlər	026				(1350)	(1350)
Ehtiyat fonduna ayırmalar	030	x	x	422	(422)	-
Kapitalın həcmnin hansı hesaba artması						
Əlavə səhm buraxılışı	041	-	x	x	x	-
Səhmin nominal dəyərinin artması	042	x	x	x	x	-
Hüquqi şəxsin yenedən təşkili	043	-	x	x	-	-
Kapitalın həcmnin hansı hesaba azalması: səhmin nominalının azalması	051	(-)	x	x	x	(-)
Səhmin miqdarının azalması	052	(-)	x	x	x	(-)
Hüquqi şəxsin yenedən təşkili	053	(-)	x	x	(-)	(-)
Keçən ilin dekabrın 31-nə qalıq	060	47	64823	1626	25046	91541
Hesabat ili						
Uçot siyasətində dəyişiklik	061	x	x	x	-	-
Əsas vəsait obyektlərinin yenedən qiymətləndirilməsinin nəticəsi	062	x	350	x	-	350
Hesabat ilinin yanvarın 1-nə qalıq	100	47	65173	1626	25046	91891
Xarici valyutanın hesablanması nəticəsi	103	x	-	x	x	-
Xalis mənfəət	105	x	x	x	25948	25948
Dividentlər	106	x	x	x	(2423)	(1423)
Ehtiyat fonduna ayırmalar	110	x	x	366	(366)	-

Kapitalın hansı hesaba dərtnması əlavə səhmin buraxılışı	121	-	x	x	x	-
Səhmin nominal dəyərinin artması	122	-	x	x	x	-
Hüquqi şəxsin yənidən təşkili	123	-	x	x	-	-
Kapitalın hansı hesaba azalması səhmin nominalının azalması	131	(-)	X	X	X	(-)
Səhmin miqdarının azalması	132	(-)	x	x	x	(-)
Hüquqi şəxsin yənidən təşkili	133	(-)	x	x	(-)	(-)
Hesabat ilinin dekabrın 31-nə qalıq	140	47	65173	1992	49205	116417

* X işarəsi həmin gözlüyün doldurulmaması deməkdir.

II. Ehtiyatlar

Göstəricilər		Qalıq	Daxil olmuşdur	İstifadə edilmişdir	Qalıq
Adı	Kodu				
1	2	3	4	5	6
Qanunvericiliyə uyğun yaradılan ehtiyatlar:					
zərərin örtülməsinə ehtiyatlar					
(ehtiyatın adı)					
keçən ilin məlumatları		1203	422	1625	-
hesabat ilinin məlumatları		1625	366	(-)	1991
-					
keçən ilin məlumatları		-	-	(-)	-

hesabat ilinin məlumatları		-	-	(-)	-
Təsis sənədlərin uyğun yaradılmış ehtiyatlar					
-		-	-	(-)	-
(ehtiyatın adı)					
keçən ilin məlumatları		-	-	(-)	-
Təsis sənədlərinə uyğun yaradılmış ehtiyatlar		-	-	(-)	-
-					
(ehtiyatın adı)					
keçən ilin məlumatları		-	-	(-)	-
hesabat ilinin məlumatları		-	-	(-)	-
Qiymət ehtiyatları:					
-					
((ehtiyatın adı)					
keçən ilin məlumatı		-	-	(-)	-
hesabat ilinin məlumatları		-	-	(-)	-
-					
(ehtiyatın adı)					
keçən ilin məlumatları		-	-	(-)	-
hesabat ilinin məlumatları		-	-	(-)	-
-					
(ehtiyatın adı))					
keçən ilin məlumatları		-	-	(-)	-
hesabat ilinin məlumatları		-	-	(-)	-
Qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar: məzuniyyətin ödənişi üçün ehtiyat					
(ehtiyatın adı)					
keçən ilin məlumatları			4419	(4419)	-
hesabat ilinin məlumatları			9682	(9682)	-
əsaslı təmir üçün ehtiyat					
(ehtiyatın adı)					
keçən ilin məlumatları			7132	(7132)	-
hesabat ilinin məlumatları			11796	(11796)	-

A r a y ı ş

Göstəricilər		Hesabat ilinin əvvəlinə qalıq		Hesabat ilinin sonuna qalıq	
Adı	Kodu				
1	2	3	4		
1) Xalis aktivlər		91541		116417	
		Büdcədən		Büdcədən kənar fondlardan	
		hesabat ili ərzində	keçən il ərzində	hesabat ili ərzində	keçən il ərzində
		3	4	5	6
2) Alınmışdır: Adi fəaliyyət növü üzrə xərclər - cəmi					
Dövrüyyədən kənar aktivlərə kapital qoyuluşu					
o cümlədən:					

Müdir Alıyev M.M.

Baş mühasib

Süleymanov H.İ

ƏLAVƏ 5

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat nümunəsi

Hesabat ili ərzində

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat

Müəssisə

“Kür” MMC

Fəaliyyət növü

cihaz istehsalı

Ölçü vahidi

Göstəricilər		Hesabat dövrü ərzində	Keçən ilin eyni dövrü ərzində
Adı	Kodu		
1	2	3	4
Hesabat ilinin əvvəlinə pul vəsaitlərinin qalığı	010	2880	1009
Cari fəaliyyət üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti			
Məhsullara, xidmətlərə görə alıcılardan, sifarişçilərdən alınan vəsaitlər	020	476057	554072
Əsas vəsaitlərin icarəsindən daxil olmalar	030	245	147
`sair gəlirlər	050	144734	58263
Yönəldilən pul vəsaitləri:			
əldə edilən malların, xidmətlərin, xammal və digər dövriyyə aktivlərinin ödənişinə	150	(397143)	(495647)
əməyin ödənişinə	160	(28029)	(19460)
dividentlərin, faizlərin verilməsinə	170	(7671)	(5730)
vergi və rüsumlar üzrə hesablaşmalar	180	(24654)	(22825)
təhtəlhesab məbləğin ödənilməsinə	181	(169928)	(39714)
sair xərclərə	190	(931)	(713)
Cari fəaliyyətdən xalis pul vəsaitləri	200	(7320)	28392
İnvestisiya fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlə-			

rinin hərəkəti			
əsas vəsait obyektlərinin və digər dövriyyədən kənar aktivlərin satışından gəlir	210	821	1200
Qiymətli kağızlara və digər maliyyə qoyuluşların satışından gəlir	220	-	-
Alınan dividendlər	230		
Alınan faizlər	240	742	1009
Digər müəssisələrə verilən borcların ödənişindən daxil olmalar	250		
Törəmə müəssisələrin əldə edilməsi	280	(-)	(-)
Əsas vəsait obyektlərinin , maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşunun və qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsi	290	(14269)	(18146)
Qiymətli kağızların və digər maliyyə qoyuluşlarının əldə edilməsi	300	(-)	(-)
Digər müəssisələrə verilən borclar	310	(723)	(-)
Xüsusi tikinti	311	(8716)	(109)
İnvestisiya fəaliyyətindən xalis pul vəsaitləri	340	(22146)	(16046)
Maliyyə fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti			
Səhmlərin emissiyası və digər pay kağızlarından daxil olmalar	350		
Digər müəssisələrə verilən borc və kreditlərin daxil olması	360	94043	78987
Borc və kreditlərin ödənişi (faizsiz)	390	(65051)	(89462)
Maliyyə icarəsi üzrə öhdəliyin ödənişi	400	(-)	(-)
		(-)	(-)
		(-)	(-)
Maliyyə fəaliyyətindən xalis pul vəsaitləri	410	28991	(10475)
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin xalis artımı (azalması)	420	(474)	1871
Hesabat dövrünün sonuna pul			

vəsaitlərinin qalığı	430	2406	2880
Manata görə xarici valyuta məzənnəsinin dəyişməsinin təsirinin həcmi	440		

Müdir Alıyev M.M.

Baş mühasib Süleymanov H.İ.

ƏLAVƏ 6

Hesabat ili ərzində mühasibat balansına dair əlavənin nümunəsi

Hesabat ili ərzində

Mühasibat balansına dair əlavələr

Müəssisə

Fəaliyyət növü

Ölçü vahidi

“Kür” MMC

cihaz istehsalı

min man.

Qeyri-maddi aktivlər

Göstəricilər		Hesabat ilinin əvvəlinə mövcuddur	Daxil olub	Çıxıb	Hesabat dövrünün sonuna mövcuddur
adı	kodu				
1	2	3	4	5	6
İntellektual mülkiyyət obyektləri (intellektual mülkiyyətin nəticəsinə xüsusi hüquqlar)	010	2172	225	(-)	2397
o cümlədən:					
Patent sahibində ixtira, sənaye nümunələri, yararlı model	011	-	-	(-)	-
Məlumatlar bazasına, EHM proqramına sahiblik hüququ	012	-	-	(-)	-
İntegral mikrosxem topologiyasına sahiblik hüququ	013	-	-	(-)	-
Əmtəə nişanının və xidmət nişanının sahibi, malların əmələ gəlmə yerinin adı	014	2172	225	(-)	2397

Seleksiya nailiyyətlərinə görə patent sahibi	015	-	-	(-)	-
Müəssisənin işgüzar adı	030	-	-	-	-
Sair	040	116	-	-	116
Yekunu	041	2288	225	(-)	2513

Göstərici		Hesabat ilinin əvvəlinə	Hesabat ilinin sonuna
adı	kodu		
1	2	3	4
Qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası	050	-	345
O cümlədən: əmtəə nişanları	051	-	336
Təşkilati xərclər	052	-	9

Əsas vəsaitlər

Göstəricilər		Hesabat ilinin əvvəlinə mövcuddur	Daxil olub	Çıxıb	Hesabat Dövrünün Sonuna Mövcuddur
adı	kodu				
1	2	3	4	5	6
Binalar	110	61082	1324	(295)	62116
Qurğular və ötürücü qurğular	111	6692	122	(-)	6814
Maşınlar və avadanlıqlar	112	65364	10158	(1504)	74018
Nəqliyyat vasitələri	113	7452	2258	(1150)	8560
İstehsal və təsərrüfat inventarları	114	284	122	(1)	405
İş heyvanları	115	-	-	(-)	-
Məhsuldar mal-qara	116	-	-	(-)	-
Çoxillik əkmələr	117	-	-	(-)	-
Digər əsas vəsait					689

növləri	118	786	61	(158)	
Torpaq sahələri və təbi- ətdən istifadə obyektləri	119	-	-	(-)	-
Torpaqların kökündən yaxşılaşdırılmasına ka- pital qoyuluşları	120	-	-	(-)	-
Yekunu	130	141665	14045	(3107)	152603

Göstəricilər		Hesabat	Hesabat
adı	Kodu	ilinin əv- vəlinə	ilinin sonuna
1	2	3	4
Əsas vəsaitlərin amortizasiyası – cəmi	140	59396	67210
O cümlədən:			
Bina və qurğular	141	21650	22044
Maşınlar, avadanlıqlar, nəqliyyat vəsaitləri	142	36726	44478
Sair	143	1020	689
Əsas vəsait obyektlərinin icarəyə verilməsi – cəmi	150	2580	4703
O cümlədən:			
binalar	151	800	522
Qurğular	152	105	132
maşınlar və avadanlıqlar	153	1674	4049
Əsas vəsaitlərin konservasiyaya verilməsi	155	104	1104
İcarəyə əsas vəsait obyektlərinin alınması – cəmi	160	-	-
Dövlət qeydiyyatı prosesində olan və istismara qəbul edilən, daşınmaz əmlaklar	165	-	-

Arayış	kodu	İlin əvəlinə	İlin Sonuna
	2	3	4
Əsas vəsait obyektlərinin yenidən qiymətləndirilməsinin nəticəsi	170		

ilk (bərpa) dəyəri	171	11896	8934
Amortizasiya	172	11545	8306
Tikilib qurtarma, təchizatını tamamlama, yenidən təşkil etmə, qismən ləğv etmə nəticəsində əsas vəsait obyektlərinin dəyərinin dəyişməsi	180	-	-

Maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşları

Göstəricilər		Hesabat ilinin əvvəlinə mövcuddur	Daxil olub	Çıxıb	Hesabat dövrünün sonuna mövcuddur
adı	kodu				
1	2	3	4	5	6
Lizinə vermək üçün əmlaklar	240				
Layihə müqaviləsi üzrə verilən əmlaklar	250				
Sair					
Yekunu					
		Hesabat ilinin əvvəlinə mövcuddur		Hesabat dövrünün sonuna mövcuddur	
1	2	3		4	
Maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşunun amortizasiyası	200	-		-	

Elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor və texnoloji işlərə xərclər

İşin növləri		Hesabat ilinin əvvəlinə mövcuddur	Daxil olub	Silinib	Hesabat ilinin sonuna mövcuddur
adı	kodu				
1	2	3	4	5	6
Cəmi	310	-	-	(-)	-
o cümlədən:					

Arayış	kodu	Hesabat ilinin əvvəlinə	Hesabat ilinin Sonuna
	2	3	4
Başa çatmamış elmi-tədqiqat, təcrübə konstrüktor və texnoloji işlər üzrə xərclərin məbləği	320	-	-
Sair xərclərə aid edilən elmi-tədqiqat, təcrübə-konstrüktor və texnoloji işlər üzrə müsbət nəticə verməyən xərclərin məbləği	-	-	-

Təbii resursların mənimsənilməsinə xərclər

İşin növü		Hesabat ilinin əvvəlinə qalıq	Daxil olub	Silinib	Hesabat ilinin sonuna qalıq
adı	kodu				
1	2	3	4	5	6
Təbii resursların mənimsənilməsinə xərclər	410	-	-	-	-
O cümlədən					
Arayış	kodu	Hesabat ilinin əvvəlinə		Hesabat ilinin sonuna	
1	2	3		4	
Yerin təki sahəsi, qurtarmamış axtarış işləri üzrə və əmələ gəlmə yerinin qiymətləndirilməsi, kəşfiyyat və yaxud hidrogeoloji və sair oxşar işlər üzrə xərclərin məbləği					
Hesabat dövründə nəticəsiz kimi sair xərclərə aid edilən, təbii resursların mənimsənilməsinə olan xərclərin məbləği					

Maliyyə qoyuluşları

Göstəricilər		Uzunmüddətli		Qısamüddətli	
adı	kodu	hesabat ilinin əvvəlinə	hesabat dövrünün sonuna	hesabat ilinin əvvəlinə	hesabat dövrünün sonuna
Digər müəssisələrin nizamnamə kapitalına qoyuluşlar – cəmi	510	325	325	-	-
o cümlədən törəmə və asılı təsərrüfat cəmiyyətləri	511	325	325	-	-
Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları	515	-	-	-	-
Digər təşkilatların qiymətli kağızları – cəmi	520	-	-	-	-
O cümlədən pay qiymətli kağızları (istiqrarlar, veksəl)	521	-	-	-	-
Verilən borclar	525	-	723	-	-
Depozit əmanətləri	530	-	-	-	-
Sair	535	-	-	-	-
Yekunu	540	325	1048	-	-
Cari bazar dəyərində olan, maliyyə qoyuluşlarının ümumi məbləğindən:					
Digər müəssisələrin nizamnamə kapitalına qoyuluşlar – cəmi	550	-	-	-	-
O cümlədən törəmə və asılı təsərrüfat cəmiyyətləri	551	-	-	-	-
Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları	555				
Digər təşkilatların qiymətli kağızları – cəmi	560				
O cümlədən pay qiymətli kağızları (istiqrarlar, veksəllər)	561	-	-	-	-
Sair	565	-	-	-	-
Yekunu	580	-	-	-	-
Arayış Cari bazar dəyərində, maliyyə qoyuluşları üzrə, qiymətləndir-					

mənin düzəlişi nəticəsində dəyərin dəyişməsi	580				
Pay qiymətli kağızlar üzrə ilk dəyərlə nominal dəyər arasında olan fərqin hesabat dövrünün maliyyə nəticəsinə aid edilməsi	590				

Debitor və kreditor borcları

Göstəricilər		Hesabat dövrünün əvvəlinə qalıq	Hesabat dövrünün sonuna qalıq
adl	kodu		
1	2	3	4
Debitor borcları:			
qısamüddətli – cəmi	610	16648	35970
o cümlədən:			
alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar	611	5586	28209
verilən avanslar	612	37	130
Sair	613	11025	7631
uzunmüddətli – cəmi	620	-	-
o cümlədən:			
alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar	621	-	-
verilən avanslar	622	-	-
Sair	623	-	-
Yekunu	630	16648	35970
Kreditor borcları:			
qısamüddətli – cəmi	640	39510	36843
o cümlədən:			
malsatanlar və podratçılarla hesablaşmalar	641	21640	19902
alınan avanslar	642	-	-
vergi və rüsumlar üzrə hesablaşmalar	643	783	512
kreditlər	644	13169	13086
Borclar	645	-	-
Sair	646	3917	3341`

uzunmüddətli – cəmi	650	5596	34770
o cümlədən:			
kreditlər	651	5596	34770
Borclar	652	-	-
Yekunu	060	45209	71612

**Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclər
(məsrəf elementləri üzrə)**

Göstəricilər		Hesabat ili ər- zində	Hesabat dövrü ərzində
adı	kodu		
1	2	3	4
Material məsrəfləri	710	398035	268557
Əməyin ödənişinə məsrəflər	720	13407	7956
Sosial ehtiyaclara ayırmalar	730	4879	2904
Amortizasiya	740	7814	5838
Sair məsrəflər	750	15439	8121
Məsrəf elementlərinin yekunu	760	439575	293376
Qalığın dəyişməsi (artma (+), azalma (-))			
başə çatmamış istehsal	765	-	-
gələcək dövrün xərcləri	766	1498	400
qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyat	767	-	-

T ə m i n a t

Göstəricilər		Hesabat dövrünün əvvəlinə qalıq	Hesabat dövrünün sonuna qalıq
adı	kodu		
Alınanlar – cəmi	810	-	-
o cümlədən:			
veksellər	811	-	-
Girovda olan əmlaklar	820	-	-
ondan:	821	-	-
əsas vəsaitlərin obyektləri			

qiymətli kağızlar və digər maliyyə qoyuluşları	822	-	-
Sair	823-	-	
	-	-	-
verilənlər – cəmi	830	11	-
o cümlədən: veksellər	831	11	-
girovda olan əmlaklar	840	19777	50388
əsas vəsaitlərin obyektləri	841	19777	50388
qiymətli kağızlar və digər maliyyə qoyuluşları	842	-	-
Sair	843	-	-

Dövlət yardımı

Göstəricilər		Hesabat dövrü		Keçən ilin eyni dövrü ərzində	
adı	kodu				
1	2	3		4	
Alınanlar – cəmi	810	-		-	
Hesabat ilində büdcə vəsaitləri alınmışdır-cəmi	810	-		-	
o cümlədən:					
1 .	2	3		4	
		Hesabat ilinin əvvəlinə	Hesabat dövrü ərzində alınıb	Hesabat dövrü ərzində qaytarılıb	Hesabat dövrünün sonuna
Büdcə kreditləri – cəmi	920	-	-	-	-
O cümlədən:		-	-	-	-

Müdir Alıyev M.M.

Baş mühasib Süleymanov H.İ.

Əsas göstəricilərin iqtisadi məzmunu və hesablanma metodikası
Mühasibat hesabatının məlumatları üzrə müəssisənin maliyyə vəziyyəti və fəaliyyətin effektivliyi

Göstəricilər	Göstəricinin Təyinatı	Hesablama üçün informasiya mənbəyi	Göstəricinin hesablanma Forması	Optimal qiymət
1	2	3	4	5

I. Müəssisənin əmlak vəziyyəti və vəsait mənbələrinin strukturunun qiymətləndirilməsi göstəriciləri

1. Əsas kapital	Əmlakın ümumi həcmi xarakterizə edir, hansı ki, 12 ay ərzində müəssisə fəaliyyətində istifadə olunur	Forma N 1 I	I bölmə “Dövriyyədən kənar aktivlər”	*
2. Dövriyyə kapitalı	Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti prosesində istehlak olunan yaxud satılan, yaxud 12 ay ərzində yaxud Bir əməliyyat dövründə ödənilən əmlakın ümumi həcmi xarakterizə edir	Forma N 1	II və III bölmə “Ehtiyatlar” və “Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər” Hesablaşmanın dəqiqləşdirilməsi üzrə: II və III bölmə - uzunmüddətli debitor borcları (sət. 200)	*
3. Mütləq likvidli aktivlər	Müəssisənin kassasında, hesablaş-			

	ma hesabında və digər hesablarda pul vəsaitlərini özündə göstərən aktivlər həmçinin bir ildən az müddətə dövriyyədə olan mal qoyuluşları	Forma N 1	Pul vəsaitləri + qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	*
4. Xüsusi kapital	Müəssisənin özünün vəsait mənbələrinin həcmi xarakterizə edir	Forma N 1	IV bölmə “Kapital və ehtiyatlar” + gələcək dövrün gəlirləri + qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar	*
5. Borc kapitalı	Müəssisənin borc vəsaiti mənbələrinin həcmi xarakterizə edir	Forma N 1	V bölmə “Hesablaşmalar və sair passivlər” – uzunmüddətli öhdəliklər + qısamüddətli öhdəliklər – gələcək dövrün gəlirləri – qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar	*
6. Qısamüddətli öhdəliklər	Ödəniş müddəti 2 ildən yuxarı olmayan öhdəliyin həcmi xarakterizə edir	Forma N 1	V bölmə qısamüddətli öhdəliklər – gələcək dövrün gəlirləri – qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün ehtiyatlar	9

II. Ödəniş qabiliyyəti və likvidlik göstəriciləri

7. Mütləq likvidlik əmsalı	Qısamüddətli öhdəliyin hansı hissəsinin balansın tərtib edilməsi tarixinə ödəyə bilməsini göstərir	Forma N 1	(Pul vəsaitləri + qısamüddətli maliyyə qoyuluşları) / qısamüddətli öhdəliklər	0,2-0,3
8. Kritik likvidlik əmsalı (aralıq örtülmə əmsalı)	Qısamüddətli öhdəliklərin hansı hissəsinin yalnız mövcud olan pul	Forma N 1	(Pul vəsaitləri + qısamüddətli maliyyə qoyuluşları + qısamüddətli	0,8-1

	vəsaitləri hesabına deyil, eyni zamanda debitorlardan gözlənilən daxil olmalar hesabına ödənilməsini göstərir		debitor borcları) / qısamüddətli öhdəliklər	
9.Cari likvidlik əmsalı (ümumi Örtülmə əmsalı)	Dövriyyə aktivlərini hansı dərəcədə qısamüddətli öhdəliyin ödəməsini qiymətləndirməyə imkan verir	Forma N 1	Dövriyyə aktivləri / qısamüddətli öhdəliklər Hesablamanı dəqiqləşdirmək üçün (Dövriyyə aktivləri – uzunmüddətli debitor borcları / qısamüddətli öhdəliklər	1,5 – 2
10. Xalis aktivlər	Müəssisənin aktivlərinin öhdəliklərdən artıq olmasını təsdiq edir, müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin həcmi xarakterizə edir	Forma N 1	[Hesablama üçün qəbul edilən aktivlər (A) – [Hesablama üçün qəbul edilən Passivlər (P)]; A = Balansın valyutası – Nizamnamə kapitalına üzvlük haqqı üzrə iştirakçıların (təsisçilərin) borcları; II + III = V bölmə “Uzunmüddətli öhdəliklər” + “Qısamüddətli öhdəliklər” – Gələcək dövrün gəlirləri	Nizamnamə kapitalı
11. Xalis dövriyyə aktivləri	Müəssisənin dövriyyə aktivlərinin qısamüddətli öhdəliklərdən çox olmasını təsdiq edir, xüsusi dövriyyə	Forma N 1	Dövriyyə aktivləri – Qısamüddətli öhdəliklər	*

	kapitalına tələbatı xarakterizə edir			
III. Müəssisənin maliyyə sabitlik göstəriciləri				
12. Xüsusi dövriyyə kapitalı	Xüsusi mənbələr hesabına formalaşmış dövriyyə vəsaitlərinin həcmi xarakterizə edir	Forma N 1	I variant: Xüsusi kapital – Dövriyyədənəknar aktivlər II variant: Xüsusi kapital + uzunmüddətli öhdəliklər –Dövriyyədənəknar aktivlər III variant: Dövriyyə aktivləri – Qısamüddətli öhdəliklər	Dövriyyə aktivlərinin dəyərindən $\geq 10\%$
13. Müstəqillik əmsalı *xüsusi kapitalın müstəqilliyi yaxud təmərküzləşməsi)	Müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələrinin ümumi həcmində xüsusi vəsaitlər hissəsini xarakterizə edir	Forma N 1	Xüsusi kapital / balansın valyutası	$\geq 0,5$
14. Asılılıq əmsalı (borc kapitalın təmərküzləşməsi)	Müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələrinin ümumi həcmində borc vəsaitlər hissəsini xarakterizə edir	Forma N 1	Borc kapitalı / balansın valyutası	$\leq 0,5$
15. Maliyyə sabitlik	Maliyyələşmə mənbələrinin xüsusi	Forma N 1	(Xüsusi kapital + uzunmüddətli	0,8- 0,9

əmsalı	çəkisini göstərir, hansı ki, uzun müddət istifadə etmək olar		öhdəlik- lər) / Balansın valyutası	
16. maliyyələşmə əmsalı	Xüsusi və borc vəsaitlərinin münasibətini xarakterizə edir	Forma N 1	Xüsusi vəsaitlər / Borc kapitalı	≥ 1
17. Maliyyə aktivlik əmsalı (maliyyə rıçaqı)	Borc vəsaitləri və xüsusi vəsaitlərin münasibətini xarakterizə edir	Forma N 1	Borc kapitalı / Xüsusi kapital	≤ 1
18. Xüsusi kapitalın manevr qabiliyyəti əmsalı	Daha tez reallaşan aktivlərdə (dövriyyə) xüsusi qoyuluş vəsaitlərinin hansı hissəsini göstər	Forma N 1	Xüsusi dövriyyə kapitalı / xüsusi kapital	0,2-0,5
19. Xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təminat əmsalı	Dövriyyə aktivlərinin ümumi həcmində xüsusi mənbələr hesabına formalaşmış dövriyyə aktivləri hissəsini göstərir	Forma N 1	Xüsusi dövriyyə kapitalı / Dövriyyə aktivləri	0,1
20. Xüsusi mənbələrlə ehtiyatların təminat əmsalı	Xüsusi vəsait hesabına formalaşmış müəssisə ehtiyatlarını yaxud cəlb olunan vəsaitlərə ehtiyacın hansı dərəcədə olmasını göstərir	Forma N 1	Xüsusi dövriyyə kapitalı / Ehtiyatlar (o cümlədən əldə edilmiş qiymətliyə üzrə ƏDV)	0,6-0,8
21. Aktivin sabitlik (indeks) əmsalı	Xüsusi vəsait mənbələrinin həcmində dövriyyədən kənar aktivlər hissəsini göstərir	Forma N 1	Dövriyyədən kənar aktivlər / Xüsusi kapital	< 1

IV. Müəssisə aktivlərinin (kapitalının) dövretmə göstəriciləri

22. Aktivlərin (kapitalın) dövriyyəsi, döv.sayı	Müəssisə aktivlərinin material-maddi formadan pul formasına çevrilmə sürətini və əksini xarakterizə edir	Forma N 1 və 2	Malların, məhsulların , iş və xidmətlərin Satışından gəlir / Aktivlərin orta illik dəyəri	*
23. Aktivin (kapitalın) dövriyyəsinin uzunluğu, gün	Gün hesabı ilə uzunluğuna əks etdirir, hansı ki, aktivlərin həmin dövr ərzində bir dövriyyəsi həyata keçirilir (onların material-maddi formadan pul formasına və əksinə çevrilməsi həyata keçirilir)	Forma N 1 və 2	360 / Aktivlərin dövriyyə uzunluğuna yaxud 360 x Aktivlərin ortaillik dəyəri / / Malların məhsulların iş və xidmətlərin satışından gəlir	*
24. Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi,, dövr.sayı	Müəssisənin dövriyyə aktivlərinin material-maddi formadan pul formasına və əksinə çevrilmə sürətini xarakterizə edir	Forma N 1 və 2	Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir /Dövriyyə aktivlərinin ortaillik dəyəri	*
25. Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin uzunluğu, gün	Gün hesabı ilə uzunluğunu əks etdirir, həmin dövr ərzində dövriyyə aktivlərinin material-maddi formadan pul formasına və əksinə çevrilməsi həyata keçirilir	Forma N 1 və 2	360 / Dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinin Uzunluğu yaxud 360 x Dövriyyə aktivlərinin orta illik dəyəri / malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir	*
26. Debitor borclarının dövriyyəsi, dövr.sayı	Debitor borclarının ödəniş sürətini xarakterizə edir	Forma N 1 və 2	Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir / debitor borclarının ortaillik qalığı	*

27. Qısamüddətli debitor borclarının dövriyyəsi	Qısamüddətli debitor borclarının ödəniş sürətini xarakterizə edir	Forma N 1 və 2	Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir / Qısamüddətli debitor borclarının ortaillik qalığı	*
28. Debitor borclarının ödəniş dövrü, gün	Gün hesabı ilə debitor borclarının orta ödəniş dövrünü əks etdirir	Forma N 1 və 2	360 / Debitor borclarının dövretmə uzunluğu Yaxud 360 x Debitor borclarının ortaillik qalığı / Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir	*
29. Kreditor borclarının dövriyyəsi, döv. sayı	Kreditor borclarının ödəniş sürətini xarakterizə edir	Forma N 1 və 2	Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir / Kreditor borclarının ortaillik qalığı	*
30. Kreditor borcunun ödəniş vaxtı, gün	Gün hesabı ilə kreditor borcunun orta ödəniş vaxtını əks etdirir	Forma N 1 və 2	360 / kreditor borcunun dövretmə uzunluğu Yaxud 360 x Kreditor borcunun ortaillik qalığı / Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir	*
31. Ehtiyatların dövriyyəsi, döv.sayı	Ehtiyatların material-maddi formadan Pul formasına çevrilmə sürətini xarakterizə edir	Forma N 1 və 2	Satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri / ehtiyatların ortaillik qalığı	*
32. Ehtiyatların saxlanılma müddəti, gün	Gün hesabı ilə ehtiyatların orta saxlanılma vaxtını əks etdirir	Forma N 1 və 2	360 / Ehtiyatların dövretmə uzunluğu	

			Yaxud $360 \times$ Ehtiyatların orta illik qalığı / / satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri	*
33. Yenidən satış üçün mallar və hazır məhsul ehtiyatlarının dövr etmə uzunluğu, dövr.sayı	Yenidən satış üçün malların və hazır məhsul ehtiyatlarının maddi formadan pul formasına çevrilmə sürətini xarakterizə edir	Forma N 1 və 2	Satılan malların, məhsulların , iş və xidmətlərin maya dəyəri / yenidən satış üçün malların və hazır məhsul ehtiyatlarının ortaillik qalığı	*
34. Yenidən satış üçün malların və hazır məhsul ehtiyatlarının saxlanılma müddəti, gün	Gün hesabı ilə yenidən satış üçün malların və hazır məhsul ehtiyatlarının orta saxlanılma müddətini əks etdirir	Forma N 1 və 2	360 / Yenidən satış üçün malların və Hazır məhsul ehtiyatlarının dövretmə Uzunluğu Yaxud $360 /$ Yenidən satış üçün malların və hazır məhsul ehtiyatlarının ortaillik qalığı / satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri	*
35. İstehsal ehtiyatlarının dövretmə uzunluğu	İstehsal ehtiyatlarının (xammal, materiallar və digər oxşar qiymətlilər ehtiyatının) material-maddi formadan pul formasına çevrilmə sürətini xarakterizə edir	Forma N 1 və 2	Satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri / Xammal, materiallar və digər oxşar qiymətlilər ehtiyatının ortaillik qalığı	*
36. İstehsal ehtiyatlarının saxlanılma müddəti, gün	Gün hesabı ilə xammal, material və digər oxşar qiymətlilər ehtiyatının	Forma N 1 və 2	360 / Xammal, materiallar və digər oxşar qiymətlilər ehtiyatının	

	orta saxlanılma vaxtını əks etdirir		dövretmə uzunluğu Yaxud 360 / Xammal, materiallar və digər oxşar qiymətlilər ehtiyatının ortaillik qalığı /Satılan malların, məhsulların , iş və xidmətlərin maya dəyəri	*
--	-------------------------------------	--	---	---

V. Müəssisə fəaliyyətinin rentabellik göstəriciləri

37. Kapitalın (aktivlərin) rentabelliği yaxud iqtisadi rentabellik, %-lə	Müəssisənin aktivlərinin (kapitalın) manatından alınan mənfəətin həcmi xarakterizə edir	Forma 1 Və 2	Vergitutulanadək mənfəət /Aktivlərin orta illik dəyəri x 100	*
38. Xüsusi kapitalın rentabelliği yaxud mal rentabelliği, %-lə	Müəssisənin xüsusi vəsaitinin manatından alınan mənfəətin həcmi xarakterizə edir	Forma N 1 və 2	Xalis mənfəət / Xüsusi kapitalın orta illik dəyəri x 100	*
39. Borc kapitalının rentabelliği	Müəssisənin borc vəsaitlərinin manatından alınan mənfəətin həcmi xarakterizə edir	Forma N 1 Və 2	Vergitutulanadək mənfəət / Borc kapitalının ortaillik dəyəri x 100	*
40. Dövriyyədən kənar aktivlərin (əsas kapitalın) rentabelliği	Müəssisənin dövriyyədən kənar aktivlərin hər manatından alınan mənfəətin həcmi xarakterizə edir	Forma N 1 Və 2	Vergitutulanadək mənfəət / Dövriyyədən kənar aktivlərin ortaillik dəyəri x 100	*
41. Dövriyyə aktivlərinin rentabelliği	Müəssisənin dövriyyə aktivlərinin manatından alınan mənfəətin həcmi xarakterizə edir	Forma N 1 Və 2	Vergitutulanadək mənfəət / Dövriyyə aktivlərinin ortaillik dəyəri x 100	*

42. Investisiyanın rentabelli %-lə	Müəssisə fəaliyyətində qoyulmuş investisiyanın hər manatından alınan mənfəətin həcmi xarakterizə edir	Forma N 1 Və 2	Vergi tutulanadək mənfəət / Xüsusi kapitalın və uzunmüddətli öhdəliklərin ortaillik dəyəri x 100	*
43. Satışın rentabelliği, %-lə	Satışın hər manatından alınan mənfəətin həcmi xarakterizə edir	Forma N 2	Satışdan mənfəət / Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir x 100	*
44. Adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin rentabelliği, %-lə	Adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin manatından alınan mənfəətin həcmi xarakterizə edir	Forma N2	Satışdan mənfəət / (satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri + Kommersiya xərcləri + idarəetmə xərcləri) x 100	*
45. İstehsal xərclərinin rentabelliği, %-lə	İstehsal xərclərinin hər manatından alınan mənfəətin həcmi xarakterizə edir	Forma N 2	Satışdan mənfəət / satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri x 100	*
46. Kommersiya xərclərinin rentabelliği, %-lə	Kommersiya xərclərinin (satış üçün xərclərin) hər manatından alınan mənfəətin həcmi xarakterizə edir	Forma N 2	Satışdan mənfəət / Kommersiya xərcləri x 100	*
47. İdarəetmə xərclərinin rentabelliği, %-lə	İdarəetmə xərclərinin hər manatından alınan mənfəətin həcmi xarakterizə edir	Forma N 2	Satışdan mənfəət / idarəetmə xərcləri x 100	*
48. Fəaliyyətin seqmentinin rentabelliği, %-lə	Müəssisə fəaliyyətinin seqmentinin effektivliyini xarakterizə edir	Forma N 2	(Seqmentin satışından gəlir – Seqmentin maya dəyəri / Seqmentin satışından gəlir x 100)	*

VI. Müəssisə fəaliyyətinin gəlirləri, xərcləri və maliyyə nəticələri göstəriciləri

49. Müəssisə gəlirlərinin ümumi məbləği	Müəssisənin aktivlərinin daxil olması və (yaxud) öhdəliklərin ödənilməsi nəticəsində iqtisadi gəlirin ümumi artma məbləği xarakterizə edir.	Forma N 2	Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir + Alınmaya dair olan faizlər + Digər müəssisələrdə iştirakdan gəlirlər + Sair gəlirlər	*
50. Müəssisənin xərclərinin ümumi məbləği	Müəssisənin aktivlərinin çıxması və (yaxud) öhdəliklərin əmələ gəlməsi nəticəsində iqtisadi gəlirin ümumi azalma məbləğini xarakterizə edir.	Forma N 2	Satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri + Kommersiya xərcləri + İdarəetmə xərcləri + Ödənişə dair faizlər + Sair xərclər	*
51. Müəssisənin bir manat xərcinə düşən gəlirlərin ümumi məbləği man.	Bütünlükdə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin gəlirliyini, xərclərin hər manatına alınan gəlirlərin həcmi xarakterizə edir	Forma N 2	Gəlirlərin ümumi məbləği / xərclərin Ümumi məbləği	> 1
52. Oxşar xərclərin bir manatına düşən adi fəaliyyətdən gəlirlər	Adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin manatından alınan gəlirlərin həcmi xarakterizə edir	Forma N 2	Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir / (Satılan malların, məhsulların, iş, xidmətlərin maya dəyəri + Kommersiya xərcləri + idarəetmə	> 1

			xərcləri)	
53. Satışdan mənfəət (zərər)	Adi fəaliyyət növündən maliyyə nəticəsinin həcmi xarakterizə edir	Forma N 2	Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir – (satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri + Kommersiya xərcləri + İdarəetmə xərcləri)	*
54. Vergitutulanadək mənfəət (zərər)	Bütün növ fəaliyyətin və əməliyyatların həyata keçirilməsindən alınan, müəssisələrin maliyyə nəticəsinin həcmi xarakterizə edir	Forma N 2	Satışdan mənfəət (zərər) + Alınmaya dair faizlər- ödənişə dair faizlər + Digər müəssisələrdə iştirakdan gəlirlər + sair gəlirlər – sair xərclər	*
55. Xalis mənfəət (örtülməz zərər)	Müəssisə fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsinə xarakterizə edir	Forma N 2	Vergitutulanadək mənfəət + Təxirə salınmış vergi aktivləri – Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri - Cari mənfəət vergisi	*

VII. Xüsusi kapitalın və pul vəsaitlərinin hərəkəti göstəriciləri

56. Kapitalın daxil olma əmiyyəti	Müəssisənin kapitalının tamamlanmasının intensivliyini xarakterizə edir	Forma N 3	Dövr ərzində kapitalın tamamlanma məbləği. / Dövrün sonuna kapitalın dəyəri	*
57. Kapitalın çıxışı (istifadəsi) əmsalı	Müəssisənin kapitalının istifadəsinin intensivliyini xarakterizə edir	Forma N 3	Dövr ərzində kapitalın istifadə məbləği / / Dövrün əvvəlinə kapitalın dəyəri	*
58. Pul vəsaitləri axını (çıxışı)	Pul vəsaitlərinin müəssisəyə daxil olması	Forma N 4	Cari, investisiya və maliyyə	*

olması)	olması axınını xarakterizə edir		fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin ümumi daxil olma məbləği	
59. Pul vəsaitlərinin çıxması	Müəssisənin istifadə etdiyi vəsaitlərinin həcmi xarakterizə edir	Forma N 4	Cari, investisiya və maliyyə fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin ümumi xaricolma məbləği	*
60. Xalis pul axını (xalis pul vəsaitləri)	Müəssisəyə daxil olmuş və istifadə olunmuş pul vəsaitləri arasında olan fərqi göstərir	Forma N 4	Pul vəsaitlərinin daxil olması – xaricolması (istifadəsi)	*

VIII. Mühasibat hesabatının məlumatları üzrə hesablanılan, təsərrüfat fəaliyyətinin intensivləşmə göstəriciləri

61. Bir işçiyə düşən satış həcmi, min man.	Müəssisə heyətinin (əmək resurslarının) istifadəsinin Effektivlik səviyyəsini xarakterizə edir	Forma N 2 aydınlaşdırıcı qeydlər	Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir / Heyətin ortasiyahı sayı	*
62. Fondverimi, man.	Əsas vəsaitlərin istifadəsinin effektivlik səviyyəsini xarakterizə edir	Forma N 2 və 5	Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir / Əsas vəsaitlərin ortaillik dəyəri	*
63. Materialverimi, man.	Material resurslarının istifadəsinin effektivlik səviyyəsini xarakterizə edir	Forma N 2	Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından gəlir / Material məsrəfləri	*
64. Dövriyyə vəsaitlərinin	Dövriyyə vəsaitlərinin	Forma N 1	Malların, məhsulların, iş və	*

Dövriyyəsi, döv. sayı	istifadəsinin effektivlik səviyyəsini xarakterizə edir	və 2	xidmətlərin satışından gəlir / Dövriyyə aktivlərinin ortaillik dəyəri	
-----------------------	--	------	---	--

Əlavə 8

Hesabat ili ərzində konsolidə edilmiş (birləşdirilmiş) mühasibat balansının nümunəsi

_____ hesabat ili ərzində

“Korporasiya” qruplarının konsolidə edilmiş (birləşdirilmiş) mühasibat balansı

ölçü vahidi

mln man.

Aktiv	Sətir kodu	İlin əvvəlinə	İlin Sonuna
1	2	3	4
1. Dövriyyədənənar aktivlər			
Qeyri-maddi aktivlər	110	1206	4553
o cümlədən:			
firmanın qiyməti	111	1187	4324
Əsas vəsaitlər	120	268340	276660
Başa çatmamış tikinti	130	53724	55900
Maddi qiymətlilərə kapital qoyuluşu	135	-	-
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	140	24981	29712
Təxirə salınmış vergi aktivləri	145	1036	2510
Sair dövriyyədənənar aktivlər	154	-	-
I bölmənin yekunu	190	349287	369335
II. Dövriyyə aktivləri			
Ehtiyatlar	210	20175	21944
O cümlədən:			
Xammal, materiallar və digər qiymətlilər	211	11611	11180
Bəslənməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar	212	34	44
bitməmiş istehsala məsrəflər	213	411	365
Hazır məhsullar və yenidən satış üçün mallar	214	7525	9513
yüklənmiş mallar	215	27	13
gələcək dövrlərin xərcləri	216	567	829

Sair ehtiyatlar və məsrəflər	217	-	-
Əldə edilmiş qiymətlilər üzrə əlavə dəyər vergisi	220	12417	15507
Debitor borcları (hesabat tarixindən sonra 12 aydan sonra ödənişi gözlənilir)	230	5773	5849
o cümlədən: alıcılar və sifarişçilər	231	3374	3776
Debitor borcları (hesabat tarixindən sonra 12 ay ərzində ödənişi gözlənilir)	240	53925	49691
o cümlədən: alıcılar və sifarişçilər	241	27485	24564
Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	250	10922	12600
Pul vəsaitləri	260	15442	19967
Sair dövriyyə aktivləri	270	17	31
III bölmənin yekunu	290	118670	125590
Balans	300	467957	494925
Passiv	Sətir kodu	İlin əvvəlinə	İlin Sonuna
1	2	3	4
III . Kapital və ehtiyatlar			
Nizamnamə kapitalı	410	23674	23674
Səhmdarların satın alınmış, xüsusi səhmləri	411	(-)	(-)
Əlavə kapital	420	252912	254228
Ehtiyat kapitalı	430	1257	2222
o cümlədən: qanunvericiliyə uyğun yaradılmış ehtiyatlar	431	1010	1730
Təsis sənədlərinə müvafiq yaradılmış ehtiyatlar	432	246	492
Bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərər)	470	50908	71790
III bölmənin yekunu	490	328750	351914
Azlıq təşkil edən mülkiyyətçilərin payı		920	685
IV. Uzunmüddətli öhdəliklər			
Borclar və kreditlər	510	38094	50851
Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	515	587	1947
Sair uzunmüddətli öhdəliklər	520	14063	8506
IV bölmənin yekunu	590	52744	61304

V.Qısamüddətli öhdəliklər			
Borclar və kreditlər	610	31085	34704
Kreditor borcları	620	52607	43921
o cümlədən:			
malgöndərənlər və podratçılar	621	25077	19640
müəssisələrin işçi heyətinə olan borclar	622	489	587
dövlət büdcədən kənar fondlara borclar	623	328	266
Vergi və rüsumlar üzrə borclar	624	6498	6390
Sair kreditorlar	625	20215	17048
Gəlirlərin ödənişi üzrə iştirakçılara (təsisçilərə) borclar	630	66	-
Gələcək dövrlərin gəlirləri (83)	640	1187	913
Qarşıdakı xərcləri ödəmək üçün Ehtiyatlar (89)	650	597	1473
Sair qısamüddətli öhdəliklər	660	-	-
V bölmə üzrə yekunu	690	85543	81021
Balans	700	467957	494925

Rəhbər Namazov V.N.

Baş mühasib Vəliyev R.A.

**Hesabat ili ərzində mənfəət və zərərlər haqqında konsolidə edilmiş
(birləşdirilmiş) hesabatın nümunəsi**

Hesabat ili ərzində

“Korporasiya” qruplarının mənfəət və zərərlər haqqında
konsolidə edilmiş (birləşdirilmiş) hesabatı

Ölçü vahidi

Mln man.

Göstəricilərin adı	Sətir kodu	Hesabat dövrü ərzində	Keçən ilin eyni dövrü ərzində
1	2	3	4
Adi fəaliyyət növü üzrə gəlirlər və xərclər			
Malların, məhsulların, iş, xidmətlərin satışından gəlir (xalis) (əlavə dəyər vergisi, aksiz və oxşar ödəniş öhdəliklərsiz)	010	122949	117714
Satılan malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri	020	(76131)	(66969)
Ümumi mənfəət	029	46818	50745
Kommersiya xərcləri	030	(40)	(60)
İdarəetmə xərcləri	040	(9151)	(6693)
Satışdan mənfəət (zərər)	050	37527	(43992)
Sair gəlirlər və xərclər:			
Alınası faizlər	060	808	855
Ödəniləsi faizlər	070	(5980)	(3554)
Digər müəssisələrdə iştirakdan gəlirlər	080	166	65
Sair gəlirlər	090	144462	220664
Sair xərclər	100	(147686)	(228157)
Asılı cəmiyyətin kapitallaşmış mənfəəti		1151	525
Vergi tutulanadək mənfəət (zərər)	140	30548	34390

Təxirə salınmış vergi aktivləri	141	239	24
Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri	142	246	27
Cari mənfəət vergisi	150	(6635)	(14507)
Azlıq təşkil edən mülkiyyətçilərin payı nəzərə alınmadan xalis mənfəət (zərər)	190	23906	19880
Azlıq təşkil edən mülkiyyətçilərin payı		415	197
Hesabat dövrünün xalis mənfəəti (zərəri)		24321	20077
A r a y ı ş			
Sabit vergi öhdəlikləri(aktivləri)	200	500	420
Səhmə düşən baza mənfəəti (zərəri) (manat)	201	5,69	4,69
Səhmə düşən ayrılmış mənfəət (zərər)	202	-	-

Rəhbər Namazov V.N.

Baş mühasib Vəliyev R.A

Ədəbiyyat

1. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2004.
2. “Vergi Məcəlləsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1994-cü il.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. 2014-cü il
4. “Əmək Məcəlləsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı , 1994.
5. Qiymətli kağızlar (normativ sənədlər toplusu). 2000-ci il.
6. Səbzəliyev S.M. Mühasibat (maliyyə) hesabatı. Bakı. 2003.
7. Ş.V.Abdulov, Y.B.Əhmədov. Kənd təsərrüfatında mühasibat (maliyyə) hesabatı. 2007.
8. Vaqif Quliyev, R.Fətullayev, Azər Kərimov. Beynəlxalq uçot və hesabatə giriş (GAAP və İFRS əsasında). Bakı. 2011.
9. İ.M.Mahmudov, T.Ş.Zeynalov, N.M.İsmayılov. İqtisadi təhlil. Bakı. 2010.
10. Milli Mühasibat Uçotu Standartları. Bakı . 2008.
11. M.İsmayılov, Y.Əhmədov, Q.Bədəlov, S.Həşimova. Mühasibat uçotu üzrə praktikum və tapşırıqlar toplusu. Bakı. 2014.
12. Məmməd İsmayılov, Yusif Əhmədov, Maral Mehdiyeva, Pərvin Muxtarova. Maliyyə-iqtisadi təhlil. Bakı. 2012.
13. Y.Əhmədov, M.İsmayılov, Q.Bədəlov, Z.Hüseynov. Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi.. Bakı. 2011.
14. Л.И.Хоружий, А.С.Хусаинова. Совершенствование методологии финансовой и управленческой отчетности как основы формирования интегрированной отчетности сельскохозяйственных организаций. Москва. 2015.
15. В.Ф.Палий Международные стандарты учета и финансовой отчетности. Москва.2009.
16. Л.С.Васильева, М.В.Петровская. Финансовый анализ . Москва. 2010.
17. О.А.Толпегина, Н.А. Толпегина. Комплексный

- экономический анализ хозяйственной деятельности.
Москва.2013.
- 18.М.И.Кутер, Н.Ф.Таранец, И.Н.Уланова. Бухгалтерская (финансовая) отчетность. Москва. 2005.
- 19.Н.А.Масловская, С.Н.Поленова. Международные стандарты учета и финансовой отчетности.
20. Под редакцией д-ра экон.наук, проф. Н.Г. Сопожниковой. Международные стандарты финансовой отчетности. Москва 2012.
21. К.А.Анущенко, В.Ю.Анущенко. Финансово-экономический анализ. Москва. 2012.
22. О.В.Ефимова. Финансовый анализ. Москва . 2012.
- 23.О.В.Ефимовой и М.В.Мельник –Анализ финансовой отчетности. 2006 г.
24. Анализ финансовой отчетности. Учеб.пособие (под ред. О.В.Ефимовой, М.В.Мельник, М.Омега. Л.2004
- 22.. İbad Abbasov. Audit. Dərslük. Bakı. 2004.
26. S.Səbzəliyev. Beynəlxalq və Milli uçot ierminlərinin izahlı lüğəti. Bakı – 2010.

Mündəricat

I FƏSİL - MALİYYƏ HESABATININ TƏHLİLİNİN TƏŞKİLATI-METODİKİ ƏSASLARI	7
1.2. Maliyyə hesabatlarının hazırlanması və tərtib edilməsi prinsipləri.....	7
1.1.1 Maliyyə hesabatı və bazar	7
1.1.2. Yararlı mühasibat informasiyalarının əsas xüsusiyyətləri.....	15
1.1.3. Yararlı mühasibat informasiyalarının əsas xüsusiyyətləri	22
1.1.4. Yararlı mühasibat informasiyalarının əsas xüsusiyyətləri	32
1.2. Maliyyə hesabatının təhlilinin təşkilati-metodoloji əsasıdır.....	38

1.2.1. Mühasibat hesabatının anlayışı, tərkibi əhəmiyyəti və ona göstərilən tələblər.....	38
1.2.2. Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə təhlili sistemində maliyyə hesabatının təhlilinin yeri. Maliyyə hesabatının təhlilinin məzmunu, onun vəzifələri.....	40
1.2.3. Mühasibat hesabatının analitik imkanları. Onda verilən informasiyaların etibarlılığının qiymətləndirilməsi...	43
1.2.4. Maliyyə hesabatının təhlilinin metodu və üsulları	49
1.2.5. Maliyyə hesabatının təhlilinin nəticələrinin istifadəçiləri	55
II FƏSİL -MÜHASİBAT (MALİYYƏ) HESABATININ TƏHLİLİNİN ƏSAS ALƏTLƏRİ	59
2.1. Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlilinin qaydası və üsulları	59
2.2. Mühasibat hesabatının təhlilində iqtisadi-riyazi modelləşdirmə.....	72
2.3. Təhlilin evristika üsulları	75
III FƏSİL - MÜHASİBAT BALANSININ TƏHLİLİ...	81
3.1. Əmlakın strukturu və dinamikasının və onun Formalaşma mənbələrinin təhlili.....	81
3.2. Balansın likvidliyinin və müəssisənin ödənişqabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin təhlili...	96
3.3. Müəssisənin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi	111
3.4. Müəssisələrin xalis aktivlərinin təhlili.....	126
3.5. Müəssisənin aktivlərinin dövriyyəsinin təhlili.....	134
3.6. Müəssisələrin kapitalının rentabelliyyətinin qiymətləndirilməsi	149
IV FƏSİL - MƏNFƏƏT VƏ ZƏRƏRLƏR HAQQINDA HESABATIN TƏHLİLİ.....	165
4.1. Müəssisələrin gəlirləri və xərclərinin tərkibi və	

strukturunun təhlili	165
4.2.Müəssisənin xalis mənfəətinin strukturu və dinamikasının ümumi qiymətləndirilməsi.....	172
4.3. Satışdan mənfəətin təhlili.....	178
4.4. Sair gəlirlərin və xərclərin təhlili.....	186
4.5. Adi fəaliyyət növünün rentabelliyyəsinin təhlili.....	189
V FƏSİL - KAPİTALIN DƏYİŞMƏSİ HAQQINDA HESABATIN TƏHLİLİ	196
5.1.Müəssisələrin xüsusi kapitalının tərkibi və strukturunun təhlili	196
5.2. Xüsusi kapitalın hərəkətinin təhlili.....	203
5.3. Ehtiyatların strukturu və dinamikasının təhlili.....	209
VI FƏSİL - PUL VƏSAİTLƏRİNİN HƏRƏKƏTİ HAQQINDA HESABATIN TƏHLİLİ.....	217
6.1. Vasitəsiz (birbaşa) üsulda müəssisələrin pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili.....	217
6.2. Müəssisələrin pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlilinin vasitə üsulu.....	239
6.3. Pul axınlarının bərabərliyinin qiymətləndirilməsi	247
VII FƏSİL-MÜHASİBAT BALANSINA DAİR ƏLAVƏNİN TƏHLİLİ.....	253
7.1. Qeyri-maddi aktivlərin təhlili.....	253
7.2. Əsas vəsaitlərin təhlili.....	261
7.3 Maddi qiymətlərə kapital qoyuluşların təhlili.....	269
7.4. Elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor, texnoloji işlərə (ETTKİ) və təbii resursların mənimsənilməsinə xərclərin təhlili.....	271
7.5. Maliyyə qoyuluşlarının təhlili	275
7.6. Debitor və kreditor borclarının təhlili.....	278
7.7. Adi fəaliyyət növü üzrə xərclərin təhlili.....	284
7.8. Mühasibat balansına dair Əlavədə açıqlanmalı olan, sair informasiyaların təhlili.....	290

VIII FƏSİL- TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN NƏTİCƏLƏRİNİN KOMPLEKS TƏHLİLİ. MÜHASİBAT HESABATININ MƏLUMATLARI ÜZRƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN VƏ ONLARIN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN REYTING QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	296
8.1. Müəssisələrin adi fəaliyyət növünün effektivliyinin kompleks qiymətləndirmə metodikası	296
8.2. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin kompleks reyting qiymətləndirməsinin metodikası.....	311
8.3. Maliyyə hesabatının məlumatları üzrə borc alanın kreditödəməqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi.....	321
IX FƏSİL - SEQMENT HESABATININ TƏHLİLİ.....	336
9.1. Seqment hesabatının normativ tənzimlənməsi və formalaşması qaydası.....	336
9.2. Müəssisələrin fəaliyyətinin əməliyyat seqmenti nöqteyi- nəzərdən hesabat informasiyalarının təhlilini xüsusiyyətləri	346
9.3. Müəssisənin fəaliyyətinin coğrafi seqmentləri nöqteyi-nəzərdən hesabat informasiyalarının təhlilinin xüsusiyyətləri	355
X FƏSİL - KONSOLIDƏ EDİLMİŞ (BİRLƏŞDİRİLMİŞ) HESABATLARIN TƏHLİLİ	361
10.1. Əsas anlayışlar, birləşdirilmiş(konsolidə edilmiş hesabatların formalaşması qaydası və normativ tənzimlənməsi	361
10.2. Konsolidə edilmiş (birləşdirilmiş) və icmal hesabatın fərqli xüsusiyyətləri	373
10.3. BMHS-da hesabatların birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) prosedurlar	382
XI FƏSİL -MALİYYƏ HESABATININ TƏHLİLİ ZAMANI QIYMƏTİN DƏYİŞMƏSİNİN	

NƏZƏRƏ ALINMASI	395
11.1. Mühasibat hesabatı göstəricilərinə qiymətin dəyişməsinin təsiri	395
11.2. Mühasibat hesabatı göstəricilərinə inflyasiyanın təsirinin nəzərə alınmasının kompleks metodları. Ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodu.....	404
11.3. Mühasibat hesabatı göstəricilərinə inflyasiyanın təsirinin nəzərə alınmasının kompleks metodları. Bərpa dəyəri metodu	410
11.4. Müəssisənin hesabatının səhvləri və onların düzəldilməsi qaydası	425
 XII FƏSİL- BEYNƏLXALQ MALİYYƏ HESABATI STANDARTLARINA UYĞUN SAHƏ STANDARTLARININ UÇOTUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	430
12.1. 28 (41) “Kənd təsərrüfatı BMHS-nın (LAS) əsas xüsusiyyətləri	430
12.2. 41 (28) “Kənd təsərrüfatı” BMHS-nın tətbiqi problemləri: Müasir vəziyyəti və onların həllinə dair olan imkanlar	440
12.3. Müasir şəraitdə ekoloji təmiz məhsullarının uçotu üzrə tövsiyələr.....	455
 XIII FƏSİL - MÜHASİBAT (MALİYYƏ) HESABATININ TƏHLİLİNİN ƏSASLARI.....	484
13.1. Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin vəzifələri və məzmunu Maliyyə təhlilinin subyektləri	484
13.2. Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhlili Mühasibat mənfəətinin amilli təhlili.....	494
13.3. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili Mühasibat balansı maddələrinin dinamikası və quruluşunun ümumi qiymətləndirilməsi	510
13.4. Bazar sabitliyinin qiymətləndirilməsi (balansın quruluşunun kafiliyi)	539

XIV FƏSİL - MALİYYƏ ƏMSALLARININ HESABLANMASI VƏ TƏHLİLİ	552
14.1. Mühasibat (maliyyə) hesabatının təhlili prosesində maliyyə əmsallarının istifadəsi. Üsulun imkanları və çatışmazlığı	552
14.2. Maliyyə əmsallarının sistemləri	554
14.2.1. Cari ödəniş qabiliyyəti və likvidlik göstəriciləri.....	555
14.2.2. Vəsaitlərin işgüzar aktivliyi və dövretmə göstəriciləri.....	564
14.2.3. Maliyyə strukturları və uzunmüddətli ödəniş qabiliyyəti göstəriciləri.....	574
14.2.4. Biznesin effektivliyinin qiymətləndirmə göstəriciləri...	587
14.2.5. Qiymətli kağızlar bazarında fəallıq göstəriciləri.....	609
XV FƏSİL MÜHASİBAT UÇOTU HESABATININ TƏHLİLİ MƏQSƏDİ ÜÇÜN MÜHASİBAT HESABATI İNFORMASİYALARININ AÇIQLANMASI.....	623

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1 Keçən ilin nümunəvi balansı.....	649
Əlavə 2 .Hesabat ili ərzində balansın nümunəsi	
Əlavə 3 Hesabat ili ərzində mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın nümunəsi	
Əlavə 4 Kapitalın dəyişməsi haqqında hesabatın nümunəsi	
Əlavə 5 Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat nümunəsi	
Əlavə 6 Hesabat ili ərzində mühasibat balansına dair əlavənin nümunəsi	
Əlavə 7 Əsas göstəricilərin iqtisadi məzmunu və hesablanma metodikası mühasibat hesabatının məlumatları üzrə müəssisənin maliyyə vəziyyəti və fəaliyyətin effektivliyi	
Əlavə 8 Hesabat ili ərzində konsolidə edilmiş (birləşdirilmiş) mühasibat balansının nümunəsi	
Əlavə 9 Hesabat ili ərzində mənfəət və zərərlər haqqında kondolidə edilmiş (birləşdirilmiş) hesabatın nümunəsi	

Ədəbiyyat siyahısı

Məmməd İsmayılov, Yusif Əhmədov,
Pərvin Muxtarova, İlyas Məmmədov,
Nərgiz Həsənova